



# Občni zemljepis.

---

Spisal in založil

JANEZ JESENKO,

profesor v Terstu.

---

V LJUBLJANI.

NATISNILA „NARODNA TISKARNA.“

1873.

IG 29.0129



030008272

Prejeto od urada,  
za upravljanje imovine  
upornikov

## Predgovor.

---

~~1873~~  
✱ u podajam Slovincem obširen občni zemljepis. V prvi versti je namenjen našim srednjim šolam in učiteljskim pripravnicam; zato sem mu tvarino po večem tako razdelil in jo tako obravnaval, kakor sem zadnjih 10 let — sperva na goriški, poslej na teržaški gimnaziji — zemljepis učil, in lahko rečem z vzpehom učil v raznih razredih više in niže gimnazije.

Avstrijsko cesarstvo in posamezne njegove dežele popisal sem bolj obširno, da bi knjiga zadostovala tudi naj višim razredom srednjih šol, dokler Slovenci ne dobimo posebne knjige o Avstriji in njenih razno-verstnih razmerah.

Rabil sem dvojen tisk; z velikim tiskom hotel sem posebno poudarjati poglavitne reči; večkrat pa sem moral tudi glavne stvari vverstiti med mali tisk, da bi knjiga preveč ne narasla. Za to sem tudi na premnogih mestih moral razne stvari omeniti z nekterimi golimi besedami ali kratkimi stavki, kar bode izveden in za zemljepisno znanstvo in poduk mladine navdušen učitelj vedel sam obširno razložiti.

Da bi knjiga prehitro ne zastarela, rabil sem povsodi novo mero in povsodi ustavljal najnovejša števila; ki z ozirom na razne razmere segajo do prve polovice tekočega leta.

Naj bi knjiga našla milostljivih sodnikov in preobilo čitateljev; po tem jej bode mogoče znova se pred svet pokazati, očiščeni vseh peg, ki jej sedaj še semtertje obliče kazijo!

V Terstu, 4. julija 1873.

Pisatelj.





# V v o d.



Geografija ali zemljepis popisuje zemljo, kakor tudi naravne prikazni in žive in nežive stvari na njej, kolikor so določene po zemeljskih razmerah in kolikor same zemeljsko poveršje prena-rejajo. Loči se navadno v zvezdoznański (matematični), pri-rodoznański (fizični) in državoznański (politični) zemljepis.

1. Zvezdoznański zemljepis razkazuje zemljo kot zvezdo med zvezdami, kot del vesoljnega sosvetja, njene razmere k solncu in luni, njeno tekanje in vertenje, njeno podobo in velikost. Imenuje se tudi matematični zemljepis, ker posebno matematika razjasnuje omenjene splošne lastnosti naše zemlje.

2. Prirodnoznański zemljepis popisuje površje zemlje, nje tekoče in trde dele po prirodnoznanskih lastnostih in njih vplivu na žive stvari, potem tudi, kako so razne stvari po njej razstavljene.

3. Državoznański zemljepis govori o ljudstvih in družbah, t. j. o narodih in državah, kako so narode zemljo med seboj raz-delili in se izobrazili.

V prirodnoznanskem zemljepisu se ločijo po posameznih tvarinah: geognozija (zemljezanstvo), ki razkazuje lastnosti zemeljske skorje in zlasti, kako je sedaj iz razne snovine sestavljena; geologija (zemljeslovje), ki obsega nauk o začetku zemeljske skorje in njenih spremembah do seda-njega časa; (to znanstvo je zgodovinsko, na trdno podlago postavljeno na-sproti geogoniji (kozmogoniji), dosedaj po večem le izmišljenemu nauku o postanku naše zemlje; horografija ali deželopis, ki popisuje zemeljske

razmere posameznih dežel; topografija (krajepis), ki popisuje le posamezne kraje; orografija (goropis) — popis gorâ; oceanografija (morjepis) — popis morij; hidrografija (vodopis) — popis zemeljskega vodovja; atmosferologija ali meteorologija (zrako- ali vremenslovje), ki razjasnuje vreme in druge prikazni v ozračji; klimatografija (podneboslovje), ki govori o vremenji posameznih dežel in zlasti o njegovem vplivu na rastline, živali in ljudi; etnografija (narodopis) — popis ljudi po njih sorodnosti in razdelitvi po zemlji. (Antropologija — človekoznanstvo je le imeniten del etnografije.)

Od znanstvenega zemljepisa ali zemljepisa samega na sebi se loči kupčijski, obertnijski, vojaški, kmetijski, itd. ki posebno povdarja kupčijske, obertnijske, vojaške, kmetijske i. d. razmere.

---

# I. Zvezdoznanski zemljepis.

## Podoba zemlje.

Zemlja je oble ali prav za prav stisneno oble (sferoidne) podobe, ker je na dveh nasprotnih straneh malo naploskana krogla; zarad oblosti jej pravimo tudi zemeljsko oblo.

Oblost njeno kažejo te-le prikazni na zemlji in na nebu:

1. Na suhem in na morji zagledavamo, bližaje se visokim rečem, najprej njih verhove, potem srednje, na zadnje pa spodnje dele. Zapustivšim je nam pa njihovi spodnji deli pred zgornjimi spred oči izginjajo. Najlažje se to izkusi na morji.

2. Reči bi nam ne smele tako hitro izginiti spred oči, ko bi bila zemlja neizmerna ravan — plošča.

3. Naš obzor je zmeraj okrogel in čim više stojimo, tem veči krog okoli sebe vidimo.

4. Večkrat so zemljo že objadrali in tudi nekoliko po suhem, nekoliko po mokrem obpotovali. Pervi jo je objadral Portugalec Ferd. Magelhaens s španskimi ladijami leta 1519 — 1522, za njim mnogo drugih, pred nekaj leti tudi avstrijska fregata Novara od  $\frac{30}{4}$  1857 do  $\frac{26}{8}$  1859.

5. Vsaka zvezda vzhodnim krajem prej vzhaja in zahaja ko zahodnim.

6. Na potu od severja proti jugu zagledavamo zmeraj nove zvezde, stare se nam pa znižujejo in izginjajo. Tako tudi na poti od juga proti severju.

7. Le malo je treba iti (n. pr. od severja proti jugu), da nam je bližnja zvezda res navpik nad glavo.

8. O luninem merku je zemeljska senca, ki luno zakriva, vselej okrogla.

9. Vse druge premičnice so oble.

Da nam se zemlja kot okrogla plošča kaže, nas le oči slepijo. Starodavni narodi so le njim verovali in svoja stanovališča imeli za središča onega kroga, kterege so poznali; tako so n. pr. Judje šteli Jeruzalem, Indijani božjo goro Meru, Gerki pa zdaj Olimp, zdaj Delfe za središče

zemeljske plošče. Gerki so si mislili (in tako še sedaj Kitajci mislijo), da okroglo zemeljsko ploščo obteka ocean, iz kterega se zjutraj solnce vzdiguje in na zahodu zopet potaplja (Homer, Heziod). Modrijan Tales si je mislil zemljo valju podobno. — Anaksimander in Pitagora sta prva trdila, da je zemlja okrogla; poslej je oblost zemlje posebno povdarjal zvezdoslovec Evdoks iz Knida (okoli 366 pr. K.) in bistroumni Aristotel (okoli 330 pr. K.) jo je skušal a priori dokazati. Za njim so bili o njej prepričani vsi učenjaki starega veka. V srednjem veku so kerščanski pisatelji n. pr. Kozma Indoplevst (v 6. stoletji) iz raznih vzrokov zopet učili, da je zemlja velika plošča, in v 8. stoletji so solno-gradskega nadškofa Virgilija celó odstavili, ker je trdil, da so na zemlji tudi protinožci. Vendar so Arabci, dediči gerške naobraženosti, ohranili aristotelov nauk o oblosti zemlje, ga primerno razvili in poslej zopet Evropejcem izročili; ti so njegovo resnico v novejših časih z omenjenimi dokazi neovergljivo dokazali. Hribovje nikakor ne podira nauka o oblosti zemlje, kajti na velikanskem zemeljskem oblu najvišji hribi ravno tako malo izdajo kakor drobní pesek na oblu, kterega premer je dobra 2 metra (7') dolg.

Zemljepisci zemljo mnogoverstno ušodablajo. Oblo iz platničevine ali iz kake druge snovine umetno napravljeno, na kterem je zemeljsko lice narisano, se imenuje globus. Planiglobi kažejo oblo zemljo na ravni. Zemljevidi predočujejo ali poveršje vse zemlje na ravni, pa ne v okrogli podobi, ali pa le nekatere njene dele in sicer v skērčeni meri narisane. Če kažejo le dele morja, jim pravimo morske mape. Krajepisni zemljevidi kažejo le majhne dele zemlje v precej obširni podobi, krajepisne mape pa še manjše, posebno posamezna mesta. Znanstveno sestavljena zbirka raznih zemljevidov se zove zemljepisni atlant. Zemljevidi, ki le nekatere stvari n. pr. prirodu, gorovje, vodovje, razne zemlje ali persti, narode, razdelitev obertnij i. d. prav živo predočujejo, se zovejo prirodopisni, goropisni, vodopisni, zemljeznanski, narodopisni, obertnjijski i. t. d.

### Obzor in strani neba.

Kjerkoli na zemeljskem poveršji stojimo, zdi se nam, da se nebo na kraji v velikem krogu z zemljo stika. Ta krog je dozdevni obzor ali horizont. Od dozdevnega obzora se loči pravi, ki ima z votlim nebesnim oblom tisto središče in je z dozdevnim vštric, toda za zemeljski polomer od njega oddaljen.

Vsako mesto na zemlji ima svoj posebni obzor; dozdevni pa se tudi spreminja po visokosti opazovalčevega stališča, — čim više je, tem večí je obzor. Na ali pa ob morji in na velikih ravninah se o tem najlažje prepričamo.

Z našega stališča, če je 3 metre (10') visoko, vidimo le 6·3 kilometra (0·85 milje) daleč na vsako stran t. j. 6·3 km. je dolg polomer našega obzora. V visokosti

6.5 m.	(20')	je polomer obzora	9.12 km.	ali	1.23 milje
9.7 m.	(30')	" " "	11.2 " "	" "	1.51 "
13 m.	(40')	" " "	12.9 " "	" "	1.74 "
16.2 m.	(50')	" " "	14.39 " "	" "	1.94 "
32.5 m.	(100')	" " "	20.33 " "	" "	2.74 "
162 m.	(500')	" " "	45.48 " "	" "	6.13 "
325 m.	(1000')	" " "	64.23 " "	" "	8.67 "
650 m.	(2000')	" " "	91.56 " "	" "	12.26 "
1625 m.	(5000')	" " "	143.87 " "	" "	19.39 "
3250 m.	(10000')	" " "	203.45 " "	" "	27.42 "
6500 m.	(20000')	" " "	287.64 " "	" "	38.78 "
8125 m.	(25000')	" " "	321.73 " "	" "	43.36 "

Z otoka ali hriba 3250 metrov (10000') visokega bi človeško oko pregledalo okoli 1300 □ miriametrov (2360 □ m.) zemlje t. j. komaj  $\frac{1}{4000}$  celega zemeljskega poveršja. — Panorama je podoba, na kateri je celi obzor upodobljen (v skerčeni meri); hemiorama kaže le polovico, tetrorama pa le četertino vsega razgleda.

Čerta, ki si jo mislimo potegneno skozi noge in glavo navpik do neba in spodaj skozi središče zemeljsko podaljšano tudi na onem kraji do neba, se zove temenska navpičnica; nje končna točka nad nami je nadglayišče ali zenit, nasprotna pod nami pa podnožišče ali nadir.

Kjerkoli stojimo, si lahko mislimo brez števila čert proti robu našega obzorja potegnenih; strani, kamor merijo, se imenujejo strani neba. Stran, kjer se nam zdi, da solnce — prav 21. sušca in 23. kimovca — vzhaja, se zove vzhodna stran, vzhod ali jutro, kjer pa zahaja — zahodna stran, zahod ali večer. Če se obrnemo proti vzhodu, nam je na desno, kjer solnce opoldne stoji, južna stran, jug ali poldan, na levo pa, kamor je opoldne senca obrnena, severna stran, sever ali polnoč. Vzhod, zahod, jug in sever so glavne strani sveta ali neba. Kdorkoli strani sveta natanko pozna, pravimo, da se zavéda, kje da je. Na zemljevidih je na desno vzhodna, na levo zahodna, zgoraj severna, spodaj pa južna stran.

Sredi glavnih strani sveta so pa postranske pervega reda, namreč sredi juga in vzhoda je jugovzhod, sredi severja in vzhoda severovzhod, sredi severja in zahoda severozahod in sredi juga in zahoda jugozahod. Če se te strani zopet razdelé, se nove strani imenujejo postranske drugega reda in sicer: severoseverovzhod, jugojugovzhod i. t. d. Tako se lahko zaznamuje 8 ali 16 ali 32 in celó 64 strani sveta.

Magnetna jeklena igla tako postavljena, da se da verteti okrog svoje navpične osi, se zove magnetnica; ker z enim koncem skorej naravnost proti severju kaže, se ž njo lahko določijo strani neba. V 32 strani neba razdeljenemu krogu z magnetnico pravijo kompas (severnica). Ž njim se morejo določiti strani sveta v okoliščinah, kjer ni zato nobenih

drugih pripomočkov, kakor na morji, v rudnikih, sredi velikih gozdov. VETERNA ROŽA je krog, razdeljen v 32 strani neba, ki kaže, od kod veter vleče.

### Razne točke in čerte na zemlji.

Zemlja ima kakor vsaka krogla svoje središče. Ravna čerta, ki si jo mislimo od poveršja do poveršja skoz zemeljsko središče potegneno, je zemeljski premer. Premer od severja proti jugu potegnen je zemeljska os, ker se zemlja okoli nje verti. Na obeh koncih do neba podaljšana se zove ta os svetovna os, ker se na videz nebo okoli nje verti. Skrajni točki zemeljske osi se zavete tečajja in sicer: severni (arktični) in južni (antarktični) tečaj. Enako se zaznamujeta nebesna tečajja.

Čerta enako daleč od obeh tečajjev okoli zemlje potegnena, je ravnik ali aequator, ktereга ravan deli zemljo v dve polobli ali hemisferi — v južno in severno.

Ravnik se kakor vsak krog deli v 360 stopinj ( $^{\circ}$ ), vsaka stopinja v 60 minut ( $'$ ) in vsaka minuta v 60 sekund ( $''$ ); te minute in sekunde je treba ločiti od časovnih. — Vsaka stopinja na ravniku se tudi deli v 15 zemljepisnih milj po 2 uri hoda. Ena zemljepisna milja meri 7420 (7407) metrov t. j. 7.42 kilom. ali 0.742 miriam. V raznih deželah imajo razno dolgotno mero, ali daljšo ali krajšo od zemljepisne milje. Tako meri:

1 $^{\circ}$ na ravniku	14.67 avstrijskih milj (à 0.758 mirm.),
	14.78 pruskih "
	25 francozkih " (lieues (r. lié),
	20 francozko-angleških morsk. m. (sea - league),
	60 angleških - nautical mile,
	60 italijanskih milj,
	104.33 ruskih verst,
	69.16 severno-amerikanskih milj.

Ravnik kaže, kolik da je obseg zemlje in meri tedaj  $360 \times 15 = 5400$  zemljepisnih milj (40068 kilometrov).

Če se obseg zemlje deli z ludolfovim številom t. j. s 3.14159, se dobi ravnikov premer:

$$40068 : 3.14159 = 12754.05 \text{ km. (1718.87 z. milj).}$$

Res da so pri vsakem oblu vsi premeri tiste dolgosti; ker je pa zemlja na tečajih nekoliko, (namreč skoraj za  $\frac{1}{300}$  svojega premera) naploskana, meri zemeljska os le 12710 km. (1713 milj).

Premer zemeljski pomnožen z obsegom kaže velikost njenega poveršja:

$$12754 \times 40068 = 5110272 \square \text{ miriam. (9277200 } \square \text{ milj).}$$

Ker pa je zemlja na tečajih naploskana, znaša nje poveršje le 5101880  $\square$  miriam. (9261960  $\square$  milj).

Poldnevnik i so krogi, ki skozi tečajja derže in ravnik (kakor tudi vsak vzporednik) dvakrat navpik prerežejo. — Poldnevnik i so

kot največi krogi na zemlji, vsi enake velikosti; ta bi se imela po njih lastnosti tudi z ravnikom vjemati; ker pa je zemlja ob tečajih naploskana, ob ravniku pa izbočena, obsega vsak poldnevnik le 4000 miriam. ali 5391 milj. Silo natančno merjenje je tudi pokazalo, da so stopinje na poldnevniku tem večje, čim bliže so tečajema. Tako meri 1 poldnevniška stopinja

ob ravniku 110·55 km. (14·90 milj),  
 „ 55° 111·30 „ (15·00 „ ),  
 „ 90° 111·67 „ (15·05 „ ).

Že v starih časih so zvezdoznanci, na obnebjih plavajoče solnce opazujé, spoznali, da imajo vsi ljudje, ki ob istem poldnevniku stanujejo, ob enem poldne; zato so tudi omenjene kroge poldnevnikove imenovali.

Ravan vsakega poldnevnikova deli zemljo v vzhodno in zahodno poloblo.

Navadno štejejo 360 poldnevnikov, ki se na ravniku od stopinje do stopinje versté. Sploh si jih pa lahko mislimo brez števila potegnenih in po stopinjah, minutah in sekundah zaznamovanih. Izmed vseh poldnevnikov štejejo pri nas in na Nemškem še navadno tistega za glavnega, ki je po zahodnem nosu kanarskega otoka Ferro (na sev. strani Afrike) potegnen; ker le malo suhega prereže, loči prav primerno zemljo v vzhodno in zahodno poloblo. Zarad tega ne štejejo poldnevnikov od prvega do 360-ega, ampak navadno od ločilnega do 180-ega proti vzhodu in zahodu.

Drugi narodje, posebno njih astronomi, štejejo za glavni poldnevnik tistega, ki je čez zvezdarnico njih glavnega mesta potegnen, in sicer Angleži in navadno tudi mornarji greenwich-skega (r. grinič) 17° 39' 46" od Ferro

Francози pariškega	20°	—	—	„	„
Rusi petrogradskega (Pulkova)	47°	59'	26"	„	„
Amerikanci washington-skega	59°	22'	46"	„	„

proti zahodu.

V znanstvenih spisih in knjigah so se učenjaki že zeló privadili pariškega.

Vzporedniki so krogi, ki si jih mislimo z ravnikom vštric okoli zemlje potegnene.

Ravnik in tečaja delé vsak poldnevnik v štiri loke, ki se kvadranti ali četvertniki imenujejo; četvertnik meri tedaj 90°. Res da si brez števila vzporednikov lahko mislimo okoli zemlje potegnenih, vendar jih na zemljevidih in globusu na obeh poloblih od ravnika do tečajev zaznamujemo le po 90, ki se na četvertniku od stopinje do stopinje versté. Ravnik kot ločilni vzporednik je na sredi in ima število 0; med vsakima dvema takima vzporednikoma se pa drugi, po minutah in sekundah šteti, versté.

Izmed brezštevlnih vzporednikov naj se ti-le posebno zapomnijo:

1. dva od ravnika 23<sup>1</sup>/<sub>2</sub>° oddaljena, sploh povratnika imenovana; severni povratnik na severnem poloblu se zove tudi rakov, južni (na južnem poloblu) pa kozorožčev.



2. dva od tečajev po  $23\frac{1}{2}^{\circ}$  oddaljena, sploh tečajnika imenovana; severni (arktični) tečajnik  $23\frac{1}{2}^{\circ}$  od severnega tečaja, južni (antarktični) pa ravno tako daleč od južnega.

Med vzporednimi krogi je ravnik največi, vsi drugi so manjši in sicer, čim bliže so tečajema, tem manjši so. Vsled tega meri  $1^{\circ}$  le na ravniku 11·13 miriam. ali 15 zemljepis. milj, na drugih vzporednikih pa dosti manj, kakor kaže sledeče kazalo:

1 <sup>o</sup> na	5. vzporedniku	meri	11·055 miriam.	ali	14·90 milj,
" "	10.	" "	10·959	" "	14·77 "
" "	15.	" "	10·744	" "	14·48 "
" "	20.	" "	10·454	" "	14·09 "
" "	25.	" "	10·083	" "	13·59 "
" "	30.	" "	9·638	" "	12·99 "
" "	35.	" "	9·111	" "	12·28 "
" "	40.	" "	8·525	" "	11·49 "
" "	50.	" "	7·152	" "	9·64 "
" "	60.	" "	5·565	" "	7·50 "
" "	70.	" "	3·806	" "	5·13 "
" "	80.	" "	1·929	" "	2·60 "
" "	90.	" "	0·000	" "	0·00 "

Tudi na obnebjih si lahko mislimo poldnevniko in vzporedniko potegnene.

Ker se vsaka stopinja bodi si od ravnika proti jugu ali severju, bodi si od glavnega poldnevnika proti vzhodu in zahodu deli v 60' in vsaka minuta v 60'', in ker se lahko skoz vsako točko vzporednik in poldnevnik potegne, si mislimo zemljo kakor z mrežo prevlečeno, ki jo imenujemo stopinjsko mrežo. Po tej stopinjski mreži se da od vsakega kraja na zemlji lahko določno povedati, kje je, ako se namreč naznani, kako daleč je od ravnika in glavnega poldnevnika.

Dalja vsakterega mesta od ravnika je njegova zemljepisna širjava; loči se severna in južna širjava po tem, ali leži mesto na severnem ali na južnem poloblu.

Dalja vsakterega mesta od glavnega poldnevnika je njegova zemljepisna dolgost, ki je navadno dvojna: vzhodna ali zahodna, kakor leži mesto, ali na vzhodnem ali na zahodnem poloblu.

Zemljepisno lego kakega kraja na zemlji zaznamovati se pravi določiti njegovo zemljepisno širjavo in dolgost. — Imata li dva kraja na zemlji oba severno ali pa oba južno širjavo, sta iste širjave; če pa je eder toliko nad ravnikom, kolikor drugi pod njim, sta nasprotno širjave.

Na globusu in zemljevidih merimo zemljepisno širjavo po poldnevniku (kvadrantu), razdeljenem v stopinje, minute in sekunde, zemljepisno dolgost pa po ravniku (primeroma po vzporednikih). — Tudi zvezdoznanci si misli o obnebjih prepreženo s stopinjsko mrežo, po kateri lego raznih zvezd določujejo.

Kazalo nekterih mest po njih zemljepisni širjavi in dolgosti.

Mesto	Dolgost od poldnevnik Ferro	Zemljepisna širjava	Mesto	Zemljepisna dolgost (Ferro)	Zemljepisna širjava
Terst . .	31° 26' 12"	45° 38' 37"	Pariz . .	20° 0' 0"	48° 50' 13"
Gorica . .	31° 9'	45° 54'	London . .	17° 30' 21"	51° 31' 30"
Ljubljana . .	32° 10' 36"	46° 3' 0"	Berlin . .	31° 3' 25"	52° 30' 17"
Gradec . .	33° 6' 26"	47° 4' 20"	Rim . . .	30° 8' 30"	41° 53' 52"
Dunaj . .	34° 2' 40"	48° 12' 36"	Carjigrad . .	46° 35' 15"	41° 1' 27"
Praga . .	32° 5' 39"	50° 5' 19"	Moskva . .	56° 13' 51"	55° 45' 20"
Olomuc . .	34° 56' 33"	49° 35' 43"	Petrograd . .	47° 58' 1"	59° 56' 30"

Pri deželah zaznamujemo zemljepisno lego s skrajnimi mejnimi točkami, n. pr. avstrijsko cesarstvo leži med 26° 14' in 44° 8' vzhodne dolgosti pa 42° 10' in 51° 3' severne širjave.

### Razdelitev nebesnih teles.

Neštevilna svetla telesa, ki v neizmernem svetovnem prostoru plavajo, so zvezde ali svetovi. Iz vseh skup je zloženo sosvetje. Le svetlobni trakovi, ki dosežejo oko opazovalca, ga prepričajo, da je ali da je bilo neko nebesno telo tam, od koder prihajajo. Pa s tem ni rečeno, da bi morale vsaktero z lastno svetlobo svetiti, ampak zamore tudi samo razsvetljeno biti in tujo — odbito svetlobo na zemljo pošiljati. Zato ločimo zvezde samosvetilke in pa razsvetljenke. Navadno pa jih po raznih prikaznih delimo v

- 1) nepremičnice ali stalnice, ki z lastno (lesketajočo) svetlobo svetijo in zmerom enako vsaksebi stojé ali se vsaj vidno ne premikajo ena od druge; zaradi njih lastne svetlobe jim pravijo tudi solncea;
- 2) premičnice ali planete, ki okoli nepremičnic tekajo in od teh tudi svetlobo dobivajo. Te zopet ločimo v
  - a) glavne premičnice, ki se naravnost okoli nepremičnice pomikajo, in v
  - b) sopremičnice, ki najprej okoli glavnih premičnic in s temi vred okoli nepremičnice tekajo; ker glavne planete spremljajo, jim pravimo tudi spremnice, — meseci;
- 3) repaticice ali komete, ki se z lepo bliščečim jedrom in posebno z večim ali manjšim svetlim repom odlikujejo.

Astronomija ali zvezdoslovje spoznava iz prikazni zvezd na nebu zvezde same, njih vertenje in tekanje. Astrologija (zvezdarija) je nekdanj iz stanja zvezd prerokovala bodočnost, zlasti pa človeško osodo. Zvezdovidi kažejo zvezdnato nebo na ravnini v zmanjšani meri narisano. Zvezdarnice (observatoriji) so zavodi, preskerbljeni z vsemi pripravami za opazovanje zvezd in drugih prikazni na nebu.

## Nepremičnice.

Nepremičnic, katerim tudi naše solnce prištevamo, je brezštevilo veliko. Z golimi očmi se jih vidi na celem nebu okoli 5000 do 5800, ki se po svoji veči ali manjši svetlobi v 6 redov delé; le posebno ostro oko razloči še kacic 1000 — 2000 več, ktere se po svoji svetlobi prištevajo k 7. redu. Ker se vse druge le z velikimi daljnogledi vidijo, jim pravimo daljnogledne zvezde; po svetlobi jih zvezdoslovci ločijo v 12, drugé celo v 14 redov. Število vseh cenijo nekteri na 20 do 30 milijonov, nekteri pa na več sto in celo na mnogo tisoč milijonov.

Bolj svetle nepremičnice se pri nas iz prav naravnih vzrokov zelo lesketajo, po krajih med povratnikoma pa večidel mirno svetijo. Njih svetloba je navadno rudečkasta ali pa rumenkasta, pri nekterih tudi zelenkasta ali zamodrela ali vijoličkasta.

Posebno zanimive so spremenljive zvezde, ki so za nekaj časa svetlejše, potem pa postanejo manj svetle in zopet svetlejše. Med vsemi se naj bolj odlikuje Mira t. j. „čudovita“ v kitu ( $\alpha$ ) ki v določeni dobi 331 dni zdaj sveti kakor zvezda 1. reda, zdaj pa omedli, da se prištevava zvezdam 11. do 12. reda. Algol ( $\beta$ ) v Perzeji.

Zvezdoslovci so zasledili že mnogo zvezdnih sostav, ki se golim očem kažejo kot ena zvezda, pred daljnogledom se pa razločijo v 2 ali 3 ali še več posameznih zvezd. Njih svetloba in barva se posebno rada spreminja. Ločijo je v dozdevne in prave zvezdne sostave in po številu posameznih zvejo dvozvezdja, trizvezdja i. t. d. — Zvezdne kopice so silno oddaljene sostave zvezd in pred ko ne se bodo tudi zvezdne meglice pred bolj ostrimi daljnogledi, kakor so današnji, razločile v mnogobrojne kopice zvezd.

Lepi belkasti pas, ki na nebu od severja do juga derži, je rimska cesta (via lactea). Pred ostrim daljnogledom se razkropi v brezštevilo množico nepremičnic; že Herschel (oče) je je cenil na kacic 18 milijonov, če tudi najbolj južnih še opazoval ni. Ta veliki zvezdati pas, ki je na enem mestu celo v dve progi razkrojen, ni povsodi enake širokosti; najoži in tudi najsvetlejši je blizo južnega tečaja ( $3^{\circ}$  —  $4^{\circ}$  širok), najširji pa pri sozvezdji Ofihu in Antinou ( $22^{\circ}$  š.) čudovita rimska cesta deli vse obnebe na dve neenaki strani (polobli), ki si stojite v takem razmeru, kakor števili 8 : 9.

Nepremičnice so silo daleč od nas; zato se tudi pred najostrejšim daljnogledom zmerom kažejo kot svetle pike in nikoli ne kot krogi.

Za solncem nam najbližja nepremičnica je zvezda  $\alpha$  v sozvezdji Centavra, in vendar znaša njena oddaljenost od zemlje okoli  $3'5$  bilijonov miriam. ( $4'7$  bilijonov milj); pri Siriji ali pasji zvezdi  $13'7$ , pri Vegi  $15'3$ , pri tečajnici  $30$  bilijonov miriam. Take daljave si še komaj misliti moremo; zato pri njih merjenji zvezdoslovci ne zaznamujejo miriametrov ali milj, ampak rabijo za merno edinico oddaljenost solnca od zemlje (solnčna dalja) ali pa zvezde  $\alpha$  v Centavru (zvezdna dalja), n. pr.

Sirij je 800000 krat dalje od zemlje nego solnce. Nekoliko jasnejše nam bodo te velike daljave, če pomislimo čas, kterega potrebuje svetloba, da pride od nepremičnice do zemlje. Njena hitrost je okoli 31000 miriametrov (42000 milj) na sekundo, in vendar potrebuje okoli 8 minut, da pride od solnca do zemljé. Pri najbližji stalnici — pri zvezdi  $\alpha$  v Centavru potrebuje svetloba  $3\frac{3}{5}$  leta, da pride od zvezde do nas; pri Siriji: 14·1 leta; pri tečajnici:  $30\frac{2}{3}$  leta. Ko bi taka zvezda, n. pr. tečajnica, v tem hipu ugasnila ali poginila, bi to zemeljski prebivalci še le čez  $30\frac{2}{3}$  leta zapazili, kajti še le čez toliko časa bi prišli zadnji svetlobni trakovi od ugonobljene zvezde do zemlje. To so pa primeroma še majhene daljave, kajti zvezdoslovci učé, da so v neizmernem osvetlji zvezde, od kterih svetloba še le čez več sto ali več tisoč in celo čez več sto tisoč let pride do zemlje.

Da se med mnogobrojnimi nepremičnicami vsaj najnavadnije in najjimenitnije\*lažje na nebu poiščejo, se ločijo v več skupin. Vsaka občertana skupina primerno vsaksebi stoječih nepremičnic se zove s o z v e z d j e. Imena so jim dajali po podobnosti s pozemeljskimi rečmi, pa vendar je večino sozvezdij samovoljno občertala človeška domišljija, ker se le redkokrat posreči med obrisom kake zvezdne skupine in tem, kar njeno ime izrazuje, najti kako podobnost.

Že starodavniki so poznali 48 sozvezdij, kterih imena spominjajo na tedanja vero ali na slavne (zgodovinske) osebe. Poznejši zvezdoznanci so pa še mnogo drugih zaznamovali, ker so obe polovici neba natančneje preiskali. Sedaj jih štejejo že dosti čez sto, kterih se mnogo na zvezdokazih vidi. Med vsemi so ta-le naj bolj znamenita: 1. oven, 2. junec, 3. dvojčiči, 4. rak, 5. lev, 6. devica, 7. tehtnica, 8. škorpion, 9. strelec, 10. divji kozel, 11. vodnar in 12. ribe.

Sunt aries, taurus, gemini, cancer, leo, virgo,

Libraque, scorpius, arcitenens, caper, amphora, pisces.

Ta dvanaajstera sozvezdja vkup se imenujejo zverski krog ali zodiak, ker se nam zdi, da hodi solnce ravno po tem krogu, ki ga ona na nebu zaznamujejo. — Posebno lep je tudi véliki ali koroški voz; kolesa so mu 4 svitle zvezde, oje pa tri. Blizo srede ojesa mu stoji konjiček, zvezda 5. reda, na kteri se bistre oči skušajo. Od zadnjih koles na ravnost proti severju petkrat tako daleč, ko ste ti kolesi vsaksebi, se blizo tečaja blišči znamenita zvezda 2. reda — tečajnica, ki spada v sozvezdje malega voza. V sozvezdji vozarja stoji naj severniša zvezda 1. reda — posebno svetla ovca (capella). Labud plava na zlo svetlem mestu rimske ceste in ima znamenito zvezdo 61, ktere oddaljenost od zemlje (8·4 bilijonov miriam.) so naj prej izračunili. Blizo labuda je lira z zvezdo pervega reda, po slavnem Slovenci „Vega“ imenovana. Ob ravniku je najkrasnejše sozvezdje orijonov pas, ki ga tri zvezde 2. reda narejajo; ljudstvo je navadno imenuje jakobovo ali rimsko palico. Ob južnem povratniku se posebno odlikuje veliki pes, na čegar gobci se blišči Sirij — (pasja zvezda), najsvetlejša vseh zvezd na nebu. —

Ker se stalnice če prav na videz silo počasj premikajo in celo na različne strani tekajo, so imela nektera sozvezdja nekdanj drugačno podobo nego sedaj. Po takem se tudi sedanja sozvezdja morejo razdreti in druge zvezde zložiti se v nove skupine.

### Solnce.

Med brezštevilnimi nepremičnicami najznamenitniša za nas pozemeljske prebivalce je solnce, serce mnogobrojne sostave premičnic in pravi izvir svetlobe in toplote na zemlji. Očem se kaže kot svetel krog lunine velikosti, kterega videzni premer meri v srednji daljavi le malo čez 32". V resnici pa je solnce zelo velikansko oblo telo s 143206 miriam. (193000 milj) dolgim premerom, in vidi se nam le zato tako malo, ker je okoli 14·84 milijonov mirm. (20 milijonov milj) daleč od zemlje. Svetloba potrebuje celo 8 minut, da pride od solnca do zemlje; topovska krogla, ki preteče vsako sekundo 1000' ali 325 m. dalje, bi potrebovala za to pot celih 12 let, železnični berzovlak pa celo čez 300 let.

Solnce je nam najbližja nepremičnica in prav zato se nam vidi tako veliko. Ko bi se za  $4\frac{1}{2}$  bilijona milj od nas oddalilo, bi se tudi to veliko telo za naše oči skerčilo v nemerljivo bliščečo piko, ki bi nam svetila kakor kterakoli zvezda (nepremičnica) prvega reda.

Solnce na videz prav mirno stoji; vendar so zvezdoslovci opazili, da se z vsem osolnčjem pomika proti sredi sozvezdja Herkula. Da se pa okoli svoje osi verti, kažejo solnčne pege (priže). Z daljnogledom se vidi, da solnčno lice ni povsodi enako svetlo, ampak da ima več temnih, semtertje raztresenih peg, med kterimi se navadno svetlejši deli — lučnice bliščijo. Ker se te pege blizo v 13 dneh pomaknejo od vzhodnega roba do zahodnega, kjer se zgubé, čez ravno toliko dni se pa na vzhodni strani zopet prikažejo, nam pričajo, da se solnce okrog svoje osi verti in sicer da se v  $25\frac{1}{2}$  dneh enkrat zaverti.

Prave lastnosti tega svetečega telesa še niso znane, ampak se zvedoznacem le dozdevajo. Nekteri mislijo, da ima solnce temno jedro, ktero nepotekljiva svetlina v podobi svetločkroga obdaja (Herschel, Arago). Silna hitrost vertenja sili svetlino da se tresse: to tresenje čutimo kot toploto in svetlobo. Vsled neznanih prekucij se svetlobna sfera večkrat celoma ali le v svojem zunanem delu semtertje razdere, tako da se skoz livkaste razpoke kažejo černejši deli solnčnega telesa, ki je imenujemo solnčne pege. Na drugih mestih pa omenjene prekucije zgostijo svetlino in narejajo znane lučnice.

Drugi (Kirchhoff, iznajditelj solnčne spektralne analize, Secchi) pa učé, da je solnčno telo samo po sebi silo razbeljeno sveteče jedro, ki je obdano z na tisoče milj debelim plamenastim ozračjem. V tem solnčnem ozračji gori (kakor so silno natančni opazovalci solnčne šare dokazali) mnogo, in sicer takih tvarin, kakoršne nahajamo na zemlji, namreč posebno železo, titan, kalcium, mangan, nikel i. d. Razne prikazni pa

izvirajo iz oblakov, ki se v plamenastem ozračji narejajo. — Nikakor ljudi ni dognano, ali solnčni žarki sami na sebi razgrevajo kakor n. pr. goreče kurilo, ali pa le razvezujejo skrito toploto njim nastavljenih stvari. Za nas vsaj je sonce „serce vesoljnega sveta“ kakor Teon pravi, iz kterega izvira vse življenje na zemlji; nedoločljivo veliko moč ima tudi na človeško notranje življenje, na večo ali manjo občutljivost, na veselost ali žalost serca, kakor že stari Plinij o njem pravi: *coeli tristitiam discutit sol et humani nubila animi serenat*. Ni se tedaj čuditi, da so dobrodejni njegovi žarki že od starodavnih časov narode k malikovalstvu zapeljavali; pred vsemi zvezdami so obožili svetlo sonce in je čestili, in še dan-današnji se zlasti v Aziji nahajajo ljudstva, ki mu božjo čast izkazujejo.

### Premičnice.

Sonce z vsemi premičnicami, ki okoli njega tekajo, se imenuje osolnčje ali sestava premičnic. Naše osolnčje — in le to, kteremu je naša zemlja vverstena, nam je po večem znano — obsega sonce in 131 ( $21/7$  1872) premičnic pa nekaj (21) sopremičnic. Premičnice so same na sebi temna telesa stisneno-oble podobe, ki v pakrožnih potih okoli solca tekajo in od njega svetlobo in toploto dobivajo. Vse se verté okrog svoje osi, ki je bolj ali manj nagnena k pakrožni ravni njihové poti. Nekatere tudi mesci spremljajo. Z golimi očmi jih vidimo le 5, namreč Merkurija, Venero, Zemljo, Marta, Jupitra in Saturna; vsi drugi — Uran, Neptun in velika množica manjših teles — so daljnogledni planeti, ker se le z daljnogledi vidijo; zovejo se tudi novejšje premičnice, ker so jih še le zagledali, odkar so iznašli daljnoglede, one pa starejšje, ker so je že starodavniki poznali.

Že stara je razdelitev premičnic v spodnje in gornje. Poti spodnjih — Merkurija in Venere — ste okleneni z zemljino drago, to pa oklepajo poti gornjih. Manj po naključbi in bolj oziraje se na njihove prirodne lastnosti delimo glavne premičnice po njih velikosti v velike (8) in male (123), po oddaljenosti od solca pa v 1) pri-solnčnice ali znotranjice, 2) srednje in 3) odsolnčnice ali zunanice.

Znotranjice so:

1. Merkurij z belkasto-bliščečo svetlobo; vidi se le malo pred solničnim zahodom ali pa precej po njem. Golim očem se le malokdaj pokaže in sicer zato, ker je tako blizo pri solnci; uže slavni Kopernik je tožil na smertni postelji, da ga nikoli videl ni.

2. Venera (Venus) sveti z zelo močno, belo svetlobo, časi tako, da jo lahko celó z golimi očmi po dnevi vidimo. Kedar se prikaže malo pred solničnim vzhodom, nam je prijazna jutranjica ali zgodnja danica, kedar pa kmalu po solničnem zahodu, — večernica.

3. Naša zemlja z enim mesecem — luno (o obeh več poslej).

4. Mart (Mars), svetla, motno-rudečkasta zvezda (pervega reda), ki jo oko hitro zapazi.

Za Martom so v versti srednje ali male premičnice (planetoidi), ki se tudi zvezdice (asteroidi) zovejo. Vse se le skoz daljnogled vidijo in se po svoji svetlobi prištevajo zvezdam 9. — 13. reda. Cerero (Ceres), Palado (Pallas), Junono (Juno) in Vesto so zvezdoznanci uže v začetku tega stoletja ( $\frac{1}{1}$  1801 — 1807) zasledili, vse druge so pa bile zapažene od leta 1845, kakor Astrea, Hebe, Iris i. t. d. do Lomnije (117). Sedaj štejemo vseh 123.

Zunanjice so:

1. Jupiter, zraven Venere najsvetlejša, rumenkasto-bliščeča zvezda s 4 meseci. On je trikrat veči ko vse druge premičnice skupaj in še le 1330 zemelj bi naredilo njegovo velikansko, na tečajih zelo naploskano oblo.

2. Saturn sveti z zamodrelo svetlobo in ima dva obroča pa 8 mesecev.

3. Uran se brez daljnogleda ne vidi, zato ga starodavniki niso poznali. Herschel ga je l. 1781 zagledal in 6 njegovih mesecev opazoval; poslej so pa le še štiri zasledili. Svetlosti je zelo medle, ker ga sonce zarad prevelike oddaljenosti 360krat manj razsvetluje nego zemljo.

4. Neptun je (za sedaj) skrajna zvezda v našem osolnži. Znan je še le od leta 1846. Le-Verrier, ostroumni francozki zvezdoznanec, je na podlagi nepravilnega teka Uranovega izračunil mesto, kjer mora biti telo, ki ga moti. In res ga je Gallé v Berlinu zvečer istega dne, ko je Le-Verrierov list prejel (23./9. 1846), našel na izračunjenem mestu! — Skoz daljnogled se vidi kakor zvezda 7. — 8. reda. Ni čuda, da solnčno svetlobo tako slabo odseva, kajti sonce ga 900-krat manj razsvetluje nego našo zemljo.

Znotranjice so manje in dosti gostejše snovine ko zunanjice; ob tečajih tudi niso posebno zelo naploskane in za obhod okoli solnca potrebujejo primeroma le malo časa, okoli osi se pa po enkrat zaverté blizo v 24 urah. Vsaktere pot popolnoma oklepa drago solncu bliže stoječe premičnice; ker so osi primerno nagnene k ravni njih potov, se na njih lepo ločijo letni časi. Razen zemlje nimajo mesecev. — Zunanjice so vse zelo velika telesa precej rahle snovine in potrebujejo veliko časa, da sonce le enkrat obhodijo; ker se zelo hitro — v. kacih 10 urah — zavertevajo okoli svojih osi, so ob tečajih močno splóskane. Vse imajo po več mesecev (le Neptun ima morebiti samo enega), ena pa (Saturn) tudi tako zvane obroče. — Srednje premičnice so po svoji lastnosti še prav malo znane; njih pakrožne poti okoli solnca se nektere oklepajo, nektere pa križajo. Velikosti so sicer vse zelo majhne, vendar med seboj zelo različne: premer največe (Veste) meri  $58\frac{1}{2}$  z. m. (433·300 km.), najmanjše (Hestije) pa dobro  $3\frac{1}{2}$  z. milje (24·443 km).

Kako velike so zvezde naše sostave, kakó daleč so premičnice od solnca in v katerem času je enkrat obhodijo in se okoli lastne osi zaverté in koliko spremnic ali mesecev imajo, kaže tole kazalo:

Telesa našega osolnčja	Sred. daljša od solнца na mi- rijone miriam.	Velikost po meri: zemlja = 1	Koliko časa potrebujejo		Število spremnice ali mesecov
			za obhod okoli solнца	da se okoli osi zavrté	
Solnce .	—	1409725	—	25 dni 8 ur	—
Merkurij .	6	$\frac{1}{18}$	87 dni 23 ur 15' 46"	24 ur 5'	—
Venera .	11.1	1	224 dni 16 ur 49' 7"	23 ur 21 $\frac{1}{2}$ '	—
Zemlja .	15.345	1	1 leto 6 ur 9 $\frac{1}{6}$ '	24 ur	1
Mart . .	23.3	$\frac{1}{7}$	1 leto 321 dni	24 ur 37 $\frac{1}{3}$ '	—
Planetoidi	33—54	—	3 $\frac{1}{3}$ — 6 $\frac{2}{3}$ leta	?	—
Jupiter .	80	1469	11 let 314 dni	9 ur 55 $\frac{1}{3}$ '	4
Saturn .	143	772	29 let 166 dni	10 $\frac{1}{2}$ ure	8 (2 obr.)
Uran . .	294	81	84 let 5 dni	?	4 (6 ?)
Neptun .	460	94	164 let 216 dni	?	1 (2 ?)

Vse premičnice se po podolgasto-okroglih potih — po elipsah ali pakrogih — okoli solнца pomikajo. V starejših časih ljudje tega še niso vedeli in mislili so, da je zemlja, središče vsega sveta. Tako je Klavdij Ptolomej, zelo učen mož 2. stoletja po K., učil nov nauk o osvetji in ga v zelo slavni knjigi „velika sostava“ priobčil celemu svetu. (Zemlja, mala pičica, stoji pri miru sredi sveta; okoli nje teka nebo, luna, solnce, premičnice in nepremičnice.) 16. stoletja je učeni Poljak Nikolaj Kopernik iz Toruna (roj. 1472, † 1543) sestavil nov nauk o osvetji. (Zemlja naša je premičnica, solnce pa nepremičnica, ki stoji sredi našega osolnčja. Okoli njega tekajo po pakrožnih [„okroglih“] potih premičnice Merkurij, Venera, Zemlja, Mart, Jupiter in Saturn. Zemlja se zavrti v enem dnevu okrog svoje osi in prehodi v enem letu pot okoli solнца. Luna se pomika okoli zemlje in ž njo okoli solнца. Dnevno premikovanje nebesnih teles je le videzno, in sicer vsled vertenja naše zemlje.) Poslej sta ta nauk razvila in z novimi pravili obogatila posebno Nемеc Ivan Kepler (roj. l. 1571, † 1631.) in Anglež Izak Newton (izg. Njutn — roj. l. 1647., † 1727.) Kepler je na podlagi vseh od tistihmal znanih, sosebno pa od svojega verstnika Danca Tycho de Brahe-a storjenih opazeb razvil znamenite zakone o premičničnih dragah in kako da po njih tekajo. Newton je dokazal, da je eden glavni vzrok premikovanja nebesnih teles njih med sebojna privlačnost, katero je imenoval težo.

### Luna (mesec).

Med prisolnčnicami ima le zemlja sama spremnico, ki jo navadno luno ali mesec imenujemo. To nebesno telo je skoro 50 krat manje od zemlje. (Premer lunin meri namreč le 3472.46 kilometrov [468 milj] in njeno poveršje je tedaj skoro 14 krat manjše od zemeljskega; zato njej zemlja 14 krat močnejše sveti kakor luna zemlji.) Ali je luna ob tečajih naploskana ali ne, zvezdoslovci še celó z najostrejšimi daljnogledi niso opazili; vendar so jej izračunili malo naploskanost ob tečajih in drugoverstno celó ob ravniku. Ker ni daleč od nas (srednja nje daljšava meri 38407 miriametrov [51762 m.] so zvezdoslovci k nam obrneno poloblo natančneje popisali ko kterokoli



drugo nebesno telo. Voda se nikjer na luni ne nahaja; ravno tako natančne opazbe izpričujejo, da vzduha (zraka) nima, tedaj tudi ne ognja.

Ognjeniki, ki so se nekterim dozdevali, so le nekteri večji hriboje, ktere je zemeljski svit še o lunini noči razsvetljeval.

Semtertje raztresene velike pege so sive ravnine, ki se po stari navadi morja imenujejo (mare procellarum (viharjev), serenitatis (jasnote), nubium (oblakov) i. t. d.). Bolj svetla mesta na luni so hribi, kterih verhove solnce ob stari in mladi luni močnejše in dalje časa obseva. Hribovje je silo različno. Redka so gorstva, ki bi bila kakor na zemlji na vse strani razrasena. Goste so gorine z nizko vdertimi poprečnicami, planotami in obrobnimi hribovi; nahajajo se posamezni hribi, drugi do pa so v okrogli versti, in kakor ograja ravan oklepajo. Posebno zanimive so kolobaraste gore. Te so zelo visoke in sterne kope z globokim črnim žrelom, ki pri nekterih več milj v poprek meri. Sredi takih vderth globin po večem stojé samski hriboje ki pa ne dosežejo visokosti obkrajnih gorá. Mnogov hribov na luni je čres 6500 metrov 20000' visokih; imenujejo se po slavnih zvezdoslovcih in naravoznancih n. pr. Eratosten, Aristarh, Ptolomej, Aristotel, Tiho, Kepler, Kopernik. — Zanimive so tudi struge, ozki pa globoki razori, ki po večem v eno mer naprej derže; drugodi so posamezne svetle proge, ki se ob znojži več kolobarastih gor črez 100 miriam. daleč vlečejo.

Luna je prava pohajalka v našem osolučji, ker se naj bolj počasi okoli svoje osi verti in naprej pomika. Zemlja jo na se vleče in sili ž njo hoditi in okoli nje tekajočo ž njo okrog solnca potovati. Tako tudi luna teka po pakrožni poti okrog zemlje in stoji zdaj v perigeji (prizemelji) zdaj v apogeji (odzemelji); bliže ko je zemlji, večja se vidi in tem hitrejše se dalje pomika. Ker je njena pot dobro za 5° k ekliptiki nagnena, se nam zdi, da tudi ona zverokrog obhaja. Da vsega obhodi, potrebuje 27 dni, 7 ur, 43' in 11.5". Ker se v ravno tolikem času tudi enkrat okoli svoje osi zaverti, kaže zemlji zmerom le eno in isto polovico. Ker se pa zemlja med tem dalje pomika, jo še le v 29 dneh, 12 urah, 44' in 2.9" po polnem obhodi. Čas obhoda vsega zverokroga se zove zvezdni ali periodični mesec; čas popolnega obhoda zemlje pa lunin ali sinodični mesec. 12 luninih mesecev t. j. nekaj črez 354 dni je lunino leto. —

Luna je sama na sebi temno telo, ki nam le tujo, namreč solnčno svetlobo odseva. Ker se pa okoli zemlje in z zemljo vred okoli solnca pomika, se stanje teh teles enega proti drugemu vedno spreminja; iz tega sledé razni lunini obrazi, tako imenovane lunine spremembe. Včasih se je nič ne vidi (ali je vsaj le blede, nerazsvetljena polovica proti nam obrnena) — mlaj, včasih je kakor na levo roge kažoč polukrog — prvi krajec, včasih cel razsvetljen krog — ščip (polna luna), včasih pa na levo izbočen polukrog — zadnji krajec. (Stara in mlada luna.)

Kadár luna pride tako med sonce in zemljo, da tej zakrije sve-teče sonce, pravimo solnce merkne; ko pride pa zemlja med sonce in luno, tako da tej zakrije sveteče solnce, pa luna merkne. Ko bi lunina draga ležala v ekliptični ravni, potem bi ob mlaji zmerom solnce merknilo, ob ščipu pa luna. Ker pa je lunina draga za  $5^{\circ}$  naguena proti ekliptični ravni in jo presekuje v dveh nasproti ležečih točkah, — imenovanih vozla lunine drage —, se rečene prikazni ne versté tako po gostem. Zato solnce le merkne, če gre luna ob mlaji skozi ktereга svojih vozlov ali če se ni vsaj čez  $16^{\circ}$  od njega oddalila; enako ob ščipu le merkne luna, če je v enem izmed obeh vozlov ali vsaj blizu njega. Kraji, katerim luna pokrije vse solnce, imajo polni solnčni merk; ta nikjer na zemlji ne terpi dalje ko 5 minut. Če ima polni-osrednji solnčni merk nastopiti ob času, ko je luna v odzemelji, ona ne zakrije celega solnca, ampak ob njej se vidi še ozek, svetel obroč solnca: ta prikazen je obročasti solnčni merk. Kraji, katerim luna le nekoliko, ali več ali manj solnca zakrije, imajo delni solnčni merk.

Pri luninem merku se zarad majhene njene oddaljenosti od nas in zarad prostorne zemeljske sence loči le polni od delnega.

### Gibanje zemlje.

Zemlja ima dvojno gibanje, namreč 1) vertenje okrog svoje osi in 2) tekanje okoli solnca.

### Vertenje zemlje.

Da se zemlja res od zahoda proti vzhodu zmerom enako hitro verti okoli svoje osi, kažejo te-le prikazni:

1. Tudi druge premičnice se verté okoli svojih osi.
2. Nemogoče je, da bi velikanske stalnice tekale s tako ne-izmerno hitrostjo okoli male zemlje in jo v 24 urah obhodile.

3. Ker je zemlja ob ravniku izbočena, na tečajih pa naploskana, se je gotovo morala enkrat verteti okoli svoje osi. In ni ga vzroka, da bi bilo to vertenje prenehalo. Tudi je privlačnost zemlje ob ravniku najmanjša, od njega proti jugu in severju redoma večja in ob tečajih največa. Ta razlika pa ne sledi le iz sferoidne nje podobe, ampak tudi iz nje vertenja okoli osi. Privlačnosti nasprotuje namreč in jo zmanjšuje sredobežna sila, ki je ravno ob ravniku največa. Če se zemlja okoli osi verti, se razen tečajev tudi razna mesta zemeljskega poveršja verté, pa z različno hitrostjo, in sicer tem hitrejše, čim bliže so ravniku.

Oziraje se na to premeri vsaka točka na zemlji v 24 urah ob ravniku ali vzporedniku

0 <sup>o</sup> z. širj.	=	360 × 11.13	=	4006.8	miriam. (5400 milj),
10 <sup>o</sup> " "	=	360 × 10.961	=	3946.1	" (5317 " ).
20 <sup>o</sup> " "	=	360 × 10.462	=	3766.6	" (5076 " ).
40 <sup>o</sup> " "	=	360 × 8.538	=	3073.6	" (4137 " ).
60 <sup>o</sup> " "	=	350 × 5.579	=	2008.4	" (2700 " ).
80 <sup>o</sup> " "	=	360 × 1.931	=	695.9	" ( 938 " ).
90 <sup>o</sup> " "	=	360 × 0	=	0	" ( 0 " ).

Če iz prav velike višočine spustimo kamen ali kako drugo težko stvar, ne pade navpik pod prvotno mesto, ampak nekoliko dalje proti vzhodu. Ta primerljaj se dovoljno razjasni le z vertenjem zemlje.

4. Tako zvani pasatni ali živi vetrovi med povratnikoma, katerih nastanek bi drugače ne mogli razjasniti, ko bi se zemlja ne vertela.

5. Foucaultovo nihalo ne niha na raznih mestih med ravnikom in tečajema zmerom v prvotni ravni, ampak se počasi v loku na stran nagne.

6. Foucaultov giroskop.

Zemlja se v 23 urah, 56 minutah in 4 sekundah s popolnoma enako hitrostjo enkrat zaverti okoli svoje osi. Ta čas imenujemo zvezdni dan in ga delimo na 24 enakih delov — zvezdnih ur. Določi se po tem, da kaka stalnica zopet stopi v ravno tisti poldnevnik. Ta zvezdni dan je skoro za 4 minute krajši od navadnega solnčnega dneva. Ker se v enem dnevu zemlja na svoji pakrožni poti nekoliko dalje pomakne, ne stopi solnce s isto stalnico istočasno zopet v poldnevnik, ampak zdi se nam od nje nekoliko proti vzhodu pomakneno; zato se mora zemlja še skoro 4 minute verteti, da stopi solnce v tisti poldnevnik.

Solnčni dan so od nekdanj delili na 24 ur. Dobro napravljena in prav postavljena solnčna ura kaže te ure zmerom prav.

Pri vertenji obrača zemlja zmerom druge kraje proti solncu in sicer vzhodne prej nego zahodne. K solncu obrnena polovica ima svetli dan, nasprotna pa temno noč. Mi imamo jutro, ko se nam solnce na obzoru prikaže, poldne, ko v naš poldnevnik stopi, večer, ko z obzorja zgine, in polnoči, ko je v nasprotnem, od nas 180<sup>o</sup> oddaljenem poldnevniku.

Ker se vse redno versti, imajo kraji na raznih poldnevnikih v raznih časih poldne, namreč na vsakih, 15<sup>o</sup> oddaljenih poldnevnikih za eno uro pozneje.

### Tekanje zemlje.

Da zemlja enkrat solnce obhodi, potrebuje 365 dni, 5 ur, 48' in 48"; ta čas imenujemo leto, in sicer solnčno leto nasproti luninemu (str. 16). Določujemo je po solnčnih dneh; zvezdnih bi štelo 366, ker se zemlja med obhodom okoli solnca zaverti 366krat in uže začne svoje 367. vertenje. (Prestopno leto; julijanski (ruski) in gregorijanski (rimski) koledar.)

Pot, po kateri se zemlja z različno hitrostjo — počez 4<sup>1</sup>/<sub>2</sub> milje v sekundi — okoli solnca pomika, je podolgasto-okrogla ali pakrožna;

pravi se jej sploh zemeljska draga. Izbočena je prav malo, tako da je skoro po polnem enaka krogu. Ker ne čutimo, da teka zemlja okoli solnca, je njena draga dozdevna solnčna pot, ki jo navadno imenujemo ekliptiko (solnčnico).

Ekliptika se deli kakor vsak krog na  $360^{\circ}$ , pa tudi na 12 enakih delov; po teh delih je po  $30^{\circ}$  narazen razstavljena dvanajsterica zgoraj omenjenih sozvezdij — zverokrog (gl. str. 11).

Solnce ne stoji v središči pakrožne zemeljske drage, ampak v enem obeh žarišč. Zato je zemlja ob svojem letnem obhodu zdaj bližje solncu zdaj pa dalje od njega. Točka, kjer (2. julija) doseže svojo največo oddaljenost od solnca (15604260 mir. = 21030000 z. m.) se zove aphelium ali odsolnčje, nasprotna skrajna točka velike osi, v katero zemlja stopi 1. januarja in je solncu najbližje (15087828 mir. = 20334000 z. m. od njega), pa perihelium ali prisolnčje. V ekliptiki se primerni dve mesti zovete obratišči ali kresa, ker se nam zdi, da se solnce, ko hitro eno doseže, k drugemu vrača. Pervi je za nas poletni kres (ali navadno skratka imenovan „kres“), ker se poletje začne ( $21/6$ ), drugi pa je zimski kres, ker tedaj pri nas zima nastopi ( $21/12$ ). Točki, v katerih proti ravnikovi ravni nagnena ekliptika to prerezuje, t. j. skrajni piki male osi, se zovete enakonočišči, ker ima zemlja tu stojčča solnce ravno nad ravnikom, tedaj severno in južno poloblo enako razsvetljeno. Ono enakonočišče, kjer zemlja  $21/3$  stoji, se za nas imenuje spomladansko, ono, kjer je  $23/3$ , pa je jesensko.

### Dnevni in letni časi.

Solnce razsvetljuje zmerom le polovico zemeljskega obla; čerta med svetlo in temno polovico se zove meja razsvetljenja. Ta mejna čerta je vedno eden izmed največih krogov zemeljskih — obsvitnik — in derži skoz vsa mesta, katerim ob istem trenutku solnce vzhaja ali zahaja. — Pri navpičnem položaji zemeljske osi proti ekliptični ravni bi stalo solnce zmerom nad ravnikom; omenjeni obsvitnik bi deržal skozi tečaja in bi vzporednike tako delil, da bi ena njih polovica bila na razsvetljeni, druga pa na temni strani. Dnevi in noči bi bili povsodi vedno enaki. Ker bi solnčni trakovi vedno pod istim kotom padali na zemljo, ogrevali bi jo enako leto in dan. Ob ravniku bi vse popalili, ob bližnjih pasovih konaj pomladansko toploto izbujali, kraje še bolj proti tečajema ležeče, bi pa zadevali nekoliko tako napošev, nekoliko bi celó mimo njih švigali, da bi po njih vladala večna huda zima. — Še dosti neugodniši dnevni in letni časi bi vladali po zemlji, ko bi bila zemeljska os položena v ravan zemeljske drage in sicer tako, da bi njena tečaja obderžala zmerom isto mer. — Pa zemeljska os ne stoji navpik na ekliptični ravni, niti je vanjo položena, ampak k njej je tako naklonjena, da jo reže v poševnem kotu  $66\frac{1}{2}^{\circ}$  (do navpičnosti jej tedaj manjka še  $23\frac{1}{2}^{\circ}$ ). Tekaje okoli solnca pa zemeljska os obderži zmerom ne le isto naklonjenost, ampak tudi

isto mer v neizmernem prostoru, t. j. nje lege so na raznih krajih zemeljske drage vzporedne. Vsled tega stoji zemlja vsak trenotek drugače proti solncu in zato imajo razni kraji v različnih letnih časih različno dolge dni in noči, in kraji, različne zemljepisne širjave imajo celó v enakih letnih časih ravno tako različno dolge dni in noči.

Na istem kraji dan raste ali se pa skerčuje malo po malo in sicer za toliko, kolikor se zemlja oddaljuje od enakonočišč in se obratiščema bliža. Po spomladanskem enakonočji ( $^{21}/_3$ ) rastejo dnevi na severnem poloblu, na južnem se pa skerčujejo.  $^{21}/_6$  stopi zemlja v poletno obratišče in severno poloblo ima najdaljši, južno pa najkrajši dan. Po jesenskem enakonočji ( $^{23}/_9$ ) rastejo dnevi na južnem poloblu, na severnem se pa skerčujejo in sicer do  $^{21}/_{12}$ ; takrat se nam zdi, da je solnce doseglo južni povratnik — zemlja namreč stopi za nas v zimsko obratišče. Potem se na severnem poloblu zopet dnevi počasi potegajo in rečene prikazni se redoma versté.

Na obeh poloblih tudi po različni zemljepisni širjavi dnevi in noči različno rasó in pojemajo, in sicer toliko hitrejše, kolikor bolj je kateri kraj oddaljen od ravnika. Zato dnevi in noči med tečajnikoma in tečajema rasó ali pa pojemajo dosti hitrejše nego med ravnikom in tečajnikoma. Le ob ravniku in na tečajih so si dnevi in noči zmerom enaki, ob ravniku po 12 ur, na tečajih pa po 6 mesecev. Sledeče kazalo nam kaže, kako dolg je najdaljši dan, ali kako dolga je najdaljša noč ob vzporednikih razne zemljepisne širjave:

ob vzporedniku		je	dolg dan ali dolga noč	
0°	z. š.		12	ur
16°	44'	" "	13	"
30°	48'	" "	14	"
41°	24'	" "	15	"
49°	2'	" "	16	"
54°	31'	" "	17	"
58°	27'	" "	18	"
61°	19'	" "	19	"
63°	23'	" "	20	"
64°	50'	" "	21	"
65°	48'	" "	22	"
66°	21'	" "	23	"
66°	32'	" "	24	"
67°	16'	" "	1	meseč
69°	44'	" "	2	meseč
78°	11'	" "	4	mesece
90°	" "		6	mesecev.

Iz naklonjenosti zemeljske osi proti ekliptični ravni izvira za kraje enake zemljepisne širjave različnost letnih časov; njih verstenje in dolgost se pa ravna po tekanji zemlje okoli solнца.

Ko 21. sušca zemlja v enakonočišči svoje poti stoji, padajo solnčni žarki navpik le na ravnik, vse kraje enake zemljepisne širjave pa zadevajo na obeh poloblih pod enakim poševnim kotom in ob tečajih celó mimo švigajo: po polnem enako ogrevajo obe polobli; tačas se na severnem začne pomlad, na južnem pa jesen. Ko 21. junija zemlja stopi v poletno obratišče, ima severno poloblo najdaljše dneve; solnčni žarki padajo ob povratniku raka navpik na zemljo in tudi druge dele severnega polobla zadevajo pod dosti večim poševnim kotom kakor primerne na nasprotnem. Na severnem poloblu, ki je tedaj močnejše in dalje ogrevajo, se začne poletje, na južnem pa zima. Dospe zemlja na svojem teku 23. septembra do jesenskega enakonočišča, padajo solnčni žarki zopet le ob ravniku navpik na njo, na vse druge kraje pa z ozirom na njih nasprotno širjavo v enakomerno poševnih kotih: popolnem enako ogrevajo obe polobli; tačas se na severnem začne jesen, na južnem pa pomlad. — Ko zemlja 21. decembra v zimsko obratišče stopi, so dnevi na severnem poloblu najkrajši, na južnem pa najdaljši; solnčni žarki padajo navpik na kraje ob povratniku divjega kozla in tudi druge kraje južnega polobla zadevajo pod dosti večim kotom, kakor primerne na nasprotnem severnem poloblu, kjer že mimo krajev ob tečajniku švigajo. Na severnem poloblu, ki je tedaj manj časa in slabije ogrevajo, se začne zima, na južnem pa poletje.

Po dozdevnem potovanji solnea na nebu bi tudi lahko zaznamovali začetek letnih časov; rekli bi, da se na nekem mestu začne poletje, kedar je opoldan solnce najbližje našemu nadglavišču, zima, kedar je najdalje od njega, pomlad, kedar nadglavišču bližaje se v srednji oddaljenosti od njega stoji, in jesen, kedar od nadglavišča se pomikujé na isto mesto stopi.

Štirje letni časi se pa le po nekterih zemeljskih pasovih ločijo natanko drug od drugega. Za kraje med povratnikoma solnce ne spreminja skozi celo leto svojega stališča tako izdatno, da jih ne bi zadevali njegovi žarki skoro zmerom navpik ali vsaj skoro navpično. Zato je po tem delu zemlje, ki ga imenujemo vroči ali tropični pas, največa vročina, in zdatnih razločkov v toploti, po katerih se drugodi odlikujejo letni časi, tukaj ni. — Na obeh poloblih ležita med povratnikoma in tečajnikoma zmerno-topla pasa — severni in južni. Znotraj teh ne padajo solnčni žarki nikoli navpik, ampak v raznih letnih časih bolj ali manj poševi. Od tod izvira v teku leta oni izdatni razloček v temperaturi in ona mična sprememba letnih časov. — Med tečajnikoma in tečajema sta merzla pasa — severni in južni. Tu se verstita le dva letna časa: huda, bolj temna zima za le malo toplim in zelo svetlim poletjem; kajti solnčni žarki ali mimo teh krajev švigajo (po zimi) ali jih pa silo poševi zadevajo (po leti). Vse poveršje toplega pasa meri 2'03 milijona □miriam. (3·7 milijona štirjaških milj), poveršje obeh zmerno-toplih pasov skup 2'6 milijona □miriam. (4·8 milijona št. m.), poveršje obeh merzlih pasov pa 0'4 mil. □miriam. (0·8 milijona št. m).

Po takem imajo tedaj kraji iste zemljepisne širjave iste letne časa, kraji iste zemljepisne dolgosti pa iste dnevne čase. Kraji iste širjave, pa  $180^\circ$  vsaksebi, imajo tedaj iste letne pa nasprotno dnevne čase; kraji iste dolgosti pa nasprotno širjave imajo iste dnevne pa nasprotno letne čase in kraji za  $180^\circ$  različne dolgosti in nasprotno širjave — t. j. ravno ob koncih vsakterega zemeljskega premera — imajo nasprotno dnevne in letne čase.

Oni prebivalci, ki z nami ob istem vzporedniku toda  $180^\circ$  dalje od nas stanujejo, so naši vštříčniki (perioeci); oni, ki stanujejo ob istem pol-dnevniku, pa toliko stopinj pod ravnikom, kolikor mi nad njim, so naši protidomeci (antoeeci); oni pa, ki stanujejo toliko stopinj pod ravnikom, kolikor mi nad njim, pa  $180^\circ$  dalje od nas, t. j. ravno na nasprotnem konci našega premera — so naši protinožci (antipodes).

Prebivalci med povratnikoma takrat ne delajo sence, ko jim solnce stoji v nadglavišči; pravijo jim brezsenčniki (ascii); drugelkrate med letom pa meri njih senca zdaj na severno, zdaj na južno stran, zato dvo-senčniki (amphiscii). Pri prebivalcih med povratnikoma in tečajnikoma vleče senca zmerom na eno stran, namreč na severni poltúti proti severju, na južni pa proti jugu; imenujejo se enosenčniki (heteroscii). Prebivalci nad tečajnikoma so krogosenčniki (periscii), ker se o nekem času senca okoli njih suče.

### Repatice.

Če so prav repatice (kometi), ki so od nas še zelo oddaljene, zelo enake drugim zvezdam, vendar se lahko na prvi pogled ločijo od stalnic in premičnic; natančneje opazovanje pa kaže razne njih bistvene posebnosti. Razen nekterih izjem se navadno hkratu in nenadoma prikažejo in skoro vse, solncu se bližaje, svojo podobo spreminjajo. Na sprednjem k solncu obremenem konci je zvezdi podobno in živeje sveteče jedro, obdano z neko temnejšo snovino; čim bliže pride solncu, tem bolj se ona meglenasta snovina raztegne na nasprotno stran, ali naravnost v eno mer ali mahalčasto ali plamenasto zavito. Ta njihov rep, po katerem se ravno repate zvezde (repatice) imenujejo, se pogostoma vleče čez velik del nebesnega obloka in meri več milijonov miriámetrov. Zasledujejo pa tudi take brez repa; te se le skoz daljnoglede natanko vidijo ali vsaj z golimi očmi ne ločimo njih podobe od drugih zvezd.

Prave lastnosti teh nebesnih teles, ki je po večem smemo k našemu osolnčju prištevati, so še zelo neznane. Vsa njih snovina — jederna kakor zunanja — je silo redka, kar se uže iz tega kaže, da vidimo celó skoz njihovo jedro druge zvezde. Ona ni niti kapljiva niti plinava, ker se svetlobni trakovi v njej ne lomijo, ampak je narejena iz razločenih delkov, med kterimi so prazni prostori; skratka, pravih lastnosti njih snovine ne poznamo, ker na zemlji enake ne nahajamo. Vsakakor pa se nam ni treba bati, da bi kaka repatica s svojo bolj ko zrak redko snovino, če bi v zemljo zadela, jo razsula ali sploh jej škodovala.

Silo veliko je repatic, pravih pohajalek v našem osolnčji; uže slavni zvezdoznanec Kepler je prilično rekel, da je v osvetji več kometov nego rib v vodi. Po velikih podolgasto-okroglih potih solnce obhajaje se mu približavajo in se zopet od njega oddaljujejo, bolj ko kterakoli premičnica. Ker so njih drage silo izstegnene elipse, znaša čas njih obhoda mnogo let, pri večini dosti čez 1000 let; da, ravno najimenitniše in najlepše repatice, kakor one od l. 1680 in 1811, i. d. še le čez 1500 do 8000 let zopet pridejo. Nekatere so morebiti le enkrat prišle v naše osolnčje, kajti zvezdoznanci menijo, da plavajo nekatere v parabolah (metnicah) in hiperbolah (kosaticah) po neizmernem svetovnem prostoru. Kar pomni zgodovina, videli so dosedaj uže okoli 600 — 700 repatic, kterih so pa dandanes le okoli 300 astronomijsko opazovali in jim tek bolj ali manj natanko preračunili.

Ker se golim očem le redkokrat prikažejo in ker so njih lastnosti še zeló neznane, zato ljudje zagledavši je na nebu marsikaj bledejo. Uže od starodavnih časov so si domišljevali strašne nesreče, ktere v repaticah nanzanja božja jeza. Vojska, kuga, lakota in druge reve in nadloge so terle človeštvo, ko se je kaka repatica prikazala; če je ni bilo videti, so jo pa ljudje izmislili. Neizobraženega človeka plašé namreč vse naravne — posebne prikazni; le z vsakdanjimi se sčasoma seznaní in sprijazni, ker se redno ponavljajo. Kar pa preseže njegovo kratkovidnost, to ga napolnjuje s strahom in trepetom pred bodočnostjo.

### Spodnebniki.

Spodnebniki, ki jih priprosti svet brez razločka zvezdne utrinjke imenuje, so prav najhna telesa nebesna, ki med venerino in martovo drago ali posamezno ali skupoma okoli solnca tekajo. Njih hitrost je jako velika, namreč 4 do 6 z. milj na sekundo (drugi so opazovali še veče razlike v hitrosti, namreč  $3\frac{1}{2}$  do  $23\frac{3}{4}$  milje v sekundi). Med tekanjem zadenejo na to ali ono premičnico n. pr. na zemljo ali se jej vsaj tako približajo, da je njena privlačnost na se potegne. Njih tekanje v svetovnem prostoru je končano, kajti kot ognjene kepe v zemeljskem ozračji z navadno lepo svetečim repom zgoré in zginejo (zvezdni utrinjki), ali se pa razpusté in kot spodnebniki na zemljo padejo. Ker so v širokem pasu med rečenima dragama zeló različno raztrošena, jih nekatere noči le malo, nekatere pa silo veliko pade na zemljo; zlasti veliko se jih vidi po noči od 10. do 11. avgusta (goreče solze sv. Lovrenca) in od 13. do 14. novembra. Zvezdoznanci to krasno prikazen neštevilnih zvezdnih utrinjkov razjasnujejo s tem, da namreč zemlja v svojem letnem teku na dveh mestih ravno takrat prereže najbogatejši spodnebniki pas.

### Zodiakalni ali zverokrožni svit.

Spomladi zvečer, ko je zašlo solnce, in jeseni zjutraj, predno vzhaja, se vidi na zahodu in vzhodu svit, ki se piramidalno s svojim



temenom vzdiguje visoko nad obzorje in se sveti tako nekako, kakor rimska cesta. Ta svit je zodiakalni ali zverokrožni svit. Nekteri mislijo (Laplace, Arago, Biot, Poisson), da je temu vzrok obširni pas meglaste ali prahaste tvarine, ki se med merkurijevo in martovo drago okoli solnca verti in se od solnčnih žarkov tako sveti.

## II. Prirodoznanski zemljepis.

Suha zemlja in morje po velikosti in razširu po poloblih.

<sup>1831</sup> ~~K~~ ri reči narejajo posebne lastnosti naše zemlje in so vsem živim stvarjem za življenje neobhodno potrebne: suhi ali terdi del njenega poveršja, skratka suha zemlja ali le zemlja imenovan, — kapljiva tekočina ali voda in raztegljiva tekočina ali zrak (vzduh).

Morje pokriva večino zemeljskega obla; le ena dobra četert je suhega sveta, skoro tri četerti pa je mokrega [ $0.8 : 2.2 = 1356000$  □miriam. (2463000 □milj): 3742000 □miriam. (6798000 □milj)]. Vse vodovje vkup (morja, jezera, reke — —).obsega 4 petine, suhi svet pa le eno petino zemeljskega poveršja.

Po poloblih je suhi svet silo neenako razdeljen. Na vzhodnem je veliko več suhega nego na zahodnem; na tem je le  $\frac{1}{4}$ , na onem pa  $\frac{3}{4}$  vsega suhega; na vzhodnem ima suhi svet  $2\frac{1}{2}$ krat večji prostor nego na zahodnem.

Tudi so na severnem oblu celine dosti bolj obširne nego na južnem. Tako se imate suho in morje na severnem poloblu med sabo kakor števili  $1 : 1\frac{1}{2}$ , na južnem pa kakor  $1 : 6$ . Vse celine so proti severju raztegnene in široke, proti jugu so pa krajše, ožje in klinom podobne; le ob južnem tečajih je skoro gotovo razširjena, skupna, velika pokrajina, za sedaj v obče imenovana antarktična celina. Ves suhi svet meri na severnem poloblu 1005000 □miriam. (1825000 □milj), na južnem pa le 351000 □miriam. (638000 □milj) ali: severno poloblo ima 3krat toliko suhega kakor južno.

Zato se vse celine proti severju ena drugi bližajo ali se še celó dotikajo, proti jugu pa narazen gredó.

Severno poloblo se tedaj primerno imenuje celinsko, ker se na njem največe celine nahajajo. Južno poloblo pa je oceansko ali morsko, ker je po večem vesoljno morje pokriva; na tem se nahaja le dobra tretjina vsega suhega sveta.

Po zemljevidnih zbirkah pa narisujejo še planokrožno severovzhodno in jugozahodno poloblo zemlje; na tem je avstralski otok Auckland (= Oklend), na onem pa London skoro v sredi in te zlasti zaznamujete imeni morsko in

celinsko poloblo. Severovzhodno poloblo ima le za  $10^0/6$  več morja nego suhega, pa vendar 3krat toliko suhega sveta kakor jugozahodno, ki ima  $1^{1/4}$ krat toliko morja kakor zemlje in  $1^{3/7}$ krat toliko vode kakor ono.

## Morje.

### Morje v dotiki s suho zemljo.

Voda, ki v veliki množini suho zemljo obdaja, se zove ocean ali vesoljno morje. To polni najglobokejše nižine okrog zemlje (zato: obzemeljsko morje) in ima porazno (horizontalno) poveršje, ki se v obče morska gladina imenuje.

Tam, kjer se morje in suho med seboj dotika, je kraj ali obrežje (brežina ali primorje). Obrežje, ki meri skupaj okoli 26700 miriam. (36000 z. milj), je po raznih mestih silo različno; v obče pa ločimo 1) stermo in visoko, 2) nizko in ravno (zložno) in 3) skalovito obrežje.

Stermo obrežje se vzdiguje po večem naravnost iz globokega morja — semtertje celó 300 metrov (1000') visoko, vendar se le malokje vleče daleč ob morji. — Nizko obrežje pravimo onemu kraju, poleg kterega se suha zemlja le malo ali pa celó nič ne vzdiguje nad morsko gladino. Če je to bolj široko in iz nanesenega proda, iz peska in grošča tako narejeno, da je morje ob plimi in hudem viharji navadno še pokriva, se zove peskovina. Pogostem nasipa morje poleg nizkega obrežja kupce drobnega peska, ki jih zovemo krajne sipine. Po njih se kaj hitro zarašča neka primorska trava (*elymus arenarius*) in je tako uterdi, da celó ravno zemljo za seboj varujejo pred razdivjanim morjem. Če močni morniki črez nje pihajo, kaj radi prenašajo rahli svižec in ž njim bližnjo rodovitno zemljo pokrijejo in upustotijo. Tudi ob reških ustjih po gostem nastanejo enake sipine. Kjer ni naravnih sipin, ljudje napravljajo velike nasipe zoper pogubljivo silo morskó. — Skalovito obrežje je obdano s skalovjem, ki ali iz vode moli, ali je pa morje zmeraj pokriva. Če se v dolgi versti skala skale derži, se to imenuje grebenina; če pa skale leže versta za versto ali pa le semtertje raztresene po gostem iz dna molijo, jim pravimo kleči. Na gorkem pasu se nahajajo pogostem koralne grebenine, ki oklepajo tu stermo, tam pa nizko obrežje.

### Posamezni obrazi morja.

Po obširnosti, globokosti in legi morja ločimo:

1. Obkrajno morje, ki povečem ni zeló globoko, pa je polno večih in manjših otokov, večkrat tudi nevarnih grebenin in sipin; navadno sega tako daleč od kraja, do koder se vidi.

2. Široko ali odperto morje (počina), ki je daleč od kraja na vse strani prosto in le z obzorjem omejeno. To na več mestih skoro neizmerno globoko morje je semtertje posejano z brezštevlnimi otoki in otočji.

Morje se bolj ali manj zajeda v suho zemljo. Poglavitne te zajede se po različni obširnosti in podobi imenujejo zalivi, zatoki, zanožja, zanožine in pristani.

1. Zalivi (ali zatoni) so tako velike in široke morske zajede, da je obrežje dalje oklepa, nego se s prostim morjem mejijo.

2. Zatoki so nekaj manjši zalivi.

3. Zanožja so še manjše zajede pa s precej širokim vhomom; po večem je oklepa pogorje. Njih zunanja stran se zove ladjiščče, če nimajo preglobokega dna, tako da morejo ladije ob njej terdno stati.

4. Zanožine so zelo ozke in iztegnene zajede, katerim se na obeh straneh sterno obrežje in pečevje vzdiguje.

5) Pristani ali luke so sploh tako zategnene zajede, da v njih ladije varno počivajo, če prav morje zunaj zeló divja. Ločijo se še naravne luke od umetnih.

Morja, ki so skoro od vseh strani zaperta in le na enem, ozkem kraji z velikim morjem sklenena, so sredozemska ali znotranja morja; pravijo jim tudi zaperta morja, nasproti odpertim.

Ozek, z dveh strani od suhe zemlje stisnen kos morja, dve večji morji sklepajoč, se imenuje morska ožina, struga, pot, kanal, tudi preliv, ker se po njem morje semtertje pretaka.

### Veliki deli vesoljnega morja.

Vesoljno morje se navadno po celinah, poldnevnikih in vzporednikih loči v 5 velikih morij, ki se v obče, dasiravno neprimerno, oceani imenujejo. Med njimi si nasproti stojite 1) severno in 2) južno ledeno morje, kateri pa 3) atlantski in 4) veliki ocean, kot dve velikanski od juga proti severju deržeči strugi, sklemeta; le 5) indijski ocean je zeló enako raztegnen na dolgost in širokost in tudi nima s severnim ledenim morjem nikakoršne neposredne zveze.

I. Severno ledeno morje (okoli 110000 □miriam. = 200000 □m.) se razširja krog severnega tečaja (zato tudi: arktično tečajno morje imenovano) in dela med tečajnimi deželami in otoki mnogo zalivov in prelivov. Med Evropo in Ameriko je ob tečajniku odperto proti atlantskemu oceanu, med Azijo in Ameriko pa iz njega v veliki ocean derži 680 kilm. (92 milj) široki preliv beringov (Behring ga je našel leta 1728). — Pred ko ne pokriva večer, terden led večí del tega morja doli do 78° severne širjave, plavajoče ledovje in srež pa sega doli do 68°. Meseca maja začne plavati led, ki so ga razdrobili gorki vetrovi, močni valovi, in pa plima in oseka. Morski tokovi splavijo velikanske plošče ledu in celó čez 100 metrov visoke lednike po gostem do 55° in časih celó do 41° severne širjave. Kjer med ledniki lahko plavajo ladije, tam je preplovno ali odperto ledovje; leda po polnem prosta mesta se pa zlasti v sibirskem morji po ruski polinje imenujejo. Med ledovjem in posebno ob nizkih obrežjih se nahaja plavje, ki so je ondotne reke in morski tokovi iz gorkejših krajev v širokih verstah naplavili.

Najiminitniši deli tega morja so:

1) sibirsko morje poleg severne Sibirije; — 2) karsko morje med Novo-zemljo in bližnjo Azijo, z obiskim in jenižejskim zalivom; — 3) belo morje, ki se med Kaninom in Kolo proti jugu v Rusijo izteguje in v več majhnih zalivov deli; — 4) laponsko morje poleg Kole in Laponije; — 5) grenlandsko morje med Grenlandijo in Izlandijo in 6) morje severnih prebrodov ob severnem obrežji s. Amerike z bafinovim zalivom in davisovim prelivom.

II. Južno ledeno morje (okoli 190000 □mirm. = 350000 □m.) je okoli južnega tečaja (zato tudi: antarktično tečajno morje imenovano) in seže do tečajnika, kjer se meša z atlantskim, indijskim in velikim oceanom. Visokih lednikov in neizmernega ledovja in keršnja je po njem še dosti več ko po severnem ledenem morji. Na mnogo miriametrov daleč je nepresekani ledeni zid, okoli 60 — 70 metrov visok in po 300 metrov (1000') debel, derznim potnikom zaperl pot dalje proti jugu; zato še nikdo ni prišel čez 78° 11' južne širjave. Sploh pa sega na tem viharnem in le redkokrat obiskanem morji ledovje dosti dalje proti zmernemu pasu nego na severnem ledenem, večno ledovje namreč doli do 72°, razbite ledene plošče in keršnje pa celo do 62° južne širjave.

Pri tem morji ne ločimo posameznih delov, ker se nikjer ne dotika velikih zemljin; tudi so njegove zajede v tako zvano antarktično celino še kaj malo znane.

III. Atlantsko morje (okoli 900000 □miriam. = 1635000 □m. t. j. skoro  $\frac{1}{4}$  vesoljnega morja) se imenuje po izmišljeni deželi Atlantis. Na severji in jugu se ob tečajnikih meša z ledenima morjema, na vzhodu in na zahodu pa je po dolgem zagraja obrežje starega in novega sveta. Le na jugovzhodu seže ob poldnevniku nosa dobre nade neposredno do indijskega oceana, na jugozahodu pa ob poldnevniku nosa hornovega do velikega morja. Med vsemi oceani ima atlantski najdaljše obrežje (okoli 8900 miriam. = 12000 z. milj), ker z velikimi in znamenitimi zajedami zarezava celini zahodne in vzhodne polute in se razen Avstralije dotika vseh delov zemlje. Njegova zelo široka struga ima stari in novi svet za bregova, ki sta si čudovito vstric: kodar je Amerika izbočena, tam je tostranska stara celina vderta, kodar je pa ona vderta, tam je ta izbočena. Dalje loči to morje na vzhodni strani Evropo od Afrike in nekoliko tudi od Azije in se ob 55° severne širjave vali kot znotranje morje v oserčje evropsko. Enako se na zahodni strani vriva daleč v Ameriko in jo skoro dvoji v severno in južno; ob vzporedniku, poleg kterega razdira oserčje evropsko, pa tudi v severni Ameriki nareja veliko in vilasto srednje morje.

Deli se v severno-atlantsko in južno-atlantsko morje, ki se ob povratniku ruka med seboj mejite. V primeri enega z drugim ste si silo ne podobni. Severno je posejano z mnogobrojnimi otoki in otočji, kterih na južnem skoro po polnem pogrešamo. Dalje se vriva severno v mnogih velikih in majhnih zalivih in sredozemskih morjih v

dotične celine, južno pa obliva ob skoro v eno mer deržečem obrežji svojo vzhodno in zahodno zagrajo. Celo pa ne loči samo starega in novega sveta, ampak ju tudi veže, posebno, ker se na obeh straneh dotika omiki naj pripravniših obrežij in pokrajin.

Imenitniši deli atlantskega morja so:

A) na vzhodu: 1) skandinavsko morje ob zahodnem norvežkem obrežji do tečajnika;

2) severno ali nemško morje med Skandinavijo, Danskim, Nemčijo, Nizozemskim in veliko-Britanijo. Njegovi deli so: a) zuijdersko (-zajder-) morje v Holandiji in b) Skagerrak in Kattegat med Danijo in Skandinavijo;

3) baltiško ali vzhodno morje s 3 velikimi zalivi: a) botniškim, b) finskim ali čuhonskim in c) rižkim pred Rigo. Med danskimi otoki sklepajo 3 važni prelivi, Sund, veliki in mali Belt to evropsko srednje morje z nemškim;

4) preliv la Manche (-manš), iz kterega pelje calais-ska (-kalè-) ožina (mimo mesta Calais), kot 3 — 4 miriam. (5 milj) široka struga v nemško morje. Med Irskim in Britanskim je:

5) irsko morje s svetojurskim in severnim prelivom;

6) biskajski zaliv med severno Španijo in zahodno Francijo. Ozki, komaj  $1\frac{1}{2}$  miriam. (2 milj) široki preliv giberaltarski pelje v

7) srednje ali sredozemsko morje, ki obliva silo členovito južno obrežje evropsko, manj razjedeno zahodno azijsko in skoro nič ne razvito severno afriško. To po svoji zemljepisni legi in svojem raznovrstnem, dolgem obrežji za razvitek človeštva prevažno morje meri okoli 22600 □miriam. (41000 □milj) ter se ob najkrajši čerti med Sicilijo in Afriko loči v manjši zahodni kotel (9000 □miriam. = 16000 □m.) in veči vzhodni (136000 □miriam. = 25000 □m.) Njegovi veči deli so: a) lionski zaliv (Golf du Lion), b) genovski zaliv (golfo di Genua); c) tirensko ali toskansko morje, iz kterega derži preliv mesinski (med Sicilijo in Kalabrijo) v d) jonsko morje; to ima med Kalabrijo in Apulijo tarantski zaliv, med severno in južno Grecijo pa lepantski. Šest miriametrov široki otrantski preliv derži iz jonskega morja v e) jadransko z beneškim, teržaškim in kvarnerskim zalivom. Med malo - Azijo in gerško - turškim svetom je gerško ali egejsko morje (arhipelag); g) levantsko ali sirsko morje med malo-Azijo, Sirijo in Egiptom; h) siderski zaliv (velika Sirta) pri Tripolitanskem in i) gabeški zaliv (pri Tuniziji), edini veči zajedi morski v severno Afriko. — Iz egejskega morja derži dolga pa silo ozka struga dardanelska (Helespont) v

8) marmarsko ali belo morje, iz tega pa 30 kilometrov dolg in do 500 stopinj stisnen carigradski preliv (Bosporus) v

9) černo morje (pontus euxinus) med malo-Azijo in južno Rusijo. Iz tega pa pelje jenikalski preliv (imenovan tudi kerčki, kafski, feodozijski) v

10) azovsko ali suroško morje z glenovim morjem.

11) Ob zahodni Afriki se atlantski ocean na obeh straneh ravnika imenuje etijopsko morje z guinejskim zalivom.

B) na zahodu: 1) Hudsonov (-hidson-) zatok s hudsonovim prelivom; 2) zaliv sv. Lovrenca med Labradorom in novo-Škocijo;

3) mexikanski (x = h) zaliv, veliko morje med Florido, Mexiko in Jukatonom; floridska ožina ga sklepa z odpertim atlantskim oceanom, jukatanska pa derži v

4) karaibsko ali antiljsko morje s hondurskim, darienskim in marakajbeskim zalivom.

IV. Veliko morje, imenovano tudi vzhodni ocean (čez 1800000 □miriam. = 3300000 □milj., t. j. skoro polovica vesoljnega morja), sega kakor atlantsko od severnega do južnega tečajnika, kjer se meša z ledenima morjema; na zahodu mu je Azija in Avstralija zagraja, na vzhodu pa Amerika. Južni njegov del se ob poldnevniku nosa hornovega derži neposredno atlantskega oceana, na zahodu pa ob poldnevniku nosa leeuvinovega indijskega morja. Kakor smo atlantsko morje primerjevali velikanski strugi, na severji in jugu odperti, na sredi pa stisneni, tako bi priličili veliko morje velikanskemu podolgastemu kotlu, ki ga krog in krog obdaja skoro nepretergana versta ognjenikov. Njegova širokost znaša ob ravniku  $\frac{2}{5}$  zemeljskega obsega. Južno polovico tihega oceana (tako ga je zarad mirne vožnje imenoval Magelhaen, kateri ga je prvi prejadral) zovejo tudi južno morje. Obliva pa ob svojem, okoli 8200 miriam. (11000 z. milj) dolgem obrežji štiri zemljine novega in starega sveta z brezštevlnimi otoki. Azijsko obrežje je zelo razderto in mornarstvu posebno priležno, ameriško pa je celo in istomerno in skoro brez vseh zalivov, po polnem enako nerazvitemu avstralskemu. Tudi mu kaže Amerika skoro nikjer ne presekanii herbet — visoko gorato stran —, novi Holand pa je sam na sebi bolj odločen od zunanjega sveta. — Severni in srednji njegovi deli so z otoki in otočji posejani tako gosto, da so jih večkrat primerjali zvezdnati rimski cesti; dalje proti jugu se pa ti kakor v južnem atlantskem morji zelo poredkoma nahajajo ali pa celo izgubé. Njegova obrežja so po večem v oblasti mongolskega in malajskega plemena; le v zadnjih časih se je tudi kavkazko pleme, ki ima že stoletja v rokah razna primorja atlantskega oceana, jelo zmerom bolj širiti po oddaljenih straneh velikega morja.

Znamenitnši deli njegovi so:

A) na severji: kamčatsko ali beringovo morje, ki je med severovzhodno Azijo in severozahodno Ameriko; beringov preliv (126 kilom. = 17 z. milj širok) sklepa s severnim ledenim morjem.

B) na vzhodu: 1) kalifornski zaliv ali škerlatno morje med Kalifornijo in Mexiko; 2) panamski zaliv ob enako imcnovanem medmorzi v srednji Ameriki.

C) na zahodu: 1) ohotsko morje med Kamčatko in vzhodno Sibirijo; 2) japonsko morje med Japonijo in Mandžurijo; 3) žolto ali rumeno

morje (med Korajem in Kitajskim) je le velik del; 4) severnega kitajskega morja; 5) karpentarski zaliv pri severni novi Holandiji.

V. Indijsko morje (okoli 727000 □miriam. = 1320000 □milj t. j.  $\frac{1}{5}$  vesoljnega morja) je po večem na južnem poloblu, kjer se ob tečajniku derži ledenega morja; le velikanski njegovi zalivi — že dosti velika morja za se — segajo daleč čez ravnik na severno poloblo, kjer se vrivajo v južno Azijo; na straneh je po večem zagraja nečlenovita celina, na enej Afrika, na nasprotni pa nova Holandija, ali se pa neposredno derži atlantskega in velikega oceana. Kakor v južnem ledenem morji, se tudi v njem nahaja primeroma le malo otokov.

Veči deli tega morja so:

1) arabsko-perzijsko morje med Arabijo in prednjo-Indijo; znameniti deli tega so: a) arabski zaliv ali erdeče morje, v katero derži ožina Bab el Mandeb („nevarna vrata“) pa b) perzijski zaliv ali biserno (zeleno) morje, v katero pelje ormuški preliv;

2) bengalski zaliv z martabanskim (ali rangunskim) zatokom med prednjo- in zadnjo-Indijo;

3) siamski zaliv, ki se na vzhodni strani Malake vriva v zadnjo-Indijo. Malaški preliv sklepa bengalski zaliv z 4) južnim kitajskim morjem (med Kitajem, zadnjo-Indijo in filipinskim otočjem), kterege del je tongkingski zaliv za otokom Hainanom. Med vzhodno-indijskimi otočji pa je

5) sundsko (javsko), 6) celebeško (moluško), in 7) bandsko morje.

### Morsko dno.

Kakor zemeljske skorje le poveršnje sklade tako tudi morja le poveršje in zgornje plasti natančneje poznamo; dno njegovo je pa le po nekterih mestih znano. Ker je morsko dno podaljševanje suhe zemlje pod morje, je zelo raznega naličja ter kaže višine in globine, gore in doline. Tu pa tam se celinsko hribovje vleče pod morje ter se semtertje nad nje vzdiguje v večih ali manjših otocih. Če podmorski hribovi molé le z ostrimi erti nad gladino vesoljnega vodovja, delajo kleči, (skaladi) ki se ne nahajajo le blizu celinskega ali otoškega obrežja, ampak tudi v širokem morji. Če so v morji široke planote, narejajo plitvine, ako niso globoko pod morsko gladino, ali sipine, če se pesek na njih kupiči, ali kamenične kleči (klečeti), če se kamenice (školjke) na plitvinah in skaladih nabirajo, ali pa koralne kleči, če so je korale sezidale na kameneni podlagi. Enako kakor na suhem se tudi pod morjem nahajajo široke doline in ravnine, globoke kotline in rupe.

### Globokost morja.

Globokost vesoljnega morja je zelo različna; v obče so odperta morja globokejša od obkrajnih in sredozemskih in ta zopet dosti globokejša od zalivov in pristanišč. Tudi od sternega obrežja proč globočina

morja hitro raste, od zložnega — nizkega proč pa le malo po malo. Kje da je morje najglobokejše, določilo bi se, ko bi vsa morska mesta bila premerjena z zanesljivim globokomerom (Brooké-ov je sedaj naj bolj zanesljiv). Največo globočino cenijo sedaj na 12900 met. (39700' v indijskem morji). Še večje globočine atlantskega oceana, namreč 14100 m. in 16960 m. (pred ustjem laplatskim) niso po polnem dognane, kajti prej ko ne so tu kakor drugodi morski tokovi globokomer na stran zategnili; zato je slavni Maury (au = oa) zaznamovani globočini zmanjšal na 7800 in 11700 metrov.

### Barva morja.

O lepem toplen dnevi je mirno morje modro - zeleno; vendar se ta barva po globokosti in slanosti, po raznih morskih tleh, rastlinah in živalih i. t. d. zeló spreminja. V velikih globočinah in pod oblačnim nebom je celó černo; malo slano morje je nekoliko bolj zelenkasto, zlo slano pa čisto modre barve. Barva ne posebno globokih morij se ravná po barvi tal ter je zelena, erdečkasta, vijolasta, rumenkasta, černoerjavkasta i. t. d. Tako n. pr. rudeče škerlatno morje (mar vernejo) brezštevilne močelke; rudeče morje se imenuje arabski zaliv po nevidnem rudečem mahu in neštevilnih rudečih koralnikih, ruмено morje po rumenem blatu, katero mu veletok Hoangho donáša i. t. d. Černo morje, čegar voda je čisteja od vode drugih morij, so morebiti tako imenovali, ker je večkrat goste megle pokrivalo in ker hudi viharji po njem divjajo (pontus euxinus — axinus).

### Svetlikanje morja.

Prekrasno je pogledati morje po noči, kadar se sveti, kar se povsodi, posebno lepo pa med povratnikoma lahko vidi. Svetlikajo se ali samotera njegová mesta ali obširne vodene planjave. Samotera mesta se lesketajo v raznih barvah, sosebno pa v rudečkasti in rumenkasti ali pa v višnjevi, tu kot male iskrice, tam kot goreče kepe v velikosti krožčka. Kjer koli se po vodi kaķa stvar hitro giblje, ondod se mahoma zasvetijo tisočerna mesta v razni velikosti, zlasti krasno ob sprednjem delu plavajoče ladije ali za njo poleg vodene brazde in ob parobrodniĸ lopaticah.

Po nekterih krajih se svetlikajo, sosebno v gorkem pasu in v mirnem morji, ki se k viharju pripravlja, dolge in večkrat tudi precej široke proge. Naj bolj se pa odlikuje ona penasta, belkasto goreča vodena brazda, ki sicer daleč po morji zaznamuje sled ladije, vendar se nikjer ne razširi čez valovito morje. Ob kermitu se iskre utrinjajo, morske ribe in kopajoči se ljudje v plamenu goré, kipeči valovi se ob ladijnih straneh svetlikajo kot bliski, ter zažarijo vse stvari, katerih koli se dotaknejo. Še krasnejši pa je pogled, koder goré široke planjave v temno-belkasti bliščobi, ki vse obzorje pokriva. Blede zvezde nižih redov otamné in ladija se nam zdí da plava po mlečnatem morji. Pri



tej prikazni oko zastonj išče onih bliščečih točk in posameznih gorečih reči in ladija ne zarisuje več onega svetlega sledu, kajti belkasta svitloba prešinja krog in krog vse, naj mirno stoji, ali se pa še tako hitro naprej pomiče. Pa take krasote nima samo poveršje morja; tudi neizmerne njegove globočine se bliščé v čarobni svitlobi, po kateri svetle ribe semtertje švigajo. Ta svitloba izvira iz malih žolčastih živalic, zvezdarjev, košarjev, močelek i. d., ki v brezštevilni množini v morji prebivajo, in so po večem tako majhne, da jih v eni sami kaplji lahko več ko 100 živi. Poleg teh živalic morebiti tudi nekatere mertve in gnjijoče stvari napravljajo to krasno prikazen, ki jo v obče svetlikanje morja imenujemo.

### Prozornost morja.

Morje je sploh prozornejše, nego sladka voda, seosebno pa daleč od kraja in ob merzlem pasu tudi bolj nego ob gorkem. V severnem ledenem morji so n. p. še v 120 m. (480') veliki globočini mornarji razločno videli tla in celó manje školjke (kamenice) ločili eno od druge. Nasproti so v gorkih morjih bistre oči razločevale majhne stvari le 19 m. globoko, dno morja pa še 50 m. pod morsko gladino. Ob gorkem pasu taka prozornost vode zeló pomnoži prijetnost vožnje na morji. Z začudenjem gledajo oči prekrasne vertove podmorske ali pa na golem pesku opazujejo tisočerno golazen, morske ježke in zvezde, polže in ribe eno lepšo od druge. In vse to se v prečisti vodi vidi opazovalcu tako približano, da misli, da bi vse lahko z roko zagrabil, kar je mnogo sežnjev globoko.

### Temperatura morja.

Morje je v raznih krajih in globočinah zeló različne toplote. Po večem pa se temperatura poveršnjega morja ravna kakor pri vzduhu in poveršnjih plastéh suhe zemlje po zemljepisni širjavi in po letnih časih, le da se pri morski vodi še rednejše zmanjšuje in zvišuje; pa te spremembe se za letnimi časi nekoliko zakasnujejo. Ob pasu med vzporednikoma 48<sup>o</sup>. severne in južne širjave je toplota morja nekaj viša od zračne toplote nad (ondotno) morsko gladino; v viših zemljepisnih širjavah pa je zrak navadno za malo malo gorkejši ko morje pod njim. Po dnevnih in letnih časih se pa temperatura morja nikoder toliko ne spreminja kakor pri vzduhu, kajti najviša je komaj za polovico, večkrat le za  $\frac{1}{5}$  različna od najnižje. Tudi se v poveršnji plasti morja pod isto zemljepisno širjavo semtertje nahajajo mesta različne toplote. Nekoliko hladnejša n. p. je voda nad skaladimi in koralnimi klečmi, pa nad sipinami in plitvinami, kjer ob položnih flih merzli tokovi k verhu tekó. Nikjer pa se ne nahajajo tako velike razlike v toploti morja, kakor ondi, kjer se nasprotni morski tokovi odrivajo in drug pod drugim tekó, ali se križajo in bolj ali manj mešajo. Zato ravno je toplomer prevažno orodje pri določevanju in opazovanju raznih morskih tokov. Pas najgorkejše morske vode pa ni vzporeden z

ravnikom, temveč derži med  $5^{\circ} 45'$  severne in  $6^{\circ} 15'$  južne širjave okoli zemlje ter ima  $23^{\circ}$  R. toplote.

Tudi v raznih globočinah je morje razne toplote, v obče pa je tem hladnejše, čim globokejše leži merjena plast; tudi se po raznih globočinah toplota ob ravniku dosti hitreje zmanjšuje kakor ob viših zemljepisnih širjavah. Tako se v sredozemskem morji temperatura še spreminja po dnevnih časih kacih 16 do 19 metrov ( $50 - 58'$ ) globoko, po letnih pa okoli 300 do 400 met. ( $900 - 1200'$ ). Čerta imenovana izokrima veže vsa mesta poveršnjega morja, ki imajo v najhladnejših mesecih isto najnižjo temperaturo. Prevažne so te čerte za razširitev raznih živali v morji. Tako na obeh straneh ravnika izokrimi  $16^{\circ}$  R. mejite vodni pas, po katerem korale in brezštevilna množica drugih morskih živali in živalic životarijo.

### Okus in slanost morja.

Posebna lastnost morske vode je tudi slanoželtavi okus, tako zopern, da je ni mogoče piti. Izvira pa od tod, da je v morji raztopljenih dosti raznih soli, in sicer največ naše navadne kuhinjske soli, potem nekaj grenke in glavberjeve soli in še nekoliko drugih. Slanost ni različna samo v raznih morjih ampak tudi po razni zemljepisni širjavi in dolgosti. Počez pridejo na kilogram (2 funta) morske vode dobri 3 dgr. (2 lota) soli; koder se dosti rek v morje izliva, ali pa na dnu studenčnica vanje vre, je pride na kilogram komaj 16 gramov. Atlantski ocean n. pr. je malo slanejši od velikega; zelo sredi med njima je indijski, ki je pa zopet po zahodnih straneh slanejši ko po vzhodnih. Med malimi morji evropskimi je sredozemsko naj bolj slano, baltiško pa naj manj. Tudi ob ravniku atlantsko in veliko morje ni najbolj slano, ampak ob poprej zaznamovanih najtoplejših pasovih malo pod ravnikom in zelo toliko nad njim. Od ondod je pa slanost proti tečajema skoro redoma manjša; atlantski ocean je tudi na zahodu bolj slan kakor na vzhodu, v velikem pa po zemljepisni dolgosti še niso opazili enakih razločkov.

Čim slanejša je morje, tem večja je njegova primerna težkota in tem večja tudi njegova nosilnost. Zato ladije, prišedši ob ustji velikih rek v sladko vodo, globokejše plavajo ko v morji. Prav zaradi slanosti morja tudi teže zmerzne kakor sladka voda, namreč še le, kadar se je do  $- 2.55^{\circ}$  C. ohladilo. Po gostem se pa poveršnje plasti mirnega morje še bolj ohladé, celó do  $- 10$  ali  $12^{\circ}$  C., pa vendar ne zamerzne; ko hitro se pa potem na enem mestu le malo potrese ali vznemiri, naenkrat zamerzne na široko in dolgo. Pri zmerznenji se sol skoro po polnem izloči iz vode; zato je voda iz raztopljenega ledu sladkega okusa. To je prevažno za prebivalce tečajnih dežel, ki se o naj večem mrazu lahko s soljo preskerbé. Narobe se to godi v gorkih krajih; todi se ob nizkem ravnem bregu napušča morska voda v plitke predele (mlake), gredice imenovane, kjer jo solčna toplota in gorki, suhi vetrovi izparjajo. Znano je, da je sladka voda pri  $+ 4^{\circ}$  C. najgosteja; drugače je to pri morji. To je najgosteje, primerno tedaj tudi najteže, kedar se je do  $- 2.67^{\circ}$  C. ohladilo.

Da morje ne začne gnjiti, ga ne varuje samo v njem raztopljena sol, temveč neprestano njegovo redno in neredno potakanje. Kjer bi morje mirno stalo, začelo bi hitro gnjiti in to tem hitreje, ker je v njem in ob njegovih bregovih silo veliko gnjiljivih mertvih stvari, sosebno dosti morskih mahov in živali. Od tod tudi nekoliko pride oni zoperni okus, ona gnjusna slanost morske vode, od tod oni neprijetni sopari, ki ob gorkem pasu sapo nekterih obrežij človeku celó v smert nevarno okužijo.

### Gibanje morja.

Morje ni zmeraj in povsodi enako mirno, ampak se redno in neredno giblje, semtertje pretaka, narašča in upada. Le tu pa tam se nam zdi, da se je na majhnih prostorih in za malo časa po polnem vpokojilo. Dve vesoljni moči, toplota in vesoljna težnost, je neprestano vznemirujete po vetrovih, razni morski temperaturi, vertenji zemlje okoli osi in po lunini in solnčni privlačnosti. V obče ločimo trojno gibanje morja: valovanje, potakanje (v raznih tokovih) in plimovanje. Zadnje dvoje je redno, prvo pa neredno; vsaj dosedanje opazke še niso pokazale nikakoršnega pravila, po katerem bi se valovanje redno ponavljalo.

Valovanje. Redni in neredni vetrovi pritiskajo na horizontalno poveršje morja in je plahitajo. Vsled tega se narejajo one globine in povišbe, ki je skupaj valove imenujemo: Tako ima vsak val nad horizontalnim poveršjem stoječo višino — valovni verh — in pod horizontalno poveršje znižano globino — valovni dol. Navadni valovi na oceanih so po 2 do 3 metre visoki; bolj močni vetrovi in viharji delajo 6 m. ali 10 do 15 m. in nekteri po nekterih krajih celó 20 do 30 met. visoke valove.

Očem se zdi, da z valovi voda dalje teka; pa temu ni tako, če se ne narejajo po prostorih močnih morskih tokov. Voda na svojem mestu v valove narašča in upada, kakor pritiskalni veter dalje hiti; kajti le po verhu se ravna visokost in dolgost pa tudi dozdevna hitrost valov; pa tudi po tem, ali je morje globoko ali plitvo. Pri zmernem vetru je rečena dozdevna hitrost valov po 44 do 60 kilm. (6 — 8 milj) na uro. Ob morskem bregu stoječi se lahko prepričamo, da se valovi v resnici naprej ne premikajo. Košček papirja ali lesa v valovito morje veržen se nam ne bliža, ampak se nam na prvotnem mestu z gibljivo kapljino zaporedoma vzdiguje in znižuje. Poveršnje valovanje se čuti po 150 (450') in še več metrov globoko; nekteri so je neki opazovali še v globočinah, ki so merile 350krat več nego valovni hrib na poveršji.

Kedar valovi zadevajo na plitvino ali na klečeti — valovom nastavljena lomila —, tedaj zaostajajo: zadnji sprednje dohitajo in zvišavajo. Ob takih mestih nastanejo iz 10 do 12 valov vodene stene (barres d'eau) po 25 in še več metrov visoke. Zelo enako zaganjanje in odska-kovanje valov ob skalovitem sternem obrežji se zove kipenje morja. Semtertje se ob silnem viharji zaganjajo valovi po 30 do 100 metrov visoko ter s časom razperó najterše stene. Ko bi se pri valovanji voda

le vzdigovala in zniževala, bi pač kipenje ne bilo mogoče; pa močni vetrovi, ki dalje časa v eno mer vlečejo, na vodo tudi od strani nekoliko pritiskajo ter jo s časom z veliko močjo dalje gonijo.

Morski tokovi so ono gibanje vesoljnega morja, pri katerem se deli morja med vodenimi bregovi kakor po velikem vodotoči pretakajo. Plavajoči mahovi morski zaznamujejo očitvidno, na katero stran morje teče; po večem se pa po barvi in vodni temperaturi ločijo razni tokovi med seboj in od obstranskega morja, — svojega vodotočišča. Taki široki veletoki vesoljnega morja so ali stalni, če zmeraj v eno mer tekó, ali začasni, če ob raznih dobah zdaj od te zdaj od one strani deró; še druge bi imenovali celonredne; o teh vsaj sedaj še ne vemo, zakaj zdaj od te, zdaj od one, morebiti ravno nasprotno strani tekó ali pa celo prenehavajo. — Po straneh, od koder tekó, ločimo polarne (tečajne) in ravniške tokove. Tečajni tokovi z merzlo in težko vodo tekó od tečajev proti ravniku, ravniški z gorko in bolj lahko vodo pa med povratnikoma od vzhoda proti zahodu; ker se zemlja od nasprotno strani okoli osi verti, so ti pred ko ne le na stran nagneni tečajni tokovi. — Po temperaturi vode se ločijo tudi topli in merzli tokovi, ki se skoro nikjer med seboj ne mešajo, ampak le skušajo drug drugemu ustaviti ali pa v stran odriniti. Po legi svojega vodotoča so tokovi poveršnji in podmorski; ti tekó vsi v večih globočinah, oni pa po poveršji morja in zgornjih njegovih plasteh. V raznih morjih se nahajajo tudi nasprotni tokovi; po večem teče poveršnji ravno na nasprotno stran od podmorskega ali pa poprek črez njega. Po vzroku tokov ločimo vetrne od pravih morskih. Vetrni (drifts of the sea, Rennel) niso globoki in teko počasi pa zmeraj na tisto stran, kamor veter vleče; ker veter neprestano v eno stran pritiska in vodo počasi goni naprej. Pravi tokovi izvirajo iz različne primerne težkote vode raznih morij ter so po večem zelo široki in globoki. — Najimniteniši vzroki mnogobrojnih in silo različnih tokov morskih so sploh: 1) vetrovi, 2) tajanje tečajnega ledu, 3) različna temperatura morij (vsled tega različna njih primerna težkota), 4) hlačenje morskega poveršja in 5) različni zračni tlak. — Tečajni tokovi plavijo srez (keršnje) in velikanske lednike iz merzlih krajev proti ravniku. Na tem potu jih s časom raztopi toplejša voda in gorkejša sapa. Gorki ali od ravnika proti tečajema deržeči tokovi pa nosijo merzlim obrežjem in otokom obilo raznega lesa.

Najimniteniši tokovi morski. Iz arabskega morja teče tok proti jugu, kjer se združi s tokom gujalnega jugovzhodnega pasata ter se med Afriko in Madagaskarjem mozambiški tok imenuje. Dalje proti jugu grede se zavije okoli južnih afriških skrajnikov — nosa Iglice (cap. Laguelas) in dobre-nade v atlantski ocean. Tam je ta tok — nosni ali laguelaški imenovan — okoli 185 kilom. širok in je za dobri 2° R. gorkejši nego zrak nad njim. Od nosa dobre-nade teče morje poleg zahodnega afriškega obrežja — južnoatlantski tok — proti ravniku, kjer se v guinejskem zalivu zavije proti zahodu in naprej imenuje ravniški tok atlantskega morja. Ta velikanski tok žene v različno široki pretoki (30, 65, 82 miriam.) svojo vodo,

nekoliko hladnejšo od obkrajnega morja, prek oceana kakih 7400 miriam. (1000 milj) daleč proti nosu sv. Roka. Njegov tek je počasen — le 7 km. in pol (1 milja) v 3 urah — nekoliko tudi zato, ker mu nasprotuje vertenje zemlje. Tam pred vzhodnim skrajnikom južne Amerike se razdvoji: južni del se vali kot brazilski tok poleg južne Amerike do 25° južne širjave, kjer se deloma proti vzhodu zavije ter prek južnega atlantskega oceana z imenom južni vezalni tok derži do kaplanskega toka ob nosu dobrenade. Severni del, imenovan gujanski tok, teče med južno Ameriko in antiljskim otočjem v karaibsko morje, od koder gre pomnožen z nekim drugim atlantskim tokom v mehikanski zaliv, ki ima med vsemi morji najgorkejšo vodo (30° C.). Iz mehikanskega zaliva dere zalivski tok (the Golf stream) skozi 18 miriam. (24 milj) široki preliv floridski. Na tem mestu je njegova hitrost največa namreč 20 do 30 kilom. na uro. Prišedši okoli Floride teče po zmeraj širokejši strugi (18 do 42 miriam.) in zmerom bolj počasi poleg severnoameriškega obrežja do nosa Hatteras. Ta daleč v morje sterleči ertga odbija od severnega obrežja zedinjenih držav severnoameriških; pod novo-Fundlandijo ga pa ob ondotnih sipinah merzli arktični tok po polnem zavrača proti vzhodu in severovzhodu. Več sto milj širok pa primeroma manj globok in hiter se pod starim imenom ali pa kot severni atlantski tok vali proti Evropi do velike-Britanije in Norvegije v severno ledeno morje. Povsodi je njegova voda dosti gorkejša od sosednega morja ter ima največo moč na podnebnje dotičnih otočij in obrežij. Neki drugi del doseže severozahodno Španijo in dela od biskajskega zaliva prek Kanala (la Manche) do Irlandije tako zvani rennelov obtok, poln vertincev, ki so ladijam sešobno ob viharnih severozahodnikih silo nevarni. Naj južniši del severnega atlantskega toka se nad Madeiro zavije proti jugu ter v nevarnem severoafriškem toku obliva zahodno Saharo; med 17° in 5° severne širjave se pa zopet obrača in prek atlantskega oceana teče proti Antiljam. Uže Kristof Kolumbus je na svoji tretji poti opazoval to znamenito potakanje morja od vzhoda proti zahodu (las aguas van con los cielos). Sredi tega velikanskega obtoka je oklenen prostor mirnega morja; meri okoli 36000 □ miriam. (65000 □ milj) in je po večem napolnjen z morskim mahom (fucus natans). To mahovito morje (Praderias de yerva), kakor je je Oviedo imenoval, je na prvi pogled tako zelo prestrašilo Kolumbove tovariše. — Majhen del severoatlantskega toka teče kljubu močnemu vzhodniku sredi giberaltarskega preliva v sredozemsko morje, ki se posebno hitro hlapi. Ob straneh te znamenite morske ožine se po bibi narejata druga dva začasna tokova, ki vodita vodo zdaj v sredozemsko morje zdaj iz njega. Še bolj zanimiv pa je blezo podmorski tok, po katerem se dosti slanejša voda srednjega morja odteka v atlantski ocean. Srednji tok teče poleg afriškega obrežja proti vzhodu, kjer se ob sirskega obrežja oberne proti severju, ob malo azijskem pa proti zahodu. V gerškem arhipelagu se združi s tokom, ki pride iz više stoječega azovskega in črnega morja. En del tega toka gre v jonskem morji proti severju ter teče v jadranskem morji ob dalmatinskem obrežji proti severozahodu; na severji tega morja, kjer se ob italijanskem obrežji zopet proti jugu oberne, se tako počasi dalje vali, da v 24 urah komaj 7 kilom. (1 miljo) preteče.

Iz grenlandskega morja in davisovega preliva teče združeni merzli — arktični tok poleg vzhodnega obrežja severne Amerike proti zalivskemu. Tudi iz južnega ledenega morja teko razni tokovi v toplejše kraje. Tak velik antarktičen tok se dvoji ob južnem skrajniku južne Amerike; en del teče v jugovzhodno atlantsko morje, drugi pa, peruvanski merzli tok imenovan, ob zahodnem obrežju južne Amerike do 20° južne širjave, kjer se zavije proti zahodu ter se, ravninski tok imenovan, vali prek velikega oceana. Ta velikanski tok, po večem podoben enako imenovanemu v atlantskem morji, se razširi celó čez 50° zemljepisne širjave ter obliva skoro vso Avstralijo in vzhodno-indijsko otočje. Njegova uže zeló ogreta voda se po nekoliko vali med novo-Holandijo in indijskim otočjem naprej v indijski ocean, kjer se drugi južni tečajni tok vanj vriva ter ga proti bengalskemu in arabskemu morju odganja; po nekoliko se pa vali med vzhodno-indijskimi otoki v južno kitajsko morje. Tu se združi z zeló toplo vodo indijskega oceana, iz katerega kaj naglo dere po dolgi pa ozki morski strugi med Malako in Sumatro. To je kuro-sivski (= černozalivski) tok, ki se skoro po vsem primerjati da z zalivskim tokom atlantskega morja. Tudi kuro-sivskemu toku zagrajuje otoki — namreč Borneo in Filipini (prim. Kuba in bahamsko otočje) — ravnočertno pot v veliki ocean ter ga naklanjajo po kitajskem morji proti severju. Najtoplejša njegova voda ima skoro 30° C. (nekaj čez 19° R.) in je celó na vzporedniku japonskega mesta Jedo še za 6½° C. (5·2° R.) toplejša od morja zunaj toka.

Ob severnem kitajskem morji in ob vzhodnem obrežju japonskega otočja se imenuje japonski tok, ki je 30 do 40 miriam. (40 — 50 z. milj) širok. Uže vzhodni nos otoka Nipona ga odbija nekoliko v stran, še bolj ga pa odriva merzli arktični tok, ki derži nekaj iz severnega ledenega morja, nekaj pa iz ohotskega, edinega zakladišča velikanskih lednikov severnega velikega oceana. Dalje proti severju tekoč se japonski tok zmerom bolj razširja ter teče po nekoliko skozi beringov preliv v severno ledeno morje, po večem pa prek oceana proti ameriškemu obrežju. Tu ob zahodnem kraji severne Amerike se zavije proti jugu ter teče do kalifornskega zaliva. Ker se od tod z ravniskim tokom zopet proti zahodu obrača, dela sredi severnega velikega oceana velik obtok, v katerem se zbira plavje in mahovje. — Začasni tokovi se nahajajo posebno v severnem indijskem oceanu, semtertje tudi ob obrežju nekterih drugih morij.

Plimovanje morja. Razen tega rednega pretakanja morje redno po 6 ur neprenehoma narašča, sledečih 6 ur pa ravno tako redoma upada. Sosebno ob obrežju lahko opazujemo to čudovito prikazen. Sperva se morje le počasi vzdiguje, potem hitreje, nazadnje pa zopet bolj počasi; ko se je naj bolj napelo, nastopi okoli 15 minut dolg prenehljaj. Sledečih 6 ur se ravno tako redno zopet znižuje, sperva malo po malo, potem hitreje in nazadnje zopet bolj počasi. Naraščanje morja je plima (natok), upadanje pa oseka (utok), oboje skup se imenuje biba. Oni prenehljaj, predno se plimotok spremeni v osekotok, najviše stojače morje zove se napeta voda.

Plima in oseka niste povsodi enaki. Na zahodnih obrežjih morje sploh visokejše narašča nego na vzhodnih; enako nima ob ravniku najviših natokov in najglobokejših utokov, ampak ob krajih, ležečih proti srednjim zemljepisnim širjavam. Med povratnikoma narašča počrez za 1 meter (3'), ob kanarskih otocih za 2 m. in pol (8'), ob zahodnem portugalskem obrežji za dobre 3 do 4 m. (10 — 12'), ob finisterreskem nosu skoro za 4 m. (12'), pred Brestom, francozkim mestom, za  $5\frac{1}{2}$  m. (18'), pred bristolskim kanalom za 15 m. (46') in v njem za 19 — 20 m. (60'), v fundijskem zalivu (Fundy-bay, v sev. Amer.) celó za 23 m. (70'). Veliki ocean se primeroma prav malo vzdiguje in znižuje: na zahodnem obrežji južne Amerike meri natok poprek 1 do 2 m. (4 do 6') nad srednjo morsko gladino, na vzhodnem azijskem pa 2 do 4 m. (6 do 12'), v kitajskem morji semtertje tudi  $5\frac{1}{2}$  m. (18'). Dosti više posebno ob severji narašča indijski ocean. Tudi severno ledeno morje ima precej močen natok: ob norvežkem obrežji okoli  $2\frac{1}{5}$  m. (7'), ob evropskem severnem-nosu  $2\frac{1}{2}$  m. ( $7\frac{1}{2}$ '), ob Laponiji 3 — 4 m., v belem-morji 1 —  $1\frac{1}{2}$  m., na zahodnem obrežji Nove-zemlje še 0.6 m. (2'), — Zeló zaperta morja imajo kaj majheno, skoro neznatno plimo. Tako se sredozemsko morje vzdiguje pri Neapolu za 0.3 m. (1'), pri Benetkah za 0.6 — 1 m. (2 do 3'), ob Egiptu za 0.3 m. in ob sirschem obrežji za dobrih 0.16 m. ( $\frac{1}{2}$ '), mehikansko morje ob misisipskem ustji za 0.4 m. ( $\frac{1}{2}$ '). V baltiškem morji so plimovanje komaj še zasledili.

Bibne dobe se po polnem vjemajo s stanjem lune in solca proti zemlji; iz tega izvira, da je plimi in oseki pravi vzrok privlačnost rečenih nebesnih teles. Posebno veliko moč na zemljo ima mala luna, ker jej primeroma zelo blizu stoji. Na vsakem kraji zemeljskega poveršja pa mora lunina privlaka naj močnejša biti takrat, kedar je ta kraj naj bliže luni, t. j. ko luna gre skozi poldnevnik tega kraja. Tej privlakli se sicer ne udaja suha skorja zemeljska, udaja se jej pa gibna voda vesoljnega morja. Vsled naravne postave nategne luna vodo ob poldnevniku, ki ga ravno prestopi, dosti bolj nego zemeljsko središče, in to zopet dosti bolj nego vodovje ob nasprotnem polkrogu rečenega poldnevnika. Zarad te različne privlačnosti hiti gibna voda ob poldnevniku pod lunoj bolj hitro k njej nego na nasprotni strani; tu zastaja za središčem. Tako se ob nasprotnih krajih poludnevnikov vodovje napne, t. j. morje naraste ob straneh, pa beži od kraja, t. j. morje upade.

Jasno je, da mora vsako mesto morja imeti vsak dan po dvakrat plimo in oseko. Ker pa luna svojo dozdevno dnevno pot okoli zemlje še le v 24 urah in 49' prehodi, t. j. na kakem kraji vsak dan za 49' kasneje njegov poldnevnik prestopi, nastopi tudi plima vsak dan ravno toliko časa (namreč 49') pozneje. To zakasnjevanje se še le črez 30 dni (prav za prav v enem luninem meseci) tako poravna, da zopet isto uro — isti trenotek nastopite plima in oseka. To zakasnjeno verstenje plime in oseke in njijno poravnanje v luninem meseci se imenuje dnevna doba plimovanja. — Privlačnost solca je sicer sama na sebi 177krat močnejša od lunine, vendar ta zemeljsko vodovje veliko bolj nateguje, ker luna v primeri k solčni oddaljenosti zemlji

zelo blizu stoji. Privlačnosti lune in solнца se imate med seboj tako, kakor številu 9 : 4. Zato je na kakem kraji natok opoldan in opolnoči, ko solnce v njegov poldnevnik stopi, manjši in sicer za dobro polovico manjši, od onega, ki ga luna nareja. Po tem, kako stojite solnce in luna proti zemlji, se sestavlja iz obeh moči večja ali manjša plima. V meseci je najvišja plima in naj nižja oseka ob času mlaja in ščipa, ker takrat ste gledé časa in kraja privlačnosti obeh nebesnih teles, ki ali drugo nad drugim ali si nasproti stojite združeni ter plimo pomnožujete. Kakor visoka plima nastopi tudi nizka, dvakrat v meseci in sicer ob krajcih. Takrat se vjema lunina plima s solnčno oseko; ker si obe moči v svojem učinku nasprotujete, je lunina plima skoro za polovico manjša ko druge dni t. j. najnižja v teku celega meseca. To redno ponavljanje visoke in nizke plime v teku luninega meseca se imenuje mesečna doba plimovanja. — Letna doba se kaže v tem, da so o enakonočjih visoke plime ob času mlaja in ščipa nekoliko više, nizke pa o krajcih nižje od navadnih; nasproti so o poletnem in zimskem kresu visoke plime o mlaji in ščipu nekoliko nižje, nizke pa o krajcih nekoliko više od navadnih.

Iz raznih naravnih vzrokov — zlasti zarad različne pristvarjenosti in lege morskih bregov ne nastopi plima ravno tisti hip v vseh pristanih, ki ležé ob istem poldnevniku. Čas, ob katerem v kakem pristanu voda nastopa, se zove plimna ali pristanška doba (établissement). — Čerte, potegnene skozi vsa morská mesta, ki imajo o tistem času natok, se imenujejo izorahije (cotidial lines). Če se ob enem poldnevniku šteti začnó, so tako razverstene, da ob vsaki sledeči za eno uro poslej natok nastopi; zato ločimo izorahije I. II. III. i. t. d. ure. Napačno je misliti, da se vsled lunine in solnčne privlačnosti v južnem velikem oceanu naredi vsak dan dvakrat velik plimen val, ki odtam okoli obrežij razno se sukaje silo hitro pretoka vse druge oceane. Pred ko ne se vesoljno morje le napenja in upada in sicer bolj ali manj vzporedno z obrežjem raznih celin, — tako kakor bi bil vsak ocean na zahodno in vzhodno stran potresen. Vsak oceanski kotel ima samosvojo, od drugih morij neodvisno plimo in oseko.

Zanimivi so tudi morski vertinci. Če se dva nasprotna morská tokova ali plimotoka enake moči tako zadevata, da se začne voda livkasto verteti, zovemo to gibanje vertinec (kernica). Nahaja se jih mnogo po raznih morjih, n. pr. oni v starem veku tako glasoviti požiralnik, imenovan „Charybdis“ nasproti skali „Scylla“, med Sicilijo in Italijo; halcidski vertinec v evripski strugi med Evbeo in gerško celino; Moskõe strom (od mornarjev Mael strom imenovan) med Moskõe in Moskøenas (na jugu lofotskega otočja).

Pristavek. Nekteri menijo, da je na zemlji zmerom manj morske vode in da se bo čez mnogo časa po polnem izgubila: zemlja bode potem ravno tako brez vode kakor njena spremnica luna. Ne da se tajiti, da na mnogo obrežjih, sosebno v sredozemskih morjih voda pojema in odstopa. Mesta, ki so nekđaj imela globoke pristane, stojé sedaj daleč od morja; tudi se nekteri deli morja zmerom bolj zasipujejo. Homer n. pr. še ni poznal spodnjega Egipta in Herodot pravi: Ἀγροπος δῶρον τοῦ ποταμοῦ. Pa kar je morje na enej strani



izgubilo prostora in globokosti, pridobilo ga je drugodi n. pr. ob dalmatinskem in baltiškem obrežji. Take spremembe očitno pričajo, da se vesoljno morje ne manjša. Pred ko ne se one morske razmere le spremenjajo, ker se veliki deli zemeljske skorje pod morjem zdaj vzdigujejo zdaj pa posedajo; morje tedaj le na videz na enem kraji pojema, ker na drugem za toliko narašča. V obče se razmere med vodo in suhim svetom niso dosti spremenile, odkar se je današnja zemlja izobrazila. Res nosijo reke in potoki nepreravno terde stvari (pesek, perst, razne soli i. t. d.) v morje; vendar v velikanski posodi vesoljnega morja zavzamejo tako malo prostora, da se bo v 10000 letih morska gladina komaj za 7 centimetrov (3 palce) vzdignila.

## Suha zemlja.

Suha zemlja je razkosana v več delov. Vsi so viši od vesoljnega morja; le ob sredi zemlje se semtertje nahaja nekoliko krajev (poveršine), ki so kot široke in ravne vdertine ali pa kot ozke razpokline dosta niže od morske gladine: imenujejo se zemeljski vsedi.

## Obrazi suhe zemlje.

Celin — velikih vkup se deržečih kosov suhe zemlje — ločimo troje: vzhodno, zahodno in jugovzhodno. Največi dve celini obsegata več kakor po en kos suhe zemlje ter se po teh delite v dele zemlje ali zemljine. V navadnem govoru pa pomeni ljudem svet to, kar zemlja: zemljine so jim deli sveta ali svetovi. — Vzhodna celina, največja med vsemi, se prostira skoro le po vzhodni poluti in je posebno v mer vzporednikov zelo raztegnena; zavzema pa tri velike zemljine: Evropo, Azijo in Afriko. Dosti manjša zahodna ali ameriška celina je posebno v mer poldnevnikov raztegnena in v dve različni polovici (severno in južno Ameriko) razdeljena, ki ležite le na zahodni poluti. Ta navadno novi svet imenovana celina je dolge in blizu srede zelo stisnene podobe, ona — stari svet — pa je stlačena v velikansko gručo. Tretja in najmanjša celina je jugovzhodna; v primeri z drugimi je le velikanski otok, vendar ima z otoki vred vse lastnosti, ki iz nje samostalno zemljino delajo. Ona sama leži le na južnu poloblem. Ob južnem tečaju se prostira južnotečajna celina — Antarktika —, ktere z večnim ledom in snegom pokrita obrežja so mornarji le malo preiskali.

Mali po vesoljnem morji semtertje raztreseni kosovi suhe zemlje se zovejo otoki ali ostrovi, ker jih krog in krog morje obtoka. Vsi skupaj (brez Grenlandije) merijo okoli 117000 □miriam. (158000 □m.) t. j. pol šestnajsti del vse terdnine.

Po legi se ločijo celinski otoki od morskih ali oceanskih. Ti stojé daleč od celin v globokem morji, oni se pa nahajajo poleg obrežja raznih celin ali vsaj ne daleč od njih. Celinski otoki so skoro brezizjemno od celin odtergani kosi, sosebnost pa podaljšano hribovje

celinsko, ktero je morje od trdnine ločilo; zato so skoro vsi po svojej poveršini zelo enaki sosedni celini.

Po obrazu se ločijo ozki pa iztegneni otoki od okroglih in pakrožnih. Pervi se po večem tako drug za drugim versté, da so po svojej dolgosti vsi v tisto stran iztegneni; v ravno to mer vlečejo tudi gorstva, ki se na njih nahajajo. Po večem so celinski otoki bolj podolgasti, morski pa okrogli ali pakrožni, pa tudi dosti manjši od onih.

Morski otoki se dalje ločijo v visoke in nizke. Zelo mnogoštevilni visoki morski otoki, tudi vulkanski ali ognjeniški imenovani, so visoko iz morja šterleče gorske kope. Ker je ognjena moč vse izpod morja vzdignila, so vsi zelo enakega obraza. Tudi nizki otoki, koralni imenovani, so si podobni, ker so po večem iz brezštevilnih zvezdastih koral nakopičeni. V toplejših krajih indijskega in velikega oceana (med 30° severne in 25° južne širjave) pa tudi v zahodno-indijskem otočišči se naseljujejo korale na plitvinah in podmorskih skaladih in obrežjih ter navzgor do morskega poveršja in na stran zidajo svoja kamenena poslopja, ki kljubujejo najbolj razdivjanim valovom. Močni tokovi jih pri delu nikakor ne zavirajo, temuč še hitreje se množé v kipečem morji, le voda mora biti prav čista in primerno topla. Razen koralnih skaladi ob celinskem obrežji so tu posebno zapomniti koralni grebeni, ki so kot skalnata ograja okoli otoka nakopičeni; od otoškega obrežja jih loči morska ožina, ki je po večem plitva (le redkokrat okoli 90 — 100 m. [300'] globoka) in semtertje le po 100 metrov, drugodi pa celó po več mirimetrov široka. O viharjih je ladijam kaj varna luka, v ktero pa je le silno težavno dospeti. Pri pravih koralnih otokih, takó imenovanih atolih, se mesto srednjega otoka nahaja le slano jezerce, ki je od morja po polnem ločeno, ali je pa ena ali več ozkih strug ž njim sklepa.

Več otokov blizu skupaj se imenuje otočje, če pa stojijo po versti, otoška versta (potočje). Semtertje otočja in otoške verste ograjajo celinsko obrežje ali pa kakor venci vežejo daljne dežele. — Morje, v katerem se otočje otočja derži, se zove arhipelag ali otočnato morje (otočišče).

Morsko obrežje se ne vleče povsodi v eno mer naprej, ampak tu se vřiva morje v zemljo, tam pa zemlja v morje; tako nastane več manjših v morje molečih delov celine, ki se polotoki, stegna ali jeziki in nosi imenujejo.

Polotoki so manjši deli zemlje, ktere na treh straneh morje obdaja, na eni se pa celine deržé. Mnogi so trivoglati in se ob podstavni strani druge zemlje tiščé.

Stegna zemeljska so manjši in posebno ozki polotoki; zelo dolga in neprimerno ozka stegna se imenujejo zemeljske kose.

Nosi so visoke v morje segajoče šterline polotokov in sploh vsa v morje moleča berda.

Medmorje ali zemeljska ožina (isthmus) je prav ozka pokrajina med dvema morjema, sklepajoča dve večí celini, obširni pokrajini ali pa dva polotoka.

### Suha zemlja v dotiki z morjem.

Prevažno je za razvitek vsaktere zemljine in dežele, ali se morje bolj ali manj v suho zemljo zajeda in ali se nasproti ta v mnogih ali redkih, velikih ali malih polotokih v morje vriva. Zemljepis zaznamuje dotične razmere s primernim obrežjem in s členovitostjo. — Primerno obrežje ali njegov razvitek je razmerje med obodom (skupnim obrežjem) in poveršino neke zemljine ali dežele. Tako ima na primer:

Evropa	na 100000	□mirm.	3200	mirm. obrežja	
Azija	" 438000	"	5700	"	"
Afrika	" 303000	"	2600	"	"
Sever. Amerika	" 194000 *)	"	4530	"	"
Juž.	" 177300	"	2520	"	"
Avstralija	" 88900	"	1410	"	" ali

poveršina in obrežje se imate med seboj

pri Evropi	kakor števili	31 : 1
" severni Ameriki	"	42 : 1
" Avstraliji	"	63 : 1
" južni Ameriki	"	70 : 1
" Aziji	"	77 : 1
" Afriki	"	116 : 1

Po bolj enomernem ali bolj razvitem obrežji so tudi obrazi posameznih zemljin in dežel zelo različni. Deblo je tisti del suhe zemlje, v ktereга se morje ne zajeda in ga nikakor ne razkosava. Skoro zmerom se da primeriti kakim matematičnim podobi. Od debela se ločijo njegovi členovi, t. j. polotoki, ktere je razjedno morje izrezalo. Kakor pa primerno obrežje obsega vse celinske otoke, tako se ti tudi členovju prištevajo. Če primerjamo poveršino debela s površino raznih njegovih členov, kažejo razmerna števila primerjalnemu zemljepisu zelo zanimivo členovitost. Južna Amerika, Afrika in Nova Holandija so podobne nerazrasenim čokom, ker nimajo skoro nikakoršnih členov. Izmed ostalih ima

Evropa	za 21100	□miriam.	polotoškega sveta,
Azija	" 78500	"	"
Severna Amerika	" 18100	"	" , tedaj se

imata cela celina in polotoški svet med seboj

pri Evropi	kakor	$4\frac{2}{3} : 1$
" Aziji	"	$5\frac{1}{2} : 1$
" sever. Ameriki	"	$10\frac{2}{3} : 1$

\*) Severna Amerika ima po drugih 224220 □miriam. (407200 □milj).

Nekoliko drugačna razmera se pokaže, če polotoškemu svetu prištejemo otoke, ki merijo

v Evropi	5710	□mirm. ali dobro	$\frac{1}{17}$	vse zemljine,
„ Aziji	28500	„ „ „	$\frac{1}{15}$	„ „
„ Afriki	6300	„ „ „	$\frac{1}{48}$	„ „
„ sever. Ameriki	16350	„ „ „	$\frac{1}{12}$	„ „
„ juž. „	1760	„ „ „	$\frac{1}{100}$	„ „
„ Avstralji	28870	„ „ „	$\frac{1}{3}$	„ „

Potem je členovitost ali razmera med deblom in členovjem (polotoki in otoki)

pri Avstraliji	=	2	: 1
„ Evropi	=	$2\frac{2}{3}$	: 1
„ Aziji	=	$3\frac{1}{10}$	: 1
„ sever. Ameriki	=	$4\frac{2}{3}$	: 1
„ Afriki	=	$47\frac{1}{2}$	: 1
„ južni Ameriki	=	$99\frac{2}{3}$	: 1

Obraz zemlje, imenovan tudi porazna ali horizontalna razredba, je njen razšir po zemljepisni širokosti in dolgosti ali deblo s členovjem, kako je na poveršje zemeljskega obla raztegneno.

### Poveršina suhe zemlje. — Vvodni pojmovi.

Poveršina suhe zemlje ni kakor morska povsodi enaka, ravna in gladka, ampak nekod je viša, nekod pa nižja, ravno tako kakor morsko dno, ki je prav za prav le velikanska vdertina v zemeljsko skorjo. Da moremo te različne višine in nižine zmeriti in med seboj primerjati, nam je treba stanovitne, — pravilne ravni. Taka stalna, pravilna ravan je morska gladina, tudi niveau (r. nivô) imenovana, ker je od središča zemeljskega obla povsodi enako oddaljena. Vzpätost kakega kraja (kake dežele ali celine) nad morjem se imenuje njegova vertikalna ali navpična izobrazba ali njegovo obličje.

Ker je suha zemlja razen nekterih malih vsedov (n. pr. zemeljskega vseda ob severnem hvalinskem morji in globoke razpokline jordanske doline v Palestini) povsodi nad morje vzdignena, mislimo si lahko morje pod terdnino podaljšano: navpična vzvišenost nekega kraja nad morsko gladino je njegova nadmorska ali absolutna (neozirna) visokost. — Njegova vzvišenost nad katerim drugim krajem — nad katero bližnjo dolino ali ravnino, deželo ali reko, nad katerim bližnjim jezerom ali hribom, ne pa nad morjem —, je njegova primerna ali relativna (ozirna) visokost.

Višine merimo z dolgostno mero. V našem cesarstvu je merimo dosedaj še z dunajskim sežnjem (<sup>0</sup>), ki ima 6 dunajskih čevljev (<sup>1</sup>). Po gostem se rabi tudi starofrancozka mera, ktera je malo malo večja od dunajske. Tudi starofrancozki seženj, toise (r. toâz) imenovan, meri 6 pariških čevljev.

V znanstvenih spisih, pa tudi drugodi so se uže zelo poprijeli novofrancozke mere, ktere edinica je meter t. j.  $\frac{1}{10000000}$  zemeljskega četertnika; 1 meter = 3·163 dunajskih ali 3·078 pariških čevljev. Angleži in Amerikanci merijo z angležkim čevljem, kterih 3 gredo na angležki seženj, yard imenovan; 1 angl. čevlj = 0·304 metra. — Vsled posebne postave (od  $\frac{23}{7}$  1871) se v avstrijsko-ogerski državi od začetka 1873 lahko rabi metrična mera, ki se ima 1. prosenca 1876 v obče vpeljati. Gledé na to, se je nova — metrična mera tudi v tej knjigi rabila povsodi, uže zato, da se množine leže med seboj primerjajo.

Hipsometrija ali merjenje visokosti določuje razne višave na zemlji in sicer po pravih trikotomerstva (trigonometrijsko) ali pa s tlakomerom (barometrom).

Izohipse ali čerte enake visokosti vežejo mesta iste nadmorske visokosti. Ker se jih po raznih visočinah lahko mislimo neštevilno veliko potegnjenih, nastane iz njih visočinska lestvica.

Povsodi na terdnini se loči a) suha zemlja od b) sladke vode.

### Suha zemlja.

Suha zemlja je po razni nadmorski visokosti in po različnem poveršju zelo različna. — Če je podobna poveršju mirnega morja ali ima vsaj precej porazno poveršino, je ravan. Semtertje stoje na ravni posamezne višine (verhi in berda).

Po razni nadmorski visokosti se suha zemlja loči v nižavje in višavje. — Nižavje je vsa zemlja, ki se poprek ne vzdiguje dosti čez 160 m. (500') nad morje; če je ravno, imenuje se nižina. Ta pa je globoka nižina, če se nič ali komaj vidno nad morsko gladino vzdiguje. — Valovita nižina je tista, na kterej so male višine semtertje tako raztresene, da je valovitemu morju podobna. Po nekterih zemljinah se nahajajo obširne nižine, ki se polagoma vzdigujejo od morja, drugodi so pa po velikih prostorih vzpete 260 — 330 m. (800 do 1000') nad morsko gladino. Še dosta bolj ko po nadmorski visokosti se ravnaajo zanimive lastnosti obširnih nižin po njih persti in podnebj. Tudi imajo po raznih deželah različna imena. Take, ktere po večem enakomerno pokriva le malo različnih rastlin, se imenujejo v severni, zahodni in srednji Evropi goljave, na Ogerskem, južnem Ruskem in po zahodni Aziji pustine (puste) ali stepi, v Afriki, koder so po večem peščene, puščave, v južni Ameriki „pampas“ in „ljanos“ v severni pa savane in prerije (travniki). Nižinska tla so ali premokra — močvirje (močava), ali polna mahu — mahovje, ali presuha — puščava, ali pa kmetijstvu ugodna rodovitna tla.

Taka zemlja, ktera je 160 ali več metrov nad morjem, se zove višavje ali višavina; ta je ali nizka (160 — 650 m. nad morjem), ali srednja (650 — 1600 m.) ali pa visoka — alpska (čez 1600 m.). — Plane višavine ali ravni na hribih imenujemo gorske planote ali visoke ravnice.

Berda, berdje pravimo taki zemlji, po kateri se zelo po gostem manj ko 330 metrov visoke višine; holmci, gorice, berda z malimi ravninami in dolinami verste. Če je poveršje takega sveta podobno zelo valovitemu morju, ga imenujemo valovito berdje.

Če se višine vzpenjajo nad 330 metrov, imenujejo se gore, hribje, in taka zemlja hribovita zemlja. Višavina ali nižavina le malo kje druga drugo imejete, po večem ju med seboj veže stopnjevina, t. j. taka ravna ali gorata zemlja, ktera po širjih ali ožjih stopnjah v nižino prehaja ali se pa polagoma k morju spušča.

Na vsakem hribu se ločijo teme, vznožje in boki. Teme je naj viši del hriba in se navadno imenuje verh, verhunec, veršac. Ostrim verhovom pravimo po ertasti podobi erti ali štiti, rogovi, zobovi, igle i. t. d., gladkim pa po obli podobi: koki, kope, glave, stožci i. t. d. Semtertje zlasti v Afriki nimajo hribje niti gladkega niti ostrega verha, ampak na njih se prostira bolj ali manj ravna goličava (mala nezarasena gorska planota); imenujejo se goliči.

Vznožje je spodnji del hriba; pravijo mu tudi podgorje; bok, pobočje, rebro, stran, breg, brežina so pa srednji deli.

Rebro je sterma (stermec), propadno (robasto) in položno. Hribom z zelo stermin pa gladkim širokim rebrom pravimo plazovina. Dolgo hribovje ima le malokje na obeh straneh enako poševna rebra. Hribje, ki se od severja proti jugu vlečejo, so po večem na zahodni strani sternejši, ko na vzhodni (ameriški Andi), od vzhoda proti zahodu deržeči pa imajo posebno sterma južno pobočje.

Samci ali samski hribje se po samem iz ravnini vzdigujejo ali vsaj niso skleneni z nobenim hribovjem.

Gorstva (pogorja) so sklenene gore, ki se podolgoma vlečejo. Če stoji več takih verst druga z drugo všttric, so všttrična (vzporedna) gorstva. Prav dolga gorstva, ki vlečejo od zahoda proti vzhodu z vzporedniki všttric, so vzporedniška gorstva. Poldnevniška pa derže v mer poldnevnikov od severja proti jugu.

Obgorja ali ohribja so gore, ki se po večem bolj ali manj somerno okoli osredja — semtertje zelo visokega hriba — kupičijo in če ravno sklenene, na nobeno stran ne merijo. — Gorine ali gorske gromade so po polnem zrasena ogorja — gore, ki tudi na nobeno stran ne merijo, ampak so le bolj na široko razrasene.

Oklepna (obkrajna ali obrobna) gorstva so ob kraji visokih planot ter se sterma ali pa postopnjema v bližnje nižavine ali k morju spuščajo. S planote so le malo visoka videti, morje ali globoko nižino pa zagrajajo kot visoka stena, prek ktere pelje po večem le malo težavnih potov.

Ločilna (mejlna) gorstva z golimi, semtertje zelo razdertimi, dolgimi herbti stojè na planotah, ktere v razne predele ločijo; po večem nimajo posebno visokih verhov.

Pogorski herbet je prav za prav raztegneno gorsko teme; imenuje se greben ali sleme, če pa je posebno razdert in oster,

tudi ostro; prav zato pravimo gorstvom tudi grebeni ali grebenaste gore, (Španci pa siera, cordillera). Iz grebena se vzdigujejo razni verhi in erti. Male nižine prek gorstvenega slemena so jarmi, sedla in presedi; prehodi in prelazi, če pot po njih pelje; predel je teme prehodnega sedla.

Po gostem se glavno gorstvo deli v dve enaki veji (panogi), ali pa se razhaja v več stranskih razrastkov ali odraslekov. Oni verh, na katerem se gorstvo v več razrastkov ali ramen cepi, se imenuje sklop, razgorje ali vozal.

Gorstvo, ki se po večem v eno mer vleče in je med drugimi tudi najvišje, je glavno gorstvo. S tem v primeri so odrasleki in vzporedne gore dosta niže; pravi se jim podružena ali stranska gorstva. Po nadmorski visokosti ločimo hribe zelo tako kakor višavje sploh v visoke, srednje in nizke gore. Visoke gore se vzdigujejo vsaj čez 1600 m. — če so čez 2600 m. visoke, se v obče imenujejo goline, bele gore, golci ali alpe. Njih verhi in herbti so po večem ostrigli in roglati; le iz terde tvarine primerno zloženi hribje imajo svoji visočini vkljubu gladko-oblaste ali stožkaste verhove. — Srednje gore ali sredogorja se kupičijo 650 do 1600 m. nad morjem; po večem imajo precej gladke herbte in okrogle, kuplaste ali celo široke — plane verhe pa izbočene, položne brežine. — Nizke gore, pred- in prigorja so že manj ko 650 m. visoke ter se še bolj polagoma iz ravnin vzdigujejo. — Poleg visokih gora se po večem nahajajo srednje in nizke.

Hribovje ali gorovje je več v veliko celoto sklenenih gorstev. Morja, doline (reke), nižavine pa tudi obširne planote je ločijo od družega sveta.

Če se vsota visočin posameznih presedov kakega gorstva ali hribovja deli z njihovim številom, kaže količnik srednjo visokost gorškega grebena.

Tudi nižine med gorami imajo po svojej različnosti razna imena.

Doli ali doline ločijo gorstva (berda in hribe). Po svoji razvisti se ločijo v glavne in stranske doline.

Glavne ali velike doline ločijo večja hribovja ali pa dolga gorstva, stranske se pa iz glavne doline med posamezne pogorske odrasleke vrivajo.

Po svojej legi med gorami se doline ločijo v podolnice in preseke. Podolnice ali podolžne doline se vlečejo podolgomoma med grebenoma dveh glavnih ali sploh dveh velikih gorstev in so torej vzporedne z gorstveno osjo. Po večem so zelo široke, ob straneh imajo zložno zagrajo (bregove), navzdolje in njih dolinska ravan le malo visi. — Preseke ali poprečne doline segajo poprek proti gorskemu grebenu ter režejo bolj ali manj navpik gorstveno os. V njih se precej široke ravnice, kotlom podobne, versté s soteskami in razpokljinami, na straneh jih oklepajo stermi, povečem neenaki bregovi in njih (dolinska) ravan zeló visi. —

Zeló ozke in kratke doline s stermo ograjo so grape in debri. — Razpoke, prepadi in brezdna; soteske in vrata so še bolj ozke nižine med hribi in gorstvi.

Rupe, kodunje ali nečke, logi, kotli in bokaline, kernice in ponikve ali ponore so od vseh strani z višinami ograjene. Prav male ponikve se zovejo livki.

### Pogled v visoko ledeno gorovje.

Večina visokih gora se kupiči še nad ločnico večnega snega, t. j. nad čerto od tečajev do ravnika tako potegneno, da veže vse višine, na katerih se toplomer nikoli ali vsaj za dolgo časa ne vzdiguje nad ledišče in koder sneg nikdar po polnem ne skopni. Ločnica večnega snega je

ob ravniku	4980 m. nad morjem		
„ 8° 5' s. š.	4550	„	„
„ 30°	3770	„	„
„ 40°	2925	„	„
„ 60°	1200	„	„
„ 70°	1070	„	„

Pa ona se ne ravna le po zemljepisni širjavi, ampak se silno različno gor in dol vije zaradi raznih krajnih vzrokov.

Zgornje grape in razpoke najvišjih hribov pokrivajo ledniki, ki se stegujejo daleč pod ločnico večnega snega. To ledovje se v Tirolah imenuje Ferner, v Salcburgu in po Koroškem Keese, na Izlandiji Jökul, na Norveškem Gykl in Brä. Nareja se po večem iz navadnega ali pa iz nekoliko že stopljenega jedernatega snega. Lastna teža mnogobrojnih snežnih plasti sneg zelo stlači; še bolj se pa zgosti, če ga snežnica premoči in v njem zmerzne. Neštevilni mehurji, ki so se poprej v ravno stlačenih zgornjih plasteh kazali, se skoro popolnoma izgubé, led pa vendar jedernat ostane. Lastna teža in morebiti še druge moči pomikajo celi lednik od verha do spodnjega konca na brežni podlagi navzdol, zelo enako kakor leze strujoča se smola po položni deski. V severnih deželah, zlasti v Izlandiji visé velikanski ledniki do morja ali se celo v morje pomakajo, dokler jih ne odtergajo močni morski tokovi, visoke plime, hudo razburkano valovito morje ali pa pogubljeni potresi. Ledniki, pravijo, da zdaj rasejo, zdaj pojemajo. O terdih snežnih zimah in hladnih poletjih se je naredilo veliko leda, odtajalo se ga pa je le malo; zato takrat segajo dalje v dolino, semtertje celó v obdelano navzdolje in germovje. O mehkih zimah in vročih poletjih pa pojemajo ali se umikajo, ker se ni naredilo toliko ledu, kolikor se ga je odtajalo.

Zmerzal vedno razganja bližnje pečevje ter kamenje in grošč na lednike vali. To se ob straneh širokega lednika kopiči v 4 do 15 m. (semtertje celó 30 in več metrov) visoke obronke, stranske groblje ali griže imenovane, ki se z lednikom vred navzdol pomikajo. Ako se dva lednika iz postranskih dolov snideta v nižji grapi, se združite sosedni stranski griži v srednjo grobljo. Groblje se z ledom pomikajo



do dolnjega konca. Tu se led taja in pušča vse s seboj prinesene terde snovi; iz teh se nareja tu bolj tam manj široka končna ali spodnja groblja. Razen peska in blata se na teh grobljah nahajajo lepo progasti ali celó oglajeni kameni, ki so skoz široke razpokline prišli pod led in pod neizmerno njegovo težo navzdol se dersaje na terdi podlagi se izbrusili in izstružili. Končne groblje so po večem za rudošlovca kaj zanimive zbirke raznih kamenov, ktere mu na prvotnem mestu večni sneg pokriva ali pa vsaj drugače človek do njih priti ne more. One široke razpokline nastajajo v ledniku, ker se mestoma neenako navzdol pomika. Vredne da se omenijo so tudi tako imenovane ledniške mize. Izpod lednika teče po mnogih velikih in malih koritih voda (lednica), po večem pa dere iz bokaste velikanske luknje — iz ledniških vrat, močen potok, ki blato in pesek pa drobno kamenje skrajne griže odnaša.

Če se sneg na dolgo in široko spušča s hribov v doline, nastanejo plazi. Ti so po različnosti snega bolj ali manj nevarni. Včasih se suh in droben sneg odterga od stermih bregov in se s preveliko hitrostjo v nižine zvali; semtertje se na prepadih njegova rahla tvarina v prah razdrobi. Posebno pogubljiv je zračni tlak — silni veter, ki ga takov suh plaz naredi; on podere ali (s koreninami) izruje cele gozde, vzdigne ali prevali velike skale in gorjanske kočé in hiše ter je razruši. — Najmanj nevarni so dersalni (pravi) plazi. Spomladi pamreč se sneg na primerno položnih bregovih, kterih tla so od snežnice opolzna, derše tako počasi navzdol, da ga vsaka zavira lahko ustavi. — Časih se uterga premočeni in stlačeni sneg ter se derše po zeló stermem opolznem bregu; hitrost debelega plaza raste od hipa do hipa, zračni tlak pred njim vse podere, kar plaz sam potem razdrobi in zakoplje. To so mokri plazi. — Semtertje ob stermih bregovih se ledniki ulomijo in navzdol splazijo. Taki ledniški ulomi vse poderó in zasujejo, kar jim na poti stoji.

Če se mesto snega in ledovja uterga skalovje in zemlja ter s hribov v nižine zderše, pravimo takim plazom zemeljski vsadi in posedi. Naredé se ob hribih, koder voda poprek ležeče plasti kamenja razžene in spodjé ali pa ondotno ilovico tako razmoči, da skoro vso vezalno moč izgubi. V takih primerljnejih se premaknejo poveršnje plasti ter deršejo zmerom hitreje navzdol. Njih razvaline pokončajo po gostem vso dolino in njih zasipi, vodi pot zapiraje, naredé precej obširna dolinska jezera.

### Znotranja snovna sestava naše zemlje.

Zemlja je tem topleja, čim globokeje se vanjo koplje; tudi ognjeniki bljuvajo iz svojih žrel raztopljeno snovino. Iz tega in iz ohrodja odgernenih gora dosledno sklepamo, da je zemlja enkrat bila raztopljeno tekoče oblo, ktereга poveršje se je časoma ohladilo; naredilo je zemeljsko skorjo, ki krog in krog oklepa še zmeraj vroče jedro. Gotovo je, da ima lastno toploto v sebi, ktere ne dobiva od solnca; tedaj ta njej lastna

toplota ni nikakor odvisna od solnčnega žarenja. V zemljo kopaje pridermo do globočin, katerih toplota se ne ravna več po moči solnčnih žarkov, in globokejšje ko se prerije, toplejše je, kar so celó preiskave v zmerzneni sibirski zemlji po polnem dokazale.

V rudnikih in drugih jamah spoznavamo neposredno nekoliko zemeljske skorje; vendar je tudi v najglobokejših jamah silo malo premerimo. Po znani zemeljski skorji se nikakor ne da določiti, koliko da je vsa debela. Nekteri cenijo njeno debelost na 35 do 45 km. (5 do 6 z. milj), nekteri pa na 300 km., (drugi celó na 1500 km.). Gotovo pa je, da sta ogenj in voda (pa ledniki — Agasitz), vsak sam zase in oba skup napravila vse različnosti suhe zemlje, njene višine in nižine in razne plasti kamenja in persti.

Zemeljska skorja je sestavljena iz dveh zelo različnih kamenenih snovin: iz zmesnega in skladnega kamenja. Zmesno kamenje n. pr. granit (žula), gnajs (rula), diorit, porfir, sijenit, serpentin, bazalt, lesketač i. d. so brez okamnin in narejajo pravo ohrodje zemeljske skorje, ker so podlaga drugoverstnim kamenom. Pravimo jim tudi plutonsko ali vulkansko kamenje, ker je je ognjena moč porinila iz njedra zemeljskega. V mnogih gorovjih se nahajajo celó na najviših verhih, ker so drugoverstno snovino vzdignili ali celo proderli. — Skladne ali neptunske snovine so se v bolj ali manj rednih plasteh druga na drugo iz vode polegile; v njih se dobivajo razne okamnine in rude. Izmed teh se po starosti in legi ločijo razne verste. Na zmesnem kamenji leži najprej prestopno skladno kamenje, namreč skrilavec, drobnjak, prestopni apnenec, černi premog i. d.; potem pride drugoverstna (polasta) tvorina, n. pr. kreda, peščenjak, razni apneneci, slani kamen, i. d.; tretjeverstna tvorina: erjavi premog, ilovica i. d.; diluvialna tvorina ali ponalivine in aluvialna tvorina ali naplavine.

### Ognjeniki in potresi.

Ognjena moč je porinila neskladno kamenje iz zemeljskega njedra; ona je tudi na mnogo krajih prederla terdo skorjo zemeljsko in bljuje skoz velike in majhne luknje razno raztopljeno in plinasto zmes. Take luknje se nahajajo po večem le verh stožkastih in kopastih hribov, ki se imenujejo vulkani ali ognjeniki; izbljuvani kameni in ognjena zmes kakor bazalt, trahit, dolerit, zelenjak, plovec i. d. pa razne lave so vulkanski ali ognjeniški kameni. Ognjeniki stojé večidel na otokih ali pa blizo celinskega obrežja in le semtertje tudi sredi celin pa še v tem primerljeji so skoro zmeraj blizu nekega jezera. Zemljeslovci še zmerom učé, da je zemeljska skorja v globokih morjih nekoliko tanja ko drugodi; prej ko ne leze voda skoz ondešnje razpokline v zemeljsko njedro. Tu jo velika vročina precej spremeni v sopare, ki se na vse strani raztegujejo in zemljo potresajo ter vzdigujejo raztopljene ognjene snovi in je skoz vulkanske trombe, — njihove dimnike, pihajo. Ona ognjena zmes, lava imenovana, je černa, rujava ali siva, oblajena tudi mehurnata in zeló terda. Livkasta luknja verh ognjenika se zove žrelo

ali žekno. Velikosti je kaj različne: vezuvijevo n. pr. meri v premeru le 750 m. (2300'), pri Kilakse-i na Havaji (med sandviškimi otoki) pa 5850 m., in vendar sta oba ognjenika samo okoli 1170 m. nad morjem. Razen glavnega žekna se nahaja na pobočji mnogih ognjenikov dosti stranskih žrel. — Sopari in različni gazi (plini), ki iz raznih lukenj in razpok puhtijo in se nad žeknom v visokem dimastem stebru dvigajo, se imenujejo fumaroli; to ime imajo tudi dotični ognjeniki.

Pri bljuvanji se sperva iz žrela vzdiguje silo veliko raznih plinov, zlasti pa vodnega sopara. Med plini so navadno v največji množini vodenčev žvepléc, dušec, pare žveplene sokišline, klorovodenčeve in ogljenčeve kisline. Te lahke snovi neprestano šumijo iz vseh žrelskih razpok in votlin ter se kot tanki oblaki neizmerno visoko vzdigajo. Med tem se zemlja tresce; izpod nje se sliši tresk za treskom in neprestano bučanje, večasi silo daleč na okrog. Sčasoma se vzdiguje ognjena zmes in se na verhu razteka; če pa ognjenik nima veršnega žekna ali če je to preveč zasuto, predere silna moč hribove strani ter se tod odceja. Po bolj ali manj položnih tleh teče lava zdaj bolj zdaj manj hitro. Po verhu se hitro terdi in skorje nareja, ki na žlindrastem toku plavajo in mu na sprednjem konci pot mostajo. Znotraj se pa ohladi še le čez dolgo časa. Mali kosi sterjene lave in odtergani deli ognjeniškega žrela, ktere huda moč kvišku izmeta, se zovejo lapili. Drobnega pepela enake lastnosti kakor lava časih ognjeniki toliko bljuvajo, da solnce otemni; semtertje zadene ta pepel na močni veter, ki ga mnogokrat po 150 miriam. daleč odnese. Padaje se ti izmetki po nekoliko kupičijo okoli žekna ter činjijo visok ertast stožek; narejeni so tedaj nekaj iz sterjene lave, nekaj pa iz skladov ognjeniške perhljice in se imenujejo izmetni stožki, žrela pa izmetna žrela. Vz dignenih stožkov in žrel prav za prav ni; kajti vse mehurnato napete višine verh ognjenika so le okamenela poveršina nekega velikanskega toka bazaltove lave. — Neizmerna množina vodenih soparov se po večem visoko v zraku zgosti v oblake, ki se kot streha nad ognjenikom razpenjajo. Iz njih se med bliskom in gromom vlivajo hude plohe, ki izmetani pepel spremenijo v blato. Za poseljeno okolico je to blato navadno še pogubljiviše od lave; okamenelemu blatu pravijo tuf ali lehkovec.

Po razni snovini, ki jo ognjeniki izbljuvajo, se tudi različno imenujejo. Navadni ognjeniki bljuvajo sploh žlindro, ognjeno zmes stolpih rudnin, ali pa v pepel razdrobljeno lavo. Blatobljuvni ognjeniki ali salzi izmetajo v velikih curkih vodo z raznimi plini, zlasti pa mešano z ilnatim blatom, ki se po mnogih krajih kupiči v male stožke in se sterdi. Žveplobljuvni ali solfatori izbljuvajo vodenčev žvepléc z vodnim soparom; v zraku se ta pinasta zmes razloči in žveplo se na skalovji obesi, ali je pa sopar dalje odnese. Plinobljuvni ali fumaroli (gl. spredaj). Po glavnem izmetu puhajo nekteri ognjeniki razen vodnega puha posebno zeló ogljenčevo kislino, — pravimo jim mofeti. Ker je ta plin dosta teži od vzduha, se vleže ob zemeljskem poveršji, ter pogubi vse, kar pride v njegovo okrožje.

Dalje se ognjeniki, če prav ne natanko, ločijo v gore če, prenehujoče in ugasnene. Goreči imajo odperto žekno, skoz ktero neprestano ali pa le včasih izmetajo razno snovino; če se jim žrelo zasuje, je siloma iztrebijo. —

Prenehujoči ognjeniki imajo zaperto žekno in celó gazov navadno ne puhtijo; sploh oni le malokrat bljuvajo ali so celó, odkar ljudje pomnijo, le enkrat izmetali nabrano snovino. Tako n. pr. Epomej na otoku Iskiji nř več bljuval od l. 1302. Pri ugasnenih ali izgorelih ne pomnijo ljudje nobenega izmeta; vendar se večkrat zgodi, da izgoreli ognjeniki zopet oživé in prenehujoči ali celó goreči postanejo.

Po legi pa se ločijo kupni in verstni ognjeniki. Kupni so največ krog kakega srednjega, višega somerno razpostavljeni; semtertje tudi kot samci v nebo kipé. Taki so: Etna (3335 m.), Stromboli, Lipari, Volcano i. d. (na liparskih otocih), Vezuvijski ognjeniki azorskih otokov, Pik de Teyda (na Tenerifu), galapagoški (na zahodu od južne Amerike) in maskarenski ognjeniki. Verstni ognjeniki stojé v verstí, primerni velikanski zemeljski razpoki in sicer vzdigujejo se iz glavnega gorstvenega grebena ali pa vštritno z njim. Naj bolj zanimivi so: ognjeniki v poldnevniškem gorovju severne in južne Amerike, potem na japonskih, kurilskih, aleutskih otocih, na Kamčatki i. t. d.

Izmed 407 do sedaj znanih ognjenikov je 225 gorečih; vendar le malo jih je, ki bi zmeraj bljuvali (n. pr. Stromboli). Med gorečimi jih stoji okoli 70, t. j. komaj  $\frac{1}{3}$  na celinah, — vendar so tudi ti celinski vulkani razen sredoazijskih in malo znanih sredoafriških vsi blizu morja; ostalih 155 t. j.  $\frac{2}{3}$  vseh gorečih je raztresenih po otocih, — otoški vulkani. Celinskih je naj več v južni Ameriki: 53; 15 v Aziji, 1 v Evropi, 2 pa v Afriki. Gledé na velika morja jih je največ v okrogu velikega oceana in na ondrotnih otocih, namreč 198, t. j. skoro  $\frac{7}{8}$  vseh gorečih.

Tudi potresi so strašni prikazki (učinki) podzemeljske vulkanske moči. Veči ali manji del zemeljskega poveršja se trese in maje; skoro zmeraj se med tem sliši izpod zemlje močno bobnenje in bučanje. Pri tej prikazni se potresajo tla ali prenehljaji od spod navzgor (presto pajoči potres) ali se pa majejo kakor morski valovi od ene strani na drugo. Časih se združi gibanje obeh potresov in tla se skoro zasučejo. Ravno ta tretji način potresov je najnevarniši; v malo minutah ali v časi v malo sekundah razdražijo veliko morje, razdenejo cele pokrajine in razrušijo velika mesta ter pod njihovimi razvalinami pokopljejo tisoč in tisoč prebivalcev.

Pred potresi ni varna nobena stran zemlje; vendar po nekterih krajih, zlasti ondod, kjer je dosta gorečih ali prenehujočih ognjenikov — večkrat in hujše razsajajo nego drugod; zato se dotične pokrajine zovejo potresni pasovi. Dosedaj so po večem opazovali, da so ognjeniške pokrajine in bližnje dežele tem varniše pred potresi, čim bolj ognjenik bluje; ko pa preneha izmetavati, se navadno čutijo močni potresi celó v daljnih deželah. Da se ognjenik sam in bližnja okolica med bljuvanjem trese, je bilo uže poprej omenjeno.

## Kopnozemeljsko vodovje. — Vvodni pojmovi.

Vsa voda po suhi zemlji — kopnozemeljsko vodovje — je razen malih izjem sladka; vsa se skuša tudi tako vseliti, da horizontalno stoji. Če torej uže na trdnini dobi tako mesto, da se more porazno vseliti, se ustavi in ondi ostane, — stoječa voda; če pa ne najde takega mesta, leze in hiti v porazno morje, — tekoča voda.

### a) Tekoča vodá.

Kakor kri po človeškem telesu, tako se voda pretaka po zemlji. Morje bi lahko imenovali studenec vseh studencev, veliko vodoshrambo potokov, rek in veletokov. Zmeraj in povsodi, po leti in po zimi, ob gorkem ravniku in ob merzlih tečajih, se sopari ter zrak z meglami in oblaki napolnjuje. Ti oblaki in sploh soparni zrak v različnih podobah — dežja in snega, toče in sodre, rose in slane — zemlji dajó vodo, ki se po nekoliko pod rahlo zemljo izgublja, v neznanih kotlih nabira in po raznih razpoklinah in cevih dalje leze.

Izpod zemlje izvirajoča voda se imenuje studenec, vrelec, vir, izvir. Večina studencev teče celo leto, nekteri pa le nekaj časa, sosebno ob deževnem vremenu (od maja do junija), — ti se zovejo sušci (drugodi pa hudourniki). Še drugi — presihajoči ali prenehajoči studenci — izpraznjujejo kakor krive natege globoke podzemeljske vodoshrambe, ki se pa morajo po ravnotežnih zakonih do neke določene visokosti napolniti, predno se začnó odtekatí. Največ teh studencev daje o nekterih letnih, ali celo o nekterih dnevnih časih več vode nego o drugih ali pa začasno usihajo.

Po razni temperaturi vode se ločijo merzli, hladni, mlačni in gorki studenci. Naj merzlejši so oni, ki jih snežnica in lednica neposredno napaja, in sploh vsi, katerih temperatura ne sega čez  $15^{\circ}$  C. Temperatura hladnih studencev je od  $15$  do  $20^{\circ}$  C., mlačnih od  $20$  do  $30^{\circ}$  C. in gorkih nad  $30^{\circ}$  C. V obče pa ločimo le merzle vrelece od gorkih; ti so toplejši ko srednja letna temperatura dotičnega kraja, — toplíce. Temperatura studenčnice se ravna po temperaturi zemlje, iz ktere vre: iz globokejših zemeljskih plasti ko pride, gorkejša je.

Toplic je sicer mnogo na zemlji, vendar so po zemljinah zeló različno razdeljene; po večem so zeló vroče le po deželah z vulkanskim gorami, — mnogo zelo slovečih je tudi po Avstrijskem. Gejsir, veličanstven vodomet na Izlandiji, ima prav vrelo vodo,  $80^{\circ}$  (ali celó  $106^{\circ}$  R. =  $127^{\circ}$  C.); vrelce v Abani med ognjeniškim berdjem evgenejskim:  $59^{\circ}$  R.; Karlovi vari na Českem:  $57^{\circ}$  R.

Vsaktera voda raztopi nekoliko snovine, skoz katero se cedi in leze. Studenci, v katerih je posebno veliko rudnin ali soli raztopljenih, se zovejo rudnice; v obče pa pravimo vsem vrelcem, zlasti pa gorkim z raztopljenimi rudninami in brez njih, ki so človeku v zdravje,

zdravilne vode (zdravilnice). Sedaj se takih raztopljin mnogo umetno ponaredi, ako se v čisti vodi raztopi toliko onih snovin, kolikor se jih v kakovi rudnici nahaja. Rudnice so po raztopljenih snovinah — po okusu — kaj različne. Kislice ali slatine so se med drugimi raztopljinami navzele posebno veliko ogljenčeve kisline; k njim se prištevajo tudi vreli z železnim oksidom (jeklenice); v Rogatci na Štajerskem in v Beli blizu železne-Kaplje na Koroškem). Grenke vode ali grenčice imajo v sebi sosebno obilo žvepleno-kisle magnezije, (v Sedlici, Pilni, Kissingen-u). Slane vode ali slavnice dajo obilo kuhinjske soli; v nekterih so še druge soli raztopljene. Žvepleni vreli (žveplence) imajo obilo v sebi raztopljenega vodenčevega žvepleca. ....

Semtertje, zlasti v ognjeniških krajih, vre s studenčnico vred kameneno olje ali zemeljska nafta iz tal ter na vodi plava. Take naftenice se nahajajo na obrežji in otocih hvalinskega morja, v Krimu, v gorenji Italiji; tudi pri Rablji na Koroškem in na več krajih na Hervaškem in Slavon-skem se to rumenkasto, érvjkasto ali celó černo olje iz zemlje cedi. — Apnenice imajo v sebi obilo ogljenčevokislega apna in kremenice. Iz teh se na dnu poseda in krog vseh reči, ki vanje pridejo, ovija skorjica za skorjico. Na dnu svoje pretoke narejajo luknjast kamen, tuf ali apneni maček imenovan. Enake lastnosti je apnena siga ali kapnik; ta postane iz apnenih vod, ki kapljajo in curé skozi apnenčeve gore; prišedši na zrak se apno v kapljah sesede in sterdi. Oskorjajajočim studencem bi tudi prištevali bakrenice, kterih bakreni vitrijol vanje vtakneno čisto železo obakri.

Ponekod spusté rahle zemeljske plasti vso vodo skozi se, tako da ne pride nikjer na dan, marveč leze pod zemljo v bližnje reke, v jezera in morja ali pa nastopa v rahlici nad katero vododeržno plastjo. Ker ne nareja naravnih studencev, izkopali so do nje globoke luknje, iz kterih z veliko močjo kaj visoko vre. Taki umetno napravljene vodnjaki se imenujejo arteški studenci, ker so jih v francozki pokrajini Artois najprej izkopavali (blezo uže l. 1126). Vsled obširne svoje zemeljske vodoshrambe, zlasti pa zaradi posebne lege vododeržne plasti, se šestokrat iz luknje poganjajo s kaj velikim curkom. Ker jih največ prikipi iz velike globočine, imajo gorko ali vsaj mlačno vodo; naj globokejšo luknjo ima oni v Neusalzwerk-u na Vestfalskem, namreč 697 m. (2144'). Taki vodnjaki dajejo obilo vode po gostem tudi krajem (Algeriji, Sáhari), ki je drugače le malo imajo ali so pa po polnem brez nje.

Studenci se zbirajo v potoke, ki pa tudi lahko naravnost iz kalov ali ribnikov in jezer tečejo. Potoki, ki le nekaj časa, zlasti ob deževji, tekó, so lijaki, suhe. Kraj, po kterem si potok — (reka) le studence nabira, se imenuje njegovo povirje.

Potoki se zbirajo v reke in pa v veletoke ali velike reke, ki se po večem izlivajo v morje ali pa vsaj v kakovo morju enako jezero.

Žleb, po katerem potoki, reke in veletoki tečejo, se zove njih pretoka ali vodotoč in koder v pretoki navadno naj globokejša voda teče, struga, korito.

Pretoko mejita bregova, katerih je gledé na tek vode eden vodi na levo, eden na desno — levi, desni breg. Naraznost enega brega od drugega se imenuje reška širina; globokost njena se meri od vodne gladine do dna. Širokost in globokost ste pri posameznih rekah v raznih časih zeló različni, v obče pa ste si v nasprotnem omeru. V zoženi pretoki si je semtertje kaka reka pod zemljo izstružila strugo, katero po večem skalovje pokriva (Katabothren). Več vode ko je — v ožji pretoki ko je — in bolj ko je zemlja nagnena, hitrejša teče vsaka voda. Razloček med absolutno visokostjo vira in izliva kake vode se imenuje nje pad. Enako se določi pad reke med dvema krajema, vendar se med njima tudi po hitrosti reke vsaj poprek lahko presodi, koliko eden više leži od drugega. O reki z velikim padom pravimo, da je deročega teka, da se vali in dere — bistrica; nasproti pa pravimo, da je lenega teka, da leno teče ali leze.

Mesto v največkrat zeló stisninem vodotoči — reški tesnini —, kjer reka silno hitro dere, se zove berzica. Kernica in vertinec nastajata na takih mestih reke, kjer se v strugi nahajajo gerbavine, zlasti pa kleči, ki vodo nekoliko pregrajajo. Plitva mesta v pretoki, kjer se voda lahko prebrede, so prebrodi (pregazi).

Kjer se voda spušča naravnost z višočine v globočino, dela slap. Majhen slap je skakalec; ti se nahajajo zlasti tam, kjer se voda po več odstavkih ali pragovih navzdol spušča.

Tam, kjer se voda v kakovo drugo reko, v jezero ali v morje izteka, je nje izliv (iztok) ali ustje. Razen usihajočih pustinskih rek ima vsaka tekoča voda svoje ustje. Bližnja suha zemlja se imenuje obustje. Če se reka pred ustjem deli v več ramen ali panog ter se po teh v morje ali jezero izliva, pravimo, da ima deltast ali vilast izliv; zemlja med takimi strugami — največkrat trioglasta — se po podobi gerške čerke imenuje „delta“. Če je ustje široko in globoko in proti morju kakor velik zaton sladke vode odperto, se zove plimujoče ustje, ker se v njem kažejo plima in oseka in je iztrebita vsega nanesenega blata in brebirja. Če dolgo pa ozko stegno — zemeljska kosa — morju tako zapira široki zatonu podobni izliv, da se le na enem ozkem kraji ali le na nekterih družita, zove se lokva; mesto kose jo semtertje zagrajajo veliki otoki. Če pred izlivnim zatonom stojé le majhni otoki ter ga nikakor ne zagrajajo, je ljan.

Ves tek reke od vira do izliva z vsemi ovinki (zavoji), tedaj vsa njena dolgost se zove nje zaresna dolgost ali razvoj.

Reška dolgost od vira naravnost do izliva se imenuje nje poprečna ali ravnočertna dolgost; po njej se določuje na katero stran voda teče. Prav za prav bi se razvoj reke le ceniti smel po primeri njene zaresne dolgosti z naraznostjo ustja in vira.

Reka, ktera več drugih v se sprejemlje ter se naravnost v morje ali v kakovo veliko jezero izliva, je velika ali glavna reka. Razen malih izjem dobivajo glavne reke in veletoki svoja imena po vodi, ki je najmočnejša in ima najdaljši ravnočertni tek. Vode, ki vanjo teko, so stranske reke ali dotoki; še manjše vode, ki dotokom pritekajo, so pritoki in sicer 1. 2. 3. reda.

Celi tek popolnoma razvitih rek in veletokov se deli: v zgornji, srednji in spodnji tek.

Zgornji tek derži po večem med visokim gorovjem ali vsaj po višavini, bregovi so stermi, vodotoč ozek in njegova tla so zelo nagnena; z velikim padom dere voda po grapi ali preseki, semtertje tudi po večih kotlinah in celo v podolnicah ima po gostem berzice in slapove. — Srednji tek se razvija med srednjimi gorami in berdi ali pa po široki stopnjevini ter se odlikuje z dosta manjšim padom in širokejšo pretoko, ki jo oklepata po večem položna bregova. Če se prav v tem delu teka večkrat še nahajajo slapovi, reške tesnine in berzice, vendar voda ne dere na ravnost naprej po navadno zelo široki dolini, ampak se semtertje vije, večkrat tudi deli in zopet edini ter nareja tako zvane otočiče (reške otoke) in logove. — Spodnji tek se začne po zadnjih berzicah in slapovih ter derži po široki nižavi do izliva. Po skoro ravni in zelo široki pretoki, ki jo nizka bregova zagrajata, voda počasi leze, se mnogoverstno deli in zopet edini in po gostem v več panogah v morje izliva. — Tek manj razvitih rek se ne deli v omenjene dele, ker nimajo vseh dotičnih lastnosti.

Razvite reke se po dolgem razvitem teku v morje izlivajo. — Reke brežnice se po prekratku in največ zelo hitrem teku v morje izlivajo. Razen onih, ki so v nižavinah, je njihov pad v primeri s kratkim razvojem silno velik.

Pustinjske ali celinske reke se ne izlivajo v morje, ne v druge take reke, ki v morje tekó, ampak izlivajo se v pustinjska jezera, ali se pa po daljšem ali krajšem teku v kakovi pustinji izgublajo. Tem nasproti so morske reke, ki tedaj razvite reke in brežnice obsegajo.

Ponikvenice ali ponornice so največ majhne reke in potoki, ki se po daljšem ali krajšem teku v ponikvah (Hrvati in Srbi je ponore imenujejo) izgublajo ter se na drugem po celó več milj dolgem podzemeljskem teku zopet prikazujejo, ali se pa po neznanih luknjah, po temnih — podzemeljskih — strugah v bližnja morja izlivajo.

Brežnice, pustinjske reke in ponikvenice se imenujejo skup nerazvite reke, to pa nenatančno, ker glede na razvoj se tudi pri nekterih pustinjskih rekah razen njih izliva v celinska jezera nahajajo vse lastnosti razvitih rek.

Sotočnica ali sovodnica (sosedna reka) se imenuje vsaka od dveh rek, ki ne preveč daleč vsaksebi vzporedno tečete po zelo enaki zemlji ter se pred ustjem zedinite ali se vsaj druga blizu druge iztekate.

Rečje je glavna reka z vsemi svojimi dotoki in pritoki.



Porečje se zove vsa zemlja vkup, s ktere se vode v kako reko odtekajo — t. j. ves svet med njenim razvodjem. Verhovina ali gorenjsko je sploh zgornji del porečja, sosebno gorski; in povirje je tedaj le mal kos verhovine. Spodnji, zlasti nižinski del porečja se zove dolenjsko, kterega mali kos je obustje.

Pomorje je vkup vsa tista zemlja, s ktere se vode v kako morje iztekajo.

Razvodje je meja med vodami, ki tekó v različne veče reke ali pa v različna morja — t. j. vodna meja med porečji in pomorji. Vodna meja se ne vleče zmeraj poleg najvišega gorskega grebena, ampak po večem poleg malih gerbavin in nižinskih višin; tudi prek ravne nižine se razvodje semtertje vije ter v nekterih primerljajih derži celó prek velikega jezera. Oni kraji razvodja, kjer se dve plovni reki tako bližate, da ribiči ali lovci svoje čolniče lahko iz druge v drugo prenašajo, se zovejo prenosi (portage). Če se mesto vidnega razvodja kakova reka deli v dva ramena, ki v različne veletoke ali morja tečeta, se to yličenje imenuje bifurkacija.

Kanali ali prekopi, preplavi so nalašč narejeni široki vodotoči, ki vode in morja po naravi ločena, sklepaajo.

Kamenje, ki je reke navzdol nosijo in valijo, se zove gruša. Ta je še zeló oglasta in ostra v zgornjem teku, poslej se pa zbrusi ter imenuje brebir ali prod, še manjši pa grahut in pesek in po polnem droben svižec ali sipa. Najdrobnejši močnati deli, ki so dosta z razpadlimi rastlinami in živalmi zmešani in največ iz močelk narejeni, se zovejo polud, blato in glen. Nosilna in izkapalna moč vode kaj zeló spreminja pretoko; tu voda zapusti staro strugo ter si poišče novo, tam je nekoliko zasuje, drugodi jo pa izkoplje; posebno rada pa v širokem vodotoči spodnjega teka nasipava otočiče ali osredke in na ustji široko delto.

Za človeka posebno važne so reke, ako so plovne. Kot vozne vodne ceste so reke tem ugodniše, čim daljše in veče so, čim manjši in pravilnejši je njih pad, čim bolj naravnost njih struge derže in čim manj se v njih nahaja skaladi, plitvin in berzic. Po zgornjem navadno zeló deročem teku k večemu derva in les lahko plavijo; še le v srednjem se začnó voziti veliki čolni in ladije, skoz odperto globoko ustje pa zlasti pri nastopajoči plimi gredó celó velike morske ladije daleč navzgor po spodnjem teku. Zeló deroče in le ob deževji globoke reke so le za plavljenje; po nekterih se vozijo sicer veči čolni in plitve ladije, pa le po vodi navzdol, ker preveliki njih pad in mnoge berzice vožnjo proti vodi ali navzgor zavirajo. Najživahnejše gibanje pa je poleg takih rek, po kterih se navzdol in navzgor ladije vozijo, zlasti če je tudi zima nikakor ne ustavlja.

## b) Stoječa voda.

Stoječa voda se po različni velikosti prostora, ki ga pokriva, različno imenuje. Veče stoječe vode so jezera, manjše pa jezerca in kali, ribniki in vodnjaki pa, če so jih ljudje izkopali; med

temi se le semtertje nahajajo tako obširni, da se primerno jezera imenujejo. Močvirje ali močarine so plitve kaluže na popolnoma ravnih tleh; voda se namreč z njih ne more odtekat, ampak zemljo le močviri in nerodovitno dela. Močvirje se po gostem nahaja, zlasti pa poleg rek; v ravnih nižinah tekočih, na njihovem obustji, ob jezerih in nizkem morskem obrežji, semtertje tudi v visokih gorah.

Po legi in nadmorski visokosti ločimo nižinska in gorska jezera. Nižinska jezera polnijo najnižje globočine in vsede v nižinah ter imajo silno razjedeno, pa nizko in spremenljivo obrežje in po večem obilo zatonov. K njim se prištevajo največa jezera na zemlji. — Gorska jezera na višavji so skoro povsodi podolgasta in imajo sterme in stalne bregove; razen malih izjem so dosta globokejša od nižinskih ter imajo le redkokrat otoke. Po svoji različni legi na višavini so zopet ali prava gorska in dolinska jezera, če na podnožji gorâ in v dolinah stojé, ali pa mala gorska—planinska jezera, če so visoko na gorah in med ledniki. — Po planotah se nahajajo podolgasto-okrogla jezera srednje obširnosti in globokosti; po večem imajo nizko obrežje. Taka bi lahko imenovali planotna jezera. — Livkasta jezera so okrogla, majhna pa semtertje zeló globoka in od dveh strani zaperta jezera sredi zasutih žrel ugasnenih ognjenikov. V prostornih jamah in luknjah kraškega apnenca se nahajajo podzemeljska jezera.

Gledé na njih dotok in odtok ločimo reška, studenčna, izlivna in brezreška jezera. Reška jezera so prav za prav široki in globoki kotli rek, ktere se vanje izlivajo in na drugi strani iz njih tekó. — Studenčna jezera imajo odtok brez vidnega dotoka; razen dežnice in snežnice jih skrivni studenci na dnu ali na straneh napajajo. — Izlivna ali celinska jezera imajo vidne dotoke pa nevidne odtoke. Teh imajo nektera podzemeljske struge in luknje, po katerih se voda odteka, nekteri pa še celó takih podzemeljskih odtokov nimajo, in voda se v njih tako hitro sopari, kakor doteka. V to versto spadajo največa jezera na zemlji (hvalinsko in merto morje, titikaško jezero). Vso zemljo, s ktere se voda steka v celinsko jezero, bi lahko imenovali celinsko pojezerje. — Brezreška jezera ali stavi nimajo niti vidnega dotoka niti odtoka; razen skrivnih studencev jih po večem napolnjuje dežnica in snežnica. K tem jezercem bi tudi prištevali vodnjake. Dalje bi smeli tem vverstiti tako zvana presihajoča ali občasna jezera, ki se po apneniških planotah in jamah nahajajo. Ta od časa do časa naraščajo in upadajo, ker voda skozi luknje in live, tako imenovane požiralnike in sesalke, odteče.

Po vodnem okusu so jezera ali sladka ali slana. Večina jezer ima sladko vodo; ostala (in med temi je tudi največe jezero na zemlji: hvalinsko morje) so pa slanega ali celó grenkega okusa (merto morje). Bolj majhna slana jezera se nahajajo po gostem kraj morja — pomorska jezera (franc.: étangs), večja in manjša pa na visokih nepovežnih planotah in zlasti v zaprtih zemeljskih vsedih, v pustah ali pustinjah,

— zato jim pravijo tudi puštinjska jezera. Studenci in dotoki jim pri-  
našajo iz raznih strani mnogo raztopljenih soli, ki zaperta jezera solé in  
grenka delajo, kajti na njih poveršini se le voda sama hlapi, ostale sno-  
vine pa v jezeru ostajajo. Iz nekterih takih jezer dobivajo obilo kuhinjske  
soli, sode (solika) i. d.

Barva raznih jezer je silno različna, po večem pa zelena in za-  
modrela, ter se le nekoliko ravna po različnih tleh in obrežjih. Enako  
različna so tudi po čistosti in prozornosti vode. Nektera so zelo  
čista in skoro do dna prozorha, nektera pa le malo. Po polnem čista  
pa ni voda nobenega jezera, ker je njihovim dotokom zmeraj nekaj trdih  
snovin primešanih ali v njih raztopljenih; te tuje snovine ne ostanejo le  
v zapertih jezerih, ampak razen soli tudi v odprtih, ker je namreč njih  
umirjena voda izgubila vso nosilno moč, se razna nesnaga polega počasi  
na njihovem dnu.

## Vzduh ali zrak.

### Vvodni pojmovi.

Zrak ali vzduh je zelo tenka in lahka, prozorna in raztegljiva  
tekočina, ki krog in krog zemljo obdaja; tako nareja krog nje votlo  
oblo, ki se ozračje ali vzdušnica imenuje.

Natanko še ni znano, koliko miriametrov na debelo je ozračje okrog  
zemlje; navadno mislijo učenjaki, da 7 do 8 miriam. (9 do 10 milj).  
Gotovo pa je, da je pri tleh skoro za miriameter na debelost zelo sopara  
navzeto in ravno zato se te pritalne plasti skup zovejo parokrog; zgornje  
pa čisteje in tanje plasti činijo ohlipje (hlip = aether). Ker se zračni  
delki vsled njim lastne raztegljivosti neprestano prizadevajo oddaliti se  
drug od drugega, bi se zrak hitro razgubil v brezkončni svetski prostor,  
ko ne bi privlačnost zemeljska temu nasprotovala in celo ozračje vkup deržala.

Bliže ko je vzduh zemlji, teži je, ker zgornje plasti spodnje  
tlačijo in gosteje delajo. Očitno na to kaže barometer ali tlakomer  
(t. j. orodje, s katerim merimo zračni tlak): tlakomer redno pada, če  
ga kvišku, n. pr. na kakov hrib nesemo; nasproti pa redno kvišku gre, če  
z višine gremo v nižino. Ravno zato je tlakomer posebno pripraven  
za merjenje raznih visočin. To isto orodje tudi kaže, da ob morski  
gladini zrak na štirjaški centimeter (0.14 □'') vsakega telesa, katero ob-  
daja, tišči s težo 1 kilograma (2 funtov) ali na □'' s težo 14<sup>4</sup>/<sub>5</sub> funta.

Zrak je zmes iz 21 delov kisleca in 79 dušca; razen sopara je  
ta zmes, povsod ob morski gladini in na vjaviših hribih iz rečenih plinov  
v enakem omeru narejena, v silno malo delih navzeta še nekterih drugih  
plinastih snovin; če te človeškemu zdravju v škodo zrak okužijo, imenuje  
se kužni zrak ali miazma.

### Temperaturne razmere.

Zrak ima kakor vsaktera stvar na zemlji neko, navadno zelo  
premenljivo toploto. Vsakokratna toplota neke stvari je njena tem-

peratura (toplina); ona je lahko velika ali majhna; zato ločimo razne stopinje temperature, v obče pa toploto in merzloto. Po pravilu, da toplota vsako stvar raztegne; merzlota pa skerči ali zmanjša, je napravljen termometer ali toplomer, t. j. orodje, s katerim merimo temperaturo raznih teles. (Reaumur [r. Reomtr], Celsius, Fahrenheit.)

Zrak dobiva skoro vso toploto le od solnca. Njegovi žarki nižji, gostejši zrak bolj ogrevajo kakor višji in tanjši. Oni pa tudi zemljo in ozračje tem bolj ogrevajo, pod večim kotom in več časa ko na njo padajo; zato se temperatura nekega kraja ravna po različnih njegovih dnevni in letnih časih. Srednjo dnevno temperaturo kakega kraja nam kaže poprečno število najvišjih in najnižjih temperatur opazovanih ob 24 urah dneva. V ta namen morali bi od ure do ure ali še v krajših dobah opazovati toplomer. Tako pogostno opazovanje pa je silno nepripravno ali vsaj zelo težavno. Zato se na dan le dvakrat (od 9—10ih zjutraj in od 9—10ih zvečer), navadnejše pa trikrat (ob 6ih zjutraj, ob 2h popoldan in ob 10ih zvečer) opazuje toplomer; kajti skušnja je pokazala, da se tako najdena srednja temperatura dnevna ne loči skoro nič (namreč komaj za  $0^{\circ}$ ) od one, ki se dobi po vsakournem opazovanji. — Iz srednjih temperatur dnevni določijo se srednja mesečna temperatura, iz srednjih temperatur mesečnih se izračuni srednja letna temperatura, in iz srednjih temperatur poletnih in zimskih mesecev se dobi srednja temperatura poletja in zime. — Poprečno število iz srednjih temperatur več let kaže srednjo temperaturo dotičnega kraja.

Najnižja temperatura v enem dnevu ali njegov minimum je kake pol ure pred solničnim vzhodom, ker se čez noč zemlja in zrak zmeraj bolj ohladita; najvišja ali njegov maximum pa je po zimi okoli ene, poleti pa okoli dveh popoldan. To pa zato, ker so solnčni žarki od jutra do poldne zmerom gorkejši in rekel bi, nabiraje se, zemlji in zraku dajo več toplote, ko je oba v merzli svetski prostor izpuščata. Najmanjša temperatura v letu ali njegov minimum je pri nas sredi meseca prosenca ( $^{14}/_1$ ), največa ali njegov maximum pa drugo polovico meseca julija ( $^{26}/_7$ ), kakor je sploh julij najgorkejši, prosenec pa najmerzlejši med vsemi meseci. Srednja letna temperatura pada pri nas po večem na 24. dan meseca aprila in na 21. dan meseca oktobra.

Temperatura vsakega kraja na zemlji se ravna 1. po njegovi zemljepisni širjavi, 2. po nadmorski visokosti in 3. po raznih krajnih razmerah.

1. Ko bi stala zemeljska os navpik na ekliptični ravni, padali bi solnčni žarki zmeraj le ob ravniku navpik na njo, ob tečajih bi pa mimo švigali; dalje bi na severni in južni poluti vse kraje enake zemljepisne širjave zadevali pod enako poševnim kotom in je tudi enako ogrevali. Ker pa je zemeljska os nagnena k ekliptični ravni, razdelé se vse drugače po zemlji. Razložek med toploto in merzloto

raste po stopinjah zemljepisne širjave. Toplota pojema sploh od ravnika proti tečajema, vendar ne redno po stopinjah zemljepisne širjave, ker kraji enake zemljepisne širjave pa različne zemljepisne dolgosti nimajo enake srednje letne temperature. Čerte, ki vežejo vse kraje enake srednje letne temperature, se imenujejo izoterme ali čerte enake srednje letne temperature. Čerte, ki vežejo vse kraje enake srednje poletne temperature, so izotére, one, ki vežejo vse kraje enake srednje zimske temperature, pa so izohimene. Čerta, ki veže mesta najvišje temperature na zemlji, se zove toplotni ravnik. Najmerzlejši kraji na zemlji so merzlinški tečaji.

Izoterme ne teko vštrito z vzporedniki, ampak se jim tu bližajo ali jih celo prekrizavajo, tam pa od njih odstopajo v velike krivine. Le na južni poluti tekó, čim bolj so proti jugu, tem bolj vštrito z vzporedniki; na severni poluti pa se tem bolj gor in dol krivijo, čim bliže so severnemu tečaju. Tudi med seboj ne tekó izoterme vštric, le med povratnikoma potegnene so med seboj in s toplotnim ravnikom še precej vzporedne. Izoterme se gor in dol krivijo zato, ker je suho in morje po polutah silo različno razširjeno, ker so višavine in nižavine različno razdeljene, ker so vetrovi in morski tokovi med seboj silno različni i. t. d.

Toplotni ravnik, ob katerem srednja letna temperatura  $28^{\circ}$  C. znaša, se ne vjema z zemeljskim ali matematičnim, ampak tega dvakrat prereže: enkrat na  $121^{\circ}$  vzhodne dolgosti (nad Sumatro), kjer stopi na južno poluto in se po tej okoli  $105^{\circ}$  daleč vleče; drugikrat pa na  $225^{\circ}$  vzhodne dolgosti, kjer stopi zopet na severno poluto in po njej,  $255^{\circ}$  daleč derži. Natančnejše preiskave so tudi pokazale, da toplotni ravnik ni povsodi ena sama čerta, ampak da se na dveh mestih dvoji in zlasti na vzhodni poluti veliko poveršja oklene.

Nekdaj sta se na severni poluti zaznamovala dva merzlinška tečaja: ameriški na  $77\frac{1}{2}^{\circ}$  severne širjave in  $78^{\circ}$  zahodne dolgosti, pa azijski na  $78\frac{1}{2}^{\circ}$  severne širjave in  $140^{\circ}$  vzhodne dolgosti. Sedaj so natančne preiskave, zlasti teoretični računi, pokazali, da ima severna poluta le eden merzlinški tečaj, ki se pa po neki najmerzlejši progi med melvilovim-otokom in ledenim - nosom semtertje premika. Pred ko ne je tudi na južni poluti le eden sam, ki pa je matematičnemu (zemeljskemu) zelo približan, ako se ž njim po polnem ne vjema.

Iz istih vzrokov se v raznih letnih časih toplota po zemlji kaj različno razdeli; zato tudi izotére in izohimene ne tekó vštric niti z vzporedniki niti z izotermami, ampak izotére se povsodi od izoterem proti tečaju odklanjajo, izohimene pa proti ravniku, in sicer toliko bolj, kolikor večí je razloček med poletno in zimsko srednjo temperaturo kakega kraja. Ta razloček posebno rase po različni dolgosti dne in noči od ravnika proti tečajema. Ob istih zemljepisnih širjavah so pa izotére na vzhodnih obrežjih in po nekterih delih severnih celin dosti bolj proti severju pomaknene ko na zapadnih, in todi so izohimene bolj proti ravniku zavite, t. j. vzhodne strani severnih celin imajo gorkejša poletja pa merzlejšé zime nego zahodne.

2. Više ko je kako mesto nad morjem, tem hladnejše je. Solnčni žarki zrak neposredno prav prav malo ogrevajo, ter le skozi hité v zemljo. Ta izžarja sprejeto toploto in njej bližnje spodnje zračne plasti dosti bolj ogreva nego od nje oddaljene zgornje, do katerih pride toplota še le skozi one, rekel bi zeló oslabiljena. Tudi se gostejši spodnji vzduh solnčne toplote dosta bolj navzame nego redkejši zgornjih zračnih plasti, in se ravno tako tudi veliko bolj počasi razhladi od zgornjih tanjših plasti, ki uže zarad svoje obširnosti toploto kaj hitro v merzli svetovni prostor izpuščajo.

Če se razloček nadmorske visokosti dveh raznih zračnih plasti deli z razločkom njihovih temperatur, kaže količnik, za koliko se mora toplomer vzdigniti, da pade temperatura za  $1^{\circ}$ . Seveda ta količnik ni povsodi enak, ampak se premenja po dnevnih in letnih časih, po raznih vetrovih, po zemljepisni širjavi i. t. d.

Kakor se na poti od ravnika proti tečajju približamo meji večnega snega in leda, tako naletimo tudi na raznih višinah kvišku gredé na predele, ktere celo leto sneg pokriva. Dotična čerta mejilnica (nad katero se vedno snežnine razprostirajo) se imenuje ločnica večnega snega. Ta ločnica stoji na raznih zemljepisnih širjavah različno visoko in ni redna matematična čerta n. pr. poldnevniku podobna, ampak se tu bolj ali manj vzdiguje, tam pa znižuje. V obče stoji ta nepravilno valovita čerta najviše med povratnikoma in se proti tečajjema zmeraj niže vije; od  $75^{\circ}$  severne in  $66\frac{1}{2}^{\circ}$  južne širjave naprej dosega uže morsko gladino. (Glej str. 47.) Pa ločnica večnega snega se ne ravna po izotermi z  $0^{\circ}$ , ampak po razdelitvi krajne toplote med letne čase.

3. Temperaturo vsakega kraja zvišujejo ali znižujejo razne krajne razmere. V obče jo zvišujejo, zlasti na zmerno toplem pasu: bližnja proti zahodu razprosterta morja, velika členovitost zemljin, zeló proti njih sredi zategneni zalivi in srednja morja, južni in zahodni vetrovi, ki vlečejo črez zahodne dežele zmerno-toplih zemljin, večja in manjša gorovja, od zahoda proti vzhodu potegnena, ki gorke kraje branijo merzlih vetrov, redkost močarin in jezer, ki so spomladi dolgo z ledom pokrita, poleti se pa zeló hlapijo, gola, suha, zlasti peščena tla, — kajti gozdi in zarasena tla solnčne žarké zeló zadržujejo, — vedno jasno nebo o poletnem času in bližnji morskí tokovi, če imajo toplejšo vodo nego drugo ondotno morje. — Temperatura kakega kraja se znižuje, če leži visoko nad morjem, pa ne na obširni planoti, če se ob visokih in srednjih zemljepisnih širjavah proti vzhodu razprostira morje, če so velikanske celine brez zalivov in srednjih morij, če so te zeló proti severju raztegnene ali do ločnice večnega snega ali vsaj tako daleč, da je po zimi morje ob njihovem obrežji zamerzjeno, če visoka gorovja odvrtačajo gorke vetrove, če se iz gorskih visočin v nižino spušča merzla sapa, če veliki gozdi solnčnim žarkom tla zakrivajo, če se razprostirajo velike močarine, ki so zlasti po severnih straneh do sredi poletja zamerznene, če poleti oblačno nebo solnčne

žarke zaderžuje ali jih vsaj oslabuje in če po zimi prav čisto nebo pospešuje razhlajevanje zemeljskega poveršja.

Podnebje ali klima kakega kraja so vse spremembe v ozračji skup, ki imajo količakaj vpliva na nas; ozira se tedaj na to, ali je zrak miren ali nemiren (vetern), čist ali bolj ali manj navzet škodljivih snovin, prozoren ali soparen in temačen, gost in težek ali redek in lehek, merzel ali topel i. t. d. Med mnogobrojnimi vzroki, po katerih se razna podnebja drugo od drugega ločijo, je temperatura zraka najvažniša; kajti vsaktero podnebje se zlasti po tem ravna, kolika da je ona in kako je med letne čase razdeljena. Tudi druge vsakteremu podnebnju lastne spremembe izvirajo po večem iz različno razdeljene toplote.

Temperatura zraka se posebno ravna po solnčnih žarkih — ali ti navpik ali na pošev na zemljo padajo in koliko časa jo obsevajo —, ravna se tedaj po zemljepisni širjavi. Zato govorimo tudi o matematičnem ali solpčnem podnebnju ter po tem zemljo delimo v pet pasov: topli ali vroči pas, dva zmerno topla in dva merzla pasa. (Gl. str. 21 in sl.)

Vroči pas obsega	504300	□ mir. suhe zemlje pa	1525000	□ mir. morja.
Severni zmerno topli pas	647500	" " " "	668000	" "
Južni " " "	115600	" " " "	1210000	" "
Severni merzli pas	88700	" " " "	121000	" "
Južni " " "	?	" " " "	209000	" "

Zarad naravnih, največ že omenjenih vzrokov pa kraji ob istem vzporedniku, nimajo nikjer, niti na severni, niti na južni poluti, medseboj enakega podnebja, in tudi vsakteri kraj posebej nima tacega, kakoršno bi po zemljepisni širjavi moral imeti. Povsodi se podnebje še ravna po zemljepisni dolgosti in po omenjenih krajnih razmerah, — in to se imenuje lastno ali fizično (prirodno) podnebje. Res mu je povsodi solnčno prava podlaga, vendar naštetje okolnosti in razmere temperaturo zvišujejo ali znižujejo in tako podnebje zmečujejo ali pa zostrujejo.

Po izotermih se prirodno podnebje navadno deli v

1. vroče podnebje po predelu od 22° — 20° R. srednje letne temperature.
2. toplo " " " " 20 — 16° R. " " "
3. zmerno toplo ali prijetno " 16 — 12° R. " " "
4. zmerno toplo ali ugodno " 12 — 8° R. " " "
5. hladno podnebje " 8 — 4° R. " " "
6. merzlo " " 4 — 0° R. " " "
7. ledeno " " pod 0° R. " " "

Po razdelitvi toplote čez celo leto se podnebje tudi lahko loči v 1. stanovitno, ktereга razloček med najvišo in najnižjo temperaturo je prav majhen, 2. brez merno, ktereга razloček med toploto in merzloto je zelo velik in 3. spremenljivo, ktereга razloček je sicer majhen pa vendar očiten; pri tem tudi največa merzlota in toplota ne nastopi zmeraj ob istem času. — Posebno

zanimljiv pa je razloček med tako zvanim namorskim in celinskim podnebjem. Znano je, da sonce primeroma kaj hitro ogreva suho zemljo, morje pa silno počasi; ker se voda vedno hlapi, ne jemlje samo le spodnjim vodnim plastem dosti toplote, ampak hladi tudi ozračje nad bližnjo suho zemljo, kajti oblaki in megle, iz nje se vzdigajoči, jo pogostem zakrivajo. Nasproti pa se suha zemlja hitreje izhladi od enkrat razgrettega morja, katero zelo vlažno ozračje obdaja. Toplo morje in (po padavini) razvezana toplota vlažnega zraka pa zelo zmeči ozračje ne le nad morjem, ampak tudi nad bližnjo suho zemljo.

Podnebje vsaktere otoške ali zelo členovite dežele, ktere temperaturo bližnje morje po leti znižuje, po zimi pa zvišuje t. j. preveliko vročino in merzloto tako poravnava, da ima hladno poletje in toplo zimo, se zove namorsko (otoško) ali oceansko. Temu nasprotno je celinsko po sredini obširnih nečlenovitih celin s kaj vročim poletjem in zelo merzlo zimo. Morsko je po večem vlažno in stanovitno, celinsko pa suho in brezumno. Zanimivo je, da imajo nektere dežele n. pr. severna-Amerika poleti namorsko podnebje z malo vročino, po zimi pa celinsko s hudim mrazom.

Zdravilna podnebja so topla in vlažna ter posebno bolnikom na persih dobro denejo. Škodljiva ali nezdrava podnebja imajo po večem tudi zelo vlažno in vroče ozračje, ki pa je navzeto raznih škodljivih plinov; ti izvirajo iz gnjilih stvari ter pri sopenji človeku kri ostrupijo.

**Pregled temperaturnih razmer na nekterih mestih zemlje, ki so različna ali po svoji zemljepisni legi ali pa po svoji nadmorski visokosti i. t. d.**

Mesta	Zemljepisna širjava	Višava nad morjem v metrih	Sroduja temperatura po R.		
			celega leta	zime	poletja
Quito	— 0° 14'	2915	12·4	12·3	12·4
Singapura	1° 17'	—	21·6	20·9	22·1
Bogota (sv. T. d.)	4° 36'	2630	12·3	12·4	12·3
Paramaribo	5° 45'	—	21·4	20·7	22
Niger (v Afriki)	5° 9'	—	23·1	23·3	22·8
Freetoon (Sier. Leon.)	8° 30'	—	21	21·6	20·2
Lima	— 12° 2'	172	18·3	15·6	20·3
S. Helena	— 15° 55'	525	13	11·8	14
Bombay	18° 57'	—	21·8	20·2	22·3
Mehiko	19° 26'	2270	12·7	9·3	14·7
Vera Cruz	19° 12'	—	20·0	—	—
Havana	23° 9'	—	20	18·2	21·9
Rio Janeiro	— 22° 55'	—	18·5	16·2	20·9
Kalkuta	22° 34'	24	22·4	17·8	24·2
Kanton	23° 8'	—	16·8	10·1	22·3



Mesta	Zemljopisna širjawa	Višawa nad morjem v metrih	Srednja temperatura po R.		
			celega leta	zime	poletja
Charlston (Amerika)	32° 47'	—	15·1	8·5	21·2
Funchal (Afrika)	32° 38'	26	15·8	13·9	17·6
Bagdad	33° 21'	—	18·5	7·8	27·2
S. Louis	38° 37'	130	10·3	0·2	19·2
Baltimor	39° 17'	—	9·5	1	18·6
New-York	40° 43'	—	8·7	— 0·8	17·3
Boston	42° 21'	—	7·3	— 1·6	16·2
Toronto	43° 40'	103	5·5	— 2·7	14·1
Halifax	44° 39'	—	3·5	— 5	12·2
Fort Vancouver	45° 37'	—	8·7	4	14·6
Quebec	46° 49'	?	4·3	— 7·9	16
Kapstadt	— 33° 5'	—	15·3	11·8	18·7
Monteviedo	— 34°	—	15·4	11·3	20·1
Cadiz	36° 32'	22	13·3	9·3	17
Lizbona	38° 42'	—	13	9·1	17·6
Madrid	40° 25'	663	11·6	4·9	19·7
Neapol	40° 57'	67	12·2	6·9	18·3
Rim	41° 54'	48	12·6	6·5	18·8
Tiflis	41° 42'	429	10·1	0·9	19
Peking	39° 34'	97?	10·1	— 2·5	21·8
Bordeaux	44° 50'	6	11·1	4·9	17·3
S. Bernhard	45° 50'	2492	— 0·8	— 6·2	4·9
Benetke	45° 26'	—	10·4	2·6	19
Milan	45° 28'	131	10·3	2·1	19
Terst	45° 39'	24	11·2	4·1	18·4
Zagreb	45° 49'	135	9·6	1·3	17·8
Ljubljana	46° 3'	311·6	7·4	1·0	15·3
S. Gothard	46° 32'	2161	— 0·8	— 6·3	5·6
Astrahan	46° 21'	22	8	— 5·1	19·2
Pariz	48° 50'	59	8·6	2·6	14·5
Mnihov	48° 9'	529	7·2	— 0·0	14
Dunaj	48° 13'	156	8·1	0·1	16
Rupert House (Jakop. zal.)	51° 21'	6	?	— 11·5	?
London	51° 31'	—	8·3	3·4	13·7
Praga	50° 5'	189	7·3	0·4	15·5
Orenburg	51° 45'	72	1·3	— 12·3	14·2
Nerčinsk (Sibiria)	51° 55'	565	— 3·1	— 22·5	13·6
Sitka (Amerika)	57° 3'	—	4·6	1	10
Norway House	54°	130	— 0·8	— 15·3	12·1
Jork-Factory (Huds. zal.)	57° 0'	6	— 1·9	— 12	9·7
Edinburg	55° 57'	87	6·7	2·8	13·2
Kraljevec (Prusko)	54° 43'	22	4·9	— 2·8	12·6

Mesta	Zemljepisna širjava	Višava nad morjem v metrih	Srednja temperatura po R.		
			celega leta	zime	poletja
Moskva	55° 46'	170	3·5	— 7·4	14·2
Štokholm	59° 21'	42	4·5	— 2·9	12·9
Petrograd	59° 56'	—	2·8	— 6·7	12·5
Irkutsk (Sibiria)	52° 17'	440	0·2	— 13·7	13
Zlatoust (Ural)	55° 11'	320	— 0·2	— 12·7	13·2
Godthaab (Grönland)	64° 10'	—	— 2·3	— 7·9	3·8
Boothia Felix (Amerika)	70° 2'	—	— 12·5	— 26·7	2·6
Bergen	60° 24'	—	6·5	1·9	11·8
Drontheim	63° 25'	—	4·3	— 3·8	13
Jakutsk (Sibiria)	62° 1'	87	7·8	— 30·3	13·8
Tornea	66° 24'	—	— 0·4	— 11·1	11·5
Arhangelsk	64° 32'	—	0·6	— 10	11·6
Ustjansk (Sibiria)	70° 55'	—	— 12·4	— 30	8

Nekoliko primerov za razno podnebje.

Podnebje	Mesta	Srednja temperatura po R.			
		celega leta	najbolj gor-kih mesecev	najbolj mar-zlih mesecev	Razloček
Vroče in stanovitno podnebje	Niger	23·1	25·3	21·3	4
	Singapura	21·6	22·3	20·6	1·7
	Paramaribo	21·4	22·8	20·4	2·4
	Lima	18·3	21·3	15·2	6·1
	Rio Janeiro	18·5	21·3	15·6	5·7
	Havana	20	22	17·5	4·5
	Bombay	21·8	23·9	19·6	4·2
	Kalkuta	22·4	25·8	16·5	9·3
	Quito	12·4	13	11·6	1·3
Zmerno toplo in stanovitno podnebje	Bogota (s. F. d.)	12·3	13·2	11·3	1·9
	Mehiko	12·7	15·1	8·9	6·2
	S. Helena	13	15·2	11·1	4·1
	Funchal	15·8	18·6	13·8	4·8
	Kapstadt	15·3	19·5	11·3	8·2
	Lizbona	13	17·8	8·6	9·2
	Cadiz	13·3	18·1	8·6	9·5
Premenljivo podnebje	Bordeaux	11·1	18·3	4	14·3
	St. Malo	10·1	16·2	4	12·2
	Pariz	8·6	14·9	1·5	13·4
	London	8·3	14·2	2·3	12·5
	Bergen	6·5	12·6	1·3	11·3
Fort Vancouver	8·7	15·1	2·6	12·4	

Podnebje	Mesta	Srednja temperatura po R.			
		celega leta	najbolj gor- kih mesecev	najbolj mer- zlih mesecev	Razloček
Premenljivo podnebje	Sitka	4·6	10·7	— 1·2	11·2
	Canton	16·8	22·6	9·1	13·5
	Neapolj	12·3	19	6·5	12·5
	Rim	12·6	19·5	5·8	13·7
	Bagdad	18·5	27·6	5·6	22
Brezmerno podnebje	New-York	8·7	18·2	— 3·3	21
	Peking	10·1	22	— 3	25
	Tiflis	10·1	20·5	— 0·0	20·5
	Halifax	3·5	16·8	— 6·2	23
	Quebek	4·3	18·4	— 8·6	27
	Astrahan	8	20·2	— 8·6	28·8
	Dunaj	8·1	17·2	— 1·2	18·4
	Arhangelsk	0·6	12·8	— 16·3	24
	Jakutsk	7·8	16·3	— 34·4	50·7
	S. Helena	13	15·2	11·1	4·1
Oceansko ali namorsko podnebje	Kapstadt	15·3	19·5	11·3	8·2
	Cadiz	13·3	18·1	8·6	9·5
	Lizbona	13	17·8	8·6	9·2
	Neapolj	12·2	19	6·5	12·5
	Benetke	10·4	19	1·4	17·6
	Terst	11·2	18·8	2·7	16
	Amsterdam	7·9	14·8	0·5	14·3
	Bristol	8·7	15·5	1·7	13·7
	Edinburg	6·7	11·8	2·3	9·4
	Bergen	6·5	12·6	1·3	11·3
Celinsko pod- nebje	Sitka	4·6	10·7	— 1·2	11·2
	St. Louis	10·3	20·4	— 1·1	21·5
	Quebek	4·3	18·4	— 8·6	27
	Madrid	11·6	21·8	4·6	16·2
	Dunaj	8·1	17·2	— 1·2	18·4
	Praga	7·3	16·7	— 1·9	18·6
	Krakovo	6·7	15·5	— 3·5	19·1
	Berlin	7·1	15·0	— 1·9	16·9
	Astrahan	8	20·2	— 8·6	28·8
	Moskva	3·5	15·3	— 8·1	23·4
Petrograd	2·8	14·2	— 7·6	21·8	
Barnaul	— 0·2	15·8	— 16·7	32·5	
Irkutsk	— 0·2	14·6	— 15·7	30	
Tomsk	— 0·3	14·4	— 14·4	28·7	
Jakutsk	7·8	16·3	— 34·3	50·7	

## Vetrovi.

Vsled različne temperature zračnih plasti se zaganja zrak semtertje ter se zenačuje: toplejši in lažji se neprestano vzdiguje in zgoraj na stran odteka, na njegov prostor spodaj pa merzli in težji zrak od strani vleče. To premikanje zraka se zove veter.

Loči se veter po straneh sveta, od katerih vleče, v zahodnik, vzhodnik, poldnevnik in polnočnik, potem v severozahodnik (navadno „sever“ imenovan), jugozahodnik (navadni „jug“), jugovzhodnik (navadni „krivec“), severovzhodnik (navadna „burja“) i. t. d. Veterna roža. (Glej str. 6.)

Po moči in hitrosti, s katero vleče, se loči v sapico ali vetrič, ki v sekundi prehodi pot  $\frac{1}{3}$  do  $1\frac{1}{2}$  metra dolgo, sapa ali veter, ktereга hitrost je 2 do 5 metrov v sekundi, močni veter preide pot 6 do 13 metrov dolgo, piš ali vihar, na morji nevihta imenovan, pa še več kot 13 mt. dolgo. Silno močni viharji, tudi orkani imenovani, vlečejo s hitrostjo od 25 do 40 in celo do 50 metrov v sekundi. Z njih hitrostjo rase tudi njihova moč, s katero tiščé na vse nasprotne stvari. Vetriči, s  $1\frac{1}{2}$  metra veliko hitrostjo, komaj na stran nagnejo dim, ki se v podobi stebra kvišku vzdiguje; viharji (s 15 do 20 m. veliko hitrostjo) pa lomijo najmočnejše jadernike in najdebelejša drevesa s korenino izdirajo, in orkani celo podirajo hiše in zvonike. Posebno nevarni so močni nasprotni vetrovi. — Vetrovi navadno vlečejo naravnost naprej, večkrat pa tudi hlidijo v valovih ali se pa mahalčasto na strani razširjajo. V višini vejejo v obče enakomerniše nego v nižini, v raznih višinah pa po gostem iz ravno nasprotnih strani, kar na nasprotne kraje plavajoči oblaki kažejo.

Če se ne gleda le od kod, ampak tudi kedaj da pihajo, se zo-vejo vetrovi 1. stanovitni, ki stanovitno iz ene strani vlečejo; 2. začasni, ki iz naravnih vzrokov v določenih časih iz druge ali ravno iz nasprotne strani pihajo. Zarad njih pravilnosti jim pravimo tudi redni vetrovi; njim nasproti so 3) neredni ali nestanovitni, o katerih še ne vemo natanko, zakaj neredno zdaj od te, zdaj od one strani hlidijo. Redni vetrovi so mornik in sušnik, pasatni ali stalni (živi) veter, monsun ali poluletni veter i. d. Nestanovitnih se nikoder ne manjka.

Mornik in sušnik vejeta samo ob morskem pobrežji gorkega pasa, po leti tudi ob primorji zmerno gorkega — in se po dnevnih časih verstita. — Zemlja se namreč kmalu po solnčnem vzhodu bolj ogreje nego bližnje morje; zato se toplejši in lahkejši zrak nad razgreto zemljo kvišku vzdiguje, na njegov prostor pa vleče hladnejši iznad morja. To prehajanje hladne sapa iznad morja na bližnje obrežje se imenuje morski veter ali mornik. Do dveh popoldne vleče zmeraj močnejše, ker do tega časa rase razloček med temperaturo suhe zemlje in morja. Od dveh naprej pa zmeraj slabše vleče, dokler ob solnčnem zahodu popolnoma ne potihne, kajti zračna temperatura nad zemljo in morjem se je zenačila. — Ker se pa suha zemlja hitreje hladi nego morje, hlidi po noči hladni

veter s suhega na morje — in to je krajni veter ali sušnik. V več krajih se mornik in sušnik tudi verstita poleg velikih jezer. Ž njima bi se v goratih krajih lahko primerjala dolinska vetrova: juternik ali dolenji veter, ki po gostem ob gorkem dnevu po dolini navzgor vleče, — večernik ali gorenji veter, ki po noči navzdol pihlja.

Pasat je stalni veter, ki zlasti na velikih morjih ob ravniku (do 20 ali 30° zemljepisne širjave) proti zahodu vleče in sicer na severni poluti severnovzhodni pasat na južni pa jugovzhodni. Tam, kjer se oba vetra dotikata, podirata drug drugega, tako da se naredi kraj brez vetra ali tišina (franc. *calmes*). To se navadno godi med 2° 44' in 8° severne širjave; vendar meje tega brezveternega pasa, v obče 6° širokega, niso stanovitne, ampak se po letnih časih gori in doli premikajo, širijo in ožijo. Po njem tudi po gostem razsaja silen vihar in močno deževje. — Ob ravniku se zrak zmeraj močnejše razgreva nego na viših zemljepisnih širjavah, zato se tam kvišku vzdiguje in v zgornjih zračnih plasteh proti tečajema veje: ti zračni tokovi so ravniški ali gorki vetrovi. Nasproti pa v spodnjih zračnih plasteh merzli in težji zrak od tečajev proti ravniku vleče ter nareja tako imenovani tečajni ali merzli veter. Po tem takem bi na severni poluti stanovitno vlekel severni veter, na južni pa južni. Ker se pa zemlja z ozračjem vred okoli svoje osi verti, prehodi vsaktero mesto na ravniku v 24 urah 3339 miriam. (4500 z. m.), vsaktero drugo mesto na poveršji zemeljskem pa toliko manj, kolikor bliže je tečajema, ki po polnem mirno stojita. Enako se tudi zrak, prišedši od severnega ali južnega tečaja, bolj počasi verti ko zemlja manjše zemljepisne širjave pod njim; tako dalje proti povratnikoma in ravniku hlidé zmeraj nekoliko proti zahodu zastaja ter nareja veter, ki — kakor se nam zdi — na severni poluti od severovzhoda, na južni pa od jugovzhoda piha.

Ti pravilni vetrovi pihajo le na atlantskem in velikem oceanu med omenjenimi mejami ter so velike koristi za ondotno vožnjo po morji. Na indijskem oceanu veje med 10° — 28° južne širjave pravilno le jugovzhodni pasat, ki se po letnih časih za 2 do 3° ravniku bliža ali pa za ravno toliko od njega oddalja. — Mesto severovzhodnega pasata vlečejo med 10° južne širjave in poldanskim obrežjem azijskim redni začasni vetrovi. Vsakteri pasat, ki ga naravni vzroki o določenih letnih časih na stran odganjajo ali na ravno nasprotno zavračajo, se zove monsun ali poluletni veter. Posebno primerno je to ime vetrovom, ki na severnem indijskem morji in sosednih njegovih delih vlečejo ter leto v dva dolga letna časa delijo. V prvem poluletti — od aprila do oktobra — vejejo skoraj ravno tako, kakor pravilni pasati, v drugem — t. j. od oktobra do aprila — pa iz nasprotne strani. Ti začasni vetrovi nastopajo zaradi temperaturnih razmer obeh celin, ki severno indijsko morje po večem ograjajo. Zarad posebne svoje poveršine se te zemljine o raznih letnih časih ali silno zelo razgrejejo ali pa kaj zelo razhlidé. Med 3° in 30° severne širjave in v časih celó še više vleče od oktobra do marca severovzhodni monsun, od aprila do septembra pa

jugozahodni; po ondotnih otocih in dotičnem obrežji nareja ta mokro, oni pa suho poluletje. Na južni poluti vleče med ravnikom in 10<sup>o</sup> južne širjave jugovzhodni suhi monsun od aprila do septembra — ta je pravi jugovzhodni pasat; — od oktobra do marca pa severovzhodni monsun z deževnim vremenom. Med južnim in severnim pasom teh poluletnih vetrov je, zlasti na vzhodnih krajih, tišina, ali pa le neredni vetrovi tistod vlečejo. O enakonočji, ko se nasprotni poluletniki premenjajo, ondod navadno vlečejo neredni vetrovi, ki se ali s tišino ali pa z viharji (z deževjem in gromenjem) versté. Posamezni zeló zaperti deli indijskega morja, n. pr. kitajsko in rudeče morje imajo posebne prestopne vetrove. Skoro po polnem enaki vejejo v sredozemskem morji med Afriko in gerškim svetom, potem v karaijskem in mehikanskem morji. Tudi todi se vetrovi v stran zavijajo in o raznih letnih časih celó prestopajo.

Po zmerno toplem pasu vejejo nestanovitni vetrovi. Tu se neprestano borite med seboj merzla in gorka sapa in sicer se na severni poluti bori hladni severovzhodnik s toplim jugozahodnikom, na južni poluti pa meržli jugovzhodnik s toplim severozahodnikom. V tem boji skoro zmeraj zmaga topli veter, zato na severni poluti navadno vleče jugozahodnik, na južni pa severozahodnik. Vkljuba veliki dozdevni nerednosti glede tega, kako se vetrovi med sabo menjajo, zapazili so jim vendar neko pravilo, po katerem se drug za drugim versté. Na severni poluti se sučejo, n. pr. od zahoda proti severozahodu, potem severju, severovzhodu, vzhodu, jugovzhodu, jugu, i. t. d. v krogu, tako da za jugozahodnikom nastopi zopet zahodnik. Vetrovi, rekli bi lahko, s solncem tekajo. Na južni poluti se ravno nasprotno versté. Časih se sicer dogodi, da skoči veter nazaj, n. pr. od zahoda na jugozahod in jug, ali le redko kedaj se red preoberne, tako da bi za vzhodnikom vlekel severovzhodnik in sever. — Razen rečenega boja med tečajnim in ravniškim zračnim tokom narejajo nestanovitne vetrove še: pasati, ki se ob celinskem obrežji lomijo, vertenje zemlje, ki zlasti zahodne vetrove množí, visoka gorstva, gorske planote in veliki gozdi, ki spodnji veter na razne strani zavračajo, goste megle, skozi ktere solnce ne more ogrevati prizemeljskih plasti ozračja, prehitro taljenje leda ali snega, prevodeni sopari i. t. d., nekoliko pa tudi privlačnost lune in solca. — Na merzlem pasu vejejo večidel tečajni vetrovi.

Nekteri vetrovi so človeku zeló škodljivi ali vsaj neugodni, pogubni pa so tudi živalim in rastlinam. Po nekterih predelih južne Evrope večkrat vleče neki posebno vroč jug, ob katerem mnogo ljudem slabo prihaja ter se jim v glavi verti. Zove se na Gerškem in po Italiji, kjer je zlasti v Siciliji in po Neapolitanskem najbolj neugoden, sirocco, na Španskem, zlasti v andaluzijski pokrajini, pa solano. Navadno dospe do alpskih gora, koder ga Nemci Föhn imenujejo; od njega se sneg in led po Alpah silno hitro topi. — Burja ob severnem jadranskem morji, krivec v Valahiji, vjuga po ruskih pustah, burana in purgas na altajskem gorovju (v Aziji) in v Kamčatki, so silno merzli vetrovi, s kterimi navadno ob enem sneg mete. — Strašen je žgoči Haratan, ki v Senegambiji, zahodni

Sahari in nekoliko tudi v gorenji Gvineji 3 do 4krat v letu in sicer po 1 — 14 dni vleče. Ta lojni veter (= Harmatan) vse silno razruši in s prahom obsuje, zato se zamorci namažejo z lojem po životu, ko opazijo, da ima ta pogubni veter nastati. — Hamsin (Chamsin) se imenuje neugodni vroči veter v Egiptu, ki vsako leto malo pred enakonočjem ali kmalu po njem 3 dni od jugovzhoda vleče. — Samum ali samiel, t. j. strupen veter (samma = vroč, strupen) je zelo vroč veter v Arabiji in Perziji. — Po kitajski in perzijski puščavi pa po ameriških stepah po gostem razsajajo močni vetrovi in strašni viharji. Vodene trobe ali morski smerki (na suhem, zlasti v širokih puščavah pa peščene trobe), potem fornados, trovados, hurricanes ali ouragans, typhoons (r. tajfuns) so vetreni vertinci, ki se po gostem naredé, če se srečajo nasprotno pihajoči vetrovi ali viharji. Časih so jako pogubni ter razrušijo in polomijo vse, kar jim na pot pride.

### Meteori ali prikazki v ozračji.

V ozračji se kažejo razni prikazki, ktere navadno ločimo v 1. vodene, 2. električne in 3. optične.

1. Vodeni prikazki ali hidrometeori so rosa in slana, megle in oblaki, dež in sneg, sodra in toča, pa vodeni smerki. Vse ustvarja toplota, ki vodovje, zemljo oblivajoče, vedno spreminja.

Zrak nad morjem in nad mokrotnimi pokrajinami je vodne pare dosta bolj navzet, kakor nad suhimi ravninami in peščenimi puščavami. Če je ima res toliko v sebi, kolikor je primerno njegovi temperaturi, pravimo zrak je z vodno paro nasiten; če se le bliža temu stanju, je vlažen, suh pa, če je ima dosti manj, kakor bi je mogel imeti. — Težke vodne pare dolnjih zračnih plasti se v podobi rose pobesijo na vse stvari, ki so se po solnčnem zahodu in črez noč zelo in hitrejše od zraka ohladile. Posebno velika rosa se naredi v jasnih poletnih nočeh, zlasti po primorskih straneh vročih in zmerno toplih deželâ, koder večkrat dež nadomestuje. Pri oblačnem nebu oblaki pomanjšajo izžarjanje toplote v merzli svetski prostor, zato je takrat le malo malo rose; po nekterih brezvodnih krajih, n. pr. v perzijski, nubijski, saharski puščavi i. t. d. pa je celô nič ni. — Če so se stvari, na ktere je rosa padla, ohladile pod ledišče, zmerze rosa; in ta zmerzena rosa se imenuje slana.

Če se zelo vlažen zrak ohladi, zgosti se nekaj njegove pare v vodo, ki v podobi neizrečeno drobnih mehurčkov po zraku semtertje plava. Neštevilna množica takih mehurčkov nareja megle in oblake. Kadar se namreč para zgosti blizu zemlje, delajo se megle, ki se v dolnjih zračnih plastéh in tik poveršja suhe zemlje in morja semtertje vlačijo. Gostejše so po tečajnih morjih in zmerno toplem pasu, proti ravniku so pa primeroma dosti redkejše. Če se para visoko v ozračji zgosti v vodne mehurčke, ki so navadno še dosti tanjši in lahnejši od pervih, sestavljajo se iz njih oblaki; tako pa imenujemo tudi pritličné megle, ako se visoko v zrak vzdigujejo.

Po podobi in velikosti se oblaci mrežasti in mrenasti (cirrus), kopasti (cumulus) in plastasti (stratus), ki pa narejajo zopet srednje verste, npr. mrežaste kope ali ovčice (cirrocumulus) i. t. d. — Če se vodni mehurček nazzame še nekoliko pare in malo ohladi ali pa s sosednim združi, naredi se iz njega kapljica, ki — pretežka — ne more več po zraku plavati in se v podobi dežja na tla pade. Dež je po hladnejših krajih v obče gostejši, v toplejših pa navadno močnejši. — Ako vodni mehurčki v tem hipu, ko se hočejo v kapljico zbrati, zmerznejo, naredé se lepe zvezdaste snežinke, ki so iz rahlo zvezanih ledenih iglic sestavljene.

Male zmerznene kaplje dežne se imenujejo sodra, velike pa toča. Kako se toča mnogokrat sredi leta in pri veliki vročini nareja, doseданje preiskave še niso dosti pojasnile. — (Ivje, srež.)

Vsa voda, ki se iz soparja, megle in oblakov v podobi rose in slane, dežja in snega, sodre in toče na zemljo scejja, se imenuje skratka moča (vlaga ali padavina). Ta je po različnosti in množini, in glede na to, kedaj in kako pada, po zemlji silno različno razdeljena.

Ne glede na oceansko-vlačno in celinsko-suhu podnebje se deli zemlja po različnosti moče v 5 pasov ali predelov. Ti so omejeni s krivimi črtami, ki se ne vjemajo niti z vzporedniki niti z izotermami. a) Deževni pas ali paš tekoče moče, po katerem (razen zelo visokih gora) nikoli ne sneži. Razprostert je od ravnika proti severju in jugu tje do čerte, ob kateri v letu tudi sneg gre; semtertje sega ta meja do 40° zemljepisne širjave ali jo pa celó še prestopa. Celi ta široki pas se deli v dva manjša predela. Pervi tudi predel začasnega dežja imenovan, leži med povratnikoma ter ima zelo vroče (tropsko) podnebje. Mnogo mesecev se nad njim vzpenja vedno jasno nebo; ker solnčni žarki navpik na zemljo padajo, raste vročina od dne do dne. Voda se silno hitro hlapi in ozračje s paro napolnjuje; ta se zgosti in nebo pokriva v podobi temnih oblakov, iz katerih se dan za dnevom močni nalivi vlivajo. — Zelo sredi tega predela derži med 4° in 10° severne širjave primeroma ozki pas presilnega, skoro vednega dežja, ki med gromenjem in bliskanjem iz černih oblakov pada. Blizu ravnika se vsako leto okoli enakonočij verstite dve kratki deževni dobi s suhim vremenom; po drugih straneh pa razen primorskih krajev dežuje samo enkrat na leto in sicer od ravnika na severni strani od maja do oktobra na južni pa od novembra do aprila. — Drugi predel leži med povratnikom in omejneno mejó premenljive ali različne moče ter ima precej vroče (ali subtropsko) podnebje. Todi se ločijo letni časi drug od drugega; na posameznih njegovih krajih dežuje v kaj različnih časih. Enaki predel se nahaja tudi na južni poluti. —

b) Pasova premenljive ali različne moče segata od subtropskih predelov do tečajnikov, ktere semtertje celó prestopata. Po teh o gorkem času dežuje, po zimi pa sneži. Letni časi se redno



versté, moča pa kaj neredno pada ter je po (krajnih) razme-  
rah in zlasti po raznih vetrovih med celo leto kaj različno raz-  
deljena.

c) Dalje proti tečajema sta pasova terde moče, koder le  
sneg gre ali pa iz goste megle slana (ivje) pada na merzla tla. Sem  
se prišteva tudi vse visoko hribovje, ki se po sprednjih dveh pasovih  
še nad ločnico večnega snega vzdiguje. — Po zelo visokih gorah gor-  
skega pasa se tudi na kvišku vsi trije predeli eden za drugim verste.

Po množini moče se razni pasovi in kraji med seboj zelo ločijo;  
sploh pa je pada od ravnika proti tečajema redoma manj: moči kakega kraja  
ob ravniku in drugega daleč tam na tečajnem pasu se imate tako med seboj,  
kakor števili 73 in 5. Ker je množina dežja posebno odvisna od lege, od nad-  
morske visokosti in od temperature kraja, imajo celinske sredine dosti manj  
dežja nego njih členovi, otoki in polotoki pa primorski kraji, pod enako zem-  
ljepisno širjavo. — Notri v velikih suhih zemljinah so celó velikanski prostori,  
po katerih nikoli ne dežuje. Tako se skoro v sredi starega sveta razprostira  
široka, večkrat pretergana proga, brez v o d n i p a s imenovana, ki obsega pu-  
ščave saharške in arabske ter se črez peščeno visoko planoto iransko vleče v  
zadnje-azijsko puščavo tje do gorate Mandžurije. Tudi novi svet ima na  
svojem vzhodnem obrežji v Mehiki, v Peruviji in na Čilskem (Chile) precej  
iztegnene majhne pokrajine, koder nikdar ne dežuje. — Za vsako pokrajino  
posebno zanimivo je tudi srednje število deževnih dni v letu in kako je moča  
med nje razdeljena. Vse razmere moče kažejo hietografični ali dež-  
jepisni zemljevidi. — O m b r o - ali hietometer t. j. dežjemer je pri-  
pravno orodje, s katerim se meri, koliko dežja pade v kakem določenem času.

V sledečih krajih pade v enem letu dežja, namreč:

a) na pasu pasatnih vetrov:		c) v jugozahodni Evropi:	
	Centim.		Centim.
v Caracas-u . . . . .	393	v Giberaltaru . . . . .	119
„ Paramaribi . . . . .	360	„ Lizboni . . . . .	67
„ Bogoti (s. F.) . . . . .	187	„ Koimbri . . . . .	301
na s. Heleni . . . . .	119	„ Madridu . . . . .	43
„ sieri Leoni . . . . .	94	„ Bayonni . . . . .	124
b) na pasu monsunov:		„ Toulousi . . . . .	62
na Cap Komorinu . . . . .	70	„ Florenciji . . . . .	92
v Anjarakandi . . . . .	311	„ Bolonji . . . . .	51
„ Bombaji . . . . .	230	d) na zahodni Evropi:	
„ Madrasu . . . . .	122	v Westportu . . . . .	116
„ Srirangapatamu . . . . .	57	„ Bristolu . . . . .	57
„ Uttra Mullay-u } 1462 m.	667	v Londonu . . . . .	46
„ Mahabalešvaru } visoko	647	„ Liverpoolu . . . . .	86
„ Kalkuti . . . . .	171	„ Glasgowu . . . . .	54
„ Benaresu . . . . .	108	„ Rouenu . . . . .	81
„ Makau . . . . .	173	„ Parizu . . . . .	57
„ Pekingu . . . . .	59		

e) v Avstriji :		Centim.		Centim.
v Terstu . . . . .		111	v Ostrogonu . . . . .	57
" Gorici . . . . .		171	" Beči . . . . .	43
" Zagrebu . . . . .		92		
" Celji . . . . .		105		Drugodi :
" Ljubljani . . . . .		182	v Berlinu . . . . .	51
" Postonji . . . . .		162	" Ljubeku . . . . .	48
" Celovci . . . . .		97	" Kraljevci . . . . .	62
" Gradci . . . . .		57	" Varšavi . . . . .	57
" Dubrovniku . . . . .		141	" Bergenu . . . . .	225
" Zadru . . . . .		78	" Stockholmu . . . . .	51
" Belem-gradu (S.) . . . . .		65	" Petrogradu . . . . .	46
" Badimu . . . . .		43	" Astrahanu . . . . .	13

2. Elektrometeori ali električni prikazki v ozračji so blisk in grom, bliskotanje ali igranje zarnic, tečajni sij (severna in južna zarja) in ogenj sv. Elma. Po gostem se jim prišteva še zodiakalni ali zverokrožni svit in divji ogenj ali večše (vedenci) nad močvirnimi tlemi in pokopališči; zato bi te prikazke lahko imenovali ognjene pozračnine.

Blisk, grom in pa treskanje se skoro neprestano ponavlja nad tišinskim pasom, koder zmeraj črni oblaki nebo pokrivajo; drugodi na gorkem pasu nastopi huda ura le ob deževji. Po zmerno toplem pasu se hudo vreme napravlja po večem le po leti; to pa se na raznih krajih ponavlja tem redkeje in je tudi tem slabeje, čim bolj se pomikamo od nizkih zemljepisnih širjav proti tečajema ali pa od morja na celinsko sredino in s hribovja v ravnine. — Na merzlih pasovih je huda ura le redko kedaj videti in slišati. — Bliskotanje ali igranje zarnic (dernic — les éclairs de chaleur) se vidi v jasnih poletnih nočeh in je prej ko ne le odsvit bliskov zelo oddaljene hude ure. — Večkrat se brez bliska in groma prav počasi zedinite zemeljska in zračna elektrika ter zlasti ob ertastih stvareh napravljate sprelepi sij, ki se imenuje ogenj sv. Elma (Helenci ali Gerki mu pravijo Elijev ogenj). — Tečajni sij ali žar še ni po polnem razjasnjen; vendar mnogoverstne preiskave, opazbe in poskusi kažejo, da je v zvezi z zemeljskim magnetizmom. Prej ko ne se s severnim sijem zravna poderto ravnotežje zemeljske magnetnosti, primerno kakor se z bliskom ponavlja ravnotežje električnosti. Ker se na severnem kakor tudi na južnem tečaji pokazuje, ločimo severni sij (burjavo) od južnega. Do sedaj so posebno severnega čestokrat opazovali. Ta se nam v svojej največi lepoti kaže v podobi velikanskega pasa, ki je rekel bi iz ognjenih ali žarečih trakov sestavljen. Vzpet je v polukrogu nad obzorjem, kakor da bi se njegova dva konca zemlje dotikala. Žareči trakovi se mu zdaj zdaljšujejo, zdaj skrajšujejo in barve razno spreminjajo. Ta veličanstveni prikazek mnogokrat po polnem razsvetljuje dolge noči severnih krajev, časih pa se stega celo doli do naših širjav, koder njegov večji ali manji rumenkasto rudeči svit na severnem nebu opazujemo.

3. Optični ali svetlobni prikazki v ozračji so jutranja in večerna zarja, nebeška mavrica ali doga, kolobari okrog solнца in lune, palune ali slepe lune, pasolнца ali slepa solнца, zračno zercalovanje ali fata morgana i. d.; napravlja jih lunina zlasti pa solčna svetloba, ki se v različnem ozračji različno spreminja.

Ko bi ne bilo nikakoršnega zraku, ali ko bi zrak bil po polnem prozoren, pokrivala bi vedna tema zemljo in nebo. Ker se pa solčni, lunini . . svetlobni trakovi ob zračnih delkih lomijo, odbijajo in razkrapljajo, dajó zemlji dnevno, po noči pa lunino svetlobo. Prav zato se kaže jasno nebo lepe zamodrele barve in sicer iz naravnih vzrokov tem bolj modro, čim bolj se bližamo ravniku, ali čim debelejša zračna plast nas loči od črnega svetškega prostora. — Če se solčni svetlobni trakovi ob vzhodu in zahodu v ozračji s sopuhom zelo napolnjenem — ob majhnih vodenih mehurčkih odbijajo in razkrapljajo, nareja se jutranja in večerna zarja živo rumene ali rudeče barve. Da se nebo navadno le zjutraj in zvečer žari, temu je vzrok, ker ob tem času svetlobni trakovi okoli 15-krat daljo pot skozi dolnje gosto ozračje prehodijo nego opoldan, ko solnce najvišje stoji. Prav zato še zarja dosti lepša vidi ob morskem obrežji nego sredi suhe zemlje. Iz naravnih vzrokov je tudi na tem istem mestu večerni žar, ki nam obeta jasen dan, mnogo krasniši od jutranje zarje, ki nam po večem naznanjuje, da bo pozneje deževalo. — Občno znana mavrica ali doga, po gostem tudi božji stolček imenovana, sé prikaže, če solnce, za herbtom opazovalčevim stoječe, obseva pred njim viseči oblak, iz kterega navadno droben pa gost dež pada. Solčni svetlobni trakovi se v dežnih kapljicah mnogoverstno lomijo in odbijajo ter, v razne barve razdeljeni, dospevajo do opazovalčevega očesa. Sedmerobarvna mavrica se glede svoje velikosti ravna po visokosti solнца nad obzorjem. Zverh visokih hribov ali velikih jadernikov namorskih ladij se vidijo mavrice v podobi popolnega kroga, na nizkih stališčih pa se kaže le večí ali manji njih lok. Majhne mavrice se vidijo večkrat tudi pri slapovih in vodometih. — Kolobari okrog solнца in okrog lune so svetli, časih tudi barvni obroči, ki zdaj bliže, zdaj dalje proč ju obdajajo. Včasih, če ravno redkokrat skupaj, se vidita še dva večá barvna obroča okrog solнца in okrog lune, ki se od rečenih kolobarov ali obsterí dosti dobro ločita. Najsvitlejši mesti teh obročev, z luno ali s solncem vstrie, se zavete tu pasolnce ali slepo solnce tam pa paluna ali slepa luna. Vsi ti prikazki, ki se pogostoma opazujejo pri luni, le redkokrat pa pri solnci, ker je presvetlo, postajajo po upogibanji in lomljenji dotične svetlobe v zelo šoparnem ozračji. Nebo je takrat zmeraj prevlečeno s komaj vidno oblačno tančico; zato se na prav jasnem nebu nikoli ne pokažejo niti solčni in lunini kolobari niti pasolнца in palune. — Zračno zercalovanje (mirage). Če zlasti na širokih suhih ravninah opazujemo zelo oddaljene, blizo obzorja stoječe stvari, vidijo se večkrat ali njih prave, ali naklonjene ali pa celó narobe postavljene podobe, ki se zračni prividki zovejo. Delajo se pri razni temperaturi različnih zelo gostih in zelo redkih zračnih plasti, predno se zenačijo. Med temi prikazki je semtertje posebno zanimiva tako imenovana fata morgana. V Neapolji, v Reggii in ob sicilskem obrežji se vidijo daleč v zraku razvaline, stolpi in stebri, gradovi in

palače z okni in pomoli, drevoredi in vertovi, sprehajalci in jezdeci, skratka razne stvari, katerih pogled se vedno spreminja — zares čarovne podobe !

### Razdelitev raznih prirodnin po zemlji.

Vse stvari na zemlji se ločijo v žive in nežive.. Tem prištevamo rudnine, ktere so iz enakošne tvarine sestavljene ter nimajo nikakoršnih posebnih delov za posebne namene, onim pa rastline in živali, ki imajo posebno pristvarjene dele, namenjene za razne opravke. Iz rudnin je sestavljena naša zemlja; uže zato pri njih ni opaziti nikakoršnega zakona, po katerem bi se bile po zemlji razdelile. Tiste rudnine se nahajajo tu na zmerno toplem, kakor tam na vročem pasu, tu sredi suhe nižine, tam v visokih gorah ali pa tik morja. Tudi še niso zasledili splošno veljavnega pravila, zakaj se kake rudnine dobiva na nekem mestu silno veliko, na nekem pa kaj malo. Kolikor so dosedanje preiskave zemeljske skorje pokazale, bogate so dežele vročega pasa zlasti dragih kovin in kamenov, kraji zmerno toplega pasa pa imajo posebno veliko koristnih kovin in gorljivih rudnin (kopanega kuriva).

Vse drugače, namreč verstoma, so po zemlji razdeljene žive ali organske stvari, in sicer ne le rastline, ki se samovoljno gibati ne morejo, ampak tudi živali, ki se zamorejo po svoji volji semtertje gibati.

### Razdelitev rastlin po zemlji.

Rastline so gledé na svojo rast in razširjenost odvisne od sveta ali persti, od mokrote, svetlobe in toplote. Trave n. pr. potrebujejo dosti kremenice; zato rasto le tam v množini, kjer obilna moča raztaplja v zemlji nahajajočo se kremenico. Nekatere povživajo dosti natrona in se nahajajo zato le ob morskem obrežji ali sredi celin blizu slanih jezer in studencev. Zopet druge potrebujejo dosti apna in naša žita n. pr. precej fosforove kisline, da zernje delajo. Peščena, apnena i. t. d. perst. — Prevažno je tudi za rastline, ali je zemlja bolj ali manj mokra. Nekatere rastline, n. pr. morske, rasto po polnem proste v vodi (med njimi ni ne ene očitno cvetoče), nekatere pa stojé v močarinah ali na tleh morja. — Tudi svetloba ima premnogo vpliva na rastline: nekatere rasto prerade v senci n. pr. v gostem germovji — senčne, nekatere pa le na solnci — solnčne. Najbolj pa se rastline ravna po toploti ter so po različnih temperaturnih ali podnebnih pasovih kaj različno razdeljene. V obče tu velja zakon, da s temperaturo primeroma pojema tudi število rastlinskih verst, ob enem pa se brezcvetne rastline in enokališnice kaj zelo množé nasproti dvokališnicam. Med 100 rastlinami so n. pr. ob ravniku le 4 brez cvetu, pri nas jih je uže od 40 do 50, v Laponiji 54. Tudi so podobe rastlin hladnih krajev po večem enotere in priproste; nasproti imajo rastline na vročem pasu najkrasnejše cvetove, najrazličniša stebila in debila, najčudovitiše listje in naj mnogoverstniša sadove; dalje dajó

rastline vročih krajev močne dišave in razne škodljive ali koristne tvarine (zdravila, barvila, strupe, gumij), ktere se v njih koreninah, v njih skorji in lubu ali sadu odločujejo. Gledé na eno- in večletnice treba je opomniti, da se enoletne rastline ravnajo posebno po poletni toploti, večletne ali preletovalne pa tudi po zimski merzloti. —

Da se rastlinstvo laže pregleda, razdelili so zemljo v 8 rastlinskih pasov:

1. Ravniški ali zelo vroči pas na obeh straneh ravnika do 15° zemljepisne širjave (22° R. srednje let. temp.). Značijo ga velikanske palme in banane, drevju podobne trave, sleznice, razne kukovice i. d.

2. Tropični ali obratniški pas med 15 in 23° zemljepisne širjave (22 — 16° R. srednje let. temp.). Rastline so onim na 1. pasu po večem podobne, le ponekodi nekoliko manj razvite. Ondotnim gozdom so posebno lastne razne praproti, ki zrastejo visoke kakor drevesa; tudi se todi mesto čudovitih kukovic in raznih zajedalk po gostem nahaja pritiško germovje.

3. Subtropični ali nadobratniški (topli) pas od obratnikov do 34° zemljepisne širjave (16 — 14° R. srednje let. temp.). Pri očitni premembi letnih časov se rastje kaj različno razvija ter temu najsrečnejšemu pasu zlasti v gosto naseljenih obdelovanih deželah (n. pr. v prednji-Indiji) daje zdaj tako, zdaj drugačno podobo. Značijo ga vedno zelene rastline, zlasti iz verst mirte in lavorike. V severni Afriki in zahodni Aziji rasto dateljnova palma pa razne mlečnice, v vzhodni Aziji germi z usnastim listjem (čajevec in kamelije), i. t. d.

4. Zmerno topli pas med 34 in 45° zemljepisne širjave (14 do 10° R. srednje let. temp.). Drevje ne cvete tako krasno kakor na sprednjih pasovih; palme se ali po polnem izgubé, ali pa ostanejo peznatne in pritične. Posebno podobo dajó tem krajem vedno zeleni listovci. Figovec in pomarančevce, oljka in mandeljnovno drevo dajó obilno sadu, zlasti pa je ta pas prava domačija vinske terte.

5. Zmerno hladni pas med 45 in 58° zemljepisne širjave (10 — 5° R. srednje let. temp.). Pomisliti je tu, da ta pas ni redno okrog zemlje potegnen, ker izoterme uže zeló odstopajo od vzporednikov. To še tem več velja pri sledečih pasovih. Todi so razprosterti temno zeleni travniki, na kterih se razne križnice in kobulnice odlikujejo, goljave ali stepi, med kterimi se semtertje na mokrih krajih mahovje nahaja, veliki listniki z mehkim listjem, ki se jim na jesen osiplje. Poleg teh je temu pasu lastno še različno rastje po obdelanem polji in černo jelovje, ki se skoro edino ustavlja hudi zimi.

6. Subarktični (podtečajniški) ali merzli pas med 58 in 66° zemljepisne širjave (5 do 3° R. srednje let. temp.).

7. Arktični ali tečajniški pas med 66 in 72° zemljepisne širjave (1 — 2° R. srednje let. temp.). Ta dva pasa se od prednjih ločita zlasti v tem, da na njih ne rasto več listovci, le breza in jerebika segate v Evropi do severnega-nosa. Černo jelovje še kaj dobro rase v podtečajniškem pasu (Norvegija), na tečajniškem pa je tudi ono le krivenčasto in

priflično. Zeleni travniki, uže na merzlem pasu kaj redki, pogrešajo se po polnem na arktičnem; nadomestujejo jih po mokrih krajinah razni mahovi (take močarine se po ruski imenujejo tundra), na suhih kamenitih tleh pa razni lišaji, zlasti plučnjak ali izlandski lišaj pa jelenovec, katerih medla odeja po gostem več ur daleč zemljo pokriva. Posebno bogati so ti kraji tudi raznih jagod.

8. Tečajni pas obsega vse kraje onostran vzporednika 72° zemljepisne širjave (— 13° R. srednje let. temp.). Todi ne rasto niti poljske rastline niti drevje; le malo tednov dolgo poletje izvabi iz zemlje malo malo rastlin z očitnimi cvetovi in sicer večletnic, ker ne dozore vsako poletje. In še te se nahajajo zmerom le v posameznih kupih sredi mahov in lišajev, ki posebno značijo rastje onih žalostnih pokrajin.

Na ravniku se ob visokih gorah navzgor versté enaki pasovi, navadno rastlinski predeli imenovani. Taki rastlinski predeli se opazujejo tudi ob drugih gorah, le da jim z ozirom na njih zemljepisno širjavo manjka prvih ali spodnjih stopinj. Razne pasove občudujemo le na dolgem potu od ravnika do tečajev, rečene podnebne in rastlinske predele pa ob visokih gorah lahko prehodimo v malo urah. —

Vse rastline nekega kraja ali neke dežele skup se imenujejo njegovo (njeno) rastlinje, cvetana (flora). — Rastline dajejo vsaki pokrajini posebno, le njej lastno podobo, koja se kaže prav očitno, če jo primerjamo z drugo, ki ima vse drugačno podnebje. Ta podoba krajine se ne določa po posameznih rastlinah kakor so rastlinoznansko razverstene in zaznamovane, ampak po splošnem vtisu, ki ga vse skup na prvi pogled narejajo. — Vsaka rastlina ima neko prvotno domačijo, od koder se je čez druge kraje bolj ali manj na široko in dolgo razširila — todi je okraj njene razširjenosti. —

Razni kraji se hranijo z rastlinami med seboj zelo različnimi. One rastline, ki je človek za posebne namene seje in sadi, jih goji ali vsaj zanje skerbi, se zovejo prigojene ali pridelane rastline. Dosti zlasti koristnih je on tudi udomačil v krajih, kjer poprej niso rasle. Pridelane rastline se po svojem namenu ločijo v več verst 1) redilne rastline in sicer a) zrnaste, n. pr. razna žita, laško pšeno, turšica, pravo in sivo proso, b) gomoljnice in korenja (okoli 100), n. pr. podzemljice ali krompir, kasava ali maniok, batata, jamove korenine, redkev, repa i. d., c) rastline, katerih sad, steržen ali sok je ljudem in živalim koristna hrana n. pr. kruhovec, banana ali rajska smokva, razne palme zlasti pa kokosova, dateljnova in sagova, razno južno in domače sadje, cukrov terst i. d. 2) rastline, od katerih dobivamo razno pijačo: n. pr. vinska terta, kavovec, čajevac, (kitajski in peruvanski), čokoladovec, i. d. 3) dišavne rastline, n. pr. poper (poprovec), nageljnov žebinčnik, cimetovo in muškato drevo, vanilja, piment i. d., 4) mamilne in zdravilne rastline, n. p. tobak, mak (iz nezrelega narejajo opij), kineško drevo, revenj ali rabarbara i. d. 5) olje, gumi in smolo nam dajo: oljka, kokosova in oljna palma, sezam, kopalovo drevo, kavčukovec, perčovec (guta-perča), kadilovec i. d. 6) rastline za predivo, n. pr. lan in bombaževac; druge kakor konoplja, žuta (jute), novo-zelandski lan, španska

esparta i. d. nimajo toliko imenitosti; 7) barvilne rastline, n. pr. brošč, oblajst, zafran, čivit ali indika in mnogoverstni barvilni lesovi; 8) lesovi za razne izdelke, terdi in mehki, domači in tuji; med temi silno mnogoverstnimi lesovi posebno slovita mahagonovec in tekovec.

### Razdelitev živali po zemlji.

Tudi živali, ki se zamorejo po svoji volji gibati, niso enako razdeljene po zemlji. Njih razširjenost se najbolj ravna po stanoviščih ali zemlji, po podnebju in živeži; vendar so dotični zakoni dosedaj le po malem razjasnjeni. V obče velja, da se tam, kjer je rastlinje zeló razvito, nahajajo tudi najmnogobrojnie in najbolj razvite živali; pa na posameznih zemljinah se kažejo semtertje kaj zanimljive izjeme. Tako ima n. pr. Amerika pri silno bogatem in bujnem rastlinju za čudo malo živali v primeri z južno Azijo in vročo Afriko. Manjka jej zlasti velikanskih debelokožnikov (slon, nosorog) starega sveta; in celó one živali novega sveta, ktere se dotičnim starega sveta po nekoliko primerjati zamorejo, vidijo se le v zmanjšani podobi in tako rekoč po živalih starega sveta slabo ponarejene. Kako se vendar med seboj ločijo opice starega in novega sveta, afrikanski in ameriškanski lev, bengalski in ameriškanski tiger, velblod in lama i. t. d.! Temu se moremo tem bolj čuditi, ker je pred sedanjim stvarstvom Amerika imela obilo res velikanskih živali. Na suhi zemlji pojema rastlinje od ravnika proti tečajema, ob hribih pa ód spodnjih predelov proti zgornjim; enako je pri živalih: po viših zemljepisnih širjavah niso niti tako mnogoverstne, niti tako velike, močne in lepe kakor po nižih. Drugače, skoro ravno nasprotno je to pri morskih živalih. Tako hranijo merzla morja severnih strani brez števila velikih in malih živali; med njimi so tudi ribaki, največi velikani naše zemlje.

Vsaka dežela (po gostem tudi mala pokrajina) ima svoje živalstvo. Tudi živali imajo svojo prvotno domačijo, iz ktere so se čez večí ali manjši okraj razširile. Mnogo jih je tudi človek udomačil v krajih, kteri so jim bili poprej ali po polnem odležni ali pa po podnebju in živeži neugodni. Po razširjenosti raznih živali se zemlja loči v več kraljestev: 1. Tečajne dežele ali kraljestvo kozuhovcev in plavaric. Sem se prištevajo: beli medved, severni jelen, norveški leming in herček, sobol in hermelin ali velika podlasica; mnoge plavarice, krumpeži, pegami, labud in izlandski sokol. Plavarice, zlasti mnogobrojne rase se živé z neštevilnimi žuželkami, posebno pa s komarji, ki na palec visoko tla onih merzlih krajev pokrivajo. Tudi ondoto morje je napolnjeno z neštevilnimi živalicami. — 2. Srednjeevropsko kraljestvo med izotermami 0° in 12° R. Po njem živé tur, rujavi medved, volk, lisica, jazbec, kuna, divji kozel, jelen, serna, divji prašič, razne domače živali; berkasti ser, planinski orel, bubuj in nektere druge ujede, divji petelin, rušovec, mnogoverstne pevke. Plavaric ni toliko in tudi niso tako imenitne kakor v prvem predelu. — 3. Stepi ob hvalinskem morji se neposredno derže drugega predela; lastne so jim raznoverstne miši

in sajga-antilopa, ovce s tolstim repi, ježevci, i. d. — 4. Kraljestvo srednjega morja med izotermami  $12^{\circ}$  —  $20^{\circ}$  R.: turška opica, španska in divja mačka, šakalj, hijena, lev, bivol, ibis, kanarec; razne kuščarice (n. pr. hardun) in škorpifon. — 5. Srednja visoka Azija je domačija velbloda, divjega (zdivjanega) konja, rumenega konja s černo grivo, divjega osla, pižema ali mošaka, divje ovce, i. d. — 6. Kitajsko in 7. Japonsko je kraljestvo zlatih fazanov in velikanskih močeradov. — 8. Severna Amerika je kraljestvo glodalcev pa zob- in stožkokljunašev, kakor morska vidra, rujavi in jamajski medved (ali rakon) puma ali amerikanski lev, baribal, dihur, volk, lisica, rudeči ris, razne vrečarice, siva veverica, bober, jezevec, zajec, jelen, bizon ali amerikanski bivol; 4 verste gizdavih kolibrijev, razne papige, divji petelini in golobje zlasti neštevilne trume golobov selcev; razne želve in celó kače klopotače. Mnogobrojne so tudi žuželke, zlasti hrošči in pajki. — 9. Saharsko kraljestvo se odlikuje posebno z nojem. — 10. Zahodna Afrika je kraljestvo ozkonosnih opic, zlasti šimpanza (orangutan) in mandrila ali gozdnega hudirja. Tod tudi živé skoro celi Afriki lastni sloni, žirafe, nosorogi, povodni (nilski) konji; velikanski hrošči, mnogoverstni metulji in neštevilne množice termitov ali belih mravelj. — 11. Južna Afrika, ponilske dežele in Arabija so kraljestvo prežvekovalcev in debelokožnikov. Poleg hijene, leva in leoparda onde prebiva kvaga in zebra, nosorog in slon, nilski konj, gazela in antilopa (gnu), žirafa, konj, dromedar ali enogerbavi velblod; noji, golobje, fazani, čebeložerci, krokodil, otripin som, i. d. — 12. Kraljestvo madagaskarsko posebno zaznamovano s lemuridi ali polopicami. — 13. Indija je kraljestvo zveri in golobov. Skoro gotovo je ta dežela med izotermami  $20$  in  $22^{\circ}$  R. na zemlji naj bolj bogata raznih živali; le Brazilija ima še več mnogoverstnih žuželk in tičev, sundski otoci pa več raznih kač. Sploh imamo le malo malo živalskih rodbin, ki bi v vzhodni Indiji ne bile zastopane. Mnogobrojne so opice, ferfetalci, izversti pasjega in mačjega plemena, tiger, panter i. d., slon, nosorog, jelen, zebu, i. d.; tiči: papige, sokoli, jastrebi, pavi, kure; krokodil, velikanska kača, želva; raznoverstne kobilice, silno velike mravlje, škorpifon, i. d. — 14. Sundsko otočje je kraljestvo kač in ferfetalcev. Lastni so mu: divji mož (orangutan), netopirji, mošak i. d.; izmed obilnih tičev: razne kure, salangane, papige i. d.; izmed strašnih kač: indijanska očalnica, razni fitoni i. d.; mnogoverstne mravlje, termiti in pajki. — 15. Avstralija je kraljestvo vrečarjev, kljunašev in med serkajočih tičev (kenguru, kljunaš; lirorepec, rajčica, črni kazuar in rujavi prečudni kivi, črni labud; zanimive borove ose). 16. Srednja Amerika se odlikuje z rujavim tulcem, kondorom in z inkovcem najlepšim tičem ameriškim, z raznimi lesnimi hrošči, i. d. — 17. Brazilija je kraljestvo redkožobnikov in širokonosnih opic; ono šteje okoli 80 raznih opic in ima volkove, šakalje, kuguare (amerik. leve), jaguare, morske in povodne prašičke, i. d. Nobena dežela nima toliko in tako različnih tičev kakor Brazilija, n. pr. majhnih gizdavih kolibrijev, naj krasnejših papig, ameriškkih nojev, nandu imenovanih, rožastih flamingov in drugih čapelj. Razne želve, krokodili, kajmani ali alegatorji imenovani, ameriška velikanska kača — anakonda, razne kuščarice n. pr. 3 čevlje dolgi baziliski; otripne jegulje



i. d., okoli 8000 raznovrstnih hroščev, med njimi herkul, največi hrošč na svetu; po 5 centimetrov (2") dolge muhe roparice i. d., v šumah pa ostudne gozdne uši, ki potnike strašno nadlegujejo. — 18. Peruvansko in Čilsko je kraljestvo lam in kondorjev. Domača lama, divja lama ali guanako, alpako in vikunja; razne opice, netopirji, lenivci, armadilje i. d.; kolibri, papige, divji golobje; velikanske kače, krastače in želve i. d. — 19. Pampaško kraljestvo se odlikuje z neko posebno mačko, vrečarsko mišjo i. d. — 20. Patagonsko kraljestvo med izotermami od 4 do 8°. Nekteri glodali in male črede divjih lam, kuguar, erdeči volk, kondor, nandu, pinguin i. d. — 21. Polinezija ima kaj uborno živalstvo; razen nekterih netopirjev in miši nima noben otok drugega domačega sesalca. Sesajoče papige se nahajajo povsodi, kur pa nikjer ni. Lastne so tem otokom mahavke, hudourniki, černe burjavke, novi-Zelandiji pa posebno imenitni kivi. Medososalke se nahajajo le na otocih južnega morja. Med dvoživkami se nahajajo naj bolj po gostem razne kuščarice; žuzelk je primeroma kaj malo; na Karolinah živé veliki raki puščavniki.

Oceansko živalstvo se deli v — 22. kraljestvo severnega ledenega morja ali kraljestvo plavutonožcev in ribakov (morskih sesalcev) in povodnih bolhá. V neštevilni množici po severnih morjih živé garnela (navadni račič), povodnja bolha, razni mehkužci i. d. Navadni tulenj, mrož, samorog ali narval, pravi ali grenlandski kit in razne morske ribe. — 23. Južno ledeno morje s plavutonožci in pingvini. — 24. Severni atlantski ocean ali kraljestvo tovarov in slanikov. V neštevilni množici živi tudi polenovka in slanik, potem sardela i. d.; žagarica, glavač ali kašelot, kit. — 25. Kraljestvo sredozemskega morja (žagarice, tune, pliskavke ali delfini, pstranske plavarice (ploča, iver), razne verste rakov, polžev, školjk, drage korale in morske gobe. — 26. V kraljestvu severnega velikega oceana živé morski lev, pravi kit, morska vidra i. d. — 27. Tropskemu atlantskemu oceanu so lastne posebno te-le živali: lamantin, pliskavka in glavač (kašelot); tica burjavka in hudournik pa beli faeton in razne druge; po gostem se nahajajo tudi korale, ki zidajo razne morske grebene. — 28. Indijski ocean se posebno odlikuje z mnogobrojnimi morskimi kačami in raznovrstnimi ribami; lastni so mu morski konjiček in himera: velikanska morska želva, riba kladvenica in žagarica; posebno mnogoštevilni so raznovrstni polži in školjke. — 29. Tropski veliki ocean je kraljestvo koral in holoturij. — 30. Južni del raznih oceanov je blezo brez živali; le blizu obrežij živé kiti, kašeloti, morski levi, morski medvedje, krasne školjke, i. d.

## Človek.

### O ljudeh na zemlji sploh.

Po telesu tudi človeka k živalim prištevamo; vendar se med njimi očitno odlikuje vže po svoji — zunanji — postavi, duševne lastnosti njegove pa ga stavijo tako visoko nad raznovrstno živalstvo, da ju prej ko ne nikakoršna lestvica med sabo ne veže. Telesne

lastnosti, zlasti pa duševne moči so človeka toliko okrepile, da sebi v korist vsaj nekoliko gospoduje silpi prirodi. Tudi se hrani z raznimi prirodninami vseh treh prirodnih oborov. Zato se je mogel tudi razširiti po celi zemlji, razen nekaj malo pokrajin, n. pr. tečajnih otokov in najviših predelov visokih gor, koder se zaradi nepretergane puščobe — zaradi snežnin in ledovja naselil ni.

Čestokrat so uže skušali število ljudi na zemlji določiti, kar pa je dosedaj nemogoče bilo. Gotovo je le, da so ljudje kaj različno razdeljeni po raznih zemljinah in deželah. V obče ima neka pokrajina tem več prebivalcev, čim laže jih preživi. Zeló členoviti deli zemlje jih imajo več nego nečlenoviti, ob morji ležeče dežele tudi več nego osrednje — celinske pokrajine. Členovitost in morje pospešujeta promet med ljudmi ter jim dajeta mnogo zaslužka, mnogo pomočkov za življenje, ktere redko naseljeni prebivalci nemorskih dežel pogrešajo. Enako je ona dežela, ktere zemlja in sladko vodovje promet pospešuje in tako gmotno blagostanje njenih prebivalcev množi, dosti gostejše naseljena nego bližnja neprehodna ali brezvodna pokrajina. Tudi južno ali mehko podnebje kake dežele zeló pospešuje množenje njenega prebivalstva; kajti v takih razmerah človek za svoj obstanek dosti manj potrebuje, priroda mu pa dosti več ponuja nego v hladni ali merzli deželi, kjer se njegove potrebe zeló pomnožé. — Po omikanih, zlasti evropskih državah je tako imenovano popisovanje ali štetje ljudstva pokazalo precej natanko število prebivalcev dotičnih dežel; po malo ali prav nič omikanih deželah in pokrajinah so pa število ljudi le poprek cenili. Na tej podlagi se vseh ljudi na zemlji sedaj šteje okoli 1380 milijonov.

Evropa	jih ima	302	milijona	ali	3020	ljudi	na	1	miriam.
Azija	" "	795	" "	" "	1815	" "	" "	" "	" "
Avstralija	" "	4 <sup>1</sup> / <sub>2</sub>	" "	" "	50	" "	" "	" "	" "
Afrika	" "	193	" "	" "	640	" "	" "	" "	" "
Amerika	" "	86	" "	" "	230	" "	" "	" "	" "

## 0 enoverstnosti človeškega rodu.

Kolike razlike se kažejo med to množino ljudi !

Razlikujejo se med seboj po svojej polti, po svojej glavi ali črepinji, po svojih laseh in zobeh, po svojem govoru, po svojih navadah in razvadah, po svojih delih in umetnostih i. t. d. Res ko bi med seboj primerjali skrajne postave ljudi, n. pr. belopoltnega, rumenokodrastega, velikega holandskega naselnika (boer ali boor) v Kaplandiji z ondotnim črnikaštim, slabotnim, očitno zgrudenim germovnikom (hotentotski divji mož — bosjesman), ali v kože zavitega Eskimovca, ki v sneženih kočah prebiva in se z neizrečenim trudom z ledenim podnebjem svoje domačije bojuje, z Angležem, ki oskerbljen z vsemi pomočki človeškega napredka rije med severno ledovje ter se celó svojega življenja tvega, da bi morebiti le natančno opazoval gibanje igle magnetnice ali pa odkril in razjasnil prave

vzroke severnega žara, ali že primerjamo umazanega zamorca, ki si je sam svojega boga izrezal in pobarval ter ga kot svojega najvišega gospoda česti, z evropejskim misijonarjem, ki je pripravljen za vero v nevidnega boga življenje darovati, ko bi, pravim, le enaka nasprotja opazovali, dvomili bi o enoverstnosti človeškega rodu. Takim razlikam vkljub vendar izpričuje dokaj dokazov, da se enoverstni človeški rod ni po zemlji razšel, kakor mnogoverstno živalstvo, katero se je iz raznih središč stvarjenja po dotičnih pokrajinah tako daleč razširilo, kolikor ste podnebje in redilna priroda posameznim živalskim verstam razširiti se dopustile. — Le človek sam se raznih izkušenj in primerljejev tako živo zaveda, da si po njih uravna svoje zunanje in notranje življenje: njegove duševne moči ga prav za prav naredé za gospoda silovite prirode. Le človek zamore povsodi in zmerom jasno izraziti svoje misli in želje; kajti le njemu je dan necenljivi dar razločnega govora. — Pa človek ne zamore le govoriti, ampak mora tudi govoriti in se zato — res pravi *ζῶον πολιτικόν*, kakor ga Aristotel imenuje, — združuje v veča in manjša društva. Ta bistvena lastnost človeškega duševnega življenja, posebno izpričuje duševno enoto človeškega rodu. To resnico podpira dalje človeška umetnost, ktere priprosti začetki se pri vsakem še tako divjem razrodu nahajajo, posestvo raznih stvari, ktere pozna vsak še tako uboren narod, razni verski pojmovi i. t. d.

Če smo prepričani o duševni enoti človeškega rodu, zdele nam se bodo nebitvene vse njegove telesne razlike; zdé se nam zelo nepomenljive, če se ne primerjajo naravnost naj bolj vsaksebi stoječi razrodiči ali posamezniki, ampak se versta med njimi veže z raznimi prestopnimi ljudstvi in posredniki. Če se oziramo na te posrednje člene človeškega rodu, pokaže se nam tudi njegova telesna enota; nebitveni zunanji razločki med posameznimi narodi in plemeni pa izvirajo iz mnogoverstnih naravnih vzrokov. Ni čudo, da so različne podnebne razmere v teku tisočletij imele dosti vpliva na človeško telo; tudi se je, to različno razvijalo po različni hrani in po različnem življenji sploh, po viši ali nižji izobraženosti: večkrat so se slučajni razločki od prvotne postave pri posameznikih ali pri malo osebah podedovale ter vzročile nastanek posebnega razroda.

### Plemena človeškega rodu.

Po polti in stasu ali postavi, zlasti pa po obliki glave in črepinje, po velikosti možganov, po zobeh ali laseh, po očeh in medicini i. t. d. so vse človeštvo silno različno ločili. Uže Blumenbachu (1752 — 1840) pa se je zdela vsaka razdelitev človeštva v razna plemena silno težavna in neprimerna, ker se namreč očitne razlike kažejo le v skrajnih rodovih, po srednjih pa plemena polagoma in nevidoma prestopajo drugo v drugo, tako da pravih mej med njimi zaslediti ni. Vendar je rečeni slavni antropolog (človekoslovec) delil človeštvo v 5 sledečih plemen:

1. Kavkaško ali belo pleme (bolj primerno indoatlantsko imenovano) je bele polti in lepo umerjenega stasa. Glavo ima okroglolično, v njej primerno veliko možganov, prav nič ali le malo naprej moleče čeljusti, navpik drug na drugem stoječe zobe, dolge in mehke lase, katerih barva iz erjavkaste prestopa v rumenkasto in černo. Prebiva v Evropi (razen Čuhoncev, Laponcev in Samojedov, nemešanih Magjarov in Osmanov), v zahodni Aziji takraj Oba, hvalinskega morja in Ganga (razen majhnih izjem), v severni Afriki in sedaj je naseljeno tudi v Ameriki in drugodnih evropskih naselbinah. Vseh je okoli 415 milijonov ali dobro 30% vseh zemeljskih prebivalcev.

2. Mongolsko ali žolto pleme (mnogokrat tudi turansko imenovano) je olivove ali žolte (rumene) polti in potlačene — štirooglate glave, ima kaj nizko navzad nagneno čelo, velike zgornje čeljusti, male zeló vderte oči, potlačén nos z velikimi nosnicami, široka usta, golo brado in gladke, strumenaste, po večem černe lase. Prebiva po vzhodni Aziji za Obom in Gangom (razen prebivalcev na otocih vzhodne Indije), ob severnem obrežji severne Amerike in v Evropi, kjer se mu prištevajo vsa pod št. 1. imenovana nekavkaška ljudstva. Vseh je okoli 550 milijonov ali skoro 40% vseh prebivalcev na zemlji.

3. Etiopsko ali zamorsko (černo) pleme je černe polti in od strani stisnene glave z zeló navzad naklonjenim čelom; čeljusti ima močne in naprej moleče, v katerih prednji zobje na pošev stojé; zato kaže tudi izbuhna lica in ob širokih ustih kaj debele ustnice (šobe). Posebno razvit in dolg je zadnji del glave, katero pokrivajo kratki, černi pa volni podobni lasje. Prebiva v srednji in južni Afriki, po sili tudi v Ameriki. Vseh ljudi tega plemena je okoli 200 milijonov, t.j. dobro 14% vseh prebivalcev na zemlji.

4. Malajsko ali rujavo pleme je v obče rujave polti in še precej krepkega stasa; gosti in mehki černi lasje pokrivajo glavo in brado; glava ima visoko čelo, naprej moleče čeljusti pa le malo malo izbuhne ustnice, ob kratkem, to pleme ima na sebi razne lastnosti vseh spredaj naštetih plemen. Prebiva na južnih bregovih Azije in po ondešnjih otocih in pa v Avstraliji. Vseh ljudi tega plemena je okoli 210 milijonov ali dobro 15% vseh prebivalcev na zemlji.

5. Ameriško ali bakreno-rudeče pleme je bakrobarvne polti in kaj slabotnega stasa; obraza je širokega, toda ploščastega in to tem bolj, ker mladini glavo prečudno stiskajo; zato je tudi čelo navadno kaj zeló navzad naklonjeno; dolgi, strumenasti, černi lasje pokrivajo glavo, pod čelom rastó goste obervi in pod njimi ležé male, na videz kaj medle oči i. t. d. Tega plemena so prvotni prebivalci v Ameriki, ki pa silno hitro odmirajo; sedaj jih štejejo še okoli 4 milijonov t.j. 0.3% vseh ljudi na zemlji. Angleški prirodoslovec Prichard (r. Pričerd), najslavniši med vsemi dosedanji antropologi, je odločil nekoliko rodov od etiopskega in malajskega plemena ter jih k onim peterim vverstil kot posebna plemena. Ti so:

6. Jugoafrikansko pleme, ki obsega Hotentote in Bosjesmane ali germovnike (Baroi). Po obliki svoje glave, po napošev stojećih očeh, po širokih čeljustih se lahko primerjajo z Mongolci, dalje imajo kakor zamorci kaj zelo potlačen širok nos in černe volnate lase; polti so umazano-rumenkaste života pa kaj slabotnega; ženske se kaj rade debelijo, zlasti se jim pod herbtom naredi po gostem gruča masti, katero bi lahko primerjali mastni gerbi velblodovi.

7. Avstralski ali oceanski zamorci (Negriti), ki se močno ločijo od drugih Malajcev in so bolj podobni afriškim zamorcem. K njim se prištevajo razni razrodi, ki so v obče znani pod imenom Papua (na novi-Guineji, na Lusiadih, salamonovem otočji in novih Hebridih) in Alfuri (na Borneji, Celebesu, na Mindaniji in na Molukih). Ti imajo gladke in dolge lase, oni pa deloma volnate zamorske, deloma goste in dolge lase. Če si Papua razčese svoje dolge, v šopkih rastoče lase, pokrivajo mu glavo kakor kaka velikanska iz terdih las narejena lasulja. Polti so zelo černo- ali dimasto-rujave.

Od oseb različnih plemen se rodijo mešanci ali poltani. Po pokrajinah, kjer se meji pleme s plemenom; je toliko takih mešancev, da se komaj dobi še kakov človek, ki bi na sebi imel lastnosti le enega plemena; sedaj n. pr., ni več po polnem čistih — ali prvotnih Kamčadalcev, ker so se z ondi naseljenimi Rusi raznoverstno pomešali; enako se je skerčilo število prvotnih ali pravih Hotentotov. Nikjer pa se razna plemena niso bolj med seboj mešala kakor v Ameriki. Ker pa se ravno tam zelo gleda na „plemenitost kervi“, zaznamujejo se mešanci raznih plemen in raznih verst s posebnimi imeni. Mulati (t. j. črnorujavci) n. pr. so mešanci belih in zamorskih starišev, mestici (choli — r. čoli) so poltani belih in indijanskih (kupreno-rudečih) starišev; v Braziliji jim pravijo mamaluki; zambi (zambos, v Braziliji: „ariboco“ in čini — chinos) so mešanci zamorskega in indijanskega plemena. Terceroni, kvarteroni, kvinteroni so mešanci med mulatskimi in belimi stariši, le da se verstoma zmerom očitniše kaže belo pleme; pa celó pri kvinteronih se na nekoliko rujavo barvanih nohtih in valovitih laseh poznajo zadnji sledi zamorske kervi.

### Razdelitev ljudi po raznih jezikih.

Zanimive in, ker bistvene, tudi kaj pomenljive so razlike ljudi po njih jeziku; zemljepiscu so pomenljive posebno zato, ker se zlasti po jeziku določuje narodnost vsakega ljudstva. Po stebelnih lastnostih in po načinu izrazovanja misli se vsi jeziki ločijo navadno v 3 verste:

1. Pregibalni ali fleksivni jeziki, katerih besede po stebelnih in končnicnih premembah razen pomen dobivajo. Taki so: a) indoevropski jeziki: indijski (in pa cigansščina), perzijski, slovanska narečja, litevski in latiški, nemški, angleški, gerški, italijanski, francozki i. d., b) semitski jeziki: kaldejski, sirski, hebrejski, arabski i. d. Kavkaško pleme in sploh polovica človeštva govori pregibalne jezike.

2. Nepregibalni samozložni (korenski) jeziki, katerih samozložne in samostojne besede se ne pregibajo, ampak samo po prednicah zlasti pa po povdarku in mestu v stavku razen pomen dobivajo. Več ko 500 milijonov ljudi govori samozloge jezike, n. pr. Kitajci, Japonci in skoro vsi prebivalci v zadnji-Indiji.

3. Pripenjalni jeziki, katerih besede se sicer ne pregibajo, pa se jim vendar pomen po dorastkih na konci in v sredi preminja. Pred ko ne so ti pripenjalni ali prilepljalni (aglutinativni) jeziki kedaj nastali iz enozložnih; potem bi lahko rekli, da zaznamujejo drugo stopinjo jezikovega razvitka. Kaj mnogobrojni in silno različni razrodi govore prilepljalne jezike; v Evropi, n. pr. Turki, Magjari, Esti, Čuhonci, Laponci i. d., razni narodi v Aziji in Afriki in vsi pervoselski rodovi avstralski in ameriški.

Po podobnosti v slovničnem zlogu in po sorodnosti ali skupnosti v besednih koreninah se med seboj primerjajo razni jeziki ter združujejo v posebne jezikove rodovine. Vsi jeziki take rodovine so se v teku nedoločenega časa rodili iz nekega prvotnega jezika, ki pa je potem izginil, nekako tako, kakor se beli svetlobni trak po lomu v prizmi razdeli v razne barve. Koliko da je takih jezikovih rodovin, se sedaj še nikakor ne da določiti; kajti premnogi jeziki so še po polnem neznani; in celó znani so se v mnogo primerljajih med seboj do sedaj še premalo primerjali, ko da bi jim zamogli rodovinski list sestaviti. Navadno štejemo 8 jezikovih rodovin: 1. indo-evropejska, 2. semitska, 3. kitajska, 4. tartarofinska (ali altajska), 5. malajska, 6. ameriška, 7. afriška, 8. jugoafriška rodovina. Ali bode bodočnost zedinila tudi te rodovine in v njih zasledila sledi enega, kedaj vsemu človeštvu skupnega prajezika, o tem se sedaj prav nič ne da določiti. Če ne, bode ta prikazen raznih nezdružljivih jezikovih rodovin pred nami stala kot nerazumljivo čudo. Sicer se terdi o etiopskem narečju, nekej posebnej veji arabskega jezika, da kaže sorodnost v koreninah z indoevropskimi, po čemer bi se dalo soditi, da so indoevropski in semitski jeziki vendar le kedaj nastali iz enega prajezika.

Koliko da je raznih jezikov na svetu, se ne da določiti, in sicer uže zato ne, ker je med znanimi po gostem še nemogoče ločiti samostojne jezike od samih narečij. Po srednji cenitvi je morebiti kacic 2000 različnih jezikov, nekteri jih štejejo celó 3000, drugi pa ne več ko 800. Poleg tega števila samostalnih jezikov pa ločijo vsi še več tisoč raznih narečij. Adrijan Balbi je v svojih jezikoslovnih preiskavah naštel 800 posebnih jezikov in več ko 5000 narečij; teh pride 53 na Evropo, 153 na Azijo, 115 (morebiti bolj prav okoli 200) na Afriko, 117 na Avstralijo in 423 na Ameriko. Toliki množici raznih jezikov se ne bomo čudili, če pomislimo, da nekatere komaj malo tisoč ljudi govori. Nekteri jeziki, zlasti v mnogojezični Ameriki, Avstraliji, deloma tudi v severni in osrednji Aziji kaj hitro odmirajo; kajti bolj razviti jeziki omikanih in mogočnih narodov spodrivajo brezsilno ali siloma jezike malobrojnih in neizobraženih razrodov. Španski,

portugalski in angleški n. pr. je uže zeló spódrinil pervotne jezike amerikanskih pervoselnikov; črez malo rodov se bo angleščina po polnem razširila črez mnogobrojna otočja avstralska in domači pervotni jeziki se bodo za zneraj pozabili; enako se godi v Sibiriji in neko-liko tudi v srednji Aziji, kjer se ruščina širi, pervotni jeziki pa silno hitro odmirajo. — Mertvi in živi jeziki.

### III. Deržavni zemljepis.

#### Splošni pojmovi.

##### Razdelitev ljudi po veri.

**K**akor jezik je tudi vera rekel bi bistvena lastnost človeške narave. Človek mora imeti neko vero skoro enako, kakor ne more, da ne bi imel vesti; uže starodavni malikovelec Ciceron je rekel, da ni na svetu ne enega ljudstva brez vere. Vera ali način, kako si človek misli razmero med seboj in neko višo, nečloveško oblastjo, se je pri raznih narodih po njihovem npravstvenem razvitku in po njih duševnem in gmotnem napredku kaj različno razvila.

Po veri se ljudje v obče ločijo v spoznavalce enega boga in častilce raznih bogov; ti se imenujejo malikovalci ali mnogobožniki (politeisti), oni pa enobožniki (monoteisti).

Vere, ki spoznavajo le enega boga so 1. kerščanska (kristjanska), 2. židovska ali judovska in 3. mohamedanska.

Kristjanje se zopet ločijo v 1. katoličane latinskega, gerškega in armenskega obreda, 2. nezedinjene Gerke, ki sami sebe pravoslavne kristjane zovejo, in 3. protestante ali evangeljce, ki so zopet raznih verskih razlik, n. pr. luterani in kalvinci (evangeljci v ožjem pomenu), anglikani, puritani, čisti bratje, kvakarji, metodisti, menoniti in drugi razkólniki.

Mohamedani so razcepljeni v sunite in šijite.

Sledeči razgled kaže, kako so vsi ljudje na zemlji po veri razdeljeni:

Kristjani:		Nekristjani:	
katoličani . . . .	208 milijon.	mohamedanci . . .	160 milijon.
protestantje . . . .	110 „	judje . . . . .	7 „
pravoslavni . . . .	86 „	malikovalci . . . .	790 „
drugikristjani . . . .	16 „		957 milijon.
	<hr/>		
	420 milijon.		

Vseh ljudi na zemlji ni tedaj še  $\frac{1}{3}$ , prav za prav le dobro 30% kerščanske vere; med temi je skoro polovica (namreč malo nad 49%) katoličanov; vsi katoličani pa štejejo komaj  $\frac{1}{7}$  (malo malo črez 15%) vseh ljudi na zemlji.

Kerščanske vere so skoro vsi Evropejci (288 milijon.) in Amerikanci (84 milijon.), nad polovičo Avstralcev ( $2\frac{2}{3}$  m.); ostali kristjanje so po Aziji in Afriki semtertje raztreseni.

Judje živé po vseh zemljinah, vendar so povsodi le posejani med druge naseljene narode. V Evropi jih je največ, namreč okoli 5 milijonov.

Mohamedanci stanujejo v Evropi (le okoli  $6\frac{1}{2}$  milijona), v jugozahodni Aziji (okoli 50 milijon.) in v Afriki (okoli 100 milijonov blezo znaša njih število po cenitvi slavnega potnika Bartha).

Izmed malikovalskih ver, katerih spoznavalci se tudi pagani ali nejeverniki imenujejo, so najimenitniše: bramajska, budajska, in lamajska. Bramaizem je stara indovska vera, ki je po prednji - Indiji razširjena; sedaj šteje okoli 130 milijonov spoznavalcev. Iz bramaizma se je razvila budajska in lamajska vera.\*) Budaizem je nasproti ozkoserčnemu bramaizmu v resnici izobraževalna vera, ki uči enakost vseh ljudi in da se vsi lahko osrečijo in iz oklepov pregrešnega življenja osvobodé; posebno izobraževalna pa se je pokazala s svojimi modrimi, uravstvenimi zapovedmi. Budajska vera se je v lamajski (v Tibetu) le na zunanje strani razvila in rekel bi oblesenela, ker se je obdala s premnogimi obredi. Teh dveh ver so razni narodi in razrodi mongolskega plemena, n. pr. Kitajci, Japonci, Tibetanci in po večem tudi prebivalci zadnje - Indije. Vsi štejejo okoli 500 milijonov, t. j. skoro  $\frac{2}{5}$  (nekaj čez 36%) vsega človeštva. — Razni pa primeroma z budaisti le malo brojni severni narodi mongolskega plemena (v Sibiriji in srednji - Aziji) so pa šamanske ali črne vere. Ta vera pozna sicer vsegamogočnega boga, a ta biva v nezrečeni daljavi ter se prav nič ne meni za človeštvo. Mesto tega so si ondešnji verniki, ki po žalostnih puščavah in goljajah živé, pri živi svoji domiselnosti napolnili svoja stanovališča s hudobnimi duhovi, pred katerimi se vedno tresejo. Da bi se tega obupnega strahu iznebili, skušajo te duhove zarotiti in s praznim čaranjem odgnati. Ti čarovniki ali zaklinjalci duhov se pri Tunguzih šamani imenujejo.

Avstralski Malajci, so sperva čestili le nekoliko glavnih bogov, ki niso bili drugega nego posebljene prirodne moči. Ti so se pa skoro pri vseh razrodi izgubili; nadomestili so jih z mnogobrojnimi novimi bogovi, ki so nastali iz pooboženih zamerlih vladarjev. — Vere ameriških ljudstev so silno različne. Vera tečajnih razrodov spominja v mnogo stvareh na mongolsko šamanstvo. Indijani severne Amerike verujejo naj bolj v „velikega duha“, dajalca vsega dobrega, a ta jim ni središče njih verske zavesti; kajti on jim deli svoje dobrote, če ga tudi zanje niti ne prosijo, niti se mu ne zahvaljujejo. Dalje ko se je ta najvišji duh oddalil od vsega človeškega, tem neizmerniše so si izmišljevali prazne bogove nižih razredov. — Malikovalstvo nekdanjih izobraženih narodov v srednji in južni Ameriki je le malo malo znano. Indijanski gozdnjaki v južni Ameriki so pa skoro brez vse verske čuti in znamenja

\*) Glej: Jesenko: Občna zgodovina I. str. 24.



bogočastja so se pri njih komaj zasledila. — Najsuroviša pa je vera malikovalska pri zamorcih. Nekteri razrodi verujejo vsaj nekoliko v neko najviše bitje, ki pa je zanje po polnem mrtvo; kajti na življenje nima najmanjšega vpliva. Zato obožujejo in čestijo razne stvari, žive in nežive, včasih celó nepomenljive, n. pr. kamen ali kos lesa, ki so ga slučajno našli na poti. Taka surova vera se imenuje fetišizem (od portugalske besede feitiço = čarovanje). Če so v posestvu onih čudnih bogov, mislijo da so si čarujé pridobili posebne božje moči, s kterimi ne varujejo le sami sebe hudega, ampak po svoji volji lahko tudi drugim škodujejo.

### Razdelitev ljudi po omiki.

Perva družba ljudi je rodbina; iz več rodbin vkup nastaja rod, iz več rodov (ali razrodov), enakih po kervi in govoru, pa narod ali ljudstvo.

Ker se razno življenje in pa izobraževanje vseh ljudi ravna posebno po posestvu, ločili so jih v 1. narode s posestvom in 2. narode brez posestva. K tem štejejo divjake in narode, ki le životarijo, lovce in ribiče; k onim pa pastirske in naseljene narode.

1. Na najnižji stopinji stojé divjaki ali rodovi, ki le životarijo. Oni bivajo, kakor, n. pr. Novoholandci, sredi na pol pustih celin, ali pa, kakor n. pr., Pešeréci (ribožerci) v južni Ameriki (ali starodavni ihtiofagi na obrežji belučistanskem), ob puščobnih morskih obrežjih, kjer ne poganja skoro nobena redilna rastlina. Hranijo se z raznimi koreninicami, z mehkužci, posebno z lupinarji, in z ribami, ktere o oseki po morskem obrežji lové. Njih orodja, če jih sploh kaj imajo, so ravno tako uborna kakor njihova stanovališča. Dosti srečniši so prebivalci na nekterih otočjih južnega velikega oceana. Brez najmanjšega truda jim dajó rodovitna sadna drevesa in bližnje morje obilo živeža, obleke pa pod milim toplim podnebjem nič ne potrebujejo. Ker živé brez vse skerbi, a tudi pri malo pomočkih, ktere jim tesna domačija ponuja, napredovati ne morejo, imenovali bi jih primerno psevdó- ali krivorajske razrode. K njim se štejejo tudi indijanski gozdnjaki v južni Ameriki. — Za eno stopinjo više stojé ribiči in lovci. Ribiški razrodi živé le po merzlem in zmerno toplem pasu; kajti na toplem pasu, n. pr. po avstralskih otocih, ondotnim prebivalcem ponuja bogata priroda razen rib še mnogo druge hrane. Življenje reškega ali potoškega ribiča je po vsem bolj priprosto nego življenje primorskega. Ker so po večem dotične reke, n. pr. v Sibiriji, raznih rib silno bogate, živé ribiči skoro brez vse skerbi in nevarnosti; to pa jih tudi nekoliko zadržuje v napredku; kajti njihova pamet ne seže dosti dalje od reških bregov.

Primorski ribiči morajo pri svojem delu napenjati in vaditi svoje duševne in telesne moči; derznost, prekanjenost in poterpežljivost so njih posebne lastnosti. Ob enem pa se tudi njih um razbistri; kajti skoro neprestano morajo opazovati vreme, zvezdnato nebo i. t. d. Potniki se n. pr. Eskimovcem zeló čudijo, da se s kaj malo

pomočki zamorejo z vsem preskrbeti. — Lovski razrodi živé skoro le v severni Ameriki; kajti drugodi ali ni (kakor v Avstraliji) divjih zveri za lov, ali se pa razen teh (kakor po starem svetu) še dobivajo krotke živali in sejalne redilne rastline. Lovci so ravno tako derzni in serčni, previdni, razsodni in poterpežljivi kakor ribiči; njih življenje pa je v obče dosti težavniše in neredniše; zato se pri njih pretežko delo s popolnim mirovanjem vérsti. Taka velika nasprotja v njih življenji izbudé vse strasti ter razvijejo vse dobre, še bolj pa njih slabe lastnosti; primerno so tedaj zlasti Indijane v severni Ameriki divjake imenovali. Da se preživé, treba jim je širokih in dolgih pokrajin; zato se za svoja lovišča med seboj kervavo vojskujejo. — Uže zarad naravnih razmer štejejo taki razrodi brez posestva le malo duš; pa še ti se neradi združujejo v veče družbe in nekoliko tudi zato ne dospejo do nikakoršne više stopinje duševnega razvitka.

2. Prehajalni ali pastirski narodi, ki jih sperva nahajamo v srednji in severni Aziji pa v Afriki, kroté in si deržé živali. Navadno so razdeljeni v več malih razrodov, ki se če prav po polnem enakih šeg in misli, vendar dobro ne zavedajo svoje sorodnosti, temuč se čestokrat neprestano bojujejo za pašnike in studence (n. pr. Beduini). Če združi kak srečen voditelj le nekoliko takih razrodov, razširi se nagloma njegova oblast, kakor sneženi plaz ob sterini gori; zmagujé planejo njegove čete nad bližnje narode in dežele, kjer je le redkokrat kdo ustavi. Navadno se njih moč ravno tako hitro razruši, kakor je, nastala (pr. Arabce in Mongolce ali samo velitelje v laplatskih državah južnoameriških). Ker jim živali redno dajó živež, nastanejo pri njih prvi pojmovi o posestvu in o večih urejenih družbah. Ker prirodne prikazni opazujejo, se jim duh in čut oživi in nekoliko razvije; pa pastirji vendar ne dospejo do nobene više stopinje duševnega in gmotnega razvitka, uže zato ne, ker so prisiljeni svoja stanovališča vedno menjavati in s čredami prehajati od pašnika do pašnika. Njih življenje je sicer v obče mirno in prijetno, vendar se v tem razni pastirski narodi silno razlikujejo. Podoba je, da se ves njih značaj bistveno ravna po naravi njihovih čred. Kako pohlevni in miroljubni so Laponci in Tunguzi, ki v severni Evropi in (severni) Aziji pasejo črede krotkih severnih jelenov, ali Kirgizi, ki se skoro le z ovcami pečajo, nasproti Mongolcem in Arabcem, ki se s svojimi močnimi in naglimi konji in velblodi preradi med seboj vojskujejo ali pa bližnje dežele plenijo (prim. Gauče in Pehuelče v južni Ameriki in Komanče v severni Ameriki).

3. Na dosta viši stopinji, kakor pastirji pa v obče stojé poljedelski narodi. Semtertje se na vročem pasu še nahajajo malobrojni razrodi, ki se sicer pečajo s poljedelstvom, vendar se podajajo zmerom v druge kraje, ko so ktero polje po polnem izmolzli. Ko se ljudstvo nekoliko pomnoži, kmalu ne more več dobiti dosta rodovitne novine; začeti mora staro polje bolje obdelovati in z gnojenjem ohraniti mu rodovitnost. Za to potrebuje domačih živali, za

katere dosti bolj skerbi nego pastirski razrodi. Drugodi treba zemljo umetno namakati (Evfrat, Tigrid), ali naravno namakanje pravilno uravnovati (Nil, Ganges), ali pa mastno zemljo braniti pred silnimi povodnjimi (Hoang-ho in Jang-tse-kiang v kitajski nižini). Tudi potrebujejo pridelovane rastline dosta več dela in truda nego one redilne rastline po vročem pasu. Zato prava poljedelska ljudstva ne prehajajo več od kraja do kraja, ampak so poleg mnogovrednega, obdelanega polja naseljena v stalnih stanovališčih. Redno poljedelstvo privadi poljedelca redno živeti, posestvo ceniti, svojo lastnino ločiti od lastnine sosedov, z združenimi močmi postopati, kjer sam nič ne opravi, ob kratkem, privadi ga na urejene razmere, ki so prava podlaga vsega človeškega napredka. Skupno delovanje in enake — vzajemne razmere vežejo razne rodbine v posebno ljudstvo ali narod ter mu vtisnejo posebni značaj, po katerem se očitno loči od drugih narodov.

Med poljedelci, ki pri svojem gospodarstvu potrebujejo raznega orodja, se kmalu začne razna rokodelstva. Res, da je tudi lovčem in pastirjem potreba raznih priprav, da si narejajo in postavljajo svoje šatore in koče, ter da razne živali lové; a vse one priprave so tako priproste, da si je vsaka rodbina sama (za se) nareja. Sperva si tudi poljedelci vse potrebne stvari sami pripravljajo; švedski kmet n. pr. še dandanašnji sam nareja svoje železno orodje iz železa, katero je sam natopil iz lastne železne rude, sam prideluje, tke in šiva svojo obleko in sam si postavlja svoje hiše. Ko hitro pa se ljudstvo nekoliko pomnoži, razločijo se razna dela, zlasti pa rokodelstvo od poljedelstva. Rokodelci in obrtniki kmalu začnejo narejati obilo raznih stvari, sperva le takih, ki zadostujejo največim potrebam, potem razno koristno in nazadnje raznoverstno, skoro brezštevilo nagizdno blago. O nekotikem napredku se obrtniki navadno naselijo na krajih, kjer ali svoje izdelke hitro in obilno razpečajo, ali jim priroda za nje daje obilo raznih prirodnin — živalskih, rastlinskih in rudninskih — ali pa kjer naravne moči njih izdelovanje posebno pospešujejo. Taki okraji in take pokrajine se imenujejo obrtniški okraji in obrtniške dežele. S takim napredkom se začne tudi trgovina, ki sperva prav za prav le zamenjava razne izdelke obrtniških krajev z raznimi prirodninami bližnjih poljedelskih krajev, zlasti z njih redilnimi pridelki. Bolj razvita trgovina postane velika kupčija, ki pošilja obrtniške izdelke v daljne dežele, iz teh pa dobiva na kupe raznih prirodnin za obrtniške okraje. A človek nima le telesnih potreb, ampak ima tudi dušne. Ko hitro je onim zadostil, pomnože se mu duševne potrebe ter ga tembolj silijo tudi njim zadostiti. Zmožnosti človeškega duha se primerno z narodovim gmotnim blagostanjem razvijejo ter svoj sad kažejo v raznih znamenstvih in umetnostih. Ko je narod dospel na nekako stopinjo olike in izobraženosti, pravimo mu omikan narod. — Naseljeni narodi štejejo skup skoro  $\frac{5}{6}$  vseh ljudi na zemlji.

## Razne družbene in državne razmere na zemlji.

Sperva so bili vsi ljudje med seboj enako svobodni, kakor so še sedaj pri ljudstvih na najnižji stopinji omike, n. pr. pri ribičih in lovcih in pri vseh razrodih, ki le životarijo. Ljudstva s posestvom pa je jako mikalo, med posestvo šteti tudi človeka in ga ne više ceniti kakor kako drugo blago; sužništvo ali robstvo je nastalo. Sužnikov vendar nimajo in niso imela vsa ljudstva s posestvom; tako jih ne deržé pravi pastirski razrodi, n. pr. Beduini in Mongolci, tista ljudstva pa skoro zmerom, ki popustijo nestalno svoje življenje ter se mislijo kje vseliti; očaki stare zaveze n. pr. so sami po mestih postopali, črede svoje so pa izročali svojim hlapcem, da so je pasli po pustinjah. Bolj razširjeno pa je sužništvo bilo in je nekoliko še pri vseljenih poljedelskih ljudstvih; zlasti pri onih, ki so prihrumeli v tuje dežele ter vseljene prvotne prebivalce podjarmili. Razen raznovertne sile in zvijače je tudi vera mnogokrat rodila sužništvo (tabu). Nekoliko bolj naraven je nastanek raznih stanov.

Da zamorejo ljudje drug drugega podpirati in braniti, so zlasti, kar je vseljenih, zvezani v velike družbe, = d e r ž a v e imenovane, — z raznimi postavami ali zakoni, ki jim določujejo dolžnosti in pravice.

Ljudstva brez posestva, n. pr. ribiči in lovci, se ne združujejo v države. Le redkokrat se to zgodi pri pastirskih razrodih, vendar njih države ravno tako hitro razpadejo, kakor hitro so nastale. Takim naseljenim razrodom, ki včasih le malo rodbin štejejo, na čelu stoji starejšina ali glavara. Ta ali prav po očetovsko zanje skerbi, jih vodi v mirnih in nemirnih časih ter jih zastopa v dotiki z drugimi razrodi, ali pa z njimi ravna silno ljuto in samovoljno, kakor da bi bili vsi najslabši njegovi sužniki. Stanovitne države ustanovljajo le vseljeni narodi. Za določevanje, oznanovanje in izpolnjevanje postav, za varnost življenja in premoženja in sploh za pospeševanje sreče in blagovitosti državljanov v vsaki državi skerbi vlada. Vladarstvo se loči v državno ustavo ali uredbo in upravo.

Način vladanja se imenuje ustava. Če vlada en sam glavara, pravimo državna ustava je samovladna; če pa državljani sami in od njih in izmed njih izvoljeni uradniki izvršujejo verhovno oblast v državi, je državna ustava ljudovladna. Perve države se imenujejo samovlade, druge pa ljudovlade ali republike.

Samovladne države so cesarstva, kraljestva, kneževine i. t. d., katerih vladarji se zovejo cesarji, kralji, knezi i. t. d. Izborne in dedinske države se ločijo v tem, da v teh vladarji nastopajo vladarstvo po dedinski pravici, v onih pa po izvolitvi.

Če ima samovladar samovoljno oblast črez lastnino, svobodo in življenje svojih podložnikov, ki so njemu nasproti po polnem brez pravice, je njegova vlada despotovska ali samosilniška, država pa despotija (despot ali samosilnik). — Če vlada vladar po postavah od njega samega danih, po katerih pa se tudi sam ravna, in z višimi oblastniki, ki so le njemu odgovorni, imenuje se njegova vlada avtokracija

ali ne omejena (absolutna) samovlada. — Če vladar nima polne oblasti, ampak po ustavi določeno, omejeno in otesnjeno, tako da je postavodavna oblast in nadzorovanje državne uprave razdeljeno med ustavnega samovladarja in zastopnike posameznih stanov ali pa celega ljudstva, je njegova vlada omejena ali ustavna (v ustavni državi).

Republikanska država se zove plemeniška (boljarska — aristokracija), če se je v njej samo en stan, po posestvu, omiki ali rodu najbolj veljaven, polastil verhovne oblasti, — ali pa prava ljudovlada (demokracija), če je vladna oblast v rokah vseh državljanov. Prava ljudovlada se spridi v ohlokracijo ali derhalovlado, če se mnogobrojno prosto ljudstvo (neizobražena derhal) polasti najvišje oblasti v državi; pa tudi aristokracija se lahko popači v oligarhijo ali vlado (nemnogh) nekolicinskih mož ali rodovin, če se le nekateri iz med najbolj veljavnih državljanov polasté verhovne oblasti. — Na čelu republikanske vlade stoji po večem izvuljen predsednik.

Državna uprava je izvrševanje verhovne oblasti v državi, da se postavno življenje v njej ohrani in dalje razvija. Zato postavlja vladar razne gosposke, katerim izroča natanko določena opravila. Te se ločijo v osrednje in deželne gosposke. Osrednje ali najvišje gosposke so zbrane okoli državnega glavarja ter opravljajo najvažnša opravila cele države; deželne gosposke so podrejene osrednjim oblastim ter izvršujejo razna državna opravila posamezne dežele ali posebnega upravnega okraja.

Razmere držav med seboj so različne. Če država sama ustanavlja in opravlja notranjo svojo upravo in tudi zunanje razmere proti tujim državam sama določa, pravimo jej samostalna (ali samoblastna) država. Če ne določa po polnem sama notranje uprave in zlasti če je v zunanjih zadevah odvisna od druge države, je nesamostalna (ali polublastna) država. Če se zedinijo razne države v stanovitno nerazrušljivo zavezo, imenujejo se zedinjene države (zaveza posamnih držav); če se za kak določen namen zavežejo le za nekaj časa, so zavezne države.

Statistika ali znanstvo o državah popisuje duševni in gmotni razvitok, — zunanje in notranje življenje posamnih držav in sicer (po večem) z ozirom na sedanost. Ker so števila najbolj razvidna, je statistika zeló rada rabi, da očitno zaznamuje, kar se je iz njenih preiskav o posamnih državah pokazalo. Njeni številni pregledi in primerki obsegajo obširnost države, nje prebivalstvo, pregibanje (pojemanje ali množenje i. t. d.) prebivalstva, gmotno blagostanje, duševno izobraženost, rodovitnost zemlje, obertnijske in kupčijske razmere i. t. d. Pri vsem tem pa je treba pomisliti, da statistična števila po večem ne kažejo resnice same na sebi, ampak se jej le bolj ali manj približavajo, in da so enote, ki se v številih druga k drugej primerjajo, mnogokrat med seboj silno različne. Kvadratni miriameter ali kvadratna milja zemlje n. pr. je geometrijska količina, ki jo vsak razloči na prvi pogled; a kako različne vrednosti zamore biti za človeka: golo primerjanje poveršin raznih dežel v številih le malo naznanja važnost dotičnih dežel za človeštvo. Enako

je z golimi števili prebivalcev; kdo bi terdil, da je 1000 Slovencev = 1000 Turkom ali = 1000 zomorcem! Prava statistika tedaj ne primerja držav po kakaj nebitvení, slučajni meri, ampak le po tem, kar storé sebi in celemu človeštvu na korist; ona primerja dalje razne učinke državi podeljenih prirodnih darov in s tem pokaže večí ali manjí duševni razvitek in zmožnost njenega prebivalstva.

## Evropa splòh.

### Lega, meje in velikost evropske zemljine.

Starodavni narodi, zlasti Feničani so ločili zahodno deželo od vzhodne in jo po svojem jeziku imenovali Ereb; iz te besede je nastalo ime Evropa. Na vzhodni strani meji ob uralskih gorah in ob reki Uralu z Azijo, s katero je 270 miriam. (360 milj) vzdolž tako zrasena, da se nam zdi na prvi pogled le velik med ledeno pa atlantsko in sredozemsko morje zategnen polotok velikanske Azije. Vendar jo razne lastnosti ločijo od azijskih polotokov in jo činijo samostalen del zemlje. Na severni strani jo obliva severno ledeno morje, v katerem razen malih otočičev stojé k Evropi šteti veliki otoki: Novazemlja, Špicbergi in Izlandija; na jugu pa černo in sredozemsko morje s svojimi deli; le med črnim in hvalinskim morjem se ob kavkažkih gorah Evropa Azije neposredno derži. Na zahodni strani jo zateka atlantski ocean, kjer Portugalci azorske otoke, enako oddaljene od Evrope in Afrike, kot posebno pokrajino štejejo še k našej zemljini. Posamezne dele teh morij (gl. str. 27 in sl.). Ne oziraje se na otoke so v Evropi te-le skrajne točke — erti in nosi: najbolj severna točka je Nordkünn, 71° 6' severne širjave, (Nordkap je na otoku Mageroe) najbolj južna pa nos Matapan, 36° 22' s. š.; poteza med njima meri 385 miriam. (520 z. m.) ter derži črez 35° zemljepisne širjave. Najbolj vzhodna točka je na Uralu, naj bolj zahodna pa nos la Roca, 8° 9' vzhodne dolgosti; čerta med njima potegnena derži črez 69 dolgostnih stopinj ter meri okoli 520 miriam. (700 z. m.). — Z otoki vred meri vsa zemljina okoli 100000 □ miriametrov.

### Porazna razredba Evrope.

Evropa leži sicer sredi celinske polute, vendar je proti zahodu če dalje bolj razderta in členovita; kajti ona je od severovzhoda proti jugozahodu črez 560 miriam. (750 m.) daleč na vse strani tako raztegnena, da je med vsemi zemljinami po morji najlaže do nje priti. Po členovitosti je v sredi med celinsko Afriko in preraztreseno, povodno Avstralijo, pa vendar se morje od severja, zahoda in juga različno va-njo zajeda in obliva mnogo velikih in majhnih otokov in polotokov. Uže Strabon, slavní zemljepisec v starem veku, je opazil veliko razdertost njenega obrežja ter jo imenoval *πολυσχημονεστάτη*, t. j. „mnogočlenovita“.

Deblo evropsko je podobno pravokotnemu trikotu; čegar pravi kot stoji na severnem konci hvalinskega morja; podpona (hipotenuza) je njegova oceanska stranica, ki okoli 450 miriam. (630 milj) dolga, derži od biskajskega do karskega zatona; manjša zatezica (kateta) je njegova celinska stranica, ki od karskega zatona do uralskega ustja meri okoli 260 miriam. (350 milj); dosti večja južna zatezica (meri namreč okoli 320 miriametrov) je njegova morska ali sredozemska stranica, ker ga loči od srednjemorskega sveta. Ta trikot vsaj po večem obsega evropsko deblo, ki meri okoli 72000 □ miriam. (130000 □ m.); na severozahodni in južni strani se ga deržé razni polotoki, poleg katerih stojé bolj ali manj oddaljeni otoki.

Večih polotokov je deset in sicer: 1) Kanin, 2) Kola ali laponski polotok (990 □ miriam.), 3) Skandinavija (7600 □ miriam.), 4) Jütlandija s Šlezvigom (345 □ miriam.), 5) holandski polotok, 6) brentanjski (Bretagne, 190 □ miriam.), 7) pirenejski ali hesperijski (7540 □ miriam.), 8) italjski ali apenijski (1600 □ miriam.), 9) zabalkanski ali gerško-turški (3965 □ miriam.), 10) Krim (250 □ miriam.). — Obseg vsega polotoškega sveta v Evropi in njegovo razmero s celo zemljino gl. str. 42.

Najimunitniši otoki evropski so: 1) Vajgač, 2) Nova-zemlja (1100 □ miriam.), 3) trije otoki Špicbergi, 4) Izlandija (1020 □ miriam.), 5) faroersko otočje (13 □ mirm.), 6) britanski otoci (3136 □ mirm.): a) velika-Britanija, b) Irlandija (822 □ mirm.), c) hebridsko, orkadsko in šetlandsko otočje, 7) danski otoci (okoli 146 □ mirm.), 8) Baleari in Pituzi (50 □ mirm.), 9) Korzika (87 □ mirm.), 10) Sardinija (242 □ mirm.) in Sicilija (292 □ mirm.), 11) maltsko otočje, 12) jonski otoci (26 □ mirm.), 13) dalmatinsko-isterski otoci (okoli 55 □ mirm.), 14) otoci v egejskem morji in Kandija (Kreta, 84 □ mirm.). — Obseg vsega otoškega sveta v Evropi in njegovo razmero s celo zemljino gl. str. 43.

### Navpična izobrazba ali naličje Evrope.

Skoro 2 tretjini evropske celine spadate k nižavju; le manjši južni in severozahodni del je gorat svet. Pa še ta primeroma mali hriboviti krajec je razkosan nekaj z morjem, ki sploh Evropo razdira, nekaj pa z nizinami, ki od raznih strani segajo celó do srede goratega njenega ohrodja. Kako enolični v primeri z Evropo ste Avstralija in Amerika! Ta kaže na vzhodni in zahodni strani dve veliki nasprotji v navpični izobrazbi, preobširne nižine in pa visoko le malo razderto poldnevniško gorovje, katero je na severni polovici promet še le zdaj čez 300 let z onimi zvezal; ona pa ima poleg neprehođnih prostornih ravnin le nezatno gorovje. Zarad raznih nizín in mnogih med gorami se raztegajočih dolin se nikjer v Evropi niso mogle vzdigniti obširnejše visoke planote. Nikjer se ne nahajajo tu velike zaprte planote, kakor so n. pr. po osrednji Afriki in Aziji razširjene. Višavino imajo

vsi od severja proti jugu stegnjeni polotoki, zlasti skandinavski, pirenejski, italski, turško-gerški in krimski, pa dežele sredoevropske: vzhodna in severovzhodna Francija, Švajca, Avstrija, južna in srednja Nemčija. Čerta, potegnena od calais-skega preliva ob ustji turinjske Sale do Visle in od tod poleg rusko-avstrijske meje do ustja dnesterskega, meji južno višavino in severno nižavino. Skandinavski hriboviti svet je razprostert po sredi in po zahodni strani velikega polotoka do ruske meje. Ob azijski meji pa se kopiči dolgo poldnevniško gorovje uralsko. — Zadnji gorovji loči od sredoevropskega velika nižina, ki obsega skoro vso vzhodno in severno Evropo; čez severno Nemčijo derži ob prelivu la Manche po zahodnem Francozskem do pirenejskih gorá. Razen te skupne vzhodno- in sredoevropske nižine ima naša zemlja še več posameznih malih nižin. — Otoki evropski imajo bližnji celini podobno naličje; po večem so gorati, velika-Britanija pa je le na zahodu in severji hribovita in na Irlandiji je celó nad dve tretjini nižave. V obče se imate v Evropi višina in nižina med seboj kakor števili 2: 5; posebej pa je

na celini 28000	□	mirm. višavine in 66000	□	mirm. nižavine,
na otocih 4000	"	"	"	"
		1600		"
skup 32000	□	mirm. višavine in 67600	□	mirm. nižavine,

### Pregled evropskih gorá.

A) Alpe ali bele gore, ponekodi tudi planine ali snežniki imenovane, so pravo jedro evropskih visokih gorá. Začeni se za kotom genovskega zaliva se vlečejo, sperva le malo razrasene, okoli 30 miriametrov (40 m.) daleč proti severju; pri Montblanc-u, najvišem njih veršaci (4800 m.), se obernejo proti vzhodu ter če dalje bolj razrasene derže na eni strani do Donave, na drugi pa do jadranskega morja, ob katerem se Krasa dotikajo. Dolgost teh proti vzhodu merečih gorá je okoli 80 do 90 miriametrov; dolgost vseh Alp znaša tedaj okoli 120 miriametrov. Širokost tega zelo razrasenega gorovja je v raznih krajih kaj različna; v obče rase od zahoda proti vzhodu od 15 do 35 mir., ker je če dalje v več dolgih vej razcepljeno, tako da njih srednja širjava znaša okoli 25 mir. Te v polukrogu razvite gore so v starem veku ločile mali izobraženi svet ob sredozemskem morji od neizobraženega evropskega in še sedaj ločijo celo zemljino v dve zelo neenaki polovici, katerih vsaktera ima drugačno podnebje, drugačno rastlinje, drugačno vreme in drugačno prebivalstvo. Veča raznovrstnost med nižinami in višinami se kaže v Alpah nego v katerem koli gorovju na svetu; zato so od vseh strani pristopne in prehodne in skoro povsodi imajo dosti obdelovanega in naseljenega sveta; (primeri nasproti: skandinavsko, karpatsko, pirenejsko, kavkaško, kordiljersko in himalajsko hribovje!). — Porazno so čez 2700 □ miriam. razširjene ter se navadno ločijo v 1) zahodne (na Francozskem in Italijanskem), 2) srednje (v Švajci, severni Italiji in južni Nemčiji) in, 3) vzhodne (na Avstrijskem).



— Po nadmorski visokosti se delé v 1) nizke, 2) srednje in 3) visoke Alpe. Nizke Alpe (650 do 1600 m.) polnijo skoro izključljivo le severne strani alpskega gorovja, ktero tu le polagoma prestopa v nižino ali pa v malo visoke planote, na južni strani pa kaj sterma propada v italijansko nižino. Pokrite so z velikimi gozdi in lepimi travniki ter imajo po večem dobro naseljene doline z vasmí, tergi in mesti. Srednje Alpe činijo tudi 1000 m. širok pas, (1600 do 2600 m.), ki sega navzgor od meje zadnjega drevja do ločnice večnega snega. Zelenemu vencu primeren obsega ta pas po vsem alpskem gorovji oni svet, ki ga navadno planine imenujemo; pokrivajo ga razne trave in cvetlice in pa alpska zelišča, ki poleti preživé premnogo čred domačih živali. Todi živé tudi Alpam lastne divje živali, n. pr. divja koza (gams), kozorog, svizec ali marmotica i. d. Visoke Alpe se vzpenjajo nad ločnico večnega snega in ledu, ki na njih severni ali senčni strani stoji okoli 2600 m., na južni ali solčni strani in po večem tudi na vzhodnem pobočji pa okoli 2860 m. visoko nad morjem. Po merzlem tem predelu se na več ko 80 miriametrov razprostirajo snežnine in ledniki; le ob stermih stenah, ki snega dalje časa ne nosijo, kvišku molí sivo, golo skalovje; na njem še do 3400 metrov visoko nad morjem poganjajo uborni mahovi in lišaji. Najvišji grebeni alpskih gor so pa (če ne preostri) le s snegom pokriti, kajti ledniki se širijo le na doljnih koncih snežnin ter segajo daleč navzdol v predel srednjih Alp (Unteraarski lednik sega celó do 1040 m. navzdol). — Po snovini se zlasti razrasene osrednje in vzhodne Alpe delijo v notranji poglavitni pas ali prvotne Alpe in v dva zunanja postranska pasa ali apnene Alpe — severne in južne. Prvotne Alpe so sestavljene iz raznega prvotnega kamena zlasti iz granita, gnajsa (ali rule), lesketáča i. d. Dve veliki večkrat pregrajeni podolnici ločite po večem prvotne gore od severnih in južnih apneniških Alp; te se imenujejo apneniške, ker so po večem iz apnenika, peščenika in skrilavca sestavljene. Zarad te snovine se kažejo v svetlosivi barvi, v razjedenih nerednih oblikah in golih stenah.

Posamezni deli z ozirom na njih porazno razredbo so: 1. Zahodne ali francozko-italske Alpe, ki se od prelaza Bocchetta (r. Boketa — 470 m.) do prelaza malega Bernarda (2150 m.) vlečejo; ta prelaz derži iz precej razvite Izérske doline v dolino reke Dora Baltea ter loči kot naj bolj nizka poprečna vdertina zahodne Alpe od osrednjih. Dolge so okoli 30 miriametrov (40 m.) in komaj 15 široke. Od južnega konca proti severju jim raste srednja visokost grebenova od 1900 do 2900 metrov, visokost posameznih veršacev pa od 2200 do 4000 m.; zahodno njih pobočje je dosta širje od vzhodnega, ki se kaj sterma spušča v italisko nižino. Ta najmanjša tretjina alpskega gorovja obsega 3 dele:

a) Primorske Alpe od ligurskega morja do prevoznega prelaza sv. Madalene (2015 m.), ki pelje iz kaj razvite doline reke Durance (— ce = s) v dolino Sture: Col di Tenda (1860 m.) in

Cima dei Gelas (3190 m. ali 9815') — b) Kotijske Alpe segajo od znamenovane južne meje do prelaza ob Mont Cenis-u (3590 m., Col de Fregus 1982 m.), ki derži iz dola izerskega pritoka Arca v dolino Dore Ripeire. Te so naj bolj proti zahodu razrasene, kjer precej sterne propadajo v rodansko dolino. Monte Viso, 3843 m., Mont Genevre (G = Ž) 3000 m., Mont Ollan 4216 m. — c) Grajske Alpe od prelaza blizu Mont Cenis-a (r. Monsenia) do zgoraj omenjenega malega Bernarda, čez kterege so že od najbolj starodavnih časov narodje kot zmagalne vojske (Hanibal) in tergovci prehajali. Zadnja leta je posebna gorska železnica (Fellova iznajdba) čez-nj pospeševala promet med Francijo in Italijo; sedaj je imenitni prehod zapuščen, ker so široko goro pod njim prevertali: velikanski predor mont-ceniski, dosedaj najdaljši podzemeljski prehod, meri 12220 m. ( $1\frac{2}{3}$  milje). Vzhodna os teh Alp ima najvišje veršace, n. pr. Mont Iseran 4050 m., Sassière 3767 m.; na zahodu pa so le srednje in nizke gore.

2. Osrednje ali centralne Alpe (mnogokrat tudi švajcarske imenovane) se vlečejo do globokega razora ob Adži, Izaki, Brenovi gori 2090 m. (prelaz je le 1445 m. nad morjem), Vipi in Ini. Dolge so okoli 40 mir., široke pa kaj različno (poprek 15 do 25 mir.), ker se proti vzhodu če dalje bolj razraščajo. Primerno bi je imenovali jedro alpskih gor, kajti v njih se nahajajo vse posebnosti, ki sploh znatijo alpsko gorovje. Imajo namreč najvišje veršace in grebene in so mnogoverstno razrasene; med njimi se vijejo lepe, visoko navzgor deržeče podolnice in ozke pa sterne preseke; imajo dalje čez 400 lednikov, ki poleg obširnih snežnin napajajo na razne strani sveta tekoče vode; tudi sestavljene so iz raznovertnega kamena, kajti tu se pervikrat očitno ločijo notranje prvotne gore od postranskih apeniških panog. Njih notranji deli so:

a) Peninske Alpe, derže med Dora-Baltea in gorenjim Rodanom proti vzhodu do simplonskega prelaza (2020 m. Simplon), čez kterege je Napoleon I. od l. 1801 — 1805 sezidal prvo veliko cesto iz rodanske doline do Lago-maggiora (ggi = dž). Njih srednja visokost grebenska je okoli 3200 m., najviša med vsemi alpskimi grebeni. Le prehodljivi prelaz velikega sv. Bernarda 3356 m. \*) je loči v dva oddelka: v savojske Alpe ali sklad najvišega alpskega velikana Montblanc-a (4802 m. = 14776') in vališke Alpe ali sklad drugega alpskega velikana Mont e-Rosa (4640 m. = 14280').

b) Lepontinske (ali adulaške) Alpe se vlečejo med prednjim Renom in velikim in komskim jezerom do globokega razdora Spligena

\*) Preimenitni prelaz meri 2492 m. = 7670'; tu stoji uže od leta 962 sloveči samostan oo. avgustincev, ki leto na leto na tisoče ljudi prenočujejo in z živežem preskerbujajo; otmejo jih tudi mnogo gotovi smerti. Le premnogokrat je gerda nehvaležnost njih plačilo. Tako jih Lord Byron za hvalo mu izkazane gostoljubnosti v opombah k Childe Harold-u psuje s „the miserable drones of an execrable superstition“.

(2115 m.), čez katerega pelje vozna pot iz zadnje-renske doline do komškega jezera. Skoro sredi tega pogorja stoji imenitni alpski sklop sv. Gotarda (prelaz z veliko cesto je 2140 m. nad morjem), ki je tako razrasen, da 4 veče reke (Rodan, Reuss, Ren, Ticino) deró z njega na glavne 4 strani sveta.

c) Retske Alpe do brenovega prelaza. Globoki razdori je delé v tri veče oddelke: 1. Grizijske ali graubündske Alpe z Rhätikonom med Renom in gorenjo Ino do predarelskega prelaza (1710 m.), ki je loči od apneniških pogorij na severji. 2. Prave retske Alpe ali sklad široke gorine Bernine (Piz Bernina 4080 m. = 12564') med gorenjo Ino in Veltinom (adska dolina) do predela Reschenscheidecka 1572 m. = 4837'. 3. Dalje proti vzhodu so tirolske ali ötzthalske Alpe med Ino, gorenjo Adižo in Izako. Ta ledeni ötzthalski koren, ena naj bolj strašnih alpskih gorin, ima mnogo veršacev 3500 do 3900 m. visokih (Wildspitze 3870 m. = 11900') in čez 200 manjših in večih lednikov, ki štirinajsti del vse njih poveršine pokrivajo.

Severna stranska pogorja osrednjih Alp:

a) Bernske visoke in nizke Alpe med gornjim Rodanom, grimzelskim prehodom (2176 m.) gorenjo Aro in švajcarsko visoko planoto. Visoke bernske Alpe derzé vzporedno z peninskim pogorjem, s katerim se po večem tudi po snovini skladajo, in imajo velikanske verhe (Finsteraarhorn 4277 m., Jungfrau 4170 m., Mönch 4100 m., i. d.), prevelike snežnine in lednike, ki po obširnosti celó snežnine in lednike valiških Alp prekosé.

b) Vierwaldstadtske, glarnske (Tödi 3612 m., Rigi 1780 m.) thurske Alpe med Aro, Renom in bodenskim jezerom.

c) Algauske Alpe med Renom in Likom (Lech) (Rothe Wand 2690 m. in Muttekopf 2762 m.).

d) Tirolsko - bavarske Alpe med Likom in Ino (Zugspitze 2957 m.).

Južnostranska pogorja osrednjih Alp:

a) Veltlinske Alpe med Veltinom, bergamsko nižino in dolino reke Oglio (Monte Redorta 3040 m., M. Arera 2512 m.).

b) Ortleske ali tirolsko - lombardske Alpe med Oglion, adskim povirjem, wormskim prelazom (2815 m. = 8662') in Adižo. Wormski ali stilfski prelaz, najviša velika pa sedaj zanemarjena cesta v Evropi je loči od berninskih gorá, s katerimi se po svojem prvotnem kamenu zeló vjemajo. Na severnem konci tega pogorja, ki na malem prostoru kaže vsa raznovertna nasprotja visokih gor, stoji ob meji sterma trioglata piramida Ortles, najviši hrib (3916 m.) v Avstriji.

Vzhodne Alpe se proti vzhodu če dalje bolj razrašćajo in znižujejo, nekatere se nehajo ob Donavi in v ogersko-hervaški nižini, nekatere pa blizu jadranskega morja. Posamni deli vzhodnih prvotnih Alp, ki se ob murskem izviru v dve dolgi zahodno-vzhodni panogi ločijo, so:

a) Visoke Ture med Salico, Jezero, Dravo in Bistrim dolom imajo le malo nepripravnih prehodov pa mnogo snežnin in lednikov.

Srednja visokost njih le malo razdertega grebena znaša 2600 m.; iz njega molé mnogobrojni veršaci, ki se prištevajo najvišim avstrijskim hribom (Veliki Glockner 3796 m. = 12009', Venediger 3674 m. = 11622' i. d.).

b) Koroško - štajerske prvotne Alpe med Muro, Katschbergom (prelaz 1580 m.) in Dravo (Eisenhut 2440 m., Zirbiskogel 2397 m., Koralpe 2137 m.).

c) Nizke Ture med gorenjo Anižo, Lesenikom (Liesing) in gorenjo Muro brez posebno visokih verhov in obširnih snežnin (Hochgolling 2859 m., čerminjski prelaz, Rottenmanner Tauern 1251 m., Radstätter T. 1738 m. = 5500').

d) Nizke vzhodnoštajerske Alpe z Wechsel-om (1737 m.) in Semernikom (prelaz 993 m. = 3053', železnični predor pa je le 881 m. = 2713' nad morjem). Prvotnim najvzhodnišim Alpam bi tu vverstili tudi litavske gore in bakonjski les.

Severna apneniška pogorja vzhodnih Alp:

a) Salzburške Alpe se razraščajo med Salico in Ino. Med drugimi gorinami ima ona, ki se zove kamenito morje, najviše veršace (Watzmann 2730 m. = 8400', Schönfeldspitze 2650 m. = 8385').

b) Salzburško - avstrijske Alpe med Salico in Anižo so po polnem sestavljene iz apnenika, v katerem se nahajajo prostorne in čudovito narejene votline. Reke in jezera je ločijo v več posamnih skladov (Tönnengebirge 2428 m., Dachstein 3000 m. = 9500' in sloveči Schafberg 1780 m. = 5630', avstrijski Rigi).

c) Štajersko - dolenje avstrijske Alpe med Anižo, Lenikom, Muro, Murico, Semerniškim prelazom in dunajsko nižino (Hochschwab 2268 m., Schneeberg 2076 m. = 6566').

Južna apneniška pogorja vzhodnih Alp:

a) Tridentinske (ali fasanske) Alpe med Adižo, Izako, Rienzo in beneško nižino. Sestavljene so iz zeló raznovrstnega kamena; njih dosta visoki verhovi niso ostri ali robati ampak odbitim stožkom podobni; semtertje se po njih prostirajo še snežnine in ledniki (Vedretta Marmolata 3263 m.). Od prelaza Kačberga do železničnega razora med Mariborom in Zidanim-mostom derže med Dravo, Savo in beneško ravnino.

b) Karnske Alpe, ki se po globoki preseki zilski v 1. zahodne in 2. vzhodne ločijo.

1. Zahodne karnske Alpe (Reisskofel 2362 m., Dobrač 2154 m. = 6800').

2. Vzhodne karnske Alpe ali Karavanke so po nekoliko podobne velikanski steni, ktere severno pobočje se zeló stermo v dravsko dolino spušča (Stol 2233 m. = 7064', Obir 2134 m. = 6751', Grintovec 2529 m. = 8000', Ostrica 2347 m. = 7426'; prelazi: Koren 1044 m. = 3300', Rateško razvodje 860 m. = 2720', Ljubelj 1355 m. = 4286', Jezerski verh 1205 m. = 3800', Trojanski prehod 615 m. = 1945', i. d.).

K temu gorstvu se štejejo tudi razno razraseni hribje med Savo in Kerko (na Dolenjskem).

c) Julijske Alpe, primerno sklad Triglava imenovane, med Taljamentom (Belo), Žabniškim sedlom (787 m. = 2491', Pontablo), gorenjo Savo in Ljubljnico. Predel (1166 m. = 3692') in globoka pa ozka preseka reke Soče je ločita v 1. goriško-beneške hribe (Čanina 2275 m. = 7200') in 2. v polukrogu razvite grebene korena triglavskega (Mangert — Babji zob — 2675 m. = 8462', Triglav 2865 m. = 9036', Kern 2245 m. = 7100', Vogel 1920 m. = 6073', Blegaš 1563 m. = 4944').

B) Kras ali Kraševina se začenja pri južnih zelo znižanih odraslekih Triglava ob reki Idrici in Ljubljnici pa ob najglobokejšem cestnem razoru, ki pelje iz Idrije na Verbniko.

Kras je v obče zelo nerazvito gorovje, podobno semtertje kaj razburkanemu pa h kratu okamenelemu morju; je namreč razderta krednata in po večem gola visoka planota, iz ktere kratki, ostrorobati apneniški grebeni poganjajo. Posebno lastne so mu kodunjaste doline, manjše koritaste globine in še manjše, lijaku podobne rupe, globoke jame in brezdna, navadna stanovišča divjih golobov. Kamenje njegovo je razjedeno, zato kraška tvorina posebno slovi po svojih votlinah in podzemeljskih jamah, po svojih nerazvitih rekah in ponikvenicah, po svojih podzemeljskih in presihajočih jezerih, po svojih podzemeljskih živalih in rastlinah, i. t. d.

Ta po večem nerodovitni svet je razprostranjen poleg vzhodnega jadranskega morja po celini kakor po bližnjih otocih.

C) Juraj je okoli 30 miriametrov (40 milj) dolgo gorovje od rodanskega do renškega kolena, med Saono in Aro. Ta visoka in nepresekana gorska zagraja, Kraševini zelo podobna, stoji ob francozko-švajcarski meji; največi nje versaci stojé na jugozahodu ter se vzdigujejo nekaj črez 1600 metrov nad morjem (Reculet (c = k) 1700 m.); nekteri (Dôle 1680 m.) posebno slovó po prelepem razgledu črez švajcarsko planoto in v osrednje Alpe.

D) Francozko hribovje pokriva jugovzhodno in severovzhodno Francijo in sega tudi v južno Belgijo, ob levem bregu Rena pa v jugozahodno Nemčijo. Rodan, Saona — Doubs (r. Du) in srednji Ren je ločijo od Alp, jurskih in nemaških gor. Od severja proti jugu je okoli 75 miriametrov (100 milj) dolgo; visokosti je kaj različne: najviše je v vzhodnih pogorjih; na te se proti zahodu verstoma naslanjajo malo visoke planote, stopnjevine in posamna obgorja. Tako francozko hribovje, ki se po nadmorski visokosti le srednjim in nizkim goram prišteva, le polagoma prehaja v zahodno francozko nižavo. Globoki razor ob osrednjem — prekopu (canal du centre) in srednji Loari je loči v a) jugo- in b) severofrancozke gore. Od Rodana na zahodno stran se širijo zelo razrasene, v verhuncih 1600 do 2000 metrov visoke gore z raznimi krajinskimi imeni, ki se skup navadno Sevene imenujejo. Proti jugu so če dalje niže in njih skrajni holmci so po poldanskem prekopu

(canal du midi) po polnem ločeni od severnih končin pirenejskega gorstva. Njih severozahodna veja se pa med Allierom in Dordogno (gn = nj) razširi v auvergnsko (r. overnj-) višavje, najviše hribovje francozko (Puy de Sancy [c = s], najviši verhunec v stožkatem Mont d'or-u, 1890 m. Cantal [C = k] 1860 m.). Planota zlatih-gor (Cote d'or) in langres-ska (= -ger) visoka ravan (med njima je burgundski prekop) veže Sevene s severofrancozkimi gorami. Tu stojé ob srednjem Renu le malo visoki Vogezi (Ballon de Sulz 1422 m., Grand ventron 1430 m.), Hundsrück in Eifel. Proti zahodu Vogezi po berdovitih planotah, (n. pr. lorenski) prehajajo polagoma v nižino. Ob severni meji in na Nizozemeljskem so ardenske gore.

E) Hercinske gore so med srednjim Renom in Odro po južni in srednji Nemčiji pa po severozahodni Avstriji razprostranjene. Po visokosti so srednje gore in prigorja. Posamezni njih deli so: Černi les ali Schwarzwald je dolgo gorstvo ob donavskem povirji, vzporedno z Vogezi; razprostranjen je med renskim kolenom in Nekarjem. Med Nekarjem in Menom je Odenwald; onkraj Mena od njega na treh straneh oklenen pa Spessart; od tega proti severju stoji gora Rhön, kjer Fulda izvira. Smrečine (Fichtelgebirge 800 m.) so imenitni gorski sklop, v katerem Men, Nab, Sala in Ogra izvirajo. Turingski in frankovski les merita od Smrečin v severozahod; od teh proti severju stoji rude bogati Harz (Brocken 1140 m. = 3500'), na povirji Allere med Salo in Lejno. Teotonski les je med Vezero in Emso. — Šumava ali česki les (1300 m. = 4000') se začena na jugovzhodnem konci Smrečin ter se vleče proti jugu med Avstrijo in Nemčijo. Rudne ali Krušne gore deržé od Smrečin na severovzhodno stran do Labe. Onkraj globoke preseke labske se vzdigujejo Sudeti s Kerконоši (Snežka 1588 m. = 5022') in Jeseniki (1487 m. = 4700'), ki českemu lesu vstric deržé do vira reke Odra.

F) Karpati stojé na 3700 m. merečem podnožji na avstrijski zemlji onkraj Morave in Donave, ki jih loči od Alp in balkanskih gorá. Osem do 30 miriametrov (10 do 40 milj) široki in čez 100 miriam. (okoli 140 milj) dolgi se vlečejo na oblok od Donave blizu Požuna ob ogerski, moravski, gališki meji ter se širijo čez vse Erdeljsko.

Po porazni razredbi se ločijo: Mali Karpati ali Javorniki (800 m. = 2500') med Vagom in Moravo do izvira Mijave; od tod naprej do Bečve se imenujejo Mijavske (tudi bele) gore. Beskidi so med Bečvo, gorenjim Vagom in Dunajcem; razraseni so v več posamnih obgorij (prelaz Jablunka 630 m. = 2000', Lisa hora 1320 m. = 4176', Radošt 1090 m. = 3456' z ostalinami darovališč malikovalskih Slovanov). Med Vagom, Dunajcem in Popradom se širi visoka Tatra; vsi verhunci te velikanske gorine segajo nad 1900 m. (5800') nad morjem. (Krivan 2488 m. = 7870', Gerlsdorfski ščit 2640 m. = 8354', Lomniški ščit 2646 m. = 8370'). Obgorja na jugu od visoke Tatre, n. pr. Liptovsko in Nitransko gorstvo, Ščavniško ali ogersko rudogorje, Matra in Novogradski hribi, i. d. so po raznih donavskih

dotocih ločena drugo od drugega in štejejo se med predgorja ogerskih Karpatov. Gozd nati Karpati (Černi les) deržé od Dunajca — Poprada in Tople do izvirkov naj gorenjega tisinega dotoka Više. Razraseni so le malo (vulkansko pogorje Verholet (1090 m. = 3360') stoji na jugu vzporedno z glavnim grebenom) in so proti vzhodu če dalje divjejši in viši (Černa gora 2051 m. = 6490'). Erdeljski Karpati so po ondešnji deželi razraseni ter kot obrobne gore oklepajo erdeljsko višavje, ki ima okoli 300 — 400 metrov srednje visokosti nad morjem. Obkrajne gore se na vzhodu in jugu zovejo Erdeljske Alpe (planine), katerih neki posamni južni oddelek je Fogaraško pogorje. (Negoi 2541 m. = 8040', Bučeč 2513 m. = 7950', Vulkanov prelaz, Červena veža). Obkrajne zahodne zeló razrasene gore so erdeljsko Rudogorje.

G) Na jugo-vzhodu Kras ob neizraženi meji polagoma prehaja v turško-gerško hribovje, ki obsega ves ilirsko-gerški polotok. Glavni sklop tega v mnogobrojne panoge in obgorja razrasenega hribovja je široka gorina Ril (Orbelus) in Šardag na 42° severne širjave in 40° vzhodne dolgoti z 2640 metrov visoko iglasto okroglo Kobilico. Od teh gorskih gromad deržé proti severju do Donave in Save razno imenovane serbsko-bosenske gore, proti vzhodu do črnega morja pa razrasena bolgarska pogorja, ktera so naj bolj znana pod imenom veliki in mali Balkan. Od Šardaga proti jugu je iztegnena panoga Boradag in Pindus z več stranskimi vejami, ki polnijo južnoturški svet in severno polovico gerškega kraljestva; tudi pripolotok Morea je skoro po polnem hribovit (Tajget ali Pentadaktilon okoli 2400 m.). Vse te gore so večidel srednje gore.

H) Apenini, ktere prelaz Bocchetta in reki Polcivera in Scriveria od Alp ločijo, deržé v več vzporednih gorstvih po celem italskem polotoku; tudi gore na Siciliji so le kos apeninskega hribovja, ktero je prederl ozki mesinski preliv. Najoži (komaj 3 miriametre široki) in najnižji (1000 do 1600 metrov nad morjem) so Apenini precej v severni končini in na polotoku kalabrijskem; najširji (25 miriam.) in najviši (1900 do 2900 m.), so pa v srednji Italiji, kjer verh Gran sasso d' Italia (velika skala) 2992 metrov (9200') meri.

Z ozirom na njih porazno razredbo se navadno ločijo v severne, srednje in južne Apenine. Po visokosti so po večem le srednje gore. Ker so zeló proti gorkemu pasu pomaknjeni, ne segajo tudi najviši verhovi zeló razrasenih Abruzzov (Gran Sasso, Monte Amaro 2900 m. = 8940') do ločnice večnega snega. V Siciliji, ktero po večem pokrivajo, nimajo skupnega imena, ampak se v posamnih pogorjih imenujejo pelorske, nebrodske, madonske i. d. gore. Na tem otoku stoji tudi Etna (3290 m. = 10200'), najviši, celó nad ločnico večnega snega moleči italski velikan; a ta ognjenik je le samski hrib, kakor tudi ognjebljurni Vezuviij (1186 m. = 3650'). Otoka Sardinija in Korzika sta tudi hribovita, vendar se njijni hribeje po snovini in legi morajo vverstiti k alpskemu gorovju.

I) Gore hesperijskega polotoka so sklenene vse v pirenejsko gorovje, tako imenovano po visokih Pirenejih na severu stoječih. Sredi polotoka je razprostrta visoka ravan, ki jo nizko gorstvo, od vzhoda proti zahodu potegneno, v dva predela deli. S tem vzporedno oklepate dve obrobni pogorji osrednjo planoto, ki jo široke, nižinam podobne doline na jugu in severji ločijo od najvišjih iberskih gor. Te se vverstujejo visokim goram, one na osrednji planoti stoječi pa le sredo- in predgorjem.

Pireneji (t. j. goline) se vlečejo ob špansko-francozki meji od nosa de Creus (C = k) do biskajskega zaliva. Dolge so 40 miriametrov (55 milj), široke pa zlasti v srednjem oddelku 9 do 11 miriametrov (12 do 15 milj). Iznad le malo razdertega grebena njihovega (poprek okoli 2600 m. visokega) se le nekteri verhovi še nekaj čez 600 m. više vzdigujejo (velikanski sklop Maladetta z veršacema Pic de Nethon 3485 m. in Montperdu 3412 m). Od rečice Bidasoe derži proti zahodu tik biskajskega zaliva kantabrijsko in astursko obrobno pogorje, ki se na zahodu v galicijske gore (Alpe) razcepi. Če ravno so te gore dosta niže od pirenejskih, vendar se po njih zemljepisni legi lahko štejejo za njih podaljšek. Sierra (pogorje) Guadarama je z drugimi sierrami vred dolgo ločilno gorsto kastilsko med rekama Duero in Tajo (j = h); na Portugalskem se imenuje sierra Estrella (ll = lj) ter se semtertje vije in se na konci proti jugu obrnena z nosom de la Roca v morje spusti. Sierra Moreña, z drugimi gorami vred andaluško obkrajno pogorje imenovana, je med Guadiano in Guadalquivrom. Na jugu od Guadalquivira in brežnice Segure je razprostrta Sierra Nevada (Snežniki), najviše špansko hribovje (Mulahacen 3575 m. = 11000').

J) Britanske gore so po veliki-Britaniji raztresene: Cornwaliske gore na jugozahodnem polotoku, waleske (r. velske) pa na zahodnem (Snowdon, r. Snodn, 1090 m.) nizko-hribovita zemlja Cumberland (r. Kemberlend) in Peakove (r. Pikove) gore; gore Chewiot (r. Čivjet) in škotska višavina z grampianskimi (r. grempienskimi) Ben Newis (ew = ju) 1536 m. in severno-kaledonskimi gorami. Vse so le nizke gore.

K) Skandinavsko hribovje je razprostranjeno po zahodni polovici ondešnjega poluotoka. Proti vzhodu prehaja v razdrtih stopinjah v nižino; zahodno njegovo pobočje pa kaj sterma propada v atlantsko in severno ledeno morje; v zadnjem tem morji stojé lafotški otoci, ktere tudi le gore pokrivajo. Po visokosti se sicer prištevata le srednjim goram, pa je vendar po večem s snegom in ledniki pokrito, ker je zelo daleč proti severju pomakneno.

Skupnega imena nimajo gore skandinavskega polotoka, ampak se po različnih delih različno imenujejo. Laponske gore, Dzili, Fieldi (Kjöli in Fields). Veršaci: Skagastel 2574 m., Snöhätta (Snežka) 2320 m. i. d. Posebno lastne so jim gorate planote, iz



kterih se silno velike nepresekane gorine, velikim nasipom podobne okrogle kope in igle vzdigujejo. \*

L) Izlandija je vsa hribovita; od obrežja proti sredi se vzdigujejo razne gole gore, do 2000 m. visoke; nad 800 m. visoko so pokrite z večnim snegom, iz kterega se velikanski do morja moleči ledniki narejajo. Tvarine so po večem vulkanske, n. pr. ognjenik Hekla 1558 m., Oeráfajokul 2030 m.

M) Ural, 185 miriametrov (250 milj) dolgo gorovje, loči evropsko nižavo od velike azijske. Te poldnevniške gore so po grebenu poprek okoli 1000 metrov visoke, njih veršaci pa merijo nad 1900 metrov. Delé se v severni ali pusti Ural med vajgaškim prelivom in pečorskim povirjem; srednji ali rudobogati Ural od Pečore do razora pri Jekatarinburgu; ta je sicer najviši (Kondšakov kamen 1560 m. = 4800') vendar najbolj prehodljiv; južni Ural ali uralski les je sestavljen iz raznih vej (Iremel 1546 m. = 4760'), ki so med seboj zvezane v male planote.

### Planote gorske.

Zeló obširnih planot ali gorskih ravnin ni v Evropi. Najznamenitnejše so: Španska planota med kantabro-asturskim in andalužkim pogorjem. Prej omenjeno kastilsko gorstvo jo loči v starokastilsko planoto, poprek okoli 850 metrov visoko, in novokastilsko, počez le 800 m. nad morjem. — Južnonemška ali gornjedonavska planota med sredonemškimi gorami in severnim podnožjem severnih apeniških Alp. To okoli 200 do 260 m., v gorenjem Palatinatu celó 300 do 400 m. visoko planoto nekaj pregraja, nekaj pa zagraja frankovski in švabski Jura (poprek okoli 520 metrov visok). — Dosta manjša je poprek 450 m. visoka švajcarska ravan, ki je kot velik podaljšek južnonemške planote zategnena med Juro in osrednje Alpe. Še manj znamenite so francozka, turška in gerška planota.

### Pregled posamnih nižin evropskih.

Veliko skupno nižavje evropsko od Urala do Pirenejev se deli v 1. vzhodno ali slovansko nižino od Urala do Odre, 2. srednjeevropsko in sicer a) v nemško nižino med Odro in Renom pa b) francozko med Renom in Pireneji. Slovanska nižina, 130 do 170 metrov (400 do 500') visoka, nima nikakoršnih hribov (razen Jajle ali taverske gore v Krimu); vendar se deli v 3 velike predele, ker uralo-baltiški (najviši verh 1080' ali 350 metrov) in uralokarpatski herbet (najviši verh 416 m.) prek nje derži od Urala do Labe. Čerta na str. 95 omenjena jo loči od hribovitega sveta, le da je v Galiciji mestu nižine valovita, nekaj viša planota in pa da je ob črnem-morji tudi še poleg dolenje Donave med turškim hri-

bovjem in erdeljskimi Alpami razprostranjena rodovitna nižina, doljenja donavska imenovana. — Velika ogerska nižina, 60 do 130 metrov visoka in okoli 940 □miriametrov velika je med notranjimi Karpati in najbolj vzhodnimi Alpami razširjena; ob Dravi in Savi sega nalik jezikom daleč med vzhodne razrastke alpske (Hervatsko-slavonska nižina, 50 metrov visoka). Mala ogerska nižina meri 90 □miriam. in je poprek 116 do 130 metrov visoka. — Gornjeitalska nižina ob Padu, zato tudi padska nižava imenovana, se čez 440 □miriam. prostira med Apenini in Alpami; nje visokost od jadranskega morja proti zahodu je redoma večja, tako da pri Turinu stoji uže 210 metrov nad morjem. — Kakor južnoruska nižina prehaja na enej strani v dolnjedonavsko, na nasprotnej pa v veliko azijsko, tako prestopi severna ruska okoli botniškega zaliva v prostorno skandinavsko nižavo, ki se na ondotnem polotoku razširja od vzhodnega podnožja skandinavskih gora do baltiškega morja.

Razen naštetih nižav se ob ustjih in spodnjem teku veletokov nahaja še več manjih, tako ob Guadalquiviru andaluzijska, ob Ebru iberska, ob Rodanu, provençalska, ki se med Seveni in Pireneji z veliko francozsko skup derži, ob Arnu toskanska, ob Tiberi rimska, ob srednjem Renu zgornje-renska ob Moravi in Donavi pa pomoravsko polje z dunajsko kotlino.

### Kopnozemeljsko vodovje evropsko.

Vode evropske tekó v tri morja: v severno ledeno morje, v atlantski ocean in v hvalinsko jezero; a svet je kaj različno razdeljen med rečena pomorja: največi del Evrope visi namreč k atlantskemu oceanu, najmanjši pa k severnemu ledenemu morju. Tudi atlantsko pomorje okoli 68000 □miriametrov (124000 □milj) obsegajoče se zelo različno razdeli med posamne dele tega oceana; največ ga pride na dve najbolj zaperti notranji morji, namreč na baltiško morje 24000 □miriametrov in na černo morje 20000 □miriametrov, nasproti pa na severno ali nemško morje komaj 6600 □miriametrov. Glavno razvodje evropsko med severozahodnimi morji (od cadizkega (c = k) zatona do karskega morja) in jugovzhodnimi (od gibraltarkega preliva do črnega in hvalinskega morja) derži od jugozahoda proti severovzhodu, bolj ali manj vzporedno z dolgotno osjo cele zemljine.

V obče se Evropa posebno odlikuje z raznovrstnostjo in veliko množico tekočih vod (nekteri so jih našeli okoli 230000, katerih tek vsaj čez 2000 metrov meri). Tako velikanskih rek kakor druge zemljine nima Evropa, ker se uže zarad raznoličnosti njenega poveršja taki veletoki niso mogli razviti. Nima tudi onih Aziji lastnih sotočnic, ima pa nekaj vzporednih rek n. pr. Dneper in Don, Bug in Dnester i. d. Posebno važno pa je za razvitek evropskega prebivalstva, da so veletoki po celej zemljini razdeljeni in da med njimi precej

velike brežnice v bližnja morja tekó. Tudi to je omeniti, da so povirja in porečja tako drugo drugemu približana, da se med njimi nikjer ne nahajajo obširne brezvodne ali nepristopne pokrajine. Posebno očitno se to kaže v glavnih dveh povirskih središčih. S teh teče 18 glavnih rek evropskih, zvezdnim svetlobnim trakovom enako, na razne strani in v razna morja. Iz alpskega središča teče 12 rek (k njim je prišteta tudi Donava, ki z Alp dobiva večino svoje vode) v 6 raznih morij; iz drugega središča sredi slovanske nižine pa teče 6 veletokov v 4 sredozemska morja.

Najimenoitniše reke evropske so

α) krog severnega, ledenega morja:

1. Pečora izvira ob azijski meji na Uralu; velika ta plovna reka teče po Ruskem med zapuščenimi zamerznenimi ali močvirnatimi bregovi (tundre) proti severju.

2. Mezenj prihaja iz pečorske goljave ali tundre (Mezenj).

3. Severna Dvina, nastajajoča iz rek Suhona in Jug, teče proti severozahodu ter se izliva v belo-morje (dvinski zaliv, Arhangelsk).

4. Onega je kakor Mezenj reka brežnica, ki teče skozi gozd-nato, močvirnato puščobo v oneški zaliv (Onega).

β) krog atlantskega oceana:

α) v baltiško morje tekó:

1. Neva na Ruskem, ki po svojem kratkem zahodnem teku, veže ladožko jezero s finskim zalivom (Petersburg). — Svir veže ladožko in oneško jezero; to je zopet zvezano z belim-jezerom, iz kterega Šeksna teče k Volgi.

2. Zahodna Dvina izvira iz malih jezerc blizu volhonskega lesa; v svojem vodotoči, ki se kaj rad zasipa, ima več vertincev. Nje dotok Ula je s prekopom zvezan z Berezino, velikim dotokom Dnepra, ki teče v černo-morje (Riga).

3. Njemen izvira na južni strani uralo-baltiškega herbta ter se po zeló zavitem zahodnem teku na Ruskem in Pruskem izliva v kursko lokvo. (Grodno, Kovno, Tilza).

4. Visla izvira iz gore Jablunke v Karpatih, ter teče proti severju in ima v zeló rodovitni nižini deltasto ustje v novo-lokvo (ki se naredila l. 1510). Od Sandomira naprej nosi celó večé ladije (Krakov, Sandomir, Varšava, Torun, Gdansko). Desni dotoci: Dunajec, San, Bug.

5. Odra izvira na Moravskem v močvirnatem oderskem-lesu; nje gornji tek je kratek, srednji derži do Glogova, kjer se nazdoli nje doline po polnem izgubé; izliva se v razdeljenih panogah v malo in veliko lokvo. (Ostrava, Vratislav, Frankfurt, Štetin). Varta z Notečem jej je desni dotok, na levi so pa: kladška Nisa, Bobrova in lužinska Nisa.

β) v severno ali nemško morje:

1. Laba izvira na jugozahodnem pobočji Kerkonošev blizu Snežke. Od Ustja nad Labo (Aussig) se celó parobrodi, nad veltavskim ust-

jem pa le mali čolni po njej vozijo. Nje spodnji tek je po peščeni pa rodovitni nižini zelo razvit. Ob ustji je skoro en miriam. široka ter do Hamburga navzgor nosi še največe morske ladije (Kraljev-gradec, Kolin, Litomerice, Draždane, Desov, Deyin, Hamburg). Desna dotoka sta jej: Izera in Havola s Sprevo; levi pa: Orlica, plovna Veltava s pritoci: Lužico, Sazavo, Votavo in Berovsko; Ogra, Moldava in Sala.

2. Vezra postaja pri Mündenu iz izvirnih rek Fulde in Vere; delé enakosnovne gore, teče proti severju, kjer se od desne z Alero pomnožena skozi široko plimujuče ustje v morje spušča.

3. Emza, nižinska reka brežnica srednje velikosti, izvira v tevtonskem lesu ter se izteka v dolartski zaton.

4. Ren se v oserčji Švajce nabira iz 3 večih potokov: iz prednjega, srednjega in zadnjega Rena. Od Kura naprej teče skozi precej naklonjeno poprečno dolino proti severju do bodemskega jezera; od tega do Bazila gre po zunanji neograjeni podolnici, ki se premeni v preseko na mestu, kjer se Ren čez visoko skalovje spušča. Od Bazila navzdol se vije čez zgornjerensko nižino, zelo razširjeno rodovitno podolnico; pri Bingenu znova stopi v preseko, ki loči sredorenske gore. Pri Bonu pride v sredoevropsko nižino in spodnji tek njegov se začne. Daleč pred ustjem v Holandiji se razdeli v več panog, katerih so pa nekatere zelo plitve. Od ustja do Kolina se morske ladije, dalje navzgor pa le manjše po njem vozijo (Kur, Konstanc, Schaffhausen, Basel, Kehl, Strassburg, Karlsruhe, Mannheim, Moguncija, Koblenz, Bon, Kolin, Düsseldorf, Arnheim, Lejden, Utrecht, Rotterdam). Desni dotoci so mu: Nekar s Koherjem in Jakstom, Men ali Mogan, Lana, Siga, Rura in Lipa; levi pa: Ara z Rajso, Ila in Mozela.

5. Moza izvira na langres-ski planoti, predere v globokem vodotoči aragonski les in Ardene ter pri Mاستrichtu stopi v dolnjerensko nižino; pred ustjem se razcepi v več panog, katerih glavna se z Renom združena v morje izliva (Verdun, Sedan, Namur, Lüttich, Mاستricht).

6. Skalda izvira na severnofrancózski nižavi blizu St. Quentina (r. Sen Kanténa) in je plovna skoro precej od izvira. Prišedši iz Belgije se na Nizozemeljskem po več zelo širokih rokavih v morje vali (Gent, Antwerpen).

7. Temza, na gornjem teku Izis imenovana, izvira na holmcih cottwoltskih (c = k); ta najimenitniša reka na Angležkem nosi na dole-njem teku največe morske ladije. Oxford (r. Oaksfórd).

8. Humber (r. Embr.) največa reka britanska in Tweed (r. Tvid) tudi na Angležkem.

γ) v Kanal la manche (morski rokav) in biskajski zaliv:

1. Sena izvira skoro sredi Francije na planoti langres-ski; teče po večem po nižini, navadno po njej imenovani ter se po zelo zvitem severozahodnem teku izliva (tu 12 m. široka) v preliv la manche. (Troyes (r. Troá), Pariz, Rouen (r. Ruán), Havre). Desni dotoci so

jej: O b a (Aube), M a r n a in O a z a (Oise), levi J o n a z Armançonom.

2. L o a r a izvira v oserčji visoke Francije (na Gerbier-u des Jonc). Pri Briar-u, po polnem pa še le pri Orleans-u stopi v nižino; do tega mesta nosi velike porečne ladije, do Nantes-a (r. Nanta) pa tudi manjše morske. Dolenji tek se jej kaj rad zasipa (Nevers, Orleans, Blois [r. Bloa], Tours [r. Tur], Nantes). Levi dotoci: Allier (r. Aljé), Cher (r. Šer), Indre (r. Endr), Vienne; desni: Mayenne (r. Majén) z malo Loaro.

3. G a r o n a izvira v srednjih Pirenejih; nje srednji tek seže do Toulouse (ou = u) od kjer prekop poldanski (canal du midi ali de languedoc) derži v lijonski zaliv (sredozemsko morje). Tekoča proti severozahodu sprejemlje desne dotoke: T a r n, L o t in Dordogne (gn = nj). Plimujoči nje izliv se od Dordogne navzdol zove Gironde (G = Ž) (Toulouse, Bordeaux (r. Bordô).

4. A d o u r (ou = u) je jugozahodna brežnica francozka, izvirajoča na severozahodnih Pirenejih.

δ) v odprto atlantsko morje:

1. M i n h o (r. Minjo), izvira v galicijskih gorah in se kot mala de- reča brežnica ob špansko-portugalski meji izliva v morje.

2. D u e r o se zbira sredi Španije (42° s. š., 14<sup>4</sup>/<sub>5</sub>° v. d.); veči del njegove teka je na starokastilski-leonski planoti. Ob plimujočem ustji (pri Portu) nosi morske ladije.

3. T a j o (j = h) izvira na Serranii de Cuenca (c = k). Ta naj- daljši pirénejski veletok ima le malo vode, zlasti po leti tako malo, da ga pri Santaremu lahko prebreds; ustje njegovo je pri Lizboni 10 do 14 kilometrov široko.

4. G u a d i a n a izvira iz več kalov na planoti manchski (ch = č). Med vsemi pirenejskimi veletoki je ta reka najožja in ima tudi najmanj vode (Merida, Badajoz [j = h]).

5) G u a d a l q u i v i r (qu = k) izvira na vzhodnem andalužkem gorovji in po kratkem teku med gorami hitro dospe v andaluško nižino, po kateri se počasi proti morju vali. Najvažniša ta reka španska, ki ima obilno vode, se daleč pred ustjem deli v več panog, ki se pa pred iztokom zopet zedinijo.

e) v sredozemsko morje:

1. S e g u r a, J u c a r (r. Hukar) in Guadalaviar, 3 španske brežnice zeló vzporedno v morje tekoče.

2. E b r o izvira na stopnjeviní reynoški ter teče po odperti nižini aragonski; vode ima le malo in vodotoč se mu kaj rad zasipa; zato so mu ob desnem bregu izkopali aragonski ali cesarski prekop (Za- ragoza, Tortoza).

3. R o d a n izvira iz rodanskega lednika na zahodnem pobočji gor- skega sklopa sv. Gotarda. Potem teče do Martigny-a (gny = nji) po dolgem zapertem „vališkem“ dolu ter se skozi ozko preseko izliva v ge- nevsko jezero. Pri Genevi zapušča okoli 300 metrov globoko jezero in

se vije po sternih presekah in kratkih podolnicah proti zahodu do Lyon-a, kjer se pravokotno naravnost proti jugu oberne in na zadnje po več strugah v morje izliva (Sion, Geneva, Lyon, Valence [r. Valans], Avignon [gn = nj], Arles [r. Arl]). Dotoci: Saona (r. Sonā) iz Doubs-om (r. Du-) na desni, Izéra in Durance (ce = s) na levi.

4. Arno, Tibera, Garigliano (gli = lj) in Volturno so primeroma male brežnice na zahodni strani italskega polotoka.

5. Pad največa reka v Italiji, izvira na Monte Visu ter teče po rodovitni nižini gorenjeitaljski od zahoda proti vzhodu. 9 mirianetrov pred morjem se začne cepiti v mnogo panog (14), med katerimi se lepo zelene in močvirnate ravnine širijo (Turin, Piacenza [c = č], Cremona [C = K], Ferrara). Dotoci njegovi na levi: Ticino (c = č), Adda, Oglio (r. Oljo) in Mincio (ci = č).

6. Adiža izvira na Reschenskem predelu med berninskimi in ötzthalskimi Alpami. Gorenji nje tek derži do Bolzana, srednji pa do Verone, od koder teče do ustja po beneški nižavi, (Meran, Trident, Roveredo); Izaka z Rienco je nje najmenitniši dotok.

Razen zadnjih dveh rek se v jadransko morje še izliva mnogo manjših brežnic in sicer:

a) Bakiljon, Brenta, Plava, Livenca, Taljment ob zahodni — beneški strani; vse izvirajo v južnih apneniških Alpah.

b) Soča izvira na Triglavu in teče po globoko rezanem vodotoči skozi najdaljšo preseko v vzhodnih Alpah v severni kot jadranskega morja.

c) Mirna, Zermanja, Kerka, Cetina, Neretva in Drina, so reke brežnice, ki na vzhodni strani povečem iz kraškega sveta v jadransko morje tekó.

č) v černo-morje:

1. Donava postaja v črnem-lesu iz izvirnih potokov Brigach in Brege; od tam, kjer gore zapušta, vije se do izliva inskega v raztegnenem loku čez švabsko-bavarsko planoto; na Gorenje-avstrijskem in nekoliko tudi na dolenjem pa severne alpske končine in južni odrasleki hercinskih gor ožijo zeló njeno ob gorenjem teku široko dolino. Pri Greinu stojé v njenem vodotoči močne skaladi, ob katerih se nareja (nekdaj ladijam zeló nevarna) kernica. Pri Kremsu stopi v bolj razširjeno kotlino, tulnsko polje imenovano; od Dunaja naprej teče počasi in brez ovir čez moravsko polje; blizu izliva moravskega pa prodere male Karpate in stopi v malo ogersko nižino, kjer se deli v več panog, ki dva velika otoka (veliki in mali nasipljenec) obdajajo. Prišedši čez gorujo ogersko nižino prodere med zeló skup pomaknenimi novogradskimi gorami in bakonjskim lesom v doljno ogersko nižavo. Črez to se od severja proti jugu v mnogih ovinkih počasi vali do meje avstrijske. Pri Ršavi tudi to zapustivši dere skozi 70 kilometrov dolgo kamenito preseko med edeljskimi Alpami in serbskimi hribi ter dela tu več, ladijam kaj neugodnih berzic. Na tem oddelku njenega teka se poprej črez 1000 m. široka reka stisne do 200 m. Dalje teče proti vzhodu črez globoko valaško nižavo,

kjer mnogo močarin in jezer pa tudi dokaj otokov nareja. Na zahodu valaške nižine se je za malo miriametrov približala črnemu-morju, pa neka malo viša planjava, Dobrudša imenovana, jej zagraja pot naravnost v morje ter jo zavrača proti severju. V to mer do Galaca tekoča se pred jugovzhodnimi končinami erdeljsko-moldavskih Karpatov zopet oberne proti vzhodu ter se, v mnogo vedno se premenjajočih panog razcepljena izliva v černo morje. Med panogami njenega ustja se po velikosti posebno odlikujejo kilijska, sulinska in kedrilska, vendar je samo sulinska plovna za velike ladije. Ker Donava, glavna reka srednjeevropska, na svojem prav razvitem teku le malo pada, vozijo se po njej do Ulma navzgor velike prevozne ladije, do Ruščuka pa celó morske (Ulm, Donauwert, Ingolstadt, Rejno, Pasov, Linc, Krems, Dunaj, Požun, Komarno, Ostrogon, Vacov, Pešta, Budim, Muhač, Novi sad, Petrovaradin, Beograd, Vidin, Ruščuk, Silitrija, Brajlov, Galac, Ismail). — Dotoci njeni so na desni: Ilera, Lik (Lech), Izara, Ina s Salico, Travna, Aniža, Litava, Raba, s Zilo in Muro zedinjena Drava, z zanimivo Ljubljaničo, Kolpo, Uno, Bosno in Drino združena Sava in pa serbska-Morava; na levi pa: Altmühl, Naba, Rezna (Regen), z Dijo zedinjena Morava, Vag, Nitra, Gron, Ipolj, Tisa s pritekajočim Samošem, Krišem in Morišem, pa Olta, Seret in Prut.

2. Dnester izvira na severnem pobočji karpatskega lesa, ne daleč od povirja vislinega dotoka Sana. V srednjem teku ima v zelo globoki strugi več berzic in malih slapov; potem pa počasi teče črez nizke podolske in-besarabske goljave. Ladije se po njem le malo vozijo (Galič, Bender).

3. Bug izvira blizu gališke meje ter teče po Južnoruskem z Dnestrom vzporedno v černo-morje.

4. Dneper se začneja v močvirnatem lesu na jugu od Valdaja. Od Kijeva dalje teče prek nekoliko vzpete zemlje in ima zelo vderto skalovito strugo z berzicami in malimi slapovi, ki vožnjo po njem zavirajo. Tako uralo-karpatski herbet pretakaje se počasi vije črez globoko travnato nižavo v herzonsko lokvo; ta je 7 do 40 kilometrov široka, pa ne preveč globoka (Smolensk, Mohilev, Kijev, Jekaterinoslav, Herzon). Dotoci: Berezina in Pipret na desni, Sož in Desna pa na levi.

5. Don prihaja iz Ivanovega jezera na jugu od Tule; tudi njegova struga je globoko črez uralo-karpatski herbet vrezana; dolnji tek njegov, okoli 25 miriametrov dolg, derži prek po polnem ravne globoke nižine, tako da leto za letom črez bregove stopa in bližnjo okolico namaka (Čerkask, Azov). Hoper, Medvedica in Donec so njegovi največi dotoki; najzanimiviši pa je Manič, ki se na levi strani blizu Čerkaska vanj izliva. Ta prihaja od vzhoda iz globokega po njem imenovanega razora (640 verst t. j. 675 kilometrov dolgega), po katerem je bilo enkrat hvalinsko jezero skleneno z azovskim morjem.

e) krog hvalinskega morja:

1. Volga, največi veletok evropski, izvira iz jezera seližarskega

v volhonskem lesu 290 metrov (890') nad morjem; sperva teče med visokimi, gozdnatimi bregovi, potem pa skoro nepretergoma prek globoke valovite nižine. Na dolnjem teku čez zeló peščeno goljavo ima na desni strani zeló stern in razdert, do 65 metrov visok breg, na levi nizko ležeče močvirnate livade. Pred izlivom se raznovrstno razcepi, tako da štejejo okoli 60 raznih rokavov, med katerimi je eden čez 7 kilomet. širok (Tver, Ribinsk, Jaroslavl, Kostroma, Nižni Novgorod, Kazan, Simbirsk, Samara, Saratov, Sarepta, Astrahan). Kama na levi in Oka z Moskvo na desni sta njegova največa dotoka, drugim samostalnim rekam evropskim primerna.

2. Ural ali Jaik izvira v gozdnatem Uralu ter proti jugu tekoč dela mejo med Evropo in Azijo (Verh uralsk, Orenburg).

Obe ti vodi ste pustinjiski reki, ker se v zaperto hvalinsko jezero izlivate.

### Pregled najmenitnejših rek evropskih

po razvoji njih teka, po naraznosti med virom in ustjem, po njih porečji in dolgosti plovnega njih teka.

Ime reke	Razvoj teka	Posega med virom in ustjem	Porečje v □ miriam.	Plovnost v delih vsakega teka
	v dolgosti. miriam.			
Volga	355	155	16500.	16/8
Donava	280	162	8000	11/12
Dneper	180	105	5780	9/10
Don	150	78	5500	7/8
Ural	140	105	2800	8/4
Ren	125	50	2000	7/8
Sev. Dvina	120	65	3300	7/8
Laba	110	60	1550	4/5
Pečora	110	65	1600	3/4
Dnester	110	65	800	7/8
Zah. Dvina	104	50	1200	4/5
Visla	104	50	2000	8/10
Odra	95	50	1140	7/8
Loara	95	60	1300	5/6
Tajo	90	65	770	1/6
Njemen	85	45	1100	7/8
Rodan	80	45	960	2/3
Guadiana	78	48	660	1/3
Dnero	74	48	380	1/6
Vezra z Vero	74	40	480	1/4
Garona	66	40	780	7/8
Ebro	66	48	660	5/8
Pad	66	43	770	1/3
Guadalquivir	50	33	500	4/5

### Jezera evropska.

Evropa ima veliko jezer, ki so pa le majhna v primeri z jezeri drugih zemljin. Največ jih stoji okoli baltiškega morja; druga so po večem v alpskem in apeninskem svetu. Najznamenitnejša na skandinav-



skem polotoku so: Vetersko, venersko, melarsko in hjelmarsko jezero; v severnem predelu ruske nižave: Ladožko, onežko, čudsko, ilmensko, sajmsko, enarsko jezero, i. d.; v Švajci so: Bodemsko ali konstansko, tigursko ali zürichsko, štirideželsko ali vierwaldstädtsko, genevsko, novogradsko ali neufchatelsko jezero, i. d.; v Italiji: Veliko jezero (lago maggiore), komsko, lugansko, izejsko, gardsko jezero ob podnožji srednjih Alp; na polotoku pa: Peružijsko, bolzensko, celansko jezero, i. d.; v avstrijskih Alpah: Travensko, mesečno in atersko (v gornji Avstriji), belo, milstatsko, osojansko in celovsko ali verbsko (na Koroškem), bohinjsko in blejsko jezero (na Kranjskem); tu je tudi v kraškem svetu presihajoče cirkniško jezero; v veliki ogerski nižavi je blatensko jezero, v mali pa nežidersko, ki se časih skoro po polnem posuši.

Pregled nekterih evropskih jezer po njih velikosti in globokosti.

Ladožko	jezero	178	□mirm.	in	375 met.	glob.
Onežko	"	107	"	"	230	" "
Venersko	"	60	"	"	100	" "
Sajmsko	"	52	"	"	?	" "
Enarsko	"	32	"	"	?	" "
Vetersko	"	20	"	"	115	" "
Ilmensko	"	9	"	"	?	" "
Melarsko	"	8	"	"	?	" "
Blatensko	"	6·5	"	"	11	" "
Genevsko	"	6	"	"	375	" "
Hjelmarsko	"	5	"	"	?	" "
Bodemsko	"	5	"	"	313	" "
Nežidersko	"	4·4	"	"	4	" "
Gardsko	"	3·5	"	"	200	" "
Veliko	"	2·2	"	"	267	" "
Topoljsko ali						
Kopajsko	"	2·4	"	"	?	" "
Novogradsko	"	2·3	"	"	436	" "
Komsko	"	2	"	"	200	" "
Izejsko	"	1·6	"	"	100	" "
Tigursko	"	0·8	"	"	410	" "
Cirkniško	"	0·7	"	"	18	" "
Celovsko	"	2060	hektar	"	90	" "
Bohinjsko	"	45	"	"	80	" "
Blejsko	"	32	"	"	?	" "

Podnebne razmere v Evropi.

(Rastline in živali.)

Med peterimi zemljunami edina Evropa ne sega v vroči pas; nje najjužniša točka, nos Tarifa, je namreč od njega še skoro za 140 miriametrov oddaljena. Nasproti je je tudi le majhen kos razprostert črez

merzli pas — namreč komaj 45 miriametrov širok. Evropa, ki je po večem po zmerno toplem pasu razširjena, nima kakor Azija in Amerika niti posebno velike vročine, niti posebno hude zmerzali. Zmerno toplo njeno podnebje vendar ni povsodi tako enakomerno, kakor je n. pr. nepremenljivo vroče v celinski Afriki; v Evropi se namreč njeno solnčno podnebje kaj različno ravna po raznih prirodnih razmerah: na vzhodnih straneh, zlasti po nepretergani zvezi s severno celinsko Azijo, na severozahodnih po zemljino razrivajočem atlantskem morji, na južnih po bližnji Afriki. V obče velja pravilo, da je podnebje tem hladneje, čim dalje se pride od zahodnega obrežja proti azijsko-evropski meji: oceansko vedno bolj enakomerno podnebje prestopi namreč v celinsko, ki se odlikuje z zelo vročim poletjem in silno hudo zimo. Izoterme od 16° (20° C.) do 5° režejo zemljino, vendar niso nikjer tako zelo proti severju zategnene kakor v Evropi. Temu so vzrok topli jugozahodni vetrovi, ki brez ovire vlečejo prek evropske zemljine, gorka voda zalivskega toka, ki zlasti podnebje zahodnega obrežja evropskega zmehčuje in pred ko ne tudi zelo razgreta sapa, ki se nad saharso pušavo kvišku vzdiguje in na stran proti severju odteka. V obče bi v Evropi ločili 6 podnebnih predelov: 1. Merzli predel, na severno stran od tečajnika, zaradi blagega vpliva atlantskega morja nima tako hladne letne temperature, kakor primerna pasova v Aziji in Ameriki. 2. Severovzhodna nižava in za merzlim pasom najhladnejše podnebje. Temu ni čuda, ker se vanjo nikjer ne zajeda morje zmerno toplega pasa; tudi prek nje vleče severovzhodni veter, ki jo iz Sibirije prišedši, po zimi zelo razhladi, po leti pa silno razsuši. Kratko vroče poletje (28°) z dolgimi dnevi vendar pospešuje rastje in zori še raznovrstne sadove. Proti črnemu in hvalinskemu morju uže južna širjava nekoliko zmanjšuje zimsko merzloto, po leti pa tudi nastopi vročina, da se zlasti pri pičlej moči rado vse rastlinje posuši (stepi blizu hvalinskega morja). 3. Severozahodni otoki in polotoki imajo mehko zimo pa ne zelo gorko poletje. Na angleškem otočju razen viših hribov le redkokrat sneži in toplomer le redkokrat pade 12° pod ledišče. Na obrežji ob prelivu la manche ste lavorika in kamelija čez zimo na prostem zeleni, le malo gorko po letje pa ne zori vinskega grozda. Na istej širjavi raste ob Renu najzlahatneje vino. Tudi južna Skandinavija je primeroma dosti topleja nego na vzhodu od nje razprosterta rusovska nižava. 4. Zahodna in severozahodna nižava je dosti topleja od vzhodne slovanske. Čez njo vejejo mlačni jugozahodniki, ki jej prišedši iznad atlantskega oceana, prineso obilo moče in njeno podnebje posebno zmehčijo. 5. Zemlja sredi gorskega trikota evropskega je zagrajena toplim zahodnikom pa tudi hladnim vzhodnikom. Mehko njeno podnebje, ki jej je po južni legi lastno, se vsled gor in visokih planot razno preminja. 6. Južni polotoki imajo med seboj zelo enako najbolj vroče podnebje v Evropi. Temperatura se semtertje zviša na 30 do 40°. Posebno jo zvišujejo zdaj pa zdaj vroči vetrovi, ki iz Afrike prišedši čez Španijo in Italijo vejejo. — Vse primorske pokrajine evropske imajo po teh dosta manj

dežja in snega nego po onih. Francija in velika Britanija imate n. pr.  $1\frac{1}{2}$ krat več deževnih dni od vzhodne Rusije. Enako pojema moča tudi od juga proti severju. Le posebne krajne razmere, n. p. visoka pogorja premenijo to pravilo; tako pade v zahodni Skandinaviji, veliki-Britaniji, gornji Italiji in na Portugalskem primeroma kaj veliko dežja. Tudi po letnih časih je moča v Evropi ta- in onkraj Pirenejev, Alp in Balkana zelo različno razdeljena. Na dolnjih krajih južnih treh polotokov navadno po zimi naj bolj dežuje; po srednjih in gornjih pa jeseni in spomladi. Poletje je ondod zelo vroč in suh letni čas; zato ima umetno namakanje toliko vpliva na rodovitnost zemlje. Po srednji in severni Evropi je moča razen malih izjem razdeljena med vse letne čase; vendar pade po leti največ dežja, navadno dosti več nego ga zemlja potrebuje. Zato se listnati deli rastlin dosta bolj razvijajo nego sadni in semenski, po čemer se tudi ravna kmetijstvo dotičnih pokrajin.

Po podnebnih razmerah se ravna rastlinje. Z ozirom na to, se Evropa deli na 4 rastlinske predele. 1. Južnoevropski ali vedno zelni predel (srednja letna temperatura je 12 do 16° R.) obsega pirenejski polotok, Provence do 44° severne širjave, Italijo (razen Lombardije in Piemonta) in ilirski polotok onkraj Balkana. Rastje črez leto nikdar po polnem ne pre- stane. — Najimenitniše pridelovane rastline so: oljka, žlahtno južno sadje: citronovec in pomarančevac (citrona in limona, sladka in grenka pa kitajska pomaranča), fige ali smokve, mandeljni, laški kostanj, i. d.; vinsko grozdje daje po nekterih krajih posebno imenitno vino (Porto, Herez, Malaga, Al- kante i. d.). Med evropskimi žiti značijo ta predel posebno pšenica, rajž in turšica. Pridelovanje cukrovega tersta in bombaža spominja uže na vroči pas, še bolj pa razne palme in nektare agave. Ne zelo gostim gozdom so lastne vedno zelena cipresa in žlahtna pinija, plutec i. d. — 2. Srednjeevro- pski predel ali predel kostanja, hrastja, vinske terte seže na zahodnih stra- neh do 51° severne širjave, na vzhodnih (na Rusovskem) pa le do 46° (sred- nja let. temp. je 12—80 R.). Rastlinje se vsaj 7 mesecev neprestano raz- vija. Po njem je posebno razširjena vinska terta, ki semtertje vsled krajnih razmer daje obilo premočnega vina. Tudi navadno sadje se obilno goji. Kme- tijstvo se peča z raznimi evropskimi pridelki: prideluje precej podzemlje, prediva in konoplje; največji del polja pa je obsejan s pšenico, ki osmeri plod donaša. Precej dobro skerbé tudi zagozde, kterim je posebno lastno bukovje in hrastovje pa hvojevje. 3. Severni srednjeevropski predel sega v Skandinaviji do 63° (Drontheim) od tu se pa severna njegova meja proti jugu nakloni, dalje ko pride proti vzhodu: Urala se dotika na 55° severne širjave (srednja let. temp. je 8—4° R.). Po njem rasto razna evropska žita (razen turšice), vendar se rež med vsemi odlikuje, za njo pa oves in ječmen. Poleg žita se po njem prideluje obilo konoplje, prediva in hmelja in zlasti ve- liko rastlin za pičo. Sadjereja je sicer zelo razširjena, vendar se njeni pri- delki nikakor ne morejo primerjati s sadjem južnega in srednjeevropskega pre- dela. V gozdih raste še hrastovje in bukovje, v hvojevji pa posebno smreka, borovec in brina. Breza, ki je v prednjem predelu le po gorah razširjena, tudi nareja velike gozde. — 4. Severni predel obsega ostalo severno

Evropo. (Srednja let. temp. 4 do — 2<sup>o</sup> R.) Za hudo dolgo zimo nastopi precej kratko poletje, ktereга vročina znaša okoli 8<sup>o</sup> R.; prestopnih letnih časov (pomladi in jeseni) ti kraji ne poznajo. Semtertje v Norvegiji do 70<sup>o</sup>, v Švediji do 68<sup>o</sup>, v Rusiji le do 67<sup>o</sup> severne širjave, se še obdeluje polje in z ovsom in ječmenom obseva. Nektero drevje je ali po polnem izginilo ali pa raste le pritlično; najdalje proti severju sega breza. Posebno lastni so temu predelu razni lišaji in mahovi pa raznoverstno borovje, ki daje preobilo jagod.

Tisti predeli se tudi z nekterimi živalimi posebno odlikujejo. Prebivalci južne Evrope redé posebno veliko žlahtnih ovac, oslov in mezigov; zeló se tudi pečajo s svilorejo, ki jim daje preobilo dobička. Po srednji Evropi redé zlasti goveda in konje, od leta do leta tudi več ovac, posebno takih z žlahtno (lično) volno; dalje deržé mnogo sviloprejk in zlasti po Rusovskem preobilo bučel. Divjih zveri nima uže od starodavnih časov obdelana južna Evropa, tudi po zahodnih gosto naseljenih deželah se jih je le malo ohranilo, po vzhodnih straneh pa živi še mnogo medvedov, volkov in risov, ki dokaj škode storé. Severna merzla Evropa ima (razen nekaj ovac in koz n. pr. v Izlandiji in na Faroerskem otočji) mnogo severnih jelenov; med divjimi živalimi so one nekaj bolj imenitne, ki dajó dragoceno kožuho. — Južnoevropska morja niso rib posebno bogata, vsaj toliko ne, da bi zadostovala veliki potrebi ondotnih primorskih prebivalcev. Najizdatniši je lov velikih tun. Za narodno gospodarstvo prevažno pa je ribištvo v morjih srednje in severne Evrope. Neštevilna množica slanikov, polenovk i. dr. daje ribičem raznih dežel preobilo dobička. Morja in obrežja severne Evrope slové tudi po bogastvu raznih tic plavaric (n. pr. gag), ki onde živé v neštevilnih trumah.

### Prebivalstvo evropsko.

Evropa ima okoli 300 milijonov prebivalcev t. j. skoro 22 % vseh ljudi na zemlji. Ti vendar niso po zemljini enako razdeljeni: dalje ko se pride od severja proti jugu ali od vzhoda proti zahodu, tem gosteje so naseljeni. Skrajni razmerni števili ljudi, ki pridejo na 1 □ miriameter, ste 1700 in 550. Poprek pa pride v Evropi na □ miriameter 3020 duš.

Skoro vsi prebivalci evropski se versté h k a v k a ž k e m u plemenu; Mongolcev je med njimi komaj 30. del in še ti so po večem s Kavkazci tako zeló pomešani, da se le v najbolj odležnih pokrajinah nahajajo čisti potomci mongolskega plemena. O mongolskem početku teh malobrojnih razrodov pa dosta jasno priča njih jezik, ki ni niti indoevropske, niti semitske jezičje rodbine.

Evropejci kavkaškega plemena se po jeziku ločijo v 3 glavne mnogobrojne rodbine: v slovansko, germansko in romansko. 1. Slovanska rodbina je po večem naseljena po vzhodni Evropi, od koder sega daleč v gornje Pooderje in Polabje; na jugovzhodu ni le čez ilirski (— slovanski) polotok razširjena, ampak tudi po večini sveta jugovzhodnih apneniških Alp. V oblasti ima namreč dobre 3 petine cele Evrope in šteje okoli 95 milijonov duš. Deli se v severozahodne slovanske narode (Poljaki, Čehi s Slovaki, in pa severni Serbje), jugozahodne ali ilirske (Slovenci in

Serbohervatje) pa vzhodne (Rusi in Bolgari). — 2. Germanska rodbina je naseljena po srednji celinski Evropi od Slovanov proti zahodu in šteje okoli 10 milijonov duš manj od slovanskih narodov (85 milijon.). Deli se v Nemce, Holandce, Flamce, Angleže in Skandinavce (Dance, Švede in Norvežce z Izlandci). 3. Romanska rodbina je razširjena po zahodni Evropi od Nemcev proti zahodu in jugu ter se deli v Francoze, Italijane, Špance in Portugalce; ki štejejo skup okoli 90 milijonov duš; od njih po polnem odločeni so Rumuni, ki med Slovani in Magjari v doljem Podonavji stanujejo in okoli 7 milijonov glav štejejo.

Slovani, Germani in Romani se v jugovzhodnih Alpah dotikajo drug drugega. Tako to visoko gorovje, podstavna kost ohrodja evropskega, ni le središče raznih rek in jezer, ampak tudi središče glavnih evropskih narodov. Ti štejejo skup okoli 280 milijonov ali 9 desetin (dobro 91.7 %) vsega evropskega prebivalstva.

Poleg teh glavnih rodbin obsega kavkaško pleme v Evropi še 3 manjše narode: Kelti ali Galci sedaj še živé v zahodni Franciji (v Bretagni (gn = nj), v Irlandiji in semtertje tudi v Škociji in grofiji waleski (a = e); njih število cenijo prej ko ne previsoko na 10 milijonov; kraj Jugoslovanov na obrežji egejskega morja stanujejo Gerki, ki so pa z raznimi narodi zlasti s Slovani zelo pomešani (štejejo jih okoli 2 milij.); Litevci in Latiši so ob rižkem zalivu naseljeni; svojih stanovališč blezo nikdar niso premenili, le da so jim je Slovani in Nemci zelo zmanjšali. Blago zvoneči njih jezik, najbližji sorodnik slovanščini, je med evropskimi jeziki najbolj podoben sanskertiščini. Vseh je še okoli 1800000. Dalje se še prištevajo kavkaškemu plemenu: Arbanasi ali Skipetari (t. j. pečevniki, — gorjanci) v Albaniji in severozahodni Greciji. Iberci, navadno Bazki imenovani, po eberskem povirju in na obeh straneh zahodnih Pirenejev; Židje so po celem Evropi semtertje med drugimi narodi naseljeni; Cigani pa po večem semtertje prehajajo po raznih deželah; primeroma največ jih je v doljem Podonavji.

Mongolskega plemena so: Čuhonci, Estonci in Livonci okoli čuhonskega zaliva, Laponci, Samojeđi in drugi razrodi ob severnem ledenem morji, pa Ogrji ali Magjari (čuhonska rodbina); Baškirci ob južnem Uralu in razni tartarski razrodi v poročji srednje Volge in na severji: od Kavkaza; Kirgizi v pustah med hvalinskim morjem in južnimi končinami uralskih gor; Osmani ali Turki, ki so v mnogo otočičih med Slovani (Bolgari) na ilirskem polotoku raztreseni. (Turška rodbina.) Kalmiki i. d.

Po veri so skoro vsi prebivalci evropski kristjanje; malikovalcev je silno malo, nekaj v puščobnih pokrajinah ob severnem ledenem morji, nekaj pa po jugovzhodnih mejnih straneh. Med kristjani, ki skup 289 milijonov štejejo, je namreč 148 milijonov katoličanov, okoli 71 milijonov protestantov in 70 milijonov pravoslavnih kristjanov ali starovercev. Sredi Evrope se spoznavalci glavnih teh ver dotikajo, drugače pa prevlada na vzhodu in jugovzhodu pravoslavna vera, na jugu in jugozahodu katoliška, na severji in severozahodu pa protestantovska. (O Mohamedancih in Židih v Evropi gl. str. 86.)

Pregled evropskih držav.

Ime države	Površje v □miriam.	Prebivalstvo	Gustost ljudstva
Avstrija	6225	36 milijon.	5780
Nemškó cesarstvo:	5403	41 "	7600
Največe države so:			
<i>a)</i> Prusija	3480	24·7 "	7100
<i>b)</i> Bavarija	758	4·8 "	6400
<i>c)</i> Würtemberg	195	1·8 "	9320
<i>d)</i> Saksonija	150	2·5 "	17040
<i>e)</i> Badensko	153	1·5 "	9550
<i>f)</i> Hesija	77	0·85 "	11060
<i>g)</i> Meklenburg	133	0·55 "	4090
<i>h)</i> Alzacija-Lorena	145	1·5 "	10340
Švajca	414	2·16 "	6450
Italija	2960	26·7 "	8690
Monaco	0·15	0·003 "	
St. Marino	0·57	0·007 "	
Španija	5070	16·8 "	3310
Portugalija	927	4·5 "	4850
Francija	5286	36·8 "	6960
Belgija	294	5 "	17110
Holandija	354	3·9 "	10970
Velika Britanija } in Irlandija }	3137	31·8 "	10140
Dansko	382	1·8 "	4670
Švedija in	4418	4·2 "	940
Norvegija	3169	1·7 "	550
Rusija	53332	79 "	1480
Turčija	3470	10·5 "	3030
Serbija	436	1·32 "	3030
Rumunija	1210	4·5 "	3720
Černa-gora	44	0·1 "	2300
Grecija	501	1·45 "	2890

## Deržave evropske.

### I. Avstrija ali avstrijsko-ogerska monarhija.

#### Legra in meja celega cesarstva.

Avstrija se prišteva po svojej zemljepisnej legi deržavam srednje Evrope ter je razprostranjena med  $42^{\circ} 10' 5''$  in  $51^{\circ} 3' 27''$  severne širjave in med  $27^{\circ} 11' 35''$  in  $44^{\circ} 1' 25''$  vzhodne dolgosti; razpeta je tedaj skoro čez  $9^{\circ}$  zemljepisne širjave in skoro čez  $17^{\circ}$  zemljepisne dolgosti, t. j. najbolj severna in naj bolj južna točka ste za 100 miriametrov narazen, naj bolj zahodna in naj bolj vzhodna pa za 120. — Meji na zahodu z Italijo, Švajco, Lichtensteinom in Bavarskim, na severji s Saskim, prusko Slezijo in Rusijo, na vzhodu z Rusijo in kneževino moldavsko, na jugu pa s kneževinama Valahijo in Serbijo, s turško pokrajino Bosno in Hercegovino, s Černob-goro, z jadranskim morjem in Italijo. Vsa meja meri okoli 860 miriametrov; od teh pride na pomorsko obrežje okoli 166 miriam. (brez ozira na mnogobrojne otoke, katerih obod meri okoli 230 miriametrov), h katerim bi prišteli še 22 kilomet. povodne meje na zahodni strani ob bodemskem jezeru: tako bi iznašala povodna meja okoli  $19\frac{1}{2}\frac{0}{0}$  oboda vsega cesarstva. Velika korist te primeroma dolge povodne meje je s tem nekoliko zmanjšana, da velika nje večina pride na nenaravni ozki podaljšek cesarstva proti jugu.

#### Poveršje cesarstva in njegovi deli.

Avstrija, ena izmed šestorice velikih evropskih deržav (Avstrija, Rusija, Nemčija, Francija, Velika Britanija in Italija), meri 6225 □miriametrov (11306 □milj). Po načinu vladanja je ustavno cesarstvo, ki se nerazdeljivo podeduje po posebnej dedinskej pravici; podeduje se namreč celoma v cesarski rodbini habsburško-lotarinski po pravici prvorojenstva. To pravico dedinsko imajo sicer možki in ženske cesarske rodovine, vendar bi jo ženske po določenem redu še le nastopile, ko bi vsi možki potomci odmerli. Sedaj vlada nj. ces. kraljev. apostolsko veličanstvo Franc Jožef I., ki je bil rojen 18. avgusta 1830, cesarovati pa je začel 2. decembra 1848. Njegovo geslo je „viribus unitis“, t. j. „z zedinjenimi močmi“.

Po posebni pogodbi se celo cesarstvo sedaj deli v dve neenaki polovici: v zahodno in vzhodno. Manjša zahodna (nemško-slovanska) polovica ali „avstrijska deržava“ (v ožjem pomenu) obsega vsa kraljestva in dežele, ki so v deržavnem zboru na Dunaji zastopane; 2. večja vzhodna (ogersko-hervaška) polovica ali „kraljestvo ogersko“ (v širjem pomenu) pa obsega vse dežele ogerske krone.

Pregled posameznih dežel.

Ime dežele	Poveršje v □ miriam.	Ljudstvo brez vojakov 31/12 1869	Služeči vojaki	Gostost ljudstva (□ miriam.)
Nadvojvodstvo avstrijsko pod Anižo	198	1954000	36457	10050
Najvojvodstvo avstrijsko nad Anižo	120	732000	4978	6140
Vojvodstvo salcburško	72	151000	1749	2150
„ štajersko	224	1131000	6681	5080
„ koroško	104	336000	1294	3250
„ kranjsko	100	463000	3061	4663
Primorsko (poknežena grofija goriška, mejna grofija isterska in Trst)	80	582000	18446	7510
Poknežena grofija tirolska in predarelska	293	879000	6882	3020
Kraljestvo česko	520	5106000	34475	9890
Mejna grofija moravska	222	1998000	19377	9080
Vojvodstvo slezijsko	51	512000	1771	10060
Kraljestvo Galicija in Vladimirija s Krakovom	785	5418000	26673	6940
Vojvodstvo bukovinsko	104	512000	1440	4930
Kraljestvo dalmatinsko	128	443000	14165	3570
V državnem zboru zastopane dežele	3002	20218000	177449	6800
Kraljestvo ogersko	2145	11118000	70856	5210
Velika kneževina erdeljska	549	2102000	13350	3820
Kraljestvo hervaško-slavonsko	230	1160000	7952	5180
Reka z okolico	0·19	17800	—	—
Vojaška krajina	298	1039000	2154	3490
Vse ogerske dežele	3223	15420000	94313	3810
Celo cesarstvo	6225	35637000	271762	5780



## Navpična izobrazba cesarstva.

Razen Švajce je Avstrija najbolj hribovita dežela v Evropi. Tri različna hribovja, s Krasom še celo štiri, jo namreč po večem pokrivajo; le pičlo ena četertina je je ravne. V hribovje, ki dosta čez 4400  $\square$ miriametrov zavzema, sicer ne sega velika evropska planjava, ktera se le na vzhodni in severni strani nekoliko po Galiciji razprostira, vendar pa je premnoge posamezne veče in manjše ravnine in nižave z neštevilnimi dolinami razdeljujejo in svet silno mnogolično obrazujejo. Skoro le hribovit svet imajo Tirolsko, Salcburško, južni del nadvojvodstva avstrijskega, Koroško, Štajersko, Kranjsko, Primorsko, Dalmatinsko, Erdeljsko in severno Ogersko.

Alpe (gl. str. 95 in sl.) pokrivajo vse dežele od Donave skoro do jadranskega morja in od velike ogerske nižave do švajcarske meje. Končne veje srednjih Alp in skoro vse vzhodne Alpe so razrasene po avstrijskem svetu; zato tem tudi primerno pravijo avstrijske Alpe. Njih podstava meri okoli 1600  $\square$ miriametrov. Bolj ko so proti vzhodu razrasene, tem manjša je visokost njih grebenov in veršacev: v obče visokost njih verhov od zahoda proti vzhodu pojema in sicer od 3900 do 1300 metrov (nad morjem); visokost njih prelazov pa iznaša 1900 do 900 metrov. Najdalje proti vzhodu raztegnena njih predgorja na Hervaškem in Ogerskem merijo komaj 500 do 650 metrov. Posebno značijo avstrijske Alpe široke in zelo razvite podolnice, ki se zlasti na obeh straneh prvotnih planin ali tudi sredi njih (gornja murska dolina) od zahoda proti vzhodu vlečejo.

Kras, visoka apneniška planota, (gl. str. 100), je razprostert po notranjem Kranjskem, Primorskem, po primorskeji Hervatiji in zahodnej vojaškej-krajini pa po Dalmaciji. Njegovi posamni deli so Ternovski gozd med Idrico in Ipavo; iznad te okoli 800 met. visoke zarasene ploščine se vzdiguje 1406 metrov (4448') visoki Merzavec. — Na jugovzhodu od tega je podobna mu Hrušica z Nanosom (1300 m. = 4109'). Najviši veršac v tem kraškem oddelku, v več gorskih ploščin razdeljenem, pa je Snežnik (1796 m. = 5682'). — Po večem gol pa je pravi Kras ob teržaškem zatonu, h kateremu se znad 400 do 500 metrov visokega roba v sternem pobočji spušča (Šabnit 1000 m.). — Čičarija in isterski Kras, ki se v 4 stopnjevinah proti jugu redoma znižuje (Učka 1394 m. = 4410'). Na Hervaškem zlasti v vojaški-krajini se primorsko kraško gorstvo imenuje Velebit; notri v deželi so pa mala in velika Kapela (Belolasica 1900 m.) in Pleševica. — Dinarske planine se neprimerno imenujejo dalmatinski Kras po gori Dinari, ki se na meji turške Hervatije in Dalmacije vzdiguje do 1800 met. nad morjem.

Hercinske gore (gl. str. 101) so razrasene po severozahodnih deželah, namreč po Českem, Moravskem, Sleziji in po nadvojvodstvu avstrijskem onkraj Donave. Posamni deli so: Česki les ali Šumava na zahodni strani kraljestva Českega. Polken (Plöckenstein 1375 m. = 4350') stoji kot najviši njen verh v južnem njenem delu, ki je dalje proti

jugu po avstrijskem nadvojvodstvu razrasen. — Gore Smrečine le po malem pokrivajo česki svet. — Krušne gore, bogate raznih kovin, deržé na severni strani 13 miriametrov daleč od Smrečin do Labe; najviši njih verh je Klinova gora (Keilberg, 1245 m. = 3940'). — Jezerske gore in Kerkonoši s 1588 m. (5022') visoko Snežko zagrajajo na severovzhodu kraljestvo Česko, sredi kterega se prostirajo 3 široke valovite stopnjevine. — Dalje proti jugovzhodu do Odre in Bečve (Morave) in železnične čerte, ki derži med rečenima rekama, so Jeseniki, kterih najviši grebeni in verhovi se spenjajo nad ločnico poslednjega drevja (Veliki Preded — Altvater 1487 m. = 4700'). Sredi Moravskega so tudi 3 berdovite stopnjevine. Na zadnje omenjena gorstva se skup imenujejo Sudeti.

Karpati (gl. str. 101) so kakor Alpe dolgo, zeló razraseno gorovje. Po snovini se ločijo v notranje in zunanje Karpate. Notranji Karpati so zeló visoki in iz prvotnega ali ognjeniškega kamena sestavljeni. Najviši so v visoki Tatri, okoli 8 miriam. dolgi in poldrugi miriameter široki gorski gramadi, ki se poprek 2100 metrov nad morjem vzdiguje. Znamenite so tudi ogerske Rudne gore, ki so po večem iz trahita sestavljene in dragih kovin posebno bogate; hegyallyska mala predgorja in herda pa po celem svetu slovó po izverstem vinu, ktero na njih pobočjih pridelujejo (Tokajec). Zunanji Karpati so po večem iz peščenika sestavljeni; srednja njih visokost je okoli 1300 metrov, širokost pa nekaj črez 10 miriam. Semtertje je to dqbno zaraseno pogorje, črez 100 miriametrov dolgo, po vejah zvezano z notranjimi Karpati, ali se pa nanje kot vzporedne gore naslanjajo. Na Moravsko in Slezijsko deržé od njih razni odrasleki, od gališke ravnine jih pa loči le malo visoko poberdje. — Erdeljsko višavje ima kakor česko, dolga obkrajna pogorja, ki na zunanjo stran dosta stermeje propadajo nego na notranjo. Sestavljene so tudi iz raznega prvotnega kamena in imajo na vzhodu in jugu najviše verhove in primeroma globoko vrezane predore.

Skoro ena četertina vsega cesarstva je ravnega sveta, ki se razen malih izjem nižavi prišteva. Največi avstrijski ravnini ste razprosteri na obeh straneh karpatskega loka. Ob severnem pobočji srednjih Karpatov je okoli 500 □miriametrov (900 □milj) velika gališka ravan, ki je po večem valovita in do 300 metrov visoka. Po nekterih krajih je zeló rodovitna, po nekterih pa zlasti ob rekah mahovita in močvirnata. — Takraj Karpatov je sredi Ogerskega razširjena velika ogerska nižava (gl. str. 105). Obsega okoli 1000 □miriam. Nje velikost se še nekaj pomnoži, če jej prištejemo nižinski svet ob Dravi in Savi — tako imenovano hervaško-slavonsko ravan. Ta največa avstrijska nižava se od severja proti jugu redoma znižuje; v to mer iznaša namreč nje nadmorska visokost le 130 do 50 metrov in hervaško-slavonske komaj 45 metrov (140'). Okoli 660 □miriametrov te ravnine je zelo plodne, drugodi pa je zamočvirjena ali pa peščena in pusta. Veliko močarin n. pr. je še med Tiso in erdeljsko višavino.

Pusti, sedaj uže nekoliko obdelani, ste dve veliki; ena med Donavo in Tiso, druga pa med Tiso in erdeljsko mejo. Po večem ste pokrite s travo, po kateri se neštevilne črede domačih živali pasejo. — Mala ogerska nižina (gl. str. 105) je razprosterata med zahodnimi Karpati, litavskimi gorami in bakonjskim lesom. Meri okoli 90 □ miriametrov (160 □ milj), dosta več pa s širokimi bližnjimi dolinami, ki na razne strani med oklepajoče jo gorovje deržé. — Moravsko polje ob donjem teku Morave obsega 25 □ miriam. in je, čeravno ne povsodi enako, rodovitno. Na jugu od njega in po Donavi ločena je dunajska kotlina, po večem rodovitna; le nje med Alpe proti jugu raztegneni in jeziku podobni del — novomeško kamenito polje — je neploden. Še dosta manjše ravnice so: tulnsko polje na Avstrijskem, ptujsko in lipniško polje na Štajerskem, celovško polje na Koroškem, ljubljansko na Kranjskem i. d.

### Jadransko morje.

Na jugu obliva jadransko morje okoli 170 miriametrov dolgo obrežje avstrijske celine (pr. str. 118) od ustja Soče do onkraj Kotora. Semtertje se morje v ozkih zanožinah in mnogih lukah zajeda v zeló sterma kamenito obrežje; največe zajede pa dela na nasprotnih straneh isterskega polotoka: na severozahodu teržaški zaliv, na vzhodu pa reški, kteremu se pravi tudi kvarnarski. Ilirsko obrežje je od italske meje do Devina nizko in nekoliko zamočvirjeno, od tod dalje do Reke pa je skoro brez izjeme sterma in kamenito. Meri okoli 45 miriamet., ter ima z otoki vred 36 pristanov. Hervaško obrežje derži od Reke do dalmatinske meje in je okoli 14 miriam. dolgo. Tudi to je kaj sterma in kamenito, vendar ni tako zeló razjedeno kakor ilirsko, kajti šteje le 11 luk. Najdaljše (okoli 112 miriametrov) pa je dalmatinsko obrežje. Povsodi je visoko in nekaj zeló razderto (z najpripravnimi pristani, kterih z otoki vred šteje 55), nekaj pa nerazderto in tako sterma, da ni mogoče z morja na suho priti. Od Rovinja naprej je poleg obrežja morje posuto skoro z nepretergano versto večih in manjših otokov in otočij, malo da ne ravno tako sternih in kamenitih, kakor je obrežje celine same. Njih obod meri skup okoli 220 miriametrov.

Najmanj globoko je morje ob ilirskem obrežji, namreč okoli 15 do 20 metrov; najglobokejše pa je pri dalmatinskem otoku Mletu: 900 metrov. Ker se z Avstrije le malo sladkih vod vanje izliva, je zeló slano. Znatno je njegov tok od juga proti severju, neznatna pa je njegova plima in oseka.

### Reke.

Veliko razvodje evropsko derži tudi črez Avstrijo ter jo deli v dve zeló neenaki polovici. Severna manjša je nagnena k nemškemu in baltiškemu morju, južna, dosta večja pa visi k jadranskemu in čer-

nemu-morju. K nemškemu morju visi (po Renu in Labi) Česko in nekaj predarelskega sveta (vsega skup okoli 600 □ miriametrov); k baltiškemu morju se odteka voda (po Odri in Visli) iz malega dela Moravskega, iz Slezije in polovice Galicije (vsega skup okoli 490 □ miriam.); k jadranskemu visi južno Tirolsko, Primorsko, hervaško in krajinsko primorje in Dalmacija; k črnemu-morju je (po Donavi in Dnestru) naklonjena večina cesarstva, namreč 4950 □ miriam. Med posameznimi veletoki obsega donavsko porečje največ avstrijskega sveta, namreč 4600 □ miriam. t. j. skoro 74 % vsega cesarstva, rensko pa najmanj (23 □ miriam.).

1. Ren le pred izlivom v bodemsko jezero teče, 41 kilometrov daleč, ob meji cesarstva (Predarelsko). (Gl. str. 107.)

2. Laba izvira na jugozahodnem pobočju Kerkonošev (1398 m. visoko) ter se v 40 miriam. dolgem loku vije po Českem proti severozahodu, kjer predere Krušne gore in mejo cesarstva prestopivši dalje v Nemčijo teče. Od Pardubic naprej je plovna (28 miriam.) in od Melnika, kjer se Velfava vanjo izliva, nosi tudi parobrode. Njeni dotoki so na levi: Orlica, plovna Veltava (z Lužico, Sazavo, Votavo in Berovnko), Ogra; na desni pa Izera. Ves svet, s kterega se vode vanjo odtekajo, meri okoli 580 □ miriam. (Gl. str. 106.)

3. Odra zbira svoje studence na Jeseniku na Moravskem; njenega gornjega porečja je komaj 63 □ miriam. avstrijskega. Predno po 11 miriam. dolgem teku zapusti cesarstvo, se mejna Opava vanjo izliva. (Gl. str. 106.)

4. Visla nastaja v Beskidih iz 3 izvirnih potokov: bele, male in černe Visle. S hribov prišedši doseže nekaj pod Krakovom državno mejo, poleg ktere teče črez gališko planoto do izliva sanskega. Nje tek na avstrijski zemlji ali pa ob meji meri 40 miriametrov, dotično nje porečje pa 420 □ miriam. Najimenitniši nje dotoki so: Dunajec, San in Bug (pri tem le gornji tek. Gl. str. 106.)

5. Adiža izvira iz rešenskega jezera (1460 m. n. m.) na Reškem predelu v Tirolu in teče po 23 miriam. dolgi dolini med visokimi gorami. Te zapustivši prestopi skozi zeló zožena vrata mejo avstrijskega cesarstva. Od Merana navzdol je plovna. Izaka z Rienco je nje najimenitniši dotok. Porečje znotraj avstrijskih mej meri 115 □ miriam.

6. Soča (nje porečje 37 □ miriam.), Mirna, Zermanja, Kerka (porečje 28 □ miriametrov), Cetina in Neretva so kratke brežnice, ki razen Soče s kraškega sveta v jadransko morje deró.

7. Dnester izvira ne daleč od Sana na severnem pobočju gališkega Črnega lesa in odpelje skoro vse vode vzhodne Galicije črez Rusko v černo-morje. Najimenitniši dotok njegov je Strij. Porečje njegovo meri v Avstriji 346 □ miriametrov. (Gl. str. 110.)

8. Donava, najbolj razvita in največa reka v Avstriji, stopi, iz Bavorskega prišedši, pri inškem ustji v cesarstvo, po kterem se sperva proti vzhodu, potem proti jugu in nazadnje — ob južni meji — zopet proti vzhodu tako vije, da njen tek meri 140 miriam., t. j. polovico vsega razvoja

njenega. Na svojem srednjem teku, kterega je 2 petini v Avstriji, se od Pasova do Požuna vije čez oboje nadvojvodstvo avstrijsko (linška, tulnska in dunajska kotlina); od Požuna dalje teče prek Ogerskega, Slavonije in vzhodne vojaške-krajine do izliva savskega; od tod naprej pa do Ršave mejo dela med cesarstvom in kneževino serbsko: Ta del njenega teka meri skoro 100 miriam., t. j. dobro polovico dolnjega njenega razvoja (mala in velika ogerska nižava). Donava v srednjem teku, zlasti pa na dolnjem le malo pada. (Izvir 850 m. nad morjem, ustje Ine 290 m., Linc 245 m., ustje Traisene 180 m., pri Dunaji 153 m., Požun 126 m., Komarno 100 m., Vacov 94 m., Pešta 93 m., Tolna 83 m., ustje Drave 74 m., ustje Save 68 m., Ršava 38 m.); zato se po njej gori in navzdol vozijo velike in male ladije (parobrodi donavske parobrodarske družbe). Nje plovni dotoki so na desni: Inec, Travna, Aniža, Litava, Raba, Drava in Sava; na levi pa: Morava, Vag, Nitra, Gron, Ipolj, Tisa (s Samošem, Krišem in Morišem), Tamiš, Olta, Seret in Prut (zadnje tri vode so le z gornjim tekom na avstrijski zemlji). (Gl. str. 109.)

### Jezera.

Avstrija ima premnogo jezer; največ se jih nahaja med Alpami, ki se razen gardskega in konstanskega jezera v Donavo iztekajo (attersko, travensko, mesečno jezero na Gornje - avstrijskem; celovško, osojansko, milstatsko in belo jezero na Koroškem; bohinjsko, blejsko in cirčniško jezero na Kranjskem; čepiško jezero v Istri). Na Karpatih, zlasti na srednjih je razkropljenih brez števila jezer, ki je ondotni Slovani „stavi“ ali „plesa“ imenujejo, Nemci jim pa „morske oči“ pravijo. Največe jezero stoji na ogerski veliki nižavi, blatensko namreč, ki meri 6 □miriam. in z močvirji celó 10; nežidersko jezero na mali ogerski nižavi je prav za prav silno velika mlaka, ki obsega 4 □miriam. L. 1871 se je bilo skoro po polnem posušilo. Po deželah hercinskega hribovja se večja jezera popolnoma pogrešajo, majhnih pa je silno veliko, ki je ali dežnica zaliva — nebeški ribniki —, ali pa je voda vanje napeljana, da se močarine odteka. Po nekterih jezerih (n. pr. po blatenskem, bodemskem, celovškem, travenskem jezeru) se uže parobrodi vozijo.

Za kupčijo in za gospodarstvo so pa zanimivi tudi prekopi, ki ob rekah ali pot okrajšujejo in olajšujejo ali pa razne vode sklepajo; nekteri prekopi so tudi izkopani, da se voda z mahovja in močvirja vanje odteka. Največi so: Sarviški prekop, bački (Franjin) prekop med Donavo in doljno Tiso, begejski in veršečki prekop v Banatu.

Močvirij je še kacic 100 □miriam.; delajo jih ali povodnji gorskih rek, ali pa vsihajoča jezera. Mastna zemlja poleg ogerskih rek se pa rada še tudi v močvirje spreminja, ker se po mnogih strugah voda prepočasi odteka.

## Podnebje.

Ker cesarstvo skoro sredi zmerotoplega pasa leži, ima dosta prijetno in svojim rastlinam in živalim kaj ugodno podnebje. Premokri in zarad tega tudi nezdravi so le nekteri kraji ogerske in slavonske nižave pa neke druge močarine; presuhe in zarad tega razvitku organskih stvari ne posebno ugodne so pa kraške planote. Se ve, da je med posameznimi deželami velik razloček, in sicer iz čisto naravnih vzrokov, zlasti pa zarad različne nadmorske in zemljepisne lege. Razloček med temperaturo zahodnih in vzhodnih krajev je komaj znaten, tako da je najbolj zahodna točka za 1° R. toplejša od najbolj vzhodne. Od južne meje proti severni je pa temperatura redoma manjša, in sicer na vsako stopinjo zemljepisne širjave za 0·44° R. Vendar imajo južne Tirole, Dalmacija, Ogersko in dolinske pokrajine česke in moravske precej višo temperaturo, nego bi jo po svoji zemljepisni širjavi imeti morale; primeroma niže pa imajo nasproti severno Tirolsko, Saltburško, Koroško, gornje Štajersko in Avstrijsko. Tudi ravne in nizke pokrajine so dosta gorkejše od visokih in goratih. V obče, od morja ali nižave kvišku gredé, toplomer na vsakih 210 metrov pade za 1° R. Ločnica večnega snega je v Alpah poprek 2650 metrov, v Karpatih pa 2590 m. nad morjem vzpeta. Najbolj brezumno je podnebje ogerskih ravnin; po leti je silno vroče (30° R.) po zimi pa zelo merzlo (— 20° R.). Najbolj zmerno pa je podnebje ob jadranskem morji; kajti razen nekterih mest imajo dotična obrežja sicer zelo vroče poletje, pa mehko zimo\*).

Ne gledé na male razločke se po srednji letni temperaturi vse cesarstvo lahko deli v 3 podnebne predele:

1. Južni (med 42—46° severne širjave) s srednjo letno temperaturo od 9—12° R., ima kratko, mehko zimo, večidel brez snega in ledu ter obsega vse dežele, ki leže na jugu od Alp. Razen raznega žita raste po teh deželah še tudi murba, oljka in mandeljnovo drevo, laško pšeno, turšica, vino, smokva in semtertje še drugo sadje toplih dežel.

2. Srednji (med 46 in 50° severne širjave) s srednjo letno temperaturo od 9 do 7° R., ima precej dolgo in hudo zimo; vendar poletna vročina po tem predelu, ki na severji seže do Sudetov in Karpatov, zori še obilo žita in turšice in po mnogih straneh tudi prav dobro vino in pa lepo in kaj okusno sadje.

3. Severni (nad 50° severne širjave) s srednjo letno temperaturo od 7 do 6° R. obsega pokrajine onostran Sudetov in Karpatov. Todi podnebje uže ni več tako zmerno; poletna vročina za dolgo merzlo zimo in hladno pomladjo le malokje dozorjuje vino, turšico, lepo in okusno sadje; pa tudi drugega žita ni tako obilo; pridelujejo pa po tem predelu veliko lanu (prediva) in konoplje.

---

\*) V Terstu n. pr. je po zimi večasi toplo, kakor v Neapolji, pri hudi burji pa merzlo, kakor v Pragi. Zarad zelo spremenljivega vremena, — toplota in mraz se kaj naglo verstita drug za drugim, — zdravniki štejejo Terst med najbolj nezdrava mesta.

Pregled temperaturnih razmer nekterih mest.

Mesto	Zemljopisna širjavn		Višava nad morcjom v metrih	Srednja temperatura			Razloček med najbolj gorkim in najbolj kladnim mesecem
				leta	zime	poletja	
				po Reaumuru			
Dubrovnik	42°	38'	15·6	13·4	7·5	19·5	13·4
Hvar	43	11	19	13·2	7·3	19·5	13
Zader	44	7	12	11·8	5·4	18·6	14·2
Pulj	44	52	19	12	5·1	19	15·2
Pančevo	44	50	64	9·4	0·3	17·8	18·9
Roveredo	45	52	208	9·5	1·3	17·2	18
Gorica	45	53	88	10·4	4·7	17·4	14
Terst	45	39	9	11·4	4·1	18·8	15·8
Novo Mesto	45	48	183	7·8	— 0·2	15·6	17·3
Zagreb	45	49	154	9	0·5	17·1	17·5
Pojana Ruska	45	34	388	7·5	— 0·5	15·5	17·4
Sibinj	45	47	407	6·9	— 2	15	18·4
Braševo	45	39	573	5·9	— 2·8	14	18·5
Meran	46	40	310	9·3	1·5	16·7	17·2
Ljubljana	46	3	311	7·5	— 0·8	15·3	17·8
Sv. Višarje	46	29	1721	?	?	9·2	?
Zabnica (Kor.)	46	27	816	5·2	— 3·1	13·2	17·7
Lienz	46	50	657	6	— 2·5	14	18·5
Belak	46	37	477	6·2	— 2·6	14·2	18·3
Celovec	46	37	440	5·9	— 3·7	14·5	19·9
Koroška Bela	46	22	805	4·8	— 2·3	11·8	14·9
Celje	46	37	234	7·91	— 0·4	15·7	18
Ptuj	46	25	210	7·95	— 0·0	15·7	17·3
Segedin	46	15	84	9	0·3	17·5	19
Arad stari	46	11	105	9·7	0·8	18·2	18·3
Schässburg	46	13	341	6·8	— 2·2	15	18·8
Bregenz	47	30	386	6·88	— 0·4	13·8	15·8
Bludenz	47	10	581	6·87	— 0·3	13·3	14·8
Inšpruk	47	16	575	6·4	— 1·5	13·3	16·4
Salzburg	47	48	423	6·3	— 1·2	13·6	16
Gradec nem.	47	4	370	7·3	— 1	15·2	17·8
Budim	47	31	127	8·7	0·0	17·3	18·9
Debrecin	47	32	127	8·5	— 0·8	17·2	19·8
Bistrica (Erdelj.)	47	7	358	6·5	— 2·9	15	19·1
Linc	48	16	376	6·7	— 1·3	14·5	17
Dunaj	48	12	194	7·7	— 0·3	15·5	17·3
Komarno	47	47	111	7·8	— 0·6	16·2	17
Černovice	48	17	224	6·5	— 2·9	15	19·7
Heb	50	5	454	5·8	— 1·6	13·5	16·3
Praga	50	5	201	7·4	— 0·3	15·2	16·7
Opava	49	56	257	6·9	— 1·2	15·1	17·5
Krakov	50	4	213	6·8	— 2·1	14·2	17·8
Levov	49	50	296	6·4	— 2·4	15·2	18·5
Tarnopol	49	35	301	4·8	— 4·5	14	19·6

Moče (dežja, snega, rose) je največ po južnem pobočji alpskih gor in v kotlinah pred zelo visokim morskim bregom kraške planote (Dubrovnik 141 centimetrov, Zader 79 cm., Trident 94 cm., Meran 76 cm., Piran 105 cm., Terst 110 cm., Gorica 170 cm., Ljubljana 180 cm., Celovec 97 cm., Celje 105 cm., Gradec 59 cm., Dunaj 41 cm., Linc 57 cm.). Najmanj dežja ima kraška planota v Dalmaciji (40 do 50 cm.) in Istri (30 do 33 cm.) in malo tudi velika ogerska ravnina (Pečuh 54 cm., Budim 43 cm., Ostrogon 56 cm., Sčavnica 92 cm.). Tudi dežele hercinskega in karpatskega hribovja imajo razen nekterih krajev le malo moče (Bernu 48 cm., Bogumin 67 cm., Budejevica, 62 cm., Pelzenj 48 cm., Praga 38 cm., Dečín 62 cm., Krakov 46 cm., Levov 64 cm.). — Toča posebno rada pobija po Tirolskem, po dolnjem Štajerskem, dolenijskem Kranjskem in po Goriškem.

### Stanovalec.

Konec leta 1869 je pri občni štetvi bilo vseh ljudi v cesarstvu 35943000, t. j. 3414000 več, nego so jih imele iste dežele pri predzadnji štetvi l. 1857. Ker se tedaj v navadnih letih ljudstvo skoro za eno stotinko na leto pomnoži, sme se soditi, da je sedaj vseh prebivalcev v našem cesarstvu okoli 36 milijonov in pol.

Po jeziku in rodu so po večem Slovani, Nemci, Romani in pa Magjari. Pervi trije narodi stanujejo večidel po goratih deželah, Magjari so pa naseljeni po srednjem ravnem Podonavji, le malo jih je tudi na erdeljskem višavji. Razen teh glavnih narodov se nahaja še nekaj drugih manjših narodov (n. pr. Judov), ki so med onimi semtertje razkropljeni.

Največ je Slovanov, namreč dosta črez 17 milijonov, t. j. skoro 48 % vsega prebivalstva. Ločijo se v severne in južne Slovane. Severni Slovani so naseljeni po deželah hercinskih gor, po zahodnih in srednjih karpatskih krajinah in bližnjih ravninah. Ti se navadno dalje delé v Čehe s Slovaki (6840000), Poljake (2450000) in Ruse ali Rusine (3450000). — Jugoslovani so naseljeni po južnih straneh Alp, po kraškem svetu in po bližnjih vzhodnih ravninah. Štejejo jih okoli 4450000; med njimi je 1288000 Slovencev, ostali so Serbohervatje.

Nemci štejejo okoli 8750000 glav, t. j. 27 % vseh Avstrijancev. Večina njih (4170000) je naseljena po deželah prvotnih in severnih apneniških Alp (nadvojvodstvo Avstrijsko, Saleburško, gornje in srednje Štajersko in Tirolsko pa severno in zahodno Koroško). — Veliko jih je tudi po deželah hercinskih gor; vendar se ti le ob robu kraljestva Češkega derže črez mejo cesarstva svojih sorodnikov v Nemčiji, drugodi so med Čehoslovane v večih ali manjših množicah razkropljeni. — Tudi po vzhodnih, osrednjih in južnih deželah so Nemci semtertje naseljeni; le v Dalmaciji jih prav nič ni. Naj bolj številne so njih naselbine po Ogorskem, razen krajev ob srednjem teku reke Tise (1500000). Najbolj mnogobrojna skupna — če prav uže zelo razderta naselbina nemška je na Erdeljskem (okoli 200000 Sasov).



Povsodi drugod so le majhne, posamezne vasi in občine, povsem primerne nepomenljivim otočičem v morji tujih narodov (vsi ti osredki nemških občin štejejo okoli 2 milijona duš).

Magjari so med avstrijskimi narodi zadnji posedli notranje pokrajine velike ogerske nižave; sosedni narodi, Severo- in Jugoslovani in pa Rumunje, so se od vseh strani v njih stanovanlišča vrinili in se še vrivajo. Nekaj večih magjarskih osredkov je tudi na Erdeljskem raztresenih (500000); med njimi so tudi Sikulci, ki so skoro edini posedli večino vzhodnih mejnih gor Erdeljskega. Vsi Magjari štejejo 5300000 duš t. j. 14 % vseh avstrijskih prebivalcev.

Romani se ločijo v zahodne in vzhodne. Zahodni Romani se zovejo Lahi ali Italijani in živé skupoma po doljnem kosu južnih Tirolov in posamezno tudi na vzhodnem bregu jadranskega morja. Med nje se tudi versté Furlani (56000), ki so na Goriškem po doljnem Posočji naseljeni. Vseh zahodnih Romanov je okoli 520000. — Vzhodni Romani ali Rumunje, tudi Valahi imenovani, stanujejo po Erdeljskem in skoro po vseh sosednih pokrajinah onih dežel (Vojaške krajine, Ogerskega in Bukovine), ki se dotikajo velike kneževine erdeljske. Štejejo jih okoli 2800000.

Razen teh štirih pglavitnih narodov je še nekaj malo Arbanasov v Dalmaciji in vojaški-krajini, Gerkov na Ogerskem, na Dunaji in v Trstu, Armencev po vzhodni polovici cesarstva, Ciganov posebno po Ogerskem, Bukovini in Erdelji; največ pa je izmed teh malih narodov Judov ali Židov (1375000), po vseh deželah raztresenih, samo v Avstriji nad Anižo, na Salcburžkem, Štajerskem, Koroškem, Kranjskem, Dalmatinskem in Tirolskem jih skoro nič ni. Največ jih je v Galiciji (575000 t. j. dobro 10 % vseh deželanov), po Českem, Moravskem, Bukovinskem, po Avstriji pod Anižo (52000), in pa na Ogerskem (516000 t. j. 4·6 % vseh deželanov).

Enaka je med avstrijskimi prebivalci različnost po veri, po kateri so sicer vsi enobožniki, toda zeló raznih verskih spoznav: kristjani, židi in nekaj malo je celo mohamedancev. Kristjanov je dobrih 96 % vseh prebivalcev, ostali (3·8 %) so skoro do malega židovi. Med kristjani je skoro 78 % katoličanov (23954000 rimskega obreda, 3942000 gerškega: v Galiciji, na Erdeljskem in Ogerskem, nekaj malo pa armenskega obreda: 8300 na Ogerskem in Gališkem). — Nezedinjenih Gerkov ali pravoslavnih kristjanov je 3051000, t. j. 8½ % vsega prebivalstva. Protestantov je 3508000, t. j. 9·7 % vseh Avstrijancev in cepijo se v luterane in kalvince. K tem bi prištevali tudi unitarce (55000) in še nekaj drugih manjih kerščanskih razkolništév. — Slovenci so skoro vsi katoličani, pa so kakor med več dežel, tako tudi med več škofji razcepljeni.

Katoličani rimskega obreda imajo 11 nadškofov (v Gorici, Zadru, Salcburgu, Dunaji, Pragi, Olomuci, v Levovu, Ostrogonu, Kaloči, Jegru in Zagrebu) in 45 škofov; katoličani gerškega obreda imajo 2 nadškofa (v Levovu in Blaževem) in 7 škofov, katoličani armenskega obreda pa enega nadškofa v Levovu. — Pravoslavni kristjani imajo 2 nadškofa (v Karlovcih je serbski patrijarh, v Sibinji pa rumunski nadškof) in 8 škofov. — Samo-

stanov je okoli 900 katoliških z 8500 menihi in 5700 nunami in pa 40 pravoslavnih s 300 menihi. — Protestanti imajo za evangeljce vseh 3 verst konzistorije, pod njimi pa nadzornike; le na Ogerskem stoji še nad konzistoriji glavna skupščina in sinoda. — Tudi Židi imajo svoje duhovne — rabine imenovane — in pridigarje.

### Prirōdne.

Avstrija je bogata mnogoterih pridelkov vseh treh prirodnih oborov. Zemlja je po večem vsa rodovitna, nekatere pokrajine se pa lahko merijo z najplodnejšimi evropskimi deželami. Vendar so posamne dežele silno različne plodnosti, ki se ne ravna samo po persti ali snovini zemlje, ampak tudi po zemljepisni in nadmorski legi, po temperaturi in moči i. t. d. Več ko pet šestin (88 %) vsega poveršja avstrijskega je plodnih. Nekatere dežele pridelujejo posebno obilo žita, zaradi česar se res primerno žitnice imenujejo. Druge so pa manj ugodne za žito, tem bolj pa za živinorejo, s katero se pa tudi žita bogata Ogerska in Galicija zelo pečate. Veliko nad dve tretjini vseh ljudi v cesarstvu se samo ali po večem s kmetijstvom živi. — Po goratih krajih se tudi dobiva dosti soli in drugih rud, po ravninah pa semtertje veliko premoga in šote.

Poljedelstvo. Plodni svet so: njive, vinogradi, travniki in vertovi, pašniki in gozdi. Vsega plodnega sveta je dobra tretjina žitno polje ali njive, namreč 1960 □miriam. (t. j. 31½ % vsega cesarstva), le malo manj pa je gozdovja (1770 □miriam. t. j. 28·4 % vsega cesarstva). Zadnja tretjina je precej enako razdeljena med pašnike in travnike z vertovi; vinogradi pa merijo komaj 60 □miriam. Vrednost vseh zemeljskih ali poljskih pridelkov cenijo na leto na več ko 1800 milijonov goldinarjev. Največ vrednosti ima razno žito (pšenica, reč, oves, turšica i. d.), katerega se prideluje v cesarstvu dosti čez lastno potrebo. Žita najbolj bogate dežele so Ogersko, Slavonija, Česko, Moravsko in Galicija, kajti one celó v navadnih letih žito izvažajo. Tudi vina se dokaj pridelava in sicer večina v deželah ogerske krone; na tostranske dežele ga pride komaj ena četertina. Z vinorejo se naj bolj peča trojedna kraljevina in Ogersko; Salcburško, Avstrija nad Anižo, Slezija, Galicija, Česko in Bukovina pa ne pridelajo prav nič ali le zelo malo vina. Lesa še dosedaj ni pomanjkovalo, razen po goli Kraševini in ogerskih pustinjah; vendar se je treba v prihodnje hujšega bati, če bodo neprevidni stanovalci skoro po vseh krajih tako nemarno z gozdi gospodarili in jih ne bodo potrebni in primerni zakoni ustavljali. Iz tega se vidi, da so zemeljski pridelki prava podlaga narodnega blagostanja v Avstriji.

Živinoreja sedaj še ne zadostuje vsem potrebam cesarstva, ki je moralo leta 1871 iz tujega vpeljati za 20173000 gld. razne živine (največ volov, prašičev, ovac, rib), potem pa še skoro za 18·7 milijonov gld. razne živinine (največ raznih kož: za 13·5 milj. gld., sira i. t. d.);

t. j. za več ko 17 milijonov gold, več, nego se je živine in živinine prodalo na tuje. Tri velike države: ruska, angleška in francozka — imajo vsaka več glav domače živine od Avstrije; primeroma k številu ljudi jih pa imamo med šesterico velikih evropskih držav pri nas dosti manj nego Angleži, Francozi, Prusi in Rusi, vendar pa precej več od Italijanov. G o v e d so pri zadnjem popisu (konec l. 1869) našli okoli  $12\frac{1}{2}$  milijona glav; le Rusija jih ima dosti več, Francija pa malo manj, gledé na število ljudi pa je še Prusija dosta pred nami. Alpske dežele se uže zarad lepih senožeti in dobrih pašnikov močno pečajo z govedorejo, v obče pa je tostran Litave dosti bolj razvita, nego po deželah ogerske krone, na ktere pride le  $\frac{2}{5}$  vseh goved. Zeló pa napreduje reja konj in ovac. Razen Rusije nima nobena država evropska toliko konj kakor Avstrija. S konjerejo se pečajo vse dežele razen južnih ob jadranskem morji, ki imajo mesto konj veliko oslov in mezgov. V obče pa imajo ravne in vzhodne dežele dosta več konj od zahodnih. Najbolj razvita pa je reja ovac, zlasti na Moravskem, Sleškem, Českem, Avstrijskem pod Anižo in Ogerskem; todi deržé večino plemenitih ovac. Prašičev so šteli okoli 7 milijonov, katerih  $\frac{2}{3}$  pridete na dežele ogerske krone. Ravno reja te koristne živali je najbolj pomanjkljiva, kajti od leta do leta polovico, včasih celo  $\frac{2}{3}$  več prašičev iz tujega kupijo nego jih na tuje prodajo. Tudi sviloreja se močno razširja, zlasti po južnih, jej kaj ugodnih deželah, zadnja leta tudi po deželah srednjega podnebnega predela. Sploh se gledé na vse glavne pogoje za živinorejo nadejati velikega napredka. Dohodki od raznih živali se cenijo na leto skoro 600 milijonov goldinarjev, h katerim se sme še prišteti okoli 40 milijonov goldinarjev za ribe in razne divje živali.

**Kopanine:** Nobena evropska država nima toliko raznovrstnih kopanin kakor Avstrija. Razen platine se kopljejo vse druge koristne kovine. Zlato (2000 kgr. = 40 c.) se dobiva posebno na Erdeljskem (54 %) in Ogerskem (44 %), nekaj malega tudi na Salcburžkem in Tirolskem. Srebro (46000 kgr. = 920 c.) kopljejo posebno na Ogerskem (65 %), Českem (27 %), Erdeljskem ( $5\frac{1}{2}$  %); živo srebro v Idriji na Kranjskem (l. 1870: 33000 kgr. = 6600 c.), nekaj tudi na Erdeljskem in Ogerskem; kotlovinu (3250000 kgr. = 65000 c.) na Ogerskem, Erdeljskem, Tirolskem, Salcburžkem; cink na Kranjskem, v zahodni Galiciji in cin ali kositer v česki Krušni gori; svinec in svinčeni glaj (8 mil. kgr. = 160000 c.) na Koroškem (52 %), Českem (26 %), Ogerskem (15 %). Posebno veliko pa ima Avstrija dobrega železa; vendar ga dosedaj niso po toliko izkopavali, da bi bilo zadostovalo veliki porabi države, zato so ga zadnja leta veliko vvažali: (l. 1868: 131 mil. kgr. = 2·62 mil. c., l. 1869: 154·5 mil. kgr. = 3·09 mil. c., l. 1870: 161 mil. kgr. = 3·22 mil. c., 1871: 193·65 kgr. = 3·873 mil. c. ali za 27 mil. gold. železa, razen železnine, katero so 14 mil. gld. cenili). Pred 50 leti (1823 — 27) so v Avstriji dobivali komaj  $1\frac{1}{2}$  mil. centov železa, 20 let poslej (1843—47) uže skoro 3krat toliko, poprek namreč  $3\frac{1}{2}$  milijona centov, leta 1860

uže  $5\frac{1}{2}$  milijona centov in l. 1870 uže  $7\frac{4}{5}$  milij. c., t. j. 42 % več, ko l. 1860; in leta 1871 pa  $8\frac{2}{5}$  milij. cent., (t. j. 5160000 cent. 157 % več, ko l. 1850). Razen Primorskega, Dalmacije in Avstrije nad Anizo izkopavajo vse druge dežele raznoverstno bogato rudo železno. Največ železa dajó rudniki na Štajerskem (28 % vsega železa), Koroškem (15 %), Ogerskem, Českem (13 %) in Moravskem (12 %).

Razen naštetih kovin se na Avstrijskem dobivajo tudi druge koristne rude, persti in kamenja. Okamenelega goriva ali kopalnega paliva se po vseh krajih obilo nahaja. Posebno veliko pa je po nekterih deželah črnega in erjavega premoga (kamenenega oglja). Tega koristnega paliva so pred 40 leti (1831) dobivali komaj 200 mil. kgr. = 4 mil. c.; 30 let pozneje (1860) uže 3200 mil. kgr. = 64 mil. c., leta 1865 pa 5000 mil. kgr. = 100 mil. c. in sedaj okoli 7500 mil. kgr. = 150 mil. c., vendar še nekaj premalo za potrebe cesarstva, ki se od leta do leta množé. Naj več premoga dobivajo dežele česke krone (Česko, Slezija in Moravsko): skoro 4500 mil. kgr. = 90 mil. c. (l. 1870), velikó tudi Ogersko, Štajersko, avstrijski nadvojvodstvi in Kranjsko. Neizmerni zakladi kopane in morske soli bi nam pri drugačnem ravnanji še tudi lahko silno pospešili živinorejo in obertnijo. Morsko sol dobivajo v Istri in Dalmaciji. Todi se namreč na nizkih bregovih napušča slana morska voda v plitve mlake, gredice imenovane, kjer solnčna gorkota in topli vetrovi vodo izparjajo. Preveliko pa ima Avstrija kamenene soli, le da nje ležišča niso po vseh deželah razdeljena. Na zahodnih straneh države se nahaja v Salzkammergut (Avstrija nad Anizo, Salcburško in Štajersko) pa pri Hallu na Tirolskem. Neizmerni so pa skladi kamenene soli ob straneh srednjih in vzhodnih Karpatov (v Galiciji: Vilička, Bohnija, v Bukovini, na Ogerskem in Erdeljskem). Po nekterih krajih se dobiva kot čist terd kamen — slan kamen — drugodi pa kot varjena sol iz solovarenj. — Vrednost vseh kopanin iznaša na leto okoli 100 milijonov goldinarjev.

### Obertnost in umetnost.

Gledé na mnogoverstne prirodne, na obilno in močno vodovje, na velike potrebe države same in pa na kupčijo z inostranskimi deželami, — se ni čuditi, da je pod varovalnimi in olajšalnimi postavami obertnijstvo oživeló in da sedaj prav lepo napreduje. Sicer se pa posamezne dežele po obertnosti med seboj zeló ločijo. Po zahodnih in zlasti po severozahodnih deželah (na Českem, Moravskem, Slezskem, dolnjem Avstrijskem in Predarelskem) cvetó fabrike in rokodelnice; v drugih deželah je sicer mnogo rokodelnic, velikih fabrik pa primeroma le malo. Ob južni meji in bližnjih deželah pa primanjkuje celó malih obertnikov.

Najboljši izdelki domačega obertnijstva so tkanine iz prediva, pavole, volne in svile, usnje in razno usnjeno blago, srebernina in zlatnina, orodja in posode iz železa, kotlovine, jekla, stekla in gline; tudi izdelujejo zmerom

več lesenega in kemijskega blaga, mašin, godbinskega in prirodoslovskega orodja in drugih umetnijskih izdelkov, piva, žganja, pesnega sladkorja. — Okoli 8 milijonov ljudi živi sedaj v naši državi samo od obertništva ali pa memo tega še nekoliko polja obdeluje. Po popisu konec l. 1869 se je v deželah, v državnem zboru na Dunaji zastopanih, z obertništvom osebno pečalo 2273000 ljudi. Vse obertnijsko blago cenijo na leto na 1500 do 1600 milijonov goldinarjev. Od te vrednosti pride največ na razne izdelke iz prediva in konoplje (160 milij. gold.), potem na volnino (145 milij. gld.), na pavolnik (125 milij. gld.), na pesni cukrer (leta 1871 so ga naredili skoro 200 mil. kgr. = 4 mil. c.) in usnje pa usnjenino (po 100 milij. gld.), na železnino (80 milij. gold.) i. t. d. Po posameznih deželah se pa ona glavna svota tako razdeli, da pride  $\frac{1}{6}$  na Česko,  $\frac{1}{7}$  na Avstrijsko pod Anižo (zarad Dunaja),  $\frac{1}{10}$  na Moravsko in Sleško. Za temi se z zmerom manjšimi deleži versté: Ogersko, Galicija z Bukovino, Avstrija nad Anižo s Salcburžkim, Tirole s Predarelskim, Erdeljsko, Štajersko, Koroško s Kranjskim in Primorsko; naj manj pa pride na Vojaško-krajino in Dalmacijo.

### Kupčija.

Kupčija je kaj živahna med posameznimi deželami, pa nemože je ta promet natanko nadzorovati; kajti po kupčijski zavezi, ki ste jo državni polovici  $\frac{24}{12}$  1867 med seboj sklenili, je cela država ena kupčijska in colna skupina, po kateri se smejo razni pridelki in izdelki brez različnih ovir semtertje prevažati in prodajati. V obče pa oddajajo zahodne (obertnijske) dežele vzhodnim in južnim obertnijske izdelke (pavolnik, pertenino in konopnino, svilnino, železnino in jeklenino i. t. d.), in prejemejo zanje prirodnine in razne napolizdelke (žito, tobak v perji, ježice, potašelj ali pepeljiko, živino, kože, volno, zlato, srebro, kotlovino i. t. d.). Zarad zemljepisnih razmer ali pa zarad lažje kupčije s tujimi deželami so iz občne colne skupine odločeni Dalmacija in tako imenovani colni izjemki (Istra in kvarnerski otoci, zlasti pa svobodna pristanišča: teržaško, reško, bakarsko, kraljeviško, senjsko in bažko in pa mesto Brodi v Galiciji).

Avstrija vvažaa razno prekomorsko blago (razen sladkorja), pitomo sadje gorkih dežel, živino za pobjo in zakol, razne surove pridelke vseh treh prirodnih oborov (pavolo, predivo, kože, ribjo mast, surovo svilo, železo i. d.) in pomočno snovino za obertnijo in umetnijo, pa tudi dosta obertnijskih in umetnijskih izdelkov, od katerih je sedaj primeroma mala vvožnina plačati. Izvažaa pa volno, les in lesenino, žito in moko, jeklo, steklo in razne izdelke lastne obertnije in umetnije. Leta 1870 so ob colnih mejah vse blago, ki se je vvozilo, cenili 411 milijonov gold., ono pa, ki so je na tuje izvozili skoro 389 milij. gld. V obče se pa skupna vrednost vvoženega in izvoženega blaga zelo preminja, ker se vvažanje raznega blaga n. pr. železa in železnine ravna po večji ali manjši potrebi države, izvažanje pa n. pr. žita in moke po dobri ali slabi letini, lesa pa po občnih kupčijskih razmerah.

— Tudi prevozna kupčija daje cesarstvu dosti dobička, če ga prav dosedaj poganjanje tujih narodov in mnoge domače ovire še zelo kratijo.

Dunaj je poglavitno tržišče za kupčijo po suhem, Terst pa za pomorsko kupčijo. Zelo znamenita trgovišča so dalje: Pešta, Praga, Berno, Olomuc, Levov, Brodi, Braševo, Bolzan, Gradec. Vsa ta mesta se pečajo zelo s kupčijo z obertnijskimi izdelki, pa tudi dosta s kupčijo z raznimi prirrodninami. Pervo tržišče za kmetijske pridelke je Dobrecin, po tem pa, zlasti za žito, Sisek, Velika Kaniža in Mošonj, za goveda Olomuc, za prašiče Baja in Šopronj. Za notranjo deželno kupčijo z raznim blagom so posebno znamenita glavna mesta posameznih dežel: Linc, Celovec, Maribor, Ljubljana, Gorica i. d.

### Pospeševala gmotnega napredka.

Razne občne, državne in zasebne naprave pospešujejo pridelovanje prirrodnin ter obračajo v občni prid premnoge zaklade vsega stvarstva in tako širijo in množé telesno in duševno srečo narodov. Take naprave so posebno: kmetijske družbe, razstave, učilnice in posebni kmetijski časniki, zavarovalnice zoper ogenj in drugo nesrečo, hranilnice, posojilnice in denarne banke, kupčijske in obertnijske zbornice. Kupčijo in po tej tudi obertnijo in pridelovanje raznih surovin pa posebno podpirajo mnogoverstna občila, namreč: ceste, železnice, brodarstvo, pošte in telegrafi.

Ceste po suhem. Prevažne za promet in njemu neobhodno potrebne so ceste po suhem. Avstrija ima samo na sebi dokaj cest, kajti one vežejo skoro vse veče kraje; vendar so zelo različno po raznih deželah razdeljene. V obče jih imajo zahodne in severozahodne dežele dosta več, nego vzhodne in jugovzhodne. Leta 1870 je bilo 9623 miriamet. (12968 milj) večih cest in še mnogo postranskih in malih potov. Velike ceste, katere država napravlja in vzdržuje, se imenujejo državne ceste; med drugimi ločimo deželne, okrajne in občinske ceste in pota.

Železnice. Avstrija ima uže precej železnic, katerih čerte deržé iz glavnih mest — iz Dunaja in Pešte — na vse strani sveta. Glavne čerte so med seboj sklenene po stranskih ali poprečnih čertah, tako da vežejo razne dežele med seboj in z državnimi središči pa z inostranskimi deželami.

V začetku l. 1873 so merile vse železnice 1396 miriam. (1840 milj), v Cislajtaciji 854 mir., v Translajtaciji 542 mir., vse vkup 216 mir. več nego konec leta 1871; konec leta 1860 so merile komaj 444 miriam. (585 milj). Tudi železnice so čedalje proti vzhodu in jugu redkeje, tako da jih ima Erdelj in Vojaška krajina primeroma jako malo, Dalmacija pa celó nič, v vsem cesarstvu skup pa pride nekaj čez  $4\frac{1}{8}$  miriamet. poveršja na 1 miriameter železne ceste.

Najimnitniše ceste železne so (v začetku l. 1873):

1. Cesar-Ferdinandova železnica derži od Dunaja čez Moravsko in Slezijo v Krakov; ta železnica, z raznimi stranskimi vejami okoli 61 miriametrov dolga, je razen budejoviške-linške-gmundenske črte najstarejša v Avstriji.

2. Moravsko-slezijska severna železnica 15 mir. od Olomuea čez Bruntal in Kernov v Opavo.

3. Gališka-Karlo-Ljudovikova železnica od Krakova čez Levov v Brodi in Podvoločicko (ob ruski meji); 59 mir.

4. Levov-černoviška železnica od Levova čez Kolomeo, Černovice in Sučavo do Verestja in dalje v rumunsko Moldavijo; 36 mir.

5. Železnice avstrijske železnične družbe in berno-rosička čerta; 157 mir. a) Severna državna železnica od Dunaja v Berno, od Berna in Olnuca čez Prago in Litomerice do sasko meje (Podmokli — Bodenbach). b) Jugovzhodna državna železnica od Genserndorfa (Marchegga) čez Požun, Vacov, Pešto, Segled, Kečkemet, Segedin, Temišvar, Jasenov v Baziaš ob avstrijsko-serbski meji z raznimi stranskimi vejami. c) Dunajsko-novosenska železnica od Dunaja čez Bruck na Litavi in Gjur do Novega Sena.

6. Potiska železnica ima z raznimi čertami vezati vzhodne ogerske kraje z Galicijo in južnimi stranmi. Od Segleda čez Solnok, Püspök, Ludany, Debrecin in Miškovec v Košice, iz Solnoka čez Čabo v Arad, iz Püspök-Ludany-a v Veliki Varadin, 58 miriametrov.

7. Prva erdeljska železnica (59 mir.) od Arada čez Piske do erdeljskega Belega-grada in od Pisk do Petroseni pred Vulkanovim prelazom.

8. Ogerska vzhodna železnica od Velikega Varada v Kološ (41 miriametrov).

9. Ogerska severovzhodna železnica (50 mir.) od Košic čez Siget v županiji marmaroški.

10. Košičko-boguminska železnica od Košic čez severozahodno Ogersko v Bogumin v Sleziji (37 mir.).

11. Alfeldska železnica od Oseka čez Zombor, Sobotico, Segedin, Čabo v Veliki Varad (40 mir.).

12. Razne čerte ogerskih državnih železnic (59 mir.), n. p. Žakanjsko-zagrebska; potem od Pešte čez Azod, Lučenec v Stari Zvolen.

13. Čerte družbe južne železnice merijo 219 mir.

a) Južna železnica od Dunaja čez Semernik, Gradec, Ljubljano v Terst (57 mir.) z raznimi postranskimi vejami; od Brucka do Rudolfove železnice v Ljubno;

b) Koroška železnica od Maribora čez Celovec v Beljak in od tod dalje proti vzhodu brixenska železnica čez Bistriški dol v Brixen; tu se sklepa s

c) tirolsko ali brenersko železnico, ki derži od zahodne ali Elizabetine-železne ceste (Kufstein) čez Inšpruk, Brener, Brixen, Bolzan, Trident, Roveredo do Ale ob tirolsko-beneški meji ter se tu sklepa z italjskimi železnicami.

d) Dolga čerta pelje od Pragerhofa čez Ptuj, Veliko Kanižo v Stolni Belgrad in od tod v Budo in Novi Sen.

e) Od Velike Kaniže proti severju čez Sabarijo, Šopronj v Dunajsko Novomesto.

f) Od Zidanega mosta čez Zagreb v Sisek in Karlovec.

g) Od Nabrežine čez Gorico v Karmin ob goriško-beneški meji in dalje v Italijo.

14. Cesar-Franc-Jožefova železnica meri sedaj 68 mir., ona derži iz Dunaja čez Gmünd, Budejovice in Pelzenj v Heb, od koder tri železne ceste v Nemčijo peljejo; dolga veja se pri Gmündu od nje odcepi ter derži čez Trebonj, Tabor in Benešov v Prago.

15. Avstrijska severo-zahodna železnica (64 mir.) derži od Dunaja (Stockerau) čez Znojmo, Iglavo, Nemški Brod, Časlav, Kolin do Mlade Boleslavi; največa veja nje derži od Nemškega Broda do Pardubic.

16. Česka zahodna železnica (31 miriam.) od Prage čez Pelzenj v Brod na bavarski meji.

17. Južna severonemška sklepna železnica (24 miriam.) od Pardubic čez Kraljev-gradec, Jožefov v Libavo na prusko-slezijski meji; velika nje veja od Jožefovega čez Turnov, Liberec v sasko kraljestvo. Na Českem so razen drugih še: Buštehradska (Bubno-komotavska železnica), Česka severna železnica, Turnovsko-kralupsko-pražka železnica i. d.

18. Zahodna ali cesarica-Elizabetina železnica meri z raznimi vejami okoli 68 miriametrov. Glavna čerta derži od Dunaja čez Linz in Wels v Salzburg ali pa v Pasov (ob bavarski meji). Prevažna je poprečna čerta od Gmundena (Sovodnja) čez Linc v Budejovice. Ta čerta, prva na evropski terdnini, je bila dodelana leta 1832.

19. Cesarjevič-Rudolfova železnica (60 mir.) je razen malih pa prevažnih izjem dodelana od sv. Valentina (začetni postaji v čerti Elizabetine železnice do Ljubljane. Sklepati ima zahodne dežele cesarstva po najbližji poti z morjem.

Brodarstvo: Morje, jezerà in reke so naravne poti po vodi, kanali ali prekopi pa umetne. Razen morja in jezer ima Avstrija posebno veliko plovnih rek; poleg teh je prekopov primeroma le malo, tako da so naravne in umetne poti po vodi med seboj v razmeri kakor števili 14:1. Prekopi in plovne reke merijo skup 685 miriametrov (921 milj), ki so pa na dve polovici cesarstva kaj različno razdeljene; na vzhodno polovico (ogerske dežele) pridejo  $\frac{2}{5}$  vseh plovnih rek in prekopov, na zahodno pa le  $\frac{2}{5}$  (275 miriametrov).

Izmed plovnih rek je Donava na vsako stran najjimenitniša. Donavska parobrodarska družba (na akcije) ima pravico po Donavi in vseh rekah, ki se vanjo izlivajo, s parobrodi voziti. Sedaj ima okoli 150 parobrodov (z več moči ko 14000 konj) in 560 vlačnih ladij. Parobrodi prevažajo ljudi in blago po vsej avstrijski Donavi in dalje čez meje cesarstva, po Tisi do Tokaja, po Savi do Siska, po Dravi do Kakonije. Tudi po Labi in Visli se vozijo parobrodi. Razen teh so najjimenitniše vozne vode: Veltava, Ina, Vag, Prut, Dnester, Kolpa, Adiža i. d. S parobrodi vozijo tudi po gardskem, bodemskem, travenskem, celovskem in blatnem-jezeru.



Po pogodbi imajo kupčijske ladije obeh polovic cesarstva enako zastavo in enake pravice v vseh cesarskih pristaniščih. Po uradnih poročilih je v začetku leta 1871 imelo avstrijsko kupčijsko mornarstvo 7961 ladij z 380000 tovari (tonelatami po 20 centov ali 1000 kgr.). Med njimi je bilo 91 parobrodov in 574 ladij z jadri za dolgo pot po morji; med ostalimi je bilo skoro  $\frac{2}{3}$  ribiških ladij in malih bark pa nad  $\frac{1}{4}$  večih in manjših ladij za vožnjo po obkrajnem morji. Večina parobrodov je lastnina Avstrijskega Lloydja, velike pomorske družbe v Trstu, ki se je bila l. 1833 na akcije ustanovila. (Prekopi gl. str. 124.)

Pošte so velike državne naprave, ki se od leta do leta na vse strani širijo ter gmotni promet in duševno občenje zelo pospešujejo. Leta 1870 so vse pošte v Avstriji razposlale čez 159 milijonov zasebnih pisem,  $22\frac{1}{3}$  mil. uradnih zvezkov, 61 mil. časnikov, skoro 20 mil. zvezkov z blagom in denarjem, katerih vrednost je skup iznašala čez 4062 mil. goldinarjev; razen tega je pošta razposlala po nakaznicah  $47\frac{1}{2}$  mil. goldinarjev.

Telegrafi (dalekopisi) prepregajo Avstrijo na razne strani. Perve telegrafe so napravili l. 1847; v začetku l. 1871 je dolgost telegrafskih čert iznašala 2815 miriam. (3714 milj.); dobre  $\frac{3}{5}$  jih je prišlo na tostranske dežele. Dolgost razpetega drata pa je iznašala 3krat toliko; po njem so na čez 1000 uradih odpravili dobre 4 milijone telegramov. Na raznih mestih derže avstrijski telegrafi čez državno mejo v zunanje dežele, s katerimi se je cesarstvo 21. julija in 25. oktobra 1869 zastran cene in odpravljanja telegramov posebno pogodilo.

### Šolstvo.

Največo skerb za ljudsko omiko, za nравitost in duševni razvitek raznih narodov v cesarstvu, imate cerkev in šola. Učilnice v cesarstvu se delé v male, srednje in visoke šole.

Male šole, po postavi od  $\frac{14}{5}$  1868 v občé ljudske šole imenovane, imajo skerbeti za razširjenje najpotrebniših začetnih vednosti vsega ljudstva; zato ima vsa mladina od 6. do 14. leta svoje starosti dolžnost vanje hoditi. Takih šol bode sedaj okoli 33000, ki so razen zasebnih učilnic zelo enako razdeljene med tostranske in ogerske dežele. Obiskuje je več ko  $2\frac{3}{4}$  milijona otrok, vendar jih je to pičlo po 78 od vsakih 100 za šolo godnih dečkov in deklic, kateri bi po postavi morali šolo obiskavati.

To razmerje je v raznih deželah zelo različno; najugodniše je v zahodnih in severozahodnih deželah, zlasti v Tirolah, kjer otroci pogostoma hodijo v šolo še potem, ko so uže prestopili leta za šolo odločena; najslabše pa v Dalmaciji, Galiciji in Bukovini. Sledeči pregled kaže to razmerje v posameznih deželah. Od vsacih 100 za šolo godnih otrok jih je vanjo hodilo: \*)

\*) To razmerje je preračunjeno na podlagi števil, ktere je ministerstvo nauka l. 1871 priobčilo v Jahresbericht . . für 1870. To najnovejše ministersko

v Bukovini	le	20	na Koroškem	le	84
v Dalmaciji	"	28	na Štajerskem	"	91
v Galiciji	"	29	v Sleziji	"	96
v Primorji	"	52	na Českem	"	97
v Voj. krajini	"	59	na Avstrijskem		
v Hervatiji in			nad Anižo	}	" 98
Slavoniji	"	60	pod Anižo		
na Kranjskem	"	65	na Salcburžkem		100
na Erdeljskem	"	70	na Moravskem		100
na Ogerskem	"	80	na Tirolskem s Pred-		
			arelskim pa celó		104.

Srednje šole se delé v gimnazije, realke in realne gimnazije. Gimnazije podeljujejo učencem neko občno izobraženost ter jih pripravljajo za visoke ali učene šole (bogoslavne, pravoslavne, zdraviloslovne in modroslovne); realke povdarjajo pri poduku realne predmete ter učence pripravljajo zlasti za kupčijstvo in obertnijstvo pa za raznoverstne tehniške šole; realne gimnazije imajo v nižih 4 razredih združeni, pa nekoliko prenarejeni učni načert samostojnih gimnazij in realk, tako da njihovi učenci iz četrtega razreda lahko prestopajo v višo gimnazijo ali pa v višo realko. Gimnazij (viših in nižih) je bilo leta 1871 v totranskih deželah 164, realnih gimnazij pa 36; v onostranskih ali ogerskih pa (l. 1866—68) 135 gimnazij in 1 realna gimnazija. Obiskavalo jih je v dotičnih letih nad 61000 učencev. Realk (viših in nižih), je bilo v tem istem času po deželah, v državnem zboru zastopanih, 60, v ogerskih pa 25; vseh je tedaj 75, vendar k njim niso prištete nekdanje nesamostalne realke, ki so se popolnile v cele realke ali so pa meščanske šole postale. V realke je hodilo okoli 17000 učencev. Zadnja leta so se pri živahnem gibanju in gospodarstvu realke in zlasti realne gimnazije zelo hitro množile, pa tudi obstoječe je redoma več učencev obiskovalo. K realkam se smejo šteti tudi razne kmetijske, obertnijske in kupčijske šole.

Visoke šole so vseučilišča in tehnike. Vseučilišč je sedem: na Dunaji, v Pragi, Gradci, Inšpruku, Krakovu, Levovu, Pešti in v erdeljskem Belgradu. Razen vseučilišč v Levovu in erdeljskem Belgradu so vsa druga popolna, namreč s štirimi razdeli (z bogoslovskim, pravoslovskim, zdraviloslovskim in modroslovskim); nepopolnemu vseučilišču v Levovu pa manjka zdraviloslovskega razdela. — Tehnike, kaj različno uravnane, so na Dunaji, v Pragi, Gradci (Joanneum), Bernu, Krakovu, Levovu in Budi (Jožefov politehnikum).

sporočilo pa ima le števila za l. 1868. Za to leto velja tudi razmerno število v gornji lestvici pri vseh totranskih deželah, v katerih skup od 1000 otrok le 762 šolo obiskuje. Pri Ogerskem in Erdelji l. 1865, Hervaškem in Slav. l. 1866, Voj. krajini l. 1868. Leta 1864 je v onostranskih deželah od 1000 otrok hodilo le 827 v šolo. — Učiteljskih pripravnic je bilo l. 1868 okoli 100 v vsem cesarstvu.

Razen teh šol je še nekaj posebnih viših in nižih učilnic: 77 za katališke bogoslovce vseh treh obredov (71 za rimsko-katol., 5 za zedinjeno gerške in 1 za armenske) in mnogo bogoslovnih šol za druge vernike (9 za pravoslavne bogoslovce, 14 za protest. in 1 unitarska v Kološi in 1 židovska za rabine v Požunu). Deržavo- in pravoslovne akademije so: orientalska akademija na Dunaji in pravoslovne v Zagrebu, Požunu, Košicah, Velikem Varadinu, Jegru, Gjuru in Pečuhu, v Sibiriji in Kološi. Šole za mornarstvo, kupčijo in obertnijo: akademija v Terstu, mornarske šole v Lošinjih, Reki, Spletu in Kotoru; kupčijska akademija na Dunaji in v Gradci, viši kupčijski učilišči v Pragi in Pešti; viša šola za tkalce v Bernu i. t. d. Više kmetijske in gozdnarske učilnice v Mariabrunu, Sčavnici, Ogerskem Staregradu, v Taboru, Liebwerti i. d.; rudarske učilnice v Pribramu, v gornještajerskem Ljubnem, v Sčavnici i. d., živinozdravilski napravi na Dunaji in v Pešti; akademiji za umetnosti na Dunaji in v Pragi i. d., konservatorija za muziko na Dunaji in v Pragi, dvorna učilnica za opero na Dunaji. Razno-verstna vojaška učilišča, n. pr. šolska kompanija vojaških inženirjev v Kremsu, pionirska šolska kompanija v Tulnu, akademija (za nadoficirje) v Dunajskem-Novem mestu, artiljerijska akademija v Beli-cerkvi na Moravskem, inženirska (genijska) akademija v Loki pri Znojmu, viši artiljerijski kurs in vojskoznanška šola za nadoficirje na Dunaji i. t. d. Šole za slepce in gluhomutce i. d.

### Deržavna ustava.

Postavna podlaga celej deržavi so pragmatična sankcija cesarja Karla VI. od 19. aprila 1713, cesarski patent cesarja Franca I. od 1. avgusta 1804, diploma od 20. oktobra 1860, dana od cesarja Franca Jožefa I. in osnovna ustava od 21. decembra 1867.

Pragmatična sankcija določuje, da ima zmerom pervorojeni pravico do prestola in sicer najprej v možkem kolenu; ko bi pa zamerl ves možki zarod, preide taista dedinska pravica na potomce ženskega kolena iz vladarske rodbine habsburško-lotarinske. Dalje zaterjuje pragmatična sankcija, da se dežele in pokrajine, ki imajo po rečenem dedinskem redu enega skupnega vladarja, ne smejo nikdar razdeliti. To temeljno postavo so l. 1720 sprejeli stanovi avstrijski, štajerski, koroški in kranjski, tirolski, slezijski in moravski. Enako so jo sprejeli tudi stanovi češki in izrekli, da jo bodo zmerom varovali. Leta 1722 so jo predložili ogerskim stanovom, ki so jo precej in z veseljem sprejeli in z zbornim sklepom od l. 1723 postavno poterdili. Toisto so storili (l. 1722) stanovi hervaški in erdeljski. Potem so jo 6. decembra 1724 na Dunaji slovesno oklicali. Tako je pragmatična sankcija postala nerazrušljiva vez med vsemi avstrijskimi deželami.

Cesar Franc I. je v pragmatikalnem patentu od 1. avgusta 1804 oklical avstrijske dežele za skupno cesarstvo, a ta zunanja naredba nikakor ni spremenila pravic posameznih dežel. Nj. veličanstva, sedanjega cesarja lastnoročno pismo od 14. novembra 1868 je za cesarstvo ustanovilo naslov „avstrijsko-ogerska monarhija“.

Diploma od 20. oktobra 1860 okliče Avstrijo za ustavno državo ter v obče načerta načela, po katerih se ima državna ustava osnovati. Po teh načelih imeli bi imeti deželni zbori posebno važne pravice. A mesto zavezne skupne ustave je ministerstvo Šmerlingovo v februarškem patentu (<sup>26</sup>/<sub>9</sub> 1861) priobčilo ustavo, ki je deželnim zborom pravice prikralila in za zastopanje celega cesarstva ustvarila širji državni zbor. Ta ustava je našla pri izpeljavi premnogo nepremagljivih ovir. 21. decembra 1867 je bilo priobčenih 6 novih osnovnih postav, ki so staro ustavo (Šmerlingovo) nekoliko prenaradile. Tako je nastala sedaj veljavna ustava avstrijsko-ogerske države. Cesarstvo je razdvojeno v dve enakopravni polovici (avstrijska in ogerska država), ki imate vsaka zase posebno ustavo in posebno upravo. — Avstrijske dežele so zastopane v „državnem zboru na Dunaji“. Ta se deli v gospodsko zbornico in zbornico poslancev. Število članov gosposke zbornice je nedoločeno. Cesar sam vanje pozove razne članove; nekterim podeli to čast z dedinsko pravico, nekterim pa le dosmertno; nekteri (n. pr. knezoškofje in knezi iz cesarske rodovine), so tudi vsled svojega stanu članovi te zbornice. Zbornica poslancev šteje vsled postave o neposrednih volitvah od <sup>2</sup>/<sub>4</sub> 1873 353 članov, ktere v posameznih deželah neposredno volijo prebivalci, razdeljeni v razne skupine; te so: a) veliki posestniki, b) mesta in tergi, c) (ponekodi tudi) kupčijske in obertnijske zbornice, d) kmetske srenje. Ogerske dežele so zastopane v „ogerskem državnem zboru v Pešti“. Ta se deli v zbornico velikašev in zbornico zastopnikov. Članovi velikaške zbornice so vsi katoliški in pravoslavni škofje in nadškofje in še nekteri drugi imenitni duhovniki — duhovski velikaši, — potem pa raznovrstni posvetni velikaši, — ogerski in erdeljski veliki župani — pa dva zastopnika hervaško-slavonskega zbora. Zastopniška zbornica šteje 435 poslancev, izmed kterih je 330 izvoljenih na Ogerskem, 1 na Reci, 75 na Erdeljskem, 29 pa jih pošlje zbor trojedne kraljevine. — Vsej državi skupne zadeve (unanje zadeve, občno denarstvene razmere in vojaštvo) obravnavajo tako imenovane delegacije, ktere (po 60 poslancev) ogerski in avstrijski državni zbor iz med sebe izbereta (Dunaj, Pešta). — Zastopi posameznih dežel se imenujejo deželni zbori; tak deželni zbor je tudi v hervaško-slavonski kraljevini. Deželni zbori zastopajo zlasti deželne koristi ter sklepajo dotične postave. Upravno in izvrševalno oblast v obče deželnih zadevah izročajo deželni zbori izmed sebe izbranemu deželnemu odboru.

Z rečenimi zastopi deli cesar postavodavno oblast; izvrševalna pa je njemu samemu prideržana.

## Uprava.

Za upravo vsej državi skupnih zadev so ministri unanjih zadev in cesarske hiše, državnega denarstva in pa državnega vojaštva. Odgovorni so za vse svoje početje državni delegaciji.

Ministerstvu unanjih zadev in cesarske hiše so podložni poročniki, poslanci ali tako imenovani rezidenti, ki v tujih državah — na unanjih dvorih diplomatične reči opravljajo. Pod istim ministerstvom, so tudi konzuli, ki po tujih državah za naše kupčijske zadeve skerbé. Za odgojo takih kupčijskih zastopnikov v vzhodnih deželah skerbi posebno orientalska akademija na Dunaji.

Vojaško upravo vodi državni minister vojaštva.

Vojska avstrijska se loči v vojsko na suhem in v pomorsko moč. Vojska na suhem šteje o miru okoli 300000 mož, v vojni pa okoli 800000. Loči se v telesno stražo cesarjevo, v pešce, konjike, artiljerijo ali topničarje, genijska in pionirska kerdela in pa vojake za deželno varnost ali žandarje. Vojaki po bataljonih in polkih nabrani se sestavljajo v brigade, katerih po dve skup se imenujete divizija, divizije pa v vojaška kerdela; takemu kerdelu na čelu stoji generalni poveljnik. — Najmenitniše terdnjave v cesarstvu so: Osek, Petrovaradin, Temišvar, Komarno, Krakov in Olomuc.

Pomorska moč šteje (v začetku l. 1871) 67 ladij z 544 topovi in 7000 možmi; o vojski je na ladijah dvakrat toliko (15000) mož. Najmenitniša vojna pristanišča so Pulj, Kotor, Zader, Vis in Porto Quietto. Upravo pomorske moči vodi pomorski oddelek državnega ministerstva za vojaštvo.

Vsaka državna polovica ima zase posebne ministre, ki so dotičnima državnima zboroma odgovorni. Ti ministri so: minister notranjih zadev, pravosodja, bogočastja in šolstva, denarstva, kupčijstva, poljedelstva in deželne brambe.

Politično upravo oskerbujejo v posameznih deželah, v državnem zboru zastopanih, namestnije (z namestniki na čelu) ali pa deželne vlade (z deželnimi predsedniki na čelu). Tem podložni so okrajni glavarji in občinske gosposke samostalnih mest.

Dežele ogerske krone so razdeljene v županije, okrajine in stolna sodništva, katerim na čelu stojé veliki župani, veliki kapitani in stolni sodniki.

Pravica se določuje v imenu cesarja (kralja). Najviša sodnja stopinja za tostranske dežele je najviša sodnija na Dunaji; pod njo so deželne nadsodnije (kot druga sodnja stopinja), pod temi pa deželne, okrožne in okrajne sodnije (kot prva sodnja stopinja).

Za Oggersko je najviša sodnja stopinja septem viralni stol, v Pešti kraljevi sodnijski stol; pod njim 4 okrajni sodnijski stoli, 49 županijskih sodnijskih stolov, podžupanijske, stolne in mestne sodnije. Enako je pravosodje uravnano v trojedni kraljevini. Erdeljsko je sicer podrejeno pod ogerski septemviralni stol, drugače pa ima lastno pravosodno uravnavo. — Vojaška-krajina ima dosedaj le vojaško upravo in vojaške sodnije.

Denarstvo upravlja denarstveno ministerstvo, pod katerim so v posameznih deželah denarstvena deželna ravnateljstva. Tem so razne niže denarstvene gosposke podrejene. Poglavitno opravilo teh denarstvenih gosposk je pobiranje državnih dohodkov — davkov. Ti dohodki so: zemljiščni in hišni davek, pridobnina, dohodnina (tem skupaj pravijo nepo-

sredni davki), dohodki od državnih posestev, od kovanja denarjev in od raznih rudnikov, od pošte in telegrafa, pa razni posredni davki, namreč: potrošnina ali vžitnina in col, dohodki iz samoprodaje soli in tobaka, od štempeljna, loterij in punciranja, cestnina in razne pristojbine (takse).

Po proračunu za l. 1872 so iznašali dohodki v državnem zboru zastopanih dežel blizu 354 milijonov gld., ogerskih dežel pa nad 239 milijonov; stroškov je tu bilo 292 milijonov, tam pa blizu 354 milij. gld. Naj več stroškov pride na vojaštvo, zlasti pa na državni dolg, ki iznaša okoli 3000 milijonov goldinarjev.

## Posamezne dežele.

### Nadvojvodstvo Avstrijsko pod Anizo ali dolinja-Avstrija.

198 □ miriametrov (360 □ milj); 1954000 ljudi, ki so zunaj glavnega mesta skoro vsi katoličani in Nemci. Meje in gostost ljudstva?

Te dežele je tri četertine hribovite, ena četertina pa ravne. Od Donave na jugu stojé razna pogorja severnih apneniških Alp, katerih naj viši verhovi se vzdigujejo nad ločnico poslednjega drevja. Najimenitniši gorski kupi so Oetscher (1887 m. = 5970'), Raxalpe in Snežnik (Schneeberg) (2076 m. = 6570'), pred dunajsko kotlino pa Dunajski gozd s Kahlenbergom (530 m., Leopoldsberg 450 m.), čigar tla so tako rodovitna, da se skoro nikjer peščenik ne pokazuje na verh; po tem ravno se Dunajski gozd močno loči od skalovitih apneniških gor.

Na jugovzhodni strani se dežele dotikajo zadnje veje prvotnih Alp (Wechsel 1738 m.), katerih konec je v Litavskih gorah. Tem prvotnim goram daje pri verhu ležeči lesketač posebno zunanjo podobo, po kateri se kakor po kameneni sestavi očitno razločujejo od bolj zahodnih apneniških Alp in njih razrastkov. Od Donave na levo je razprosterito južno pobočje česko-moravskega višavja v raznih hribovitih planotah. Te visoke planote so razderte z globokimi, mnogotero zavitimi dolinami, ki se po večem vjemajo z dragami v gorovje zasekanimi. Rob tega valovitega višavja proti vzhodnemu berdju se imenuje Manhartska gora (537 m. = 1700'). — Največa rayan je dunajska na obeh krajih Donave; na levi strani jo namaka Morava, delajoča rodovitno moravsko polje, na desni jej je pa rodovitna „dunajska kotlina“, ki se na jugu končuje v neplodno puštinjo pri Dunajskem Novem mestu, navadno „kamenito polje“ imenovano. Dalje gori ob Donavi je tulnsko polje z zeló plodno zemljo.

Glavna reka dolenje Avstrije je Donava, ki gledé na njé desni breg 25 mir. dolgó od zahoda proti vzhodu teče skozi deželo ter skoro vse deželne vode v sebi zbira. Kjer gore ne pristopajo do njenega vodotoča, razširja se Donava v ondešnjih dolskih kotlinah ter se rada cepi na mnogo panog, delaje otočine in loke kmetijstvu na izgubo. Naj inenitniši njeni dotoci so na desnem bregu: mejna plovna Aniza, Ipuša, Er-

lava, Traguša in Litava, ki se pa uže onostran deželne meje v Donavo izliva; na levem pa Kamp in plovna Morava z Dijó, najimenitnišo vodo na severni meji. — Tudi veltavska Lužnica v tej deželi izvira. Imeniten je prekop, novomeški, po katerem velike ladije (s 25 do 40 tovari) derva, stavilo, železo in druge težke reči na Dunaj vozijo.

Deželna ustava in uprava. Dolenje-avstrijski deželni zbor šteje 68 članov: dunajski knezonadškof in škof iz sv. Ipolita, rector magnificus dunajskega vseučilišča, 15 poslancev velikega posestva, 25 iz mest in tergov, 4 iz kupčijske zbornice in 21 poslancev iz kmetskih občin.

V državni zbor pošlje dolnja-Avstrija 37 neposredno voljenih zastopnikov, izmed katerih se 3 volijo v državno delegacijo. — Najviša upravna gosposka v deželi je namestnija na Dunaji, ktereje je 18 c. k. okrajnih glavarstev podrejenih. Samostalno, t. j. nobenemu okrajnemu glavarstvu podložno, pa je glavno deželno mesto, ki je tudi središče in prestolišče vsega cesarstva.

Mesta. Dunaj ali Beč (608000 stanovalcev, v bližnjih krajih še 203000, potem 25000 vojakov, skup 900000 ljudi, med njimi je: okoli 130000 severnih Slov. in 13000 Jugoslov., 10000 Magj., 5000 Rum. in Lah. i. t. d.), nekdam precej imenitna rimska trdnjavnica (Vindobona), je največe in najimenitniše mesto vsega cesarstva; mesto stoji na desnem bregu Donave ter s svojimi 9 oddelki (okrogi), ki skup čez 10300 hiš štejejo, pokriva še čez štirjaški miriameter zemlje. Razen mnogih zeló starih in imenitnih cerkev (gotiška cerkev sv. Štefana, še starejša je cerkev sv. Ruprehta, sv. Mihela (1221) in ona mala gotiška cerkev Gospe svete na Bregu, nova je gotiška cerkev Odršešenika (obljubna cerkev imenovana) in po laški ali romanski zidavi narejena velikolepna cerkev sv. Karla Boromeja [1715 — 1830]) ima tudi mnogo drugih lepih poslopij: cesarski prestolni dvor ali grad; v tem je mnogobrojna dvorna knjižnica, zbirka živali in rudnin, državna zakladnica z opravo, s katero so se kronali rimsko-nemški cesarji, zbirka denarjev in raznoverstnih starin. Cesarski grad Belvedere hrani v enem oddelku veliko zbirko izverstnih slik, v drugem pa ambraško zbirko po večem srednjeveških starin, umetnijskih zakladov in orožja (postavljenih nekdam v tirolskem gradu Ambras). Cesarska orožarnica (arsenal), menda največe poslopje v Evropi, izpeljano v bogato ozaljšani zidavi, hrani mnogo raznoverstnega starega orožja in trofej; v tej orožarnici delajo orožje in vsakoršno bojno orodje in blago na veliko. Umetno izdelana poslopja so še: Tezejev tempelj v ljudskem vertu, poslopje akademije znanosti, kolodvor severne in zahodne železnice, novo poslopje za spevoigre (opere), Henrikov dvor, bankna hiša, akademična gimnazija, palače kneza Lichtensteina, grofa Harracha, kneza Schwarzenberga i. d. Imenitni spomeniki: nadgrobnik nadvojvodinje Marije Kristine, hčere ces. Marije Terezije, v avgustinarski cerkvi, Tezej ubijajoč centavra v „ljudskem vertu“ (obe marmorni grupi ste mojsterski deli kiparja Kanove), bronasta postava cesarja Jožefa II. na konji (Zauner), postava nadvojvoda Karla, zmagalca pri Aspernu (Fernkorn), postava princa Evgenija in kneza Schwarzenberga i. d. Znanstvene naprave in učilnice: c. k. akademija znanosti, vseučilišče in

politehnično učilišče z velikanskimi zbirkami, akademija upodobovalnih umetnosti, veliko učilišče za kmetijstvo, orientalska akademija, kupčijska akademija, državni zavod za geologijo, zemljepisna družba, 9 gimnazij in realnih gimnazij, 8 realk in premnogo drugih zasebnih in javnih učilišč. Naprave za kupčijo in obertnost so: Nacionalna banka, dve borsi, kreditni zavod, dolenje-avstrijska skontna družba (ki menjice in denarno veljavne papirje z odbitkom kupuje), razne zavarovalnice, donavska parobrodarska družba, kupčijsko-obertnijska zbornica, obertnijska družba, kmetijska in vertnarska družba i. t. d. Premnogo je tudi naprav za uboge, bolnike i. t. d. V okolici so lepi cesarski gradovi: Schönbrunn po izgledu grada versailskega sezidan; tu je vert (park) v francoskem okusu z veličastnimi vodometi, velikanski zverinjak in botanični vert ki se šteje med najbogatejše na celem svetu. Od Schönbrunna pelje drevored v grad Hetzendorf, ki je skoro še ravno tako opravljen, kakor je bil za ces. Jožefa II., ki se je najrajši tu opočival od državnih opravkov. Konec drugega drevoreda, stoji Laxenburg z velikim vertom (parkom). Najznamenitejše iz med ondešnjih lepih poslopij je Franciškov grad, ki je po srednjeveški zidavi zidan in v notranjih prostorih hrani bogato zbirko starin in spomenikov iz srednjega veka.

1. Dunajsko-Novomesto (18000 lj.), rojstno mesto in grob cesarja Maksimilijana I., vojaška akademija za vzrejo viših častnikov (naprava c. Marije Terezije), zelo razvita obertnija (mašine, predilnice za bombaž in svilo, prečiščalnica za cukar). Baden (5800 lj.) z žveplenimi toplicami, sloveče letovišče bogatih Dunajčanov. Neunkirchen (4600 lj.) vliyarнице za železo, bombaž. predilnice). Pottendorf (3000 lj.) z največo bombaževo predilnico v Avstriji (200 mašin, 62000 vreten in črez 1300 delavcev). Inzersdorf na Dunajskem hribu, največa opekarnica na svetu. Schwechat in Liesing, velikanske pivovarne. Gumpoldskirchen ima najboljše belo avstrijsko vino, Vöslau pa najboljše černo vino; tudi Grinzing, Weidling in Klosterneuburg (5300 lj.) slove po vinoreji. Hainburg (4200 lj.), velika tobakarnica. Opatiji Klosterneuburg in Sveti križ (Heiligenkreuz) sezidani od Leopolda svetega (l. 1108 in 1135); ta je pokopališče vladarjev iz babenberške rodovine in hrani velik drago opravljen kosec sv. križa, ona pa svete ostanke ustanovnika svojega.

2. Sv. Ipolit (St. Pölten, 8500 lj.), sedež ondešnjega škofa. Tulln, nekdanj „Comagena“ imenovan. Za železino imenitni obertnijski kraji: Bidov (Waidhofen) na Ipsi (3500 lj.), Scheibs, St. Egidij. Imenitne opatije: Melk, Gottweih, Seitenstetten, Lilienfeld.

3. Korneuburg (4300 lj.) z ladjedelnico donavske parobrodarske družbe; v njegovi okolici stoji Pižemski hrib s slovečo vino- in sadjerejo; Rötz, vino; Stockerau, železnica; Aspern, Esslingen in Wagram, bojišča l. 1809.

4. Krems (6200 lj.), gimnazija, razvita obertnija in živahna kupčija z žafranom, goršico in vinom; Stein, imenitno skladišče blaga za kupčijo po Donavi; Bidov na Diji, Gross-Sieghart, Horn so imenitni obertnijski kraji.



**Prirodne.** Dolenja Avstrija nima niti lednikov niti velikih jezer, le na južni meji se kaže po nekoliko golo pečevje in samo na severozahodu se nahaja semtertje nekaj močvirja. Do malega je zemlja skoro vsa plodna, z lesom obrasena ali pa obdelana, kajti le 5% poveršja. deželnega se šteje med nerodovitni svet. Od plodne zemlje je čez 40% njivja, 32% gozda, čez 14% pa travnikov in vertov. Njivje je v obče le srednje rodovitnosti; najrodovitniše je. na tulnskem in moravskem polji, kjer se tudi najbolj pečajo s kmetijstvom. Primeroma se prideluje veliko žita, ki zaradi nakopičenja ljudstva na Dunaji vendar ne zadostuje vsej deželi. Prideluje se tudi precej, če prav od leta do leta redoma manj prediva in konoplje, mnogo goršice (okoli Kremsa) in žafrana (okoli Maissaua) in pa na 4½ miriam. (malo nad 2% vsega poveršja) čez 1100000 hektolitrov (1 hektol. = 1.767 veder) dobrega vina. — Po zahodnih hribovitih straneh posebno dosti živine (goved, žlahtnih ovac) kurečine in bučel. — V okoliji Dunajskega gozda se koplje mnogo premoga (133 mil. kgr. = 2¾ mil. cent. na leto); dalje se dobiva precej železa (okoli 3.6 mil. kgr. = 72000 cent.), olovnika ali grafita, mavca ali gipsa, goluna, pa tudi izverstno apno in veliki mlinski kameni.

Zelo razvito v deželi je veliko umetnijstvo, obertnijstvo in rokodelstvo, tako da se le Češko, Moravsko in Slezija v tem zamorejo meriti z doljenjo-Avstrijo. Glavno središče raznovrstne obertnosti je Dunaj s svojo okolico; po njej se tudi zeló odlikujejo južne strani dežele. Med dunajskimi izdelki posebno slovó: tkanine, trakovi iz svile in druga svilnina, šali, drobnina in lepotina iz zlata, srebra, raznih drugih kovin, iz usnja, morske pene, kosti in lesa, obleka, usnjina, mašine, prirodoznansko in glasbeno prodje in drugi umetnijski izdelki. Za celo deželo so posebno važne razne predilnice in tkalnice za bombaž (okoli 600000 vreten) in volno, papirnice in tovarne, v katerih razno blago iz papirja in papirovke izdelujejo, sladkornice in razne fabrike za izdelovanje železnine. Slovó tudi pivovarne in steklarne; po nekterih krajih izdelujejo zeló platno in sploh pertenino. Glavno mesto je imenitno središče avstrijske kupčije po suhem, kajti tudi oddaljene tovarne, n. pr. češke, moravske in slezijske derže po gostem na Dunaji bogato zalogo. Lastno in tuje blago se pošilja iz Dunaja na vse kraje cesarstva, premnogo se ga tudi na tuje proda. Donava, premnoge železnice (94 miriam.) dobre ceste, razni denarni zavodi, zavarovalnice in druge družbe posebno pospešujejo trgovino v deželi in občni promet s tujimi kraji.

Za duševni razvitek ljudstva skerbé razne učilnice državne, občinske in zasebne. V vsej deželi je čez 1250 po večem dobro urejenih ljudskih šol; vanje hodijo skoro vsi za šolo godni otroci. Razen dunajskih srednjih šol so v deželi: gimnazije v Melku, Kremsu, Dunajskem-Novemestu, Hornu in Seitenstettenu, realne gimnazije v Badenu, Stockerau-u, Bidovu na Diji, sv. Ipolitu in Oberhollabrunnu, realke pa v Dunajskem-Novemestu, Kremsu, Bidovem na Ipsi in

pri sv. Ipolitu. Imenitniša viša učilišča in drugi znanstveni zavodi na Dunaji so bili uže omenjeni.

### Nadvojvodstvo avstrijsko nad Anizo ali gorenja-Avstrija.

120 □miriamet. (218 □milj); 732000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani in Nemci. Meje in gostost ljudstva?

Ta dežela je skoro vsa gorata. Večo južno polovico jej pokrivajo severne apneniške Alpe in njih razrastki, po večem v velika obgorja skleneni, katerih so najznamenitniša: Dachstein ob virji Trave z edinim lednikom in najvišim versacem (3000 m. = 9498') v deželi; veliki Priel (2500 m. = 7900') med Travno in Štiro, Pyrgas (2240 m. = 7088') med Štiro in Anizo. Dosta niže so gore, ki polnijo zemljo med dolenjo Travno in Anizo do Donave; to velja tudi o gori Hausrucku (800 m.) med Travno in Ino. Na manjši severni polovici pobočja in razrastki Českega lesa deržé do Donave. Ravnin med gorami ni, le ob Travnici je dolina razširjena v znano velško mahovje (vresje), ki pa je sedaj po večem lepo obdelano.

Glavna reka v dobro močeni deželi je Donava, ktere tek v deželi od Pasova do Sarmingsteina 17<sup>1</sup>/<sub>2</sub> miriam. meri. Blizu Greina sta bila v vodotoči brodnikom nevarna vertinec in kernica; sedaj se je tod ladijam vožnja zeló olajšala, ker so glavne poprečne skale razstrelili in iztrebili. Desni nje dotoci so: Ina s Salico ob zahodni meji; deroča Travnica, ki skozi več sprelepih jezer teče in prekrasne slapove dela. Nje verhovina s krasnimi sogorji in mnogimi jezeri se zove Salzkammergut, ki se sprelepo vidi s Schafberga (1780 m. = 5630'). Aniza s Štiro na jugovzhodni strani dežele. Z leve strani jej doteka Mihlja, po kateri s Šumave dosta dery splavijo. Na severni meji tudi veltavsko porečje sega v deželo. Med premnogimi jezeri, katerih se s Schafberga 19 vidi, so najznamenitniša: Halstatsko, gmundsko, atersko, mondsko ali lunino in volbenško. — Podnebje je merzlejše in ostrejše nego v dolenji-Avstriji, kar se očitno kaže v rastlinji, med katerim pogrešamo več verst dolenje-avstrijskih rastlin, n. pr. velevažne vinske terte.

Deželna ustava in uprava. Gorenje-avstrijski deželni zbor šteje 50 članov; ti so: škof linški, 10 poslancev velikega posestva, 17 poslancev iz trgov in mest, 3 posl. linške kupčijske in obertnijske zbornice in 19 iz kmetskih občin. V državni zbor pošlje gorenja-Avstrija 17 zastopnikov, izmed katerih se dva volita v državno delegacijo. — Najviša upravna gosposka v deželi je namestnija v Linci, ktereje je 12 okrajnih glavarstev podrejenih.

Mesta: Linc na Donavi, glavno deželno mesto z 31000 lj., ima gimnazijo in realko in več drugih šol. Sedež namestnije in škofa, deželnega zbora in odbora. Zeló cvetoča obertnija (volnina, usnje in usnjina, ladijedelnica i. t. d.) in kupčija zlasti s srednje- in dolnje-donavskimi deželami. Na levem bregu Donave predmestje Urfahr (6200 lj.). Freistadt (2700 lj.) s platnarjo in realno gimnazijo. Opatija Schlögl.

2. Ried (4000 lj.), kupčija z žitom, tkalnice, novo ustanovljena gimnazija; Schärding, pivovarne; Brunov, ladijedelnica; pivovarne in tkalnice.

3. Wels starodavno Ovilavae (6800 lj.); cesar Maks I. † 12. prosenca 1519. Hallstadt, Ischl (2000 lj.) in Ebensees solovarnicami, v Ischlu tudi sloveča solinska kopel. Gmunden (Sovodenj, 1500 lj.), glavno založišče kuhinjske soli. Najstarejša železnica za konje čez Linc v Budejovice. Wolfsegg, bogati zakladi erjavega premoga. Opatija Lambach (ustan. 1056).

4. Steier (13400 lj.), na sotočji Štíre in Aníže ima posebno slovečo železno in jekleno obertnijo (avstrijski „Birmingham“); realka. Enns, prestaro mesto z razvito obertnijo; v okolici vas Lorch, rimska naselbina in starokristjansko škofje mesto Laureacum, kjer je bil l. 304 sv. mučenec Florijan v Anížo veržen. Sloveči ste opatija avgustinska sv. Florijan (od l. 1071) in še starejša benediktinska Kremsmünster (od l. 777). Obertnijski kraji: Mölln (sosebnó brunde in druga jeklenina), Spital ob Pirnu, Micheldorf (2600 lj.) in Kirchendorf, kjer se izdelujejo posebno serpi in kose. Hall z imenitno jodovo kopeljo.

Prirodnine. Neplodne zemlje je kakih 12 □miriam. (9 %), drugo pa krijejo ali lepi gozdi, zelene planine in travniki, ali pa je tako izverstno obdelana, da rodi na ostajanje žita. Čez  $\frac{1}{3}$  plodne zemlje je njivje, na katerem razen drugih pridelkov posebno veliko pšenice in reži pridelujejo. Enako obširni so gorenjeavstrijski gozdi, ki dajejo veliko lesa za kupčijo v druge dežele. Skoro povsodi imajo mnogo sadja (jabelk in hrušek); iz njega narejajo obilo jabelkovca, ki jim nadomestuje vino. Ker ima gorenja-Avstrija poleg dobrih pašenj med vsemi našimi deželami primeroma največ travnikov, ni se čuditi, da je njena živinoreja dospela na zelo visoko stopinjo; odlikuje se sosebnó z lepo in veliko govejo živino. Iz zemlje pa dobivajo posebno veliko rujavega premoga zlasti v Wolfsegu (175 mil. kgr. =  $3\frac{1}{2}$  mil. c.) in kamenene in varjene soli v Hallstadtu, Ischlu in Ebensee-u (čez 60 mil. kgr. = 1·2 mil. cent.). Drugih rudnin ima le malo, nima pa ne enega železnega rudnika.

V velikih fabrikah, še bolj pa v neštevilnih rokodelnicah (vseh je čez 700), ki so zlasti po južni polovici dežele semtertje razdeljene, se izdeluje posebno razna železnina in jeklenina; ker nimajo domače rude, dovažajo surovo železo zlasti iz gorenjega Štajerskega po Aníži. Kose in serpi se naj bolj odlikujejo med enakimi izdelki drugih držav (micheldorfske in kirchendorfske tovaršije kosarske v kremški dolini). Zelo cenjeno blago so tudi noži (Steier), žebli (Losenstein), rokodelsko in hišno orodje in razne posode. Središče te obertnije je Steier (zato „avstr. Birmingham“ imenovan), ki te izdelke pošilja v Rusijo, Turčijo, njih fabriška znamenja slovó celó v Kamčatki in severni Ameriki. Kaj hitro se zadnja leta razvija podelovanje bombaža. Hvale vredne so še platnarija (zlasti v nekdanji miheljski četerti), suknarija in pivovarija. V deželi je tudi mnogo strojnic in nekaj

papirnic; posebno pa cvete izdelovanje razne lesenine (velike ladje in čolni), posoda in razno lično izrezljano drobno blago iz lesa).

Živahno kupčijo pospešujejo plovne reke (Donava, Ina, Salica, Travna in Aniža in dervoplavni potoci, mnoge železnice, dobre ceste in poti, ki na vse strani deželo prepegajo in druga primerne naprave. Vvaža se zlasti bombaž, prekmorsko blago in surovo železo, izvažajo se pa razni kmetijski pridelki (žito, les, živina), sol in lastni obertnijski izdelki.

Deržavni, deželni in občinski zavodi skerbé za duševno izobrazenost prebivalstva. V vsej deželi je okoli 500 ljudskih šol, ki so vse postavne uravnane in práv dobro obiskovane. V Linci, Kremsmünstru in Riedu so više gimnazije, v Freistadtu pa realna gimnazija; v Linci in Steieru ste realki. Tudi ima dežela nekaj naprav in društev za izverševanje miloserčnih del siromakom in sploh prostemu ljudstvu na pomoč.

### Vojvodstvo salcburško.

72 □ miriametrov (130 □ milj); 151000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani in Nemci. Meje in gostost ljudstva?

Vsa ta dežela je zelo gorato višavje, le na severozahodu je sališka dolina razširjena v bavarsko visoko planoto. Na jugu proti tirolski, koroški in štajerski meji stojé prvotne Alpe — visoke Ture, z raznimi primki. Prav za prav se le sedla tega visokega pogorja imenujejo Ture, n. pr. Tura krimelska, felbska ali slovensko-matrejska, fuška, nassfeldska ali malniška in radstatska. Razen poslednje Ture, ki je le malo črez 1670 metrov (5300') visoka, vzdigujejo se vse druge 2200 do 2800 metrov visoko in še više. Najznamenitniši nad lednike moleči veršaci so: Ert treh gospodov (Dreiherrnspitze 3505 m. = 11090'), sulčbaški Venediger (3674 m. = 11620') najviši verh salcburške dežele, Hochnarr (3300 m. = 10900'), Ankogel (3253 m. = 10290'). Gorenji tek Salice in Aniže loči prvotne Alpe od salcburških apneniških Alp, ktere Salica s Salo v več obgorij reže. Med Salo in Salico se kupiči gromada Kamenitega morja s Snežnikom večno snegokritim (2940 m. = 9300'), na vzhodu pa med Salico in Travno bolj razraseno Tännengebirge, ki se z nizkim herbtom derži gorovja dachsteinskega. Obširnih ravnin ni nikakoršnih v deželi, mnogo pa majhnih in ozkih dolin, ki se gredim primerno znižujejo, n. pr. Salzachgau, Pinzgau in Lungau. Nahaja se tudi dosti sotesk in prelazov (Klamm, Lueg, Mandling i. d.).

Reka je največa Salica, ki si gorenjo dolino rada zasipuje in močviri. Vanjo se izliva več potokov, med kterimi na desni Krimmler-Ache dela najbolj visoki veličanski slap v cesarstvu. Na jugovzhodni strani imate tudi Aniža in Mura svoje povirje v tej deželi. Med ledniki in visokimi gorami se nahaja več jezerc, pa le celsko jezero v Pinzgau-u je nekoliko večé. — Salcburško je dežela planinska,

ki ima le po niži severni strani in po zaklonjenih dolinah precej voljno in toplo podnebje, po viših krajih pa je zelo ostro in hladno.

Deželna ustava in uprava. Salcburški deželni zbor šteje 26 članov; ti so: knezonadškof salcburški, 5 poslancev velikega posestva, 10 iz trgov in mest, 2 posl. salcburške kupčijske in obertnijske zbornice in 8 iz kmetijskih občin. V državni zbor pošlje Salcburško 5 zastopnikov, izmed katerih izvolijo 1 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je deželna vlada, ktereje so 4 okrajna glavarstva podrejena.

Mesta. Salcburg, glavno mesto na Salici (19300 lj.), slovi po svoji lepi legi pred visocimi gorami in po svojih spomenikih zidarske umetnosti (cerkvah, palačah i. d.) iz dobe vladarjev nadškofov („nemški Rim“). Sedež deželne vlade in knezonadškofa, rojstno mesto Volfganga Amadeja Mozarta, malo da ne vsega sveta prvega in najizverstnejšega umetnika v muziki (roj. 1756, † 1791 na Dunaji). Viša bogoslovska šola, gimnazija, realka, knjižnica, muzej Carolino-Augusteum; usnjarija in precej živahna kupčija.

Hallein (4000 lj.) s solinami in slano kopeljo; od tod je Salica plovna do izliva v Ino. Wildbad-Gastein z imenitnimi toplicami; v obče gasteinska dolina slovi po vsem svetu zarad zdravilnih toplic; — Hof-Gastein. V krajini Pongau je mnogo cesarskih rudnikov, v kterih se koplje železo. Flachau, plavž za železo. Zlata gora v dolini rauriški daje nekaj zlata.

Prirodne. Plodne zemlje je sicer precej (nekaj čez 80% vsega poveršja) ker pa 50 □ miriam. visoke gore pokrivajo, 3½ □ mir. pa ledniki, ima silno neugodno in hladno podnebje, tako da se z velikim trudom žita vendar le malo pridelava in morajo ga več ko polovico vvažati. Bolj prostorni od oravne zemlje so pa gozdi, ki zavzemajo skoro 54% vse dežele. — Obširne so tudi zelene planine in lepe senožeti, ki so živinoreje in mlekarijo povzdignile na prav visoko stopinjo. V tej se mala deželica lahko meri z vsako deželo celega cesarstva. Pinzgauska in pongauska goveda in pinzgauski težki vpreženi konji slovó po vsej Avstriji. — Izmed kopanin se dobiva največ varjene in nekaj kamenene soli (skup okoli 17½ mil. kgr. = 350000 c. na leto); flachuski rudniki dajejo železo (okoli 2·3 mil. kgr. = 46000 na leto), toda premalo, zato se iz Štajerskega in Koroškega vvažava. Nikelja (15000 mil. kgr. = 300 c.), hobreža ali kobalta in arzenika ali mišnice (60000 kgr. = 1200 c.) pa še za kupčijo v tuje dežele veliko ostane; bogata pa je dežela lepega marmorja in mavca, ki se ga dobiva v Mosegu in Grubah več ko 400000 kgr. (8000 c.) na leto. Semtertje se nahaja tudi nekoliko zlata in srebra. Obertnost se sedaj nekoliko oživlja, pa vendar zdaj še za ondešnje zelo redko ljudstvo (2157 lj. na □ miriameter) ne nareja dosti iz raznega potrebnega blaga. Za tujo kupčijo se sedaj izdeluje nekaj kemijskih tvarin (Oberalm) lesenine (Hallein), ilnatega in železnega blaga i. d.

Kupčiji služi železnica, nekaj cest in pa Salica, po ktereje lesa, soli in mavca za 35 mil. kgr. (700000 cent.) na leto tuje razpošiljajo.

Vvažá se najbolj prekmorsko blago, žito in razni obertnijski izdelki. — Razen onih pri glavnem mestu omenjenih srednjih in viših učilnic je kakih 150 ljudskih šol po deželi.

### Vojvodstvo štajersko.

224 □miriametrov (408 □milj); 1131000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani, po rodu je 61 % Nemcev, 39 % pa Slovincov. Meje in gostost ljudstva?

Lepa štajerska dežela se šteje med planinske pokrajine; ona je sicer hribovita, vendar ima mimo goratih krajev več prijetnih in dobro obdelanih ravnin. Severne in zahodne kraje pokrivajo visoke alpske gore, na južnih in vzhodnih straneh se pa nizki hriboje in prijetni holmi versté z rodovitnimi dolinami in majhnimi ravninami. Ob murskem viru stopajo v deželo prvotne Alpe, ki se tu razhajajo v dve veji. Severna veja se zove nizke Ture, tudi mursko-anizke Alpe, ker se vlečejo med Muro in Anizo do potoka Lesnika; njih najviši versac Hochgolling meri 2860 m. (90455'), Bösenstein pa 2350 m. (7400'). Onkraj Lesnika segajo prvotne gore do Semernika (Semering) in Murice ter se železorudniške Alpe (Eisenerzer Alpen) imenujejo. Južna veja so pa dravsko-murske Alpe med Dravo in Muro, ki se na vzhodu razhajajo v razne odrasleke. Severovzhodni odraslek je po reki Muri ob njenem pravokotnem kolenu predert ter se nazadnje pred gorenjo Litavo končuje z Wechselom v dolnji-Avstriji. Jugovzhodni razrastek derži k Dravi in za Mariborom po lepih „slovenskih goricah“ v ravnino prehaja. — Severne apneniške Alpe pokrivajo od Dachsteina dalje proti vzhodu mejne pokrajine ob levem bregu Anize, ki je v globoki preseki predere (Hochtor 2280 m. = 7000' v admontskih gorah, Hochschwab pa 2268 m. = 7170'). — Južne apneniške Alpe se začenjajo s sučavskimi gorami na koroško-kranjsko-štajerski meji med Savo in Savino (Ostrica 2347 m. = 7429') ter se od Savine dalje proti vzhodu berdijo pod imenom Maceljske gore v Hervatijo. Med gorenjo Savino in Dravo stoji po večem še prvotvorno Pohorje z Veliko-kapo (1539 m. = 4867'). — Najimennitniše ravnine so: velika ptujška, rodovitna lipniška in lepa gradska. Reka najdaljša na Štajerskem (še nekaj črez 33 miriam.) in za obertnijo in občenje najimennitnejša je Mura, ktera se pa še le zunaj dežele izliva v plovno Dravo. Ta velika voda dere iz Koroškega od zahoda proti vzhodu prek južnega Štajerskega (12 mir.). Ob kranjsko-štajerski meji teče plovna Sava (7 mir.) in z desne Savino sprejemlje. Tudi gorenji tek Anize s Salico je na Štajerskem; Travna in Raba le izvirate v tej deželi. Razen teh vodá ima štajerska dežela mnogo jezerc in mnogo rudnic, med kterimi več kisljih (rogatska slatina). — Pod nebje je v različnih krajih dežele različno, kakor je svet viši ali niží. V alpskih pokrajinah gorenjega Štajerja je ostro in hladno, ob dolnji Muri, Dravi in Savi pa mehko in toplo; zato se tudi rastlinje različnih predelov med seboj tako zeló loči.

Deželna ustava in uprava. Deželni zbor štajerski šteje 63 članov; ti so: sekovski knezoškof (v Gradci) in lavantinski škof (v Mariboru), rector magnificus gradškega vseučilišča, 12 poslancev velikega posestva, po 3 posl. iz kupčijske in obertnijske zbornice v Gradci in Ljubnem, 19 posl. iz mest in tergov in 23 posl. iz kmetiskih občin. V državni zbor pošlje Štajersko 23 zastopnikov, izmed katerih se volita 2 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je c. k. namestnija v Gradci, ktorej je 18 okrajnih glavarstev podrejenih.

Mesta. Gradec ob Muri, glavno mesto s 84000 lj., ima vseučilišče, deželno tehniko (Joanneum), 2 gimnaziji in realki in kupčijsko akademijo. Obertnost in trgovstvo ondi lepo cvetete; naredi se mnogo usnja in usnjine, dokaj papirja in železnine in precej sukna in bukovice (nevaljanega sukna). — Fürstenfeld (3600 lj.) c. tabakarnica; Gleichenberg in Tobelbad (Toplice) z zdravo vodo, katero obiskujejo bolniki od blizu in od daleč. Vojčberg in Köflach, znameniti premožki rudniki; tudi blizu Ivnice (Eibiswald) so bogate jame na premog. Opatije: Runa (Rein) z oo. cistercijani od l. 1123, z grobovi več štirskih vojvodov; Borova (Vorau) od l. 1163 z redovnimi kanoniki.

2. Bruck na Muri (3000 lj.) z živahno kupčijo z železom in železnino. Ljubno (5200 lj.) ima rudarsko šolo in nižo realno gimnazijo, kupčijsko in obertnijsko zbornico, razvito obertnijo železno in veliko kupčijo z železom in železnino, izversten premog; tu je bil dogovorjen načert miru l. 1797. Mariazell z imenitno božjo potjo in fužinami za vlivanje železa in drugo železnino. Vorderberg in Eisenerz s slovečimi železnimi rudniki. Mnogo surovega železa ali grodelja napravijo: Turrah, Neuberg, Hieflach i. d. Rottenman (prehod) in Mürzzuschlag (Semernik) z železno obertnijo. Judenburg, v srednjem veku veliko tržišče in skladišče blaga za kupčijo med Italijo in Nemčijo. Murau; Aussee s kameneno in varjeno soljo. Admont v anizki dolini in Št. Lampert na Taji, murskem pritoku, ste imenitni benediktinski opatiji iz 11. stoletja.

3. Maribor (13000 lj.), sedež škofa lavantinskega, gimnazija, viša realka, učiteljsko izobraževališče, znana sadje- in vinoreja (vinorejska šola), strojnice in rozoljarnice, živahna kupčija z domačimi in tujimi pridelki in izdelki. Pekre, Radgona in Ljutomer z dobrim vinom; Ptuj (rimski Petovium, 3400 lj.) z vinorejo in živahno kupčijo na Ogersko in Hervaško. Rimske in staroslovenske ostaline. Laško in Doberna imate toplice, Rogatec (700 lj.) pa slatino ali kislo vodo, ktere se na leto razpošilja okoli 400000 steklenic. Celje na Savini (4230 lj. rimsk. Celeja) ima gimnazijo in meščansko šolo. V Hrastniku in Terbovljah se dobiva dosti premoga.

Prirodnine. Res da ni še desetina (8.4%) poveršja štajerske dežele nerodovitnega, vendar pa je le malo rodovitne zemlje pripravne za poljedelstvo (22%), ker ima zarad različne nadmorske lege in poveršnega naličja po raznih krajih prav različno, po večem hladno podnebje,

po katerem se ravna rastlinje in vsaktero obdelovanje polja. Plodne zemlje je skoro polovica z gozdi zarasene (49 %), na verte in travnike pride komaj nje osmi del (skoro 13 %), ostala pa na pašnike in vinograde. Ker so te razmere zarad različnega poveršja po podolgovati deželi kaj različno razdeljene, delimo Štajersko v gorenje in dolenje.

Po dolenjskem Štajerskem [nekdanjem graškem (69 □mir.) in mariborskem (59 □mir.) okrožji] se gosto naseljeni prebivalci močno pečajo s poljedelstvom. Pridno in semtertje tudi umno obdelana zemlja jim daje obilo raznega žita (reži, pšenice, ovs, turšice in ajde), vendar pa ne toliko, da bi se z njimi tudi nerodovitna gorenja Štirija preživila. Skoro po vseh krajih sadé posebno marljivo lepo sadno drevje in od leta do leta bolj izbrano vinsko tert, katero po gostem tudi umno oskerbujejo (vsi vinogradi štajerski merijo okoli 4 □mir.: teh pridé  $\frac{1}{3}$  na graško okrožje,  $\frac{2}{3}$  pa na mariborsko). Najboljša vina so ljutomerska, radgonska in pekarska. Pri Pekrah, blizu Maribora stoji velik vinograd Ivanja gorica, kjer je nadvojvoda Ivan ustanovil v ravnani vina zares izgledno gospodarstvo. Iz obilnega sadja, kterega sedaj žalibog le premalo sušé (precej pa surovega prodajo v druge kraje), naredé na leto okoli 17000 hektolitrov (300000 veder) jabelkovca za domačo pijačo. Tudi murbe zmerom bolj sadé ter se s svilorejo pečajo. Pridelujejo tudi veliko prediva in okoli Radgone dokaj koprle, okoli Gradca nemškega in Vojčberga pa ščetice (dipsacus). Živin oreja je precej znamenita. Dobro znana daleč po svetu je dolenještajerska perutnina, ktere posebno veliko redé (štajerski kopuni). Kopianin razen rujavega in nekaj črnega premoga le malo dobivajo; med premogovniki so pa posebno bogati oni v Vojčbergu in Köflachu, v Ivnici, Hrastniku in Terbovljah. Obertniki so skoro sami rokodelci, ki raznega blaga le za domačo potrebo narejajo. Razen mnogih steklarnic v Pohorji, Golovci in Posavji so večé fabrike skoro le v Gradci in bližnji okolici, ki izdelujejo železnino (n. pr. mašine, železnocestne šine i. d.), kemijsko blago, cikorijo in druge nadomestke kave, čokolado, tkanino in pletenino in dokaj usnja in usnjine, ki se pa po večem le v rokodelnicah nareja.

Gorenje Štajersko (prejšnje bruško okrožje) ima na 96 □mir. (175 □milj) komaj 8 □mir. oravne zemlje, 22 □mir. travnikov in zelenih planin; več ko polovica 52 % pa je z gozdi zarasene in okoli 12 □mir. celo neobdelane in neplodne zemlje. Gledé na te neugodne razmere in na neprijetno, merzlotno podnebje ni čuda, da ta visoko ležeča gorata pokrajina ne rodi še toliko žita, da bi se v obče zelo redko naseljeni prebivalci (2100 lj. na □mir.) z njim prerediti. Živine pa po obilnih travnikih in dobrih pašnikih zadosti redé; zlasti goveja živina iz muriškega dola je ravno tako dobro znana kakor težki konji iz anizke doline. Izmed kopanin so najbolj znamenite: železo, sol, premog in šota. Železa ima med vsemi avstrijskimi deželami gorenja Štirija največ (28 % vsega avstrijskega železa) in to, kakor tudi nje jeklo, slovi uže od nekdanj daleč po svetu (ferrum noricum). Leta 1869 so napravili čez



100 mil. kgr. (2000000 c.) surovega in litega železa, t. j. 47 % več nego leta 1861. Prej rečenega leta so dobili okoli 14 mil. kgr. (280000 c.) varjene soli. S podelovanjem železa se gorenji Štajerci najbolj pečajo. V velikih plavžih in fužinah naredé dosti surovega jekla pa premnogo izverstnega žganega in besemerskega, največ med vsemi avstrijskimi deželami. Dotične naprave se lahko merijo z najizverstnišimi tujih obertnijskih deržav. Po vseh murskih dolinah skoro doli do Gradca izdelujejo večidel železnino in jeklenino in raznoverstne svoje izdelke (serpe, kose, drat, žeblje, kmetijsko in rokodelsko orodje, hišno in kuhinjsko orodje in posodje, železnino i. d.) izvažajo v vse avstrijske dežele in tudi v tuje deržave, n. pr. na Nemško, Francozko, Italijansko, Rusko in Turško.

Kupčija bogate dežele štajerske se od leta do leta bolj razvija na vse strani sveta. Pospešujejo jo železnice, ki sedaj na vse strani deželo prepregajo, plovne reke, dobre deržavne in deželne pa druge ceste, mnogi kupčijski zavodi in pa dve kupčijski zbornici. Uvaža se razno prekomorsko blago pa nekaj žita in obertnijskih izdelkov, izvaža pa vino in sadje, les, železo in jeklo in razni izdelki domače obertnije.

Za duševno izobraženost skerbé precej goste in še dosti dobro uravnane ljudske šole po deželi (okoli 750), v ktere vendar mladina zadnja leta manj redoma zahaja nego poprejšnja. Gimnazije so v Gradcu (2), v Mariboru in Celji, niže realne gimnazije pa v Ptujih in Ljubnem. Gradec in Maribor imata po eno učiteljsko pripravnico. V Gradcu ste 2 viši realki, v Mariboru pa ena. Veliki šoli in druga posebna učilišča so bila uže pri mestih omenjena.

### Vojvodstvo koroško.

104 □miriametre (188 □milj); 336000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani, (razen 17400 protestantov), po rodu je skoro  $\frac{2}{3}$  Nemcev in čez  $\frac{1}{3}$  Slovencev. Meje in gostost ljudstva?

Koroška dežela je večidel gorata in ima dokaj dolge doline (dravsko, gorenje-belsko, jezersko, kerško, labodsko in zilsko), ki so skoro sredi dežele v precej veliko celovško ravnino razširjene. Dravi na levo so vse gore prvotne Alpe; imenujejo se od tirolske meje do prelaza Kačberga (1604 m.) in jezerniške doline (Liesertal) skup visoke Ture ter se po glavnih veršacih ločijo v več obgorij. Najviši veršaci: Veliki zvonar (Grossglockner 3400 m. = 12018'), najviši hrib v našem cesarstvu, stoji blizu tirolske in salcburške meje ter ima prelepi lednik, Pasterca imenovan. Hochnarr, Ankogel i. d. Dalje proti vzhodu so ob deželni meji zeló razrasene mursko-dravske Alpe ali kerške in labodske planine z mnogimi prelazi. Najbolj znana odrasleka labodskih planin so svinska planina (Saualpe 2070 m. = 6550') na zahodni strani reke Labodnice, Golovec (Koralpe, 2137 m. = 6760') pa na vzhodni. — Takraj Drave so pa apneniške karnske ali goratanske Alpe, ki so po sedlu pontabelskem in

globoki preseki potoka Zilice ločene v zahodne in vzhodne karnske Alpe. Zahodne mejijo deželo proti Benečiji (Višja gora 2663 m.), ter imajo precej visoko vzporedno rastliko med Zilo in Dravo — zilske Alpe, ki se blizu Beljaka končujejo z Dobračem s prekrasnim razgledom čez planinski svet (2154 m. = 6814'); Lesovski verh (2780 m.) je njih najviši veršac. Vzhodne karnske Alpe ali Karavanke derže ob meji kránjski proti vzhodu do Štajerskega in so podobne velikanski steni, ktere severnokoroško pobočje je zelo stermo in ima le kratke opore v deželi (Obir 2131 m.). Njih prelazi so: Pontablo ali žabniški predel (787 m. = 2490') med beneško Belo pa Zilico, Predel (1165 m. = 3690') med Rabeljnom pa med Koritnico in Sočo, rateško razvodje (860 m. = 2720') med Belo pečjo in dolinsko Savo, Podkoren (1044 m.) med gorenjo Savo in Zilo, Kočni verh (1530 m.), Kepica (1495 m.), Ljubelj (1355 m. = 4286') med Borovljem in Teržičem, Jezerski verh (1205 m. = 3812') med koroško ali kapelsko Belo in Kokro.

Poglavitna reka koroške dežele je Drava, ki prihaja vanjo malo nad gorenjim-Dravburgom in jo po dobrih 16 mir. dolgem teku zapušča na vzhodni strani malo pod dolejnim-Dravburgom. Primerno jej je ime Drava, kajti deroča voda pada poprek za 1·2 metra vsak kilometer, tako da po njej le plaviti zamorejo. Znamenitejši nje dotoci na levem bregu so: Gorenja Bela, Jezernica, Kerka z Glano in Labodnica, na desnem pa Zila z Zilico, Kapelska Bela in Meža. — Imenitniša jezera so: Belo, milstatsko, osojansko in verbsko ali celovško jezero. — Koroško se kot visoko ležeča planinska pokrajina šteje med najhladnejše dežele avstrijske, zlasti po gorenjem Koroškem je podnebje zelo merzlotno in rastlinju ne posebno ugodno; dosta toplejše je dolenje Koroško, najmehkejše podnebje pa ima na jug odperta, drugodi pa dobro zagrajena labodska dolina.

Deželna ustava in uprava: Deželni zbor koroški šteje 37 članov; ti so: knezoškof kerški (v Celovci), 10 poslancev velikega posestva, 9 iz mest in trgov, 3 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Celovci in 14 iz kmetskih občin. V državni zbor pošlje Koroško 9 zastopnikov, izmed katerih volijo 1 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je deželna vlada v Celovci, kterej je podrejenih 7 okrajnih glavarstev.

Mesta. Celovec na Glani, glavno deželno mesto, ima 15200 ljudi, višo gimnazijo in realko in nekaj drugih učilnic. Družba sv. Mohorja. Najznamenitniše poslopje je stanovska ali deželna hiša z lepimi sobanami, ki so opisane z gerbovi koroških stanovskih rodovin. Knezoškofova palača s slikami in starinami. Zgodovinski muzej s starinami, deželni muzej pa s prirodninami in obertnijskimi izdelki. Razvito obertništvo in trgovstvo obsega razne deželne surovine in izdelke, posebno pa slovi narejanje svinčene belobe, remenarija in suknarija. V okolici celovski leži Gospo - svetsko polje (Flavium solvense) z ostanki starorimskega mesta in vojvodskim stolom, t. j. kamenitim sedežem s staroslovenskim napisom, na katerem je svoje dni koroški vojvoda, sprejemši prisego zvestobe

v Kernskem gradu, navadno delil fevde. V Kloštru ali Viktringu je glasovita suknarija.

Beljak (4500 lj.), staro mesto na Dravi, ima nižo realno gimnazijo, znamenito trgovstvo (uže v srednjem veku sloveče skladišče blaga za italijansko in nemško-slovansko kupčijo) in obertništvo (svinčena beloba, minij ali svinčena rusovina, vlivanje krogelj in svinčenega zernja) in lepo gotiško farno cerkev z nadgrobnimi spomeniki koroških plemenitih rodovin (Dietrichsteinov, Khevenhüllerov, Träutmansdorfov i. d.). Plajberg (4000 lj.), največi svinčeni rudnik v Avstriji. Prevalj, Lipica, Lolink, Freudenberg in Puchscheiden imajo velikanske izdelovalnice za železo. Št. Vid (3000 lj.) z veliko zalogo koroškega železa. Vošperg (1600 lj.) s slovečo fabriko za svinčeno belobo in Št. Pavel z benediktinsko opatijo (od leta 1100) in nižo gimnazijo; oba ta kraja sta v lepi labodski dolini. Velkovec (1600 lj.) z živinskimi in žitnimi sejmi. Hüttenberg z najbogatejšimi železniki v deželi. Breze (3700 lj.) in Kerka z lepimi cerkvami. Gorenji Beljani (5700 lj.) največi kraj v gorenje-belski dolini. V tej dolini stoji na višini črez 1360 metrov tudi Sv. Križ, povsodi znana postaja tistim, ki hodijo na Veliki zvonar. Feldkirchen (5300 lj.); Špital in Terbiž s fužinami. V Borovljah izdelujejo razno jeklenino in puške.

Prirodnine. Ker ima koroška dežela od 80 □mir. plodne zemlje komaj 13 % oravnega polja, ne prideluje žita za svojo potrebo, zlasti ker pri hladnem podnebju žito ne rodi bogato. V labodski dolini sejejo posebno pšenico, na grobniškem polji zlasti rež in ječmen, v gorkih krajih tudi turšico in ajdo, proso in ajdo pa posebno po slovenskih pokrajinah. Ima pa dežela veliko lepega prediva; vina v velikem nikjer ne pridelujejo, Nad polovico plodne zemlje je z gozdi zarasene, ki dajo tudi za tujo kupčijo veliko izverstnega lesa. Po dolinah in gorskih pobočjih so razprosterti lepi travniki, ki z zelenimi planinami obsegajo 21 % rodovitnega poveršja in živinorejo zeló pospešujejo. Odlikuje se posebno goveja živina, redé pa Korošci tudi lepe konje in precej žlahnih ovac in se zeló pečajo šs bučelarstvom. Največ ljudi pa preživi rudarija in kovinska obertnija. Leta 1869 so napravili okoli 51 mil. kgr. (1020000 cent.) surovega železa, črez 3·7 milij. glđ. cenjenega, t. j. za 93 % več nego l. 1860. Posebno bogata železne rude je stran pri Brezah in sv. Lenartu, pri Hüttenbergu (Eisenwurz), Lipici, Prevalji i. d. Koroško ima največ svinca na Avstrijskem (okoli 3½ mil. kgr. = 70000 cent. na leto), zlasti pri Plajbergu, in velikó rujavega premoga, nekaj kositra, kotlovine, srebra. Obertnija največ izdeluje kovine, železo in svinec. Raznovrstne železmine in jeklenine primeroma največ naredé med vsemi deželami cesarstva ter jo izvažajo posebno na Laško. V Prevalji, kjer je največ železnih fužin, so najprej v Avstriji narejali železnocestne šine; za tem krajem se versté Lipica, Franica, Puchscheiden i. d. Po celej Evropi znane so velike fabrike za svinčeno belobo v Celovci in Vošbergu. Dobro znana so tudi sukna iz Viktringa, svinčeno zernje

in kroglje iz Beljaka, Celovca in Prevalja, usnje in usnjina iz Celovca i. t. d. Vseh fabrik in rokodelnic je okoli 160 v deželi.

Kupčija je jako živahna; pospešujejo jo železnice, vode in mnoge ceste, razna društva in kupčijska zbornica v Celovci. Koroško izvažajo surovo železo, jeklo in svinec in razne izdelke iz rečenih kovin, prodajajo pa na tuje tudi precej govedu; vvažajo pa prekomorsko blago, žito in drugi živež, razne obertnijske izdelke in pomočno snovino za domačo obertnijo in umetnijo. — Razen srednjih šol, pri mestih omenjenih, je kacic 350 ljudskih šol po deželi.

### Vojvodstvo kranjsko.

(180 □ milj); 463000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani (razen 300 protest. in 300 pravoslav. kristj.) in Slovenci razen kakih 20000 Nemcev (Kočevarjev in nekaj rodovin v glavnem mestu). Meje in gostost ljudstva?

Kranjsko je večidel gorata višava, nekaj alpska, nekaj pa kraška. Na severji in na severozahodu so razprosterte apneniške Alpe, in sicer med dolinsko Savo, Ljubljano in Sočo julske ali bohinjske Alpe z obgorji Mangarta 2675 m. (8462') in Triglava (2865 m. = 9386', Črna perst 1842 m.). Triglavsko sogorje je obdano krog in krog z globokimi debrimi in ima v lok zavit sterm greben (1500 m.), iznad katerega kvišku molé goli skalni verhovi. Pred tem grebenom je na vzhodni strani prosterta gozdnata planota (Jelovca (1400 m.), Pokluka), ki se po odstavnih (1400 — 700 m.) proti jugovzhodu znižuje in se v gorenjski ravnini z nizkimi hribci končava. Dalje na jugu segajo triglavski odrasleki in nižja predgorja z Blegašem (1563 m. = 4944'), Mladim — (1368 m. = 4331') pa Starim verhom (1193 m. = 3771') in Osovnikom (852 m. = 2699') tu do ljubljanskega mahovja, tam pa do Idrice in ceste, ki iz Verhnike pelje v Idrijo. Onkraj tega precej globokega razora se začneja Kraševina, na katero uže takraj marsikaj (Pokluka, Jelovca) opominja. — Na koroški meji in nekaj še na štajerski stojé ostrorobati Snežniki ali Grintovci (Karavanke): Stol (2233 m.), Begunšica (2050 m. = 6500'), Storžec (2128 m. = 6735') kamniške planine z Grintovcem (2530 m.), Skutka ali Rinka skoro enake visokosti; Ostrica (2347 m.). Dalje doli ob Savi, med skalovjem kaj globoko tekoči, se pa goré zeló znižujejo. Prelazi: Rateško razvodje, Koren, Ljubelj, Jezerski verh, Volovljek (1058 m. = 3350'); Černivec in Kačji verh (916 m. = 2900'). Še nižje so pa alpske gore na desno od Save: Jančje (794 m. = 2511') Kum, dolenski velikan (1217 m. = 3849'), Ajdovščina (492 m. = 1556'), Golovec ljubljanski (490 m. = 1550'); prek ceste, ki derži iz Ljubljane črez Višnjo-goro v Novomesto, polagoma prehajajo v dolenski Kras. Ostale južne in pa zahodne kraje kranjske dežele pokriva Kras, ki se zarad podzemeljskega razvodja natanko ne loči od hervaškega in primorskega. Kranjski Kras je nekoliko obrasen (Hrušica, i. d.) ter se loči v več gorskih ploščin (Hrušico

1262 m., Nanos 1299 m. = 4094', Pivko in Planino), sklenenih proti jugozahodu z visokim robom, katerega konec v kranjski deželi je Snežnik (1796 m.). Bolj vzhodna stran kranjskega Krasa obsega tudi mnogo ploščin, po večem dobro zaraseni, iznad katerih se več posameznih višin vzdiguje do 950 m. nad morjem: Gorjanci (Uskoško pogorje) so najbolj stranski oddelek dolenske Kraševine. Cerkvica sv. Jederti (1184 m. = 3746'). Lastnije kraškega sveta gl. str. 100.

Sredi teh kranjskih gor se širi ravan, podkovi podobna in tako velika, da se med Alpami nikjer tolika ne nahaja (6□ mir. in 280 — 380 m. visoka). Iznad nje so vzdignene obrasene kopice, nekatere na samem, nekatere pa zverstene in med seboj sklenene. Ti holmci in griči delé kranjsko kotlino v več manjših oddelkov. Tako ločijo Šmarna gora (658 m. = 2080') Vrašica (638 m. = 2020') in Primski verh ravan v gorenjsko ali kranjsko, gredem podobno, pa v kamniško in ljubljansko. To pa ločita zopet ljubljanski grad (363 m. = 1152') in Šiškarški hrib v ljubljansko polje in mahovje 23□ kilom. veliko, iznad katerega se 9 majhnih goric kot 9 apneniških otokov vzdiguje.

Kranjsko spada brez malega vse v savsko porečje, le zahodno podolje visokega Krasa visi (po Idrici, Ipavi in Reki) k jadranskemu morju. Glavna reka v deželi je Sava, ki se pri Radolici steka iz dolinske in bohinske Save (Savice) in na svoji 20 mir. dolgi poti po Kranjskem in ob meji skoro vse vode v sebe sprejemlje. Nje dotoci so na desni: Sovra, Ljubljana in Kerka (Kolpa le meji deželo proti Hervaškemu), na levi pa teržiška Bistrica, Kokra in pa kamniška Bistrica.

Najimenitniši med savskimi dotoci je Ljubljana: ona izvira daleč na Notranjskem z imenom Pivka; čez 22 kilom. (3 milje) teka se izgublja v postojnsko jamo (2800 m. dolgo) ter se tu z več potoci pomnoži. Na to se zopet na dan pokaže in teče nekaj časa z imenom Unca skozi planinsko dolino; potem pa drugikrat v razvotljeni Kraševini ponikne in še le za Verhniko kot globoka, plovna Ljubljana izpod zemlje privre. Idrica in Ipava, Ljubljani nekoliko podobna, se pa na Goriškem iztekate v Sočo. Deloma podzemeljska voda je tudi notranjska Bistrica ali Reka, ki se po dolgem skritem teku na Primorskem z imenom Timav izliva naravnost v jadransko morje. — V savskem povirji so tri lepa gorska jezera; namreč korenško, bohinsko in blejsko. — Cirkniško jezero je najimenitniše izmed vseh presihajočih kraških jezer, vendar se prav redkoma (po leti 1871) posuši do celega. Kranjsko ima v različnih treh predelih tudi različno podnebje. Gorenjsko ima hladno planinsko podnebje, kjer časi celo meseca julija ali avgusta sneg pada; Dolenjsko ima ob Kerki in sementertje tudi ob Kolpi toplo vremenje, drugodi pa je neprijetno in merzlotno; po Notranjskem je tudi precej gorško podnebje, le po zimih nastajajo hudi mrazi, posebno kedar brije viharna burja.

Deželna ustava in uprava. Deželni zbor kranjski šteje 37 članov; ti so: knezoškof ljubljanski, 10 poslancev velikega posestva, 8 iz

mest in trgov, 2 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Ljubljani in 16 iz kmetjskih občin. V državni zbor pošlje Kranjsko 10 zastopnikov, izmed katerih volijo 1 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je deželna vlada v Ljubljani, kateri je 11 okrajnih glavarstev podrejenih.

Mesta. Ljubljana na Ljublanici, glavno mesto (23000 lj.), blizu na mestu rimske Aemone, ima gimnazijo in realko in še več drugih naučnih naprav; slovenska Matica, knjižnica, deželni muzej, znanstvena, obertnijska in dobrodelna društva. Velikih fabrik (razen predavnice za bombaž, pivovarne in nove tabakarnice) nima, rokodelstvo in trgovstvo jej pa lepo cvete. Izmed lepih cerkev je posebno imenitna stolna zaradi lepih slik in podobarjskih izdelkov iz mramorja. Shod vladarjev leta 1821. Prelepa okolica; ljubljansko mahovje, kterega je uže nad polovico posušenega, dajo obilo šote. — Druga mesta so na Gorenjskem: Kranj (2200 lj.) nad sotočjem Save in Kokre, ima slovensko nižo realno gimnazijo in živahno obertnijo in trgovino. Loka (2300 lj.) in okraj s platnarijo; nekdanje posestvo brinzinskih škofov. Teržič (2000 lj.) pod Ljubeljem, izdeluje dosti usnja in železnine („kranjski Birmingham“). Radolica in Kamnik. Za obertnijo znameniti kraji so še: Bistrica, Sava, Javornik, Železniki, Kropa in Kamna gorica s fužinami, Bitno, največja vas na Kranjskem, s platnarijo, Stražišče s sitarijo.

Na Dolenjskem: Novo mesto (Rudolfovo) na Kerki ima 2000 ljudi in višje realno gimnazijo; trgovina z domačimi pridelki in izdelki. Kostanjevica. Drugi znameniti kraji so še: Toplice z rudnico; Zagorje z rujavim premogom; Kerško na Savi z vinstvom; Metlika na Kolpi z dobrim vinom; Kočevje, sredi enako imenovanega okraja, z zgolj nemškimi naselniki, ki daleč po gorenjih deželah kupčujejo z raznim blagom; Ribnica, z razširjeno kupčijo doma narejene lesenine (rešet, ret i. t. d.). Znan je tudi Turjaški grad.

Na Notranjskem: Postojna (1500 lj.) s slovečo jamo, katero bi primerili prostorni mreži votlin z velikolepnimi podobami iz kapnika; (Proteus anguineus). Cirknica pri znamenitem jezeru; L ože, kupčija z usnjem in živino. Ipava (1100 lj.) ima pri toplem svojem podnebju slovečo sadje- in vinorejo. Idrija s slovečim rudnikom živega srebra (okoli 300000 kgr. = 6000 c. na leto).

Prirodne. Po različni podobi tal se kranjska dežela loči v Gorenjsko, Dolenjsko in Notranjsko. Gorenjska stran obsega gorenje Posavje do Ljublanice, kterega severni in zahodni rob visoko pogorje apneniških planin oklepa; po nekoliko je gorata, z dobrimi pašniki, z lepimi gozdi in z železnimi rudniki, po nekoliko pa ravna, z rodovitnim poljem, povsodi pa ima precej živahno kupčijo. Dolenjska ali jugovzhodna stran dežele (med Ljublanico, srednjo in gorenjo Kolpo) je razen kerške ravni globoko razderto predgorje in nizko berdje z njivami in vinogradi, na zahodni strani pa polagoma prehaja v nerodovitni Kras, ki je pa vendar še po večem dobro zarasen. Notranjska ali jugozahodna stran dežele obsega ves visoki Kras, dosedaj tudi še

s hvojevjem in listovci obrasen; ob strani se pa vleče prelepa ipavska dolina, bogata sladkega vina in okusnega sadja.

Plodne zemlje ima kranjska dežela še nekaj čez 95 □ miriam., toda te je okoli 43 % z gozdi obrasene, oravne zemlje je le okoli 15 %, ostala pa pride na travnike in pašnike, vertove in vinograde. Zato si Kranjska na svojih 14 □ miriam. njivja žita ne prideluje za potrebo ter ga mora iz tujih dežel, zlasti iz Banata vvažati; semenske detelje, lanu in konoplje ima pa veliko celó za tujo kupčijo.

Sadja imajo skoro vsi kraji dosta, zlasti gorenjski, pa tudi veliko terdega in mehkega lesa, s katerim pa žalibog še ne znajo dosti skerbno gospodariti. Travnikov in pašnikov, — po nekterih krajih pač preveč vresnatih — je veliko, živine pa primeroma še zmeraj premalo. Zeló razkosane in premale kmetije najbolj zavirajo, da se živinoreja ni povzdignila na višo stopinjo. Na viši stopinji je bučelarstvo, ki deželi daje na ostajanje medu in voska.

Tudi sviloreja se je po nekterih krajih s pridom začela. Slavna kmetijska družba v Ljubljani s svojimi podružnicami zaseja pri vsakteri priliki dobre nauke o kmetijskem gospodarstvu med narod, kateri jo pa še zmeraj premalo posluša. — Kopaninskega blaga dajejo največ vrednosti idrijski rudniki, v katerih dobivajo od leta do leta več živega srebra (sedaj okoli 300000 — 350000 kgr. = 6000 — 7000 c.). Drugodi, zlasti na Gorenjskem, se dobiva dokaj železne rude, iz ktere so l. 1869 naredili čez 5·1 mil. kgr. (102000 c.) surovega in litega železa, (t. j. za 59 % več nego leta 1850), na Dolenjskem (sosebno v Zagorji) pa več nego 125 mil. kgr. (2½ mil. c.) rujavega premoga. Potem se dobiva nekaj svinca v Knapovšah in Zagorji, bakra ali kotlovine, dosti cinka (l. 1869: 867800 kgr. = 17356 c.) in nekaj drugih kovin.

Obertnost. Če je prav rokodelnic precej veliko po deželi, obertnija je vendar le majhna, ker je velikih fabrik premalo. Največ razno-verstne obertnije ima Gorenjsko; dela in podeluje se posebno železo in jeklo v bohinjskih Starih-fužinah, na Bistrici, Javorniku in Savi, v Teržiči, Železnikih, Kropi in Kamni-gorici, v zadnjih treh krajih narejajo večidel žeblje. Dvor pri Žuženbergu na Dolenjskem pa slovi zarad železnine, ki jo vliva. V Kamniku in Idriji zeló pletejo čipke; v Kranji narejajo plahte in bukovo sukno; bližnji Stražišcanje pa sita iz žime; v Teržiči dokaj usnja, v Poljanah nad Škofjo Loko in v Kamniku pa dokaj lima za tujo kupčijo; loški sodnjijski okraj nareja veliko domačega platna za inostranske kraje ob jadranskem morji, Ribničani in Kočevarji pa rete, rešeta in drugo lesenino, kakor tudi Gorenjci razno leseno posodo: sode, škafe, čebre i. t. d. Velike fabrike so skoro le v Ljubljani in njeni okolici za pavolnik, sukno, pivo, prižigalnice, moko, papir, laneno olje, za barvilo, zmleti ali žagani les, lesene žeblje za čevlje i. t. d.

Tergovina z domačimi poljskimi pridelki in obertnjijskimi izdelki (medom, voskom, suhim sadjem, zeljem, maslom, teleti, hrastovimi ježicami, hrastovim in snrekovim lubjem, platnom, lesom in lesenino, železnino in jeklenino i. d.) je precej živahna; pa bi — kakor

ima dežela ugodno lego, morje blizo, močno vodovje, dve železnici, precej dobrih cest — pri zboljšani obertnji in umnejšem gospodarstvu še bolj cvetela. V važa se žito iz Ogerskega in Banata, prekomorsko blago, surove kože i. d.

Šolstvo. Razen 3 gimnazij (med njimi 2 realni) in više realke pa učiteljske pripravnice in kupčijske šole v Ljubljani je komaj 250 ljudskih šol po deželi; dosta premalo za prebivalstvo, katero pa še v te po večem slabo uravnane učilnice otroke le nerado pošilja.

### Primorsko:

*Poknežena grofija goriška in gradiška, mejna grofija isterska in samosvoje teržaško mesto z obmestjem.*

80 □miriametrov (145 □milj); 584000 ljudi, ki so skoro vsi katoličani, le v Terstu je več drugovernikov, nekaj Židov je pa tudi v Gorici in Gradišči; po rodu in jeziku je več, ko  $\frac{3}{5}$  vseh prebivalcev Slovanov) med temi 250000 Slovencev, drugi so pa Serbohrvatje), ostali Primorci so Italijani, — na Goriškem furlanskega podnarečja — in okoli 4 % Nemcev in drugonarodnikov.

Razen dolenjega Posočja in nekojih globokih dolinčin je primorska dežela povsodi hribovita ali vsaj visoka planota: na severnih straneh jo pokrivajo apneniške Alpe, drugodi pa Kras. Med rezijansko Belo in Sočo s Koritnico je čaninsko obgorje s Čaninom (2275 m. = 7200'), ki se dalje proti jugu ob beneško-goriški meji znižuje v prelepa goriška Berda (266 m. = 840'). Zadnji njih južni konci se pred Karminom polagoma izgubé v globoko nižavo ob dolnji Soči. Takraj Predela in Soče ob kranjski meji se med Bačo in Sevšico do podberdskega slemenca vlečete visoki sogorji Mangarta in Triglava s kratkimi odrasleki in gorinami pa kaj stermimi pobočji na goriški zemlji. Mangart, Triglav, Kern (2245 m. = 7100'), Kanjavec, Vogel (7920 m.) in Kuk (2170 m.) so najvišji njihni veršaci. Od Podberda in Laške doline segajo do Idrice nižja predgorja. Na jugu globoko vderte idriške preseke se začenja Kras s Ternovskim gozdom. Ta sedaj še dobro obrasena planota, poprek okoli 850 m. visoka, je po ipavski dolini in goriški kotlini skoro po polnem odločena od drugega Krasa. Najvišji verh Ternovskega gozda je Merzavec (1406 m. = 4448'). Za ipavsko dolino proti jugovzhodu pride pravi (ali nizki) Kras s Čičarijo. Ta enolična skalnata planota, 500 do 600 m. visoka je po večem gola in rastlin kaj uboga; okameneli gobi enaka poserka v sebe vso močo ter nima na poveršji niti rek, niti studencev. Male nje doline so kodunjaste, še manjše globine pa kakor livi vderte ponikve. Le kupi kamenja ali pa skalnati veršaci in goli grebeni se semtertje iznad nje vzdigujejo, n. pr. Terstelj (640 m.), Šabnit (1010 m.), Siga (1237 m.). Temu Krasu zelo podobni isterski polotok se v treh odstavkih s kraške višave znižuje k jadranskemu morju, sperva precej sterno, dalje proti jugu pa zlagoma.



Planik (1268 m. = 4011') in Učka (1394 m.) sta najviša verhova na severnem odstavku, Celj (640 m. = 2028') in Sisol (830 m. = 2631') na srednjem, Peruzovac (467 m.) pa na južnem. Kvarnerski ali isterski otoci so po legi in snovini le odtergani četerti odstavek kraške tvorine. Široki pa nizki Kerk (Triskovac (540 m. = 1711') je odkrojen podaljšek kraške ploščine, podolgovata otoka Cres (Sis 638 m.) in Losinj (Osoro 584 m. = 1844') pa po morskem rokavu odtergan herbet učkega pogorja. — Velikih ravnin nima Primorsko, le ob dolnji Soči je mala nižava, ki okoli 55 □kilom. obsega; zemlja nje je po večem plitva, ker pa je dobro močena, rada raste po njej turšica, vinska rozga in murva.

Voda se s Primorja vsa izteka v jadransko morje, ob tem ima dežela, zlasti polotoška Istra, zelo razčlenjeno obrežje (s 36 lukami). Največa reka je Soča, ki na zahodnem pobočji Triglava izvira je teče po najdaljši poprečnici južnih apneniških Alp in se izteka v terziški zaliv. Nje struga je v somerno razviti pa ozki dolini po večem zelo globoko vsekana in ozka, le ob dolenjem teku prek goriške nižave je bolj široka in plitva. Na levi sprejemlje največa svoja dotoka: Idrico in Ipavo. Posebno zanimiva pa je kranjska Reka, ki se izgublja v jami škocijanski in na Primorskem okoli 60 kilom. daleč pod razvotljenim Krasom teče. Blizu Devina dere na podnožji Krasa iz 7 skalnatih lukenj (Vergilij jih omenja devet — per ora novem —) na dan ter se Timav\*) imenuje; njegov tek je komaj 950 metrov (500 sežnjev) dolg, a vendar nosi od izliva do vira male morske ladije. Vsa Evropa nima druge njemu enake reke! Suha Istra ima le nekaj malih potokov, n. pr. Dragonjo in Buzetski potok ali Mirno na zahodni strani, Rašo pa na vzhodni. — Podnebje je po alpskem predelu in na kraški planoti še zmerom precej ostro, po leti navadno zelo suho in vroče, po zimi pa zlasti na Krasu zelo merzlo, posebno kadar brije huda burja. Ob dolnji Soči, na morskem obrežji in po otocih kvarnerskih uže vlada mehko podnebje južne Evrope. Poletje je neprimerno dolgo in vroče, zima pa kratka in mehka, le da se v tem letnem času zaradi naglo verstečih se vetrov — juga in burje, temperatura zelo preminja.

Deželna ustava in uprava. Samostojno mesto terzaško s svojo okolico ima samostalen občinski zbor, ki ob dobi zborovanja deželnih zborov ima vse pravice ustavnih teh zastopništev. V državni zbor pošlje 4 zastopnike, izmed katerih volijo enega v državno delegacijo. Deželni zbor goriški šteje 22 članov; ti so: knez nadškof goriški, 6 poslancev velikega posostva, 5 iz mest in trgov, 2 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Gorici in 8 iz kmetskih občin. V državni zbor pošlje poknežena

---

\*) Uže Posidonij, kterega Strabon navaja, govori o zanimivem Timavu — *φησι τὸν Τίμαρον ἐκ τῶν ὕψων φερόμενον καταπίπτειν εἰς βάραιθρον, εἶθ' ὑπὸ γῆς ἐνεχθέντα περὶ ἑκατὸν καὶ ἑξασταδίου ἐπι τῇ θαλάττῃ τὴν ἐκβολὴν ποιεῖσθαι.* Poznal ga je tudi učeni Plinij.

grofija goriška in gradiška 4 zastopnike, izmed katerih volijo 1 v državno delegacijo. Isterski deželni zbor v Poreči šteje 30 članov; ti so: 3 škofje (teržaški, poreški in kerški), 5 poslancev velikega posestva, 8 iz mest in trgov, 2 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Rovinji in 12 iz kmet-skih občin. V državni zbor pošlje Istra 4 zastopnike, izmed katerih vo-lijo 1 v državno delegacijo. — Najviša upravna gosposka v deželi je na-mestnija v Terstu, kterej je 10 okrajnih glavarstev podrejenih.

Mesta. Glavno mesto vsega Primorja je Terst, ki ima s svo-jim obmestjem vred (94 □ kilom. = 1·7 □ milje) poveršja in 123000 ljudi (v mestu samem jih je okoli 93000). Velikanska naprava tega naj-imenitnejšega primorskega mesta v Avstriji je družba avstrijskega Lloyda, ustanovljena v letu 1833 na akcije, ktere poglavitni namen je vožnja s pa-robrodi. Parobrodarstvo te družbe se razširja od leta do leta po vsem vzhodnem sredozemskem morji in njegovih delih (tudi po črnem-morji), sedaj prek sueškega prekopa tudi po indijskem oceanu do Bombay-a. Poprek obišče na leto okoli 11000 ladij to za Dunajem največe terzišče v cesar-stvu. Lepo novo mesto je somerno sezidano ob nezapertem pristanišči, ktero bodo velikanski nasipi po večem zagrajali. Znamenita poslopja so tu: Tergestej, z novo borso in Lloydovo tiskarnico, Teatro grande, pa-laća Carciocijeva, skladišče na južnem kolodvoru, mestna in vojaška bol-nišnica, svetilnik, Lloydova ladijedelnica i. d. Staro mesto, neredno zi-dano ob gradskem pobočji, ima dobro uterjen grad pa prestaro stolno cerkev sv. Justa, dvojno baziliko nekaj iz 4., nekaj pa iz 6. stoletja. Med naučnimi napravami: nemška gimnazija in realka in pa italijanska gimnazija in realka, mornarska in kupčijska akademija, razne kupčijske šole in mnogo ljudskih šol. Lep zoologični muzej, zbirka starin (Winkelmanov muzej), mestna knjižnica i. t. d. Na podolžji Krasa stoji okoli mesta mnogo pristav in prelepih letovališč bogatih meščanov. Dalje od mesta pa ob morskem bregu stoji Miramare, prekrasni grad rajn. nadvojvoda Ferd. Maksimilijana. Na Krasu je v Kodunji med hrastjem prijetna Lipica s slovečo cesarsko žrebčarijo. Občina, velika vas blizu kraškega roba, kjer se potniku iz severovzhoda pervikrat pokaže čarovni razgled čez 394 m. (1247') niže stoječe jadransko morje.

Na Goriškem: Gorica (16800 lj.), kaj prijetno mesto s pre-lepo okolico blizu Soče, ima središčno bogoslovnico primorskih škofov, višo gimnazijo in realko, učiteljsko pripravnico in nekaj drugih šol; po-leg kmetijskega učilišča je zelo imenitno poskušališče za svilorejo. Cvetoča sadje- in vinoreja in živahna kupčija. V mestu je nekaj fabrik za pri-žigalnice, sveče in svilo, bolj važne so pa tovarne v bližnjih Stražicah, med njimi predivnica za lično in kosmato svilo, za bombaž, papirnica, zlasti pa velikanski mlin po najnovejši amerikalnski metodi napravljen, eden največih mlinov v Avstriji. Na nasprotni strani stoji blizu mesta na mali gorici Kostanjevici franciškanski samostan z nadgrobnim spo-menikom Karola X., nekdanjega kralja francozkega. Gradišče z ostro ječo za hudodelnike. Oglej, sedaj mala vasica z imenitno cerkvijo in z razvalinami starega velikega mesta. Teržič in Grad, morsko ribi-

štvo. Kormin (4680 lj.) s svilorejo. Ajdovščina z veliko prejnico in slovečo bojarnico. Tomin, središče gorenjesoškega okrajnega glavarstva; do tega kraja rase terta, ki ondotni dolini daje obilo „cebedina“ za domačo potrebo. Bolee pred Predelom.

V Istri: Glavno mesto je Pazin (3600 lj.) z nižo gimnazijo. Koper (9000 lj.) z višo italijansko gimnazijo; Piran (9500 lj.) z realko in živahno kupčijo; obe mesti imate velike morske soline. Motovun (1400 lj.), z lepim hrastovim gozdom, ki daje dosti lesa za avstrijsko vojno ladijevje. Rovinj (12000 lj.) ima kupčijo z maslikami, ribištvo na morji i. d. Poreč (3000 lj.), sedež škofa in isterskega deželnega zbora, bazilika in kerščanske starine iz 6. stoletja. Pulj (26000 lj. Pietas Julia) z največo luko za avstrijsko vojno ladijevje, starorimske ostaline (velikanski amfiteater, čigar zunanje zidovje je dobro ohranjeno; 115 metrov je dolg, 92 m. širok, s 144 okroglimi obloki v dveh verstah, stoječih druga nad drugo; lično zidan in olepšan tempelj Rome in Avgusta s stebrovjem korintskim, nadgrobna vrata tribuna Sergija; tako imenovana Porta aurea i. d.). Na kvarnerskih otocih: Lošinj ima mesti veliki Lošinj z ladjedelnico pa mali Lošinj, v tem je silo mnogo ladjarjev in pa izverstno pristanišče, kamor prihaja dokaj ladij. Na Cresu je Cres največe mesto z ribarstvom, mornarstvom in kupčijo z oljem, vinom in južnim sadjem. Kerk največe mesto na Kerku; sedež škofa in živahna kupčija z domačimi pridelki.)

Prirodne. Plodne zemlje ima primorska dežela primeroma veliko, namreč 75 □ mir., pa jej le malo rodi, ker soška dolina in morski obkraj z rodovitnimi njivami so silo ozki, na Krasu pa je skalnat in plitev svet, kteremu navadno tudi moče zeló primanjkuje. Zato se ne pridela dovolj žita (primeroma največ turšice in pšenice pa ajde), ampak vvažati ga morajo iz tujih krajev, če se ga prav zmlatega veliko zopet izvažá. Travnikov je le malo (komaj 10 %), veliko pa pašnikov (40 %), ki so pa večidel le drobnici ugodni. Gozdom prištevajo sicer 20 % plodne zemlje, a večina ima le pritlično drobno germovje. Zato primanjkuje lesa skoro vsem stranem, posebno pa kraškim; le gorenje Goriško sedaj še pokrivajo mnogi lepi gozdi, s kterimi pa prebivalci kaj nemarno ravnaajo. Posebno lepa sta cesarska gozda, ternovsko hojevje nad Gorico in motovunsko hrastje v Istri. Sadjereji je južno podnebje silno ugodno, pa žalibog nikjer se ž njo posebno ne pečajo razen nekoliko na Goriškem. Vina pridelujejo (na 2 □ mir.) v srečnih letih po ravnem in po berdih obilo, vendar je po večem tako slabo pripravljajo in tako malo umno ž njim ravnaajo, da se ne obderži čez leto in dan; zato tudi ni za daljno kupčijo. V Istri (na obronkih morskega brega) in na kvarnerskih otokih raste oljka, ki daje dobrega olja veliko čez domačo potrebo. — Z rejo goveje živine se le po gorenjem Goriškem nekoliko bolj pečajo, povsodi zlasti pa v Istri imajo veliko ovac, skoro le neplemenitih; po Krasu imajo tudi dokaj pogozdovanju škodljivih koz. Sviloreja se zmerom bolj razširja, le da jo po nekterih straneh huda boležen sviloprejk zeló zavira in celó zatira. Vsi pomorski kraji

se s posebnim pridom pečajo z ribištvom, nekteri tudi ribe pošiljajo dalje v notranje dežele. — To posebnost ima Primorsko, da se v njem ne nahaja nikakoršnih kovin. Samo Istra ima rujavi premog, ktere ga so pri Buzetu in Labinu l. 1869 izkopali okoli 30 mil. kgr. (600000 c.) (skoro 3krat toliko kakor leta 1860). Dalje ima Istra nekoliko galuna in vitrijola pa prav veliko morske soli, ktere so v solinah pri Kopru in Piranu leta 1869 črez 34 mil. kgr. (680000 c.) nabrali. Vse Primorsko se tudi ponaša s preobilnim zidnim kamenjem, ktero že od nekdaž prek morja pošiljajo v tuje dežele.

Obertnost namorskim krajem posebno lastna je tesanje ladij. Na Goriškem in v Terstu so še nektere druge obertnijske tovarne: prejnice, svilarnice, bojnarnice, usnjarnice, svečarnice, mlini, v Gorici še papirnica, v Terstu pa razne fabrike za drugo blago, zlasti za tako blago, ki je rabijo za ladije (n. p. vervi, jadrovino, suhar, parne mašine i. d.) pa mnogo mlarnic, rozoljarnic in fabrike za laške vlitke iz moke. Istra nima skoro nobene večje fabrike, v namorskih krajih pa mnogo ladijedelnic in precej rokodelnic.

Kupčija je v Gorici in v primorskih mestih prav živahna, posebno pa velja to o Terstu, ki je v resnici kupčijsko mesto za večino cesarstva. Ta velika kupčija obsega prirodnine in obertnijske izdelke. Za se Primorsko vvaža žito in živino, les in razne kovine, črez morje pa pošilja zidno kamenje, v gorenje kraje našega cesarstva pa olje in nekoliko zgodnjih pridelkov (raznega sadja, špargeljev, zgodnjega krompirja i. d.) pa veliko morske soli.

Šolstvo je na Primorskem še na nizki stopinji. Primeroma najbolje je za nje preskerbljeno v Terstu in njegovi okolici pa po Goriškem. Vseh ljudskih šol štejejo okoli 390; res samo na sebi precej veliko število, a pomisliti je treba, da so po deželi silo različno — neredno razdeljene; dalje je pomisliti, da jih je tretjina nepravilno uravnanih, tudi so razen Goriškega celó pravilno uravnane postavljene na nenaravno podlago, tako da prebivalstvu malo malo koristijo. Gimnazije so: v Terstu (italijanska in nemška), v Gorici, Kopru in Pazinu, realke: v Terstu (italijanska in nemška), v Gorici in Piranu. V Terstu je še več drugih učilišč.

### Poknežena grofija tirolska in predarelska.

293 □miriametrov (533 □milj); 879000 ljudi, ki so do malega katoličani; po rodu je  $\frac{6}{10}$  Nemcev, 350000 pa Italijanov (med njimi okoli 9000 Ladincev). Meje in gostost ljudstva?

Tirolsko pokrivajo črez in črez najviše Alpe v cesarstvu: več ko  $\frac{9}{10}$  deželnega poveršja je goratega, le ob rekah se semtertje nahajajo ozke ravnice. V Predarelskem in severnem Tirolskem na levi strani Ine so po rekah Liku, Izari in Ini v 4 obgorja ločene severne apneniške Alpe, ki se na severni strani zunaj cesarstva polagoma znižujejo v bavarsko visoko planoto, proti jugu se pa večidel steroma in z go-

limi stenami spuščajo v inško dolino. Najvišji veršac teh algausko-tirolskih Alp (gl. str. 98) je Gross-Sollstein (2540 m.), najmenitniši prelaz pa arelski (1786 m. = 5689'). Tudi med pravokotnim kolenom Ine in Salico so razrasene severne apneniške planine. — Pervotne Alpe pa iz Švajce stopajo v deželo s trojim gorstvom. Severno pogorje — Rhaetikon imenovano — loči reko Ren od Ine in je prav za prav nadaljevani švajcarski Septimer (Albuin kopf 3313 m. = 10480'). Južno ali ortleško pogorje loči Adižo od Ade; iznad njegovih lednikov se vzdiguje Ortles (3916 m. = 12390'), najvišji vrh v vsem cesarstvu (gl. str. 98). Srednje pogorje, ki med Ino in Adižo, Izako in Rienco polni vso deželo od zahoda do vzhoda, je prav za prav velika versta sklenenih gorskih gramad, katerih glavni greben je skoro povsodi s snegom in ledniki zagarnen. Sami ledniki pokrivajo skup okoli 13 □ mir. Tako je med predelom Reschenscheideckom (1525 m.) in prelazom brennerskim (1421 m.) ena največih gorin, ledeni oetzthalski koren z Wildspitze (3776 m. = 11947') in mnogimi drugimi veršaci, ki merijo 2800 do 3600 metrov. Od Brennerja dalje proti vzhodu derže velikanske gorine visokih Tur z Grossvenedigerom 3647 m. (11622'). — Južne apneniške Alpe delajo po večem južno tirolsko mejo, vendar so tudi noter po deželi precej daleč razrasene. Adiža je loči v dvojno pogorje, katerih vzhodno se imenuje tridentinske Alpe z Vedretta Marmolata (3496 m. = 11056'). Prostornih ravnin nima dežela, ima pa mnogo dolin, med katerimi so tudi najdaljše po večem zelo ozke.

Tirolsko je v posameznih delih nagneno k trojemu morju, a ti trije predeli so med seboj močno različne obširnosti. Največi predel visi (po Adiži i. dr.) k jadranskemu morju, najmanjši pa (po Renu) k severnemu ali nemškemu morju, tretji pa (po Donavi) k črnemu. Glavna reka v severnih Tirolah je Ina, ki iz Švajce prišedši pri Kufsteinu zapušča deželo in dalje v Donavo teče. V Donavo se izlivajo tudi na severnem Tirolskem izvirajoča Ilera, Lik (Lech) in Izera, pa na vzhodni strani v bistrem dolu nastajajoča Drava. Na zahodni — pred arelski strani dela Ren okoli 41 kilom. dolgo mejo, ter v sebe sprejemlje nekaj malih potokov. V južnih Tirolah je glavna reka plovna Adiža, ki v reškem jezercu izvira ter po zelo zaviti in naklonjeni dolini dere k jadranskemu morju. Nje največi dotoci so: Izaka z Rienco, Avisio in Noce. Omeniti bi bili še: Chiese (r. Kjeze), Sarka, Brenta in Plava, katerih porečje v deželi je le majhno. Malih jezer ima tirolska dežela mnogo na visokih gorah in med ledniki, večja so pa le na mejah, namreč: bodemsko, gardsko in idersko.

Podnebje te najviše planinske pokrajine v cesarstvu je zelo različno na obeh straneh glavnega pogorja prvotnih Alp; na obeh straneh pa je tudi različno po nadmorski visokosti tega ali onega kraja. V obče imajo severne Tirole ostro in merzlotno podnebje, južne Tirole pa bolj mehko, zlasti adizko podolje se uže prišteva toplemu pasu južno Evrope.

Deželna ustava in uprava. Tirolsko in predarelsko ima vsako zase poseben deželni zbor. Tirolski deželni zbor v Inšpruku šteje 68 članov; ti so: knezoadškof salcburžki, in knezoškofa tridentinski in briksenski, rector magnificus vseučilišča v Inšpruku, 4 poslanci opatov in proštov v deželi, 10 posl. velikega posestva, 13 iz mest in trgov, po 1 iz kupčijskih in obertnijskih zbornic v Inšpruku, Bolzanu in Roveredu in 34 iz kmetskih občin. V državni zbor pošlje Tirolsko 18 zastopnikov, izmed katerih volijo 2 v državno delegacijo. — Predarelski deželni zbor v Brengenzi šteje 20 članov; ti so: generalvikar briksenskega knezoškofa, 4 poslanci iz mest in trgov, 1 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Feldkirchu in 14 iz kmetskih občin. V državni zbor pošlje Predarelsko 2 zastopnika, izmed katerih volijo 1 v državno delegacijo. — Najviša upravna gosposka v pokneženi grofiji tirolski in predarelski je namestnija v Inšpruku, ktereje je 24 okrajnih glavarstev podrejenih.

Mesta. 1. Inšpruk (16800 lj.), glavno deželno mesto, stoji na obeh bregovih Ine, ne daleč od izliva Sile, ki jej priteka z Brennerja. Ima popolno vseučilišče, višo gimnazijo in realko in še nekaj drugih šol, izgledno napravo Ferdinandeum, t. j. muzej deželnih prirodnih pridelkov in umetniških izdelkov z lepo zbirko knjig in pisem. Posebno znamenita je dvorna cerkev s spomeniki iz dobe umetnosti, ki je cvetla pod imenom „renaissance“. Spomeniki ti lepšajo nadgrobnje cesarja Maksa I., zlasti slovi tu 24 marmornih tabel, ki kažejo v izboknenih podobah dela cesarjeva (večidel Kolinovih rok 1566) in pa 28 velikanskih bronastih kipov, (iz Löfflerjevih in Godlovih rok 1513—1535), podobe pradedov cesarja Maksa in drugih kerščanskih vitezov. Sreberna kapela z nadgrobniki nadvojvoda Ferdinanda in njegove žene Filipine Welserjeve, Schallerjev marmorni kip junaka Andreja Hoferja, višega poveljnika Tirolcev v letu 1809 in spomenik domoljubnih brambovcev. V okolici je cesarski grad Ambras (znamenita zbirka je sedaj na Dunnaji). Na gori Ise1 so bile v leta 1809 12. aprila, 29. maja in 13. avgusta kervave bitve, v katerih so junaški Tirolci sovražnike zmagali. — Hall (5000 lj.) z gimnazijo in solinami, ki sedaj dajo na leto okoli 22·5 mil. kgr. (450000 c.) soli. Schwaz (8000 lj.), nareja pletenino iz dratu in dalekopisne dratove. Kufstein, terdnjava ob bavarski meji. Imst (2400 lj.), največi kraj v gorenji inški dolini, z nižo realko.

2. Briksen (4000 lj.), sedež knezoškofa, ima gimnazijo in živahno kupčijo med Italijo in Nemčijo. Bruneck, (2000 lj.) z nižo realko in Lienz, mestici na nasprotnih koncih bistriškega dola. Bolzan (9400 lj.) ima gimnazijo in zelo živahno kupčijo, kajti v tem mestu se križajo pota iz Švajce, Nemčije in Italije. Prekrasna okolica, mehko podnebje, južno in drugo izvrstno sadje. Ne daleč od tod je gródenski dól, ki daje mnogo lično izrezljane lesenine za kupčijo v dalnje kraje. Meran (3300 lj.), slovi po svoji lepi okolici in po južnem podnebji, zaradi česar prihaja tje mnogo bolnikov iskat si zdravja in okrepčanja. Gimnazija, v okolici imenitna sadje- in vinoreja in stari grad Tirol, po katerem je dežela ime dobila.

3. Trident (17100 lj.), laško mesto v lepem kraju ob Adiži, za Longobardov sedež posebnega vojvoda, pozneje pa sedež duhovnega kneza nemškega cesarstva. Stolna cerkev, lep ostanek iz poslednjega časa roman-ske zidave, hrani v podobah spomin raznih cerkvenih imenitnikov, ki so se vdeležili ondešnjega občnega cerkvenega zbora (Concilium Tridentinum 1545 do 1563). Gimnazija, razvita obertnija zlasti s svilenino, in živahna kupčija. Roveredo (9000 lj.) z gimnazijo in realko, in živahno kupčijo in obertnijo (svila in svilenina). Ala, Mori in Arko s svilorejo. Riva (4300 lj.), s svilorejo in sprelepimi pomorančniki in olivnimi vertovi; vožnja in kupčija prek gardskega jezera.

4. Bregenz (4000 lj.), malo mesto ob bodemskem jezeru, z razvito obertnijo in veliko kupčijo. Feldkirch (3000 lj.), sedež deželnega zbora, briksenskega generalvikarja, z realno višo gimnazijo in veliko obertnijo in kupčijo. S podelovanjem bombaža se posebno še odlikujejo: Bludenz, Hohenems, Dornbirn i. d.

Prirodnine. Tirolsko ima med vsemi avstrijskimi deželami najmanj plodne zemlje, namreč komaj 64% vsega poveršja, toda le 13 □ miriam. (6·8%) je njivja, zato se žita prideluje mnogo manj nego ga potrebuje dežela. Rež je po severnih, turšica pa po južnih straneh poglavitno zernje. Vino pridelujejo na veliko v južnih Tirolah (vsi vinogradi merijo skoro 3 □ mir.) do Merana in Briksena, primeroma pa največ okoli Bolzana. Vina pa niso posebno dobra, ker po večem malo umno ž njimi ravnajo. Po vsem južnem Tirolskem, zlasti pa okoli Bolzana in Merana imajo prebilo izvrstnega sadja, kterega veliko prodajo v tuje dežele. Tako je samo okraj kupčijske zbornice v Bolzanu l. 1871 izvozil raznega sadja (rozmarinarjev, mašancik, hrušek, i. d.) za 560000 gld. Po severnih krajih pridelujejo mnogo lepega prediva, koplje in tobaka. Posebno zeló je ta gorata dežela še oskerbljena z lesom, kajti gozdi zavzemajo skoro polovico vse plodne zemlje. — Živinoreja je na visoki stopinji, ker je travnatega sveta (travnikov in dobrih pašnikov) skoro 5krat več ko oravne zemlje. Tirolci redé posebno lepo govejo živino; med vsemi pa se odlikujejo goveda v bistriskem dolu, ob Liku in na Predarelskem. Iz mleka narejajo skoro povsodi okusen sir, kterega pa pri veliki potrebi za domačijo le malo prodajajo v tuje kraje. Tudi ovac in koz imajo povsodi veliko, vendar se bi ravno reja koristnih in plemenitih ovac lahko še zeló razširila, ker je skoro po vseh krajih na ostajanje ugodnih pašenj. V južnih Tirolah se pa z velikim pridom pečajo s svilorejo. — Kopanin se mimo nekaj le malo nahaja v deželi; največ dobivajo varjene soli, rujavega premoga (pri Haringu v dolnji inški dolini) in železa; drugih, n. pr. zlata, srebra, bakra, svinca in cinka je tako malo, da so l. 1869 vse kopanine skup (razen soli) cenili komaj  $\frac{1}{2}$  milijona goldinarjev.

Obertnost je naj večja in naj bolj razvita na Predarelskem, so-sebno v renški dolini in wallskem dolu. Todi se v velikih fabrikah in mnogih manjših prejnica izdeluje raznoverstna bombaževina (Kennelbach, Feldkirch, Bludenz, Hohenems, i. d.). Imenitne so tudi fabrike za

izdelovanje parnih mašin (Frastanz in Feldkirch) in tovarne za vlivanje razne železnine (Dornbirn in Frastanz), razne papirnice, ladijedelnice ob bodemskem jezeru in izdelovanje gorskih koč za Švajco. — Po nemških Tirolah je malo velikih fabrik (Inšpruk, Imst za bombaževino), mnogo pa je rokodelnic za železnino, usnje in usnjino, bukovo sukno in perte, za lesenino in drugo blago. — Na južnem Tirolskem pa v mnogih svilarnicah (okoli Rovereda, Morija, Borga i. d. so največe prejnice v cesarstvu), surovo svilo napravljajo in jo predejo; za podelovanje svile v razno tkanino pa je le malo večih naprav, vendar ondešnja svilenina (trakovi, sosebno pa žamet) slovi daleč po svetu.

Kupčija je precej živahna; pospešujejo jo posebno železnice, dobro, semtertje zelo umetno napravljene ceste i. t. d., posebno pa zemljepisna lega dežele, v kateri se križajo razna pota med Italijo, Nemčijo, Švajco in drugimi avstrijskimi deželami. Vvaža se žito, prekomorsko blago z bombažem in razni obertnijski izdelki; izvaža se pa vino, svila in svilenina, živina, les in lesenina, sol in pavolnik. Tudi prevozna in pohišna kupčija daje deželi dosta dobička.

Tirolsko šolstvo stoji na kaj visoki stopinji; primeroma nima nobena dežela toliko ljudskih šol, kakor Tirole, namreč okoli 2000. Skoro vse so dobro uravnane in zelo obiskovane, če jim je prav podlaga še stara šolska postava. Gimnazije so v Inšpruku, Hallu, Brixenu, Bolzanu, Meranu, Tridentu in Roveredu, 1 realna gimnazija v Feldkirchu in dve viši realki (v Inšpruku in Roveredu). Vseučilišče je v Inšpruku.

### Kraljestvo česko.

520 □miriametrov (944 □milj); 5106000 ljudi, ki so po večem katoličani (razen 102000 protestantov in okoli 90000 Židov); po rodu je več ko  $\frac{3}{5}$  Čehov, ostali so pa Nemci in Židovi. Meje in gostost ljudstva?

Česka višavina je nekoliko valovita ravnina, nekoliko pa gorata zemlja. Valovita ravnina je v 3 širokih gredeh razprosterta po sredi českega kraljestva; posrednja nje visokost iznaša 300 do 700 metrov. Ta stopnjevina, na jugu najviša, na severji pa najnižja, je razorana po precej globokih dolinah (zlasti ob srednji česki Labi, dolenji Ogrji in dolenji Veltavi), semtertje pa pokrita z mnogimi grički in malimi hribi (Topelske gore, vzhodni odraslek severnega Českega lesa; Srednje česke gozdnate gore med Prago in Klatovi, Berda (600 m.) in Tremošna gora (570 m.); na severji stojé med Ogro in Belo (Bilino) Litomeriške gore ali Sredogorje z Milešovko (835 m. = 2640').

Ta osrednja, ne ravno zelo rodovitna planota je opasana ob deželnih mejah z raznimi gorami in višinami. 1. Na zahodni meji stoji gosto zaraseni Česki les, ktereга dolgost meri okoli 21 mir. Loči se v južni viši del ali Šumavo s Polkenom (1376 m. = 4350') in severni nižji ali pravi Česki les z Dillenbergom (915 m. =



2890'). Lastna so Českemu lesu iztegnena slemena, ktera precej rodovitne podolžnice ločijo. 2. Smrečine, znameniti sklop gorovja v srednji Evropi, molé le z vzhodnimi razrastki po nekoliko na Česko. Njih najviši verh v Avstriji stoji blizu Ascha ter meri 760 metrov. 3. Od Smrečin se na severni meji do Labe vlečejo Rudne ali Krušne gore s 700 metrov visokim ploščnatim grebenom. Skoro povsodi so obdelane ali pa dobro zarasene in prebogate raznih kopanin. Najviši verh jim je Klinova gora (1275 m. = 4000'). 4. Na vzhodni meji so Sudeti, ki so po znatnih razorih v več prvotvornih gorstev ločeni: a) Lužiška planota je sestavljena iz posameznih kupov krogastih granitnih gor, k večemu 630 metrov visokih. b) Izerske gore, puste in z nepreloženimi gozdi zarasene, imajo več do 950 metrov visokih grebenov, ktere podolžnice ločijo. c) Kerkonoši so široko, nad 1260 metrov visoko sleme, ki nosi močvirne travnike s pritlično hosto. Iznad slemena molé posamezni krogasti verhovi (naj viši je Snežka, 1600 m.) še nad ločnico poslednjega drevja. d) Kladske gore so najkrajše gorstvo izmed vseh prvotvornih obkrajnih gorá českega kraljestva. Najviši verh jim je kladski Snežnik (1417 m. = 4480') na trojni meji Českega, Moravskega in Prusko-Sleškega. 5. Česko-moravske višine ločijo ob deželni meji Polabje od Pomoravja in se nikjer ne vzdigujejo močno nad berdovito planoto, ki je malo po malo 450 — 650 metrov vzpeta.

Glavna reka v deželi je L a b a, ki izvira na glavnem grebenu Kerkonoških gor in iz dežele odpeljuje skoro vse tekoče vode. Najznatniši njeni dotoci so na desnem bregu: Čidlina, Izera in Ploučnica, na levem pa: Upa, Orlica, Hrudimka, Veltava, Ogra in Bilina ali Bela. Za deželo najiminitnejša voda pa je Veltava, ki ima največe porečje, najdaljši tek in je tudi najdalje plovna. Izvira v Šumavi in na svojem 42 miriametrov dolgem teku v sebe jemlje vse vode južne in srednje in po večem tudi severne česke stopnjevine. Med temi so najznatniše na desnem bregu: Malša, Lužnica, ki jej priteka iz dolnje-Avstrije, in Sazava, na levem pa Votava in Berdunka, ki se na gorenjem teku imenuje Mža. Nekaj drugih na Českem izvira-jočih rek teče v druge velike reke (n. pr. Lužiška Nisa, Bobrava in Stenava v Odro, moravska Sazava, Svitava in Iglava po reki Moravi v Donavo) ali pa vsaj še le na tuji zemlji v Labo. Razen nekoliko gorskih jezerc ima česka dežela mnogo ribnikov in vsemu svetu znane rudnice: Karlovi vari, Toplice, kopeli Marijanske in Franciškove.

Podnebje českega kraljestva je v različnih krajih zelo različno. Ta različnost se najbolj ravna po nadmorski visokosti zemlje, po meri obkrajnih gor in po legi notranjih dolin. Po večem vlada celinsko precej brezumno podnebje s hudo zimo in vročim poletjem. Najugodniše je v nižini melniški, precej široki dolini ob Labi, ker jo bližnja pogorja varujejo pred merzlimi severniki, najostrejša pa je po gorskih slemenih.

Deželna ustava in uprava. Deželni zbor česki v Pragi šteje 241 članov; ti so: knezonadškof praški in 3 škofje, namreč litomeriški, kraljičnograški in budejoviški, rector magnificus praškega vseučilišča, 70 poslancev velikega posestva, 72 iz tergov in mest, 15 iz kupčijskih in obertnijskih zbornic (po 4 iz praške in liberške, 3 iz hebske in po 2 iz pelzenske in budejoviške) in 79 iz kmetskih občin. V državni zbor pošlje Česko 92 zastopnikov, izmed katerih izvolijo 10 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je namestnija v Pragi, ktereje je podrejenih 89 okrajnih glavarstev.

Mesta: Zeló sredi dežele stoji ob obeh bregovih Veltave nekaj v dolini, nekaj pa na berdih deželno glavno mesto, zlata Praga (158000 lj.), ki ima več mestnih delov, katerih so Hradčany (Gradčani) in Mala strana na levem, Staro mesto, Judovsko mesto (Jožefovo) in Novo mesto pa na desnem bregu Veltave. Med vsemi avstrijskimi mesti slovi Praga, stolišče nekdanjih samostalnih kraljev českih, po svojej krasnej in ugodnej legi, še bolj pa po raznovrstnih starih poslopjih in spomenikih. Med palačami so najimenitniše: cesarski grad z več dvorišči na Gradčanih, starogradska mestna hiša, grad rodovine Clam-Gallas, grad Valdstinov, Čerminov, Švarcenbergov, Lobkovičev, Nostičev i. d., premonstratenška opatija Stragov, benediktinska opatija Emauzi in opatija križarjev z rudečo zvezdo i. d. Med krasnimi cerkvami se sosebno odlikuje stolna cerkev sv. Vida s srebrnim grobom sv. Janeza Nepomučana, s kostmi in spomeniki mnogih českih vojvodov in kraljev, zlasti tudi tistih rimsko-nemških cesarjev, ki so navadno stolovali v Pragi (Karola IV., Ferdinanda I., Maksimiljana II. in Rudolfa II.) in z grobno kapelo sv. Venceslava. Imeniten je tudi veliki praški most, ki ga je Karol IV. zidati začel; ima namreč dva starorimska predmostna stolpa in dvojno versto stoječih kipov; med temi je tudi bronasti kip sv. Janeza Nepomučana, ki je pahnen s tistega mesta v Veltavo umerl kakor mučenec v njenih valovih. Praga ima najstarše vseučilišče v cesarstvu in v celej srednji Evropi (1348), slovečo politehniko (nemški in česki oddelek), 4 gimnazije (in dve javni v zasebnih rokah) in 2 realki (česko in nemško), družbo domorodnih prijateljev obrazovalnih umetnosti in družbo za povzdigo muzike (konservatorij). Najimenitniša društva pa so: česka družba znanstev, družba českega narodnega muzeja (s posebnim oddelkom, imenovanim „matica česka“, za znanstveno povzdigo českega slovstva in jezika) in pa domorodna družba kmetijska za povzdigo kmetijstva. Premnoge so tudi ustanove dobredelne in pobožne. Dalje ima Praga mnogo kupčijskih in obertnijskih naprav, zavodov in zbirk pa zeló razvito obertnijo in kaj živahno kupčijo. Smihov (s 15000 lj.), Karlin in Višegrad so prav za prav velika obližnja predmestja zlate Prage. Bela gora, boj l. 1618.

Na Českem stoji še drugih 370 mest, ktera pa primeroma z glavnim mestom imajo le malo ljudi. Na severovzhodni strani so; Litomerice (10000 lj.) z gimnazijo in realko in pa lepo stolno cerkvo (od leta 1054). Rumburg (9000 lj.), izdelovanje glasovitega platna. Steinschönau, Bürgstein in Hejda, najimenitniša mesta za česko steklarstvo in za kup-

čijo s steklenim blagom. Česka Lipa (9200 lj.) z realko in mnogimi fabrikami. Krasna Lipa (Schönlinde) in Warnsdorf (14900 lj.), najbolj obertnijski kraji na Českem, s fabrikami za bombaževino. Dečín z velikim gradom grofov Thunov in kupčijo po Labi. Aušték ali Ušt ima živahno kupčijo s hmeljem. Mlada Boleslav (na Izeri, 8700 lj.) s katunsko tiskarnico in kupčijo. Liberec (23000 lj.), največe obertnijsko mesto na Českem zlasti za sukno, pavolnik i. d. blago; viša realka. Jablonec z izdelovalnicami steklenega lepotičnega blaga. Friedland zeló oberten kraj, po katerem se je Albreht Waldsteinski imenoval vojvoda friedlandski; stari grad z zgodovinskimi zbirkami. Turnov, Gradišče, Mnihojv (boj l. 1866) in Cvikov so zeló obertnijski kraji. Jičín (7000 lj.) z gimnazijo in lepim gradom, ki ga je sezidal Albreht Waldsteinski. Verhlabje s platnarijo, papirnicami in fabrikami za bombaževino. Jilemnica, središče lepo cvetočega platnarstva. Trutnov (7000 lj.), središče platnarstva v Kerkonoših, boj l. 1866. Novi Svet z največimi in najboljšimi steklarnicami na Českem. Melnik, rojstni kraj sv. Ljudmile z znano vinorejo; Stara Boleslav s staro romarsko cerkvijo od l. 1036 (sv. Venceslav umorjen). Kraljičín gradec (5500 lj.), terdnjava s škofom in gimnazijo. Bitva leta 1866. Smiriška okolica na Labi je tako rodovitna, da se jej pravi „zlati prot“. Jožefov, terdnjava pervega reda. Kraljičín Dvor s tehantijsko cerkvijo iz 13. stoletja (kraljedvorski rokopis 1817). Broumov z benediktinsko opatijo, ustanovljeno v 14. stoletji. Nahod, boj l. 1866.

Na jugovzhodni strani: Brandis, eno najstarih mest v deželi. Časlava (6000 lj.), v okolici bitva l. 1742 in fabrike za sladkor iz bele pese. Kutna Gora (13000 lj.) z velikanskimi poslopji in najglobokejšimi rudniki, nekđaj srebra bogatimi. Kolin; tu je zmagal general Daun pruskega kralja Friderika II.; ustanovitev reda Marije Terezije. Hrudim (11300 lj.) z realno gimnazijo in velikimi sejmi za konje. Pardubice (8200 lj.) ima realko in slovečo konjerejo. Kladrubi z znano cesarsko dvorno kobilarijo. Litomišlje z gimnazijo. Visoko Mito z imenitno gotiško cerkvijo iz 14. stoletja in s suknarstvom. Polička in Landskron s platnarstvom. Česka Trebova, zveza železnic. Tabor (sperva huitski stan, tabor) ima 6700 lj. in najstaršo realno gimnazijo na Českem. Pelgrimov, Pacov, Počatki in Sobjeslav imajo cvetoče suknarstvo. Vlašim z lepim parkom kneza Auersperga. Budejovice (18000 lj.) s škofom, imajo 2 gimnaziji in 1 realko pa kaj veliko obertnijo in živahno kupčijo z lesom, žitom, soljo in premogom. Trebonj ima realno gimnazijo, v okolici pa mnogo ribnikov. Novi Gradi (Gratzen) z velikanskimi steklarnicami, Gradec (Neuhaus) s suknarstvom.

Na severozahodni strani: Podmokli, zadnja železnična postaja na meji. Toplice (10200 lj.) z gorko kopeljo in bogatimi premogovniki. Terezín, terdnjava na Labi, skoro Litomericam nasproti. Ustje nad Labo (Aussig, 11000 lj.), glavna postaja za kupčijo po Labi, z vinorejo in fabrikami.

Rudnica ima imeniten grad knezov Lohkoviccev z velikimi zbirkami. Žatec (9000 lj.), živahna kupčija s hmeljem, ktereга največ in najboljšega sadé v njegovi okolici. Duheov, Homutov, Most (Brüx) in Kadanj s cvetočo obertnostjo. Na severni strani nekdanjega žateškega okrožja je polno lekovitih vod in toplíc, n. pr. slatina belinska in pa troje grenčic: sedliška, zaječiška in bilanska. Heб (13500 lj.) ima gimnazijo in pa zelo razvito obertnijo in kupčijo. Razvaline nekdanjega dobro uterjenega grada; Albreht Wallensteinski tu umorjen 1634 24. svečana. Glasovite zdravilne vode in kopeli so: Karlovi vari (7200 lj.) z močnim 58° R. vročim studencem, Marijanske kopeli in Franciškove kopeli pa s kislimi vodami. Jahimov (dol), od ktereга so dobili tolarji (dolarji) svoje ime, ima sreberni rudnik, v vsej deželi najznamenitnejši za Příbramskim. Slavkov in Božidari s kositrenimi rudniki. Falknov s hmeljarstvom, Asch, Loket, Kradláce i. d. z obertnijo. Slano s spomeniki iz malikovalskih časov. Kladno (11200 lj.) in Buštjegrad z bogatimi premogovniki. Karlov Tín, najznamenitnejši grad v vsej deželi (od Karola IV.), v kterem se hrani česka krona. Rakovnik z obertnijo.

Na jugozahodni strani: Pelzenj (24000 lj.), starinsko mesto v zelo rodovitnem pelzenjskem polji, a silo bogatimi premogovniki in železniki, ima gimnazijo in realko, obertnijo in živahno kupčijo; železnica čez Česki les v Brod na Bavarskem. Rokicani in Klatovi (8100 lj.) s suknarstvom. Nepomuk ob poštni cesti, ki pelje iz Pelznja v Pisek, rojstno mestice sv. Janeza Nepomučana. Kdinja z veliko fabriko za volnenino. Plaz izdeluje železnino in litino. Srebro (Mies) z rudniki sreberno-svinčene rude. Domažlice z obertnijo (bitve leta 1041, 1431 in 1436). Příbram (9300 lj.) ima rudarsko akademijo in jame bogate sreberne rude, ki dajejo 40000 — 50000 mark srebra na leto. V okolici stoji Sveta gora z imenitno božjo potjo. Zbraslav z imenitno cistercijansko opatijo. Beroun z razvito obertnostjo. Pisek (9200 lj.), starinsko mesto z gimnazijo in realko, z obertnijo (suknarstvom) in kupčijo. Strakonice (z veliko prepozituro maltežkega reda) ima fabrike za napravljanje turških fesov (kap). Sušice izdelujejo prižigalnice. Husinec na Blaniči, rojstni aj glasovitega učenika Janeza Husa. Globoka, eden največih gradov Českem. Krumlov, glavni grad prebogaté rodovine Schwarzenbergov; bližnjem Schwalbenhofu velika prejnica. Schwarzbach z bogami rudniki, ki dajejo grafit za fabriko čertnikov (svinčnikov). Rosenberg, grad preslavne pomerle rodovine českih Rosenbergov.

Prirodnine. Česko ima skoro 96 % vsega poveršja plodne zemlje. Te skoro natanko polovica (okoli 245 □mir.) pride na njivje in skoro četertina na gozde, zadnja četertina se pa deli na travnike in senožeti, na pašnike, vertove in (nekaj malo tudi) na vinograde. Oravna zemlja, dosti rodovitna in dobro obdelana, daje žita (primeroma največ reži in ovs) več nego ga dežela za se potrebuje. Navadno prodá Česko na leto in dan še čez 600000 hektolitrov (milijon vagonov) raznega zernja v tuje kraje. Prideluje se tudi čez domačo po-

trebo sočivja, veliko izverstnega hmelja (zlasti v litomeriškem, žateškem in hebskem okrožji), od leta do leta več bele pese za sladkor (l. 1861 le 325 mil. kgr. =  $6\frac{1}{2}$  mil. c., l. 1871 pa 950 mil. kgr. = 19 mil. c.), veliko krompirja, ogeršice ali repice in mnogo izverstnega prediva, zlasti v okrogu kerkonoških gorá. S sadjerejo se pečajo po celi deželi in daje jim obilo okusnega sadja, mnogo celó za tujo kupčijo. Terta je le semtertje (na 2.3 □ kilometrih) zasajena, zlasti ob sotočji Veltave in Labe, kjer pri Černoseku, Ustji in Melniku imenitno vino rodi. Na ostajanje ima dežela lesa, kajti gosti gozdi, s kterimi kaj umno in varčno gospodarijo, jej pokrivajo okoli 148 □ mir. Ta obilnost poljskih pridelkov je vendar kaj različno razdeljena po veliki deželi. Severni okrajji zlasti okrajji ob Krušnih gorah in Kerkonoših imajo zaradi neugodnih podnebnih in talnih razmer le bolj revno rastlinje in ne pridelujejo dosti živeža za svoje gosto naseljene prebivalce (v nahodskem okrajji živi po 15810 lj. na □ miriametru, v jilemniškem po 20540, v litomeriškem po 28720 in v warnsdorfskem celó 34500), zato jih večkrat pomanjkanje hudo tare. — Travniki in senožeti zavzemajo skoro 11.0% vsega plodnega poveršja, nekaj manj pa pašniki. Razen tega se tudi na oravni zemlji (na 27 □ mir.) prideluje dokaj piče. Kljubu temu živinoreja, ki je po nekterih krajih vse hvale vredna, še ni dospela na zaželeno stopinjo. Najimenitniša je reja ovac, kterih je skoró  $\frac{2}{3}$  plemenitih; te dajejo na leto okoli 5 mil. kgr. (100000 c.) lične volne. Po vzhodnih straneh zeló redé lepe konje. Veliko imajo perutnine, zlasti gosi in bažantov (fazanov); zadnji slovó po obilnosti in dobrem mesu daleč po svetu. Po nekterih krajih se z velikim pridom pečajo s bučelarstvom, drugodi, posebno pa okoli Budejovic in Pardubic je znamenita reja rib v ribnikih. Lov divjih živali pa daje v primeri z nekdanjimi časi le malo dobička. — Posebno bogata je česka dežela raznih kopa nin. Zlata sedaj več nima, ponaša se pa še zmeraj z obilnim srebrom, kterega so v Pribramu in Jahimovem leta 1869 dobili okoli 164650 kgr. (3293 c.). Veliko ima tudi cina ali kositra pa svinca (in svinčenega glaja), žvepla, galuna, antimona i. d. Železa dobiva na leto mnogo čez 50 mil. kgr., na jugu tudi obilo dobrega olavnika (l. 1869: 14 mil. kgr. = 280000 c.), na severji pa mnogo dragih kameonov, zlasti granatov. Premoga zlasti črnega je na več krajih v prebogatih ležiščih na ostajanje. Največe ležišče je med Kladnim, Slanim in Veltavo; zeló bogati so tudi premogovniki pri Radonici in Pelznji, Šaclirji in v belski dolini. Leta 1870 so ga izkopali skoro 3750 mil. kgr. (75 mil. c.), t. j. dvakrat toliko kakor l. 1861 in polovica vsega premoga v našem cesarstvu). Dalje ima česka dežela mnogo raznoverstne ilovice za obertnijo, n. pr. izverstne porcelanke i. d.; le kuhinjske soli prav nič nima.

Obertnost. Za obertnijo je Česko na Avstrijskem perva dežela. Pospešujejo jo posebno obilnost derv, premoga in šote in pa gonilnih vod, dalje obilnost raznoverstnih prirodnin in gostost ljudstva, povsodi kaj podvzetnega in iznajdljivega. Fabrik in rokodelnic je več ko 1400; po-

sebnost veliko jih je na severnih straneh, če so prav nekatere obertnije po celem deželi razširjene. Vrednost raznih obertnjijskih izdelkov cenijo na leto več ko 260 milijonov gld.; in polovica te vrednosti pride na pokrajino liberske kupčijske in obertnjijske zbornice (nekdanje litomeriško, boleslavsko, jičinsko in kraljičino-graško okrožje). Najmenitnejše blago, katero obertnost česka izdeluje, je volnina, pavolnik, platno, steklo, železnina in pesni cukrer. Primeroma najbolj razvito je sukmarstvo, ki v 160 fabrikah izdeluje preobilo raznega volnenega blaga. Središče te obertnosti je Liberec, ki svoje blago pošilja v razne avstrijske dežele, pa tudi v Italijo, v Azijo in v severno Ameriko. Tudi v platnarstvu prekosí Česko vse druge avstrijske dežele; temu ni čuda, ker si iz izvrstnega lanu, po sudetskih pokrajinah rastočega, umno napravlja zelo lepo predivo ter je po večem z najboljšimi mašinami podeluje v platno in drugo perteno blago. Največe središče za platnarstvo je Rumburg, za končeno ali cvirnato blago pa Krasna Lipa; čipke pa najbolj pletó v Krušnih gorah. Za pavolnik je po raznih krajih okoli 90 fabrik, največ pa jih je po severnih in severovzhodnih straneh. Najbolj se odlikujejo okolica liberska, Praga, Kozmanos. Česko steklarstvo pa je skoro v vseh izdelkih tako razvito, da se lahko meri s steklarstvom vsega sveta. Rokodelnice in fabrike so po večem tako ločene, da nekatere narejajo surovo steklo, nekatere ga pa le likajo. V Hejdi, Turnovu, Jablonci, Steinschönau-u, Novem Svetu i. d. so velikanske fabrike za izdelovanje raznoverstne steklenine, v Českem lesu in drugodi pa je veliko steklarov. Razno steklenino cenijo 15 milj. gold. ter je večino prodajajo v tuje dežele. Silno hitro se po vsem Českem množi narejanje pesnega sladkorja; izmed 227 avstrijskih fabrik za pesni sladkor jih je polovica in sicer največih na Českem, ki naredé veliko cukra za kupčijo v tuje dežele. Taisto velja o usnjarstvu. Česko usnje in remenje, zlasti pa pražke rokovice, slové daleč po svetu. Izmed železnine posebno izdelujejo rokodelsko in poljedelsko orodje, drat, parne mašine, železnične šine in raznoverstno litino. Dobro znane so tudi porcelanske fabrike v ogerski dolini, todi in po drugih krajih pa tudi fabrike za raznoverstno lončenino. Druge fabrike po raznih krajih narejajo razno kemijsko blago. Po celem deželi je tudi okoli 1000 pivovaren (čez tretjino vseh avstrijskih), ki čez leto in dan naredé okoli 8½ milj. hektol. (15 milj. veder) piva. Mnogo je tudi žganjarnic, papirnic i. d. Po vseh mestih in krajih pa rokodelstvo posebno cvete.

Kupčija notranja z raznimi pridelki in izdelki je jako živahna. Razen društev in denarnih naprav jo posebno pospešujejo nekatere plovne reke, dobre državne, deželne in okrajne ceste pa mnoge železnice, ki deželo na vse strani prepregajo. Najmenitnejše blago, ki se dovažá iz tujega v deželo, je sol in pa razno prekomorsko blago z bombažem vred, razne surovine in pomočne snovine za obertnijo. Izvažajo se razni poljski pridelki: žito, sočivje, sadje, hmelj i. t. d., posebno pa obertnjijski izdelki: volnenina (sukno), platno, beli in tiskarni povolnik, steklo, porcelan in druga lončenina, sladkor, pivo in žganje,

železnina, svinčeni glaj i. t. d. Tudi prevozna kupčija daje deželi veliko dobička.

Šolstvo je na Češkem uže od nekdanj zelo razvito in dobro uravnano. Ljudskih šol je okoli 4000 v deželi. Razen visokih in srednjih šol, pri glavnem mestu omenjenih, so više gimnazije v Brunovu, Mostu, Budejovicah (2), Nemškem Brodu, Hebu, Jičinu, Mladi Boleslavi, Homotovu, Kraljičinem Gradci, Češki Lipi, Litomericah, Litomišljah, Henrikovem Gradci, Pelznji, Piseku, Rihnovu, Žatci; niže pa: v Benešovu, Dupovu, Slanem in Ostrovu; realne gimnazije: v Hrudimu, Loktu, Klatovih, Srebru (Mies), Prahatici, Taboru in Trebonji; realke so: v Budejovicah, Loktu, Kutni Gori, Češki Lipi, Litomericah, Litomišljah, Pardubicah, Pelznji, Pisku, Rakovniku in Liberci. Poleg teh je še nekaj nižih realk in posebnih in obertnijskih šol.

### Mejna grofija moravska.

222□ miriametrov (404 milje); 2017000 ljudi, kateri so po večem katoličani (razen 56000 protestantov in 42000 Židov); po rodu so vsi Slovani razen okoli 500000 Nemcev in Židov. Meje in gostost ljudstva?

Moravska dežela je sploh valovita in berdnata planota s tremi gredmi, ki jo na zahodu, severji in vzhodu večje višine oklepajo; visi najbolj k jugu. Česko-moravske višine na zahodni meji se po samem in le malo vzdigujejo iznad valovite planote, ki je na več strani z globokimi dolinami preorana. Med virom Morave in Odre so Sudeti, ki jim pravijo visoki Jeseniki; najviši njih grebeni in verhovi so vzpeti še nad ločnico poslednjega drevja. Med njimi je tudi Veliki Praded (Altvater 1487 m. = 4700'), najviši hrib moravske dežele. Okoli izvira Odre stojé nizki Jeseniki ali Oderske gore, ki se kot gričast in valovit svet ne vzdigujejo nad 630 metrov nadmorske visokosti. Na vzhodni strani so moravski Karpati, sestavljeni iz več vzporednih pogorij, katerih glavni greben, 600 — 780 m. visok, se vleče ob ogerski meji (Javornik 1034 m. = 3205' in Javorina 967 m. = 3060'). Med virom Bečve in Ostravice sega v deželo odraslek Karpatov, imenovanih Beskidi. Nizko sedlo (306 m.) v valoviti planjavi jih veže s Sudeti. Ob Moravi in Diji je majhna ravan, ki se na jugu derži avstrijskega moravskega polja.

Glavna reka Morava izvira na Špigliškem Snežniku (1417 m.), trojnem mejniku česke, moravske in pruske dežele ter teče v loku, črez 22 mir. dolgem, iz severozahoda proti jugovzhodu skozi deželo. Njeni dotoci so na levem bregu: Oskava, Bistrica, Bečva in Olšava, na desnem pa: Hana in Dija. Dija jemlje v sebe Švarcavo, ta pa zopet na levi Svitavo in Česavo, na desni pa Fglavo. Nekaj vode se odteka tudi v Odru, ki v deželi izvira, le malo pa v Veltavo in Vag.

Moravsko, na treh straneh s pogorji ograjeno, na četerti — južni — strani pa nizko in odprto, ima v obče voljno in prijetno podnebje; le viši gorski kraji so hladni in neprijetni.

Deželna ustava in uprava. Deželni zbor moravski v Bernu šteje 100 članov; ti so: knez nadškof olomuški in škof bernski, 30 poslancev velikega posestva, 31 iz mest in tergov, po 3 posl. iz kupčijskih in obertnijskih zbornic v Bernu in Olomuci in 31 iz kmetijskih občin. V državni zbor pošlje Moravsko 36 zastopnikov, izmed katerih volijo 4 v državno delegacijo. — Najviša upravna gosposka v deželi je namestnija v Bernu, ktereje je podrejenih 30 okrajnih glavarstev.

Mesta. Berno na sotočji Svitave in Švarcave (74000 lj.) ima zelo razvito obertnost (zlasti suknarstvo) ter je glavno tržišče vsega cesarstva za raznoverstno volnenino in tkanino in rokodelsko blago sploh. Ima više tehnično učilišče, 2 gimnaziji (nemško in česko) in dve realki, mnogo posebnih in nižih šol in drugih naučnih naprav. Med lepimi cerkvami se odlikujejo: gotiško zidana stolna cerkev sv. Petra (1318), farna cerkev sv. Jakopa in avguštinska opatija v Starem Bernu. Na pokopališči: nadgrobní spomenik slavnega slovanskega jezikoslovca Jožefa Dobrovskega († 1829). Lepa in kaj znamenita okolica: Sloupska jama, 171 metrov globoko brezno Mačoha.

Svitava (5800 lj.) Moravska Trebova, Boskovice i. d. s suknarstvom in platnarstvom. Rosice, Zbešov in Oslavani z bogatimi premogovniki. Blansko in Hamri (Adamstal) z bogatimi železniki; pri Slavkovu znano bojišče (5./12. 1805). Gostopeč, glavno sejmišče za kupčijo z volí in prašiči ogerskimi. Rejgrad, benediktinska opatija iz 11. stoletja.

Znojmo (10600 lj.) ima gimnazijo in realko, veliko obertnijo (usnjarstvo) in kupčijo z deželnimi pridelki; v okolici vinoreja. Mikulov (7100 lj.) z gimnazijo in veliko židovsko občino; premirje l. 1866. Namešt z velikansko fabriko ličnega sukna. Vranov (Frain) in Kravška s fabrikami lične beloperstene posode. — Iglava (20100 lj.) ima višo gimnazijo in realko in kaj razvito suknarstvo in usnjarstvo. Telč, Veliko Mezirečje in Trebič (8000 lj.) s suknarstvom in usnjarstvom.

Hradišče (3100 lj.) na levem bregu Morave. Njemu nasproti stoji vas Staro-mesto, nekđaj Velegrad imenovana, kjer je svoje dni stoloval Svatopluk, gospodar in vladar Velike Morave, in kjer sta učila slovanska apostelja Ciril in Metod. Velegrad so razderli Magjari l. 907. Krome riž z gimnazijo in velikim nadškofovím gradom in vertom. V okolici — Hani — sejejo veliko konoplje; pri Napajedlah veliko bele pese za sladkor; po goricah okoli Bzenca in Godonina so največi vinogradi v vsej moravski deželi; ležišča rujavega premoga; Golešov s platnarstvom.

Novi Jičín (8700 lj.) izdeluje sukno in drugo volneno blago pa voze „najtčianke“. Fulnek, nekđaj glavni sedež „moravskih bratov“, z razvitim suknarstvom. Obertnijski kraji: Granice (Weisskirchen 7000 lj., izdeluje volnino za vzhodne dežele), Mistek in Frenštát (7000 lj., pavolnik). Moravska Ostrava z bogatimi premogovniki. Rožnov na Bečvi (3000 lj.), shodišče bolnikov, ki se s siratko ozdravljajo. Lipnik (6000 lj.) s suknarstvom in sejmi za kupčijo z debelo živino za pojeb in zákol.



Olomuc (15200 lj.), terdujava na otoku reke Morave, ima 2 gimnaziji (česko in nemško) in realko, živahno kupčijo z usnjem, zlasti pa z žitom in predivom in pa z debelo govedjo. Izmed lepih cerkev sluje posebno stolna cerkev sv. Venceslava, znamenit spomenik zidarstva iz 12. stoletja. Sternberg (14000 lj.) in Šumberk (Schönberg 7300 lj.) središči za pridelovanje lepega prediva in izdelovanje razne pertenine in bombaževine. Prostejov v ravni Hani (15700 lj.) ima razvito obertnijo pertenine in bombaževine in je glavno žitno teržišče prerodovitne Hane. Obertnijski kraji so še: Unišov in Prerov, Rimarov, Šildberg i. d.

Prirodnine. Zemlje ima moravska dežela okoli 214 □ miriam. plodne (t. j. 97% vsega njenega poveršja) in sicer je te čez polovico (53 %) oravne, kaj lepo, pridno in umno obdelane. V poljedelstvu, katero jej daje primeroma največ dobička prekosi celo Česko, se ve da tudi vse druge dežele našega cesarstva. Zato prideluje žita celó o navadnih letinah veliko čez lastno potrebo (zlasti ovsu in reži, za tema pa ječmena in pšenice). Najrodovitniša pokrajina je sprelepa Hana. Razen žita rodi tudi obilo maka, sočivja in zelenjadi, zlasti pa veliko sprelepega lanu in močne konoplje, mnogo krompirja, repice, raznih dišavnih in lekarskih rastlin, zlasti pa bele pese za sladkor (l. 1870 skoro 400 mil. kgr. = 8 mil. c.). Ima tudi veliko okusnega sadja in (na 22 □ kilometrih vinogradov) rodi precej vina. Dobro vino rase okoli Bzenca in po goricah ob Dijii. Gozdi pokrivajo okoli 26 % plodne zemlje ter dajó na ostajanje raznega lesa. — Travnatega sveta, ki je zeló enako razdeljen med pašnike in travnike, je malo čez 19 % vse plodne zemlje; daje obilo piče za zeló razvito živinorejo. Moravsko ovčarstvo je pervo v Avstriji in daje veliko najbolj lične volne. Mnogo neznatniša, če prav vse hvale vredna, je sosebeno v tako imenovani „kravarski pokrajini“ reja goveje živine, v Hani pa reja lepih konj. Po večih krajih, zlasti pa v Hani, deržé tudi obilo izverstnih gosi in druge perotnine. Tudi bučelarstvo lepo cvete in daje deželi obilo izverstnega voska. — Ne koplje se pa v moravski deželi niti kuhinjske soli, niti drugih kovin, ampak le dosti rujavega, posebno veliko pa črnega premoga (l. 1869: skoro 475 mil. kgr. = 9½ mil. c. t. j. 2krat toliko, kakor leta 1861) in železa (zlasti pri Vitkovicah v Beskidih) nad 25 mil. kgr. (½ mil. c.) na leto. Dobiva se tudi obilo galuna (230000 kgr. = 4600 c. na leto) in olovnika (2·75 mil. kgr. = 55000 c.).

Obertnost je dospela na kaj visoko stopinjo. Izdeluje se posebno sukno in druga volnenina, pertenina in pavolnik, železnina in pesni sladkor. V izdelovanji volnenine prekosi Moravsko vse druge dežele našega cesarstva, naj se uže gleda na vrednost ali pa na raznovrstnost tega blaga. Cenijo jo, kar je čez leto in dan napravijo, okoli 30 mil. glđ. Najbolj cvete ta obertnost v Bernu, Iglavi, Svitavi, Nameštu, Telči, Velikem Mezirečji i. d. Pertenino najbolj izdelujejo po severnih in zahodnih straneh dežele; zlasti pa v Šumberku, Velikem Mezirečji, Sternbergu, Letovci, Bernu i. d. Tudi izdelovanje pavolnika in napolpavolnika, barhanta, kanafasa, robcev in druge kotonine se od leta

do leta kaj hitro razširja, tako da sedaj le Česko še več bombaža poprede in potke. V tej obertnosti se med drugimi kraji najbolj odlikujejo Sternberg in njegova okolica, Prostejov, Svitava, Trebič, Mistek. Cukra iz bele pese od leta do leta več naredé, posebno veliko pa v Bedihošti, Prerovu, Selovci i. t. d. Razno litino in parne mašine narejajo v Blanskem, v Friedlandu in Vitkovcah; železnocestne šine v Zeptovu. Po celej deželi izdelujejo tudi zeló usnje in usnjino (najbolj v Bernu, Trebiči, Iglavi), rozoljo in drugo žganje, pivo, lončenino, papir in steklo.

Kupčijo razen kupčijskih društev in denarstvenih naprav posebno pospešujejo dobre ceste in goste železnice. Vvažajo se kuhinjska sol, prekomorsko blago in bombaž in razne surovine in pomočne snovine za obertnijo. Izvažajo se žito in drugi poljski pridelki, živina pa raznoverstni izdelki moravske obertnosti. Ker je zemljepisna lega dežele kaj ugodna kupčiji, se po njej tudi mnogo blaga prevažajo; v obče se v njej zamenjujejo surovi pridelki vzhodnih dežel za obertnijske izdelke zahodnih strani. V Bernu, Lipniku in Olomuci so prevažni sejmi.

Šolstvo je na Moravskem zeló razvito. Dobro uravnanih in močno obiskovanih ljudskih šol je v deželi okoli 1880: med njimi je 1260 českih, 570 nemških, druge so pa českonemške. Razen tehničnega učilišča v Bernu in srednjih šol pri Bernu in Olomuci uže omenjenih so v deželi še gimnazije: v Kijovu, Iglavi, Kromerizu, Mikulovem, Stražnici, Moravski Trebovi in Znojmu; realne gimnazije: v Příboru, Gradišči, Uncovu, Prerovu in Šumberku; realke so: v Gostopeči, Iglavi, Sternbergu in Znojmu.

### Vojvodstvo sležko.

51 □miriametrov (93 □milj), 512000 ljudi, ki so po večini katoličani (razen 72000 protestantov in 6000 Židov); po rodu je 47% Nemcev, (in Židov) 30% Poljakov in 23% Čehov. Meje in gostost ljudstva?

To vojvodstvo se loči v dva dela: v dolenje in gorenje Sležko. Zahodni, veči kos je razprostert po severnem pobočji Jesenikov. Visoki Jeseniki na zahodni strani imajo iztegnene grebene z 950 do 1260 metrov visokimi verhi (Praded 1487 m. na deželni meji). Nizki Jeseniki na vzhodu so pa valovito gričevje, 350—650 metrov visoko, do malega obdelano, ki je vzpeto nad planoto, z dolinami prederto. Vzhodni, manjši kos leži na severnem pobočji Karpatov, ki ga pod imenom Beskidi do malega pokrivajo (Lisa gora 1320 m. = 4176'). Le poleg rek je nekaj majhnih ravnin.

Vsa dežela visi po Odri in Vislik baltiškemu morju. Odra se prišedši iz Moravskega kot mejna reka ne ravno daleč dotika obeh kosov Sležkega in loči ondi Beskide od Sudetov. V sebe sprejemlje od leve Opavo, najimenitnejšo reko na sležkih tleh; od desne pa Ostrovico in Olešnico (Olsa). Visla ima svoje povirje na vzhodnem kosu Sležkega; postaja namreč v Beskidih iz Černe in Bele Visle ter sprejema v sebe mejno Belo (Bialo). — Mala ta dežela

ima primerno ostro in hladno podnebje, ker jo jugu zapira mejno hribovje, ter je proti severju naklonjena odperta merzlim vetrovom.

Deželna ustava in uprava. Deželni zbor sležki v Opavi šteje 31 članov; ti so: knezoškof iz Vratislava, 9 poslancev velikega posestva, 10 iz mest in trgov, 2 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Opavi in 9 iz kmetjskih občin. V državni zbor pošlje Sleško 10 zastopnikov, izmed katerih volijo 1 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je deželna vlada v Opavi, ktereje je podrejenih 7 okrajnih glavarstev.

Mesta. Opava (17100 lj.), glavno deželno mesto na Opavi, ima gimnazijo in realko, deželni muzej s knjižnico, suknarstvo in živahno kupčijo. Johannisberg, grad vratislavskega knezoškofa. Bruntal (6500 lj.), ima fabriko za mašine in bakreno blago, veliko suknarstvo in platnarstvo. Freiwaldau (5000 lj.), središče kaj razvitega platnarstva; ne daleč proč stoji glasoviti Gräfenberg z zdravilnico kmeta Vincenca Priesnitz, ki je začel prvi ozdravljati ljudi z mērzlo vodo. Kernov (Jägerndorf, 8500 lj.) na Opavi, naredi mnogo platna, volnenine in pletenine.

Tešin (9700 lj.) ima gimnazijo in muzej s knjižnico, mnogo suknarij in žganjarij, v okolici pa železne rudnike in talilnice nadvojvoda Albrehta. Belsko (11000 lj.), na Béli, je veliko fabriško mesto za volneno in drugo blago in glavno skladišče gališke soli za Sleško in Moravsko. Fridek (5000 lj.) središče sležkih izdelovalnic bombaževine. Bogumin, znana postaja ob avstrijsko-pruski meji. V Poljski Ostravi in v Hrušavi so največji premogovniki v deželi. Ustronj, glavno mesto za izdelovanje železnega blaga.

Prirodnine. Plodne zemlje ima sležka dežela čez 96% vsega poveršja. Od te je oravne okoli 23 □miriametrov; ker ima pa podnebje merzlotno in svet gorat, zato si še o dobrih letinah pri vsem svojem pridnem in umnem kmetovanji ne pridela žita za potrebo. Prideluje se posebno rež in oves, ob Odri, okoli Bruntala in Freiwaldau-a pa dokaj lepega prediva. Od leta do leta se širi, zlasti na velikih posestvih, pridelovanje bele pese za sladkor, ktere so l. 1870 porabili skoro 85 mil. kgr. (1700000 c., čez  $\frac{1}{4}$  več ko l. 1861). — Živinoreje njene se ovčarstvo lahko meri z moravskim in nekatere ovčarije (n. pr. v Frištaku, Hengersdorfu, Hotzenplotzu i. d.) dajo tako lično volno, da slovi daleč po evropskem svetu. Slezija redi tudi dokaj lepih konj, celó za kupčijo v tuje kraje. — Izmed kopanin ima posebno veliko črnega premoga, kterege so leta 1870 dobili čez 800 mil. kgr. (16 mil. c., t. j. 2krat toliko ko l. 1860). V Poljski Ostravi, Karvinu, Hrušavi, Orlavi i. d. so najbogatejši premogovniki. Med avstrijskimi deželami izkoplje sedaj le Češka še več tega imenitnega goriva. Tudi železa vsako leto veliko dobivajo. Po Sudetih rujejo izverstni skrilavec, kterege krojijo v lepe in tanke skrili za strehe.

Obertnost posebno izdeluje razno tkanino. Slezija naredi veliko platna in druge pertenine, ki po trdnosti, belosti in ličnosti slovi daleč po svetu. Po nekterih krajih izdelujejo v velikih fabrikah ali pa

v malem (zlasti po gorah) na pol perteno in končeno blago. Bombaževina je le bolj srednje verste; delajo jo po večem kmetje frideškega okraja, ki se poyerh kmetijstva pečajo tudi s tkanjem. Prekupci jo potem prodajajo posebno med gališko in severnoogersko kmetško ljudstvo. Volneno tkanino in pleninino naj bolj izdelujejo v Belskem, Kernovu, Opavi i. d. Za to obertnost dobivajo volno iz Ogerskega in Ruskega, kajti lično volno domačih plemenitih ovac skoro neizdelano na tuje prodajo. Dalje naredé veliko železnine (dratu in plehovine, v Bruntalu in Belskem: parne mašine) in usnjine, žganja, likerja, sira in zmerom več sladkorja iz domače bele pese.

Sleška velika kupčija se peča z vvažanjem žita, prekomorskega blaga in bombaža in pa raznih surovin in pomočnih snovin za obertnijo, izvažá pa nektere domače surovine (premog, volno) in razne obertnijske izdelke. Uže zarad ugodne zemljepisne lege dežele jej tudi prevozna kupčija daje dosti dobička.

Šolstvo. Mala dežela ima primeroma jako veliko ljudskih šol, ki so po večem dobro preskerbljene in močno obiskovane; šteje jih okoli 450. Le škoda da se povsodi ne vjemajo z naravnimi potrebami dotičnega prebivalstva. Gimnazije so v Opavi in Tešinu, realne gimnazije pa v Belskem, Bruntalu in Freiwaldau-u pa viša realka v Opavi.

### Kraljestvo Galicija in Vladimirija

*z velikim vojvodstvom krakovskim in vojvodstvom osvetimskim in zatorskim.*

785 □miriametrov (1426 □milj); 5418000 ljudi, ki so po večini katoličani (rimskega obreda 2490000 — gerškega pa 2312000) pa 37000 protestantov in 575000 Židov; po rodu in jeziku so skoro vsi Slovani (50% Rusoy, črez 48 % Poljakov), nekaj malo je drugonarodnih. Meje in gostost ljudstva?

Ta dežela, ob kratkem Galicija imenovana, ima vse južne kraje gorate, severne pa ravne. Iz Slezije deržé vanjo zahodni Karpati ali Beskidi, ki so med Solo in Skavo zeló razraseni (1300 m.). Na vzhodni strani jih loči Dunajec od srednjih galiških Karpatov z več vzporednimi slemení, ki so nižja od ogerskih in nimajo nikakih lednikov (Babja gora 1720 m. = 5440'), Volovjec 2065 m. = 6553'). Na vzhodno stran od reke Poprada do Čeremoša (med Bukovino in Galicijo v Prut tekočega) so ob deželni meji razprosterti gozdnati Karpati (tudi Verhovina imenovani) in imajo več vzporednih slemen, eno k drugemu zeló primaknenih (Černa gora 2050 m. = 6500'). Ti Karpati imajo več globoko vdertih sedel, prek katerih zdaj železnice zidajo. Pred njih severnim vznožjem so razna berda in nizki griči, ki se skup imenujejo Podgorje; za temi ste razširjeni veliki dolinski ravnini gorenje Visle in gorenjega Dnestra, poslednjič pa tarnoviška (ali poljska) ploščina, rusko-podoljska planota in slovanska nižina.

Veči del te dežele visi po Visli k baltiškemu morju, manjši pa je po Dnestru in Prutu naklonjen k črnemu-morju. Glavna reka na zahodni polovici je Visla, ktera pa je le na neko primeroma malo daljavo z obema bregovoma gališka, drugodi pa deželo meji proti pruski Sleziji in ruskemu poljskemu kraljestvu. Najznamenitnejši njeni dotoki v deželi so: Bela, Sola, Skava; Dunajec s Popradom, Visloka, San in Bug. Dnester, glavna reka na vzhodni Galiciji, izvira na nekem severnem odrastku gozdnatih Karpatov ter zapušča deželo po 54 miriam. dolgem teku. Na desnem bregu jemlje v sebe največe dotoke, namreč: Strij, Svienco in Lomnico, na levem pa Sered in mejnico Zbruč (Podgoriče). — Prut le izvira v Galiciji ter teče v Donavo; Stir se pa izliva v Dneper. Velikih jezer ni, mnogo pa je po Karpatih malih gorskih jezerc — morskih oči — in ribnikov. Ob gorenjem Sanu in Dnestru se nahaja tudi močvirje in mahovje („blatne“).

Galicija, daleč od morja razprostranjena, ima celinsko podnebje, ki je skoro povsodi še nekoliko ostrejše, kakor bi imelo biti po zemljepisni širjavi dežele. Temu se ni čuditi, kajti na jugu je precej visoko ležeča dežela zagrajena z visokimi gorami, proti severju pa po polnem odperta in merzlim vetrovom nastavljena.

Deželna ustava in uprava. Deželni zbor gališki v Levovu šteje 150 članov; ti so: 3 nadškofje v Levovu, 2 škofa v Premišlju in škofa tarnovski in stanislavovski; rector magnificus krakovskega in levovskega vseučilišča, 44 poslancev velikega posestva, 20 iz mest in trgov, po 1 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Krakovu, Levovu in Brodih, 74 iz kmetskih občin. V državni zbor pošlje Gališko 63 zastopnikov, izmed katerih volijo 7 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je namestnija v Levovu, ktereje je podrejenih 74 okrajnih glavarstev.

Mesta. Levov (87200 lj., med njimi 26000 Židov), glavno deželno mesto, ima 3 nadškofe (rimskega, gerškega in armenskega obreda), lepe cerkve (gotiško stolno in bernardinsko cerkev, potem gerško-zedinjeno prvostolno cerkev i. d.), vseučilišče in tehnično akademijo, 3 gimnazije in višo realko in mnogo nižih šol. Zelo slovi tudi literarni zavod grofov Osolinskih z več znamenitnimi slovstvenimi in umetnijskimi zbirkami, zlasti z bogato knjižnico. Mesto ima najbolj razvito obertnost in najbolj živahno trgovstvo v deželi, zlasti mnogo rozoljarnic, milarnic in kisarij i. t. d. pa 3 zelo obiskovane sejme. Grodek (8000 lj.), ima kupčijo s predivom. V Vinikah je c. k. tabakarnica. — Žolkev (4500 lj.), nekdanj lastnina rodovine Sobieskih (Janez III. Sobieski, kralj poljski je l. 1683 otel Dunaj od Turkov), ima lepo gotiško cerkev in mnogo usnjarnic. Okolica belska je najrodovitniša v celej deželi. Glinsko ima fabriko za porcelan ali napolporcelan. — Zložov (5200 lj.), ima neizmerne gozde, ki dajo v Gdansko najboljši les za ladije. Brodi (23000 lj., med njimi  $\frac{2}{3}$  Židov), svobodno tržišče ob ruski meji, kupčujejo z volno in drugimi surovinami iz Ruskega, z bombažem in svilenino iz zahoda in juga, s kosami iz gorenje-Avstrije i. t. d. ter ima realno gimnazijo, usnjarstvo in platnarstvo.

Brežani (8000 lj.), imajo gimnazijo in usnjarstvo. V Rogatinu (3000 lj.), se koplje mavec ali sadra, pri Burštinu pa alabaster. — Tarnopol (18000 lj., med njimi skoro polovica Judov), ima gimnazijo in živahno kupčijo zlasti s konji, voskom in medom. Mikulinca imajo razen živahne kupčije z voskom in medom izverstno ovčarijo in suknarstvo. — Čortkōv (3300 lj.), s kupčijo. Ulaškovci z imenitnim sejmom za dunajsko, bernsko in praško krojno blago in za gališke surove pridelke. Zalesčiki (5200 lj.), poglavitno teržišče z žitom in dervi. — Kolomeja (15000 lj.), na Prutu ima mnogo lončarnic. Snjatin (10600 lj.), na Prutu ima usnjarnice in kupčijo s konji in govejo živino. — Stanislavov (14500 lj.), z gimnazijo in kupčijo. Galič, terdnjava na Dnestru; blizu nje se vidijo razvaline grada nekdanjih rusinskih vladarjev (zato: Galicija). Tlumač z veliko fabriko za cukr iz bele pese.

Strij (10000 lj.), s precej razvito obertnijo. — Sambor (11000 lj.), ima gimnazijo in platnarstvo; imeniten je tu starodavni bernardinski samostan. Drogobič (17000 lj.), ima živahno kupčijo z žitom, usnjem, platnom in lončenino. Varilnice za sol. Stebnik s solinami, ki ne dajo dosti manj kamenene soli, kakor soline v Velički. — Sanok (2800 lj.), majhno in nepravilno zidano mesto, ima znamenit grad. Ivanič ima dva alkalinska zdravilna studenca in vode, ki imajo železo v sebi. — Premišlj (15000 lj.), starodavno mesto, ima dva katoliška škofa, lepe gotiške cerkve, gimnazijo, veliko knjižnico, bogato starih listin, in izdeluje usnje, platno in lešenino. Jaroslav (11200 lj.) ima živahno kupčijo s platnom, prejo, voskom, medom, se posebno pa z žitom v Gdansko. Šklo ima žveplene toplice.

Krakov (50000 lj., med njimi nad tretjino Židov) je bil več stoletij prestolno mesto poljskih kraljev, ki so tudi tu kronani bili; zato se ponša z mnogimi starinskimi spominki zidarstva. Med temi so najimenitnejši: stolni grad poljskih kraljev, stolna cerkev iz 12. stoletja (z grobovi poljskih kraljev od leta 1173 do 1733), gotiška cerkev sv. Marije Device iz 13. stoletja i. d. Z vsenučiliščem (ustanovlj. 1343) zedinjena bogata knjižnica in zvezdarnica; tehnično učilišče s kupčijsko šolo, razdelkom za obrazovalne umetnosti in šolo za muziko; 2 gimnaziji in viša realka. Obertnija krakovska posebno nareja sukno in usnje. Kupčija je velika z žitom, lesom, soljo, vinom, platnom in živino (zlasti s prašiči). V okolici (pri Javornu, Sierši in Nedeliski) so bogati premogovniki. — Bohnja (8000 lj.), ima v okolici soline, ki na leto dajo okoli 15 mil. kgr. (300000 c.) kamenene soli. Še imenitnejše so solne jame pri mestu Velički (4500 lj.), ki dajo na leto črez 50 mil. kgr. (mil. c.) soli. Podgorje z velikim parnim mlinom in dobro napravljeno fabriko za usnje.

Tarnov (8500 lj.), ima gimnazijo, imenitno starinsko mestno hišo in stolno cerkev, platnarstvo, usnjarstvo in živahno odpravno kupčijo. — Rešov (9100 lj.), ima imenitno obertnost z raznim blagom iz ponarejenega zlata, platnarstvo in kupčijo s konji. Lancut z veliko fabriko za cukr iz bele pese. Ulanov na Sanu je največe skladišče in pristanišče za kupčijo z lesom in žitom v Gdansko. — Jaslo (2400 lj.); Gorlice,

Dukla in Krosno, kupčija s platnom, žitom, ogerskimi vini in drugim blagom. — Novi Sonč (9800 lj.) gimnazija; Stari Sonč (3000 lj.), z živahno kupčijo in imenitnim samostanom klarisinjskim. Noviterg z živahno kupčijo s platnom in ogerskim vinom. Vadovice (3200 lj.), malo mestice v kaj rodovitni pokrajini. Osvetim in Zator, nekdanji središči enako imenovanih vojvodstev. Biala (6500 lj.), ima razvito suknarstvo in živahno odpravno kupčijo iz Galicije in v Galicijo. Ondrihov je glavno mesto za izdelovanje pertenine.

Prirodnine. Stanovalci se najbolj pečajo s kmetijstvom, ki jim daje tudi obilo dobička. Plodne zemlje je še nekaj čez 90% vsega poveršja; ker je te skoro polovica oravne, se Galicija primerno imenuje žitna dežela. Posebno ugodne poljedelstvu so severne ravne pokrajine; povsodi sejejo zeló oves in ječmen in tudi dosti ajde; sadé pa tudi, zlasti na pobočjih karpatskih gor, veliko krompirja. V slabih letinah ne zadostujejo domači pridelki precej gostemu prebivalstvu, v dobrih jih pa veliko ostaja za kupčijo v tuje dežele. Kjer jih zaradi slabe kupčije ali zaradi velikega pomanjkanja voznih potov ne spečajo, podelajo jih navadno za žganje. Po več krajih, zlasti pa po jugovzhodnih straneh sejejo tudi tobak, turšico in dinje; po Karpatih pa pridelujejo posebno veliko prediva. Ker je skoro četertina plodne zemlje z gozdi pokrita, imajo skoro povsodi dosti lesa in kuriva, manjka ga le na poljski ploščini in podoljskih višinah. Obilni travnati svet (travniki in senožeti merijo 97 □miriametrov, pašniki pa 78) pospešuje živinorejo, posebno rejo goveje živine. Mlade govede kupujejo zeló v sosednih ruskih pokrajinah, jo debelé doma, potem pa prodajajo v zahodne in južne dežele, posebno pa na Dunaj za meso. Veliko redé tudi konj in ovac, vendar teh le malo plemenitih. Povsodi, zlasti pa okoli večih mest deržé veliko perutnine. Nekteri kraji, posebno pa nekdanja okrožja: žolkevsko, tarnopolsko, premišeljsko, strijsko in stanislavovsko se močno pečajo z bučelarstvom, ki jim daje obilo voska za tujo kupčijo, med pa po večem doma porabijo za medico. — Izmed kopanin ima Galicija posebno veliko kamenene soli. Na severnem obnožji karpatskih gor se nahajajo od Veličke do Bukovine neizmerne lege slanega kamena in pa veliko slanih studencev. Zlasti na zahodu so neizmerne soline pri Velički (več ko 50 mil. kgr. = 1 mil. c. na leto) in Bohnji (čez 15 mil. kgr. = 300000 cent.), na vzhodu pa pri Stebniku. Todi kopljejo in lomijo čisto kameneno sol rudokopi kakor kako drugo rudo, drugodi pa izparjajo naravno ali umetno napravljeno slanico v velikanskih kotlih. Vse soli dobé v Galiciji čez leto in dan veliko čez 100 mil. kgr. (2 mil. centov). Bogata je dežela tudi premoga (leta 1870 okoli 175 mil. kgr. = 3½ mil. c.), zlasti pri Krakovu in pa šote, ktere najbogatejša ležišča so pri Levovu, potem med Bugom in Dnestrom. Na več mestih dobivajo precej železa (l. 1870: 4½ mil. kgr. = 82000 c.), cinka, kalamine, mavca, žvepla. Posebno bogata pa je blezo Galicija tudi kamenene olja. Rudnic ali zdravilnih vod, ondi „ščave“ imenovanih, je mnogo v deželi.

Obertnost je sploh, z malimi izjemami, na nizki stopinji; primeroma najbolj razvite so one njene verste, ki podelujejo domače surovine. Sukna in platna, tudi dokaj lepega, naredé po zahodnih straneh veliko v rokodelnicah in fabrikah, po vzhodnih se pa le poleg kmetijstva zlasti po zimi v malem pečajo, s to obertnijo. Premnogo pa je žganjarnic v deželi, ki naredé veliko žganja tudi za veliko kupčijo v tuje dežele. Zeló razvito je tudi usnjarstvo, sosebnó v nekdanjih okrožjih: žolkevskem, premišeljškem, strijskem, sanoškem, samborskem, stanislavovskem in kolomejskem. Tudi pesnega sladkorja ód leta do leta več naredé. Po malem narejajo tudi steklo, razno lončenino, opeko, pepeljiko, regratovo kavo, papir, užigalnice, železnino i. d.

Kupčija se ód leta do leta bolj razvija, ker dežela ima zmerom več cest in železnic, ki jo na vse strani sveta vežejo s sosednimi deželami. Izvažajo se posebnó surovi pridelki: žito, sol, goveja živina, prašiči in konji, les, med in vosek; vvažá se pa razno prekomorsko in obertnijsko blago. Tudi prevozna kupčija daje deželi mnogo dobička; ta v Rusijo pošilja izdelke zahodnih avstrijskih in drugih dežel, za nje pa dobiva ód onodó razne surovine.

Šolstvo je v tej deželi jako zanemarjeno; za občno ljudstveno izobraževanje skerbi okoli 2470 ljudskih šol, ki so po deželi kaj različno razdeljene: po zahodni polovici jih je dosta več nego po vzhodni. Pa še ta v primeri z velikim številom prebivalcev kaj mala množica učilnic je po večem slabo uravnana (med njimi je skoro 500 šol za silo), pa še slabeje obiskovana. Tudi srednjih šol ima dežela jako malo, namreč 14 viših gimnazij in pa po 3 niže in realne gimnazije; potem še 7 realk, med kterimi ste le v Krakovu in Levovu viši realki. Vseučilišči in tehnični akademiji ste bili úže pri mestih ómenjeni.

### Vojvodstvo bukovinsko.

104□ miriametre (190□ milj); 512000 ljudi, ki so skoro vsi pravoslavni kristjani (razen 72000 katolíčanov, 11000 protest. in 47000 Židov); po rodu je 48 % Rusov (Rusinov), 40 % Rumunov, ostali so pa Poljaki, Slovaki (Čehi), Nemci, Magjari in Armenci. Meje in gostost ljudstva?

Bukovina sloni na Džumaliji (1553 m. = 5880'), mogočnem sklopu vzhodnih gozdnatih Karpatov (1260 — 1580 metr.). Ód tega hriba je v deželo raztegenih več odraslekov, ki se proti severju in vzhodu polagoma znižujejo in izgublajo v 90 do 100 metrov nad morjem visoko planjavo. Med rekami so razprosterte v več gredeh znižane valovite planote.

Vsa Bukovina visi k črnemu-morju; nje vode tekó zeló vzporedno ali kot postranske reke v Donavo ali pa naravnost v černo-morje. Po leti imajo malo vode, kedar pa sneg kopni ali po močnem deževju se pa rade napnó in udarijo črez svoje bregove. Najimnitnejša reka v deželi je Prut, ki prihaja iz Galičije ter prek ozkega severnega kosa teče dalje v Donavo. Druga reka je Seret, ki v deželi na podnožji Lun-



gula (1375 m.) izvira in onostran državne meje v sebe sprejemlje Sučavo, Moldavo in pa Bistrico, ki edina skoro vse leto enako velika ostane. Dnester dela samo kratko severno mejo proti Galiciji in v Bukovini le sprejemlje v sebe nekaj malih potokov. Velikih jezer ni v deželi; po visokih gorah stojé semtertje mala jezera, med Prutom in Dnestrom pa kali.

Podnebnje v Bukovini je celinsko, vendar ni tako voljno in ugodno, kakor bi se moglo pričakovati po zemljepisni širjavi, kajti tudi ta dežela je toplemu jugu zaperta, od severja pa neovirani vanjo pihajo merzli vetrovi.

Deželna ustava in uprava. Deželni zbor bukovinski v Černovicah šteje 30 članov; ti so: škof černoviški, 10 poslancev velikega posestva, 5 iz mest in tergov, 2 iz kupčijske in obertnijske zbornice v Černovicah in 12 iz kmetjskih občin. V državni zbor pošlje Bukovina 9 zastopnikov, izmed katerih izvolijo 1 v državno delegacijo. Najviša upravna gosposka v deželi je deželna vlada v Černovicah, ktorej je podrejenih 8 okrajnih glavarstev.

Mesta. Černovice (34000 lj.), glavno deželno mesto, stoji na berdci ob desnem bregu Pruta in ima višo gimnazijo in realko in deželno knjižnico, precej razvito obertnijo in živahno kupčijo z Moldavo in Besarabijo. Sučava (7400 lj.), nekdanje prestolno mesto moldavskih knezov, je prav lepo zidana ter ima višo gimnazijo in precej razvito obertnijo z usnjem (kordovanom in safijanom); živahna kupčija v Moldavo in Besarabijo. V pravoslavni farni cerkvi se hranijo ostanke mučenika Ivana Novega, kterega pravoslavni kristjanje časté kot deželskega patrona Bukovine. Seret (6500 lj.), je eno izmed najstarejših mest bukovinskih, ima velike sejme za kupčijo s konji. Radavec (9000 lj.) ima realno nižo gimnazijo in veliko c. k. žebčarijo, v ktorej redé okoli 2000 konj zlasti arabskega plemena. V Kirlibabi so kopali svinčenec, ki ima nekaj srebra v sebi. Požorita ima bogate rudnike bakrenca. V Jakubenu in Eisenau-u se koplje železna ruda. Putna, kraj prevelikega gozda, ima pravoslaven samostan z menihi reda sv. Vazilija; v samostanski cerkvi se hrani grob Štefana Velikega, kneza moldavskega, ki je umrl leta 1504.

Prirodnine. Plodne zemlje je nekaj črez 94 % vsega poveršja; a skoro polovica (47 %) je je z gozdi zarasene, oravne zemlje je le 25 □ mir. (t. j. 24 %). Poljedelstvo je še zeló zanemarjeno; le nekateri veliki posestniki in z zemljo preskerbljeni duhovniki obdelujejo umno svoje polje; vendar rodovitna zemlja razen goratih krajev rodi skoro vsako leto žita črez potrebo bukovinskega prebivalstva. Prideluje se največ turšice in ovsa, za tema pa reži, pšenice in ječmena. Veliko pridelujejo tudi razne zelenjadi in povertnine, zlasti pa kumar. Po nekaterih krajih sejejo tudi tobak. Na nizki stopinji je tudi sadjereja. Povsodi pa imajo na ostajanje najlepšega lesa. Travniki, ki merijo okoli 15 □ miriametrov, ne dajo velicega dobička; kajti po večem jih kosé le enkrat na leto in sploh se travnata zemlja rabi bolj za pašo. Zato je

živinoreja še na nizki stopinji. Primeroma silno veliko redé neplemenitih ovac, nekaj zarad mleka, s katerim se kmetje močno živé, nekaj pa zarad volne za domačo porabo. Precej deržé goveje živine zlasti za pitanje, po gorah pa veliko konj, sosebno zato, da nosijo tovore. Velika žebčarija v Radavci, najiminitnejša v celem cesarstvu, je bila uže omenjena. Rusini se precej pečajo s bučelarstvom, ki daje obilo medu celó za kupčijo v tuje kraje, pa premalo voska za veliko porabo v pravoslav-  
nih cerkvah. — K o p a n i n ima Bukovina jako malo. Primeroma največ dobivajo kamenene in varjene soli (leta 1870: okoli 2 mil. kgr. = 40000 c.), potem železa in nekaj malo bakra.

Velika obertnost se je komaj začela, celo rokodelcev po gostem pomanjkuje. Posebno zeló kuhajo žganje in pivo, po večem v velikih žganjarnicah in pivovarnah. Pri obilnosti lesa v prvotnih gozdih še zmerom zeló požigajo drevje na rastišči ter iz nabranega pepela napravljajo pepeljiko. Dalje naredé nekoliko papirja (v Radavci in Vas-kovci), nekaj železnine (v Jakubenu in Černovicah), stekla in usnja (kor-dovana in safijana v Sučavi).

Kupčija se peča skoro le z domačimi pridelki in izdelki. Izvaža se žito, žganje, pitana živina, les in derva, nestrojene kože in pepeljika, vvaža pa razno prekomorsko in obertnijsko blago.

Šolstvo je v Bukovini med vsemi avstrijskimi deželami najbolj zanemarjeno. Vseh ljudskih šol je okoli 150, veliko premalo za prebi-valstvo; pa še te so po gostem slabo uravnane, in še slabeje obiskovane. Razen učiteljske pripravnice v Černovicah ste v deželi še 2 viši gimnaziji in 1 realka pa 1 realna nižja gimnazija.

### Kraljestvo ogersko.

2145 □ miriametrov (3896 □ milj)\*); 11119000 ljudi; po veri jih je  $6\frac{3}{4}$  milijona (61·7% katol., 1140000 pravoslav. kristjanov (10·2%), 2590000 protest. (23%) in 516000 Židov (4·6%); po rodu in jeziku je 4800000 Magjarov, 2300000 severnih Slovanov (1800000 Slovakov in 500000 Rusov) 670000 Jugoslovanov (med njimi okoli 60000 Slovencev v železni- in zaladski-županiji), 1500000 Nemcev in 1360000 Rumunov in nekaj drugonarodnikov. Meje in gostost ljudstva?

Ogerska dežela je po nekoliko gorata, po nekoliko pa nizka in ravna. Nižava obsega malo ali gorenjo in veliko ali dolenjo ogersko ravnino (gl. str. 121 in 105), višava pa se loči v alpski in karpatski svet. Alpski razrastki in nižja njih predgorja prestopajo mejo na več straneh, nekaj iz dolenje-Avstrije, nekaj pa iz Štajerskega in pokrivajo večidel desnega ogerskega Podonavja. Med dunajsko kotlino in nežiderskim jezerom je ob deželni meji Rozalijina gora (660 m. = 2190') in Litavska gora (488 m. = 1520'); med Rabo in blatnim-jezerom derži Bakonjski les (707 m. = 2240') do

\*) S kosom Vojaške krajine na levem bregu Dónave ležečim meri Ogersko 2254 □ miriametrov ter ima  $11\frac{1}{2}$  milj. ljudi.

donavskega pravokotnega kolena; med blatnim-jezerom in podravsko nižino se pa kopičijo Pečujske gore, ki so le malo visoke (200 do 300 metrov) bolj podobne valovitemu berdju. Med ta alpski svet se vriva ogerska nižava v dveh morskim rokavom podobnih zanožinah. — Karpati stojé na Ogerskem z južnimi ali notranjimi odrasleki, z velikansko Tatro in s severnim in zahodnim pobočjem erdeljskih oklepov. Gorstev ogerskih Karpatov so najimenitniša: Tatra, Liptovska gora ali nizka Tatra, Ostrovsko in vulkansko Ščavniško rudogorje (1030 m. = 3958'), Matra (1007 m. = 3180'), Novogradski hribi in Hegyallya (gl. str. 121 in 101).

Vse ogersko do malega visi (po Donavi) k črnemu-morju, le majhen okrajek onkraj visoke Tatre je (po Popradu, Dunajci, Visli) naklonjen k baltiškemu morju. Glavna reka je Donava, ki je od izliva Morave do ustja dravskega z obema bregovoma v deželi, potem pa do Novega Sada kot mejna reka proti Vojaški krajini le z levim bregom (gl. str. 124 in 110). Najznamenitejši njeni dotoci, katerih porečje spada célo ali pa vsaj po večem delu v Ogersko, so na levem bregu: Morava, Vag, ki v Tatri izvira je teče po rodovitni dolini ter se pri Guti izliva; Nitra, Gron, ki postaja na južni brežini Kraljeve Gole ter se po lokastem teku prek male ogerske nižave pod Keveždom izliva; Ipolj; Tisa postaja iz Černe in Bele Tise ter se kot velika nižinska reka pri Slankamenu (uže onostran deželne meje) izliva; (med mnogimi njenimi pritoki so najznatniši na levem bregu: Samoš, Kriš, Moriš in Stari Begej, na desnem pa Bodrog in Hernad); Tamiš. — Donavski dotoci na desnem bregu so: Litava, Raba, Šarvica in Drava. — Jezer stoji razen nežiderskega in blatnega več majhnih na visokih Karpatih. Po nižavi je dosta močarin (n. pr. Hanšag v mali ogerski ravnini; v veliki jih je pa več ob Donavi in Tisi, zlasti pa poleg Kriša) in več prekopov (gl. str. 124).

Podnebje je v veliki ogerski deželi celinsko, vendar se visoki gorski kraji zeló ločijo od nizkih ravnih. Na višavi namreč je bolj hladno podnebje, kakoršno je sredi zmernotoplega pasa lastno goratim stranem, na nižavi pa je bolj brezmerno celinsko, po leti silno vroče in suho, po zimi pa zeló merzlo in viharno; tudi je kaj premenljivo, kajti razloček med temperaturo po dnevi in po noči iznaša šestokrat 20 do 25° (gl. str. 125).

Deželna ustava in uprava. O deželni ustavi gl. str. 138 — 139. Naj viša upravna gosposka v deželi je po ogerskem pravu palatin, ki ima kralja nadomestovati. Sedaj vendar ni tega oblastnika in ga po zakonu VII. od l. 1865/7 ne bodo izvolili tako dolgo, dokler ne bo njegova oblast postavno znova določena. Tako je sedaj ogersko ministerstvo, odgovorno ogerskemu državnemu zboru, najviša gosposka v kraljestvu. Šteje pa 9 članov; ti so: minister notranjih zadev, bogočastja in šolstva, kmetijstva, obertnijstva in kupčijstva, občnih del in občil, pravosodja, deželne brambe, minister hervaško-slavonski in pa minister na dvoru vzy. vladarja. Ministerstvu je neposredno podrejenih ogerskih 49 županij, 5 svobodnih

okrajn in 48 kraljevih svobodnih mest, potem erdeljskih 8 županij, 5 sikulskih stolov, 2 okrajini in 23 kraljevih samostalnih mest in pa kraljeva zemlja (z 9 stoli in 2 okrajinama).

Mesta. 1. Peštanska županija. Buda (55000 lj.), staro stolno mesto ogerskega kraljestva, stoji nekaj na gričih, nekaj pa ob njih znožji Donavi na desnem bregu. Med griči je najviši grajski hrib s terdnjavo. Ima stolni grad z imenitno cerkvijo, v kateri se hrani kraljevska krona sv. Štefana z drugimi kraljevskimi svetinjami in dragotinami. V tem mestu je tehnično učilišče (Jožefovo), gimnazija, realka in več drugih učilnic. Ob znožji hriba „Gerzeles“ (Blocksberg), so obilne vode grenčice in pa žveplene toplice, na južni njegovi brežini pa veliki vinogradi z žlahtnimi terdami. Med obertnijskimi napravami so posebno znamenite: 2 parna mlina, orožarnica in velikanska starobudimska ladijedelnica donavske parobrodarske družbe. Velikanski železni most na verige veže Budo s Pešto (202000 lj.), glavnim mestom ogerske dežele. To naj večje in naj bogatejše ogersko mesto ima lepe terge, lepe ulice in krasna poslopja. Znanstvene in naučne naprave so: vseučilišče, ogerska znanstvena akademija, bogati narodni muzej, glavno semenišče za rimskokatoliško duhovščino, slikarska akademija, 3 gimnazije, realka, kupčijska akademija, i. t. d., Kupčijske in obertnijske naprave so: podružnica c. k. dunajske narodne banke, peštanski Lloyd, ogerska kupčijska banka, i. t. d. Velike žganjarije in mnogi mlini, fabrike izdelovanje svilenine, sukna, usnja, lanenega in repičnega olja, tobaka, razne drobnine, i. t. d. Dalje je središče ogerske trgovine in ima 4 zelo obiskovane sejme. V okolici izverstno vinstvo. — Vacov na Donavi ima škofa, krasno stolno cerkev in vinstvo. Kečkemet (42000 lj.) sredi kečkemetske goljave ima razvito živinorejo in vinstvo pa mnogo tobaka ter nareja milo in usnje. Višegrad z velikolepnimi razvalinami, kjer so nekdaj štanovali ogerski kralji. Kaloča z imenitno knjižnico, lastnino ondešnjega nadškofa. Čepel, velik donavski otok.

2. Novogradska županija (po razdertem gradu Novogradu blizu Donave). Djarmati, z znamenitimi sejmi. Lučenec, terg z obertnijo in trgovino. Filekov z izverstno sadjerejo. — 3. Žup. hontanska. Šagi (2000 lj.), Sčavniča (14200 lj.), k. svobodno mesto, ima rudarsko in gozdnarsko akademijo in bogate zlate in sreberne rudnike (okoli 25000 mark srebra in 850 mark zlata na leto). 4. Žup. ostrogonska. Ostrogon (12000 lj.), sedež nadškofa, ki je ob enem pervostolnik ogerskega kraljestva in legatus natus papeža; ima prekrasno velikansko stolno cerkev, katero je bil pervostolnik Aleksander Rudnaj l. 1821 začel zidati. — 5. Žup. barška (tekovska). Kremnica (8400 lj.), imenitno rudarsko mesto z zlatimi, vsemu svetu znanimi rudniki in s kovnico. Moračce s suknarstvom. Žarnovic s srebrnimi rudniki (11000 mark na leto). 6. Žup. zvolenska. Banjska Bistrica (12000 lj.), rudarsko mesto s fužinami za železo in baker. Brezno v rodovitni gronski dolini, kjer delajo kaj izversten ovčji sir. Gronec, središče za izdelovanje železa. Brezova z veliko valjalnico za železo. — 7. Žup. lipčovska. Sv. Mikulaš s pivovarnami in žganjarnicami. Boča s slatinami in majhnim zlatim rudnikom. — 8. Žup. oravska. Orava, terdnjava z velikim gradom na Oravi. — 9. Žup. turčanska.

Sv. Martin, sedež županijske gosposke. — 10. Žup. trenčinska. Trenčin (4000 lj.), kr. svobodno mesto s toplicami. — 11. Žup. nitranska. Nitra (9600 lj.) z vinstvom v okolici. Novi Zamki (Neuhäusel) do leta 1725 imenitna terdnjava, ki so jo Turki večkrat zastoj oblegali. Mijava izdeluje sitarsko platno za mlino. Skalica, k. mesto, izdeluje sukno in volnenino. Peščani z zdravilnimi toplicami. Glogovec (Freistadt) kupčuje z živino in lesom. — 12. Žup. požunska. Požun (47000 lj.) ima mnogo lepih cerkev in poslopij, pravno akademijo, gimnazijo in realko, razvito obertnost, (v okolici vinstvo) in živahno kupčijo z deželnimi pridelki. Ternova (10000 lj.) ima mnogo cerkev (zato Mali Rim imenovana), med katerimi je najimenitnejša sv. Miklavža cerkev; tu je tudi velika hiša invalidov. Bazin z železno kopeljo in rudniki, ki dajó nekaj zlata, srebra in antimona. Devín z razvalinami. Modra izdeluje sukno in lončenino.

13. Žup. mošonjska. Ogerski Starigrad s slovečo kmetijsko akademijo. Mošonj je glavno mesto za žitno kupčijo. Nežider, kupčija z žitom. Št. Mikloš s fabrikami, v katerih se naredi mnogo pesnega sladkorja in spirita. — 14. Žup. šopronjska. Šopronj (22000 lj.) ima 2 gimnaziji, mnogo obertnije, v okolici pa vino- in sadjerejo ter živahno kupčijo z žitom, volovi, svinjami, vinom in posušenim sadjem. Premogovniki v okolici so zelo bogati. Rušta ima znamenito vinstvo. — 15. Žup. gjurska. Gjur (20000 lj.), imenitno teržišče na Rabi. Šentmartinja Gora (mons sacer Pannoniae), prevelika opatija benediktincev, ustanovljena pod kraljem Štefanom (Svetim). — 16. Žup. komarenska. Komarno (12700 lj.), velika terdnjava ob Donavi. Babolna s kr. žebčarijo. — 17. Žup. stolnobelgradska. Stolni Belgrad (23000 lj.) izdeluje zelo železnino in usnjino; v tem mestu so nekdanj kronali in pokopavali ogerske kralje. Vsa županija ima razvito kmetijstvo in izvrstno vinstvo. — 18. Žup. železna. Sabarija (5000 lj.) ima novo škofjo stolno cerkev in mnogo rimskih ostankov. Kiseg (Güns 7000 lj.) s suknarstvom in sadje- in vino-rejo v okolici. Sv. Gothard z opatijo cistercijansko. Železni Grad, s zelo obiskovanimi sejmi. — 19. Žup. tolnanška. Szekszard, sedež županijske gosposke, prideluje mnogo močnih černih vin. Tolna na Donavi prideluje divji žafran. — 20. Žup. zaladska. Velika Kaniža (12000 lj.) z veliko kupčijo z žitom, ki gre posebno v Ljubljano in Terst. Veliki sejmi za živino. — 21. Žup. vesprimska. Vesprim (11000 lj.) ima suknarstvo, usnjarstvo in kupčijo z deželnimi pridelki. Papa (13000 lj.) s cerkvijo, ki se mora šteti med najlepše na Ogerskem. — 22. Žup. šimežka. Kapošvar, sedež županijske gosposke. Sigetvar, podertine nekdanje terdnjave; tu je slavni Miklavž Zrinjski, braneč se zoper turško premoč, v letu 1566 poginil junaške smerti. — 23. Žup. baranjska. Pečuh (24000 lj.) starodavno škofje mesto, ima krasno stolno cerkev, potem spominá vredno farno cerkev, ki je nekdanj bila največa mošeja, kar so jih na Ogerskem sezidali Turci, in mnogo rimskih starin. V okolici bogate jame črnega premoga. Muhač, kervavi bitki leta 1526 in 1687.

24. Žup. spiška. Levoč (7000 lj.), starinsko mesto sprelepe lege v stranski dolini Hernada, ima kaj razvito obertnost. Kežmarek, obertnijsko in kupčijsko mesto na Popradu. Smolnik ima bogate jame bakrenih in drugih rud. Novaves (Iglo) na Hernadu ima toplice pa rudnike, železa in bakra bogate. — 25. Žup. gemerska. Rimavska Sobota (4000 lj.), obertno mesto s konjskimi sejmi. Rožnov ima razvito obertnost (usnje, belopersteno blago, bukovo sukno, plahte, sveče, medica i. d.) in veliko kupčijo z žitom. V okolici kakor v celej tej županiji je mnogo rudnikov (železo, baker, nikelj i. d.). — 26. Žup. heveška. Jeger (19000 lj.). Izmed lepih cerkva je najimenitniša stolna nadškofja cerkev, leta 1832. do 1837 znova sezidana. To mesto ima velikansko šolsko poslopje z znamenito knjižnico, toplice, razvito usnjarstvo, platnarstvo in kupčijo; po bližnjih gorica h raste izverstno černo vino. Dindeš (16000 lj.) ima obilno vina in sadja, Parad pa zelo obiskovane zdravilne toplice. Solnok (14000 lj.) izdeluje parne mašine in ima veliko kupčijo. — 27. Žup. boršodska. Miškovec (20000 lj.) prideluje mnogo vina in buč pa najboljše pšenice v deželi ter je eno najimenitnejših ogerskih teržišč in skladišč raznih surovih pridelkov. Dios-Gyor ima fužine za železo in jeklo, steklarnice in papirnico. — 28. Žup. tornanska. Torna. — 29. Žup. abaujvarska. Košice (22000 lj.) na desnem bregu Hernada, imajo prelepo gotiško stolno cerkev (od l. 1340) in pravno akademijo, gimnazijo in realko; narejajo tu usnje, cukar, žeblje i. d.; glavno skladišče za kupčijo med deželo ogersko in Galicijo. Gornji in Dolnji Metzenseifen z železnimi rudniki in pa Zlata Idka z rudniki, v katerih se dobiva zlato, srebro, baker in antimon. — 30. Žup. šariška. Prešov (11000 lj.) ima suknarstvo in platnarstvo ter kupčuje s hegyallyskimi vini; v okolici solovarnica šovarska. Na Topli stoji Bardejov, staro kupčijsko mesto ob cesti, ki pelje v Galicijo; sedaj železnica v Sonč. Slatine. — 31. Žup. ungvarska. Ungvar (6000 lj.) s katoliškim škofom gerškega obreda. Sobranec z žveplnimi toplicami. — 32. Žup. zemlianska. Tokaj z izverstno sadje- in vinorejo po tokajskih gorica h. Šariški-Potok s protestantovskim semeniščem in knjižnico. Izverstna vina rastó tudi okoli Talje, Zambor-Mada in Tarcala. — 33. Žup. bereška. Bereg, sedež županijske gosposke. Munkač, z železnico načertano v Strij; na bližnji gori grad munkiški. V tej županiji je več galunarnic in pepeljikarnic. — 34. Žup. marmaroška. Siget, poglavno skladišče kamenene soli iz velikih rudnikov, ležečih v stranskih panogah Karpatov, ki ločijo marmaroško županijo od Erdelja. Ronasek z najbogatejšim rudnikom kamenene soli (50 mil. kgr. = 1 mil. c. na leto). Borsa z zdravilnimi rudnicami. Hust z izverstnim lanom in vinom. Viso, v središči polja, ki rodi obilo lanu.

35. Žup. ugoška. Veliki Sileš, sedež županijske oblasti; v okolici je velika svinjereja. — 36. Žup. sabolška. Nagy-Kallo (5000 lj.) z znamenito solitrarnico. Nyir-Egyhaza z veliko kupčijo in fabrikami, v katerih narejajo sodo. — 37. Žup. satmarska. Nagy-Karoly (11000 lj.) z velikim letnim gradom grofov Karolyi-ev. Velika

Banja, blizu ktere se koplje zlata in sreberna ruda; ne daleč od tod stoji terg Gorenja Banja z enakimi rudniki; dobivajo pa tudi mnogo bakrene in svinčene rude. Szathmar-Nemethy (19000 lj.) s platnarstvom in žganjarstvom in pa s 5 močno obiskovanimi sejmi. — 38. Žup. srednje - solnoška. Zilah (4500 lj.), sedež županijske oblasti. — 39. Žup. krasna. Szylagy-Somlyo (4000 lj.), sedež županijske oblasti. Zovány s rudnicami in kopeljo. — 40. Žup. zarandská. Kőrös-Banya, sedež županijske oblasti; todi dobivajo v rudnikih in povodnem pesku mnogo zlata. — Vse te 3 županije so bile poprej združene z Erdeljem. — 41. Žup. biharska. Veliki Varadin (30000 lj.) ima 2 škofa, pravno akademijo, gimnazijo, živinorejo, usnarstvo in močno obiskovane tedenske terge pa veliko kupčijo z deželnimi pridelki (z žitom, vinom i. d.). Blizu mesta so bogati premogovniki. Debrecin (44000 lj.) prideluje mnogo žita, tobaka in buč ter ima mnogo rokodelcev, ki izdelujejo volnenino, usnje, milo, perstene lule i. d. in 4 velike sejme (zlasti za živino, slanino, vosek, med, platno in milo in drugo prirodne in obertnijsko blago). Rezbanja, v zakotji doline Črnega Kriša z bogatimi jamami bakrene rude. Pri Kaludjéru je presihajoča rudnica, ki se more prištevati najiminenitnejšim prirodnim prikazkom v vsej Evropi. Salonta, središče velike svinjereje. — 42. Žup. bikeška. Gyula (16000 lj.) in Bikeš (20000 lj.) sredi rodovitnega žita bogatega polja. Čaba (28000 lj.), največi terg v ogerski deželi. — 43. Žup. čongrad-ska. Ségedin (70000 lj.), terdnjava na Tisi, ima ladijedelnico, tobakarnice, milarnice in znamenito živinorejo; veliko teržišče in skladišče raznovrstnega blaga. Čongrad (16000 lj.) v nižini ob Tisi z lepimi vinogradi. — 44. Žup. čanadska. Mako, velikanski terg s 26000 prebivalci. Mezöhegyes s kobilarnico, ustanovljena od cesarja Jožefa II. v letu 1785, ki se more prištevati največim napravam te verste. — 45. Žup. aradska. Stari Arad (32000 lj.), terdnjava na Moriši; v okolici rase po goricah izverstno vino, po nižini pa pšenica, tobak i. d. Najboljše vino v vsej županiji je nemško, ki raste na ravni pri ustji Pomorišja. Vilagos, grad verh visoke peči z velikolepnim razgledom po veliki ogerski nižavi. — 46. Žup. tamiška. Temešvar (33000 lj.) zelo močna terdnjava, ima precej razvito obertnost (sukno, svilenina, papir, olje i. d.) pa živahno kupčijo. Veršec (22000 lj.), na kraji gričastega predela, ki je vinstvu in sviloreji posebno ugoden. — 47. Žup. krašovska. Lugoš (10000 lj.) stoji ob Tamiši v kraji, v katerem vino in turšica kaj rada raste. Oravica, dobro sezidano rudarsko mesto med gorami, ima rudnike, bogate zlata, srebra, bakra, železa in premoga. Steierdorf (Radimna) s silno bogatimi premogovniki (čez 50 mil. kgr. = 1 mil. c. na leto) in mnogo drugih rudarskih krajev. — 48. Žup. torontalska. Veliki Bečkerek (17000 lj.) na Begeji (kanalu) z živahno kupčijo z deželskimi pridelki. Novi Bečej, najpoglavitnejše teržišče za banatsko kupčijo z žitom, sosebnó pa s pšenico. Velika Kikinda, Žombolj (Hatzfeld) in Veliki Št. Mikloš so velika banatska teržišča z jako premožnimi kmeti žitarji in živinorejci. — 49. Žup. bačko-bodroška. Zombor (26000 lj.) ima živahno

kupčijo z žitom in živino. Sobotica (57000 lj.), poglavitno tržišče za konje in deželne pridelke. Baja (19000 lj.) ima v cesarstvu največo kupčijo s prašiči. Sejmi tega kraja so imenitni posebno zato, ker se po ceni, ki jo imajo prašiči na njih, ravna cena prašičev malo ne v vsem cesarstvu. Apatin prideluje mnogo svile in konoplje ter ima mnogo oljarnic. Senta, slavno bojišče ob Tisi, kjer je princ Evgenij l. 1696 po polnem premagal mogočne Turke in uničil njihovo moč. Novi Sad (20000 lj.), kraj Donave je cvetoče, komaj 100 let staro kupčijsko mesto.

Okrajine (Jazigija z veliko in malo Kumanijo in s hajduškimi tergi) so zložene iz več samoternih kosov in imajo posebne glavarje — kapitane imenovane, drugače pa so uravnane kakor županije. Najimenitnejši kraji: Jaszbereny, terg v Jazigiji, ki šteje 19000 ljudi. Felegyhaza (19000 lj.) in Halas (13000 lj.), terga v Kumaniji i. d. Na južni meji županije marmaroške je z ogerskim kraljestvom združena okrajina kevarska. Kapnik-Banja ima rudnike, bogate zlata, srebra in svinca.

Prirodnine. Ogerska ima okoli 85 % vsega poveršja plodnega sveta; neplodni je večidel močvirje, katero bodo pri večem napredku kmetijstva in občnem razvitku posušili in obdelovanju pridobili. Njive merijo okoli 720 □miriametrov, t. j. 35 % plodne zemlje. Kmetijstvo je zadnjih 15 let zelo napredovalo, zlasti mnoga velika posestva sedaj dosti umneje obdelujejo nego nekdanj. Celó o navadnih letinah izraste raznega žita dosta črez domačo potrebo in za kupčijo v tuje dežele. Primeroma največ ga rodite ogerski ravnini, zlasti onkraj Tise: Bačka in Banat sta pa pravi žitnici srednjeevropski. Poljedelstvu neugodne so le one pokrajine velike ogerske nižave ob Donavi in Tisi, ki je svižec pokriva, in pa one ravnine, na katerih močne povodnji obdelovanje zavirajo. Prideluje se pšenica, rež, ječmen, oves, turšica, sočivje, repica (ogersčica), tobak, bela pesa, lan, konoplja in krompir. Veliko pšenice sejejo posebno po onih straneh, kjer jo pri dobrih potih, železnicah ali plovnih rekah lahko dobro prodajo. Najboljša raste v boršodski (Miškovec) in aradski županiji (Arad) in pa v Banatu. Rež pridelujejo povsodi, posebno zelo pa Slovani v severni polovici ogerske dežele. Toisto velja o ajdi, prasu in ovsu. Tudi turšice imajo po ravnih krajih povsodi veliko, posebno veliko pa po vzhodnih in južnih straneh dežele. Med kupčijskimi rastlinami je tobak najimenitnejša; tega napravijo okoli 48·5 mil. kgr. (970000 c.) na leto. Najzlahtnejši raste okoli Šopronja, Komarna, Novograda, Heveša, Železnega Grada i. d. Hmelja se ne prideluje dosta za domačo potrebo. Veliko in dobre konoplje imajo zlasti južne županije, severne pa posebno dosti prediva. Tudi ogersčice veliko napravijo ter jo podelajo za olje. Sejanje pesne repe se širi od leta do leta, sedaj je posebno veliko pridelajo v mali ogerski ravnini (v gjurski pokrajini) ter jo porabijo za sladkor. Dalje še pridelujejo mnogo barvil, buč, sočivja in zelenjadi i. t. d. Tudi raznega sadja (jabelk, hrušek, češpelj i. d.) imajo Ogrí dosta, če prav njih sadjereja ni na visoki stopinji. Vina se pa med vsemi deželami razen edine francozke pridelata na 31



□ miriametrah (16 %) največ na svetu, namreč nad 12 milijonov hektolitrov na leto. Nektera ogerska vina so tako izverstna, da se lahko merijo z najboljšimi francozkimi vini; izvedeni poznavatelji vina je celó stavijo nad najboljša vina vsega sveta. Najizverstnejši je samotok tokajski s hegyallyskih goric, ki v obče rodé kaj žlahtna vina. Zeló imenitni so še samotok meneški, rustski in šentjurski. Izverstna bela vina rastejo na Šomlajski gori, v okolici Ermelleka, pri Nesmilu, Pešti, Seređnji, Badačonu, Varlovcah, Slovenski vasi i. t. d. Najboljša črna vina pa rodi terta okoli Bude, Jegra, Szegszarda, Šikloša i. d. Gozdi pokrivajo okoli 490 □ miriametrov (27% plod. sveta) ter dajejo obilo raznega lesa in derv; le škoda, da ž njimi do sedaj skoro brez izjeme zeló nemarno gospodarijo. Še večja škoda pa je, da so gozdi kaj neenako razdeljeni po deželi: okrog in okrog imajo gorati ali vsaj nekoliko vzpeti kraji dobro zarasene šume, sredi velike ogerske nižave pa tako zeló pomanjkuje derv, da morajo ljudje celó s suhim gnojem kuriti.

Ker ima ta dežela veliko košenine (okoli 255 □ miriametrov t. j. 14 %) in poldrugikrat toliko pašnikov, bi se jej živinoreja dala povzdigniti še na veliko višo stopinjo, nego jo je sedaj dospela. Po ravnini redé posebno govejo živino in konje. Tudi, zlasti pa po pustinjah in tudi v goratih krajih, deržé veliko drobnice (ovac in koz); drugodi, zlasti pa po neizmernem hrastovji, (n. pr. v zaladski, aradski, biharski županiji, v Bakonjskem lesu, i. d.) imajo zeló veliko prašičev. Po ravninah je tudi spomina vredna reja perotnine, sosebno gos in rac. Z bučelarstvom se le malo pečajo in sviloreja se je komaj začela. Da ima ogerska dežela dosta zverine in neštevilno rib v vodah (v Tisi, Donavi, Popradu in v blatenskem jezeru) je uže od nekđaj znano.

Ogerska dežela ima tudi v raznih krajih mnogo in raznih kopačin. Zlato dobivajo v Ščavnici, Kremnici, Novi Banji, Veliki Banji, Oravici i. d. (okoli 680 kilogramov ali 1210 peneznih funtov). Srebro kopljejo v taistih krajih, potem pa tudi v Šmolniku, Kapniku i. d. (30000 kilogramov ali 54000 penez. funt.). Bakra ima Ogerska med vsemi avstrijskimi deželami največ zlasti v okrajini smolniški (okoli 2 mil. kgr. = 40000 c.). V raznih krajih, zlasti pa v goratih severnih, dobivajo dokaj železa (130 mil. kgr. = 2·6 mil. c.). Dalje ima precej živega srebra (55000 kgr. = 1100 c.); svinca (1·6 mil. kgr. = 32000 c.), solitra, galuna, nikelja, antimona, žvepla i. t. d. Posebno veliko dobé kamenene in varjene soli (77·5 mil. kgr. = 1550000 c. na leto). Tudi premoga izkopljejo od leta do leta več (750 mil. kil. = 15 mil. c.)

Obertnost je še le v zadnjih letih toliko oživela in se razvila, da sega vsaj nekoliko črez prvo podelavo domačih pridelkov; tudi izdeluje uže nekoliko obertnijskih izdelkov do konca; skoro nobenega blaga pa ne nareja dosti za domačo potrebo. Velikih fabrik, zlasti takih s parnimi mašinami, je primeroma le malo v deželi; vendar se bo tudi veliko obertništvo hitro povzdignilo na višo stopinjo, če bodo v bodoče tako zeló stavili velike fabrike in rokodelnice kakor zadnja leta. V obče pa je obertnost razen glavnih mest najbolj razvita po

severnih in zahodnih straneh. Najznamenitejša obertnija je še zmerom tista, ki podeluje živinske kože; vendar izdelujejo tudi usnje in razno-verstno usnjino (čizme, kožuhe, sedla in drugo konjsko opravo) po večem le v rokodelnicah. S platnarstvom se posebno petajo prebivalci slovaškega roda; ob moravski in avstrijski meji narejajo pertenino tudi v velikih fabrikah. Bukovo ali debelo sukno za domačo nošo zeló doma izdelujejo; pravo suknarstvo se vendar še ni začelo, če ima prav dežela na ostajanje surove volne. Po več straneh, zlasti pa po severnem Ogerskem so se močno poprijeli izdelovanja raznoverstne železnine, katero semtertje uže narejajo v velikih, po najnovejšem in najboljšem načinu napravljenih velikih fabrikah. Veliko naredé po raznih krajih tudi stekla in zlasti nekoliko debelejšega papirja. V mali ogerski nižini je mnogo velikih fabrik za napravljanje cukra iz bele pese. Povsodi, zlasti pa po zahodni strani imajo preveliko žganjarnic, tudi pivovaren in velikih mlinov se dokaj nahaja; i. t. d.

Kupčija z domačimi surovinami in tujimi izdelki je jako živahna. Pospešujejo jo velike plovne reke in prekopi, železnice, ktere zadnja leta kaj hitro na vse strani zidajo, popravljene ali znova narejene ceste po suhem, premnogi denarstveni zavodi in zavarovalnice i. t. d. Središča ogerske kupčije so veliki sejmi in tedenski tergi, ktere ima več kakor 900 krajev. Posebno sloveči so živinski sejmi v Pešti, Vacovu, Šopronji, Kečkemetu, Debrecinu, Aradu; konjski sejmi v Gjuru, Stolnem Belemgradu in Debrecinu; žitni sejmi so posebno veliki v Mošonji, Gjuru, Veliki Kaniži, Miškovci, Košicach, Debrecinu, Segedinu i. d., za volno v Pešti in Lučenci, za sukno pa v Pešti in Ternovi. Izvažajo se preobilni pridelki zemeljski, sosebno žito, moka, vino, goveja živina, konji in ovce, volna in kože i. d. Vvažajo se skoro vsi tisti obertnjiški izdelki, ki presegajo najneobhodnejšo potrebo kmetovo n. pr. prekomorsko blago in bombaževina, železnina, pertenina in razno volneno in svileno blago. Tudi prevozna kupčija zlasti po Donavi in raznih železnicah daje deželi dosta dobička.

Za šolstvo in občno duševno izobraženost se je zadnjih 15 let preveliko storilo, toliko da so nekteri kraji precej dobro preskerbljeni z raznimi učilišči. Po nekodi pa je šolstvo še jako zanemarjeno; todi je namreč primeroma zeló malo šol in še te so slabo uravnane in še slabije obiskovane. Malih šol je okoli 11000. Tudi nekaj realk (18) in mnogo (114) gimnazij (licej) je v deželi; zadnja učilišča so pa drugače uravnana, kakor v cislajtanskih deželah. Uže omenjeno je bilo vseučilišče v Pešti in tehnično učilišče v Budi, tako tudi pravne akademije v posamnih mestih.

### Velika kneževina erdeljska.

549 □ miriametrov (998 □ milj); 2109000 ljudi; po veri jih je 860000 (nad 41 %) katoličanov vseh treh obredov (12·5 % rimskega in 28·6 gerškega ob.), okoli 653000 (31 %) pravoslavnih kristijanov, 505000 (24%)

protestantov, 54000 unitarcev, 24000 Židov in še nekaj drugovernikov. Po rodu je čez 1300000 Rumunov okoli 500000 Magjarov, čez 200000 Nemcev (Sasov) in mnogo drugonarodnikov. Meje in gostost ljudstva?

Erdeljska dežela je vzhodna mejna višava našega cesarstva. Preprezajo jo na vse strani vzhodni Karpati s svojimi razrastki in predgorji. Najviše so oklepne gore, ki so poprek 1250 do 1900 metrov nad morjem vzbete. Vzhodno mejno gorstvo ima precej na severji najviše verhove v Rodnjanskem razgorji (Inieu—Kravjirog, 2281 m. = 7219'), od kterega deržite dve dolgi panogi v notranjo deželo. Južno mejno gorstvo, navadno erdeljske Alpe imenovano, ima uže na vzhodnem oddelku velikanske kupa (Čukaš 1944 m. = 6150', Bučeč 7970' = 2519 m., Stena-kraljeva 2243 m. = 7100'). Dalje proti zahodu se vlečejo Fogaraške gore z Negoi-em (2543 m. = 8046'), največo višino v južnem oklepu, in Sibinjske gore z Retezat-om (2496 m. = 7890'). Mejo ob zahodu pa zapira Erdeljsko rudogorje, ki se v mnogih vejah razteza daleč proti sredi dežele; njegova najseverniša veja, ki je proti vzhodu obernena, loči Erdeljsko od Ogerskega. Velikih ravnin ta dežela nima, ker je vsa preprežena s hribovjem in gričevjem, ima pa toliko več zeló razvitih, zlasti proti vzhodu odprtih dolin.

Ves Erdelj visi po donavskih dotocih k črnemu-morju. Moriš, glavna reka v deželi, izvira na vzhodnih Karpatih ter po zeló razviti dolini preteka ves Erdelj skoro ravno po sredi od vzhoda proti zahodu; v sebe sprejemlje Aranjoš, Ternavo (Kokel) in Strela ter izliva se zunaj dežele v Tiso. Manj znamenita sta Kriš in Samoš, ki tudi k Tisi tečeta. Na ravnost k Donavi tekó Tamiš, Žul, zeló ime nitna Olta in Seret, ki sprejemlje iz Erdeljskega le mnogo vodice severovzhodne in jugovzhodne meje. Razen nekterih neznatnih gorskih jezerc nima Erdeljsko pravih jezer, mnogo pa ima zdravilnih rudnic.

Podnebje erdeljske dežele je v različnih krajih zeló različno; po večem je zmerno toplo, vendar se po nadmorski visokosti in legi raznih dolin in hribovja zeló spreminja.

Deželna ustava in uprava. Podlaga deželni ustavi je bila poprej diploma cesarja Leopolda I. od l. 1691. Ta diploma je pravno priznala 3 stanovske narode (Magjare, Sikulce in Sase), — sedaj je priznan tudi četerti narod deželni t. j. Rumuni — in 4 vpisane vere (katoliško, protestantovsko, avgsburške in helvetiške spoznave in unitarsko). Sedaj pa je Erdeljsko kot del dežel ogerske krone po članku VII. ogerskega zakona od leta 1848 po polnem zedinjeno z ogerskim kraljestvom ter neposredno zastopano v ogerskem deržavnem zboru (gl. str. 138 — 139). — Najviša upravna gosposka je ogersko ministerstvo (gl. str. 186 — 187). Erdeljsko se upravno deli v 8 županij (magjarska pokrajina), 5 sikulskih stolov in 2 okrajini (sikulska pokrajina), 23 samostalnih mest in pa kraljevo zemljo (saska pokrajina) z 9 stoli in 2 okrajinama.

Mesta v saski pokrajini: Sibinj (19500 lj.), kr. samostalno mesto, ima pravoslavnega škofa, pravno akademijo, 2 gimnaziji in druge

naučne naprave in zbirke, precej razvito obertnost (sukno in plahte, usnje in usnjina, lončenina in perstene lule i. d.) in pa živahno kupčijo. — Stol Leschkirch z izverstnim kmetijstvom in živinorejo. — Stol Medjaš, središče kmetijstva in vinorejstva. — Stol Reussmarkt prideluje mnogo žita in vina. — Stol Veliki Šink ima mnogo prediva in razvito platnarstvo. — Stol Sebiša (5200 lj.) ima zelo staro cerkev ter se peča s poljedelstvom, vinstvom in platnarstvom. — Stol Reps z žveplenimi toplicami. — Stol Schässburg (8300 lj.), ima 3 gotiške cerkve, gimnazijo ter izdeluje pavolnik, sukno in platno. — Stol Oraštje (Broas) (5500 lj.) z gimnazijo in knjižnico. — Okrajina bistriška: Bistrica (7400 lj.), cvetoče tržišče na kupčijski cesti, ki je v srednjem veku segala od Turškega tje v Gdanskó. — Okrajina braševska: Braševo (28000 lj.), največe in prvo obertnijsko in kupčijsko mesto v deželi, ima veliko gotiško cerkev iz 14. stoletja, ter podeluje železo in baker in nareja papir, sukno, platno, usnje in usnjino. Braševska okolica, po kateri stanujejo Nemci in Rumuni, se imenuje Burca, od potoka Burce, ki se izliva v Olto. Rosenau prideluje predivo in tobak. — Okraj. nazodska: Rodna ima toplice in svinčeno rudo s srebrom. — Okr. Fogaraš sadi mnogo tobaka.

Mesta v sikulski pokrajini: Kezdi-Vasarhely pita in prodaja živino in kuha žganje. Kovasna z rudninsko kopeljo. Moriški Novi terg (Maros Vasarhely, 13000 lj.), glavno mesto sikulsko, ima gimnazijo, knjižnico, v bližji pa vino- in sadjerejo pa mnogo tobaka. Borsek z zelo imenitno slatino. Udvarhely (4400 lj.), ima gimnazijo, močno usnjarstvo in trgovstvo in prideluje mnogo tobaka. Olofalu izdeluje lesenino in kupčuje ž njo. Sofalva s solinami.

Mesta v magjarski pokrajini: Belgrad (12000 lj.), terdnjava in kr. samostalno mesto na Moriši, ima škofjo stolno cerkev z grobovi mnogih slavnih Erdeljcev (Sibinjana Janka [Ivana Hunyada], potem knezov Ivana Sigismunda Bathóra in Gabr. Bethlena), knjižnico, zvezdarnico, novo ustanovljeno vseučilišče, deželni arhiv in denarno kovnico. Zlatna z bogatimi rudniki, ki dajo na leto okoli 1000 mark zlata, 2300 mark srebra in 7000 kgr. (140 c.) živega srebra. Blaževo (Blasendorf, 4000 lj.), ima gerško-katoliškega nadškofa in razna učilišča. Maros-Ujvar (Gorenji Vinč) in Ujvar-Akna dajeta okoli 40 mil. kgr. (800000 c.) kamenene soli na leto, Abrudbanya in Verespatak pa okoli 1400 mark zlata in 600 mark srebra. Offenbanja (200 mark zlata, 1300 mark srebra in dosti bakra in svinca). Dever (3000 lj.) z bakrenimi rudniki. Vajda-Hunyad s starim gradom Korvincev. Čerteš daje 600 mark zlata in 1100 mark srebra. Kološ (25000 lj.), poglavitni sedež imenitnejših erdeljskih rodovin in rojstno mesto kralja Mat. Korvina (1440), ima gotiško cerkev (1414) in mnogo občnih vzrejališč, v katerih se katoličanom, protestantom in unitarcem mladina vzreja. Banffi-Hunyad ima grad grofov Banffiev in kaj živahno kupčijo. Ondotni svet je tako poln okamenin, da je vse zidavno kamenje iz njih. Elisabethstadt ima armenske prebivalce. Deš (5800 lj.), skladišče za sol, ki se razvaža po Samoši. Samos-Ujvar z večidel armenskimi prebivalci ima veliko suknarstvo in trgov-

stvo. Olah-Laposz rudniki, ki dajo na leto 120 mark zlata, 2000 mark srebra in 30000 kgr. (600 c.) bakra. Torda z jamo kamenene soli. Regina (saska, 5000 lj.) ima razvito obertnost.

Prirodnine. Plodne zemlje ima zeló gorata erdeljska dežela le okoli 86<sup>o</sup>/<sub>o</sub> vsega poveršja. Oravne zemlje je nekaj čez 124 □mriametrov (26<sup>o</sup>/<sub>o</sub>); ker jo pa preslabo obdelujejo, navadno ne rodi dosti žita za domačo potrebo. Razen najmerzlejših goratih krajev povsodi sejejo najbolj turšico, iz katere si Rumuni napravljajo svoje narodne jedi (mamaliga); pötem pride pšenica, ki jo pridelujejo večidel Nemci, in zadnjič rež in oves; krompirja pa kaj malo sadé. Z vinstvom se pečajo posebno v dolini Moriša, Ternave in Era ter zlasti po nižih straneh napravijo precej dobre pijače, če prav ne dosti za celo deželo. Pridelajo pa obilo sadja, veliko (1.5 mil. kr. = 30000 c.), tobaka, konoplje in prediva. Dobri dve petini (43<sup>o</sup>/<sub>o</sub>) plodnega sveta pokrivajo gozdi, s katerimi so pa dosedaj tako nemarno gospodarili, da po nekterih krajih celó derv primanjkuje. — Ker ima dežela preveliko košenine in travnikov in dokaj dobrih pašnikov, peča se z živinorejo v obče dosti bolj nego s poljedelstvom. Posebno slovi reja urnih in terdnih konj, v kateri prekosi Erdeljsko vse dežele našega cesarstva. Deržé pa tudi veliko lepe goveje živine, zlasti pa veliko drobnice (ovac) in prašičev. Dosedaj ima ta gorata in gozdnata dežela na ostajanje divjih živali, ki jej pa dajó le malo dobička; primeroma največ ubijejo zajcev in lesic, katerih kože v Valahijo izvažajo. — Erdelj je zelo bogat dražih kovin in kamenene soli. Zlato rudo kopljejo pri Zlatni, Abrudbanji, Verespataku, Čerteši, Offenbanji i. d.; v Moriši, Aranjoši in Samoši pa zlato zernje izpirajo iz povodnjega peska. Vsega zlata dobé na leto okoli 1480 kgr. (5300 mark). Srebro dajó skoro tisti rudniki, vsega okoli 2240 kgr. (8000 mark) na leto. Drugodi izkopljejo tudi nekaj živega srebra in mnogo bakra (350000 kgr. = 7000 centov) in svinca, le malo pa železa (5.5 mil. kgr. = 10.000 c.) in premoga, dosti premalo za domačo potrebo.

Obertnost je sploh na jako nizki stopinji; velikih fabrik je malo v deželi, precej pa rokodelnic, ki podelujejo skoro izključljivo le domače surovine; tudi napravljajo le toliko onih neraznoverstnih izdelkov, kolikor malo jih dežela sama zase potrebuje. Primeroma največ blaga naredi strojarstvo, ki je med Sikulci posebno razširjeno. Rumunske kmetice predejo in tko volno od svojih ovac za narodno obleko; v Braševu narejajo na veliko sukno in plahte, katere erdeljsko ljudstvo rado kupuje; tudi na severji okoli Nasoda je mnogo valjalnic, v katerih izdelujejo bukovo sukno. Po istih krajih pa tudi v Sibinji naredé mnogo proste pertenine za kupčijo v deželi. Zeló izdelujejo razno, zlasti neizbrušeno steklenino, železnino, papir, lončenino, lesenino ter naredé mnogo opeke, pepeljike in žganja.

Kupčija ni ravno velika; pomanjkuje jej dobrih cest, katere so se zadnja leta nekoliko pomnožile, in tudi, kar je slabih in starih, malo zboljšale. Posebno jo pospešujete plovni reki Moriš in Samoš, sedaj

tudi železne ceste, ktere vežejo deželo z Ogerskim. Še bolj se bode pa razvila, ko bodo železnice prek južnih predorov in prelazov v Valahijo (iz Petrošenija skoz Vulkanov predor v Tirgošil, iz Sibinja skozi Červeno vežo v Pitešt in Bukreš, iz Braševa črez Temeški prelaz v Ploješt) dodelane. Notranja kupčija se opravlja po večem na sejnih, kterih je mnogo v deželi, unanja pa ima v Braševu najimenitnejše svoje središče in izvažna skoro le domače surovine, vvažna pa prekomorsko blago in razne obertnijske izdelke.

Šolstvo je v različnih straneh dežele različno razvito. Ljudskih šol štejejo okoli 2200, primeroma največ in najboljših pri nemških naselnikih (Sasih iz 13. stoletja), ki so na jugu in severovzhodu razširjeni; primeroma najmanj jih je pri Rumunih, najštevilnišem ljudstvu v deželi, ki so zlasti po severozahodnih in južnih straneh (razen nekterih nemških in magjarskih otočičev) naseljeni. Vsa večja mesta imajo gimnazije, nektera celó po dve (Braševo, Sibinj in Udvarhely), Kološ pa tri.

### Kraljestvo hervatsko in slavonsko.

230 □miriametrov (423 □milj); 1190000 ljudi \*); po veri jih je okoli 970000 katoličanov (vseh 3 obredov), 180000 pravoslavnih kristjanov, ostali so protestantje, Židi (9000) i. t. d. po rodu so pa Slovani (Hervatje in Serbi) razen male množice semtertje raztresenih Nemcev, Magjarov in nekaj drugonarodnikov.

Ti dve upravno in ustavno v eno kraljestvo zedinjeni deželi ste od vzhoda proti zahodu silno raztegneni, kajti na vzhodu sega Slavonija skoro do zadnjega kosa srednje Donave, na zahodu pa Hervatsko obliva jadransko morje. Zahodno večje kraljestvo ali Hervatsko (s 780000 stanovalci) spada po nekoliko v Kraševino, po nekoliko pa k jugovzhodnim predgorjem Alp in k nižinski dolini Save in Drave, vzhodno manjše kraljestvo ali Slavonija (s 400000 stanovalci) pa samo k rečnim alpskim predgorjem in dravski in savski nižini. V Medmurje segajo iz Štajerskega prijetne Slovenske gorice, ki se na vzhodu pred izlivom Mure v Dravo polagoma izgublajo v rodovitno ravnino. Med Dravo in Savo pa Maceljske gore prestopajo štajersko-hervatsko mejo ter se, Varaždinske gore imenovane, vlečejo dalje proti vzhodu skoro do ustja dravskega. Te zelo nizke gore so semtertje zeló ozke, semtertje so pa razrasene v stranska berda, ki v dravsko in zlasti v savsko nižino merijo. Razni njih imenitnejši kupi nosijo posebna imena n. pr. Ivančica (1060 m.), Železnica, Kalnik (639 m.), Reka, Bilo, Černi Verh, Papuk, Beli Verh i. t. d. Naj-

---

\*) Vsled lastnoročnega pisma nj. velič. od <sup>19</sup>/<sub>8</sub> 1869 se je kos hervatsko-slavonske Voj. krajine upravno združil s hervatsko-slavonskim kraljestvom. Ta kos meri 40 □miriam. (72·6 □milj) ter je imel <sup>31</sup>/<sub>13</sub> 1869: 174000 ljudi. Na to prenaradbo se naslanjate zgorej postavljeni števili za obširnost vsega kraljestva in prebivalstvo. Hervatsko-slavonska Voj. krajina ima še 155 □miriam. (281·7 □milj) in 582000 ljudi. — Reka in njena okrajina je Hervatskemu prištetá.

viši med njimi je Papuk, ki pa komaj 954 m. (3018') meri. Od teh dalje proti vzhodu je med Donavo in doljenjo Savo še niže Sremsko predgorje, katerega najznatnejša dela sta Fruška gora in Verdnik (537 m.). Na zahodu se vriva reški zaliv v hervatsko primorje, katero črez in črez Kras pokriva. Bitoraj pri Fužinah (1385 m. ali 4380'), Tisovec pri Lokvah (850 m. ali 2700'). Od vzhoda sega v širokih zanožinah ob Donavi, Dravi in Savi velika ogerska nižina v Slavonijo in Hervatsko ter se tu za se imenuje hervatsko-slavonska nižava.

Hervatsko-slavonska dežela po večem visi (po Dravi in Savi — Donavi) k črnemu-morju, le nekaj malo zahodne strani je naklonjene k jadranskemu morju, v katero iz nerazderte Kraševine deró kratke vode brežnice (Rečina). Glavna reka je plovna Sava, ki kranjsko-štajersko mejo pri Brežicah zapustivši seka poprek Hervatsko tje do mesta, kjer se Kolpa, po večem ob meji tekoča, vanjo izliva. Od tod Sava meji Hervatsko in Voj. krajino tje do izliva Ilove, kjer z obema bregovoma stopa v Voj. krajino. Razen Kolpe in Ilove sta njena najznatnejša dotoka: Krapina in Lonja. Druga velika reka je Drava, z doljenjo mejno Muro; tudi Drava je skoro le mejna reka med trojedno kraljevino in ogersko deželo. Neznatni so tu njeni desni pritoki: Bednja, Bistra in Karašica. Dalje od Drave je na severovzhodni meji omeñiti tudi Donava. Rudnic, ki majo v sebi posebno žveplo in železo, nekatere pa tudi jeklo, ima ta dežela dosti, n. pr. v Krapini, Toplicah, pri Varaždinu, pri Daruvaru i. d.: znamenita je tudi lipiška voda z jodnatronom. — Podnebje je razen viših hervatskih hribov povsodi mehko; na Kraševini po zimi večkrat brije huda burja.

Deželna ustava in uprava. Hervatsko-slavonski deželni zbor v Zagrebu šteje med svojimi članovi: 67 na 3 leta izvoljenih poslancev, po tem pa še: nadškofa v Zagrebu in Karlovcih, škofe pravoslavne in katoliške cerkve, velikega prošta zagrebskega (Prior Auranae), velike župane, grofa turopoljskega in polnoletne velikaše (kneze, grofe in barone). Za nekatere skupne zadeve pošlje zagrebski deželni zbor 29 zastopnikov, iz med sebe izvoljenih, v ogerski državni zbor v Pešti (gl. str. 138 — 139). Najviša upravna gosposka je kr. deželna vlada v Zagrebu, ki se loči v 3 razdelke: za notranje in denarstvene zadeve, za bogočastje in šolstvo in pa za pravosodje. Kraljevi deželni vladi predseduje ban, ki je odgovoren hervatsko-slavonskemu deželnemu zboru. Kr. deželni vladi je podrejenih 8 županij (razdeljenih v sodnijske stole) in 8 kr. samostalnih mest.

Mesta. Županija zagrebska. Zagreb (21000 lj.), kr. samostalno in glavno deželno mesto, stoji nekaj na hribu, nekaj pa v ozkem dolu in na savski ravnici ter ima nadškofjo stolno cerkev, ki je bila sezidana konec 15. stoletja in je eno najlepših del gotiške umetnosti našega cesarstva. Spominek bana Jelačića. Dalje ima gimnazijo, realko, pravno akademijo, bogoslovno semenišče in pa narodni muzej. Za razvitek domačega jezika in slovstva delajo: akademija znanosti, matica ilirska in družba za jugoslovensko povestnico. Obertnosti nima ravno velike, kupčija z domačimi pridelki mu pa zeló cvete. Od Zagreba proti jugo-

vzhodu, se prostira Turopolje, v katerem so vsi posestniki plemenitega rodu. Karlovec (5200 lj.) na sotočji Korane in Kolpe ima pravoslavnega škofa, nižo gimnazijo, orožarnico, rožoljarnice in živahno kupčijo zlasti na tedenskih terjih. Na sotočji Kolpe in Save stoji Sisek (Segeste in Siscia), najimenterneše žitno teržišče na Hervatskem: lađijsšče za posavske parobrode.

Žup. varaždinska. Varaždin (10500 lj.), lepo mesto blizu Drave na ravni sežidano, ima gimnazijo, tobakarnico in živahno kupčijo z deželskimi pridelki; v okolici pa vino- in svilorejo. Toplice z žvepleno kopeljo; tudi Krapina ima žvepleno kopel. Radoboj z imenitnim žveplnim rudnikom, kterega rude imajo v sebi 85 % čistega žvepla ter ga na leto dajo 150000 — 200000 kgr. (3000 do 4000 c.). — Žup. križevska. Križevci (3200 lj.) s katoliškim škofom gerškega obreda, s kmetijsko šolo in svilorejo. Koprivnica z uterjenim gradom. — Žup. belovarska (poprejšnja krajina varaždinska). Belovar, sedež županjske oblasti. — Žup. reška. Reka (18800 lj., mesto z bližnjo okolico (19 □ kilometrov) je sedaj neposredno združeno z Ogerskim ter se zove: „ogersko primorje“. XXX. čl. ogerskega zak. od l. 1868) na izlivu Rečine v kvarnerski zaliv, ima italijansko in hervatsko gimnazijo, mornarsko akademijo, svobodno pristanišče, razvito obertnost (papir, moka, kemijsko blago, lađijedelnice i. t. d.) in živahno kupčijo. Zunaj mesta stoji nad Reko goli hrib Tersat s franciškanskim samostanom in imenitno božjo potjo (Matere božje) in pa s frankopanskim gradom. Manjši svobodni pristanišči ste Baker in Kraljevica. Za Kraljevico se prostira pod goro Vinodol z imenitnimi vinogradi.

Županija verovitiška. Osek (17400 lj.), kr. samostalno mesto in terdnjava na Dravi, ima gimnazijo, orožarnico, precej razvito obertnost, veliko parobrodarstvo in živahno kupčijo z deželskimi pridelki (goveja živina, volovske kože, žito i. d.). Djakovo z imenitno stolico starobosenske rimsko-katoliške škofije in pa s samostanom bos. francižkanov. — Žup. požeška. Požega (3000 lj.) na Orljavi se posebno peča z vino- in svilorejo pa s pridelovanjem tobaka; gimnazija, Pakrac, sedež pravoslavnega škofa in rojstni kraj slavnega Trenka, voditelja tu nabranih pandurov (rudečeplašnikov). — Žup. sremska. Ilok na desnem bregu Donave je sedež žup. oblasti. Vukovar na Donavi (5400 lj.) ima ribištvo in svilbrejo, živahno parobrodarstvo in trgovstvo. Po celej sremskej županiji pridelajo mnogo izverstne svile in dobrega vina.

Prirodnine. Plodne zemlje ima hervatsko-slavonsko kraljestvo okoli 88 % vsega poveršja, vendar je te le malo črez četertino (30 %) oravne. Pa tudi njivje je takō neenako razdeljeno, da Hervatsko zlasti zarad obširne Kraševine in malo razvitega kmetijstva prideluje komaj zase dosti žita, Slavonija ga pa še nekaj izvažā. Tu je pšenica, ondi pa turšica poglavitni pridelek; sejejo pa zlasti po Slavoniji tudi veliko sočivja. Sadjereja jim daje veliko dobička; posebno pa slovē češplje (slive), iz kterih kuhajo sliovico, in pa kostanji, kterih se po Slavoniji nahajajo celi gozdi. Enako velja o vinstvu. Primeroma nima nobena avstrijska



dežela toliko sveta zasajenega z vinsko rozgo kakor hervatska; in celo o srednjih letinah pridelujejo skoro 2260000 hektolitrov (4 milijone veder) raznovrstnega vina. Le škoda, da je vinarstvo še premalo razvito, drugače bi deželi dajalo premnogo dobička. Z gozdi zarasenege sveta ima dežela okoli 41% vsega plodnega poveršja. Razen gole primorske Kraševine se povsodi nahajajo lepe šume, zlasti hrastove, bukove in gabrove. Velika škoda pa bode deželi, da z gozdovi, zlasti pa s hrastovjem po večem silno nemarno gospodarijo. — Ker je travnatega sveta skoro povsodi malo, je tudi živinoreja na nizki stopinji, — pa tudi še premalo zanjo skerbé. Le prašičev redé skoro povsodi dosta, zlasti pa v Slavoniji, kjer se v neizmernem hrastovji z želodom živé. Tudi derzé dokaj ovac, zlasti pa se veliki posestniki pečajo z rejo španskih, za cesarice Marije Terezije vpeljanih „merinos“. Z bučelarstvom se povsodi zmerom z večim pridom pečajo, tako tudi s svilorejo, ki jim daje sicer le malo svile, a ta je tako neznano tenka in lična, da bi se, v boljših svilarnah spredeha, lahko merila z najlepšo svilo na svetu. Hervatsko redi tudi mnogo perotnine zlasti pa veliko pur. Okoli Oseka se dobiva po kalih in močvirjih mnogo pijavek za kupčije v druge dežele. — Kopa nin hervatsko-slavonsko kraljestvo nima veliko. Dobiva se posebno veliko žvepla v Radoboji, in bakra pri Samoboru, precej železa pri Rudah in nekaj rujavega premoga; marmora in zidavnega kamenja pa je na ostajanje na hervatskem primorji.

Obertnosti je prav malo v deželi in še ta podeluje skoro samo domače pridelke. Primeroma posebno malo je velikih tovaren, nekaj več pa rokodelnic. Imenitne so ob morji ladijedelnice in nekatere večé rokodelnice, ki izdelujejo razno blago za opravo ladij. V tem oziru pred vsemi slové Reka, ki pa ima tudi velike mline, papirnice in fabrike za kemijsko blago, milarnice i. d. Zagreb izdeluje posebno izverstno belopersteno lončenino, železnino in usnjino. Tudi stekla mnogo naredé, zlasti pa v velikih steklarnicah v Zvečavu in Osredku. Na malo narejajo doma ali pa v majhnih rokodelnicah tudi nekoliko platna in debelega sukna, žganje (slivovico) in lesenino.

Vvozna kupčija je majhna, ker razen primorskih mest druga dežela potrebuje le malo tujega blaga, prekomorskih pridelkov in obertnijskih izdelkov. Izvažajo pa razne deželne surovine ali napolizdelke, n. pr. žito, les, zlasti doge za sode, žveplo, baker, cunje, vino, slivovico, suhe češplje, kože, prašiče in nekaj druge živine. Zeló znamenita za deželo je prevozna kupčija, ktera se bode, kakor tudi izvozna kupčija še silno pomnožila, ko se bode v kraljestvu napravilo več dobrih občil, ktera je bodo vezala z morjem in s sosednjimi deželami. Prevažne bodo v tem obziru železnice, ktere zidajo od Oseka čez Požego v Reko in od te čerte poprek proti severju na Ogersko in pa proti jugu na Turško in Dalmatjnsko.

Šolstvo je še precej zanemarjeno. Ljudskih šol je okoli 500 po deželi, a te so po večem slabo uravnane in le malo obiskovane. Gimnazij je primeroma veliko (8) zeló premalo pa realk. V Zagrebu je pravna

akademija, ki bi se vsled ustanovitve imela prestrojiti v vseučilišče trojedne kraljevine.

### Kraljestvo dalmatinsko.

128□ miriametrov (232□ milj); 443000 ljudi, ki so po večini katoličani, razen 78000 pravoslavni kristjanov in 230 Židov; po rodu in jeziku so skoro vsi Serbohervatje, le po nekterih primorskih mestih je raztresenih okoli 18000 Italijanov. Meje in gostost ljudstva?

Dalmacija je med vsemi avstrijskimi deželami najdalje proti jugu raztegnjena. Prostira se namreč na vzhodnem obrežju jadranskega morja tako, da je čim dalje proti jugu tem ožja. Na dveh mestih prodere celó turški svet dalmatinsko terdnino ter sega noter do morja. Zato je dalmatinsko kraljestvo razdeljeno v tri kosove, katerih južna dva obsegata primeromo le malo sveta, a južni kos (avstrijska Albanija) še dosta manj nego srednji (pokrajina nekdanje dubrovnške republike). Gledé na navpično izobrazbo se cela Dalmacija prišteva kraški tvorini; nareja namreč precej visoko in golo stopnjevino, ktera se z najviših gor (napačno dinarske Alpe imenovanih) spušča do morja in se tu nadaljuje po mnogih otokih. Znamenite gore so Velebić ob desnem bregu Zermanje in Urliške gore z razrastkom dinarskim (1600 — 1800 m.), ki dela mejo med staro Dalmacijo in turško Bosno. Tudi obrežne gore, ki skoro povsodi silo stermo v morje propadajo, nosijo razna imena. Na njih stoji tudi Orjen (1900 m. = 6000'), najviši verh dalmatinski; dve drugi imenitni njih slemeni ste Biokovo (1766 m. = 5580') in Mosor (1339 m. = 4230'). Najimenitnejši dalmatinski otoci, po poveršji celini po polnem podobni ter ravno tako stermo iznad morja vzdigneni, so od severja proti jugu: Rab (Arbe), Pag, Dolgočka loka (Insula lunga ali grossa), Brač (Brazza), Hvar (Lesina), Vis (Lissa), Korčula (Curzola) in Mlet (Meleda).

Na vsej zahodni strani obliva jadransko morje Dalmacijo, v ktero se ob 112 miriametrov dolgem, po večem zeló stermem obrežju zajeda v mnogih zalivih in več izverstnih velikih pristaniščih (gl. str. 122). Med malimi brežnicami so najznamenitejše od severja proti vzhodu: Zermanja, Kerka, Cetina in Neretva. — V kraških kotlinah in ponikvah se rada narejajo od potokov in napetih podzemeljskih vod začasna jezera, ki se otekajo po podzemeljskih votlinah in cevih ter večkrat po polnem vsahnejo (n. pr. bokanjsko in rastoško jezero). Dosta večé (čez 29□ kilometrov) je vransko jezero blizu morskega obrežja; podzemeljski vodotoki je neposredno sklepajo z morjem, zato ima tudi slano vodo. — Podnebjé je v Dalmaciji toplo, najtoplejše v celem cesarstvu; ločijo se pa zeló niži in primorski kraji od viših in gorskih.

Deželna ustava in uprava. Dalmatinski deželni zbor v Zadru šteje 43 članov; ti so: nadškof zaderski, 10 poslancev izbranih po onih, ki največe davke plačujejo, 8 iz mest, po 1 iz 3 kupčijskih in obertnjskih zbornic (v Zadru, Spletu in Dubrovniku), 20 iz kmetskih

občin. V državni zbor na Dunaji pošlje Dalmacija 9 zastopnikov, izmed katerih izvolijo 1 v državno delegacijo. — Najviša upravna gospodska v deželi je namestnija v Zadru, ktereje je podrejenih 12 okrajnih glavarstev.

Mesta. Zader (7000 lj.), dobro uterjeno primorsko mesto na precej pustotni in brezvodni kameniti poljani. Zidan je po beneški šegi ter ima ozke ulice. Porta maritima (morska vrata) je sestavljena iz ostalin nekega rimskega slavoloka; vrata na suhi strani so mojstersko delo beneške zidave. Med cerkvami, ki se po starosti in romanski zidavi odlikujejo, je stolna nadškofja cerkev iz začetka 13. stoletja (Henrik Danolo). To glavno deželno mesto ima nadškofa in gerškokatoliškega škofa, višo gimnazijo in nižo realko, knjižnico, več rozoljarnic in precej živahno kupčijo. — Šibenik, prelepo zidan na sternih grških na bregu malega zatoka, v kterege se izliva Kerka; peča se posebno z ribištvo in vinstvom. Nad starim tergom Skradinom dela reka Kerka prelepe slapove. Nin (Aenona) z rimskimi starinami. Knin, znamenita terdnjava na gorenji Kerki.

Splet (11000 lj.), največe mesto v Dalmaciji. Staro mesto današnjega Spleta je bilo postavljeno v obzidje velikolepnega grada, kterege je dal zidati cesar Dijoklecijan 1. 304 po Kr. na klinu zemlje, ki se od Solina (Salona) izteguje v morje. Škofja stolna cerkev, ki hrani kosti sv. Dujma, učenca sv. Petra in prvega škofa solinskega, bila je nekdanj rimski malikovalski tempelj; kerstilnico v njej pa imajo nekteri za Dijoklecijanov mavzolej. Tu je tudi cesarski muzej za starine, ki hrani vse, kar se je na mestu starega Solina doslej imenitnega izkopaló. V tem kupčijskem mestu s prijetno okolico je viša gimnazija in realka z mornarsko šolo. Trogir (Trigonium) s stolno cerkvijo, ki je najlepša izmed vseh dalmatinskih cerkva, prideluje mnogo vina, sadja, mandeljnov in olja. Sinj ima gimnazijo in živahno kupčijo s Turki (zlasti v mejnem mestu Belem Bregu, kjer je vsak četertek zeló obiskovan bazar (terg). Verlika z zdravilnimi toplicami ima v okolici najimnitnejšo podzemeljsko jamo v Dalmaciji.

Dubrovnik (5000 lj.) stoji tik morja ter je opasan z branišči in zidanimi starinske zidave. Nekdanj je bilo to mesto, v katerem je še sedaj mnogo starih vlastelskih rodbin, samostalna republika, a v začetku tega stoletja so se je polastili Francozi ter jo s pokrajino vred združili z drugo Dalmacijo. Med poslopji se posebno odlikujejo škofja stolna cerkev, jezuitovski samostan, zlasti pa gosposkina hiša (il Palazzo) in colnija (la Dogana). V 16. in 17. stoletji je tu posebno cvetlo jugoslovansko slovstvo. Gundulić († 1638), Bošković († 1787) slavni zvezdoznanec. — Bližnji Gruž (Gravosa), ki stoji ob varni zanožini morskí, je dubrovniško pristanišče. Ston na polotoku Pelješci z velikanskimi solinami.

Kotor (2000 lj.) stoji sredi visokih golih hribov prav v kotu prečudno izpeljanega zaliva imenovanega „ušće kotorsko“ (bocche di Cattaro), ima gimnazijo in živahno kupčijo s Černogorci. Najjužnejše mesto dal-

matinsko je Budva (1000 lj.), najjužniša terdnjavica avstrijska pa Kastel-Lastva.

Med otoki je Brač največi ter ima tudi največ ljudi (16000). Dobro zarasen ima obilo lesa, vina, olja i. d. Vis z izvrstno vinorejo posebno slovi po bitki na morji leta 1866. Tudi Mlet in Korčula se posebno pečata z vinstvom.

**Prirodnine:** Dalmacija stoji sicer na prvi stopinji lestvice onih avstrijskih dežel, ki imajo primeroma največ plodnega sveta, ima ga namreč nad 97% vsega poveršja; a ta številna razmera je le zato tako ugodna, ker se po avstrijskem katastru njemu prištevajo tudi najslabjši pašniki. Ti zavzemajo veliko večino, namreč čez 59% plodnega sveta in vendar niso družega nego nerodoviten kamenit svet ali griža, na kateri semtertje razna zelišča in germiči iz tal šterlé. Poljedelstvo, ki razen živinoreje, brodarstva in kupačije Dalmatince živi, je zarad naravnih in društvenih vzrokov na silo nizki stopinji in daje le pičlo dobička. Vse polje meri malo čez 21 miriametrov (18%), pa še to je med nepri- merno veliko lastnikov razkosano in vendar prav slabo obdelovano. Naj več še pridelajo turšice in ječmena. Poglavitna pridelka dalmatinske dežele sta pa vino in olje, zraven pa še sladko sadje, smokve, mandeljni, rožiči in višnje (maraske). Vinogradi zavzemajo primeroma jako veliko sveta, namreč okoli 8 □ miriam. (5½%) ter bi pri zboljšanjem gospo- darstvu in razvitem vinarstvu dajali deželi, kakor je po podnebji in legi ugodna vinski rozgi, zelo veliko dobička. Oljka raste po otocih in poleg nizkega obrežja morskega ter daje preveliko precej dobrega olja za kup- čijo v tuje dežele. — Ker travniki komaj 1½ □ miriam. merijo, ima dežela primeroma zelo malo goveje živine, in še ta je kaj neznatnega plemena. Ima pa Dalmacija v Avstriji primeroma največ ovac (leta 1870: 674000 glav), ki se živé v dišečimi zeliščih ubornih gorskih pašnikov; vendar njih volna ni kaj lična in se rabi po večem za domačo nošo ali se pa po nizki ceni prodaja v tuje kraje. Med avstrijskimi deželami ima Dalmacija največ koz, ki zaraščanju in pogozdovanju Krasa neizmerno škodujejo. Veliko deržé tudi mezgov in oslov, s kterimi večidel po slabih potih in stezah tovorijo. Precej znamenita je uže sedaj sviloreja, ki od leta do leta zelo napreduje, ker vlada in kmetijska družba v Zadru po- sebno skerbite, da se vsako leto nasadi tisoč in tisoč murb. Dežela ima vse pogoje, da jej bode pri neustavljenem razvitku čez nekaj let svilo- rejstvo dajalo neizmerno dobička. Pri umnejšem gospodarjenji bi se lahko napravilo dosta več preokusnega medu in lepega voska. Ribištvo daje prebivalcem ob morskem bregu najboljnejši živež. — Kakor vse kraške dežele je tudi Dalmacija raznih rudnin jako uboga, da, naj- bolj uboga med vsemi avstrijskimi deželami. Primeroma največ vred- nosti ima morska sol, ki se napravlja v Stonu in na otokih Pagu in Rabu. Ker se množina soli, ki se je pridelala, največ ravna po vre- menu, dobiva se je eno leto več, drugo pa manj (leta 1863: 10·2 mil. kgr. = 204000 c.), l. 1869: 3·4 mil. kgr. = 68000 c.). Kamenje, ki ima asfalt v sebi, lomijo na več krajih, posebno na otoku Brači in po

vzhodnem pobočji gore Mosorske. Kamenja za zidanje je povsodi na ostajanje. — Obertnost kaže tako malo napredka, kakor v nobeni drugi deželi avstrijski; hvale vredno je le tesanje ladij, s katerim se skoro vsi primorski kraji pečajo; posebno razvito je v Gruži in Korčuli. Izversten je vinski ocet (kis) dalmatinski, kterega bi pri umnejšem gospodarstvu veliko več lahko naredili. Dobro je tudi raznoverstno žganje, posebno pa zaderski maraskin, kterega iz višenj (marask) kuhajo. Usnje in usnjino izdelujejo v Kotoru, Spletu in Dubrovniku, po kmetih tudi nekaj drugega blaga, pa le za domačo potrebo.

Kupčija je zlasti v primorskih mestih precej živahna; najbolj cvete v Spletu, potem pa v Dubrovniku, Zadru in Kotoru. Vvažajo se razni obertnijski izdelki in poljski pridelki za živež, goveja živina in prašiči (teh v Dalmaciji najmanj redé med vsemi avstrijskimi deželami). Izvažajo se domači pridelki: vino, olje, sladko sadje, volna, neustrojene kože, ribe, nasoljeno suho meso, žganje (rozolija), morska sol. Tudi prevozna kupčija, ki po večem pošilja blago od morja na Turško in iz Turčije k morju, daje deželi obilo dobička.

Šolstvo kakor vsa duševna izobraženost dalmatinskega ljudstva je še na zelo nizki stopinji; nad njo se je nekoliko povzdignilo le prebivalstvo primorskih mest. Ljudskih šol je okoli 230, veliko premalo za zelo razširjeno deželo; pa še te bile so dosedaj kaj slabo uravnane in še slabeje obiskovane. Primeroma veliko je srednjih šol v deželi: više gimnazije so v Zadru, Spletu, Sinji in Dubrovniku, štirirazredne realne gimnazije so v Kotoru (z mornarsko šolo), v Korčuli (z obertnijsko šolo) in Šibeniku; v Spletu je ena viša realka, v Zadru pa niža.

### Vojaška krajina.

298 □miriametrov (537 □milj); 1023000 lj.\*), kterih je 38,6 % katoličanov, 58,5 % pravoslavnih kristjanov, ostali so protestantje in Židje; po rodu in jeziku je 85 % Slovanov (Serbohervatov) 12 % Rumunov, ostali so pa nemški in drugi naselniki. Meje in gostost ljudstva?

Vojaška krajina, na raznih krajih različno široka, se izteguje od jadranskega morja do Erdelja. Gledé na navpično izobrazbo njenih tal je po nekoliko gričevje in visoka planota, po nekoliko pa ravna nižina. Na zahodni strani jo pokriva Kras, iznad kterega se vzdigujejo precej visoka vzporedna slemena: Velika in Mala Kapela in Pleševica (Belolašica 1533 m. = 4850'); primorsko sleme zelo sterno propada k jadranskemu morju, ter se zlasti ob dalmatinski meji Velebić imenuje. Na vzhodni strani so Karpati ob Erdelju sem do Donave v raznih panogah razraseni. Drugodi je po Vojaški krajini razprostrta podonavska in zlasti posavska nižina, semtertje zelo močvirnata, drugače

\*) Glej opombo na str. 197. Tu je odbitih prej omenjenih 72 $\frac{1}{2}$  □m. Hervatsko-slavonska Vojaška krajina ima tedaj še 282 □milj in 581000 ljudi, ki so brezizjemno Slovani; kolikz je banatsko-serbska Vojaška krajina in kolikz ljudi ima?

pa kaj rodovitna, — Razen primorske Kraševine visi ves drugi svet po Savi in Donavi k črnemu-morju. Med majhnimi brežnicami, ki v jadransko morje deró, je najznamenitejša presihajoča Lika. Donava teče od Petrovaradina do ustja savskega (Zemuna) prek Vojaške krajine, dalje jo pa do stare ali turške Ršave meji proti kneževini serbski. Plovna Sava seka s kratkim tekom hervatsko-slavonsko Krajino, po tem pa teče v zelo razvitem vodotoči na krajinsko-turški (bosensko-serbski) meji do izliva v Donavo. Sava sprejemlje v sebe na hervatski meji plovno Kolpo z Glino, na bosenski meji pa mejno Uno. Dalje teko v Krajini vsaj po nekoliko tudi Tisa in Tamiš, Karaš in Nera. Jezer (razen nekaj mlakuž) nima Vojaška krajina, več pa rudnic, med katerimi so najimenitnejši žvepleni vrelci v Mehadiji. — Podnebje je toplo in v obče rastlinju in živalstvu ugodno, le močvirnati globoki kraji imajo po leti kaj nezdravo okuženo sapo; po primorski Kraševini pa po zimi rada brije huda burja, po leti pa pritiska silna vročina in suša.

Deželna uprava. Vojaška krajina se upravno deli v hervatsko-slavonsko in v serbsko-banatsko poveljstvo; sedež tega poveljstva je v Temišvaru, onega pa v Zagrebu. Dalje se deli v polkovnije ali okraje posameznih regimentov, polkovnije pa zopet v stotnije. Razen 10 mest, tako imenovanih prostih vojaških občin, je vsa uprava po polnem vojaška.

Vojaška krajina se je bila ustanovila malo po malo s tem namenom, da bi državno mejo proti Turkom neprestano po vojaško branila. Temu namenu služijo vse naredbe in naprave v tej deželi. Versta stražnic ali čardakov, razstavljenih poleg meje državne, se imenuje kordon, na katerem vedno stražijo zdaj eni, zdaj drugi Krajinci. V vsaki stražnici je po več mož, po 4, po 8 ali po 12, tako da na celem kordonu po manjši ali večji nevarnosti stoji 5000, 7000 do 11000 mož. Navadno je Krajinec po en teden v vojaški službi, po 2 tedna pa doma pri svojem gospodarstvu. Razen prostih vojaških občin živé vsi Krajinci v hišnih občinah, t. j. v patrijarhalno zedinjenih rodovinah (zadrugah) pod enim izvoljenim gospodarjem (gazda) in eno izvoljeno gospodinjjo (gazdarica). Vse premakljivo in nepremakljivo posestvo in ves pridobitek jim je skupna lastnina, s katero se oskerbuje zadržno gospodarstvo in preživi vsa zadruga. Vsi sposobni možki posestniki morajo pod orožjem služiti: v orožji se vaditi, čuvati in braniti deželno mejo in skerbeti za notranjo varnost, kedar je treba, pa iti tudi zunaj dežele za cesarja v boj. Teh dolžnosti je oproščenih 10 prostih vojaških občin, ki imajo tudi svojo nevojaško gosposko. Te občine, nekaj večja mesta so: Bag, (Senj), Petrinja, Kostajnica, Brod, Petrovaradin, Karlovci, Zemun, Pančevo in Bela Cerkev.

Mesta. Hervatsko-slavonsko poveljstvo šteje 8 polkovnij. Ličanska polkovnija: Bag, malo primorsko mesto s svobodnim pristaniščem. Gospič s štabom polkovskim. — Otočanska polkovnija. Otočec s štabom polkovskim. Perušić in Studenec imata velikolepne jame s kaptnikom. Senj s pristaniščem ima gimnazijo in škofa. — Ogulinska polk. Ogulin, sedež polkovskega štaba. — Slunjska polk. Slunj s starim trdnim gradom; štab je v Karlovci. Marijin dol in okrajina

Uskokov, mala kosa ( $2\frac{1}{2}$  □ miriamet. s 10800 lj.) te polkovnije, ki sta ob kranjski meji, sta uže prišteta Hervatskemu. — Perva in druga banska polkovnija: Glina zelo kupčuje s prašiči. Topovsko s toplicami. Petrinja s štabom II. polka. Kostajnica na Uni, glavno mesto za privoz turškega blaga. — Polkovnija gradiška. Stara Gradiška, terdnjava na Savi; Nova Gradiška, sedež polkovskega štaba. — Polkovnija brodska. Brod ob Savi, mesto z živahno kupčijo. Vinkovci, sedež polk. štaba, imajo višo gimnazijo.

Banatsko-serbsko poveljstvo šteje 4 polkovnije in titelski bataljonski okraj. Polkovnija petrovaradinska. Petrovaradin (3700 lj.) na desnem bregu Donave je ena izmed najmočnejših terdnjav v vsem cesarstvu. Bitka l. 1716. Karlovci (4400 lj.) na severnem pobočji Fruške gore, sedež patrijarha in mitropolita vseh pravoslavnih kristjanov v našem cesarstvu, ima izverstno vinorejo. Mir l. 1699. Zemun (8800 lj.) v zakotji Save in Donave je glavno skladišče za avstrijansko-turško kupčijo. Mitrovica na Savi je sedež polk. štaba; blizu Mitrovice so razvaline rimskega mesta z imenom Syrmium, po katerem se vsa ta pokrajina še dan današnji imenuje Srem. — Titel na Tisi je središče dotičnega bataljonskega okraja. — Polk. nemško-banatska. Pančevo (12800 lj.), ima višo realko, svilorejo in živahno kupčijo s Srbijo. — Serbsko-banatska polk. Bela Cerkev (6600 lj.) se ponaša z izverstnim svilarstvom in vinstvom. — Polk. rumunsko-banatska. Stara Ršava, terdnjava na Donavi ima živahno kupčijo in mnogo rimskih ostalin. Ruska, edini znamenitnejši rudnik Vojaške krajine s premogom in svinčeno rudo, ki ima v sebi tudi nekaj železa in srebra. Mehadija s toplicami.

Prirodnine. Ker je v Krajini dosta poveršine močvirnate in grižaste ali skalnate, ima vsa le 79% plodne zemlje. Te je komaj četrta oravnega polja, ki se pri ondešnjih zadružnih in vojaških razmerah le slabo obdeluje; zato ne rodi dosti žita za domačo potrebo. Poglavitni pridelek je turšica, po tem pa pšenica in oves, reš in ječmen; napravijo pa tudi dokaj konoplje in prediva in veliko tobača. Z vinstvom se povsodi pečajo, pa ni nikakor razvito; primeroma najboljša vina dajo Karlovci, Bela Cerkev in Mehadija. Veliko imajo tudi sadja, zlasti pa češpelj, iz katerih žganje (slivovico) kuhajo. Prelepi gozdi še sedaj pokrivajo nad tretjino (35%) plodnega sveta; veliko naj pripravnišega lesa dajo posebno preobširni hrastniki ob Savi in Kolpi. — Klaje sicer veliko napravijo, vendar je njih živinoreja na zelo nizki stopinji. Konjev derže primeroma kaj veliko, a le sremski so nekaj več vrednosti. To isto velja tudi o goveji živini in o drobnici. Zelo se pa pečajo z rejo prašičev, katerih mnogo na tuje prodajo. Sviloreja se širi od leta do leta. Zelo razširjeno bučelarstvo jim daje preobilo voska in medu. Po močarinah močno lové pijavke za kupčijo v tuje kraje. — Kovinskih in drugih inenitnih rud nima Vojaška krajina, le semtertje dobijo nekoliko železa, svinca in malo malo srebra; tudi premoga je jako malo.

Obertn osti skoro nikake ni; le v prostih mestih je precej rokodelnic za usnje in debelo sukno; drugače pa po vojaških zadrugah

ženske natko dosti pertenine in sukna za malo domačo potrebo. Po nekterih krajih narejajo v malem razno lončenino in lesenino, tudi je precej majhnih žganjarnic po deželi. V primorskih mestih (v Senji) in ob Savi (v Jasenovci) so ladjedelnice.

Kupčija notranja je majhna; vvaža se sol in žito in nekaj malo obertnijskih izdelkov, izvaža pa zlasti les in živina. Bolj živahna je prevozna kupčija, ki po večem pošilja obertnijske izdelke avstrijskih dežel v Turčijo in dolenje Podonavje, od tod pa dobiva razne surovine za fabrike našega cesarstva.

Šolstvo. Res je mnogo ljudskih šol v deželi, namreč okoli 870, a duševna izobraženost ljudstva je le majhna, ker vojaške razmere močno zaverajo naravni njen razvitek. Izmed srednjih šol so više gimnazije v Karlovcih, Vinkovcih in Senji, viši realki pa v Pančevu in Rakovci.

## II. Deržave nemškega cesarstva.

Nemško cesarstvo meri 5403 □ miriametrov (9812 □ milj) ter šteje 41058000 ljudi, obsega pa teh-le 26 samostalnih deržav:

	□ miriam.	prebivalci $\frac{1}{12}$ . 1871.
Kraljestvo prusko . . . . .	3480	24693000
„ bavarsko . . . . .	759	4861000
„ saksonsko . . . . .	150	2556000
„ vrttembergško . . . . .	195	1818000
Veliko vojvodstvo badensko . . . . .	153	1461000
„ „ hesensko . . . . .	77	853000
„ „ Meklenburg-Šverin . . . . .	133	557000
„ „ „ Strelic . . . . .	27	97000
„ „ Saski Weimar . . . . .	36	286000
„ „ oldenburško . . . . .	64	317000
Vojvodstvo brunšviško . . . . .	37	312000
„ Saski Meiningen . . . . .	25	188000
„ „ Altenburg . . . . .	13	142000
„ „ Koburg-Gotha . . . . .	20	174000
„ anhaltsko . . . . .	23	203000
Kneževina Schwarzburg-Rudolstadt . . . . .	10	75000
„ „ Sondershausen . . . . .	9	67000
„ Waldeck . . . . .	11	56000
„ Reuss-Greiz . . . . .	3	45000
„ „ Schleiz . . . . .	8	89000
„ Lippe-Detmold . . . . .	11	111000
„ Schaumburg-Lippe . . . . .	4	32000
Svobodno mesto Ljubek . . . . .	3	52000
„ „ Brema . . . . .	3	123000
„ „ Hamburg . . . . .	4	339000
Deržav. dežela: Alzacija-Lorena . . . . .	145	1549000



Ustava nemškega cesarstva. Postavna podlaga temu cesarstvu so pogodbe, ktere je pruski kralj sklenil v imenu zedinjenih držav severnonemških s hesenskim in badenskim velikim vojvodstvom (15./11. 1870), skraljestvom bavarskim (23./11. 1870) in pa virtemberžkim (25./11 1870). 16. aprila 1871 je bila oklicana ustava cesarstva vseh zedinjenih nemških držav. Pruskemu kralju je podelila naslov „nemški cesar“, ki se podeduje v kraljevi rodovini pruski (18./1. 1871). Postavodajalno oblast deli cesar z državnim zborom, ki sedaj šteje 382 članov, v posameznih državah po številu njih ljudstva izvoljenih. Izverševalna oblast pa je prideržana samemu cesarju, oziroma zaveznemu svetovalstvu, v katerem imajo zedinjene države (razen Alzacije-Lorene) skup 58 glasov. — Posamezne države imajo za se posebne ustavne zборе, ki z dotičnim oblastnikom določujejo vse postave, kolikor se te ne dotikajo zedinjenega cesarstva.

Prebivalcev je po veri 24900000 (62  $\frac{0}{10}$ ) protestantov, 14564000 (36  $\frac{0}{10}$ ) katoličanov, 500000 (1·2  $\frac{0}{10}$ ) Židov in še nekaj drugovernikov; po narodnosti (jeziku) je 36 milijonov (90  $\frac{0}{10}$ ) Nemcev, 2800000 Poljakov, 140000 lužiških (severnih) Serbov, 60000 Čehov (vseh Slovanov je 7  $\frac{0}{10}$  vseh prebivalcev), 150000 Litovcev, 150000 Dancev, ostali so pa Francozi. Meje in gostost ljudstva?

Po navpični izobrazbi je Nemško na severji nizka ravnina, po srednjih straneh gorat svet, na jugu pa visoka planota, ktera je semtertje s sredogorji preprežena ali ž njimi omejena. Nemška nižava na severji je razprosterta med dolenjo Vislo in dolenjim Renom ter se po rekah, od juga proti severju tekočih, deli v 3 predele, ti so: 1. slovansko-nemška ravnina od Visle do Labe, 2. saska od Labe do Emse in 3. dolenjerenska med Emso in dolenjim Renom.

Slovansko-nemška ravnina je največa med rečenimi predeli ter na vzhodni strani, kjer v rusko nižavo prestopa, najbolj široka, kajti tu ste baltiško morje na severji in sležko pogorje sudetsko na jugu najdalje vsaksebi razmaknjeni. Prek nje derži iz ruske nižave od vzhoda proti zahodu v razvitem loku uralško-baltiški herbet, primeren nekoliko napeti (izbočeni) progi zemeljski, na kterej so semtertje neznatni griči in holmci razstavljeni. Ta zemeljski herbet poprek okoli 10 miriam, širok, je če dalje proti vzhodu nižji ter je k večemu 65 do 140 metrov nad nižino vzpet. Le posamni griči, n. pr. Siski hrib (320 met.) in Goldapski grič (280 m.) nekoliko više kvišku molé. Deli se v prusko-pomorski herbet (od Visle do Odre), meklenburški (med Odro in Stepenico) in holstein-schleswižki (od Stepenice do Jütlandije). Bolj na jugu se tudi na Pruskem nahaja podaljšek južnoruskega herbta (uralo-karpatskega), ki se, dosta bolj razdert in neznamen, v posameznih delih imenuje Tarnoviške višine (na desni strani srednje Odre), Mačji griči in Sprevskiles (na levi Odri) in Flaming (na desni strani srednje Labe). Med tema herbtoma je razprosterta peščena, pa precej rodovitna nižina, na kterej je semtertje posejanih neštevilno velikih in malih jezer. Mnogo teh jezer z ravnimi peščenimi bregovi med seboj sklepajo reke, n. pr. Havela, Spreva, ali je

pa globoki, plovni prekopi vežejo. Tudi severni zemeljski herbet je posejan z neštevilnimi jezeri in jezerci, katerih preobilna voda se odteka po rekah brežnicah naravnost v baltiško morje, ali pa po dotokih leze v Vislo, Odro in Labo.

Saska ravnina, tako imenovana po nekdanjih Sasih, ki so sperva le todi bivali, sega na jugu do nemškega sredogorja. Nje severna stran je le malo vzpeta nad gladino nemškega morja, katero ob plimi navadno pokriva dolgo versto nizkih otokov in sipin, s katerimi je njeno obrežje obdano. Za temi otoki in sipinami se razprostirajo globoke ravnine mastne zemlje, katero so reke nanesele z viših krajev. Te prerodovitne ravnine so z nasipi zavarovane proti nenavadno visoko nastopajočemu morju ter rodé obilo žita ali pa sočne trave za živino.

Dolenjerenska ravnina ima saski enake lastnosti: Pred nizkim peščenim obrežjem stojé ravni otoki; za peščenim robom so razprosterte rodovitne ravnice ali pa obširne mahovine in močarine.

Reka Men loči gorato višavo srednje Nemčije od visoke planote južne Nemčije. Visoka planota južne Nemčije, po večem čez Bavarsko, Virtemberžko in nekoliko tudi čez Badensko razprosterta, je poprek 200 do 550 metrov nad morjem vzpeta. Najbolj ravna in najniža je na obeh straneh Donave, zlasti med Tirolskim in Donavo, koder se navadno imenuje bavarska planota. Dosti viša je švabska planota, na zahodni strani od bavarske; najviša pa je palatinatska in frankovska med Donavo in Menom. Na jugu derži švabska planota do bodenskega jezera in do Rena, prek katerega prestopa v švajcarsko planoto; Bavarsko pa je zagrajeno s tirolsko-bavarskimi Alpami, ktere se po rekah v več gorstev razderte vanjo iztergajo z raznimi srednjimi in nizkimi gorami. — Ob povirji Donave stoji Črni les od pravokotnega kolena renskega do Nekarja. To pogorje, na vse strani po nepripravnih grapah razderto, ima na zahodni strani jako stermo pobočje v gorenjerensko nižino, na vzhodno stran pa le polagoma prestopa v gorenjedonavsko planoto. Njegovi verhovi so gladko okrogli in po polnem zaraseni, tudi so na južni polovici dosta viši nego na severni (Feldberg 1500 m., Belchen 1414 m.). — Med dolenjim Nekarjem in Menom je razprostert Odenwald, katerega poprečna visokost komaj 480 metrov iznaša. — Prek srede gorenjedonavske planote derži nizko pa široko pogorje, ki se v obče nemški Jura imenuje. Od Rena (Bazil) do Altmüle je med Donavo in Nekarjem razprotert švabski Jura, okoli 15 miriametrov dolg in poprek 520 metrov visok. Najvišemu njegovemu delu, ki ima le malo vode ter je slabo naseljen in obdelan, pravi ondoto ljudstvo Švabska ali Pusta Alpa (Schafberg 1016 m.). Od Altmüle dalje proti severovzhodu vleče v velikem loku do Mena frankovski Jura, ki ima globoko vderte doline z golimi kamenitimi nazdolji. Njegov široki in ravni herbet leži poprek 500 metrov nad morjem in komaj 150 metrov nad sosednjo donavsko planoto. — Na vzhodu zagraja bavarsko-palatinatsko planoto Česki les (Šumava, gl.

str. 101 in 167). Ž njim vzporedno je niže predgorje med Donavo in Režno; to je Bavarski gozd (Klingerberg 1220 m.) z nizkimi slemenimi in okroglimi verhovi. — Onostran Mena je po večem po poveršji malih nemških deržav razprostrto gričevje sredo- in severonemško. Na povirji Mena stojé Smrečine, zeló enako daleč od severne (morske), vzhodne, južne severovzhodne nemške meje. Ta znameniti zeló razraseni sklop moli z najvišim verhom (Snežnikom) komaj 1060 metrov nad morje. Razen Mena iz Smrečin izvirajo tu tudi Naba, česka Ogra in turinška Salá. — Od Smrečin na vzhodno stran do Labe derže Krušne gore (gl. str. 168), ki s severnimi razrastki in predgorji pokrivajo večí del saksonskega kraljestva. To predgorje, po večem gosto naseljeno in dobro obdelano pa z mnogimi vzporednimi rekami močeno, je sasko gričevje. — Sudeti (gl. str. 168 in 174) so le z vzhodnimi pobožji in severnimi razrastki na nemški zemlji, namreč v saskih Lužicah in zahodni in južni pruski Sleziji. — Od Smrečin proti severozahodu derži med Salo in Menom Frankovski gozd, zeló široka valovita in dobro zarasena planota, ki je okoli 500 metrov nad morjem vzpeta. — Tega se na severozahodu derži 15 miriam. dolgi in na jugu okoli 4 miriam. široki Turinški gozd; tudi njegovo sleme je ploščnato in široko, na severnem konci pred Vero pa bolj ozko in pogorju podobno. Veliki Beerberg (995 m.) je najviši njegov verh. Obdajajo ga niži griči ter posredujejo prehod v bližnje planote, ki so razprostrte na vseh straneh. Frankovski in Turinški gozd sta razrasena po večem po poveršji malih saskih ali turinških deržavic. — Med doleno Salo in Lejno se v severozahodno mer vleče 10 miriam. dolgi in precej široki Harz. V severnem slemenu, ki ima precej sterma pobožje v nemško nižino, stojé njegove glavne višine, med njimi tudi mnogo imenovani Brocken (1140 m.), najviši hrib v severni Nemčiji. Harške višine slovó po lepem razgledu čez severno nemško planjavo, njedra njihova pa po obilnosti raznovertstnih rud. — Med gorenjo Lejno in Vezro je več malih ploščin in nizkih gričev, katerih najimenitniši je Solling (Moosberg, 510 m.); še niže je Vezersko pogorje, ki se sterma na obeh bregovih Vezre vzdiguje, v severno nemško nižavo pa bolj polagoma propada. — Na desni strani gorenje Emse se samčasti Tevtonski les (200 — 490 m.) vleče daleč v sasko planjavo; semtertje ima tri razločne herbte ter je po večem dobro obrasen, nasproti žalostni goljavi, „Senne“, ki je razprostrta na jugozahodnem njegovem podnožji. — Med hesenskimi gorami najznamenitejša je Visoka Rhön (920 m.) med frankovsko Salo, Vero in gorenjo Fuldo. — Na zahodni strani stoji na povirji Wettre in Nidde 786 metrov visoki Vogelsberg, mala okroglasta gorina, iznad ktere gladki stožki molé. — Na jugu stoji v pravokotnih zavojih Mena gora Spessart, široka gozdnata višina z okroglastimi verhovi, katerih najviši (Geiersberg) meri komaj 620 metrov nad morjem. Prav za prav je Spessart, skoro ves na severozahodni pokrajini bavarski, le po Menu odtergan kos Odewalda. — Na straneh srednjega Rena so od Mena navzdol razprostrte razne gore, ki se le semtertje znatno vzdigujejo nad valovito visoko

planjavo. Skup jim pravijo dolenjerenske Skrilavske gore, ker so po večem iz skrilavca sestavljene. Globoko vderti renski dotoki jih delé v več posebnih oddelkov. Ti so na desni strani Rena: Taunus, v obče tudi Višina zvana, je gorasta planota med Menom in Lano, ki na severno stran polagoma, na južno pa stermo propada. Veliki Feldberg (880 m.) je njen najviši veršac. Westerwald (Vesterski gozd) je valovita, okoli 535 metrov visoka ploščina med Lano in Sigo, ki skoro povsodi stermo propada proti Renu. Severozahodna končina te gromade zove se Siebengebirge (Sedmogorje), ki je sestavljeno iz mnogih nizkih stožkov ognjeniške tvorine (Oelberg 465 m.). Saurlandske (t. j. súdlandske) gore med Sigo in Ruro so tudi le široko razrasena gorska ploščina, poprek 200 — 260 metrov visoka, ki je nekoliko z lesom zarasena po večem pa s travo in praprotjo pokrita; lastne so jej ozke in jako globoko vderte doline in prebogati železni rudniki. Goli Astenberg (850 m.) je najviši veršac tega gorskega oddelka; vzhodni kos njegov se ob povirji Sige in Rure zove Rothaarsko ali Rotlager-sko pogorje. Najseverniši gorski oddelek na desnem Renu je Haarrstrang med Ruro in Lipo, bolj ozko in komaj 230 m. visoko gričevje, ki polagoma prestopa v nemško nižavo. — Na levi strani Rena so od severja proti jugu: Visoka Venn (t. j. mahovje), gola in okoli 650 m. visoka planota, na kateri se nahajajo obširne močarine. Eifel je valovita ploščina med Mozelo in Mozo, ki je po nekoliko gola, pusta in nerodovitna, semtertje pa tudi močvirnata; le tu in tam se prostira na njej bolj rodovitno berdje. Visoka Acht (754 m.) je najviši verh v visoki Eifeli. Med Mozelo, Renom in Glano je Hunsrück, zaraseno ploščasto pogorje: kterega najviša dela sta Hochwald (780 m.) in Idarwald (810 m. z Erbeskopfom). Od Nahe dalje proti jugu stojé Vogezi po polnem vzporedni s Črnim gozdom na Badenskem. Tudi oni propadajo stermo v gorenjerensko nižavo na nasprotni strani pa polagoma prestopajo v 230 do 260 metrov visoko lorensko planoto, primerno švabski planjavi na vzhodni strani Črnega gozda. Enako imajo na jugu najviše verhove, zarad okroglaste, gladke podobe „balone“ zване, n. pr. balon d'Alsace (1260 m.), balon de Sulz (1420 m.), balon de Ventron (1430 m.). Severna polovica Vogezev je dosta niža (450 m.) in bolj razrasena ter se na konci zove Hart s Kalmikom (680 m.). Pred Renom na zahod zavitim pa je razprosterto Palatinsko pogorje, Hartu po polnem enako; ki v Donnersbergu, najvišem svojem verhu komaj 690 m. kvišku moli. — Med Vogezi in Črnim gozdom je na obeh straneh Rena sprelepa gorenjerenska nižina; 10 do 45 kilometrov široka je ob rečeni reki nekoliko na Badenskem in v Alzaciji, nekoliko pa v Hesiji in bavarskem Palatinatu 26 miriam. od juga proti severju raztegnena. Skoro vsa je prav rodovitna; na straneh jo oklepa nekaj više ležeča stopnjevina, ki se tudi odlikuje po svoji veliki plodnosti. Jugovzhodni njen del je mnogo imenovani Breisgau, severni pa mogunska kotlina s prerodovitno Wetterau-o.

Dvoje morje obliva na severni strani nemško cesarstvo, namreč

nemško ali severno morje in pa baltiško. Nemško morje, preimenitno za veliko kupčijo nemških deržav z zahodnoevropskimi deželami in prekomorskimi zemljinami, oklepa ob 35 miriam. dolgem obrežju nemško (razen Oldenburškega le prusko) zemljo od ustja emskega do jütlandske meje pod Blavands-Hukom. To obrežje, po večem obdano s peščenimi otočiči, je nizko in ravno, semtertje peščeno, drugodi pa kaj rodovitno. Lež ob reških ustjih je nekoliko bolj razvito, ker se plimujoče ali razburkano morje rado zajeda v rahlo suho zemljo. Najznamenitejše zajede so: Dollartski zaton, ki ga je razdivjano morje več ko 50 sel in mnogo najrodovitišega polja pokončavši naredilo leta 1277 in 1287. Jadski zaliv je tudi postal še le v srednjem veku. Vezerski zaliv je le široko ustje Vezre, labski zaliv pa reke Labe. — Baltiško morje — sredozemsko morje severne Evrope — obliva nemško-slovansko nižavo (razen Ljubeka in Meklenburškega izključljivo Prusko) od Koldinga v Jütlandiji do ruske meje ter pospešuje promet nemških dežel z bogato Rusijo in skandinavskim svetom. To v ravni čerti okoli 95 miriam. dolgo obrežje je tudi po večem nizko in ravno, a dosta bolj razvito nego obrežje nemškega morja. Na zahodni strani leži več otokov, med katerimi najznamenitejša sta Alsen in Rujana. Na vzhodnem obrežju so pa morski valovi in močni veletoki napravili znane zemeljske kose. Največi zatoni zeló sladkega baltiškega morja ob nemškem obrežju so: Šlezviški zaliv, ljubeški zaton, Bodden ali greifswaldska zanožina, pomorski zaliv z velikim in malim zatopom pred ustjem reke Odre, gdanski zaliv z novim zatopom pred ustjem Visle in kurski zatop (po kurski zemeljski kosi od baltiškega morja ločen) pred ustjem Njemena.

Nemške dežele visé k 3 različnim morjem. Jugovzhodna tretjina visi po Donavi in njenih dotokih k črnemu-morju; zahodna stran in velika večina severne Nemčije se odteka po Renu, Emsi, Vezri in Labi v nemško morje; ostala vzhodna stran pa je po Odri in Visli naklonjena k baltiškemu morju.

a) Najimenitnejše nemške reke baltiškega pomorja (gl. str. 106 in sl.):

1. Njemen, iz Ruskega prišedši, ima le kos dolenjega teka in izliv v kurski zatop na pruski zemlji.

2. Pregola, precej velika reka brežnica, izvira z imenom Pisa v malem jezeru ob rusko-pruski meji ter se pod Kraljevcem izliva v novi zatop. Ta je postal leta 1510; nova zemeljska kosa ga loči od baltiškega morja, s katerim se le po vhodu pri mestu Pilavi meša.

3. Visla, iz Avstrijskega prišedši, preteka rusko Poljsko in nad mestom Torunom stopi na Prusko, kjer teče še 24 miriam. (ravno  $\frac{1}{4}$  vsega teka) daleč do izliva v gdanski zaton. Ta njen za velike reške ladije plovni tek loči pokrajino prusko v vzhodno in zahodno. Pred izlivom nareja veliko in kaj rodovitno delto, ker se deli v dve močni panogi: Nogat in Vislo. Nogat, na zadnje v 20 rokavov razcepljen se izliva v novi zatop, Visla se pa z nova deli v gdansko in staro Vislo (s 14 rokavi), ki se naravnost v gdanski zaliv iztekate. Večih dotokov

ne sprejemlje v sebe na Pruskem, mnogo pa malih potokov, ki večidel izvirajo iz jezer prusko-pomorskega herbta.

4. Odra je razen povirja in nekaj gorenjega teka vsa na Pruskem; teče namreč proti severo-severozahodu prek pruske Slezije, Brandenburga in Pomorja v veliki in mali zatop, katerega nizka, rodovitna otoka Uzedom in Volinja po večem zagrajata pred pomorskim zalivom. Gorenji nje tek je kratek ter se neha pri Ratiboru, kjer postane plovna; srednji sega do Glogova, kjer stopi po polnem v severno nemško nižavo. Ob dolenjem teku je polna globin in panog; med temi najiminitnejši ste stara Odra in Reglica, ki oklepate dolgo a ozko in rodovitno delto sredi predora skozi pomorski herbet. Njeni dotoki so na desni: Barča in Varta z Brosno in Notečem; na levi pa: kladška Nisa, svidniška Bistrica, Bobrova in lužiška Nisa.

5. Trava, s holsteinskega herbta prišedši, je mala brežnica, ki teče mimo Ljubeka v ljubeški zaton.

b) Najiminitnejše reke nemškega pomorja (gl. str. 106 in sl.):

1. Eider izvira v malih jezerih na holsteinskem herbtu ter teče po nižavi med Holsteinom in Schleswigom v nemško morje. Holsteinski ali eiderski prekop veže to vode bogato brežnico z kielsko morskoro zanožino.

2. Laba prodere med Rudnimi in Lužškimi gorami iz Českega v saksonsko kraljestvo, iz tega teče po večem na Pruskem proti severo-severovzhodu pod Hamburgom v morje. Na Saksonskem je njena dolina med malo visokimi hribi in berdi tako imenovane saksonske Švajce večidel ozka; pod Draždanami se pa zelo razširi in kmalu potem stopi reka v globoko nemško nižavo. Le na enem mestu — med Desovom v Anhaltu in Devinom v pruski Saksoniji — se jej nizke višine še zelo približajo, Fleming namreč na desni strani, najvzhodnejši odrasleki Harza pa na levi. Ustje ima skoro 1 miriam, široko in ker sega plima v njem čez 15 miriam, navzgor, nosi do Hamburga največe morske ladije; tudi dalje navzgor se vozijo veliki parobrodi po njej. Njeni dotoki na desni: Černa Elstra iz gorenjih lužških gor, Havola s Sprevo. — Vodnata Havola izvira iz jezer na meklenburžkem herbtu ter teče v zelo zavitem, na več mestih v jezera razširjenem vodotoči mimo Oranienburga, Spandaua, Potsdama in Brandenburga pri Havelbergu v Labo. Imenitnejši pa je njen pritok Spreva, ki izvira v lužških gorah ob česko-saksonski meji ter se po pruski nižavi mimo Budišina, Grodeka, Kotvice (Kotbusa) in Berolina tekoč pri Spandau-u izliva v Havolo. — Dotoki na levi: Moldava (postajajoča na Rudnih gorah s cvikovsko in freiberško Moldavo) in Sala (iz Smrečin) z belo Elstro in Unstrutjo.

3. Vezra postaja pri Mündenu iz izvirnih rek: Vera in Fulda. Vera izvira na najvišem herbtu Turinžkega gozda ter teče po rodovitni a le malo široki dolini med Rhönskimi gorami in Turinžkim gozdom proti severju, kjer se v pruski pokrajini hanoveranski steka s Fuldo, ki pride od zahodnega pobočja Rhönskega gorstva. Združena teče med

nizkim gričevjem po rodovitni, prijetni dolini, k večemu 5 kilometrov široki, do Vezerskega gorstva; to prek srede prodere in stopi skozi vrata vestfalska (porta westphalica) v globoko hanoveransko nižavo, prek ktere teče do širokega plimujočega ustja v nemško morje. Alera z dolgo Lejno je njen največi dotok na desni strani. Na tej stojé mesta: Celle, Werden, Heiligenstadt, Göttingen in Hannover; na Fuldi — Vezri pa: Fulda, Kassel, Minden in Brema.

4. Emsa izvira na jugozahodnem pobočji Tevtoburškega lesa ter v svojej 32 miriam. dolgi strugi na Vestfalskem in Hanoveranskem po večem teče med mahovitimi pokrajinami in pustimi peščeninami v dollartski zaton. Haase na desni strani je njen največi dotok.

5. Ren, iz osrednje Švajce prišedši, dela od konstanškega jezera do Bazila naravno mejo med jugozahodno Nemčijo (Badenskim) in severno Švajco. Pri Bazilu se v pravem kotu oberne proti severju ter teče kot srednji Ren (do Bonna) sperva v premnogih malih zavojih po gorenjerenski nižavi med Badenskim in Alzacijo, potem pa med Bingenom in Bönnom (na Pruskem in Nassauskem) prodere Škrilavsko gričevje dolenjerensko ter pri Bonnu stopi kot dolnji Ren v globoko nižavo, prek ktere teče do izliva v morje. Dolina njegova od Bazila do Bingena je okoli 10 do 40 kilometrov široka in prav rodovitna, pred ko ne zasuta tla nekdanjega jezera dolinskega. Doline med Škrilavskim gričevjem dolenjerenskim je zeló ozka pa lepa preseka, ki je le na enem mestu (med Koblencem in Andernachom) razširjena v prerodovitno večo kotlino. Na dolnjem teku, okoli 30 miriam. dolgem, ktereга polovica je še na Nemškem (Pruskem), jako malo pada ter nosi velike ladije navzgor in navzdol. Zunaj nemškega cesarstva se začne deliti ter se v raznih panogah v nemško morje izliva. Renski dotoki na Nemškem so na desni: Kinzig in Murg, berza potoka, ki s Črnega gozda dereta v Ren (Kehl in Rastadt). — Nekar izvira v pokrajini bärski med Črnim gozdom in švabskim Jurom in sprejemlje na svojem teku prek Virtemberškega (Tübingen, Stuttgart, Kannstadt, Ludwigsburg in Heilbronn) Enzo, Kohro in Jagsto. Na Badensko stopivši preseka Črni gozd in Odenwald ter se mimo Heidelberga tekoč izliva pri Manheimu. — Men izvira v Smrečinah ter teče v kaj globoki in prečudno razviti dolini proti vzhodu (po Bavarskem — Würzburg — in Hesenskem — Hanau, Frankfurt), kjer se pri Mogünci izliva. Regnica (Erlangen, Bamberg), po Ludvikovem prekopu z Altmülo (Donavo) sklenena, je njegov največi pritok. — Lana, Siga, Rura, Lipa. Na levi strani so: Ila, izvira na francozskem Juri (Mühlhausen, Kolmar, Strassburg), Mozela, izvira na francozskem pobočji Vogeov ter nad Metzem stopi v nemško Loreno. Od Trieria dalje se vali v zeló globokem vodotoči do Koblenca v Ren.

e) V černo-morje iz Nemčije teče sama Donava. Ta postaja v črnem lesu na Badenskem iz izvirmih potokov Brege in Briega; iz Črnega lesa prišedši prodere švabski Jura in teče ob njegovem južnem zanožji v lépi dolini prek Virtemberškega do Ulma, kjer začne nositi večé ladije. Pri Ulmu prestopi na Bavarsko ter teče dalje ob zanožji

nemškega Jura proti vzhodno-severovzhodni strani do Regensburga (Reznega) najbolj severnega mesta na Donavi. Na tej poti obliva na desnem bregu bavarsko planoto, ki se pa na mnogih mestih močvirji ali pa z nerodovitnim mahovjem sega do reškega vodotoča. Takim puščavam ob Donavi in drugih rekah pravijo Švabi „Riede“, Bavarci pa „Moose“. Pri Reznem krene Donava zarad Bavarskega gozda na vzhodno-jugovzhodno stran ter teče v to mer ob južnem zanožji Bavarskega gozda do Pasova na avstrijski meji. Njen levi breg na tej poti je sterm in skalovit, desni pa nizek in raven.

Ves njen tek na Nemškem (od izvira do Pasova) je podoben raztegnemu loku, ki oklepa gorenjedonavsko planoto, s ktere dobiva največe svoje dotoke. Najznamenitejši njeni dotoki na levi: Vernica prišedši s švabske višave se pri Donauwörtu izliva. Altmüla izvira na frankovski višini na Bavarskem in se izliva pri Kelheimu; 17 miriam. dolgi Ludvikov kanal s 94 zatvornicami jo sklepa z Regnico, dotokom mentskim. Naba izvira v Smrečinah. Reznava izvira v južnem Českem lesu ter s svojim tekom oklepa Bavarski gozd in se pri Reznem izliva. — Na desni: Ilera izvira v predarelskih Alpah, ter pred izlivom (blizu Ulma) dolgo teče na meji med Virtemberžkim in Bavarskim. Lik izvira s svojim dotokom Wertacho tudi na Predarliskem ter dalje teče na Bavarskem prek rodovitnega liškega polja (Landsberg, Augsburg). Izara izvira v sogorji Solsteina na Tirolskem. Ob njenem teku prek bavarske planote je po večem rodovitno polje, semtertje tudi močvirje. Ampersa, skozi ampersko jezero tekoča, je njen največi pritok. Ina izvira v Švajci iz malih jezer na maloggiskem sedlu med Bernino in Septimerom; iz Švajce prodere v severno Tirolsko, ktero zapušča pri Kufsteinu. Od tod teče v velikem loku ob severozahodnem zanožji bavarsko-salcburških Alp ter je od Salice dalje do izliva mejna reka med Bavarskim in Avstrijo. Mejna Salica je njen najimenitnejši pritok. Ves njen tek od izvira do Pasova meri 46 miriam., tedaj dosta več ko Donava do taistega mesta (38 miriam.). Tudi ima plovna Ina dosta več vode od Donave, vendar v tej izgubi svoje ime uže zato, ker manj deroča Donava obderži tudi od Pasova dalje staro mer svojega teka.

Jezer ima Nemško jako veliko, pa so zelo neredno semtertje razdeljena. Po sredonemških deželah jih skoro prav nič ni; mnogo pa jih je v južni Nemčiji, zlasti na Bavarskem, kjer stojé na južnem robu bavarske planote ne daleč od Alp, ali so pa ob rekah celó v alpsko predgorje raztegnena. Skozi vsa tekó donavski dotoki ali pa njih manjši pritoki. Najimenitnejša so od salcburške meje proti zahodu; Kraljevo jezero v prekrasni gorati okolici jugovzhodne Bavarske; kijejsko, tegernsko, wurmsko, ampersko jezero in d. V porečji renskem je globoko konstanško jezero, na katerem parobrodni pospešujejo promet med 5 mejnimi državami. Neštevilno pa je jezer in jezerc v severovzhodni Nemčiji, zlasti v nižini med podaljškoma uralobaltiškega in uralo-karpatskega herbta zemeljskega pa na poveršini širokega uralo-baltiškega herbta samega. Najimenitniša so: Spirdinško,



maversko, gezeriško in dravsensko jezero v pruski pokrajini, miriško, kolpinsko, plavsko in šverinsko jezero v Meklenburgu.

Prekopov je precej v severni Nemčiji, zlasti po vzhodni nižinski polovici pruskega kraljestva.

Nemško cesarstvo je razprostrto sredi Evrope in njegovo podnebje po večem posreduje primorsko in mehko vremenje zahodne Evrope z brezmernim in ostrim vzhodnega sveta. V obče je po vseh nemških deželah zmerno toplo; in to podnebje je skoro povsodi enako, ker se razločki zemljepisne širjave (cesarstvo je namreč raztegneno čez 8 širjavnih stopinj) po večem zravnajo z različno nadmorsko lego. Južne pokrajine ne stojé le dosta više nad morjem, ampak so, ker od njega zeló oddaljene, njegovemu ugodnemu vplivu dosta bolj odtegnene nego severne nižine, ki je primeroma toplo morje obliva. Najtoplejše podnebje imajo severovzhodne strani in zahodne, globoko vderte doline, če so na vseh straneh zavarovane pred merzlimi vetrovi. Nikjer ni podnebje tako ostro, da bi zaviralo zemlji primerno rastlinje. Dobro obdelane njive in lepi vertovi se razprostirajo po ravnini, gore in male severne višine so pa pokrite s hvojevjem ali listovci, ki se po mnogih krajih tudi v ravnini nahajajo. Vinska terta se posebno dobro ponaša po renski dolini in njenih stranskih dolih.

### Posamezne države.

#### a) Severne.

1. Prusko kraljestvo ima 3480 □miriam. (6321 □milj) in 24693000 ljudi, katerih je po veri  $\frac{1}{3}$  katoličanov, skoro  $\frac{2}{3}$  pa protestantov; Židov je 1.7% vseh prebivalcev; po narodnosti jih je večina Nemcev, potem pa 2800000 (11.3%) Poljakov, 65000 Čehov, 86000 lužiških Serbov, 150000 Litevcev, ravno toliko Dancev in nekaj Francozov. Razprostrto je čez celo severno nižavo nemško in od baltiškega in nemškega morja proti jugu daleč v pokrajine sredonemških gorá, ter obsega 11 starih pokrajin pa 5 novih.

a. Stare pokrajine pruske; I. Okrajina brandenburška. Berolin (828000 lj.), na Sprevi, glavno in stolno mesto pruskega kraljestva, ima lepe terge in redno izpeljane ulice, n. pr. Viljemov terg s kipovi pruskih generalov. Med cerkvami se posebno odlikujejo: cerkev sv. Mihaela, sv. Hedvige — ta je sezidana po izgledu panteona v Rimu — gotiški cerkvi sv. Petra in Friderik-Werderova i. d. Med velikimi poslopji je posebno lepa orožarnica, nova borsa in mestna svetovalnica, kliša akademije znanosti in vednosti, nova zvezdarna, novo vseučiliščno poslopje i. d. Berolin, središče umetnikov in učenjakov v severni Nemčiji, ima akademijo znanosti, sloveče vseučilišče (ustanovlj. l. 1810), z izverstnimi zbirkami, kr. knjižnico s čez 500000 knjig in 10000 rokopisov, mnogo gimnazij in drugih učilišč. Nobenemu mestu na Nemškem ne cvete tako zeló velika obertnost in malo rokodelstvo, kakor Berolinu; nareja namreč preobilo svilenine, kotonine, zlatnine in srebernine, usnjine, parnih mašin

in raznoverstne železnine in litine, porcelana i. t. d. Tudi je veliko kupčijsko središče, ki slovi po celej Evropi. — Potsdam na Havoli (44000 lj.) je drugo. stolno mesto v prelepi okolici; blizu tega je kraljevi grad Sanssouci (r. Sansusi). Spandov na sotočji Havole in Spreve (19000 lj.), močna terdnjava, ki zelo nareja puške in smodnik. Brandenburg (na Havoli, 26000 lj.), najstarše mesto te pokrajine, ima plemenitniško akademijo. Frankfurt na Odri (43000 lj.), veliko obertnijsko mesto z živahno kupčijo (s 3 velikimi sejmi). Kostrin (10000 lj.), močna terdnjava v močvirji na sotočji Varte in Odre. Obertnijska mesta: Landsberg (18000 lj.) v rodovitnem kraju na Varti s suknarnicami, Gubno (21000 lj.) na Nisi in Kotvica (19000 lj.) s suknarstvom i. d.

II. Pruska Slezija. Vratislav (na Odri 210000 lj.), sedež katoliškega škofa, ima vseučilišče, 4 gimnazije in druga učilišča, veliko knjižnico in druge naučne zbirke. Tudi je veliko obertnijsko mesto, ki nareja kotonino, sukno, žganje, pivo, sladkor iz pese i. t. d. Kupčija je velika na vse strani, posebno pa z Ruskim in Avstrijskim. Kladsko (na Nisi, 12000 lj.), močna terdnjava sredi Sudetov. Svidnica (17000 lj.), terdnjava na Bistrici, kupčuje z žitom in volno. Obertnijski kraji: Reichenbach, Olava, Trebnica, Breg (16000 lj.) Olešnica i. d. Opolje (11800 lj.) izdeluje železnino in kupčuje z njo in z živino. Malapane, Ternovec, Glivica (13000 lj.) imajo bogate rudnike. Ratibor (na Odri 15000 lj.), imenitno kupčijsko in obertnijsko mesto. Nisa (20000 lj.), terdnjava na Nisi, nareja puške in smodnik. Legnica (23000 lj.) prideluje mnogo vertnine ter ima veliko obertnost. Bitka l. 1634 in 1813. Zgorelec (Görlitz, na lužiški Nisi, 42000 lj.) kaj obertno mesto, ki izdeluje posebno sukno. Grünberg (12000 lj.) ima mnogo vina in sadja in razvito obertnost (suknarstvo). Boleslav (7000 lj.) izdeluje lončenino. Hirschberg s platnarstvom. Velika Glogova (na Odri, 19000 lj.), močna terdnjava z razvito obertnostjo in živahno kupčijo.

III. Poznanj. Poznanj (na Varti, 57000 lj.), močna terdnjava, ki ima razvito obertnost in veliko kupčijo z lesom, žitom, suknom, platnom i. d. Mezerje s suknarstvom. Lisa (11000 lj.) izdeluje usnje, sukno in tobak. Kempno, Krotošin in druga obertnijska mesta. Bidgošč (27000 lj.) blizu Visle ima veliko obertnost in kupčijo z žitom. Gnezdno (10000 lj.), nekdanje stolno mesto velike Polonije, ima nadškofa in v krasni stolni cerkvi kosti mučenika sv. Vojteha. Velika večina prebivalcev te pokrajine je slovanskega (poljskega) rodu.

IV. Zahodno in vzhodno Prusko. Kraljevec (112000 lj.) na Pregoli ima zelo staro vseučilišče (od l. 1544, Kant 1724—1804) in mnogo drugih šol in znanstvenih zbirk. V velikih fabrikah izdelujejo sukno in usnje, žganje, tobak i. d.; ima tudi veliko kupčijo po Pregoli in po morji. Pilava (5000 lj.), je prednje pristanišče kraljevske. Klajpeda (19000 lj.), dobro uterjeno pomorsko in kupčijsko mesto pred vhomom v novi zatop. Braunsberg ima Lyceum Hosianum. Frauenberg s stolno cerkvijo, v ktorej je pokopan Miklavž Kopernik † 1543. Gubno na Pregoli (9000 lj.) s suknarstvom. Tilza (10000 lj.) ima veliko kupčijo

s predívom, žitom in lesom. Kvidin (7000 lj.) na rodovitnem polji blizu Visle. Grudež (16000 lj.), kaj obertno in kupčijsko mesto na Visli; blizu njega stoji velika terdnjava. Torun (16000), terdnjava na Visli, je rojstno mesto M. Kopernika, (<sup>19</sup>/<sub>2</sub> 1473). Elblog (31000 lj.) ima obertnost (tobak, olje, sveče, milo), kupčijo in ribištvo. Gdanskó (94000 lj.), najmočnejša pruska terdnjava, je najlepše srednjeveško mesto v severnih deželah, navadno imenovano „severne Benetke“; poleg Štetina ima največo pomorsko kupčijo na Pruskem (skladišče za poljsko žito in les) in kaj živahno obertnost (sladkor, žganje, moka, ladije i. d.).

IV. Pomorjansko. Štetin, močna terdnjava na Odri (78000 lj.), ima velike fabrike (za jadrenino; usnje, cigare, sladkor i. d., hl.) in zelo veliko kupčijo po morji in po suhem. Stargrad (17000 lj.) z obertnijo. Stralsund (26000 lj.), terdnjava in vojno pristanišče ob baltiskem morji, ima razvito obertnost in veliko kupčijo (Wallenstein 1628). Greifswalde (18000 lj.) ob morji, ima vseučilišče. Kolobreg (14000 lj.), terdnjava blizu morja, ima ribištvo in pomorsko kupčijo. Kozlin (13000 lj.), je kaj obertno mesto. Stolpsko (16000 lj.), ima mnogo obertnosti in kupčijo z jantarjem. Rujana (10 □miriametrov in 40000 ljudi) je nizki po ozki strugi od celine odtergan raven in kaj rodoviten otok, kterega glavno mesto je Bergen (4000 lj.). Na tem otoku so pomorjanski Slovani imeli svoja najimenitnejša svetišča.

V. Saksonija. Devin (115000 lj.), kaj močna terdnjava na Labi, ima imenitno nekdanj nadškofjo cerkev z grobom cesarja Otona I., mnogo raznih učilišč, razvito obertnost (žganje in kemijsko blago, pesni cukrer, cikorija, tkanine, usnje, lončenina i. d.) in veliko kupčijo, zlasti po Labi. V 30letni vojski je bilo mesto po polnem pokončano (1631). Schönebeck (9800 lj.) ima veliko obertnost in največo solino na Pruskem. Stassfurt (10000 lj.), s solnikom, v kterem je črez 300 metrov debel sklad kamenene soli. Burg (16000 lj.) in Aschersleben, (17000 lj.), zelo obertnijski mesti (sukno, pivo i. d.). Halberstadt (26000 lj.), obertnijsko mesto v kaj rodovitnem polji. Quedlinburg (17000 lj.) izdeluje pesni cukrer, tkanine, usnje, kemijsko blago ter se peča z vertnarstvom. Spominek pesnika Klopstoka, ki je bil tu rojen l. 1725. Erfurt (43000 lj.), terdnjava in nekdanje glavno mesto države turinžke, se peča z vertnarstvom in z obertnijo (čevlje, tkanina). Langensalca (9000 lj.), Nordhausen (21000 lj.) in Mülhausen (19000 lj.), so kaj bogata obertnijska mesta. Mezibor (13000 lj.) ima lepo stolno cerkev, précej obertnosti in v okolici znamenite soline. Hala (53000 lj.), ima vseučilišče (ustanov. 1694) in mnogo drugih šol (Frankejev zavod od leta 1698), veliko knjigarstvo in drugo obertništvo, v okolici solnike in premogovnike. Torgov (16000 lj.) in Wittenberg (11000 lj., začetek protestantovske vere) močni terdnjavi na Labi. Naumburg (15000 lj.), z vinstvom in veliko kupčijo. Blizu stoji Schulpforta z imenitnim učiliščem (Klopstok, Wolf, Fichte i. d.),

VI. Vestfalija. Monaster (Münster, 26000 lj.), po polnem srednjeveško mesto v peščeni ravnini blizu Emse, ima imenitno svetoval-

nico (1648 sklep vestfalskega mira), nepopolno vseučilišče, mnogo fabrik in živahno kupčijo, Minden (17000 lj.), terdnjava na Vezri, izdeluje usnje, železnino in jeklenino; v obližji je več premogovnikov. Bielefeld (21000 lj.), središče vestfalskega platnarstva. Paderborn (14000 lj.), kaj staro mesto s škofom. Arnberg (4000 lj.) z razvalinami starega grada; središče nekdanje skrivne sodnije. Iserlon (16000 lj.), izdeluje raznoverstno železnino in jeklenino. Dortmund (45000 lj.) ima svinčene in cinkove rudnike ter podeluje razne kovine.

VII. Porensko. Kolin (Colonia Agrippina, 130000 lj.), velika terdnjava na Renu in sedež nadškofa (do leta 1797 samostalnega vladarja), ima prekrasno gotiško stolno cerkev z mnogo svetinjami, več drugih cerkev („nemški Rim“ ali „sveto mesto“) in imenitnih poslopij; uže od nekdanj mu cvete obertnost (razne tkanine, usnje, tobak, sladkor, olje, žganje, pivo, mašine, litina, eau de Cologne (v 24 fabrikah i. t. d.) in kaj živahno kupčijo čez Holandsko in Nemško. Bonn (26000 lj.), v rodovitni ravnini na Renu, ima vseučilišče in rimske ostaline; tu je bil l. 1770 roj. Beethoven † pa je na Dunaji l. 1827. Düsseldorf (70000 lj.), eno izmed najlepših mest na Renu, ima veliko obertnijo in kupčijo in slovečo slikarsko akademijo. Elberfeld (73000 lj.) in Barmen (75000 lj.) skup prvi obertnijski kraj na Nemškem, ima velike fabrike, zlasti za bombaževino, pertinino, svilenino, za kemijsko blago i. t. d. Remscheid (22000 lj.), Solingen (14000 lj.), Lennep (10000 lj.), središča za izdelovanje porenske železnine in jeklenine. Essen (51000 lj.) ima prebogate premogovnike, železnike in velike fabrike zlasti za železnino. Mesta z enako obertnijo so tudi: Werden (8000 lj.), Mülheim (14000 lj.), Rurort (7000 lj.) i. d. Krefeld (57000 lj.), prvo obertnijsko mesto za svilenino in žamet na Pruskem. Wesel (18000 lj.), terdnjava na Renu, obertnijsko in kupčijsko mesto. Koblenz (Confluentes, na sotočji Rena in Mozele, 30000 lj.), najmočnejša pruska terdnjava, ima precej obertnosti in kupčijo po Renu. Kreuznach (12000 lj.) z imenitnimi solinami. Trevir (Augusta Trevirorum na Mozeli, 23000 lj.), zelo staro mesto z rimskimi ostalinami in sedež nekdanj samostalnih nadškofov, ima krasno stolno cerkev (s „sveto sukno“) ter se zelo peča z vinstvom. Saarbrück (8000 lj.) in Sarlouis (7000 lj., terdnjava) imate bogate premogovnike. Aachen (Aquisgranum 74000 lj.), staro, zelo imenitno mesto, v katerem je stoloval Karol veliki in so poslej bili kronani rimsko-nemški cesarji; ima imenitno cerkev in svetovalnico, politehnično šolo in razvito obertnost (sukno, usnje, steklo (zercala), mašine, šivanke i. d.) Blizu stoji Burtscheid (10000 lj.) s toplicami in veliko obertnijo. Malmedy (5000 lj.) ob belgijski meji ima najimenitnejše strojnice na Pruskem. Eupen (15000 lj.) ima najimenitnejše suknarnice na Pruskem.

IX. Kneževina hohenzollerska je mala pokrajina v južni Nemčiji in oklenena od Virtemberžkega, nekoliko pa tudi od Badenskega. Sigmaringen na Donavi (2800 lj.). Hechingen (3200 lj.), ima že vplelene toplice. Enq uro od mesta stoji grič hohenzollerski z rodovinskim gradom pruskih kraljev.

β. Nove pokrajine. I. Kneževina lauenburška (12 □miriam., 50000 lj.). Ratzburg (na enako imenovanem jezeru, 4000 lj.) je glavno mesto. Lauenburg (1200 lj.) na Labi.

II. Vojvodstvo holsteinsko (84 □miriam. 576000 lj.). Glückstadt (na Labi, 5200 lj.) s svobodnim pristaniščem. Kiel (z vojnim pristaniščem 32000 lj.) ima vseučilišče in veliko obertnijo (litino, mašine i. d.) ter se peča z ribištvom in kupčijo. Altona (74000 lj.) pri Hamburgu ima razvito obertnost in veliko kupčijo, ribištvo (polenovke, kite i. d.). Rendsburg (12000 lj.) na Eidri, imenitno kupčijsko mesto.

III. Vojvodstvo šlezviško (91 □miriam. 420000 lj.). Schleswig (13800 lj.) s pristaniščem ima precej razvito obertnost in kupčijo. V okolici je grad Gotorp in nasip Danewirk (iz 9. stoletja). Flensburg (23000 lj.) ima veliko obertnost in kupčijo zlasti z Ruskim in zahodno Indijo; peča se pa tudi z ribištvom (kiti v severnem ledenem morji). Pri Oberselku in Jaglu in pa pri Oversee-u so Avstrijanci zmagali Dance (l. 1864). — Upravno ste obe pokrajini združeni.

IV. Hanoveransko (385 □miriam. in 1957000 lj.) Hannover (na Lejni, 87000 lj.), poprejšnje glavno in stolno mesto, ima slovečo politehniko in bogate znanstvene zbirke, razvito obertnost (pivovarne) in kupčijo. Hameln (8000 lj.) na Vezri ima fabrike ter se peča z ribištvom in kupčijo. Hildesheim (20000 lj.) ima lepo škofjo stolno cerkev in mnogo učilišč ter razvito kupčijo s prejo in platnom. Goslar (10000 lj.), eno izmed najstarejših nemških mest na podnožji srebrobogatega Harza, ima več rudnikov, salin in mnogo fabrik. Osterrode (5000 lj.) zeló obertnjsko mesto. Göttingen (16000 lj.) na Lejni ima imenitno vseučilišče, slovečo knjižnico, lepo zvezdarno in mnogo znanstvenih zbirk. Klaustal (9000 lj.), imenitno rudarsko mesto (srebro, svinec). Lüneburg (17000 lj.) ima bogat solnik. Celle (16000 lj.) ima mnogo belilnic za vosek. Harburg na Labi (16000 lj.) ima razvito obertnost in kupčijo. Stade (8500 lj.) dobro uterjeno kupčijsko mesto blizu Labe. Osnabrück (23000 lj.) se peča s sukmarstvom, platnarstvom, rudarstvom. Papenburg (7000 lj.) blizu morja ima ladijedelnice in raznoverstno obertnost ter v okolici obilo šote in veliko kupčijo po morji. Aurich (5500 lj.) se peča posebno z vertnarstvom. Emden (13000 lj.), svobodno pristanišče na Dollartu in imenitno skladišče blaga iz severozahodne Nemčije, ima razvito obertnost in ribištvo (slanike). Leer (9000 lj.) ima razvito obertnost in kupčijo pa veliko ribištvo (slanike).

V. Hesija (101 □miriam., 767000 lj.). Kassel (46000 lj.) v rodovitni ravnini na Fuldi, eno izmed najlepših mest nemških, ima velik muzej, znamenito knjižnico, politehniko in razvito obertnost (bombaževina, tapete, zlatnina in srebernina, mašine). Wilhelmshöhe je prelep grad na Jastrebovem griči (Napoleon III.). Eschwege (7000 lj.) (usnje, tobak, brodarstvo). Marburg (na Lani, 8900 lj.) ima vseučilišče in precej veliko obertnost. Fulda (9400 lj.) nekdanj imenitna opatija (ustanovlj. 744), ima lepo cerkev (z grobom sv. Bonifacija, † 755) in izdeluje platno, sukno in lesenino. Herzfeld (6400 lj.) z največo suk-

narnico v Hesiji. Schmalkalden (6000 lj.) nareja drobno železino, nogavice in sukno. Hanau (20000 lj.) najbolj obertno mesto v Hesiji (rokovice, drobnina, zlatina, srebernina, svilenina i. d.) ima veliko kupčijo z vinom, lesom i. t. d. Bockenheim (8400 lj.) blizu Frankfurta ima veliko obertnijo.

VI. Nassau (54 □ miriam., 633000 lj.). Wiesbaden blizu Rena (35000 lj.) ima sloveče toplice (20 vrelcev s celó 56° R. toplo vodo); razen Badena najbolj obiskovano kopaljšče na Nemškem. Johannisberg, Rudesheim, Geisenheim, Asmanshausen, Hochheim i. d. se posebno umno pečajo z vinstvom. Ems, mal terg na Lani, ima slovečo kopel. Höchst na Renu ima velike fabrike. Soden s kopeljo. — Upravno ste Nassausko in Hesija sedaj združeni.

VII. Frankfurt na Menu (91000 lj., med njimi je 5000 Židov) nareja v velikih fabrikah bombaževino in svilenino, zlatino in srebernino, lepljeno platno, tapete, kemijsko blago, razno litino, prirodoslovno orodje i. t. d. ter ima zeló razširjeno veliko kupčijo z razno vrstnim blagom; upravno je Frankfurt z obmestjem združen s hesensko-nassausko pokrajino.

2. Veliko vojvodstvo Meklenburg-Šverin (133 □ miriametrov in 557000 ljudi) je razprostrto na meklenburškem zemeljskem herbtu od baltiškega morja do dolnje Labe in razen jugozahodne strani povsodi omejeno s pruskimi pokrajinami. Stanovalci so sicer slovanske kervi (potomci polabskih Slovanov — Polabov, Obotritov, Vilcev), a popolnoma ponemčeni; po veri so skoro vsi protestantje.

Šverin (na enako imenovanem jezeru, 26800 lj.) je glavno in stolno mesto ter ima mnogo žganjarnic in kisarnic. Roztok (31000 lj.), največe kupčijsko in obertnijsko mesto v deželi (usnje, pivo, žganje, pesni sladkor, ladije, tobak i. d.) ima precej veliko vseučilišče (ustanovlj. 1419). Doberan (1173 ustanovljeno od Pribislava II.) ima najstaršo morskó kopel na Nemškem (od l. 1793). Vizmar (13800 lj.) na baltiškem morji je drugo kupčijsko mesto v deželi ter se peča z mornarstvom in ribištvom. Ludwigslust (5000 lj.) med vertovi in gozdi je bilo poprejšnje stolno mesto meklenburških vojvodov (sedaj poletno njih stanovaljšče). Boitzenburg (na Labi) ima živahno kupčijo. Gistrow (10500 lj.) ima jako veliko kupčijo z deželnimi pridelki (surovo maslo, volna i. d.) ter precej razvito obertnost. Grabov (3000 lj.), zeló premožno mesto, ima veliko notranjo kupčijo s surovim maslom. Parhim (7900 lj.) na Eldi ima lepe kmetije in razvito rokodelstvo.

3. Veliko vojvodstvo Meklenburg-Strelie (27 □ miriam. in 96000 lj.) je mala dežela na jugovzhodni strani poprej popisane države; drugodi jo pa Pomorjansko in Brandenburško oklepate. Tudi te državice stanovalci so bili nekđaj Slovani, a sedaj so po polnem ponemčeni.

Novi Strelie (8000 lj.) je glavno in stolno mesto, v podobi 8oglate zvezde na cirškem jezeru sozidano ter ima precej razvito obertnost in kupčijo (usnje, pivo, tobak) z imenitnimi konjskimi sejmi. Novi Brandenburg (7000 lj.) na lepem polji blizu dojskega jezera. Starigrad pri Lipi (2000 lj.). Ratzeburg je le deloma meklenburški.

4. **Vojvodstvo anhaltsko** (23 □ miriam. in 203000 ljudi, ki so Nemci in protestantje). Nekdaj med več samovladarskih roduv razkosana državica je od l. 1863 zedinjena pod eno vladarsko oblast. Razpeta je na obeh straneh zadnjega konca srednje Labe in po polnem oklenena od pruske Saksonije. Desov (na Moldavi, 17000 lj.), stolno in glavno mesto, ima dobre šole in precej razvito obertnost (sukno, usnje, pivo) in kupčijo zlasti z volno. Serbišče (12000 lj.) z imenitnimi konjskimi sejmi. Kōten (13000 lj.) z usnjarstvom in kupčijo z volno. Bernburg (13000 lj. na Sali) kupčuje z žitom. Ballenstedt (4500 lj.) nareja lončenino in pivo.

5. **Vojvodstvo brunšviško** (37 □ miriam. in 312000 lj.) je mala v več kosov razcepljena državica v porečji srednje Vezre. Stanovalci — po rodu Nemci — so skoro vsi protestantje razen 5000 katoličanov in 1000 Židov. Brunšvik (na Okri, 58000 lj.), starinsko glavno in stolno mesto, ima imenitna učilišča in lepe zbirke pa kaj razvito obertnost (usnje, pivo, kemijsko blago, železnina in velike tiskarnice). Wolfenbüttel (19000 lj.) ima slovečo knjižnico (Lessing) in kupčijo s prejo in žitom. Helmstedt (7500 lj.) s fabrikami. Blankenburg na Harzu (4500 lj.) ima lep grad ter se peča s poljedelstvom in sadjerejo.

6. **Veliko vojvodstvo oldenburško** (64 □ miriam. in 316000 lj.) je z naj večim kosom razprosterto ob jadskem zalivu in na levem bregu dolenje Vezre. Nekteri mali kosovi leže v Holsteinskem, kneževina Birkenfeld pa na južni strani pruske pokrajine poreske. Stanovalci — po rodu Nemci — so po veri večidel protestantje razen 73000 katoličanov (23 %) in nekaj Židov.

Oldenburg (na Hunti, 14500 lj.), glavno in stolno mesto, ima več fabrik in najmenitnejše konjske sejme v severni Nemčiji, peča se pa tudi z mornarstvom. Elsflēt (na Vezri, 2500 lj.), se peča z mornarstvom in ribištvom ob Grenlandiji. Varel (4000 lj.), blizu jadskega zaliva, precej obrtnijsko mesto. Jever (4800 lj.), obrtnijsko in kupčijsko mesto. — Na vzhodu tega mesta je Prusko leta 1853 dobilo v last malo okrajino ob jadskem zalivu (14 □ kilom. in 6000 lj.), ter si tam ustanovilo vojno pristanišče.

7. **Kneževina Lippe-Detmold** (11 □ miriam. in 111000 lj.), je mala 4oglatá državica med Tevtonskim gozdom in srednjo Vezro skoro po polnem oklenena od pruske Vestfalije. Detmold (6000 lj.) kaj prijetno stolno mesto; blizu mesta na nekem verhu Tevtonskega gozda stoji kip Armijnja, slavnega zmagalca rimskega vojvoda Vara. Lemgo (na Begi 5000 lj.) je najbolj obertno mesto v deželi.

8. **Kneževina Schaumburg-Lippe** (4 □ miriam. in 32000 lj.) na jugu steinhuderskega morja. Stanovalci obeh kneževin so po rodu Nemci, po veri pa protestantje, Bückeburg (4400 lj.) je glavno in stolno mesto male deželice.

9. **Svobodno hanzaško mesto Ljubek** z malo okrajino (3 □ miriam. in 52000 skoro le protestantovskih ljudi) leži ob dolnji Travi. Ljubek je veliko kupčijsko mesto dve milj pred ustjem rečene reke brežnice in ima 40000 ljudi. Nekdaj je stalo na čelu mogočni zvezi kupčijskih mest,

hanza imenovani, ter v svojem pristanišči imelo veliko hanzaško vojno ladjeve. Sedaj ima posebno veliko kupčija z deželami ob baltiškem morji, — zlasti s Kodanjem (Danijo), s Stokholmom (Švedijo), Petrogradom in Rigo (Rusijo) in pa po železnicah z raznimi nemškimi mesti. Zelo mu tudi cvete v velikih fabrikah razna obrtnost (ladijedelnice, tobakarne, suknarije, usnjarnice, žganjarnice, svečarnice, velike tovarne za parne mašine i. d.).

10. Svobodno hanzaško mesto **Hamburg** z okrajino (4 □ miriam. in 339000 ljudi, ki so po večem protestantje razen 7000 katolič. in 15000 Židov) leži na desnem bregu labskega ustja po polnem ograjeno s prusko pokrajino holsteinsko. **Hamburg** na Labi ima 240000 ljudi, dve pristanišči (za morske in poreške ladije) in mnogo prekopov, po katerih ladije blago privažajo do tergovskih hiš. Novo mesto, po velikem požaru l. 1842 sezidano, se odlikuje z mnogimi krasnimi poslopji. To mesto je največe terzišče v srednji celinski Evropi ter je v redni pomorski zvezi (s parobrodi) z naj imenitnejšimi evropskimi in neevropskimi terzišči ob morji. Nemčija dobiva večino prekomorskega blaga skozi Hamburg, ki čez morje najbolj kupčuje z Angležkim, Francozkim, severno, srednjo in južno Ameriko in z Ruskim. Razen železnic mu zlasti ladije po Labi dovažajo ali pa iz njega odvažajo raznoverstno blago. Hamburgu pa cvete tudi velika obrtnost, kajti ima razen rokodelnic premnogo fabrik, v katerih narejajo sladkor, tobak in smodke, razno litino in mašine, sukno, usnje, papir, milo, lep, moko, i. d.

11. Svobodno hanzaško mesto **Brema** z okrajino (2·5 □ miriam. in 123000 skoro le protestantovskih ljudi razen 3000 katolič.) leži na obeh straneh dolenje Vezre (pred njenim ustjem). Brema na Vezri (83000 lj.) je središče in stočišče kupčije vsega vezerskega porečja in za Hamburgom največe pomorsko terzišče na Nemškem. Razen kupčijskih ladij, ki posebno po gostem v Ameriko vozijo, ima mnogo ladij za lov slanikov in kitov v severnem ledenem morji. Tudi obrtnost je zelo razvita; premnogo je velikih fabrik za tobak in smodke (čez 300), za vervi in jadrenino, za barve, skrob ali močec, žganje i. t. d.

### b) Srednje države.

1. Kraljestvo saksonsko meri 150 □ miriametrov (272 □ milj) ter šteje 2556000 ljudi, ki so po veri po večem protestantje; katoličanov je le 54000 (med temi tudi kraljeva rodovina) in okoli 3000 Židov; po rodu in jeziku so po večem Nemci; Slovanov (lužiških Serbov) je okoli 56000 in sicer stanujejo skoro vsi v okraji budišinskem. To kraljestvo, upravno v 4 okroge razdeljeno, je med Českim in Pruskim razprosterto na severnem pobočji Rudnih in Lužiških gor ter se ob Labi in Moldavi izteza tudi v severno nemško nižavo.

Dražđane (177000 lj.), kaj lepo glavno in stolno mesto v rodoviti ravnini na Labi, čez katero deržita dva dolga (352 metr.) zidana mesta. Ta „nemška Florenca“ ima mnogo krasnih umetnostnih in znanstvenih zbirk, n. pr. novi muzej s slovečo slikarnico („sikstinska madona“ Rafaelova, „dačni denar“, Tizianov, „sveti večer“ Correggiev i. d.) in zbirko bakroreznih slik, imenitno knjižnico i. t. d. Med znanstvenimi in



umetnostnimi napravami slovi posebno akademija upodobovalnih umetnosti, zdraviloslovno-ranocelska akademija, politehnika, vojaška šola i. d. učilišča. Ima zeló živahno kupčijo po Labi in po železnicah in zeló razvito obertnost (prirodoslovsko in ranocelsko orodje, razna drobnina, tapete, pivo, pesni sladkor i. d.). Plauensko polje sluje po svojih bogatih premogovnikih, železnikih in velikih fabrikah; tu stoji tudi Tarand (2200 lj.), sloveči gozdnarski in kmetijski zavod. Freiberg (blizu Moldave, 24000 lj.) ima bogate sreberne rudnike in najimenitnišo rudarsko šolo v Evropi. Pirna (9000 lj.) nareja lončenino in preproge in močno kupčuje s Českim. Mišensko (na Labi 11600 lj.) ima najstarše porcelarne v Evropi, peča se pa tudi z vinstvom in kupčijo. — Budišin (na Sprevi, 14000 lj.), središče saskih Serbov, ima mnogo fabrik za sukno in platno, papir i. t. d. Žitava (na Nisi, 17800 lj.), središče ondešnjega platnarstva. Kamenica (6000 lj.) ima kopel ter mnogo fabrik za sukno, platno i. d. blago. Lessingovo rojstno mesto (1719). — Lipsko (na beli Elstri, 108000 lj.) ima 8 gimnazij, sloveče vseučilišče, tehnično in kupčijsko šolo in mnogo drugih zavodov za pospeševanje znanstev in umetnosti, obertnosti in kupčije. Lipsko ima kaj razvito obertnost (dragotine in drugo drobnino za lišp, usnje, nože, šivanke, razno orodje i. t. d.) zlasti dosta tiskarnic (črez 40); kupčija mu cvete tako, da je poleg Hamburga najimenitnejše kupčijsko mesto na Nemškem (središče nemških bukvarjev, katerih je tu še črez 200); tudi ima daleč po svetu znane sejme, na katerih se v letu črez 110 milijonov glđ. blaga speča. — V njegovi okolici so iz raznih vojsk znana bojišča (1631, 1642, 1813). Grimma (7000 lj.) nareja sukno, pavolnik, papir i. d. Doblo (9000 lj.) s suknarijo i. t. d. — Cvikov (27000 lj.) nareja steklo in porcelan in veliko bombaževine ter ima v okolici bogate premogovnike in železnike. Kamenice (68000 lj.), najbolj obertno mesto v deželi, s katerim se na Nemškem le Elbersfeld in Berolin lahko merita, nareja posebno nogavice in razno-verstno tkanino pa tudi mašine. Gluhov (22000 lj.), drugo fabriško mesto v deželi (tkalnice, bojarnice, tiskarnice i. t. d.). Plauen (23000 lj.) izdeluje razno-verstne lepe tkanine. Čopava (10000 lj.) ima fabrike za sukno in bombaževino. Annaberg (11600 lj.), središče obertnije in kupčije v Rudnih gorah, izdeluje čipke in trakove ter se peča z rudarstvom.

Od saksonskega kraljestva proti zahodu so med Pruskim in Bavarskim male sasse državice, zemljepisno razcepljene v premnogo majhnih kosov. Te so:

2. Veliko vojvodstvo saski Weimar-Eisenach (36□ miriam. in 286000 ljudi ki so po rodu Nemci, po veri pa protestantje razen 10000 katolič.) obsega 2 veča kosa in več manjših. — Weimar (16000 lj.), glavno in stolno mesto, ima več znanstvenih zavodov in zbirk; nekdanje zbirališče nemških pesnikov: Herder († 1803), Wieland († 1813), Schiller († 1805), Göthe († 1832) i. d. Jena (8000 lj.) ima vseučilišče. Apolda (10000 lj.) in Ilmenau (4000 lj.) kaj obertni mesti. — Eisenach (13500 lj.), nekdanje stolišče turinžkih knezov. Ruhla (4000 lj.), najbolj obertno mesto v tej okrajini.

3. Vojvodstvo saski Meiningen-Hildburghausen (25 □ miriam. in 188000 lj. — Nemcev in protestantov) obsega en zelo raztegnen kos v gorenjem porečji Vere in mnogo manjših. Meiningen (na Veri, 9000 lj.) ima nekaj znanstvenih zavodov in precej obertnosti. Hildburghausen (5000 lj.) je bilo nekdanje stolno mesto. Sonnenberg (8000 lj.) najbolj obertno mesto v deželi. Saalfeld (6000 lj.) nareja sukno, usnje in kemijsko blago.

4. Vojvodstvo saski Koburg-Gotha (20 □ miriam. in 174000 ljudi — Nemcev in protestantov) obsega dva večja kosa in nekaj manjših. — Koburg (12800 lj.) ima lep stolni grad in pivovarne. Gotha (20000 lj.) z gimnazijo, knjižnico, z najstaršo učiteljsko pripravnico na Nemškem, zvezdarno in zavodom za narejanje zemljevidov.

5. Vojvodstvo saski Altenburg (13 □ miriam. in 142000 lj. — Nemcev in protest.) je v dva kosa razdeljeno. — Altenburg (19000 lj.) ima precej obertnosti in živahno kupčijo z žitom in živino. Eisenberg (5000 lj.), kaj obertno mesto.

6. Kneževina Schwarzburg-Rudolstadt (10 □ miriam. in 75000 lj. — Nemcev in protest.) je v dva večja kosa in več manjših razcepljena. Rudolstadt (7000 lj.) z lepim gradom. Frankenhause (5200 lj.), soline.

7. Kneževina Schwarzburg-Sondershausen (9 □ miriam. in 67000 ljudi — Nemcev in prot.) je tudi v 2 kosa razcepljena, Sondershausen ima 6000 ljudi. Arnstadt (8600 lj.) izdeluje sukno, usnje, pivo.

8. Kneževina Reuss-Greiz (3 □ miriam. in 45000 ljudi — Nemcev in protest.). — Greiz (na beli Elstri 11000 lj.) ima precej razvito obertnost (tkanine). Zeulenroda (6800 lj.) nareja posebno nogavice.

9. Kneževina Reuss-Schleiz (8 □ miriam. in 88000 ljudi — Nemcev in protestantov). Schleiz 6000 lj.), stolno mesto, ima sukarije in druge obertnije. Gera, (18000 lj.) ima razvito obertnost (volnenina, pavolnik) in kupčijo. Lobenstein (5000 lj.) in Ebersdorf (1500 lj.) imata precej obertnosti; do l. 1848 sta z dotično okrajino bila posebna država.

10. Kneževina Waldeck (11 □ miriam. in 56000 ljudi — Nemcev in protestantov) je razcepljena v dva kosa. Arolsen (2500 lj.) je stolno mesto. Pirmont (3500 lj.) ima solino in 12 zdravilnih studencev — najmenitnejšo vodo jeklenico na Nemškem z zelo obiskovano kopeljo.

### c) Južne države.

1. Kraljestvo bavarsko meri 759 □ miriametrov (1378 □ milj) in ima 4860000 ljudi, ki so po rodu skoro sami Nemci; le v zahodnem kosu, Palatinat imenovanem, je nekaj malo Francozov; po veri je 72 % katoličanov, 27 % protestantov (zlasti v Palatinatu [54 %], dolnjem, srednjem [76 %] in gorenjem [56 %] Frankovskem) in 50000 Židov. Velika večina tega kraljestva je razprostrta čez jugovzhodno Nemčijo;

mal kos — Palatinat, ki obsega le  $\frac{1}{13}$  vsega poveršja (59□ miriam. in 615000 lj.) se prostira na severnih razraslekih vogežkih gor. — Bavarsko je upravno razdeljeno v osem okrogov.

Mnihov (na Izari, 179000 lj.) je glavno in stolno mesto, ki stoji v prav nerodovitni planoti. Ima toliko, po večem v novejšem času postavljenih poslopij, da se prišteva najlepšim mestom nemškega cesarstva. Med krasnimi cerkvami posebno slovijo: italijanska Ludvikova cerkev, gotiška v logu, bizantinska kapela sv. rešnega telesa in bazilika sv. Bonifacija. Krasni kraljevi grad z glediščem, gliptoteka (hiša imenitnih starin in kipov), nova in stara pinakoteka (hiša imenitnih slik) i. t. d. Premnogo ima tudi izverstnih znanstvenih in umetnostnih naprav in zavodov: akademijo znanosti, sloveče vseučilišče, veliko knjižnico, akademijo umetnosti i. t. d. Lepi zavodi za izdelovanje matematičnega in zvezdoslovnega orodja, kamenotiskarnice (Sennefelder je tu iznašel kamenotis l. 1786), fabrike za mašine, steklo, velike pivovarne i. d. — Ingolstadt, (terdnjava na Donavi), ima 13000 ljudi. Reichenhall (3500 lj.), središče velikih solnikov. Berchtesgaden (2000 lj.) blizu kralj. jezera, se peča večidel z izrezljavaanjem lesenih podob in družega drobnega blaga. — Augsburg (na Liku; Augusta Vindelicorum, 54000 lj.), nekdanje veliko kupčijsko in svobodno mesto rimsko-nemškega cesarstva, ima razvito obertnost (damast, pavolnik, svilenina, sukno, mašine i. d.). Tu je rodovitno liško polje, kjer je bila magjarska vojska l. 955 po polnem uničena. Donauwört, imenitno tržišče na Donavi. Nördlingen (8000 lj.) izdeluje usnje, platno i. d.; bitka l. 1634. Kempten (11000 lj.), Memmingen (7000 lj.) ste zeló obertni kupčijski mesti. Lindava ob konstanškem jezeru (5000 lj.) ima veliko kupčijo s sadjem, vinom, sirom in ribami. — Pasov (na Donavi, castra Batava, 13000 lj.), močna terdnjava v najlepšem kraji na Donavi; ravan na desnem bregu je prava žitnica bavarska. Landshut (na Izari, 14000 lj.) veliko fabriško mesto. Straubing (na Donavi, 12000 lj.) v kaj rodovitnem polji, ima živahno kupčijo. Kelheim pri vходу v Ludvikov prekop. — Režno (castra Regina, 30000 lj.) na Donavi, čez katero derži 320 metrov dolg zidan most, ima lepo okolico ter je glavno skladišče raznega blaga za podonavsko kupčijo; nareja pa svinčnike, lončenino, kemijsko blágo, ladije, pivo i. d. Blizu stoji tempelj Walhalla s kipovi slavnih Nemcev. Amberg (11700 lj.) ima raznoverstno obertnost. — Baireut (na rudečem Menu, 18000 lj.) je kaj obertno mesto. Bamberg (27000 lj.) ima lepo stolno cerkev (z grobom Henrika II. in Konrada III.), licej, ter se peča zeló z vertnarstvom in nareja lito železnino in ladije. Hof (16000 lj.), zeló obertno in kupčijsko mesto na Sali. — Ansbach (13000 lj.), obertno mesto na Rezati. Norimberk (83000 lj.), v srednjem veku eno izmed najimenitnejših mest nemškega cesarstva, ima mnogo znamenitih starih poslopij in cerkev (svetovalnica, cerkev sv. Lavrencija in Zebalda, germanski narodni muzej, sloveča politehnika, umetniško učilišče i. d.). Kakor nekdanj, je to mesto še sedaj najbolj obertno mesto v jugovzhodni Nemčiji („norimberško blágo“). Blizu njega stoji Brod (Fürt, 25000 lj.), zeló obertno

mesto z veliko kupčijo. Erlangen (12000 lj.) ima vseučilišče ter nareja pavolnik, zercala, pivo. Eichstädt (7000 lj.) in Schwabach (7000 lj.) ste zelo obertni mesti (šivanke v 50 fabrikah). — Würzburg (na Menu, 44000 lj.), stari škofovski sedež, ustanovljen od sv. Bonifacija l. 741, ima staro vseučilišče in veliko obertnijo. Schweinfurt (na Menu, 10000 lj.) se peča z vinstvom, obertnijo in kupčijo. — Aschaffenburg (na Menu, 10000 lj.) ima obertnijsko, kmetijsko in gozdnarsko šolo, razvito obertnost in kupčijo z lesom. Kissingen ima mnogo soli in sloveče zdravilne studence. — V Palatinatu so: Speier (na Renu, Augusta Nemetum, 13300 lj.), nekadaj znamenito cesarsko mesto, ima krasno stolno cerkev z grobovi 8 nemških cesarjev in prideluje mnogo tobaka in vina ter se zelo peča s kupčijo. Landau (7000 lj.), imenitna terdnjava. Kaiserslautern (18000 lj.) in Zweibrücken ste kaj obertni mesti.

2. Kraljestvo vrtemberžko meri 195 □ miriametrov 354 □ milj) ter ima 1818000 ljudi, kateri so po rodu vsi Nemci; po veri jih je pa nekaj črez 68% protestantov, 28% katoličanov in 12000 Židov. Razprostrto je to kraljestvo v jugozahodni Nemčiji v porečji Nekarja in gornje Donave; upravno je razdeljeno v 4 kroge.

Stuttgart (92000 lj.), lepo glavno in stolno mesto blizu Nekarja, ima krassen kralj. grad, bogato knjižnico in druge znanstvene in umetnostne zbirke, slovečo politehniko in umetniško šolo, razvito obertnost (dragotine in drobnine, knjigarstvo i. t. d.); v okolici lepo napreduje vertnarstvo in vinstvo. Kannstadt (na Nekarji, 12000 lj.) v prav gosto naseljeni pokrajini, kjer pride 16600 ljudi na □ miriameter. Pečajo se s kmetijstvom in vinstvom in pa z obertnijo in kupčijo. Ludwigsburg (12000 lj.), drugo stolno mesto s prekrasnim gradom z veliko orožarnico i. t. d. Marbach (2700 lj.), rojstno mesto pesnika Schillerja (1759). Heilbronn (na Nekarji 17600 lj.) nareja nože, svinčeno belobo, papir, ter prideluje mnogo vina in tobaka. Esslingen (na Nekarji, 19000 lj.) se peča z vinstvom in sadjerejo ter nareja sukno, železnino, parne mašine in železnične vozove. Hohenheim ima slovečo kmetijsko učilišče in poskušališče. — Reutlingen (14000 lj.) izdeluje usnje, sukno in drugo tkanino. Tübingen (9000 lj.) ima sloveče vseučilišče. Ehingen (5000 lj.) ima veliko kupčijo. Kalw (Calw, 5000 lj.), zelo obertno in kupčijsko mesto (sukno, pavolnik in usnjina). — Ulm (na Donavi, 26000 lj.) z imenitno veliko cerkvijo, ima mnogo ladij na Donavi ter kupčuje z vinom in platnom. Friedrichshafen (na konstanškem jezzeru, 1300 lj.) kupčuje s Švajco in Italijo. — Elwangen (4000 lj.). Hall (švabski, 7000 lj.) dobiva mnogo kamenene soli. Gmund (11000 lj.) nareja drobnino pa tudi mnogo pletenine. Mergentheim (2300 lj.), od leta 1526 glavni sedež nemžkega vitežkega reda.

3. Veliko vojvodstvo badensko meri 153 □ miriametrov (278 □ milj) ter šteje 1461000 ljudi, kateri so po rodu Nemci; po veri jih je  $\frac{2}{3}$  (65%) katoličanov,  $\frac{1}{3}$  protestantov in 26000 Židov. Razpeto je v jugozahodni Nemčiji ob desnem Renu od konstanškega jezera do dolenjega Nekarja in deloma tudi do Mena. Upravno je razdeljeno v 4 okroge.

Karlsruhe (37000 lj.), lepo zidano glavno in stolno mesto, ima slovečo politehniko, umetniško šolo in mnogo drugih naučnih zavodov in zbirke. Obertnost mu lepo cvete, izdelujejo zlasti velike mašine in raznovrstno drobnino. Durlach (6300 lj.), nekdanje stolno mesto. Pforzheim (20000 lj.) ima zelo razvito obertnost (zlatnina, srebrenina in druga drobnina, sukno in usnje, železnina in jeklenina). Rastatt (11600 lj.), trdno zidano mesto, ki izdeluje posebno jeklenino in orožje. Baden (11000 lj.) v sprelepem kraju, ima žveplene toplice in muzej rimskih starin. Iz Kehla derži železnica prek Rena v Strassburg. Obertna mesta so še: Lahr (7700 lj., tobak in platno), Ettlingen (5100 lj., papir, pavolnik). Bruchsal (10000 lj.). — Mannheim (40000 lj.), zelo pravilno zidano mesto s krasnim gradom, ima bogate znanstvene in umetnostne zbirke, licej, kupčijsko akademijo in razvito obertnost (tobak, tapete, žganje, zercala i. d.) pa zelo veliko kupčijo s Švajco, Holandijo in po Nemškem. Heidelberg (20000 lj.) ima sloveče vseučilišče (ustanovlj. 1386) in bogato knjižnico; tu so velikanske razvaline nekdanjega grada, v katerem so izborni knezi palatinatski črez 500 let stolovali. Wertheim (5000 lj.) se peča z vinstvom in kupčijo (žito, vino, les). — Freiburg v Breisgau-u, (25800 lj.), sedež nadškofa, ima slovečo stolno cerkev gotiško in katoliško vseučilišče (ustanovlj. 1454) in pa bogato knjižnico. Furtwangen (2500 lj.), središče urarstva v Črnem gozdu. — Konstanz (na enako imenovanem jezeru, 11600 ljudi) ima veliko obertnost in kupčijo; tu je bil občni cerkveni zbor (1414 — 1418), ki je obsodil slavnega Janeza Husa († 1415). Jezerska otoka Mainau in Reichenau dajeta mnogo žita, sadja in vina. Villingen (5400 lj.) ima fužine in žitno kupčijo.

4. Veliko vojvodstvo hesensko meri 77 □ miriametrov (139 □ milj) in ima 853000 ljudi, ki so po rodu vsi Nemci; po veri jih je 585000 (68½%) protestantov, 239000 (28%) katoličanov in 26000 Židov. Razprostrto je v zahodni Nemčiji med Bavarskim, Badenskim in Pruskim ter razdeljeno v 2 neenaki polovici, kateri ste po dolnjem Menu in ozki progi pruskega sveta ločeni.

Darmstadt (39000 lj.), glavno in stolno mesto v gorenjerenski nižavi, ima več znanstvenih in tehničnih učilišč, razvito obertnost in živahno kupčijo (z velikimi sejmi). Offenbach (na Menu blizu Frankfurta, 23000 lj.) je največe fabriško mesto v deželi ter nareja usnje, vozove, tobačnice in drugo drobnino, lepljeno platno, barvan papir i. t. d., ima pa tudi živahno kupčijo (sejme). Moguncija (na sotočji Mena in Rena, 54000 lj.), najmočnejša nemška trdnjava (rimsk. Moguntiacum) in središče najstare nadškofije na Nemškem, ima slovečo stolno cerkev in zbirko rimskih starin; obertnost njegova je zelo razvita (usnje in usnjina, pohišje, tobak i. t. d.); velika kupčija (vožnja po Renu). Gutenberg, iznajditelj tiskarstva, 1436. Worms (na Renu, 14000 lj.), nekdanje veliko cesarsko mesto s 33000 ljudmi, ima precej veliko obertnosti in živahno kupčijo; peča se pa tudi s poljedelstvom in vinstvom. Niernstein (2300 lj.) prideluje najizvrstnejše vino v deželi. Bingen (na Renu pred srednjerensko preseko, 6000 lj.) se peča z vinstvom. Giessen (na Lani, 12000 lj.) ima vseučilišče in gozdarsko šolo, Alsfeld (4500 lj.) izdeluje platno in sukno.

5. Deržavna dežela Alzacija-Lorena (145 □ miriam. ali 263 □ milj in 1549000 ljudi, katerih velika večina govori francozki; po veri jih je 82% katoličanov, 15<sup>1</sup>/<sub>2</sub>% protestantov in 44000 Židov) obsega 3 pokrajine (departemente), ktere je morala Francija v pogodbi, skleneni <sup>26</sup>/<sub>2</sub> 1871 v Versailles-u odstopiti nemškemu cesarstvu.

Strassburg (Argentoratum, 86000 lj.) stoji blizu Rena v kaj rodovitni ravnini, ktere gosti naselniki se posebno z obertnostjo pečajo. Velika njegova gotiška cerkev (postavljena od l. 1015 do 1273) ima 142 metrov visok zvonik. To uže od nekđaj zeló imenitno mesto ob Renu ima mnogo učilišč, novo ustanovljeno vseučilišče z novo nabrano knjižnico. Obertnost mu posebno cvete; v premnogih velikih fabrikah izdeluje pavolnik, sukno in drugo blago iz volne, svilenino, usnje (rokovice, kočije), paštete i. t. d.; ima pa tudi veliko kupčijo ter posreduje zlasti kupčevanje med Francijo in Nemčijo. Kolmar (24000 lj.) nareja posebno pavolnik ter kupčuje s tobakom in vinom. Mülhausen (52000 lj.) je imenitno središče razvite obertnosti v gorenji Alzaciji in izdeluje kotonino in mušlin, sukno in drugo volnato blago, mašine i. t. d.

Metz (na Mozeli, 39000 lj.) ena izmed najmočnejših terdnjav na svetu, je lepo zidano mesto s staro stolno cerkvijo in veliko orožarnico; peča se z vertnarstvom in sadjerejo, zeló tudi z obertnostjo. Thionville (7400 lj.), precej močna terdnjava na Mozeli. Dieuze (4100 lj.) ima kameneno sol in kemijske fabrike.

Prirodnine. Podnebje nemških dežel je kmetijstvu dosta ugodno. Razprosterte so sicer na severni polovici zmerno toplega pasa, a nikjer nimajo zeló visokih planjav ali visokih gor, ki bi bile vzpete v predel večnega snega ali mogočnih lednikov. Naj bolj gorati kraji so v primeri z drugimi hribovitimi deželami le bolj nizke lege in prav veliko sveta je razprostertega po globoki severni nižavi ali pa po nizkih in širokih dolinah raznih rek (Rena, Mena, Vezre). Nerodovitni svet obsega le močvirnate in mahovite okrajine, semtertje peščene pustinje, ki so skoro brez vsega rastlinja. Med nekoliko večimi deržavami ima Meklenburg in Badensko primeroma naj več neplodne — večidel močvirnate zemlje, zeló veliko je imajo tudi nektere male deržavice; naj manj pa gosto naseljeno Saksonsko, Virtemberžko in Hesensko. Te razmere med rodovitnim in nerodovitnim svetom naj kaže sledeče kazalo, v katerem je rodovitni svet ločen v njivje in vertove, travnike in pašnike in pa gozde.

Deržave	Njive in vertovi	Travniki in pašniki	Gozdovi	Ploden svet		Neploden svet	
	% vse poverš.	% vse poverš.	% vse poverš.	□ miriametri	% vse poverš.	□ miriametri	% vse poverš.
Prusko . . . . .	50·1	18·3	23·1	3184	91·5	296	8·5
Saksonsko . . . . .	52·4	13	30·5	144	95·9	6	4·1
Bavarsko . . . . .	42·2	19·8	32	714	94	45	6
Virtemberžko . . . . .	47·6	17	30·6	186	95·2	9	4·8

Deržave	Njive in vertovi	Travniki in pašniki	Gozdovi	Ploden svet		Neploden svet	
	% vse poverš.	% vse poverš.	% vse poverš.	□ miriametri	% vse poverš.	□ miriametri	% vse poverš.
Badensko . . . . .	37·2	17·5	33·4	135	88·1	18	11·9
Alzacija-Lorena . . . . .	51·4	13·6	29	136	94	9	6
Hesensko . . . . .	49·8	13	32·7	73	95·5	3	4·5
Turinške derž. *) . . . . .	52·7	10·3	30·5	116	93·5	8	6·5
Meklenburško . . . . .	53·5	15	13·3	131	81·8	29	18·2
Ostale deržavice . . . . .	43·2	15·3	19·7	125	78·2	35	21·8
Vse Nemško	48·6	17·7	25·2	4944	91·5	458	8·5

Po severni Nemčiji je kmetijstvo še nekoliko bolj razvito, kakor po južni. Najrodovitnejšo zemljo imajo sasko dežele, kjer se pa tudi kaj pridno in umno obdeluje. Vendar le pruska pokrajina Saksonija prideluje na ostajanje raznega žita, ktereга (zlasti pšenice in reži) se mnogo na tuje proda. V kraljestvu saksonskem se je poljedelstvo sicer povzdignilo na tako visoko stopinjo, kakor kjer koli bodi na Nemškem, vendar ne daje dosta živeža deželi, ki je med vsemi najgosteje naseljena. Najbogatejše žitne dežele so Meklenburg, Holstein in Schleswig, ki od leta do leta izvažajo preobilo žita v tuje kraje. Preobilo ga imajo tudi pokrajine Prusija, Pomorjansko, Hanoveransko in Hesensko-Nassausko. V južni Nemčiji in pa Alzaciji in Loreni se povsodi kaj pridno in umno pečajo s kmetijstvom, vse dežele pa v tem oziru prekosi Virtemberško, katero so druge pokrajine večkrat posnemale z največim pridom. V tem kraljestvu, v Badenskem in v raznih pokrajinah bavarskih in hesenskih najbolj sejejo pirnico, pridelujejo pa tudi dokaj reži in ječmena, navadne pšenice in ovsa. V obče imajo dežele nemškega cesarstva raznega žita (turšice je malo) veliko črez lastno potrebo.

Predivo skoro povsodi pridelujejo, največ in najlepše pa v Sleziji, Vestfaliji in na Hanoveranskem, v okrajih kaselskem, kraljestvu saksonskem, po Brunšviškem in turinških deržavicah, veliko tudi po južnih nemških deželah. S konopljo se primeroma najbolj pečajo po Badenskem, Vestfalskem in nekterih okrajih hanoveranskih. Hmeljarstvo bavarsko slovi po celem svetu, na visoki stopinji je tudi na Virtemberškem in Badenskem ter zelo napreduje po Pruskem zlasti v Poznanji in v Alzaciji-Loreni; pridelujejo ga silno veliko tudi za kupčijo v tuje kraje. Tobak sadé po raznih krajih, primeroma naj bolj in naj boljši pa na Badenskem (7 mil. kgr. = 140000 c.), v bavarskem Palatinatu in srednjem Frankovskem (5·9 mil. kgr. = 118000 c.) in v Alzaciji - Loreni

\*) Turinške deržave, ki skup obsegajo 124 □ miriam. in štejejo 1066000 ljudi, so srednjenemške male deželice, namreč: Saski Weimar, Meiningen, Koburg-Gotha in Altenburg, potem Schwarzburg-Rudolstadt in Sondershausen pa Reuss-Schleiz in Greiz.

(7·5 mil. kgr. = 150000 c.), od koder ga zeló izvažajo v druge dežele; pridno in umno se s tem pridelkom tudi pečajo na Brandenburžkem, Pomorjanskem, Sležkem, Saksonskem in v porenskih pokrajinah. Vendar domači pridelek (leta 1869 okoli 30 mil. kgr. = 600000 c.) ne zadostuje vsemu cesarstvu, zato ga od leta do leta dobivajo mnogo iz tujih krajev za domačo porabo. Tudi ga od l. 1864 leto za letom manj sadé; leta 1870 so ga napravili le 24·05 mil. kgr. (481000 c.). Silo razširjeno pa je pridelovanje bele pese za sladkor. Naj bolj se ž njo pečajo po severni nemški nižavi, zlasti v pruski pokrajini saski, sležki in brandenburžki, v vojvodstvu anhaltskem in brunšviškem. Sploh se pa ta pridelek zadnja leta tudi drugodi silno hitro širi, tako da sedaj dobé okoli 3250 mil. kgr. (65 mil. c.) bele pese na leto, t. j. dvakrat toliko kakor na Avstrijskem. Vertnarstvo cvete najbolj okoli velikih mest; posebno umno in pridno se pa ž njim pečajo in zarad tega daleč po svetu slové okoličani erfurtski, halski, frankfurtski (na Menu), bamberžki, norimberški, ulmski in razni kraji porenski. Tudi sadjereja je po večem hvale vredna; najbolj pa se v njej odlikuje Virtemberžko, Badensko in Hesensko, ki se štejejo med sadja najbolj bogate dežele v Evropi. Tega ne porabijo le obilo za domačo potrebo, ampak ga tudi veliko izvozijo v druge dežele. Cvete pa sadjereja tudi v pokrajini porenski, okrogu wiesbadenskem, v raznih krajih turinžkih deržavice in saksonskega kraljestva. Po nekterih pokrajinah, zlasti renskega porečja, se tudi z vinorejo kaj pridno pečajo. Med vsemi se odlikuje Alžaško-Lorensko, ki ga na leto pridelala okoli 1870000 hektolitrov (3300000 veder) t. j. skoro polovica vsega vina, ki ga rodé nemške dežele (440000 hl. ali 7770000 veder na leto). Precej čez lastno potrebo ga ima pokrajina porenska, okraj wiesbadenski, Badensko, obrensko Hesensko, Virtemberžko in bavarski Palatinat in dolenje Frankovsko. Vsi drugi kraji ga imajo tako malo, da jih ni vredno omeniti. Četertina vsega poveršja pokrivajo gozdi, s kterimi sedaj skoro povsodi kaj pametno gospodarijo; pa sedaj vendar potrebujejo nemške dežele dosta več lesa, nego ga jim domači gozdi dajo, zato se ga veliko dovažá iz tujih krajev.

Travnikov in pašnikov je nekaj črez  $\frac{1}{5}$  vsega rodovitnega sveta (v Avstriji jih je  $\frac{1}{4}$ ), ki pri dobrem gospodarstvu dajó veliko klaje. Najumnejše ravnaajo ž njimi na Bavarskem, Virtemberžkem, Badenskem in v nekterih pruskih pokrajinah, n. pr. v Pomoraciji, Prusiji in Hanoveranskem; lepi in dobri travniki se pa nahajajo tudi po drugih deželah, zlasti v kraljestvu saksonskem, na Hesenskem in po turinžkih deržavicah. Zato je tudi živinoreja skoro po vseh straneh hvale vredna. Z izverstnimi konji in lepo govejo živino se posebno odlikuje Meklenburžko, Oldenburžko, Šlezvig-holsteinsko, Hanoveransko in Virtemberžko; iz teh dežel se proda mnogo rogate živine v druge nemške dežele ali pa v tuje kraje. Tudi pokrajina Prusija se močno peča z rejo čverstih konj in goveje živine. Bavarsko redí po donavski planoti konje za kupčijo, pe južnih, dobro močenih krajih alpskih pobočij in predgorij pa posebno lepo govejo živino, od ktere dobiva premnogo sira in masla za kupčijo v tuje



kraje. V obče se v Nemčijo privaža le malo konj in goveje živine le malo več nego se je proda v inostranske države. Dosta bolj pa slovi nemško ovčarstvo, ki šteje okoli 30 milijonov ovac; njih velika večina daje prav lično volno. Vse volne napravijo okoli 37·5 mil. kgr. (750000 c.) na leto. Meklenburški vojvodstvi (1250000 ovac) stojite tu v prvi versti, naj se uže gleda na množstvo ali pa na plemenitost njihovih ovac; daleč po svetu slovi tudi kraljestvo saksonsko, ki ima primeroma le malo ovac (305000), a te dajo tako lično volno, da se lahko meri z najlepšo španskih „merinos“; za tem pride Sleško, Virtemberško, nekatere turinške države in pruska Saksonija. Primeroma zelo veliko ovac derže tudi Brunšviško, Anhaltsko, Hanoveransko in Oldenburško pa Hesensko, ki z ovcami in volno močno kupčujejo v druge nemške in inostranske dežele. Badensko, Hesensko in Bavarsko redé primeroma tudi največ koz. S svinjerejo se najbolj pečajo v Vestfaliji, v severnonemških nizkih pokrajinah, kjer je mastna zemlja kmetijstvu posebno ugodna, na Meklenburškem, Badenskem, Hesenskem in v raznih turinških krajih.

Dežele nemškega cesarstva imajo kaj malo dragih kovin, a posebno bogate so raznih kopanin, ki so danšnjemu narodskemu gospodarstvu, zlasti obrtnijskemu razvitku v največo potrebo in korist. Preobilni so po raznih krajih zlasti zakladi črnega in erjavega premoga, železa, cinka, svinca in soli. Med vsemi se posebno odlikuje prusko kraljestvo, ki gledé na premog in surovo železo prekosi vse druge države na evropski terdnini, gledé na veliko množino cinka celó vse dežele celega sveta. Vse kovanine, ki jih pripravijo črez leto in dan, cenijo sedaj okoli 340 milijonov goldinarjev; od teh pride črez 280 milijonov gl. na pruske dežele (dobra polovica na pokrajino vestfalsko in porensko); zelo razvito je rudarstvo tudi v kraljestvu saksonskem in v Alzaciji-Loreni, kterim deželam daje za Pruskim primeroma največ dobička.

Nekaj zlata in srebra dobivajo (zlasti v Harzu) Prusko in Anhaltsko, drugodi pa tudi Saksonsko, živo srebro le v bavarskem Palatinatu in nekaj tudi na Pruskem (skup okoli 40000 kgr. = 800 c.). Baker kopljejo zlasti na Pruskem (4·15 mil. kgr. = 83000 c. v okraji mezborskem in arnsberškem) in pa v Anhaltu (100000 kgr. = 2000 c.). Prebogate so pa razne pokrajine dobrega železa, kterega na leto sedaj naredé okoli 1400 mil. kgr. (28 mil. c., surovega in litega žel.). Tega pride črez 1050 mil. kgr. (21 mil. c.) samo na Prusko, kjer ga posebno veliko imajo pokrajine Porensko, Sleško, Vestfalsko, Hanoveransko in okraj wiesbadenski (na Nassauskem), skoro 225 mil. kgr. (4½ mil. c.) na Alzacijo-Loreno, okoli 48 mil. kgr. (960000 c.) na Bavarsko, primeroma zelo veliko na Brunšviško (19 mil. kgr. = 380000 c.); precej ga izkopljejo tudi saksonsko kraljestvo (14 mil. kgr. = 280000 c.) Hesensko in Virtemberško; druge dežele ga imajo primeroma le malo (Badensko, n. pr. 4·5 mil. kgr. = 90000 c., Anhaltsko 700000 kgr. = 14000 c.) ali pa prav nič. — Po nekterih deželah se nahajajo prebogati svinčeni rudniki; največ jih je na Pruskem, kjer zlasti rudniki v okraji

aachenskem, opoljskem (v Sleziји), arnsberžkem (v Vestfaliji) in wiesbadenskem po svojih zakladih slovijo daleč po svetu. Vsi skup dajo toliko rude, da naredé na leto skoro 45 mil. kgr. (900000 c.) svinca in črez 4 mil. kgr. (80000 c.) svinčenega glaja. Primeroma še več ga ima kraljestvo saksonsko, namreč črez 3·5 mil. kgr. (70000 c.) svinca in 575000 kgr. (11500 c.) svinčenega glaja. Veliko ga napravijo tudi v Brunšviškem (ob Harzu) in Anhaltskem, ko ga na razne druge dežele, ktere se pečajo s to rudo, pride komaj 5 mil. kgr. (100000 c.). Cinkova ruda se nahaja po raznih krajih, največ je je na Pruskem (zlasti v gorenji Sleziји in pokrajini porenski), kjer so zadnja leta iz nje naredili po 75 mil. kgr. (1300000 c.) cinka. Vse druge dežele nemškega cesarstva skup ga primeroma le malo imajo (3·75 mil. kgr. = 75000 c.); med njimi saksonsko (125000 kgr. = 2500 c.). Cin ali kositer kopljejo le v kraljestvu saksonskem (okoli 140000 kgr. = 2800 c.), antimon (60000 kgr. = 1200 c.) in žveplo (700000 kgr. = 14000 c.) le na Pruskem, kjer dobivajo tudi primeroma največ nikeljna in galuna; arzenik (850000 kgr. = 17000 c.) se nahaja po večem le na Saksonskem, grafit (800000 kgr. = 16000 c.) pa na Bavarskem. Neizmerne so pa po raznih deželah nemškega cesarstva lege kopavnega goriva, šote in zlasti črnega in rujavega premoga, kterega na leto veliko milijonov centov prodajo v tuje dežele. Najbogatejši in najobširniji rudniki črnega premoga so na Sležkem, Porenskem in Vestfalskem pa v kraljestvu saksonskem, najobilnejše lege rujavega premoga pa v pruski pokrajini saksonski in brandenburžki in pa na Anhaltskem. Vsega premoga izkopljejo sedaj okoli 34500 mil. kgr. (690 mil. c., t. j. dobro 4krat toliko, kakor v Avstriji); tega pride samo na Prusko okoli 28500 mil. kgr. (570 mil. c.) t. j. 82 % vsega izkopanega premoga, na Saksonsko pa okoli 3250 mil. kgr. (65 mil. c., t. j. 9·5 %); primeroma zelo veliko ga ima vojvodstvo anhaltsko (500 mil. kgr. = 10 mil. c.), brunšviško (200 mil. kgr. = 4 mil. c.) in pa kneževini Lippe (53 mil. kgr. = 1·6 mil. c.); primeroma malo pa turinžke dežele (300 mil. kgr. = 6 mil. c.), Alzacija-Lorena (175 mil. kgr. = 3½ mil. c.), Bavarsko (375 mil. kgr. = 7½ m. c.) in zelo malo pa Badensko i. d. dežele. — Preveliko je tudi po raznih straneh kuhinjske soli, toliko namreč, da je navadno pri obilni domači porabi še precej prodajo v tuje dežele. Kamenena sol se v veliki množini dobiva v pruski Saksoniji, v Anhaltu in na Virtemberžkem, varjena sol pa zlasti v pruski pokrajini saksonski in hanoveranski, na Bavarskem in v drugih južnonemških deželah, veliko tudi v Alzaciji-Loreni in pa v turinžkih državicah. Vse soli dobé sedaj okoli 682 mil. kgr. (13640000 c.); te pride okoli 340 mil. kgr. (6·8 mil. c.) na Prusko, primeroma silno veliko pa na Anhaltsko (110 mil. kgr. = 2·2 mil. c.), na Alzacijo-Loreno (okoli 50 mil. kgr. = 1 mil. c.) in Virtemberžko (60 mil. kgr. = 1200000 c.); veliko je ima tudi Hesensko (18 mil. kgr. = 360000 c.), Turingija (19 mil. kgr. = 380000), Bavarsko (50 mil. kgr. = 1 mil. c.), Brunšviško (5 mil. kgr. = 100000 c.) i. t. d. Med večimi deželami pa je prav nič nimajo Oldenburžko in pa kraljestvo

saksonsko, ki je kakor sosedno Česko jako bogato drugih kopanin. Mavca, zlasti za gnoj, posebno veliko izkopljejo na Virtemberžkem (črez 3 mil. kgr. = 60000 c.) in v nekterih turinžkih deržavicah (črez 2·05 mil. kgr. = 41000 c.). Skoro povsodi imajo dosti razne persti ali ilovice za izdelovanje raznovrstne lončenine, opek i. t. d.

Obertnost je skoro po vseh deželah nemškega cesarstva zelo razvita. Pospešujejo jo posebno: obilnost raznovrstnih surovin in gonilnih vod; velika gostost ljudstva, ki obertniji daje obilo pridnih rok, obertnijske šole, zbirke in razstave, dobro urejene kupčijske in obertnijske zbornice i. t. d. Tudi ugodne postave jo podpirajo, zlasti je omeniti tu popolna svoboda obertnijstva, ki jo vsakemu Nemcu ustavno zagotovljena po vseh nemških deržavah. Na posebno visoko stopinjo se je vzpela obertnost v pruskem kraljestvu, čegar pokrajine Porensko, Vestfalsko, Saksonsko in Sleško se v tem oziru lahko merijo z najbolj obertnimi deželami v Evropi. Na enako visoki stopinji stoji tudi v kraljestvu saksonskem in virtemberžkem pa v Alzaciji-Loreni. Nasproti naj manj obertne dežele so pa Meklenburško, Šlezviško, Holsteinsko, Lauenburško, Oldenburško in Schaumburg-Lippe, naj se uže gleda na množino ali na raznovrstnost in vrednost njih obertnijskih izdelkov.

Med vsemi nemškimi deržavami ima Prusko in saksonsko kraljestvo največ fabrik, ki narejajo parne in druge mašine. Najimnitnejše take naprave, ki svoje izdelke tudi v tuje dežele pošiljajo, so v Berolinu, Vratislavu, Kraljevci, Štetinu, Devinu na Labi, Kolinu, Düsseldorfu, Aachenu in Elblogu (vse na Pruskem) v Oberzellu pri Würzburgu, Augsburgu, Mnihovu in Zweibrückenu (na Bavarskem), v Kamenicah (na Saksonskem, — mašine tega mesta slovijo po celem svetu), v Esslingen-u in Heilbronnu (na Virtemberžkem), v Karlsruhi (na Badenskem), v Mülhausenu (v Alzaciji), v Mogunciji in Offenbachu (na Hesenskem), v Hamburgu, Bremi, i. d. — V istih mestih pa tudi v Kasselu, Stuttgartu, Brunšviku i. d. zelo narejajo železnične in druge vozove, ladije pa posebno v Hamburgu in Bremi, katerih ladjedelnice slovó po celej Evropi, močno tudi v Kielu. — Izverstno orodje za znanstvene zavode i. t. d. izdelujejo različna mesta; najbolj pa cvete ta obertnost v Mnihovem, ki se v nekterih delih lahko meri s Parizom; po celem svetu slovi pa ondešnje zvezdarsko in drugo optično orodje. Tudi izdelovanje godbenskega orodja je zelo razširjeno; n. pr. glasovire narejajo v Weslu, Koblenci, Münstru, Elberfeldu, Mnihovem, Lipskem, Draždanah, Stuttgartu, Brunšviku in Hamburgu; harmonike v Geri; orgle v Paulinzelli (Schwarzburg-Rudolstadt) slovijo po celem svetu i. t. d. Ure narejajo posebno v Berolinu, Hamburgu in drugih večih mestih, lesene in tudi drugačne pa posebno v Črnem gozdu na Badenskem in Virtemberžkem, kjer svoje izdelke prodajajo na vse strani sveta. Kovno železo v palicah, pleh, drát, razna lita železnina, železnične šine, žgano in lito jeklo i. t. d. se posebno nareja v onih pokrajinah, ki imajo največ surovega železa, n. pr. v Porenskem, Vestfalskem, Sležkem, v okraji wiesbadenskem, v Alzaciji-Loreni in v kraljestvu bavarskem in saksonskem in drugodi. — Raznovrstno

in najboljše železnino in jeklenino izdelujejo Porensko (zlasti okraj düseldorfski), Vestfalsko (zlasti okraj arnberški) in Virtemberško. Solingen (Porensko) izdeluje najboljše ostro orožje v Evropi, tudi naredi toliko izverstnih nožev in družega rezila, da v tej obertnosti stoji na prvem mestu za angležkim Sheffieldom; dobro znano je tudi enako blago iz Heilbronna in Stuttgarta, iz Norimberka, Erlangena in Rezna in iz drugih krajev. Raznoverstno železnino izdelujejo zeló v Remscheidu, Ronsdorfu i. d. (düseldorfski okraj), v Iserlohnu, Alteni, Hagenu i. d. (arnsberški okraj), v grofiji marški (posebno kose, v katerih se odlikujejo tudi Neuenburg in Friedrichsthal na Virtemberškem in Achern na Badenskem). Šivanke izdelujejo za veliko, celo prekomorsko kupčijo v Iserlohnu, Aachenu, Burtscheidu in Dürnu (Porensko), v Schwabachu (na Bavarskem). Sloveče so tudi velike orožarnice (puške) v Sömmerdi, Suhlu, Spandovu i. d. Ključarski in drugi kovaški izdelki so razen Porenskega in Vestfalije posebno znameniti v Berolinu, Esslingenu, Ludwigsburgu, v okraji schmalkaldskem in v Alzaciji i. t. d. Zlatino in srebernino pa drugo dragotino zeló izdelujejo v Hanau-u, Stuttgartu, Heilbronnu in Gmündu (Virtemberško), v Pforzheimu (Badensko) in zlasti srebernino v Berolinu. Norimberk in Brod (Bavarsko), ki naredita tudi mnogo zlatih in srebernih listkov in zlatega pa srebernega dratu, Augsburg, Gmünd, Ulm, Pforzheim, Offenbach, Berolin, Frankfurt (n. M.), Iserlohn, Altena, Heilbronn, Kassel, Annaberg (Saksonsko) i. d. narejajo mnogo blaga iz medi, brona, novega srebra, iz kovine, imenovane „Britanija“, in kositra.

Raznoversten porcelan narejajo močno tudi za tujo kupčijo naj bolj na Pruskem (Berolin), okraj vratislavski in erfurtski (v turinžkih državicah (Gotha in Ordruff), na Bavarskem (Nymphenburg in Bamberg), Saksonskem (Mišenjsko), Virtemberškem in Badenskem (Freiburg, tu zlasti gumbke in bisere iz porcelana) i. d. Navadno lončenino izdelujejo v 600 večih in manjših napravah, tudi veliko za kupčijo v tuje dežele. Opekarnic se nikoder ne manjka. Preveliko napravijo tudi raznoverstnega stekla, ne le za domačo potrebo, ampak več sto tisoč centov ga izvozijo v inostranske dežele, celó v Ameriko in Azijo. Steklarstvo najbolj cvete na Sležkem, Porenskem, na Bavarskem, v Turinžiji in Loreni.

Zeló razvito je izdelovanje raznega kemijskega blaga, kterega veliko prodajo v tuje kraje. V tej obertnji se najbolj odlikujejo Berolin, Schönebeck in Devin, Neusalzwerk, Barmen, Kolin, Krefeld, Vratislav, Bonn, Hannover, Goslar, Kassel, Norimberk, Ludwigshafen, Lipsko in Draždane, Heilbronn, Stuttgart, Karlsruhe, Mannheim i. d. Kolin in Berolin narejata posebno zeló tudi dišave in lepodišeče vode. Skoro povsodi je dosti fabrik za izdelovanje sveč in mila, še več pa za prižigalnice, katerih mnogo izvozijo na tuje. Svinčnike narejajo na več krajih, med njimi se posebno odlikuje Norimberk, ki v tej obertnji prekosi vsa mesta na svetu. — Po raznih krajih, zlasti pa po primorskih severnih straneh je tudi mnogo fabrik za prečiščevanje sladkorja iz terstja. Dru-

godi stoji premnogo fabrik, ki sladkor narejajo iz sladké ali bele pese. Teh štejejo sedaj okoli 320, katerih je skoro  $\frac{3}{4}$  le na pruski zemlji; primeroma zeló veliko jih ima tudi Anhaltsko (37) in Brunšviško (25) le malo pa ostale nemške dežele. Črez leto in dan napravijo v njih okoli 250 mil. kgr. (5 mil. c.) sladkorja. — Od nekdanj so Nemci uže zeló varili in radi pili pivo. Gledé na to stoji bayarsko pivarstvo na čelu vsem drugim deželam na svetu ter ima največe pivovarne v Mnihovem, Reznem, Norimberku, Augsburgu, Kulmbachu i. d. Vsega piva naredi (razen Palatinata renskega) črez  $8\frac{1}{2}$  milijon. hektolitrov (15 milijonov veder). Ta obertnija cvete tudi po drugih deželah, zlasti pa v Berlinu, Gdanskem, Vratislavu, Erfurtu, Dortmundu, Goslaru, Kasselu, Draždanah, Lipsku, Brunšviku, Ulmu, Štrassburgu, v Turingiji i. d. Vseh pivovaren štejejo črez 20000. — Še dosta več je žganjarij, ki zlasti v Sležkem, pruski Saksoniji, Poznanjskem in Brandenburžkem, v Virtemberžkem, Bavarskem, Hamburgu i. d. naredé veliko žganja in špirta za kupčijo v tuje kraje. — Tobakarnic je po nekterih krajih toliko, da naredé mnogo tobaka in smodek črez domačo potrebo (Brema, Hamburg, Mannheim, Moguncija i. d.).

Prevelike vrednosti so razni izdelki prejnic in tkalnic. Svilenino izdelujejo posebno na Porenskem (v okrajih düsseldorfskem, Krefeld, Elberfeld, Barmen i. d. v okrajih aachenskem, kolinskem, v Berlinu in njegovi okolici), odlikuje se v tej obertniji tudi Badensko in Alzacija-Lorena. — Med najiminenitnejše obertnije na Nemškem se pa versti suknarstvo, ne le za to, da je po vseh krajih razširjeno, ampak ker je posebno razvito in ker nareja premnogo lepega blaga za kupčijo v tuje cefo v prekomorske dežele. Najbolj cvete po Pruskem, zlasti na Porenskem, Brandenburžkem (Berlin), v pokrajini saksonski in sležki in v kraljestvu saksonskem (Cvikov je sloveče središče saksonskega suknarstva v Gluhovu, Kamenicah, Čopavi, Frankenbergu i. d.), ki se lahko merijo s suknarstvom vsake dežele na svetu. Razvito je tudi v Turingiji, na Virtemberžkem in v Alzaciji. — Tudi izdelovanje razne pertenine in konopnine je povsodi razširjeno. Največ velikih prejnic je v okrajih legniškem (v Sleziji) in mindenskem (v Vestfaliji) pa v kraljestvu saksonskem, vendar dosta preje tudi iz tujega privozijo. Nitje posebno zeló sučejo v kraljestvu saksonskem, na Porenskem in Sležkem. Platna pa druge pertenine pa naredé črez lastno potrebo veliko za kupčijo v tuje kraje. Na najvišo stopinjo so se povzdignile tkalnice na Saksonskem (pokrajina lužiška), v pruski pokrajini sležki in vestfalski (Bielefeld in njegova okolica). Zeló razvito je platnarstvo tudi po Hanoveranskem, okrajih kaselskem, Virtemberžkem, Hesenskem, po raznih krajih bavarskih, badenskih, turinžkih in brunšviških. Vervarstvo cvete (razen hanoveranskega in kaselskega) posebno v primorskih velikih mestih, kjer naredé tudi veliko izvrstne jadrenine. — Raznoverstno bombaževino izdelujejo premnoge fabrike v Alzaciji - Loreni (Mülhausen) in v kraljestvu saksonskem (okraj cvikovski) pa virtemberžkem (okraj Rextlingen, Geisslingen, Kannstatt i. d.), tem deželam je ta obertnija postala celo najiminenitnejša med vsemi.

Enako važnost ima tudi na Badenskem in po nekterih pokrajinah bavarskih (Augsburg, Kempten, Hof, Baireut, Kaiserslautern); na Pruskem najbolj cvete po Porenskem (Düsseldorf, Barmen, Elberfeld i. d.), Vestfalskem, Sležkem, (Kladsko, Švidnica i. d.), Saksonskem in Hanoverskem; tudi v nekterih turinških državicah se ž njo močno pečajo. — Po središčih, koder najbolj cveto raznovrstne prejnice in tkalnice, je tudi največ bojarnic in tiskarnic (za razno tkanino).

Uže od nekdaj se Nemci zelo pečajo s strojarstvom, ki v 12000 rokodelnih in fabrikah naredi preveliko usnja za kupčijo v tuje dežele. Primeroma največ ljudi se živi s to obertnijō na Virtemberžkem, Bavarskem, Porenskem, Hesenkem in v turinških državicah. Izvrstno hesensko usnje iz Moguncije in Wormsa slovi po celem svetu. V Mogunciji in palatinatskem Pirmasensu, potem v Erfurtu, Naumburgu, Berlinu, Goti, Koburgu in nekterih virtemberžkih krajih narejajo v velikih fabrikah obutve za veliko kupčijo tudi v tuje kraje. Preveliko najizvrstnejšega sedlarskega, remenarskega in torbarskega blaga pa narede v Berlinu Aachenu, Düsseldorfu, Vratislavu, Mnihovu, Norimberku, Stuttgartu, Karlsruhe i. d., največ usnjene lepotine pa v Berlinu, Norimberku, Offenbachu i. d., rokovic posebno Virtemberško naredi čez lastno potrebo. — Na zelo visoko stopinjo se je vspelo kaj razširjeno narejanje papirja in raznovrstnega papirnatega blaga; obojega izvozijo preveliko v tuje dežele. — Manj vrednosti ima v obče pletenina iz slame in lesa, iz žirne in dratu. Zelo razvito pa je mizarstvo zlasti v Berlinu in v glavnih mestih južne Nemčije, potem tudi v Hanau-u, Koburgu, Norimberku i. d., v Mogunciji se odlikuje med vsemi obertnostmi. V strugarstvu pa posebno slovijo mesta Norimberk, Brod (Fürst, Stuttgart, Freiburg, Worms, Berlin, Gdansko [z izdelki iz jantarja] i. t. d. Omeniti je tudi klobučarstvo, izrezljavanje lesenega, koščenega i. d. blaga.

Kupčija je posebno živahna med posameznimi deželami in mesti, pa tudi z inostranskimi državami. Pospešuje jo obilnost domačih surovin in izdelkov, kaj ugodna zemljepisna lega sredi Evrope in poleg zelo obiskovanih morij, ktera se izlivajo v velike plovne reke. Dobre ceste in železnice pa dalekopisi prepregajo Nemčijo na vse strani ter jo sklepajo z inostranskimi državami. Železnice nemške merijo sedaj čez 2100 miriametrov (2800 milj), dalekopisi pa čez 4700 milj; primorska mesta imajo čez 5000 raznovrstnih ladij za kupčijo. Podpirajo jo dalje razna društva, kupčijske zbornice, denarstvenj zavodi, posojilnice, zavarovalnice i. t. d., mnoge kupčijske šole i. d. naprave. Posebno ugodna jej je tudi colna zaveza, ki obsega vse nemško cesarstvo pa tudi holandsko pokrajino luksenburško; v posebni zavezi ž njo so nekteri colni izjemki, n. pr. Hamburg, Altona, Brema in še nekoji drugi pristani in otočiči ob nemškem in baltiskem morji. Zelo jej strežejo tudi kupčijske pogodbe z inostranskimi državami. — Po suhem in po morji izvažajo nekatere domače surovine (žito in moko, hmelj; živino (govedo in ovce), svinec in svinčeni glaj, ciŕk, premog, nekaj soli in veliko železa) in raznovrstne obertnijske izdelke (mašine, železnične vozove, železnino in jeklenino pa

druge kovinske izdelke, opeko, porcelan in drugo lončenino, steklenino, zlasti iz bele pese, pivo, žganje in ocet pa raznoverstno tkanino sladkor in usnjino). V važa se prekomorsko blago, bombaž, surova svila, predivo in konoplja, volna, prašiči, ribe, baker, razna barvila in druga pomočna snovina za obertnijo in umetnijo. Tudi prevozna kupčija daje deželam obilo dobička.

Šolstvo je zelo razvito skoro po vseh deželah nemškega cesarstva. Ljudskih šol je okoli 56000, primeroma največ jih je na Saksonskem, Brunšviškem, Anhaltskem, Pruskem in Badenskem pa v raznih turinških državah. Tudi so po teh krajih najboljše uravnane. Postava povsodi zahteva, da bi vsi za šolo godni otroci vanjo hodili. Sedaj je obiskuje okoli  $5\frac{3}{4}$  milijona otrok, tako da v celem cesarstvu na 1000 prebivalcev pride 150 učencev. Primeroma dosta več jih hodi v šolo na Brunšviškem, Anhaltskem, Oldenburžkem, Saksonskem in v turinških državah, kajti tu pride na 1000 prebivalcev po 175 do 160 šolarjev, primeroma najmanj pa na Meklenburžkem (1000 : 120) in Bavarskem (1000 : 126). — Preveliko je tudi srednjih šol: 330 gimnazij, 14 realnih gimnazij, 214 progimnazij in posebnih latinskih šol pa 485 realk in viših meščanskih šol. Zelo somerno so ta učilišča razdeljena po vseh krajih, tako da ga skoro ni veliko večjega mesta, katero ne bi imelo vsaj ene srednje šole. — Vseučilišč je 21 in sicer 10 na Pruskem, 3 na Bavarskem, 2 na Badenskem, po 1 pa na Virtemberžkem, Hesenskem, Saksonskem, Meklenburžkem, v Turingiji in Alzaciji. Razen vseučilišča v Münstru imajo druga po 4 znanstvene razdelke (bogoslav., modroslov., pravoslov. in zdravilosl.) razen teh imajo v Mnihovem, Würzburgu in Tübingenu še poseben razdelek za državno gospodarstvo, in v Tübingenu tudi poseben prirodosloven oddelek. Vratislavsko, bonško tübingensko pa strassburško imajo po 2 bogoslovna razdelka — za protestantovsko in katoliško bogoslovje. — Tehničnih učilišč je sedaj 10 v nemškem cesarstvu: 2 v Berlinu (stavbna in pa obertnijska akademija) in politehnike v Mnihovem, Stuttgartu, Karlsruh-i, Draždanah, Hannoveru, Aachenu, Darmstadtu in Brunšviku (collegium carolinum).

### III. Švajca.

414□ miriametrov (752□ milj); 2669000 ljudi, katerih je po veri 1566000 protestantov (58·6 ‰), 1085000 (ali 40·6 ‰) katoličanov in 7000 Zidov; po narodnosti pa 1838000 Nemcev, 640000 Francozov, 144000 Italijanov pa 42000 njim sorodnih Romancev. Gostost ljudstva in državne meje?

Švajca je najviša gorata dežela v Evropi; kajti  $\frac{3}{4}$  njenega površja pokrivajo hribe alpskega in jurskega gorovja, ostala četertina pa je visoka švajcarska planota. Velika večina osrednjih Alp je razpeta le po švajcarski zemlji ter se kratko kaj primerno imenujejo „švajcarske Alpe“. Po južnih pokrajinah so na levi strani

gorenjega Rodana in na desni gorenjega Rena razrasene prvotne Alpe: Peninske, lepontinske in retske. Peninske Alpe in nekoliko tudi lepontinske delajo z glavnim svojim grebenom, okoli 3250 metrov visokim, mejo državno proti Italiji. Večina lepontinskih in retskih Alp pa je razprosterta po južnih in jugovzhodnih kantonih švajcarskih, s katerih le kratki odrasleki molé v Italijo, na vzhodu pa z Rhätikonom in Bernino prestopijo tirolsko mejo. Na nasprotni strani gorenjega teka rečenih rek so pa po srednji Švajci od genevskega jezera do konstanškega razširjena stranska pogorja osrednjih Alp, ki se imenujejo podotičnih kantonih švajcarske zavezne republike. Najbolj velikanske so bernske visoke in nizke Alpe, ki so naj bolj neprehodno pogorje v cellem alpskem gorovji. Najimenejtniši drugi oddelki stranski so vierwaldstadtske, glarnske, schwyčke in thurske Alpe (gl. str. 97 — 98). Švajcarske Alpe, v obče zelo razrasene, se odlikujejo z veliko množico verlov, ki so vzpeti nad ločnico večnega snega. Na raznih njih pobožjih in v sternih gorenjih grapah derže velikanski ledniki od grebena na vzdol po gostem do obdelovanega sveta. Vse snežnine (ali poveršina z večnim snegom pokrita) merijo okoli 70□ miriam., ledniki pa okoli 30□ miriam. Med mnogobrojnimi pogorji se vijejo razne doline, veče in manje, glavne in stranske, podolnice in preseke. Imenujejo se večidel po dotičnih rekah, semtertje pa imajo tudi druga imena. Lepšajo je lepe vasi in velika in mala jezera, po gostem pa tudi veličanski slapovi. Strahoviti za nje so v gorenjih dolih plazi in pa zemeljski vsadi, katerih prvi se po gostem ponavljajo, drugi pa le redkokrat nastanejo. Mnogo škode jim naredé tudi povodnji. Skoro vse doline so sklenene z nizkimi ali visokimi sedli, prek katerih derže sterne steze in poti ali pa v mnogih ovinkih izpeljane vozne ceste. Najimeneitnejši prehodi so: Prelaz velikega sv. Bernarda (2492 met.) z najvišim zimskim stanovališčem v Alpah. Simplonski prelaz, 8 do 10 metrov široka cesta, ki derži čez 613 mostov; verh tega najlepšega prelaza v vseh Alpah stoji 2020 metrov nad morjem. Prelaz sv. Gotarda (2140 m.) s samostanom in gotardskim jezerom, je eden izmed najstarejših in najimeneitnejših alpskih prehodov. To sedlo bodo med železničnima postajama Airolo in Göschinen prevertali; predor (1162 metrov nad morjem) bode 14800 metrov (skoro 4 ure hoda) dolg ali za 2600 m. daljši kakor ceninski, skozi kterega uže čez dve leti parovoz' derdra. Lukmanijski prelaz (1932 m.); bernhardinski prelaz (2130 m.) in splügenski (2115 met.) deržita iz dola zadnjega Rena ta v Chiavenno (ch=k), oni pa v Bellinzono. Malojski prelaz (1818 m.) med grizijskimi Alpami in Bernino. Blizu tega deržita prek grizijskih Alp vanj julski (2280 m.) in setmerski (septimerski, 2390 m.) prelaz. Na vzhodu od teh je berninski prelaz (2350 m.), ki pelje iz gorenjega Engadina v Veltlin. Več manj imenitnih prelazov in sternih prehodov je tudi v stranskih švajcarskih Alpah, n. pr. Gemmi, Grimsel, Furka i. d.



Na zahodni strani je od Rodana do Rena razprostrto dolgo jursko gorovje; genevsko, neufchatelsko in bielsko jezero pa doljenja Ara je očitno ločijo od švajcarske planote. Sestavljeno je iz srednje visokih pogorij, med katerimi so primeroma široke a le malo vderte podolnice s presekami, med seboj sklenene (str. 100). — Med Alpami in Juro je v zelo raztegnenem loku od genevskega jezera do konstanškega razprostrta švajcarska planota, 300 do 500 metrov visoka. Odlikuje se s posebno rodovitnostjo in mnogoličnostjo svojega poveršja, kajti iznad nje molé tu posamezni holmci ali pa v precej dolge verste zrasena berda, tam pa dosta više gore.

Reke švajcarske tekó k 4 različnim morjem. V nemško morje se izliva Ren, kterege porečje obsega veliko večino vse dežele. Na svojem teku iz konstanškega jezera do Bazila meji Švajco in Nemčijo; le pri Schaffhausenu, kjer se črez 20 do 23 metrov visoki skalnati prag spušta in znameniti slap nareja, je dotični kanton črez vodno mejo vrinen v južno Nemčijo. Pritekajo mu na desni: Plessura in Lankarta, na levi pa: Tura in Ara z Reusso in Limato (prim. str. 107, št. 4). — V sredozemsko morje se izliva Rodan, kterege porečje obsega primeroma mali kos jugozahodne Švajce (gl. str. 108, št. 3). — V jadransko morje se odteka voda iz nekterih južnih (mejnih) okrajin in pa po Tesinu (Tičinu) iz 28 □miriametrov velikega kantona tesinskega. Ta padski dotok, ki izvira na južnem pobočji sv. Gotarda, se še na švajcarski zemlji izliva v veliko-jezero (lago maggiore). — K črnemu-morju visi jugovzhodna Švajca, kjer pred malojskim sedlom iz malih jezerc izvira Ina ter vse vode ozke doline, Engadin imenovane, odpeljuje v Donavo.

Švajca ima premnogo gorskih in dolinskih jezer, mnogo jih leži tudi na visoki njeni planoti. Velika večina jih je v porečji renskem, n. pr. konstanško, zürichsko, zugsko, vierwaldstadtsko, sempachsko, briensko in tunsko, neufchatelsko in bielsko jezero. Skozi genevsko jezero teče Rodan; v tesinskem porečji je lugansko in veliko-jezero.

Podnebje je po raznih straneh jako različno. Globoke doline in kotline v Tesinu, Wallisu, Waadtu in genevskem kantonu, ki so gorkemu jugu ali jugozahodniku odperte, imajo prijetno, tudi po zimi kaj mehko podnebje. Zmerno toplo je po švajcarski planoti in nižih severnih pobočjih, bolj hladno, celó merzlotno pa v viših dolih in pobočjih, kamor z lednikov in snežnin neprestano vlečejo hladni vetrovi.

Ustava. Švajca je republikanska zavezna država, sestavljena iz 22 okrajev, kantoni imenovanih, katerih 3 (bazilski, appenzelski in unterwaldski) so razdeljeni zopet vsak v dve samostalni državici. Postavodajnalno oblast čez celo zavezo ima zavezna skupščina, ki se deli v narodni in stanovski zbor. Narodni zbor šteje (sedaj) 128 udov, ki jih vselej za 3 leta izvolijo, 1 na 2000 ljudi; stanovski zbor šteje 44 članov, po 2 iz vsakega kantona. Zavezno svetovalstvo v Bernu, ki šteje 7 članov, od zavezne skupščine na 3 leta izvoljenih, ima najvišjo izvrševalno oblast. Posamezni kantoni imajo za lastna opravila posebne postavodajnalne zastope in izvrševalne oblasti, ki so v raznih krajih kaj različno uravnane.

Mesta v nemških kantonih: 1. Bazilski. — *a*) Bazil (44900 lj.) na Renu, ima vseučilišče (ustanovlj. 1460) in obertnost (svilenina, trakovi in papir) ter je eno izmed najbogatejših kupčijskih mest v Švajci. — *b*) Bazilska pokrajina. Liestal (3900 lj.), ima precej veliko kupčijo. — 2. Kant. aargauski. Aarau (6000 lj.) na Ari, ima dobra učilišča, razvito kmetijstvo in obertnijstvo. Baden (3500 lj.) s kopeljo. Pri Schinznach-u (s kopeljo) so razvaline rodovinskega grada cesar. hiše habsburške (sezidan. l. 1020). — 3. Kant. zürichski (tigurski.) Zürich (Turicum, ob jezeru, 21200 lj., z bližnjimi občinami pa 56700 lj.) ima največ znanstvenih zavodov v Švajci (duševno središče nemške Švajce): vseučilišče, slovečo politehniko i. d. V tem kaj lepem mestu in v celem kantonu je velika obertnija zeló razvita in izdeluje svilenino, pavolnik, mašine i. t. d. Wädenschwyl (6000 lj.) se peča s sadjerejo in veliko obertnijo. Winterthur (Vitodurum 9000 lj.), eno izmed najlepših in najbolj obertnih švajcarskih mest. — 4. Kant. schaffhausenski. Schaffhausen (10300 lj.) na Renu, najbolj srednjeveško mesto v Švajci, ima razvito obertnost. — 5. Kant. turgauski. Frauenfeld (4600 lj.) z izvrstnim kmetijstvom. — 6. Kant. svetogalski. Sv. Gal (16700 lj.), nekdanj zeló slavna opatija benediktinska (ustanov. od sv. Gala v l. 630) ima znamenito pismóshrambo (arhiv) in knjižnico, veliko obertnijo in kupčijo. Rorschach (3500 lj.), najugodnejše pristanišče ob konstanškem jezeru, kupčuje z žitom. — 7. Kant. appenzellski. *a*) Appenzell (3600 lj.) s platnarstvom. *b*) Trogen (2900 lj.) in Herisau (10000 lj.) z razvito obertnostjo. — 8. Kant. glaruški. Glarus (5000 lj.), sedaj kaj pravilno zidano novo mesto z veliko obertnostjo. — 9. Kant. schwyzski. Schwyz (6000 lj.). Küssnacht, terg ob vierwaldstadtskem jezeru (Tell). Einsiedeln (7600 lj.), preimenitna božja pot (vsako leto okoli 150000 romarjev) z najbogatejšim samostanom v Švajci. V tem kantonu je sloveča gora Rigi s prekrasnim razgledom. — 10. Kant. urijski. Altorf (2700 lj.). — 11. Kant. unterwaldski. *a*) Sarnen (3700 lj.); v lepi dolini engelberški je imenitna opatija benediktinska, *b*) Stanz (2000 lj.) sredi vertov in travnikov s spominkom slav. Arnolda Winkelrieda. Poslednji 3 kantoni se imenujejo prvotni, ker so po ustn. poročilu prvi si zavezo prisegli in zvestobo si obljubili na travniku Rütli (1307). — 12. Kant. zugski, najmanjši med vsemi. Zug (4200 lj.) prijazno mestice na enako zvanem jezeru. Morgarten se imenuje gorsko rebro na vzhodni strani od jezera egerskega (bitka l. 1315). — 13. Kant. luzernski. Luzern (14600 lj.), amfiteatralno zidano mesto na vierwaldstadtskem jezeru, ima veliko kupčijo z živino in deželnimi pridelki. Sempach (1600 lj.) na enako imenovanem jezeru, bitka l. 1386. — 14. Kant. solothurnski. Solothurn (na Ari, 7500 lj.), sedež bazilskega škofa, ima najlepšo in najbogatejšo stolno cerkev na Švajcarskem, orožarnico in izvrstno prirodoslovno zbirko. — 15. Kant. bernski. Bern (na Ari, 86000 lj.), glavno mesto švajcarske zaveze, ima lepo in veliko cerkev, vseučilišče, več znanstvenih zbirk in društev, razvito veliko in malo obertnijo in kupčijo. Thun (4500 lj.) na enako imenovanem jezeru z vojaškim učiliščem švajc. zaveze. Interlaken

veliko zbirališče potujočih tujcev med thunskim in brienžkim jezerom. Mnogo bolehavih pride tu sem ozdravljat se s siratko. Biel (na enako imenovanem jezeru, 8000 lj.) prideluje veliko žita. Največi ta švajcarski kanton ima mnogo lepih dolin, med njimi najbolj slovi emmenska s svojim sirom („emendolski sir“). Na severozahodni strani tega kantona stanujejo uže Francozi (16%).

Mesta v francozkih kantonih. 16. Kanton Freiburški, v katerem poleg Francozov stanuje še 24% Nemcev. Freiburg (10900 lj.), po starem zidano mesto na Saani, ima gotiško stolno cerkev s kaj visokim zvonikom (s krasnim razgledom); v njej so imenitne orgle, ki imajo 64 registrov in 7800 piščal. Greierz (Gruyère, 400 lj.) nareja zelé imeniten sir. Murten (2200 lj.) na enaku zvanem jezeru; bitka 1. 1476. Okrajina med neufchatelskim, bielskim in murtenskim jezerom je močvirnato mahovje ter se zove Uechtland. — 17. Kant. neufchatelski (neuenburški) ima poleg Francozov okoli 12% nemških stanovalcev. Neufchâtel (r. nešatel) na enako zvanem jezeru ima 13400 lj., dobra učilišča in veliko obertnost in kupčijo. Ure in dragotino iz zlata, železino in jeklenino, čipke i. d. izdelujejo posebno v raznih jurskih dolih; najimenitnejši obertnijski kraji so: La Chaux de Fonds (r. Lašod'fon 20000 lj.), Le Locle (c = k, 10400 lj.); Val de Travers in Valengin (r. Valanzên). — 18. Kant. vaudski (au = o, pays de Vaud) Lausanne (au = o, 26500 lj.), lepo mesto v krasnem kraju blizu genevskega jezera, ima imenitno akademijo in druga dobra učilišča pa veliko obertnost (zlatnina, srebernina in druga dragotina i. d.). Morges (ges = š) ob genevskem jezeru se peča z vinstvom. Vevey (8000 lj.) tudi ob jezeru je najprijetniše mesto v Švajci, ter ima vinstvo in veliko obertnost in kupčijo. Enako slové lepi kraji Verneux, Montreux i. d. Val-Orb in Joux-ski dol imata razvito obertnost kovinsko (ure i. d.) Yverdon, starorimsko mesto na neufchatelskem jezeru, ima razvito obertnost in kupčijo; Pestalozzi (1805—1825). Grandson podeluje tobak; bitka 1476. — 19. Kant. genevski. Geneva (46700 lj., z občinami v oколici pa 68200 lj.) v krasnem kraju ob genevskem jezeru ima imenitno vseučilišče in druge dobre občne in zasebne šole in znanstvene zbirke; v znanstvenih društvih in drugodi se kaže velik napredek duševne izobraženosti. V tem največem švajcarskem mestu se zbirajo tujci, potniki in prognanci iz vsëh evropskih narodov. Ta „mali Pariz“ ali „protestantovski Rim“ (Calvin 1541, J.J. Rousseau 1712—1794) ima razvito obertnost (ure, dragotine, švilenina i. d.) in živahno kupčijo. — 20. Kant. walliški, kterege prebivalci so po večem Francozje (70%); drugi so Nemci (30%). Sion (Sitten, 5000 lj.) na Rodanu, s škofovskim gradom. Martigny (1000 lj.) z vinstvom. Leuk, mala vas pod pečevjem „Gemmi“, ima žveplene toplice (22 vrelov).

Mesta v italijanskih kantonih. 21. Kant. tesinski. Lugano (na luganskem jezeru, 6400 lj.) in Locarno (na enaku zvanem jezeru, 3000 lj.) imata živahno kupčijo z Italijo. Bellinzona (2600 lj.) kupčuje s svilo in živino. — 22. Kant. grizijski (graubündtski) ima 1/3 nemških prebivalcev, 2/3 pa italijanskih in romanskih. Chur (Curia

Rhaetorum, 7600 lj.) z imenitno prevoznó kupčijo. Največi ta kanton švajcarski ima mnogo slovečih dolov in znamenitih prelazov.

Prirodnine. Razen visokih gor z obširnimi ledniki in snežnicami obsegajo jezera in reke dobro  $\frac{1}{14}$  vsega poveršja. Ni se tedaj čuditi, da zemlja ne rodi dosti žita za precej gosto naseljeno ljudstvo. Okoli 11% vsega poveršja pride na njive, ktere kaj pridno in umno obdelujejo. Velika njih večina je razprosterih po švajcarski planoti; vendar tudi todi le kantoni solothurnski, luzernski, schaffhausenski in freiburški pridelujejo dosta žita in sočivja za lastno potrebo; vsi drugi kantoni je pa uvažajo iz tujih dežel. Povsodi močno sadé krompir, ktereга o srečnih letinah pridelajo dosta za se. Predivo in konopljo pridelujejo na švajcarski planoti, zlasti pa v kantonu thurgauskem, svetogalskem in bernskem, tobak pa v kant. vaudskem, freiburžkem in tesinskem. Sadja imajo skoro povsodi na ostajanje, posebno pa ob konstantškem jezeru in v poreskih kantonih ter iz njega narejajo sadjavec ali pa dobro žganje (bazilska črešnjeva voda), veliko ga tudi nasuše za kupčijo v tuje kraje. V zeló toplih krajih južnih kantonov dozori tudi laški kostanj in oreh, smokva in mandelj. Precej izvrstnega vina imajo jugozahodni kantoni (Freiburg, Neufchatel, Geneva, Tesin), drugodi raste manj okusno vino, ki pa nikakor ne zadosti potrebi vse dežele. Lesa ni več toliko kakor nekđaj; slabo gospodarstvo je zeló poškođovalo gozdove, iz kterih pa še sedaj več lesa na tuje prodajo, nego ga na leto priraste. — Dobri pašniki obsegajo 20% vsega poveršja, zeló toliko tudi lepi travniki; ti posebno podpirajo živinorejo, s katero se povsodi močno in kaj umno pečajo. Najbolj gledajo na govejo živino, ktere po leti redé okoli 1 milijon glav, na zimo je pa črez 300000 glav prodajo v bližnje tuje dežele. Švajcarska goveda so v obče kaj lepega plemena, najbolj med vsemi pa slovi schwyzsko, freiburžko in bernsko pleme, naj se gleda na velikost goved ali pa na obilnost mastnega mleka. Mlekarstvo in sirarstvo je po vseh kantonih na tako visoki stopinji, kakor nikjer drugodi ne. Surovega masla naredé okoli 6 mil. kgr. (120000 c.), sira pa okoli 30 mil. kgr. (600000 c.), ktereга dobro  $\frac{1}{5}$  razpošljejo na vse strani sveta. Najbolj slové gruyerski, emendolski, simendolski, sanski in urserski sir. Konj le malo redé, na jugu pa tudi osle in mezge; ovac je okoli 450000, več pa koz. Po južnih straneh se pečajo tudi s svilorejo, ktera se pa je vsled bolezni sviloprejk zeló skerčila. — Kopa nin le malo dobivajo. Dragih kovin ni; železo kopljejo pri Goznu v Alpah in v jurskih gorah, — vsega na leto okoli 10 mil. kgr. (200000 c.), še polovico toliko ne, kolikor ga potrebujejo. Tudi premoga (okoli 500 mil. kgr. = 10 mil. c. na leto) dobivajo premalo (v kantonu svetogalskem, bernskem in vaudskem). Edini solini v deželi šte pri Beksu (v Alpah) in Schweizerhallu (pri Bazilu v Juri), ki deželi dajete  $\frac{1}{4}$  potrebne soli za veliko porabo v sirarnicah.

Obertnost je v raznih kantonih tako razvita, da se lahko meri z najbolj obertnijskimi deželami v Evropi; Švajcarji se v tem oziru lahko stavijo drugim deželam v izgled, koliko zmore podvzetnost in delavnost,

stanovitnost in neutrudljivost; kajti oni so se vsestransko borili s prevelikimi ovirami, predno je njih obertnost dospela do sedanje visoke stopinje. Najbolj razširjeno je izdelovanje bombaževine, pertenine, svilenine in raznih ur. Med vsemi kantoni se najbolj odlikuje zürichski, ki ima današnji 665 velikih fabrik; v teh je toliko mašin z vodo ali s parom gnanih, da nadomestujejo 10260 konjskih moči, ter verté 664000 vretenec in skoro 8000 raznih statev.

Razno bombaževino najbolj izdelujejo kanton zürichski (Zürich, Uster, Winterthur, Wädenschwyl i. d.) glaruški (Glarus, Mollis), svetogalski (okrajina togenburska: Will, Wattwil i. d.) potem Frauenfeld, Schaffhausen i. d. Mnogo je tudi bojarnic, ki zlasti rudeče barvano blago pošiljajo v Indijo in druge vzhodne dežele. Za pertenino je najimenitnejše središče sv. Gal; pa tudi bližnji appenzellski kanton, kjer izdelujejo posebno lično in drago blago. Svilenino narejajo najbolj v Zürichu, v Bazilu pa svilene trakove. Raznoverstno svilenino švajcarskih fabrik cenijo okoli 250 milijonov frankov; izvažajo jo v razne evropske dežele, močno tudi v Ameriko. V urarstvu pa Švajca prekosi vse druge dežele na svetu; ta obertnija cvete posebno v zahodni in jugozahodni Švajci. Naj bolj se odlikuje Geneva s svojo okolico, potem pa razne doline jurskega gorstva v francozkih kantonih. Le Locle, Val de Travers, Lac de Joux, Montillier, zlasti pa La Chaux de Fonds, veliko urarsko središče, ki je z ozirom na preteklo desetletje samo naredilo vsako leto po 100000 zlatih ur, po 150000 srebrnih in še nekaj drugih manj vrednih ur. Vrednost na tuje izvoženih ur cenijo na leto čez 100 milijon. frankov. Dalje izdelujejo jeklenino v jurskih dolinah, mašine v Zürichu in Schaffhausenu, usnje (v Zürichu, Luzernu, Lausannu) matematično orodje v Genevi in Arau-u, papir, lesenino, pletenino i. t. d. po raznih krajih.

Kupčija je prav živahna; pospešujejo jo dobre ceste, tudi čez alpska sedla, primeroma kaj dolge železnice (180 miriam.), parobrodí na raznih jezerih, denarni in drugi kupčijski zavodi i. t. d. Vvažá se žito in moka (čez  $\frac{2}{3}$  vsega žita, ki je potrebuje dežela), prekomorsko blago in bombaž, razna barvila, surova svila, volna, tobak, predivo, olje, sol, premog, razne kovine (zlato, srebro, železo i. d.); izvažá se pa živina, sir, kože, sadje, žganje, (češnjevce), les in pa raznoverstni izdelki: bombaževina, pertenina, svilenina, ure, drobna jeklenina in železnina, dragotíne, čipke i. d.

Šolstvo je na zelo visoki stopinji. Švajca ima veliko prav dobro urejenih ljudskih šol, ki so tudi močno obiskovane; zato je splošna izobraženost razširjena med vsem prebivalstvom. Dosta je tudi srednjih šol, kakor tudi posebnih učilišč. Vseučilišča (akademije) so v Zürichu, Bazilu, Bernu, Genevi (akad.) in Lausannu, kaj izverstna politehnika pa v Zürichu.

#### IV. Kneževina liechtensteinska

meri  $1\frac{3}{5}$  □ miriamet. (2·9 □ milj) ter šteje 8400 ljudi, ki so Nemci in katoličani. Mala kneževina leži v gorenji renski dolini med Predareljskim in švajcarskim kantonom svetogalskim. Večidel jo pokrivajo Alpe, severozahodni odrasleki Rhätikona, katerih posamezni verhovi merijo okoli 2600 metrov. Podnebje je merzlotno v goratih krajih, nekoliko milejše pa v dolini ob Renu, ki jo na zahodni strani loči od švajcarske zemlje. Stanovalci stanujejo v 1 tergu, Vaduz imenovanem in v 13 vaseh; pečajo se pa s kmetijstvom, nekoliko tudi z malo obertnijo; predejo namreč bombaž za velike fabrike v bližnji Švajci in lesenino izdelujejo.

#### V. Italija.

a) Kraljestvo italijansko meri 2960 □ miriametrov (5376 □ milj) ter šteje 26717000 ljudi: ti so po rodu skoro vsi Italijani, razen 135000 Francozov (skoro vsi v pokrajini piemontski), 33000 Slovencev (ob severovzhodni beneško-goriški meji) in nekaj drugonarodnikov; po veri so katoličani, razen 34000 protestantov in 36000 Židov. Gostota ljudstva in meje?

Skoro  $\frac{4}{5}$  vsega italskega sveta pokriva gorovje, ki se loči v alpsko in apeninsko. Alpe so po večem le z notranjimi odrasleki in pobočji na italskih tleh, z glavnim grebenom, v velikanski lok zavitim, pa ločijo severno Italijo od celinske srednje Evrope. Najimenitnejši njih oddelki so v zahodnih Alpah: a) Primorske ali ligurske Alpe, skoro vse le v Italiji razrasene; na vzhodu je loči prelaz Bochetta s železnico od Genove v Alessandrio od apeninske tvorine. b) Kotijske Alpe, ki deržé od prelaza sv. Madalene do prelaza pri imenitem M. Cenis-u. Velikanski predor, 12220 metrov ( $1\frac{2}{3}$  milje) dolg in od l. 1862 do 1870 izvertan, pelje železnico skozi ta hrib ter neizrečeno pospešuje promet med Italijo in Francijo. c) Grajske Alpe do prelaza malega sv. Bernarda, prek kterega je slavni Hannibal peljal zmagalne svoje čete iz Galije nad Rimljane. Osrednjih Alp mole le kratke veje od glavnega grebena v gorenjeitalško nižavo, ali jo pa s sternim pobobčjem zagrajaajo proti Švajci in zahodnim Tirolam. Njih odelki so: a) Peninske Alpe, najviše med vsemi, tudi so najbolj neprehodne, kajti prek njih pelje le visok prelaz velikega sv. Bernarda; b) leontinske Alpe do globokega razdora splügenskega in c) retske Alpe. Južna stranska veja, imenovana veltinske Alpe, pa celoma stoji na italski zemlji. Ortleške Alpe ločijo Lombardijo od južnih Tirol. Od vzhodnih Alp so le zunanja pobočja in kratki odrasleki tridentinskih in zahodno-karnskih Alp ob beneško-avstrijski (tirolski in koroški) meji. (Glj. str. 96 — 99). — Italski polotok je pokrit z apeninskimi gorami, tako da vse nižave na njem merijo komaj 90 □ miriam. a) Severni Apenin je sestavljen iz teh-le pogorij: 1. Ligurski Apenin ima več vzporednih, le malo visokih gorstev,

iznad kterih se Monte Penna 1700 metrov nad morjem vzdiguje; derzé pa od Genove do prelaza la Cisa, ki derži iz dola reke Magre v Parmo. Na severnem pobočji se nanj naslanja poberdje monferatsko.

2. Etrurski Apenin derži do prelaza Serravalskega, prek kterega pelje pot iz Toligne v gorenjem tiberskem dolu v Loreto ob jadranskem morji. Ta oddelek je veliko bolj razrasen in dosta viši od ligurskega Apenina; črez njega pelje več, ne posebno pripravnih potov. M. Cimone (2167 m.) je najviši njegov verh. Med Magro in Serchio so vrinene apuanske Alpe, primerne odterganemu podaljšku ligurskega grebena. Na levi strani toskanske nižave pa so razprosterti toskanski Subapenini, primerni nekaj višemu in zeló razrasenemu berdju. b) Srednji ali rimski Apenin, navadno imenovan Abruzzi, je sestavljen iz več vzporednih pogorij, od severja proti jugu deržočih, ktera so sklenena s poprečnimi vejami. Ta gorski četverokot ima najviše grebene in verhe na polotoku, n. pr. goli in na vzhodni strani kaj stermi Gran Sasso d' Italia (2992 m.), v majelskem pogorji pa M. Amaro (2900 metrov); M. Velino (2300 m.) blizu fučinskega jezera. Tiberski dotok Nero pa reka Garigliano ločita od visokih Abruzzov rimske Subapenine, ki so prek sabinских hribov polagoma znižane v rimsko globoko ravnino.

c) Onostran globokega razora izernskega, ki derži iz volturnske doline v dol brežnice Sangre je po ostalem polotoku raztegnen južni Apenin. Loči se v 1) neapolski in 2) kalabrijski Apenin. Neapolski, 1600 do 1950 metrov visok, derži dalje proti jugo-jugovzhodu v apulski polotok do nosa di Leuca. Zadnji podaljški niso več skupno pogorje, ampak v več posameznih sogorij razderti, n. pr. M. St. Agostino, M. Scofano in M. Hydro. Kalabrežki Apenin je enotero široko granitno pogorje (okoli 1600 m.); prej ko ne je skrajni podaljšek rimskih Abruzzov. Južni kos kalabrežkega Apenina je sloveče aspromontsko pogorje z M. Alto (2050 m.). Tudi italski otoki so po večem pokriti z gorami. (Gl. str. 102). Ognjenik Etna na Siciliji, prvi italski velikan, je po polnem odločen od sicilskega Apenina. Samski hrib je tudi Vezu vij (1186 m. = 3650') blizu Napolja. — Med ravninami je največa severnoitalska ali lombardska nižava. Primerna je velikemu zatoku jadranskega morja, kterega so Pad s svojimi dotoki in druge gorenjeitalske reke zasule; od zahodnih Alp do morja meri črez 50 miriam. od severja proti jugu pa le 10 do 25 miriam. ter obsega okoli 440 □ miriam. Povsodi je dobro močena, kajti prepregaje jo premnoge reke in rečice pa neštevilni veči in manjši prekopi in jarki. Povsodi je tudi dobro obdelana in gosto naseljena, le ob morji pokriva okoli 25 miriam. dolg obronek močvirje in mahovje; 7 do 15 kilometrov široko, ki pa je semtertje uže posušeno in kmetijstvu pridobljeno. Reke neprestano nanašajo perst in brebir iz viših krajev ter, ob izlivu je puščaje, morje zmerom dalje odganjajo. Zato se ni čuditi, da so nekđaj primorska mesta, sedaj uže več miriam. oddaljena od obrežja. V tej rodovitni skoro po polnem vodoravni nižavi stojé med Benetkami in Verono posamezna ognjeniška berda, kterim pravimo skup Monti

Berici in Monti Euganei (M. Venda 556 m.). — Prelepa je ravnina arnska ali toskanska; ta je prav za prav le okoli 10 □ miriametrov velika dolinska kotlina ob brežnici Arnu, ki se posebno odlikuje s premehkim podnebjem, preveliko plodnostjo in zelo razvitim kmetijstvom; na jugu se je derži okoli 30 □ miriam. velika primorska nižina — toskanske maremme. Ta močvirnata okrajina, v starodavnih časih predobro obdelana, je sedaj po večem zopet posušena. — Ob dolnji Tiberi je rimska nižava — campagna di Roma, sementertje rodovitna in precej dobro obdelana, drugodi pa močvirnata in mahovita. Južni nje kos se uže od rimskih časov imenuje močvirje pontinsko (okoli 40 kilomet. dolgo in 14 široko), iz katerega hlapi kaj nezdrava sapa (malaria — aria cattiva). — V pokrajini napoljski je razprostrta 9 miriam. dolga in 1 do 3 miriam. široka kampanska nižava, najrodovitnejši in srečniši svet (campagna felice) vsega polotoka. Blizu zaliva salernskega so razprosterti napoljske maremme, nekoliko podobne rimskim. Na jugovzhodni strani polotoka je apulska nižina, ki pa ni tako dobro močena kakor nižina na zahodni strani polotoka. (Gl. str. 105).

Ob zelo dolgem, če ravno ne členovitem obrežji Italijo obliva jadransko (z beneškim in manfredonskim zalivom), jonsko (s tarentinskim zatonom) in tirensko pa odperto sredozemsko morje (z genovskim zalivom). Na zahodni in južni strani se morje dosta bolj zajeda v polotok, nego na vzhodni, kjer nareja le malo pripravnih pristanišč. — Največi veletok je Pad v gorenji Italiji (gl. str. 109). Vodnate brežnice so tudi: Adiža, Bakiljon, Brenta, Plava, Livenca, Taljment i. d. (gl. str. 109). S polotoka se v tirensko morje izlivajo najimenitnejše brežnice: Magro (Macra), Arno, Ombrone, Tibera, Garigliano in Volturno; na vzhodni strani deró v jadransko morje le male brežnice, ki se po leti rade po polnem posušé. — Jezer ima Italija kaj veliko; najlepša planinska in dolinska jezera so ob podnožji srednjih Alp; skozi vsa tekó padski dotoki ter se v njih čistijo. Najimenitnejša jezera italska gl. str. 112.

Razen gorskih višin imajo drugi kraji mehko podnebje; najgorkeje je v Siciliji, v kampanski nižavi in v zatišji genovskem. Drugo gl. Jesenko: Občna zgodov. I., str. 91.

Ustava in uprava. Postava od  $\frac{17}{3}$  1861 je oklicala kraljestvo italijansko, s katerim je bila z odlokom od  $\frac{9}{10}$  1870 rimska pokrajina papeževa (118 □ miriametr. ali 214 □ milj.) združena. Ob istem času je ustava,  $\frac{4}{3}$  1848 oklicana v nekdanjem kraljestvu sardinskem, zadobila občno veljavo po vsem kraljestvu italijanskem. — Upravno se kraljestvo deli v 69 okrajev, katerim na čelu stojé glavarji, prefekti imenovani.

Mesta, v kneževini piemontski in vojvodstvu genovskem: Turin (Augusta Taurinorum, 207000 lj.) zelo lepo in pravilno zidano mesto na Padu, črez katerega derži krasen most. Razen lepih palač in velikega gledišča ima nektere bogate in lepe cerkve (st. Croce, st. Giovanni, Superga na hribu s kraljevskimi grobovi i. d.), vseučilišče, znanstveno akademijo, imeniten muzej (v katerem je tudi mnogo egiptovskih starih) in drugih učnih za-



vodov in zbirk. Zeló mu cvete kupčija in obertnost (orožje, železnina in jeklenina, dragotine, svilenina in žamet, tapete i. d.) Asti (32000 lj.) na Tanaru je kupčijsko mesto v vina bogati okrajini. Alessandria (na Tanaru, 58000 lj.) najimenitnejša terdnjava piemontska, ima velike sejme. Blizu stoji vas Marengo — bitka  $\frac{14}{6}$  1800. VerCELLI (c-ž) na Seziji (27000 lj.) prideluje mnogo rajža. Novara (30000 lj.) z lepo stolno cerkvijo in veliko obertnostjo. Radeckega zmaga  $\frac{23}{3}$  1849. Aosta (Augusta praetoria, na Dori baltei, 8000 lj.) je starinsko, neprijazno mesto na poti črez prelaz sv. Bernarda. Cuneo (C = K, 24000 lj.) in Mondovi (19000 lj.), zeló obertni mesti na jugozahodni strani.

Genova (140000 lj.) imenovana „la superba“ (ponosna) je amfiteatralično zidana ob bregu ondešnjega zatoka ter ima razen Napolja najlepšo lego med vsemi italskimi mesti. Nje ulice so ozke in nepripravno gor in navzdol deržeče. Med krasnimi poslopji se odlikujejo stolna cerkev in cerkev Anunziata in st. Lorenzo: kraljevska palača (nekdanja doževa hiša republikanske Genove, ki je bila ena največih namorskih moči), najkrasnejše vseučilišče na svetu, velikanski vodotok i. d. Razen vseučilišča je tu vojaška mornarska akademija in druga mornarska šola. Obertnost jej močno cvete, zlasti narejajo svilenino in žamet, vezenino, ponarejene ali umetne cvetice, trakove, nogavice, makarone ali vlitke, srebernino, zlatnino in razna dela iz alabastra in koraj. Kupčija je zelo velika, železnice jo pospešujejo po suhem, parabrodi in druge ladije po vsem sredozemskem morji. Spezzia (24000 lj.) dobro uterjena, kaj velika in varna luka za vojaško ladijevje, daje tudi najboljše laško olje. Savona (24000 lj.) s pripravnim pristaniščem; Kr. Kolumbus je hodil v ondešnjo mornarsko šolo; v okolici narejajo steklenino in lončenino.

V Lombardiji: Milan (Mediolanom 200000 lj.) sredi rodovitne ravnine, je eno najlepših mest v Italiji. Lepšajo je razne cerkve in druga krasna poslopja. Stolna cerkev je za cerkvijo sv. Petra v Rimu največa hiša božja na svetu: kajti vanjo gre 37000 ljudi; znotraj jo zaljša 52 stebrov in grob sv. Karola boromejskega, zunaj pa 4500 velikih in malih marmorovih kipov. „Brera“ je hiša znanstev in umetnosti, eden največih enakih zavodov v Evropi. Gledišče della Scala je eno največih v Evropi, enako tudi velika bolnišnica. Blizu prevelikega terga za vojaške vaje je amfiteater (za 24000 gledalcev), neka terdnjavica, zadnja ostalina stolnega grada vladarjev iz rodov in Visconti in Sforza, pa krasen slavolok (arco della pace), pri katerem se neha cesta simplonskega prelaza. Obertnost je zeló razvita; v velikih fabrikah izdelujejo svilenino, žamet, trakove, pajčolane, čipke, steklenino, dragotino (iz zlata, srebra i. d.), tobak, sladkor i. t. d. Tudi kupčija mu cvete; Milan je največe mesto italijanskih knjigarjev in skoro najimenitnejše tržišče evropsko za svilo. — Monza (26000 lj.), nekdanje stolno mesto lombardskih kraljev (železna krona), z velikim botaničnim vertom. Pavia (Ticinum, pred ustjem Tesina, 30000 lj.), nekdanje glavno mesto lombardskega kraljestva, ima sloveče vseučilišče z bogatimi zbirkami in veliko kupčijo z deželnimi pridelki (sir, svila i. d.). Lodi (na Addi 28000 lj.) sredi lepih travnikov, se posebno peča z živinorejo (več ko 35000 krav, sirarstvo; tu se po večem nareja

znani parmezanski sir). Cremona (32000 lj.) na Padu, ima stolno cerkev s skoro največim zvonikom v Italiji (110 metrov) ter nareja gosli in strune, platno, svilenino i. d. Varese (15000 lj.) v prekrasnem kraji na podnožji Alp, ima mnogo pristav in palač bogatih milanskih posestnikov ter se peča s svilarstvom. Como (Comum, 25000 lj.) v prelepem kraji ob zahodnem rokavu komskega jezera, ima iz marmora narejeno stolno cerkev, eno najlepših v Lombardiji, in mnogo svile, vina, olja in južnega sadja. Ob jezeru stoji več prekrasnih palač, n. pr. Melzi, Pliniana (rimska pisatelja Plinija sta bila v Comu rojena), Carlotta z bogatimi zbirkami in lepimi vertovi. Okrajina „Brianza“ (30 □ miriam. in 170000 lj.) prideluje najboljšo svilo lombardsko. Chiavenna (Clavenna) na cesti prek Splügena; Bormio (4000 lj.) na Addi in cesti prek bormskega prelaza. Sondrio, največe mesto (5000 lj.) v dolu veltlinskem. Bérgamo (Bergamum 38000 lj.), imenitno središče lombardske sviloreje, ima svilarnice i. d. pa veliko kupčijo (sejm v avgustu). Brescia (r. Breša, Brixia, 39000 lj.) v rodovitni ravnini, izdeluje orožje (puške, nože) in drugo železnino in jeklenino, ter se peča s svilarstvom in vinstvom.

Na Beneškem: Benetke (130000 lj.) so v resnici namorsko, najbolj čudno mesto na svetu; štejejo namreč 28000 hiš, ki so po 117 otokih razdeljene in po večem na koleh zidane. Med temi otoki beneških lagunov se semtertje vije 147 kanalov, prek katerih derži 378 mostov. Čerki S podobni canal grande je najimenitnejši; črez tega derži v lepem loku znani most, Rialto imenovan. Ulice so kaj ozke (1 — 2 met. široke) in po njih konji in vozovi neznane stvari, kajti vse se v ladijah in čolnih prevažja. Tergov šteje mesto 51, med njimi je terg sv. Marka najkrasnejši v Evropi, dolg je 176 met., širok pa 71 met., po dolgem ga ograjajo krasne palače, prokuracije imenovane, spredej pa stoji cerkev sv. Marka, velikansko poslopje, ki ga znotraj podslanja 67 stebrov. Pred njo stoje 3 zastave, spominjaje na beneška kraljestva Kandijo, Ciper in Morejo. Nad vrati so 4 bronasti konji Lizipovi, ki so nekdanj lepšali Neronov in Trajanov slavolok v Rimu; Konstantin veliki jih je dal prenesti v Carigrad, od koder jih je slavni H. Dandolo prinesel v Benetke. Velikega tega terga (piazza) se derži mali terg — piazzetta — s stebroma iz granita, na katerih stojita krilati lev (sv. Marka, mestnega patrona) in sv. Teodor (nekdanji mestni patron), tu je tudi črez 1000 let stara dožka palača z raznovrstnimi deli umetnosti, s slovečo denarno kovnico („zeca“ zato cekin). Razen naštetih poslopij ima to krasno mesto še mnogo lepih cerkev (sedaj še 99), palač (deloma praznih) in 6 gledišč. Orožarnica beneška je bila dolgo največa in najimenitnejša v Evropi in je z zidom ograjena podobna malemu mestu zase. Preimenitni so razni znanstveni in umetnostni zavodi, n. pr. akademija lepih umetnosti z veliko zbirko imenitnih slik (od Tiziana, Rafaela, Tintoretta, Palme, Pavla veroneškega i. d.), prebogata pismoshramba (arhiv) i. d. Tudi obertnija še sedaj precej cvete (dragotina iz zlata in srebra i. d. blaga, mozaiki, steklenina, zlasti stekleni biseri, milo, sveče i. d.). Kupčija je še sedaj precej velika, dasiravno se nikakor ne da primerjati z nekdanjo, ki je imela 300 velikih in črez 3000 malih ladij in ki je s svojimi zalogami razširjena bila črez

ves kerščanski in nekoliko tudi črez mohamedanski svet. — Chioggia (r. Kiodža, 26000 lj.) se peča z ribištvom in mornarstvom. Verona (67000 lj.), imenitna terdnjava na Adiži, ima krasne hiše in cerkve pa star amfiteater s 46 odstavki za 22000 gledalcev. Peča se močno s svilarstvom, usnjarstvom i. d. in pa s kupčijo (salami = laške klobase); Padova (66000 lj.), eno najstarejših beneških mest, z vseučiliščem; Livij. V evganejskih gričih je Albano (3000 lj.) z žvepleni toplicami (30 — 59° R.). Este, rodovinsko mesto raznih vladarskih hiš. Adria (14000 lj.), starodavno etruško mesto, nekdanj pri morji, sedaj pa uže 4 ure daleč od njega. Rovigo (13000 lj.) terdnjava na Adiži. Legnago (gn = nj, 10000 lj.), terdnjava na Adiži; tu so tudi nezdravi veronski doli (valli veronesi), ki rodé premnogo rajža. Mantova (27000 lj.), eno najlepših mest in ena najmočnejših terdnjav v Italiji, izdeluje usnjino in svilenino ter ima veliko kupčijo; Vergilij. Peschiera (ch = k), terdnjava na jugu gardskega jezera. Vicenza (r. Vičenca, 38000 lj.) v tako imenovanem vertu beneškem, prideluje obilo sadja, zelenjadi i. d. ter se peča s svilarstvom. Bassano (18000 lj.) nareja slamnike, svilenino in volnenino. Treviso (28000 lj.), veliko obertnijsko mesto (platno, papir, lončenina, kovinsko blago i. d.). Belluno (15000 lj.) ima veliko stolno cerkev in živahno kupčijo s svilo, živino, voskom, in lesom. Proti severozahodu je Agordo (3000 lj.), z bogatimi bakrenimi in svinčeni rudniki. Videm (30000 lj.), središče furlansko, se peča s platnarstvom, svilarstvom in vinstvom.

V Emiliji (nekdanjem Modenskem, Parmskem in severovzhodnem kosu papeževe dežele (Romagna) in Markah: Parma (46000 lj.), zeló lepo mesto, ima vojvodsko palačo, vseučilišče, zvezdarno in imenitno zbirko slik pa zeló živahno kupčijo. Piacenza (Placentia, 35000 lj.), močna terdnjava na Padu. V okolici so Campi morti, Hanibalovo bojišče l. 218 pr. K. in ronkalsko polje, na katerem so rimsko-nemški cesarji zborovali. — Modena (Mutina, 57000 lj.), lepo mesto v rodovitni ravni, ima vseučilišče in sloveče zbirke. Reggio (r. Redžo, 51000 lj.), se peča s svilarstvom in kupčijo. Ariosto (roj. 1474). Blizu so razvaline slavnega grada kanoškega (Henrik IV. in papež Gregorij VII.): Correggio, (5000 lj.), rojstno mesto slikarja Antona Allegri, imenovanega Coreggio (roj. 1494). Massa (14000 lj.) in Carrara (10000 lj.) kupčujete z marmorom in raznimi izdelki iz marmora. — Ferrara (72000 lj.), terdnjava na Padu, ima vseučilišče in svilarstvo. Bologna (gn = nj, la grassa, 110000 lj.) ima najstareše vseučilišče na svetu, imenitno knjižnico in godbeno šolo pa razvito veliko obertnost (svilenina, žganje, salami i. d.). Ravenna (l'antica, 59000 lj.), nekdanj primorsko in stolno mesto zadnjih rimskih cesarjev in gotovskih kraljev. Grob Dante-ov in mauzolej Teodorihov. Faenza (38000 lj.) izdeluje lončenino (majolke), ki se po mestu imenuje „fayence“. Forlì (40000 lj.) se odlikuje v znanstvih ter ima veliko obertnost (svilenina) in kupčijo. Rimini (Ariminum, 34000 lj.) z zasuto luko. Sinigaglia (gl = lj, 24000 lj.), primorsko mesto z močno obiskovanimi sejmi. Ancona ali Jakin (48000 lj.), dobro uterjeno primorsko mesto, ima Trajanov slavolok, velike fabrike in kaj živahno kupčijo zlasti

po jadranskem in sredozemskem morji (v Terst in na jonske otoke). Loreto (10000 lj.), imenitna božja pot na malem griči blizu jadranskega morja. Tu sem so, kakor pravljica pripoveduje, angeljci prinesli sveto hišo iz Nazareta.

Na Toskanskem: Florenca (Firenze, la bella, 167000 lj.) na Arnu sredi rodovitne in lepo obdelane doline, eno najlepših mest v Evropi, ima krasne cerkve (stolna cerkev sv. Marije del Fiore, po njej je zidana cerkev sv. Petra v Rimu, cerkev sv. Lavrenca z grobovi medicjskih knezov in z imenitnim baptisterijem, c. sv. križa z grobom pesnika Dante-a, umetnika Michel-Angela, državnika in zgodopisca Macchiavelli-a, slav. učnjaka Galilei-a i. d.), lepe palače: Palazzo Pitti (prej stolni grad nadvojvodski) z veliko zbirko imenitnih slik, palazzo degli uffizj z najbolj imenitno zbirko umetniških izdelkov pa svetu (n. pr. medicjska Venera, Nioba z otroki i. d.), loggia dei lanzi, najlepša stražnica na svetu, i. t. d. V Florenci je tudi vseučilišče, zvezdarna, academia della Crusca, licej za godbo, akademija umetnosti, izvrstne znanstvene zbirke (zlasti fizikalnih in anatomskih preparatov), velika knjižnica z nad 20000 rokopisi i. t. d. Zeló cvete tu velika in mala obertnost (svilenina, umetne cvetice, preproge, damast, izdelki iz alabastra, marmora, koral i. d. snovine; preveliko naredé lepih slamnikov, zlasti v okolici. V tem mestu počivajo prvi italijanski velikani na duševnem polji: Dante, Mihel-Angelo, Leonardí da Vinci, Macchiavelli, Galilei, Alfieri. Pistoja (Pistoria, 13000 lj.), na cesti prek Apenina v Modeno, ima železnike in pa veliko železno obertnijo. Lucca (68000 lj.) sredi rodovitnega, dobro obdelanega in gosto naseljenega polja, se posebno peča z živinorejo in svilarstvom pa kupčijo (olje). Pisa (na Arnu 51000 lj.) ima velikansko stolno cerkev, poleg nje pa imenitno kerstno kapelo in 54 metrov (168') visok naklonjen stolp, vseučilišče in velike fabrike (za svilenino, volnenino, milo i. d.); v obližji campo santo — sprelepo pokopališče in žveplene toplice. Livorno (97000 lj.), precej obertno mesto pa eno največih primorskih teržišč v Evropi; kupčuje pa zlasti s srednjemorskim svetom. Volterra (4000 lj.) morebiti najstarše in najimenitnejše mesto etruško z razvalinami starodavnih poslopij. V obližji so velikanske soline, ki v letu dajo okoli 100 mil. kgr. (2 mil. c.) soli. Siena (Sena Julia, 23000 lj.), ima krasno stolno cerkev, in precej razvito obertnost. Tudi to mesto je v srednjem veku imelo kakor Pisa nad 150000 prebivalcev. Arezzo (Arretium, 39000 lj.) ima med 31 cerkvami velikansko stolno cerkev; rojstno mesto pesnika Petrarca (1304) in Guida (iz Arezza) iznajditelja not. Grosseto (2000 lj.) z imenitnimi solinami.

V papeževi državi: Rim (247000 lj.), novo glavno in stolno mesto kraljestva italijanskega. To preslavno mesto je bilo v starem veku (zidano l. 753 pr. K.) središče velikanske rimske države, poslej pa je postalo središče katoliškega kerščanstva. Med premnogimi cerkvami se najbolj odlikuje cerkev sv. Petra, ki je 215 metrov (663') dolga in 158 m. (487') visoka; vanjo gre 54000 ljudi, t. j. skoro 2krat toliko kolikor v tempelj sv. Pavla v Londonu. Papeževa prava cerkev je cerkev sv. Janeza v Lateranu (omnium ecclesiarum urbis et orbis mater et caput) s prekrasno kapelo Corsini, kjer na veliko saboto kerstijo Žide in Turke. St. Maria ad martyres

je bila panteon malikovalskih Rimljanov i. d. Med palačami: Vatikan, največe poslopje v Evropi, ima 22 dvorišč, 4422 (po drugih poročilih celó 11000) sob in soban, s prelepo Sikstovo in Pavlovo kapelo in Rafaelovimi neumerjčimi deli; tu je tudi najimenitnejša knjižnica na svetu s čez 24000 rokopisov; zbirka imenitnih slik, zbirka raznoverstnih starin in starodavnih umetniških izdelkov, najimenitnejša na celem svetu (Laokoont, Apolon belvederski, torso i. d.). Do leta 1304 je bil Lateran stolni grad papežev, potem pa Quirinal navadno stanovališče papežev vladarjev. Drugih poslopij štejejo nad 60 in veliko lepih gradov v okolici: villa Borghese slovi s svojimi vertovi in umetniškimi izdelki po celem svetu. Med znanstvenimi zavodi: vseučilišče, collegium de propaganda fide, v katerem se vzrejajo mladi misijonarji iz celega sveta, academia di san Luca za lepe umetnosti i. d.

Tivoli (Tibur, 7000 lj.) na Teveroni (Anio), ki dela tu 160 metrov visok slap. Med znamenitimi rimskimi razvalinami slovi zlasti okrogli tempelj in villa Hadrijanova. Palestrina (5000 lj.) ima razen Rima najbolj velikanske razvaline iz starega veka. Frascati (Tusculum, 5000 lj.), polno letovišč bogatih Rimljanov (villa Aldobrandini). Albano (6000 lj.) na albanskih gorah s prelepim razgledom čez albansko jezero in bližnje morje. Rieti (14000 lj.) v dolini velinski, eni izmed najrodovitnejših v Italiji. Terni (11000 lj.), rojstno mesto zgodopisca Tacita; tu dela Velina krasen slap. Spoleto (7000 lj.), visoko na skali zidano mestice. Perugia (gi = dž 49000 lj.) prekrasno stoji na sternih gričih blizu Tibere, ima nad 100 cerkev in nekaj svilarnic ter kupčuje z žitom, oljem, vinom in živino. Assisi (6000 lj.), imenitna božja pot k grobu sv. Franciška. Viterbo (20000 lj.) z lepimi cerkvami, letovišči, kopelmi in starimi razvalinami. Civitavecchia (r. čivita vekia, 10000 lj.), najboljše pristanišče med Livornom in Napoljem. Terracina (c = č) na južnem konci pontinskega močvirja.

V nekdanjem kraljestvu napoljskem: a) v Kampaniji: Napolj (449000 lj.), sprelepo stoji ob enako zvanem zalivu med hribom Vezuvijem in Posilippom. Staro mesto ima ozke in nepravilne ulice, ki so semtertje v neznatne terge (larghi) razširjene; lepo pa je novo mesto, zlasti primorski oddelek, „chiaja“ imenovan, villa reale in pol ure dolga glavna ulica toledska. Napolj je največe, najbogatejše in najživahnejše mesto italsko, ki ima premnogo lepih cerkev, krasnih palač (kraljeva — capo di monte, stoji na nizkem griči) velikih gledišč (gledišče San Carlo je največe v Evropi), bolnišnic in ubožnic in drugih enakih naprav. Dalje ima vseučilišče, akademijo znanosti, učilišča za muziko in umetnosti, velike zbirke starin (zlasti iz zasutih mest Pompeji in Herculanium) in umetniških izdelkov. Obertnost je precej razvita (dragotine iz zlata in srebra i. d. usnje in usnjina, svilenina, vlitki i. d.) posebno velika pa kupčija in mesto sme se prištevati najimenitnejšim terziščem ob sredozemskem morji. — Pred napoljskim zalivom stojé otoki: Ischia (ch = k) s toplicami, Procida in Capri z „modro jama“. V okolici napoljski so: Puzzuoli (Puteoli, 12000 lj.) z razvalinami nekega amfiteatra, tempeljna Serapovega i. d.; v obližji je „pasja jama“ in žvepla bogata „solfatora“. Portici (c = č, 7000 lj.), se skoro

deržé Napolja, ter imajo krasen kraljevski grad. Blizu tega mestica so stali Herculanium, Pompeji in Stabiae (gl. Jesenko Občna zgod. I. str. 142). Resina (11000 lj.), z izvrstnim vinstvom (lacrimae Christi). Torre del Greco (18000 lj.), Ottajano (19000 lj.) na severni strani Vezuvija z dobrim vinom (lacrimae Christi). Castellamare (26000 lj.), po večem sezidano na razvalinah nekdanjega mesta Stabiae, ima lepa letovišča, vinstvo in mnogo kovanja. Sorrento (6000 lj.), sredi sprelepih vertov, je roj. mesto pesnika Torquata Tassa (1544). St. Maria (13000 lj.), na mestu starodavne Kapue, z dobro ohranjenim amfiteatrom. Gaeta (12000 lj.), primorska terdnjava na zemeljskem podaljšku s prekrasnim rastlinjem. Monte Casino, benediktinski samostan, podoben veliki terdnjavi na stermem hribu, s prekrasnim razgledom in imenitno knjižnico. Salerno (28000 lj.), pristanišče z velikimi sejmi, ki je nekdanj imelo slavno zdraviloslovno učilišče; papež Gregorij VII. †. Amalfi (5000 lj.) s svilorejo, sedanje malo mesto je bilo nekdanj mogočno terzišče, ki je imelo v rokah kupčijo z vzhodnimi deželami.

V Abruzzih in Molisi: Teramo (12000 lj.) v rodovitni okolici, ima razvito obertnost. Aquila (15000 lj.) črez 1000 met. nad morjem, se peča s platnarstvom in prideluje žafran. Solmona (14000 lj.) blizu fučinskega jezera, je stari Sulmo, roj. mesto pesnika Ovidija. Chieti (24000 lj.) z rodovitno okplico, ima mnogo razvalin.

V Apuliji: Foggia (r. Fodža, 38000 lj.), veliko kupčijsko mesto (sejmi) v nezdravem kraju. Manfredonia (9000 lj.) s solinami in pomorsko kupčijo. Barletta (29000 lj.) s solinami in kupčijo z oljem, vinom in soljo. 2 uri od tega mesta je znano bojišče pri Kanah (217 pr. K.). Bari (50000 lj.) luka in terdnjava, prideluje mnogo olja, vina, mandeljnov in bombaža. Brindisi (Brundisium, 14000 lj.) z izvrstnim pristaniščem. Lecce (24000 lj.), kaj lepo in obertno mesto, kupčuje s tobakom, bombažem in oljem, najimenitnišim pridelkom deželnim. Taranto (28000 lj.) v rodovitni okolici s plitvim pristaniščem; v starem veku je bilo mogočno pomorsko mesto s 300000 prebivalci. V Kalabriji: Cosenza (16000 lj.) izdeluje lončenino, jeklenino in železnino. Reggio (36000 lj.) na mesinski ožini med pomarančniki in oljkami, ima nevarno luko; prideluje dosta svile in olja. Scilla (8000 lj.) na vhodu v ožino morsko.

V Siciliji: Palermo (220000 lj.) je pravilno in lepo zidano primorsko mesto v kaj rodovitni okolici. Med premnogimi cerkvami se odlikuje posebno velika stolna cerkev; kraljevi grad so pa Arabci sezidali. Tu je sloveča zvezdarnica, vsučilišče in mornarska šola, razvita obertnost (svilenina, usnje, dragotine iz zlata in srebra, korale i. d.) in velika kupčija (z oljem in vinom, žitom in južnim sadjem, svilo, žveplom in soljo). Montreale (17000 lj.) s prekrasno stolno cerkvijo, v kateraj počivajo normanski kralji. Messina (114000 lj.) v prekrasnem kraju ob ožini morski, ima veliko luko, vsučilišče, fabrike za svilenino in pavolnik in veliko kupčijo, zlasti z južnim sadjem. Catania (84000 lj.) je najlepše mesto sicilsko z veliko kupčijo; v okolici raste bombaž, sladkorov terst in palma. Siracusa (22000 lj.), dobro uterjeno primorsko

mesto, ki je nekdanj blezo imelo črez 1200000 prebivalcev; razvaline, vinska kupčija. Modica (34000 lj.), v dolini, polni podzemeljskih jam, stanovališče nekdanjih trogloditov. Girgenti (g = dž, 20000 lj.) je na južnem obrežji s prerodovitno okolico, ki daje mnogo vina, olja, žita in žvepla. Marsala (34000 lj.), dobro uterjeno pristanišče; ima največe vinstvo in največe kupčijo z vinom (na Siciliji). Trapani (34000 lj.), dobro uterjeno pristanišče; lov na morske ribe (tonine) in korale; veliko solin in znatna obertnost. Caltanissetta (26000 lj.) z bogatimi žveplenimi rudniki. — Liparski otoci so ognjeniški (Lipari, Stromboli, Vulkano) ter dajo dokaj žvepla in plovca, pa tudi dosta vina. Egađski otoci imajo okoli 14000 prebivalcev, ki love ribe (tonine) in korale.

V Sardiniji: Cagliari (gl = lj, 33000 lj.) z lepo lukco, ima vseučilišče, soline in malč obertnosti, peča se pa zeló z ribištvom in pomorsko kupčijo. Sassari (23600 lj.) terdnjava z lepimi palačami in vertovi. — Na goratem otoku Elbi je uterjeno glavno mesto Porto Ferrajo (4000 lj.) z velikimi solinami.

b) Republika San Marino (57 □ kilometrov ali 1 □ miljo in 7300 lj.) je samostalna državica med Romagno in Markami, ki šteje razen enako imenovanega glavnega mesta (s 1500 lj.) še 1 terg in 3 vasi. Upravno oblast imata 2 na 6 mesecev izvoljena poglavarja („capitani regenti“). Prebivalci se živé s kmetijstvom.

Prirodnine. S poljedelstvom se peča dobra četertina vsega ljudstva. Ker je podnebje jako ugodno, zemlja pa zeló rodovitna, daje na ostajanje krušnih pridelkov, če se prav komaj polovica poveršja pridno in umno obdeluje. Najbolj razvito je kmetijstvo v Lombardiji in Benečiji, Piemontu in na Modenskem pa v arnski nižavi, semtertje tudi na Napolitanskem, najslabeje pa je v Sardiniji in Siciliji, nekdanji sloveči žitnici ob sredozemskem morji. Preveliko zraste rajža, zlasti v padskem porečji in na Sardiniji, ktere pokrajine ga mnogo prodajajo na tuje. Povsodi sejejo zeló pšenico (najlepšo na Napolitanskem in Toskanskem) pa turšico (zlasti v severni Italiji), iz kterih pridelkov pripravljajo narodne jedi — makaroné in polento. Med kupčijskimi rastlinami slovi posebno konoplja (v pokrajini bolonjski), najboljša na svétu, in predivo iz Lombardije, sladíc in žafran (v Siciliji in na Napolitanskem). Prevažen pridelek italski pa je olje, ki ga pridelujejo po raznih straneh, zlasti pa onostran Apenina in preveliko v južni Italiji (Genova, Lucca, ki ima najboljše olje, Gallipoli, cela Apulija in Sicilija); leta 1871 so ga le na tuje prodali skoro 90 mil. kgr. (1·8 mil. c., nad  $\frac{2}{3}$  več ko l. 1870 in nad 2krat toliko ko l. 1867). Tudi vinska terta povsodi razen gorskih vršin rodi, vendar italsko vinarstvo stoji sedaj še na nizki stopinji. V obče daje južna in srednja Italija zeló sladka vina. Najbolj slovijo: lacrimae Christi in vino greco iz okolice vezuvijske, montepulciansko, montefiasconsko in orvietsko vino iz ognjeniške pokrajine bolsenskega jezera, sirakuško in marsalsko vino na Siciliji i. d. Premnogo dobička daje deželi južno sadje: pomaranče in citrone (ob alpskem zatišji, v okrajini genovski, posebno pa v južni Italiji — Siciliji in na Napolitanskem), smokve,

mandeljni, suho grozdje, rožiči, laški kostanj i. d. V južni Italiji rase tudi bombaž in sladkorjevo terstje (v Siciliji in Kalabriji) in druge rastline tropičnega pasa. — Živinoreja italska je na nizki stopinji. Lepe konje redi le Napolitansko in Toskansko, druge pokrajine jih kupujejo na tujem; povsodi pa imajo mnogo mezgov in najlepših oslov v Evropi. Z rejo goveje živine se močno in umno pečajo v gorenji in srednji Italiji, zlasti na Lombardskem in Parmskem, kjer sirarstvo daje preobilo dobička (parmezan razen Parmskega posebno okoli Lodia, Pavije in Milana, gorgonzóla in strachino okoli Milana in Bergama i. d.) Srednja Italija in Napolitansko ima mnogo bivolov. Ovac precej derže, pa le malo požlahnjelih; teh je še največ na Toskanskem (nad 30  $\frac{0}{0}$ ). S svinorejo se najbolj peča Piemontsko, Toskansko, Modensko in Emilija, ki naredé preveliko laških klobas (salami). Bučelarstvo je razširjeno po celi Italiji, najbolj pa po Siciliji, Toskani in Piemontu, ki prodaja mnogo medu in voska v druge kraje. Vse hvale vredna pa je laška sviloreja; ž njo se pečajo povsodi, zlasti pa v Piemontu in Lombardiji, v Emiliji, Kalabriji in Siciliji. Italija prideluje največ svile v Evropi in svila iz Lombardije in sploh iz severne Italije se šteje za najboljšo v naši zemljini. Primorskim krajem daje ribištvo obilo dobička; lové zlasti tonine, sardele, korale (v siciliskem in sardinskem morji), jegulje, ostrige i. d. — Kopanin le malo dobivajo, ker se z rudarstvom le malo in slabo pečajo. Največ dobivajo žvepla na liparskih otocih in Siciliji, kjer ga le jama pri Girgenti-u daje čez 75 mil. kgr. (1  $\frac{1}{2}$  mil. c.) na leto (Italija ima največ žvepla na svetu). Železa naredé okoli 35 mil. kgr. (700000 c.), največ na Elbi, kjer se železna ruda skoro na poveršji nahaja (10 mil. kgr. = 200000 c.). Preveliko pa ima dežela raznoverstnega lepega marmora (Carrara, Massa, Pisa, Siena i. d.), s katerim kupčuje daleč po svetu. Izverstne morske soli nareja na ostajanje zlasti ob siciliskem obrežji i. d., ima pa tudi mnogo kamenene (Castro Giovanni na Siciliji) in varjene soli. Premoga ima kaj malo; toisto velja o drugih rudninah, veliko pa je raznoverstne ilovice za izdelovanje lončenine. — Obertnost je bila nekdanj na visoki stopinji, kajti Italija je bila v raznih obertnijah učiteljica drugej Evropi; sedaj cvetó le nektere obertnije v posameznih krajih. Najbolj razvita je v Lombardiji in Piemontu, koder je tudi mnogo velikih fabrik; redkeje so te uže po srednji Italiji in še redkeje po južni; zato očitajo Italijanom, če prav' po večem po krivici, znani dolce far niente. Najbolj cvete izdelovanje svilenega blaga v Milanu in Bergamu (s tem se peča samo v Lombardiji čez 100000 ljudi), Turinu, Bologni, Veroni, Lucci, Florenci, Napolji, Palermi in Kataniji, genovski žamet pa slovi uže od nekdanj po celem svetu. Pavolnika, sukna in platna ne naredé dosta za domačo potrebo; v primorskih mestih, kjer ladije tešejo (v Livornu, Genovi, Benetkah in Spezzii), narejajo zeló jadrénino in vervi. Italija je prva izdelovala papir; ta obertnija še sedaj močno cvete na Beneškem, Lombardskem in Toskanskem. Usnje in usnjino napravljajo zlasti v Milanu, Jakinu in Napolji in daleč slové rokovice iz Milana, Genove, Luce, Rima in Napolja. Makarone vlivajo



po vseh krajih, v Napolji, Livornu, Genovi i. d., v velikih primorskih mestih tudi dokaj za kupčijo v tuje dežele. Steklarstvo cvete posebno v Benetkah, če prav ni več na tako visoki stopinji, kakor je bilo v poprejšnjih stoletjih. Dalje naredé po raznih krajih mnogo kovinskega blaga (na Elbi, v Napolji, Genovi, Milanu), dragotin (v Rimu, Florenci, Milanu i. d.) raznoverstne lončenine, pletenine — slamniki, umetnijskih izdelkov iz marmora, alabastra (v Napolji, Pisi, Livornu, Rimu) in mavca (v Florenci), gosel in strun, mila, voščenih sveč, rozolje in lepodišečih vod i. d.

Kupčija italaska sedaj ni tako velika, kakor je bila v srednjem veku, vendar je še zmerom zelo živahna po morji in po suhem. Pospešuje jo posebno ugodna zemljepisna lega v sredozemskem morji (sueški prekop), veliko kupčijsko ladijevje (17600 ladij z jadri in čez 110 parobrodov), železnice, katerih je bilo v začetku l. 1872 čez 630 miriametrov (l. 1860 pa le 214 miriam.), ceste in železnice prek Alp, in druge kupčijske naprave. Genova, Livorno, Civitavecchia, Napolj, Messina, Palermo, Girgenti, Catania, Gallipoli, Brindisi, Jaki in Benetke so najimenitnša primorska teržišča; v notranji deželi pa naj bolj slovijo: Turin, Milan, Florenca, Bologna, (Sinigaglia, Foggia) in Rim. V važa se prekomorsko blago in bombaž, les, konji, raznoverstna tkanina in preja (razen svile), mašine in drugo kovinsko in obertnijsko blago. Iz važa se svila in svilenina, olje, južno sadje, vino, rajž, makaroni, žveplo, sol, sir, ribe, slamniki in umetnijski izdelki iz marmora, alabastra, mavca i. d. Tudi prevozna kupčija daje deželi obilo dobička.

Šolstvo je v obče po Italiji silno zanemarjeno. Ljudskih in meščanskih šol je primeroma jako malo. Največ jih je v Lombardiji, Piemontu in na Toskanskem; todi so tudi najbolj uravnane in najbolj obiskovane; najmanj pa jih je v nekdanjih papeževih pokrajinah in na Napolitanskem, kjer le malo malo ljudstva brati zna. Vendar se je tudi v tem oziru zadnja leta veliko na bolje obrnilo, če bo prav zedinjena Italija pri sedanjem hvale vrednem delovanju komaj dohitela v mnogih desetletjih, kar se je pri neugodnih razmerah zamudilo v zadnjih stoletjih. Primeroma kaj veliko pa je gimnazij in enakih zavodov, kateri so pa po gostem kaj slabo oskerbovani. Skoro povsodi pa manjka realnih učilišč in kupčijskih in obertnijskih šol. Neprimeroma veliko, da ne rečem preveč, pa je vseučilišč, ki so v raznih mestih kaj uborno uravnana.

## VI. Republika španska.

5070 □ miriametrov (9208 □ milj — s kanarskimi otoki: 72·7 □ miriam. in 280000 lj., ktere Španci štejejo k evropski Španiji) in 16800000 ljudi; ti so po veri katoličani, po rodu pa skoro le Španci razen pol milijona Baskov v zahodnih Pirenejih, 60000 Maurov in 50000 ciganov zlasti v Andaluziji. Meje in gostost ljudstva?

Velika večina španske republike je gorata ali vsaj visoka planota. Ob celinski (francozki) meji stojé Pireneji (t. j. goline), ki so od lionskega zaliva do biskajskega okoli 40 miriam. dolgi. Deržavna meja

derži skoro nepretrajno po njihovem le malo razdertem grebenu, ki je poprek okoli 2600 m. visok in po večem dela razvodje med Francijo in Španijo. To velikanskemu zidu podobno gorovje se deli v (10 miriam. dolge) zahodne (12 miriam. dolge) osrednje in vzhodne Pireneje. Vsi oddelki so sestavljeni iz 2 glavnih gorstev, ki ste zlasti na obeh koncih razraseni v več stranskih predgorij (aragonsko in katalonsko predgorje). V osrednjem oddelku ste glavni pogorji najbolj (okoli 7 mir.) vsaksebi razstavljeni ter ograjate edino pirenejsko podolnico, Aran imenovano, katero namaka gorenja Garona. V južnem ondotnem grebenu stojita najvišja njih verhova Pic de Nethou (3485 m.) in Montperdu (3412 m.); Pic de Midi (2927 m.). Pireneji se prištevajo k naj bolj neprehodnim goram v Evropi; manjka jim lepo razvitih podolnic, globokih presek, nizkih prelazov, in ker so dosta niži in dalje proti jugu pomaknjeni, nimajo tako velikanskih lednikov in obširnih snežnin kakor Alpe. — Velika sredina španskega polotoka je španska visoka planota, ki meri od severja proti jugu okoli 50 miriam. od vzhoda proti zahodu, kamor je tudi malo po malo naklonjena, pa čez 35 miriam. Na severji, vzhodu in jugu je zagrajena z robnimi gorami. Na severji derži od rečice Bidasoe primorsko pogorje kantabersko in astursko, ki se v severozahodni pokrajini španski razcepi v gališke Alpe. Najvišji njih verhovi merijo 2600 do 2860 m. Penamarella 2886 m.; (Penas de Europa 2610 m.) Te nepristopne severne gore slovijo uže tisočletja v španski zgodovini kot pribežališča zmaganih ljudstev. Vzhodno obrobno pogorje, v raznih oddelkih različno imenovano, se začinja v povirji eberskem in se vleče proti jugojugovzhodu, kjer se v pokrajini Valenciji in Murciji razrašča v mnogo malo visokih vej. S planote se zdi to obrobno pogorje (sierra de Oca, s. de Urbion, s. de Moncayo) komaj hribom podobno, precej globoko in stermo pa propada v aragonsko nižavo. Andaluzke gore ločijo na jugu visoko planoto od globoke nižave ob Guadalquiviru. Tem goram pravijo navadno sierra Morena, t. j. černo pogorje, ker so večidel z lepimi gozdovi pokriti, nasproti drugim golim goram na španskem polotoku. Sredi planote je med porečjem Taja in Duera predelno gorstvo kastilsko, ki je v raznih oddelkih različno imenovano in različno visoko (Somosierra, s. Guadarrama (2505 m.), s. de Gredos, skoro 2600 m. visoka, i. d.). Severni predel visoke španske ravnine se imenuje planota leonska in starokastilska; nje poprečna visokost iznaša 800 metrov. Semtertje je gola in rastlin jako uboga, po večem pa je — v tierras de campos — dobro močena in rodovitna z neizmernimi njivami. Južni predel se zove planota novokastilska in estramadurska; nje narava je po polnem enaka starokastilski ravnini, le da je nekaj manj rodovitna in nižja (poprek 600 m. nad morjem vzpeta) in da jo namakate dve vzporedni reki. — Sierra Nevada je okoli 10 miriam. dolgo in 3 do 4 miriam. široko gorovje, sestavljeno iz prvotnega in apneniškega kamenja. V prvotnih gorah je Mulhacen (3575 m.) in Veleta (3485 m.), v apneniških merijo verhovi le 2000 do 2300 metrov. Ta velikanska gorina je v pragovih

pomaknena do sredozemskega morja (Alpujarras), proti jugozahodu pa je v razno imenovanih gorstvih raztegnena do nosa Tarifa. Najimennitniša nižava je andaluška ob Guadalquiviru (160 □miriam.), ktere polovica je rodovitna in dobro obdelana, polovica pa suha in pusta. Manjša je aragonska nižava ob Ebru, ki je tudi po nekoliko rodovitna, pa slabo obdelana, po nekoliko pa suha in pusta. (Gl. str. 103 in 104).

Reke španske tekó nektere v atlanski ocean, nektere pa v sredozemsko morje. Večidel leta imajo le malo vode, manjši pritoki se navadno po polnem posušé; zato niso plovne in za kupčijo in obertnijo, še celó za kmetijstvo le malo važne. Najimennitnejše so: Minho (nh = nj) in Dueño s starokastilske planote, Tajo (j = h) in Guadiana pa z novokastilske; vse te reke imajo dolnji tek ali ob špansko-portugalski meji ali pa celoma na Portugalskem. Guadalquivir teče po večem prek andaluške nižave ter je najbolj vodnata reka v deželi. Brežnice Segura, Xucar in Guadalaviar in veletok Ebro se izlivajo v sredozemsko morje. (Gl. str. 108.).

Podnebje je v raznih krajih jako različno. Zeló merzlo je v visokih gorah pirenejskih in nevadskih; osrednje planote imajo brezumno celinsko podnebje, namreč silno vroče in suho poletje pa zeló merzlo zimo. Prijetno je po severnih in zahodnih straneh, kjer obilna moča pospešuje primerno rastlinje; zeló toplo, semtertje afrikanski vroče, je po južnih in jugovzhodnih straneh, kjer uže zoré raznovrstni tropični sadeži in rasejo najslajša in najmočnejša vina.

Špansko je (sedaj) republika. Ustavodavni Cortès, neposredno izvoljeni od vseh volilcev, so l. 1869 sklenili in oklicalí sedaj veljavno demokratsko ustavo. Po tej Cortès zastopajo narod, namreč zbornica poslancev na 3 leta izvoljenih (1 na 40000 prebivalcev) in senat na 12 let izvoljenih starešin (4 iz vsake provincije). Upravno je Špansko razdeljeno v 49 pokrajin. Za nas bolj pregledna pa je stara zgodovinska razdelitev.

Mesta v Novi Kastiliji: Madrid (na Manzanares-u, 332000 lj.), glavno in stolno mesto, stoji sredi suhe in puste goljave brez vasi, vertov in pristav. Ima 71 trgov, dva nekdanja kraljeva gradova, kterih novejši je eden najkrasnejših v Evropi, 32 cerkev, bogate muzeje, zlasti za rudnine, in umetnijske zbirke, med kterimi je morebiti najbogatejša zbirka slik v Evropi. Obertnost je kaj majhna; le cigar veliko naredé. V okolici je imennitno sprehajališče, zvano „Prado“ in 3 nekdanji kraljevi poletni gradovi, med njimi slov. el Escorial (10 ur daleč od mesta) 240 met. dolg, z imennitim samostanom sv. Lavrenca in veliko cerkvijo, v kterej Karol V. in Filip II. in drugi španski kralji počivajo. Na nasprotni strani od Madrida je Aranjuez (j = h, 4000 lj.), nekdanje letovišče španskega dvora. Na vzhodu je Alcalá de Henares (5000 lj.); nekdanj jako imennitno vseučilišče; Cervantes roj. 1547. Toledo (19000 lj.), starodavno mesto na 7 gričih ob Tajui in nekdanje stolišče gotskih in maurovskih kraljev, izdeluje nože i. t. d. Ciudad real (10000 lj.), glavno mesto rodovitne Manche (ch = č) z imennitnimi sejmi za osle in mezge. Almadèn (7000 lj.), najbogatejši rudnik živoga srebra v Evropi.

V Stari Kastiliji: Segovia (11000 lj.), nekdanj stolišče maurovskih in kastiljskih kraljev, ima velikanski vodotok rimski (Trajan) in daje lično volno. Soria (5000 lj.) blizu stare Numancije, kupčuje z volno. Burgos (25000 lj.), v rodovitni ravni, nekdanje stolišče kraljev kastiljskih, ima eno največih in najlepših gotiških cerkev na svetu; kupčija z volno; Cid (v bližnjem tergu Vivar-u). Santander (35000 lj.), bogato primorsko mesto ob biskajskem zalivu, ima mnogo fabrik in kupčijo z volno, žitom in moko. Valencia (13000 lj.), v rodovitnem polji, je imela prvo špansko vseučilišče; izdeluje volnato odejo za celo kraljestvo. Valladolid (11 = lj. 42000 lj.) z vseučiliščem, nekdanj glavno mesto kastiljsko (s 100000 lj.); ima precej obertnosti.

V Leonu: Zamora (13000 lj.), je zeló zapuščeno mesto z 22 cerkvami. Salamanca (17000 lj.), v prijetni ravnini na 3 gričih zidano mesto, ima mnogo razvalin („mali Rim“), rimskih in maurovskih poslopij in najbogatejše vseučilišče. Leon (10000 lj.), z najlepšo cerkvijo v Španiji in železno obertnostjo. Ciudad Rodrigo, terdnjava. Wellingtonova zmaga l. 1808.

V Asturiji: Oviedo (20000 lj.) v lepi ravnici, ima vseučilišče; na zahodni strani je pri Sami prebogat premogovnik. Gijon (17000 lj.), uterjeno mesto z dobrim pristaniščem.

V Galiciji: Sant Jago de Compostela (28000 lj.) ima najimenitnejšo božjo pot na Španskem, ker je tu v gotiški prekrasni stolni cerkvi pokopan apostelj Jakop mlajši, patron španski; dalje ima vseučilišče, precej veliko platnarstvo in kupčijo s svetimi podobami. La Corunna (nn = nj, 29000 lj.), pripravno pristanišče za vojno ladijevje, izdeluje platno, vervi, klobuke in cigare ter ima veliko kupčijo. Na nasprotni strani obširne zanožine stoji el Ferreol (17000 lj.), ki ima še boljše in bolj uterjeno luko za vojno ladijevje in veliko mornarsko orožarnico.

V Estramaduri (Extrema Durii): Badajoz (25000 lj.), mejna terdnjava na Guadiani, se peča s kmetijstvom in kupčijo. Merida (Emerita Augusta. 5000 lj.) z mnogimi rimskimi starinami. Plasencia (7000 lj.) na vhodu v prelepo in rodovitno dolino Jerto.

V Andaluziji: Cadiz (z = s, 63000 lj.), najstarše kupčijsko mesto v Evropi, morebiti uže 1200 let pr. Kr. sezidano in poleg Malage in Barcelone najimenitnejše teržišče špansko (za kupčijo v Indijo), ima vojno pristanišče, orožarnico i. t. d., prevelike soline (v kterih naredé na leto po 250 mil. kgr. = 5 mil. c. soli) in kupčijo z vinom, živim srebrom, volno, južnim sadjem in soljo. Jerez della Frontera (J = h, 40000 lj.) s cvetečo kupčijo (z vinom, po angležki „Sherry“ imenovanim); bitka l. 711. Medina Sidonia (12000 lj.); Tarifa (9000 lj.), pristanišče s svetilnikom. Algeciras (r. Alhesiras, 12000 lj.) nasproti Giberaltaru. Sevilla (11 = lj., 112000 lj.) na Guadalquiviru, je uže za Rimljanov cvetela in je po prostoru še sedaj največe mesto v Španiji; ima veliko stolno cerkev s spominkom Kolumbovim, 115 metrov visoki stolp maurovski, imenovan Giralda, Alkazar, stolišče maurovskih kraljev, največe bojišče za boje z biki (za 18000 gledalcev), razvito obertnost

(zlasti svilenina, največa tobakarnica v Evropi z 200 mlini in 4500 delalci) in veliko kupčijo. Ecija (r. Esiha, 37000 lj.) nareja obutev in ima veliko bombaža. Córdoba (38000 lj.) sredi sprelepega z letovišči in vertovi pokritega polja, je v 10. stoletji imela nad milijon prebivalcev; daleč slovi njena stolna cerkev (mošeja la Mesquita) z 19 zvoniki in 100 kapelami; sedaj najbolj izdeluje usnje („kordovansko“) in svilenino. Jaen (J = h, 24000 lj.) ima najlepše vertove (huertas) na Španskem.

V Granadi: Granada (63000 lj.) stoji na prerodovitni planoti, ki s svojimi polji, vertovi in vinogradi slovi daleč po svetu; še lepša in bolj obdelovana je ta „vega de Granada“ bila za časa pridnih Arabcev. Mesto, ki je nekdaj štelo nad 400000 prebivalcev, je po polnem po arabski zidano in ima vseučilišče. V enem predmestju živi mnogo tisoč ciganov; na nekej višini stoji maurovski grad, imenitna Alhambra, njemu nasproti pa lepi grad za kratek čas, Generalife imenovan. Antequera (30000 lj.) kupčuje z volno, tapeti in marmorom. Málaga (95000 lj.) ima nad 7000 vinogradov, mnogo vertov i. t. d. ter kupčuje z vinom, južnim sadjem, oljem, bombažem, svincem i. d.

V Murciji: Cartagena, (25000 lj.) dobro uterjeno primorsko mesto v zapuščeni okolici. Lorca (31000 lj.) daje mnogo svile in sode. Murcia (ci = si, 30000 lj.) se peča s svilorejo i. d.

V Valenciji: Valencia (106000 lj.), l. 140 pr. K. ustanovljena od Rimljanov, ima mnogo vina, olja in južnega sadja i. d., tako da je res cela okolica podobna najlepšemu vertu (huerta d. Valencia), v kateri se pa tudi prideluje na leto okoli 150 mil. kgr. (3 mil. c.) rajža. Ne ravno lepo mesto ima najbolj obiskovano vseučilišče in veliko kupčijo in obertnijo (svilenina, milo, papir, tobak). Murviedro (4000 lj.) na mestu nekdanjega Sagunta. Castellon de la Plana (20000 lj.), najlepše mesto v Valenciji. Alicante (22000 lj.) z vinorejo in kupčijo (vino, južno sadje, žafran, zelenjad i. d.).

V Kataloniji: Barcelona (182000 lj.), najimenitnejše kupčijsko in obertnijsko mesto na Španskem, ima velike fabrike za izdelovanje pavolnika, sukna, svilenine, pertenine, papirja (200 fabrik), obutve mašin i. d. Montaró (14000 lj.), zelo obertno mesto z mnogimi fabrikami. Cardona (2000 lj.) z neizmernimi skladi kamenene soli. Tarragona (20000 lj.), uterjeno primorsko mesto z veliko obertnostjo. Reus (30000 lj.), novo mesto blizu morja z veliko obertnostjo. Tortosa (22000 lj.), terdnjava v rodovitnem polju.

V Aragoniji: Zaragoza (z = s, 59000 lj.) prideluje mnogo vina in olja in ima vseučilišče in mnogo fabrik. Panticosa z imenitno kopeljo v Pirenejih.

V Novari: Pamplona (25000 lj.), uterjeno in lepo mesto v Pirenejih.

V pokrajinah baskovskih: San Sebastian (17000 lj.) izdeluje železino, usnje, tobak in kupčuje s Francozkim, Angležkim in Holandskim. Bilbao (20000 lj.) ima dobro luko in živahno kupčijo, v okolici pa mnogo fužin. Vitoria (16000 lj.) z obertnijo in kupčijo.

Na otokih balearskih (48□ miriam.); na Mallorci: Palma (48000 lj.) se peča z ribištvom in tkanjem ter ima vseučilišče; na Menorci: Port Mahon (14000 l.) s kupčijo. Otoka Ivica in Formentera se zoveta skup Pitiuzi.

Španska posestva v tujih krajih:

V Afriki 13□ miriam. in 5500 lj.: „Presidios“, 4 uterjeni kraji na afriškem obrežji; najimenitnejši je Ceuta, Giberaltaru nasproti. Guinejski otoci.

V Aziji 2956□ miriam. in 4350000 lj.: Filipini in sulusko otočje.

V Avstraliji 34□ miriam.: Marijansko in karolinsko otočje.

V Ameriki 1281□ miriam. in 2000000 lj.: Kuba in Portorico.

Prirodnine. Kmetijstvo špansko je v obče na prav nizki stopinji; res da je suha in pusta zemlja in pa pomanjkanje dežja v raznih krajih zelo zavira, pa umno in pridno obdelovanje zemlje bi tem ovirrom v okom prišlo in, kakor za časa Arabcev, povsodi napravilo primer-  
nih prekopov in jarkov za vodo. Najpridniše se s poljedelstvom pečajo v Kataloniji, Valenciji, Murciji, Galiciji, Asturiji in baskovskih pokrajinah. V obče pa dežela pridelá dostá žita za se in o srečnih letinah še mnogo za kupčijo v tuje dežele. Pšenico sejejo povsodi, zlasti pa po severnih straneh; še bolj razširjena je turšica. Rajž rase posebno po južnih globokih krajih, zlasti okoli Valencije. Dalje imajo preveliko vertnine, žafrana (Španija je prava žafranova dežela v Evropi), sladkorja iz terstja (na južni strani), konoplje in prediva (zlasti v Galiciji, Leonu, oboji Kastiliji) i. t. d. Prav veliko rodi Špansko južnega sadja in olja. Povsodi imajo dosti vina (20 do 25 mil. hektolitrov na leto); najboljše raste v primorskih pokrajinah in na pobočjih obrobni-  
gor, zlasti pa v Granadi, Valenciji, Murciji, Andaluziji, Kataloniji, od koder ga okoli 5 mil. hektol. (9 mil. veder) razprodajo v tuje kraje. Nekdanji veliki gozdovi so po večem pokončani, in še sedanji, ki pokrivajo komaj 10 % vsega poveršja, so zelo zanemarjeni, tako da lesa močno primanjkuje deželi. — Konjereja je še zmerom hvale vredna v andaluških pokrajinah, oslov in mežgov, najboljših v Evropi, je povsodi dostá več ko konjev. Najbolj se v živinoreji odlikuje reja ovac, kterih štejejo nad 20 milijonov. Skoro  $\frac{2}{3}$  teh je požlahnjenih „merinos“, ki dajejo kaj lično volno po večem za kupčijo na Angležko. Zadnjih 10 let so vendar to živinorejo nekoliko zanemarili, tako da morajo lične jarce celó na tujem kupovati. Naj več prašičev pitajo v Estramaduri; Trujillo in Merida prodajata najboljše gnjati in plečeta. Povsodi se močno pečajo z bučelarstvom, ki daje preobilo dobrega medu. Zelo razširjena je tudi sviloreja, zlasti v Valenciji (1 mil. kgr. = 20000 c. surove svile), Murciji (250000 kgr. = 5000 c. svile), Kataloniji, Granadi i. d. Veliko dobička daje tudi košeniljka ali škerlatnica, ki jo derže zlasti v Valenciji, okoli Cadiza in Malage. — Raznih kopanin je Špansko zelo bogato, vendar so po najdbi Amerike domače rudarstvo popolnoma zanemarili. Svinca so zadnja leta izkopali skoro 150 mil. kgr. (3 mil. c.), t. j. polovica vse te kovine v Evropi dobljene; najbogatejši rudniki so v s. de Gador (za severoame-

riškimi prvi na svetu) in v Linaresu in Falsetu. Preveliko dobé tudi bakra (okoli 100 mil. kgr. = 2 mil. c.) zlasti v Rio Tinti; cinka zlasti v rudnikih pri Somorrostri; srebra zlasti v rudnikih med Kartageno in nosom de Gato; živega srebra (največ v Evropi) v jamah pri Almadenu, železa (črez 150 mil. kgr. = 3 mil. c.) pri Bilbao, v Leonu in v republiki novarski (v Pirenejih), v s. Moreni in v Kataloniji, in še mnogo drugih rudnin; premoga pa dobivajo zeló premalo, nekaj črez 250 mil. kgr. (5 mil. c.). Prebogata pa je dežela kamenene (v Kataloniji, Novari in Novi Kastiliji) in morske ( $\frac{5}{8}$  vse) soli (Cadiz, Valencija, Baleari i. d.)

Obertnost je le majhna, tako da potrebi vse dežele ne zado-  
stuje niti po raznovrstnosti, niti po množini svojih izdelkov; vendar se je v sedanji dobi tudi v tem oziru dosta na boljše obrnilo. Najbolj cvete raznovrstna obertnost v Kataloniji in v baskovskih pokrajinah. Svilenino nareja posebno Valencija (nekoliko izvrstne), potem tudi Zaragoza, Murcia in Granada. Zeló se je razvilo podelovanje bombaža, zlasti v Kataloniji (Barcelona), ki ima mnogo velikih bombažarnic s parnimi mašinami. Ondi narejajo tudi naj bolj sukno, prav lično in tenko pa v Manresi, Tarasi in Sabadelji. S platnarstvom se naj bolj peča Galicija (Corunna) in Katalonija. Usnje izdelujejo v severnih pokrajinah, pa tudi v Andaluziji (Sevilla, Cadiz). Zmerom več železnega in jeklenega blaga naredé v drev bogatih krajih asturskih, biskajskih, leonskih in v Segoviji; uže od nekda j tudi slovijo orožarnice v Toledu, Madridu in Cadizu. Zlatnina in srebernina se izdeluje posebno v Madridu, Sevilli in Barceloni. Milo kuhajo iz obilnega laškega in mandeljnovga olja po celi deželi. Posebno veliko je papirnic, zlasti v Kataloniji in Valenciji in nekaj velikanskih tobakarnic.

Veliko kupčijo so Španci od 16. stoletja po polnem izgubili; tačas je njih dežela bila (v tem oziru) na tako visoki stopinji, kakor je dandanašnji Velika Britanija: njih ladijevje je gospodovalo na vseh morjih. Sedaj ima le okoli 4500 večih in manjših ladij za prekomorsko (naj bolj z lastnimi naselbinami) in primorsko kupčijo. Tudi notranja kupčija je majhna ker manjka jej dobrih cest in železnic (te merijo sedaj okoli 750 miriam. (l. 1858 le 94 miriam.). Izvražajo se le surovine: vino (ktero ima vrednost skoro  $\frac{3}{4}$  vsega izvoženega blaga), olje, volna, južno sadje, žafran, škerlatnice, živo srebro, svinec, baker, sol, svila i. d. Vvražajo pa žito in moko (o slabih letinah), prekomorsko blago in barvila iz raznih naselbin, tobak iz Kube in Manile in razne obertnijske izdelke iz evropskih dežel, zlasti iz Angležkega, Francozkega, Švajce in Nemčije.

Šolstvo je silno zanemarjeno. Ljudskih šol je le malo po deželi in še te so slabo obiskovane. Primeroma dosta več je srednjih šol, tako imenovanih „institutos“ (gimnazije), pa pogrešajo se realna, obertnijska in kupčijska učilišča. Vseučilišč je 10, silno veliko za malo prebivalstvo.

## VII. Kraljestvo portugalsko.

927 □ miriametrov (1684 □ milj) in sicer z Madeiro (8 □ miriam.) in Azori (26 □ miriam.), ktere Portugalci štejejo k svoji evropski oblasti, in 4400000 ljudi (teh je na otokih 370000), ki so po veri katoličani (razen 2000 protest. in Židov), po rodu pa Portugalci (razen nekaj tujcev, Francozov in Angležev, v deželi naseljenih). Gostost ljudstva in meje?

Velika večina kraljestva portugalskega se šteje k višavju, ki je nekoliko gorato, nekoliko pa visoka planota. Med Minho in Duero so v deželo raztegnene gališke Alpe, tu podobne širokemu gorskemu pragovju, ki je proti Duero in morju naklonjeno. Sierra de Montezinho se zove njegov najviši greben. Med Duero in Tajo je na severni strani v deželo podaljšana starokastilska planota, na južni pa predelna pogorje kastilsko, čegar najjemenitnejšemu kosu pravijo sierra Estrella. Ta najviša portugalska gora (še nad 2340 m.) sega z zelo širokim a nizkim herbtom proti jugozahodu, kjer z nosom Roca v morje propada. Južni kos med Tajom, Guadiano in atlantskim morjem je deloma precej obširna nižava v porečji Taja, deloma pa malo visoka planota, ki je na jugu zagrajena od obrobne gorstva andaluškega. Dolenja Guadiana je odtergala portugalski kos tega pogorja od španske siere Morene. Pravijo mu sierra de Cadeiro in s. de Monchique (1245 m.). Obširnih ravnin ni v deželi, manjše so pa ob zahodnem obrežji in ob veletokih; odlikujejo se s preveliko plodnostjo in toplim podnebjem. — Ker skoro vse kraljestvo proti zahodu visi, je le dolenji, primeroma kratki pa plovni tek španskih rek: Minha, Duera, Taja in Gaudiana ali po polnem na portugalski zemlji ali pa le ob meji njeni. — Podnebje je kmetijstvu jako ugodno; povsodi je toplo, bolj v notranjih straneh in v južni pokrajini pa silno vroče. Morski vetrovi prinašajo obilo dežja, posebno veliko ga pade v Coimbri (največ v celej Evropi).

Portugalsko se deli upravno v 8 pokrajin, katerih dve obsegate s prva omenjene otoke (a. Madeiro b. Azore). Med celinskimi ali evropskimi pokrajinami je najbolj južna — Algarve — najmanjša, naj bolj severna — Minho — pa naj gosteje naseljena. Postavodajalno oblast deli v tem dedinskem kraljestvu usťavní kralj (Carta de ley, od dom Pedra IV. 1826) z državnim zastopom, Cortès imenovanim, ki se loči v zbornico gosposko (cameras dos pares) in zbornico poslancev (cameras dos diputados).

Mesta. Lizbona (224000 lj.), kaj nesnažno glavno in stolno mesto v sprelepem kraji ob ustji reke Taja, ima nad 240 cerkev, 99 kapel in 82 samostanov pa tudi mnogo krasnih palač in zlasti v okolici nad 6000 lepih pristav (quintas); obertnosti ima zelo malo, kupčijo pa zmerom večo, vendar je ta po večem v tujih rokah (Angležev). V preteklem stoletji je strašen potres skoro popolnoma poderl veliko mesto, ktero niso do današnjega dne po polnoma dozidali. Cintra (8000 lj.), letovišče bogatih Lizbončanov. Mafra (3000 lj.) s kraljevim gradom, najlepšim poslopjem v Portugalu, poleg ktereга je velika cerkev iz marmora in samostan s 300 celicami. Vse skup je



velikanski četverokot, dosta veči ko španski el Escorial. Santarem (8000 lj.), nekdanje stolišče v prelepem kraju na Teju, z veliko orožarnico. Setuval (14000 lj.) kupčuje z vinom, južnim sadjem in soljo. — Evora (12000 lj.) na odprti planoti, prideluje mnogo vina. Elvas (12000 lj.), najimenitnejša terdnjava portugalska, ima veliko kupčijo s Španijo. — Coimbra (19000 lj.) zelo staro in veliko mesto v lepi in plodni okolici, ima imenitno vseučilišče, mnogo obertnosti in kupčijo v notranje kraje. — Porto ali Oporto (90000 lj.) še je sperva imenovalo Cale, t. j. pristanišče, poslej pa portus Calae (= Portugal), je varno pristanišče nad ustjem duerskim in ima najbolj razvito obertnost (svilenina, čipke, sukno, pavolnik, platno, usnje, tobak i. d.) in največo kupčijo (z vinom, žganjem in južnim sadjem) na Portugalskem. Braga (20000 lj.), nekdanje stolišče v sprelepem kraju, ima veliko obertnost in kupčijo. — Bragança (4000 lj.), rojstni kraj kraljeve rodovine, je uterjeno mestice z obertnijo (svilenina). — Tavira (11000 lj.) z uterjenim pristaniščem, se močno peča z ribištvo (tonine in sardele.) Villanova de Portimao (4000 lj.) nesnažno mesto z najboljšim pristaniščem, je glavno tržišče za pomaranče.

Posestva zunaj Evrope: Azori (9 otokov) so ognjeniške tvorine ter imajo prav mehko podnebje; rode pa posebno veliko vina in južnega sadja. Na Terceiri: Angra (11000 lj.); na S. Miguelu: Ponta Delgado (13200 lj.), najimenitnejše kupčijsko mesto na teh otocih. — Madeira je tudi gorata in zelo rodovitna; poprej je dajala obilo izvrstnega vina; huda bolezen je tertu silno zaterla in sedaj prideluje obilo sladkornega terstja, kave in čaja. Funchal (ch = š, 18000 lj.) slovi posebno zaradi milega in zdravega podnebja. Dalje so v Afriki: kapverdski otoci, Senegambija, Angola, Benguela, Mozambique i. d., ki merijo 18978 □ miriam. z 2403000 ljudmi; v Aziji: Goa, Diu, Makao, Timor, Kambing i. d. 185 □ miriam. z 1477000 ljudmi.

Prirodne. Prirodne razmere so kmetijstvu jako ugodne: zemlja je rodovitna in dobro močena, podnebje toplo i. t. d. a vendar je poljedelstvo še bolj zanemarjeno ko na Španskem. Naj bolj se ž njim pečajo v pokrajinah Minhi in Algarvi. Komaj  $\frac{1}{5}$  vsega poveršja je njivje, ktero pa tako slabo obdelujejo, da pridelek komaj zadostuje redkemu prebivalstvu. Naj več je turšice in rajža, ječmena in prosa, pšenice pa morajo dosta na tujem kupevati. V severnih straneh imajo tudi veliko prediva in konoplje, po južnih pa prebilo raznovrstnega južnega sadja. Raste tudi oljka, vendar Portugalci olje kaj slabo narejajo. Poleg južnega sadja deželi največ dobička daje vinstvo, s katerim se skoro povsodi pečajo. Vina pridelajo nad 2830000 hektolitrov (5 mil. veder), po večem imenitnega portskega, kterega  $\frac{2}{3}$  prodajo na tuje (zlasti na Angležko in Brazilsko). — Portugalska živinoreja je po vsem enaka španski. Naj bolj se pečajo z ovcami (merinos = ovce popotovalke), katerih volna vendar ni tako lepa kakor španskih. Povsodi derže mnogo koz, ki dajo dosta mleka in sira. Hvalevredna je svinjereja, zlasti po severnih straneh in portugalska plečeta in gnjati slovijo daleč po svetu. Goveje živine je kaj malo v deželi, enako malo tudi konj, dosta več pa mežgov in oslov.

Z bučelarstvom in svilorejo se le malo in slabo pečajo; precej dobička jim pa daje ribištvo v morji. — Rudarstvo je po polnem zanemarjeno. Nekaj železa dobivajo v Traz os montes, bakra v Algarvi, premoga pri Coimbri, ob morskem obrežji pa preveliko izverstne soli (največe „marinhas“ = soline so pri Setuvalu in Lizboni), ktere mnogo prodajo na Škandinavsko, Angležko, Brazilsko in v portugalske naselbine.

Obertnost je silno majhna; od leta 1852 sem se sicer v raznih krajih zeló prizadevajo jo povzdigniti in nekoliko razviti, vendar do sedaj le z malim vspehom. Primeroma najbolj obertno mesto je Oporto, ki izdeluje v mnogih fabrikah svilenino, pavolnik, pertenino, sukno in sveče; za tem pride Lizbona. — Unanja kupčija portugalska je pred stoletji obsegala ves znani svet, sedaj pa je zelo neznatna, primeroma še najbolj živahna v primorskih mestih: v Lizboni, Oportu, Setuvalu, Fari in v Elvasu ob španski meji. Tudi notranja kupčija je majhna, ker ima dežela zelo zanemarjene ceste in le malo železnic (sedaj komaj 81 miriametrov). Vvažajo se (po večem iz Angležkega) raznoverstni obertnijski izdelki, kovine, premog, les, bombaž, prekomorsko blago in goveja živina. Izvažajo pa vino, južno sadje in sol pa še nekaj drugih domačih surovin.

Tudi šolstvo je jako zanemarjeno, tako da razen Turčije stoji med evropskimi državami na zadnji stopinji. Ljudskih šol silno pomanjkuje, in še dosedanje so le slabo uravnane in še slabeje obiskovane. Primeroma veliko je srednjih (latinskih in tudi nekaj gerških) šol in retorskih in modroslovnih pripravnic za vseučilišče v Coimbri; v Oportu je tehnično učilišče. Tu in v drugih primorskih mestih je tudi nekaj mornarskih šol.

### VIII. Republika francozka.

5286□ miriametrov (9599□ milj); 36800000 ljudi, ki so po veri katoličani razen 750000 protestantov in 50000 Židov, po rodu so Francozje razen 160000 Baskov, 350000 Italijanov (na Korziki in v grofiji nizzanski) in še nekaj drugonarodnikov. Gostost ljudstva in meje?

Francija je zahodna srednjeevropska dežela, razpeta med sredozemskim morjem in atlantskim oceanom — biskajskim zalivom in prelivom la Manche. Večina dežele se prišteva k zahodni srednjeevropski (francozki) nižavi, kajti le  $\frac{1}{10}$  je prav za prav goratega sveta. Najviše francozke gore stojé ob španski meji in po jugovzhodnih pokrajinah. — Ob španski meji so Pireneji, kterih osrednji in zlasti vzhodni kos je v premnogih vejah razrasen proti rodovitni nižavi languedoški. Ločnica večnega snega je na francozki strani Pirenej okoli 2530 m. nad morjem t. j. za dobrih 260 m. niže nego na južnem — španskem pobočji (gl. str. 256 in 103). Jugovzhodne visoke gore francozke so Alpe. Glavni grebeni zahodnih Alp (razen primorskega oddelka) in njih najviši verhovi so ali ob francozko-italski meji, ali so pa v razno imenovanih, semtertje zeló visokih odraslekih razprosterte po krajini provenčalsko-nizzanski, dauphinéjski in savojski noter do globoke doline ob dolenjem Rodanu. Po globokih dolih (Durançe, Drome, Isère in Arve) so razdeljene v več oddelkov in

prek njihovega ostrega grebena pelje več globoko vdertih prelazov, prek katerih uže od starodavnih časov prehajajo neštevilni trgovci in vojske-željni narodi. (Gl. str. 96 in 245). Tretje mejno pogorje je Jura, ktere-rega široki grebeni in nerazderti zahodni pragovi so razprosterti po svetu med švajcarsko mejo in reko Doubs-o (r. Du-o), Saono (ao = o) in Rodanom (gl. str. 100 in 240).

Notranje francozke gore so po visokosti le srednje gore. Garona in prekop languedoški, Rodan s Saono in Doubs-o je ločijo od visokega mejnega hribovja. Po rekah in prekopih se delé v južne, osrednje in severne gore. — 1. Južne gore francozke se navadno imenujejo Seveni. Okoli 30 miriam. dolgo pogorje sterno propada v globoko nižavo rodansko, na druge strani pa je zeló razraseno. Njegovi posamezni deli nosijo krajna imena. Med Rodanom (— Saono) in gorenjo Loaro so po večem planotaste gore lyonske s 1072 m. visokim M. Pilat-om; še dalje proti severju segajo do osrednjega prekopa (canal du centre) gore charolaiske (r. šaroléske) z M. Tararom (1000 m.). S to severno vejo vzporedne gore forézke (s Pierre sur Haute 1635 m.) med gorenjo Loaro in Allier-om, njenim dotokom. Poprek so okoli 1000 m. visoke. Južni njih kos se zove gorina velayska (ay = é), sestavljena iz bazalta. Drugodi so te gore iz porfira in granita, dobro zarasene z lesom in ozaljšane z lepimi dolinami in krajinami. Na severji je njih greben razširjen v malo planoto. Od sevenskega sklopa M. Lezèra (Pic Crucinas 1720 m.) med Allier-om in Lotom je pogorje margeridsko (poprek okoli 1300 metrov visoko), ki je na severozahodu razraseno v višave auvergske. Tu stojé najviše gramade francozke, zato se tudi cela ta okrajina — Auvergne — zove „visoka Francija“. Puy de Sancy (M. Dore, ki ima mnogo verhov nad 1600 metrov visokih, je najviši hrib (1890 m.) na Francozkem). Še dalje na severji stojé gore Dôme s, sestavljene iz 60 odbitih stožkov ognjeniške tvorine, med katerimi blizu Clermonta zvonu podobni Puy de Dôme 1470 m. kvišku moli. — V zahodno in južno nižavo to gorovje polagoma prehaja po širokih stopinjah in nizkih predgorjih. — 2. Neznatni herbti Zlatih goric (Cote d'or), pred katerimi je na zahodni strani razprosterta obširna planota, in planota langreska (med njima je burgundski prekop) sklepajo Sevene s 3 severnimi francozkimi gorami. Med temi so Vozezi najiminitnejši. Ker nova državna meja med Francijo in Nemčijo derži po dolgem po visokih Vozezh, so le njih položna zahodna pobočja na francozkih tleh. Naslonjena so na berdovito planoto lorensko, ki po grčkasti stopnjevini champagnski (r. šampanjski) polagoma prehaja v nižavo mornsko in sensko. Še bolj neznatne so ob severni meji ardenske in aragonske gore, (300 do 500 metrov visoke). Od teh gor popolnoma odločene so gore na polotoku bretagnskem (gn = nj); na zahodni in severni strani so razrasene do morja ter oklepajo tu mnogo globokih in varnih luk (gl. str. 100 in 211).

Ostala zemlja francozka je globoka nižava, iznad ktere so po gostem vzdignena mala berda ter jo delajo podobno malo valovitemu

morju. Od severja do Pirenej je okoli 90 miriam. dolga, pa na raznih krajih od vzhoda proti zahodu zelo različno široka. Po veletokih francozkih bi jo delili v garonsko, loarško in sensko nižavo. a) Garonska nižava v porečji Garone je po večem zelo rodovitna, le ob morji je med ustjem gironjskim in adourskim peščena in skoro po polnem neplodna (les landes). b) Loarska je prerodovitna zlasti ob srednji Loari; pokrajina tourainska se navadno zove „vert francozki“. Pogrešajo se pa tam lepi gozdovi in zeleni travniki. Semtertje se nahaja tudi pusta peščena zemlja; razupita je zlasti nezdrava okrajina Sologne, ki se po zimi premeni navadno v nepristopno močvirje. c) Senska je loarski zelo podobna, plodna in dobro obdelana. Ob dolenjem Rodanu in njegovem ustji je sloveča nižava provençalska. Po večem je rodovitna in dobro obdelana in rodi zlasti na jugu vse jugoevropske rastline. Pusta in močvirnatim pašnikom podobna je la Comargue, mal kos rodanske delte; drugi njen kos la Craù imenovan, je narejen iz nanošenega peska in brebirja, ki je le semtertje pokrit s plitvo oravno zemljo.

Dvoje morje obliva lepo Francijo. Sredozemsko morje na jugu ob 48 miriam. dolgem obrežji, atlantsko pa na zahodu in severozahodu ob 155 miriam. dolgem obrežji. Če je prav velika večina tega obrežja nizka, vendar je ob njem mnogo zanožin in izverstnih luk, katerih se nektre prištevajo najiminitnejšim morskim teržiščem.

Francozko ima nad 150 rek in večih njih pritokov, po katerih se ladije (čolni) in plavi vozijo. Uže stoletja se prizadevajo njih tek poravnati, je ograditi ali pa s prekopi med seboj skleniti, da bi voznja po njih se pomnožila in več koristila. Najiminitnejše reke so Ren (z Mozelo in Mozo), Skalda, Somme, Sena, Orne, Vilaine, Loara, Garona, Adour in Rodan (gl. 107 in 108). Za ruskim ima Francija na evropski celini največ prekopov: poldanski prekop (c. du midi), canal du centre, kanal burgundski, kanal alzaški (med Rodanom in Renom) i. d.

Podnebje je jako ugodno rastlinam in živalim, kar je pripisati nizki legi sveta in bližnjemu morju. Zima je celó po severnih krajih primeroma mehka, in poletje po naj bolj južnih straneh ni preveč vroče. Srednja letna temperatura je v južni Franciji 12 do 13° R., po srednjih krajih 10 in po severni Franciji 8° R. Bolj ostro je podnebje le v zelo visokih in goratih krajih.

Uprava in ustava. Francija je sedaj (od 4/9. 1870) republikansko uravnana. Vodi jo predsednik, ki ima najvišjo izvrševalno oblast. Postavodajalno oblast pa ima narodna skupščina (assemblée nationale), ki šteje 738 poslancev (députés). Upravno je razdeljena v 86 okrajev ali departementov, v vsakem je predstojnik ali „prefekt“ prvi upravni oblastnik. Sledeči pregled mest in krajev se pa ozira na nekdanje zgodovinske pokrajine.

Mesta v Isli de France: Pariz (na Seni, Lutetia Parisiorum, 1825000 lj.), dobro uterjeno glavno mesto deržave, ima lepe ulice in velike terge s spominki ozaljšane, n. pr. place de la concorde z obeliskom iz Luk-

sora v gorenjem Egiptu i. d. Med mnogimi velikimi poslopji se odlikujejo: palais Bourbon, kjer se navadno poslanci zbirajo, palais Luxembourg, kjer so se nekdanji prvi plemenitniki francozki zbirali (sedaj velika zbirka slik novejših slikarjev), hotel des Invalides za 7000 mož, école militaire na martovem tergu, borsa i. d. Med cerkvami so najimenitnejše: Notre Dame, lepa 130 metrov dolga pa 35 m. visoka gotiška cerkev iz 12. stoletja; Pantheon (st. Geneviève) je najlepša med vsemi, z grobovi slavnih Francozov; la Madeleine je zidana po izgledu starogerških tempeljnov i. d. Pariz ima preimenitne znanstvene zavode in zbirke: znanstvena akademija (institut d. France), zvezdarna, vseučilišče, Sorbonne, collège royal de France, école de Chartres (za uk o starih listinah), école normale, sloveča école polytechnique, école des ponts et chaussées i. d., museum royal d'histoire naturelle, pri katerem je tudi sloveči rastlinoznanski vert (jardin des plantes), knjižnica, ena največih in najimenitnejših na svetu (okoli 1 milij. knjig in nad 84000 rokopisov), poleg te še 17 drugih velikih knjižnic. Razni zavodi za obertnost, obrazovalno umetnost in godbo, n. pr. conservatoire de musique et de declamation lyrique, conservat. des arts et métiers i. d. Pariz je tudi prvo obertnijsko in kupčijsko mesto v Franciji, skratka središče je duševnega in gmotnega razvitka vse republike.

V okolici pariški so: St. Cloud (r. Sèn Klú). St. Germain (16000 lj.). Sèvres (6000 lj.) z najimenitnejšo porcelansko fabriko in steklarnico na svetu (sedaj razrušen). Fontainebleau (13000 lj.) z lepim gradom, ima najboljše grozdje na Francozkem. Versailles (r. Verzajl, 18000 lj.) z imenitno zbirko slik, nekdanj sedež kraljev, sedaj pa zbirališče narodne skupščine. St. Denis (18000 lj.), pokopališče nekdanjih francozkih kraljev. Soissons (r. Soason, 12000 lj.), starorimsko mesto in sedež merovinških kraljev. Klodvik 486. St. Quentin (r. sènkantén, 30000 lj.) z veliko obertnostjo (pavolnik, platno). Compiègne (r. kompjén, 11000 lj.) s prekrasnim gradom za kratek čas in z artijerijskim učiliščem.

V Champagni: Reims (r. Rens, Durocortum, 58000 lj.) sredi vinskih goric, ima krasno stolno cerkev (gotiško), v ktorej so nekdanj bili kronani francozki kralji, mnogo rimskih starin in veliko suknarstvo in vinarstvo. Epernay (ay = é, 10000 lj.) z veliko vinsko kupčijo; blizu stoji Ai; ki prideluje najboljše vino šampanjsko. Chalons sur Marne (r. Šalon sür Marn, 19000 lj.), zeló obertno mesto; bitka l. 451. Troyes (r. Troá, 37000 lj.) z mnogimi fabrikami. Nogent le roy (4000 lj.), središče velike okrajine, ki v 100 vaseh izdeluje nože i. d. Langres (12000 lj.) ima železnike in razvito železno in jekleno obertnost. Sedan (16000 lj.) izdeluje kaj lično sukno. Napoleon III. je bil tu vjet  $\frac{3}{9}$  1870.

V francozki Loreni: Nancy (cy = si, 50000 lj.), eno najlepših mest francozkih, ima razvito obertnost (vezenina, voščene sveče, žganje i. d.) in veliko kupčijo. Lunéville (16000 lj.) v rodovitni ravnini, nareja rokovice; mir skl. 1801, Domremy, rojstna vas Jovane orleanske (roj. 1411, † 1431). Plombières z zeló obiskovano kopeljo. Bar-le Duc (14000 lj.) z obertnijo in kupčijo. Verdun (r. Verdén.

15000 lj.), kaj obertna terdnjava. V Franché Comté-i (r. franš-konte) ali grofiji burgundski: Besançon (ç = s, 48000 lj.) močna terdnjava, ki zeló izdeluje ure in platno. Dole (12000 lj.) z obertnijo.

V vojvodstvu burgundskem (Bourgogne): Dijon (j = ž, 35000 lj.) terdnjava ob prekopu burgundskem in eno najstarih mest francozkih, ima akademijo in mnogo učilišč, precej fabrik in veliko kupčijo z vinom in žitom. Beaune (r. Bon, 11000 lj.) z vinsko trgovino. Châlons sur Saone (na vходу v canal du centre 22000 lj.) je kaj imenitno teržišče. Macon (c = k, 18000 lj.), središče ondešnje vinske kupčije. Auxerre (r. Osér, 16000 lj.) z veliko obertnostjo in vinsko kupčijo.

V grofiji lyonski (Lyonnais): Lyon (324000 lj.), za Parizom največe mesto francozko ob sotočji Saone in Rodana. Obertnost in kupčija mu posebno cveteta, pa tudi učenost, za katero ima več izverstnih zavodov. Najbolj izdelujejo svilenino (okoli 100000 delalcev se z njo peča), za katero je glavno teržišče v Evropi. Dalje nareja zlatnino in srebrenino, porte ali obrobke, klobuke, sukno, pavolnik, preproge i. d. V okolici je Chessy (r. Šesi) z najbogatejšimi bakrenimi rudniki na Francozskem. St. Etienne (r. Sentetièn, 98000 lj.), eno najbolj obertnih mest — „francozki Birmingham“ — (orožje in drugo železnina in jeklenina, svileni trakovi); v okolici ima velike premogovnike in mnogo steklarnic. Tarare (12000 lj.), središče velike obertnosti (mušlin in vezenina).

V Dauphinéi (au = o): Grenoble (35000 lj.), terdnjava na Iseri, nareja v velikih fabrikah rokovice in dišeča žganja. Vienna (21000 lj.), imenitno rimsko mesto Vindobona, izdeluje razno kovinsko blago, svilenino, sukno, usnje i. d. Valence (r. Valans, 18000 lj.), izdeluje svilenino in jeklenino ter kupčuje z vinom. Briançon (ç = s, 5000 lj.), zeló uterjeno in najviše mesto francozko, ima veliko kupčijo.

V vojvodstvu savojskem: Chambery (r. Šamberi, 17000 lj.), lepo mesto v rodovitni dolini, izdeluje svilenino. Annecy (10000 lj.) ob malem jezeru, je najbolj obertno mesto te gorate okrajine.

V Provenci z grofijo nizzansko: Marseille (r. Marselj, 300000 lj., Massilia), največe primorsko mesto francozko, ima prav veliko kupčijo zlasti z vzhodnimi deželami in severno Afriko (Algier), pa razvito obertnost, ribištvo i. t. d. Aix (r. Es, 30000 lj.) ima toplice (Aqua sextiae) in mnogo olja, izdeluje pa žamet in pavolnik. Marij 102 pr. Kr. Arles (r. Arl, 26000 lj.) ima mnogo rimskih starin. Toulon (ou = u, Telo Martius, 88000 lj.), velika terdnjava in močna luka za vojno ladijevje. Frejus (r. Frežüs, Forum Julii) starorimska luka za vojno ladijevje galsko. Nizza (38000 lj.) ima mehko zdravo podnebje in morskó kopel, mnogo olja, rajža, svile i. d. — Od Nizze malo proti vzhodu je kneževina monaška, ki po pogodbi od leta 1861 obsega le mesto Monaco (2000 lj.) in malo okolico; skup komaj 15 □ kilometrov (t. j. 0.27 □ milj) in 3260 ljudi. Knežka rodovina Grimaldov uže vlada od l. 968. — Avignon (38000 lj.) ima gotiško zidan grad, nekdanje štolišče nekterih papežev (1309—1378), razvito vertnarstvo, vinstvo, sadje- in svilorejo i. t. d. Orange (12000 lj.), nekdanj glavno

mesto kneževine oranijske, ima lepo rimsko gledišče in slavolok ter prideluje vino, olje, svilo in brošč.

V Languedoc-u (r. Langdoku): Toulouse (ou = u. 134000 lj.), lepo zidano mesto ob Garoni in začetku languedoškega prekopa, ima akademijo in druge naučne naprave pa veliko obertnost (železnina, sukno, usnje i. d.) in kupčijo (z vinom in žitom). Bagnères de Luchon (3000 lj.) s toplicami, ktere so uže Rimljani rabili. Alby (16000 lj.) s prekrasno stolno cerkvijo, ima mnogo vina, žafrana, sukнарstvo in kupčijo. Carcassone (22000 lj.) z imenitno obertnostjo (zlasti sukнарstvo). Narbonne (15000 lj., Narbo Martius) prideluje mnogo voska, vina in svile. Béziers (25000 lj.) v prerodovitnem kraji, ktereга lepota slovi daleč po svetu. Cette (20000 lj.), primorsko mesto z veliko kupčijo (z vinom i. d. blagom). Montpellier (r. Monpeljé, 56000 lj.) na nizki višini dve uri od morja, ima vseučilišče in najstarši botanični vert ter prideluje veliko vertnine, vina, olja i. d.; ima pa tudi veliko obertnost (žganje, kemijsko blago, mušlin i. d.). Nimes (r. Nim, 58000 lj.) je kaj veliko obertnijsko mesto (svilenina, pavolnik, sukno i. d.) ter ima dobro ohranjen rimski amfiteater, rimski tempelj i. d.). Beaucaire (r. Bokér, 12000 lj.) ima silno velik sejem konec julija, na katerem se zbere okoli 100000 ljudi iz Evrope in vzhodnih dežel; kupčija njegova obsega svilo, vino, olje, dišave i. d. Alais (r. Alé, 21000 lj.) je zlo obertnijsko mesto, ki daje mnogo premoga, svilenine in trakov. Perpignan (gn = nj, 24000 lj.), močna terdnjava blizu španske meje, kupčuje z vinom, žganjem, oljem, sadjem, svilo i. d. Foix (r. Foa, 5000 lj.) ima mnogo železa in marmora; blizu je republika Andorra (2000 lj.).

V Gascogni (r. Gaskonji): Bordeaux (r. Bordó, 194000 lj.) ima veliko akademijo, veliko obertnost (sladkor, žganje, oacet i. d.) in veliko kupčijo s prekomorskim blagom in vinom. Périgueux (r. Perigó, 16000 lj.) ima mnogo starorimskih starin in kupčijo z volnenino, papirjem, žganjem, purani i. d. Montauban (au = o, 26000 lj.) se peča s sukнарstvom in kupčijo z žitom in vinom. Bayonne (21000 lj.), terdnjava na ustji Adoura, ima mnogo izverstnega vina in veliko kupčijo s Španskim. Pau (r. Pó, 20000 lj.) v sprelepem kraji z zdravim podnebjem, kupčuje s platnom, preprogami, vinom, sadjem i. d. Tarbes (16000 lj.) kupčuje s Španijo. Bagnères de Bigorre (10000 lj.) z imenitno kopeljo (32 studencev), ki jo vsako leto obiskuje 16000 ljudi.

V Limousin-u, Marchi (ch = š) in Auvergnii: Limoges (r. Límóž, 54000 lj.) ima veliko obertnost in kupčijo z volno, porcelanom, steklom, voskom i. d. Tulle (13000 lj.) sredi travnikov in gozdičev, nareja orožje, čipke, papir, usnje in volnenino. Aurillac (r. Ori-ljak, 12000 lj.) s slatinami na podnožji visokega Cantala. Clermont (C = K, 40000 lj.) ima gotiško stolno cerkev, precej veliko obertnost in kupčijo. Cerkevni zbor l. 1095.

V Poitou (r. Poatu): Poitiers (r. Poatijé, Pictavium, 32000 lj.), eno najstarših galskih mest, nareja sukno in usnje; bitke l. 507, 732 in 1356. Bourbon-Vendée (7000 lj.) v vendéjski pokrajini, ktere sta-

novalci so se l. 1792 hudo upirali republikanski vladi. La Rochelle (r. la Rošél 17000 lj.), trdno primorsko mesto s kopeljo in pomorsko kupčijo; rojst. kraj Réaumur (1683): Rochefort (r. Rošfor, 31000 lj.), dobro uterjeno primorsko mesto z luko za vojno ladijevje, z orožarnico in velikansko mornarsko bolnišnico. Angoulême (r. Angulém, 24000 lj.) nareja papir, dišeče žganje, sladkor, lončenino i. d. Cognac (r. Konjak, 8000 lj.) nareja izverstno žganje, „cognac“ imenovano, prideluje pa tudi mnogo prediva in vina. Otoka Ró in Oleron sta naseljena ter se pečata z ribištvom.

V Berry-u, Bourbonnais-u in Nivernais-u: Bourges (r. Burž, 32000 lj.), eno najstarejših mest francozkih, ima lepo gotičko stolno cerkev in precej obertnosti (nože, sukno). Chateauroux (r. Šatoru, 19000 lj.) s suknarstvom. Maulins (18000 lj.) ima veliko obertnost in kupčijo. Vichy (5000 lj.) z najiminitnejšo kopeljo na Francozkem. Nevers (19000 lj.) ima razvito obertnost (najboljša lončenina na Francozkem) in veliko kupčijo.

V Orléannais-u: Orleans (Aurelia, 50000 lj.), lepo zidano mesto na Loari s krasno stolno cerkvijo, ima živalno kupčijo in obertnijo (volnenina, pavolnik, sladkor i. d.); devica orleanska 1429. Chartres (r. Šartr, 20000 lj.) kupčuje s perotnino in žitom. Blois (r. Bloa, 19000 lj.); v tem precej obertnem mestu in njegovi okolici govore najčistejšo francoščino.

V Touraini (r. Tureni), Maini (r. Meni) in Anjou-i: Tours (r. Tur, 44000 lj.), kaj lepo mesto sredi vinogradov in vertov, se peča tudi s svilarstvom. Amboise (r. Amboaz, 3000 lj.) izdeluje pile. Le Mans (38000 lj.) kupčuje s platnom, konopljo in perotnino. Laval (27000 lj.) s kaj razvito obertnostjo (pertenina, jadrenina i. d.) in kupčijo. Angers (r. Anžé, 56000 lj.) starorimsko mesto z veliko obertnostjo. Saumur (r. Somür, 16000 lj.) ima živahno kupčijo z molki.

V Bretagni: Nantes (r. Nant, 114000 lj.) v sprelepem kraju, ima pripravno luko (Paimboeuf r. Pemböf) in veliko kupčijo pomorsko. Cvete mu tudi obertnost (pavolnik, platno, žganje, sladkor i. d.). Rennes (r. Rén, 50000 lj.) ima veliko kupčijo in obertnijo. L' Orient (r. Lorjan, 30000 lj.), veliko pristanišče za vojno ladijevje in skladišče blaga za prekomorsko kupčijo v vzhodno Indijo in Kino. Brest (80000 lj.), ena najlepših luk v Evropi, v kateri se lehko zbere 500 vojnih ladij, ima mnogo ladijedelnic in velikansko orožarnico. St. Malo (19000 lj.), uterjeno pristanišče, ima veliko pomorsko kupčijo in ribištvo.

V Normandiji: Rouen (r. Ruan, 105000 lj.) ima krasno stolno cerkev, dobra učilišča in veliko obertnost, ki celó v njegovi okolici na 70 kilometrov daleč cvete (sukno in druga volnenina, pavolnik i. d.); spominke device orleanske, katero so tu sežgali l. 1431. Elbeuf (eu = ö, 19000 lj.) in Louviers (r. Luvjé, 12000 lj.) z razvitim suknarstvom. Le Havre ali Havre de Grace (ce = s, 76000 lj.), dobro uterjeno mesto in najiminitnejše kupčijsko pristanišče francozko, ima razen velike prekomorske kupčije tudi dokaj fabrik. Caen (r. Kan 42000 lj.) ima



imenitno akademijo, pomorsko kupčijo in veliko obertnost. — Poleg obrežja derži 40 kilometrov dolga versta velikanskih klečeti, imenovanih „Calva-dos“. Cherbourg (r. Šerbur, 40000 lj.), terdnjava in francozko najmočnejše pristanišče za vojno ladijevje. Dieppe (20000 lj.), kaj obertnijsko mesto z morskimi kopelmi. Alençon (r. Alanson, 18000 lj.) z razvito obertnostjo (čipke, mušlin, rokovice i. d.); v obližji samostan „la Trappe“, ustanovljen 1662; trapisti.

V Pikardiji, Artoisi (r. Artoazi) in Flandriji: Amiens (r. Amjén, 63000 lj.) terdnjava na Sommi, ima imenitne znanstvene naprave in zbirke in razvito obertnost (žamet in svilenina). Boulogne sur mer (47000 lj.), terdnjava in pristanišče z zelo obiskovanimi morskimi kopelmi, ima veliko ribištvo in kupčijo; od tod se v 2 urah prevažajo na Angležko. Arras (28000 lj.), dobro uterjeno mesto z zelo razvito obertnostjo (čipke, sladkor i. d.). St. Omer (22000 lj.), močna terdnjava med vertovi in travniki z živinorejo in obertnostjo. Calais (r. Kalé, 14000 lj.), dobro uterjeno pristanišče, se peča z ribištvo in kupčijo. Parobrodi od tod na Angležko prihajajo v  $1\frac{2}{3}$  ure. Lille (134000 lj.), kaj velika terdnjava, ena najmočnejših v Evropi, stoji v prerodovitni, vertu podobni ravnini in se šteje med najlepša in naj bolj obertna mesta francozka (volnenina, pavolnik, čipke, usnje, milo, sladkor, olje i. d.). Douai (r. Dué, 24000 lj.), precej močna terdnjava s kupčijo. Cambrai (r. Kambré 23000 lj.), zelo obertnijska terdnjava (pavolnik, čipke i. d.). Valenciennes (r. Valansjen, 26000 lj.) izdeluje batist, čipke i. d. ter ima v okolici bogate premogovnike. Dunkerque (r. Dünkerk, 35000 lj.), kaj lepo kupčijsko mesto ob morji.

Na Korziki. Ta otok je čez in čez hribovit in z gozdi dobro zarasen. Po višinah ima precej ostro podnebje, mehko in južno pa po rodovitnih dolinah, ki so po večem slabo obdelovane. Francozje so se ga polastili l. 1768. — Ajaccio (r. Ajačo, 13000 lj.), uterjeno primorsko mesto, je rojstni kraj Napoleona I. (roj. 1769, † na sv. Heleni 1821). Bastia (18000 lj.) je največe mesto na otoku ter ima precej veliko kupčijo.

Francozka posestva zunaj Evrope:

a) V Afriki: Algerija (6690 □ miriam. in 2930000 lj.), Senegambija in Gabun (2500 □ miriam. in 210000 lj.), otok Réunion (25  $\frac{1}{2}$  □ miriam. in 208000 lj.); skup 9230 □ miriam. in 3370000 lj.

b) V Aziji: Pondichéry, Karikal, Yanaon, Chandernagor in Mahé (5 □ miriam. in 260000 lj.), Kochinchina (ch = č) s sulu-kondorskimi otoci (562 □ miriam. in 1210000 lj.); skup 567 □ miriam. in 1470000 ljudi.

c) V Ameriki; α) v južni Ameriki: Guyana (908 □ miriam. in 25000 lj.), β) v osrednji Ameriki: Martinique (10 □ miriam. in 160000 lj.), Guadeloupe in drugi otočiči (16 □ miriam. in 152000 lj.), γ) v severni Ameriki: St. Pierre in Miquelon 2 □ miriam. in 4000 lj.); skup 937 □ miriam. in 340000 lj.

d) V Avstraliji: Nova Kaledonija in markezko otočje 208 □ m. in 54000 ljudi.

Prirodnine: Podnebje in zemlja ste v obče jako ugodni [k m estijstvu, s katerim se peča nad  $\frac{2}{3}$  vseh prebivalcev. Skoro polovica vsega poveršja je njijsje, katero je zlasti po severnih pokrajinah in v porečji loarskem jako dobro obdelano. Največ pridelujejo pšenice in reži, v južnih pokrajinah pa turšice, vendar le v prav dobrih letinah dosta za se, sicer zeló iz tujega vvažajo žito in moko. Povsodi imajo dokaj ovsá, krompirja in sočivja, tega zlasti v departementu aisnskem in nordskem (na severozahodni strani). Veliko napravijo prediva, najbolj izvrstnega v Flandriji, Normandiji, Bretagni i. d. in konoplje, zlasti v Pikardiji, Burgundu, Champagni i. d. V Pikardiji in Burgundu se močno pečajo tudi s hmeljarstvom. Tobak sade zlasti po severnih pokrajinah (Artois, Bretagne i. d.), vendar ga primeroma jako malo pridelajo. Pridelovanje bele pese za sladkor je v Franciji najbolj razširjeno med vsemi evropskimi deželami. Najmenitnejši pridelek francozki pa je vino, katero povsodi raste razen 10 severnih in severozahodnih departementov; primeroma najmanj ga prideluje Bretagne. Francija je prva vinska dežela na svetu, kajti na leto ga ima 60 do 65 milijonov hektolitrov (105 do 115 milj. veder); vrednost njegovo cenijo na 1800 milij. frankov, t. j.  $\frac{1}{4}$  vrednosti vseh kmetijskih pridelkov. Francozko vinarstvo je vsestransko zeló razvito. Najboljša in najbolj cenjena vina so v Champagni (ob bregovih reke Marne, Epernay, Sillery, Ai, Rheims), v Burgundu (ob „Zlatih goricah“ — Côte d'or, Romanée, Clos Vaugeot, Chambertin, Nuits i. d.), v Gasogni in Girondi (Bordeaux, Graves, močni Medoc in razna vina zvana „d' entre deux mers“) pa v Languedocu (Muscat Lunet). To so po celem svetu znana vina, zlasti pa slovijo francozke penine. Drugodi zlasti v notranjih departementih pridelujejo manj znana vina, pa v toliko obilnejši meri. Vse hvale vredna je tudi sadjereja. Povsodi je razširjena, največ pa daje sadja v severnih pokrajinah (jabelk, hrušek in črešenj), kjer iz njega napravijo premnogo jabelkovca, po srednjih in južnih straneh dežele pa raste izverstno južno sadje, marelice in slive, orehi in kostanji, smokve in mandeljni, v Korziki tudi pómaranče in limone. Oljka zori še do 45° severne širjave ter daje zlasti v Provenci (pri Aixu in Grassi) najokusniše olje. Po nekterih krajih se posebno zeló pečajo z vertnarstvom in s pridelovanjem raznodisečih cvetlic za obertnijo, drugodi pa s pridelovanjem raznih barvil n. pr. brošča, žafrana. Gozdovi in germi pokrivajo  $\frac{1}{6}$  vsega poveršja, vendar dajó deželi mnogo premalo lesa, kterega morajo kupovati na tujem. — Dosta manj razvita je živinoreja, ki nikakor ne zadostuje veliki potrebi precej gostega prebivalstva. Reja goveje živine je najbolj zanemarjena po južnih pokrajinah; najlepšo rogato živino redé v Normandiji, Flandriji in Bretagni, ker so jo zeló požlahtnili z angležskimi plemeni. Najlepše in najboljše krave imajo severne in zahodne pokrajine, potem pa alpske in auvergnske višine; tu napravijo mnogo sira (Brie, Sassenage in Roquefort), tam pa veliko surovega masla za kupčijo. Tudi konj dosta premalo redé, najlepše v Normandiji, Bretagni in v ardenskih okrajinah. Po južnih straneh imajo mnogo oslov in mezgov. Zeló razvita pa je

reja ovac; vseh štejejo okoli 35 milijonov, in med temi 26 milijonov z lično volno (merinos). V resnici izgledna ovčarija je v Rambouilletu blizu Versaillesa. Hvale vredna je tudi svinjereja, zlasti v Pirenejih in Ardenih. Preveliko dobička daje deželi perotnina; jaje prodajo samo na Angleško za 12 milijonov goldinarjev. Po srednjih, zlasti pa po južnih departementih je sviloreja posebno razširjena; velik dobiček iz nje je zadnja leta kratila huda bolezen sviloprejk, kateri pa skušajo v okom priti z vvažanjem japonskega in perzijskega semena. Z bučelarstvom se najbolj pečajo okrog Narbonna in v Bretagni. Preveliko dobička jim daje ribištvo v morji in v sladkih vodah. — Rudarstvo sicer redoma napreduje, vendar nikakor ne zadostuje veliki potrebi dežele. Najimnitnejši kopanini ste premog in železo. Bogati premogovniki so v porečji loarskem (St. Etienne), v severnih pokrajinah (Anzin, Valenciennes) in v Bouches du Rhone i. d. ki dajó okoli 12250 mil. kgr. (245 mil. c.) premoga, vendar še dosta premalo, kajti iz Belgije ga vvažajo več ko 5000 mil. kgr. (100 mil. c.) na leto. Železa pa ima Francija za Angležkim največ v Evropi; v raznih krajih ga dobivajo okoli 1300 mil. kgr. (26 mil. c.) na leto. Največ ga je v Burgundu, Juri, Berry-i, Champagni, Bretagni v osrednji Franciji i. d. Dalje dobivajo tudi nekaj bakra, cinka in precej svinca, zlata in srebra pa prav nič. Morske soli napravijo dosta v deželi, varjene in kamenene soli pa imajo sedaj le malo.

Obertnost francozka je za angleško najbolj razvita v Evropi; v nekterih izdelkih so pa Francozje prekosili tudi Angleže. Velike fabrike in male rokodelnice so sicer razširjene čez celo deželo, vendar se ne nahajajo povsodi enako po gostem; največ jih je v Parizu in v njegovi obširni okolici, potem pa v drugih pokrajinah severne Francije. — Med vsemi obertnijami preimenoitno je izdelovanje svilenega blaga. Francozki izdelki iz svile se odlikujejo med svilenim vseh drugih dežel, naj jih med seboj primerjamo po trdnosti ali po lepoti. Ta obertnija naj bolj cvete v rodanski dolini; Lyon je nje veliko središče. Razen rodanske doline je posebno razvita v St. Etiennu (svileni trakovi), Toursu in Parizu (žamet, svileni trakovi in obrobki, nogavice, umetne cvetlice i. d.) Vrednost vseh svilenih izdelkov cenijo 1100 milijon. frankov. Najstarša obertnija francozka je sukнарstvo, ki razen velike množine domače volne podeluje mnogo tuje. Sukno izdelujejo mesta Carcassone, Sedan, Elbeuf, Louviers, Abbeville; zlasti zadnje mesto naredi na leto za 280 milij. fr. tako ličnega in tenkega sukna, da se nikjer na svetu lepše ne dobi. Preproge in šale izdelujejo zlasti v Parizu (savannerija pariška slovi po celem svetu), Abussonu, Amiensu, Toursu, Beauvaisu in Rouenu. Vso volnenino cenijo 1000 milij. fr. in za 300 milij. fr. je na tuje prodajo. Tudi izdelovanje bombaževine je zelo razširjeno, za angleško dotično obertnijo najbolj na svetu. Vseh vretenc je okoli 5 milijonov. S to obertnijo se najbolj pečajo v Normandiji (Rouen — „rouenneries“) kjer izdelujejo bolj debelo in ceno blago, v Flandriji in Pikardiji (Lille, Roubaix, Amiens, St. Quentin), kjer izdelujejo najličnejši pavolnik (til in čipke — „valenciennes“). Zelo cvete tudi v Tarari, Villefranchi, Pa-

rizu in okolici, St. Etiennu i. d. Tudi platnarstvo se vedno bolj razvija; razširjeno je črez celo deželo, najbolj pa cvete v Flandriji in Pikardiji, Normandiji in Bretagni (Cambray, Valenciennes, Lille, Armantières, Lisieux i. d.); francozka pertenina vendar ni tako trdna in lična kakor belgijska in irska. V primorskih mestih naredé mnogo jadrenine in vervi za mornarstvo. Zeló razvito in razširjeno je tudi podelovanje kovinskih snovin; ti francozki izdelki se z vspehom poganjajo za predstvo z angleškimi in nemškimi. Najbolj cvete ta obertnija v Parizu, St. Etiennu, Creuzotu, Lyonu, Rouenu, Lillu, Toulousi i. d. V izdelovanji dragotine, srebernine in zlatnine, prirodoslovnega in astronomičnega orodja pa Pariz prekosi vsa druga mesta na svetu. Tudi steldarstvo in porcelanarstvo slovi daleč po svetu. Preveliko naredé tudi raznoverstnega kemijskega blaga (Chauny, Lille, Pariz, Montpellier, Grasse, Cannes, Rouen, Nizza, Lyon i. d.), sveč in mila, žganja, malo pa piva. Cukrarnice ima Francozko (1872 leta) 483, v kterih so zadnja leta naredili po 325 mil. kgr. ( $6\frac{1}{2}$  mil. c.) cukra iz bele pese (toliko kakor Avstrija in Nemčija skupaj). Zeló razvito je papirstvo (Annonay, Limoges, Lille, Angoulême, Grenoble, Pariz (preproge iz papirja), s kterim se le angležko in severno-ameriško meriti more. Med vsemi francozkimi obertnijami pa usjarstvo stoji na najviši stopinji. Izverstno usnje in raznoverstno usnjino narejajo Pariz, Rouen, Tours, Angers, Annonay, Grenoble. Čevlje izdelujejo v več mestih v velikanskih fabrikah; Pariz sam jih vsako leto naredi za 85 milij. fr.; francozke rokovice slovijo po celem svetu; s temi se najbolj odlikujejo Pariz, Grenoble in Niort, ki sami naredé za 90 mil. fr. rokovic. Lepotine, raznoverstne drobnine in dragotine in pa blaga po najnovejši šegi urejajo Pariz toliko in tako izverstnega kakor nobeno mesto ne na zemlji. Razen Pariza vsaj nekteri oddelki te obertnije tudi cvetó v Lyonu, Montpellieru, Marseillu in Rouenu.

Francija je ena največih kupčijskih deržav na svetu. Njeno kupčijo podpira in pospešujejo posebno ugodna zemljepisna lega, odperta morja (kupčijskih jadrenic 15182, parobrodov 420), plovne reke in veliki prekopi, goste dobre ceste, železnice (ktere sedaj (1872) merijo 1700 miriametrov), razvita obertnost i. t. d. Najiminitnejša teržišča za notranjo kupčijo so: Pariz, Orleans, Tours, Nimes, Lyon, Toulouse, Bordeaux, Dijon, Cette, St. Etienne, Beaucaire, Rheims, Epernay i. d. in sploh vsa primorska mesta. Za prekomorsko in sploh tujo kupčijo so posebno velika teržišča Marseille, Havre de Grace, Bordeaux, Nantes, Dunkerque, St. Nazaire, Cette, Lille, Lyon, Toulouse in Bayonne; za kupčijo z nemškimi deželami se še niso ustanovila nova teržišča, odkar je Francija odstopila Metz, Strassburg in Mühlhausen. — Vvažajo se raznoverstne surovine: konji in druga živina, surova svila, volna, košeniljke, kože, žito in moka, konoplja, predivo in bombaž, les (iz Avstrije, Rusije in Amerike), barvila, razno prekomorsko blago, tobak, pepeljika, premog in razne kovine. Izvažajo pa vino in žganje, pitomo in južno sadje, olje, usnje in usnjino, svilo, jajca, surovo maslo in sir in preveliko raznoverstnih obertnjijskih izdelkov.

Šolstvo. Občna izobraženost je med ljudstvom le malo razširjena, primeroma najbolj po severnih in vzhodnih straneh, najmanj pa po južnih in zahodnih. Ljudskih šol namreč je še povsodi premalo, po nekterih krajih in občinah jih pa po polnem pomanjkuje. Tudi so sedanje semtertje kaj slabo oskerbljene in še slabije obiskovane; kajti Francija dosedaj še nima postave, ki bi zahtevala, da morajo vsi za šolo godni otroci vanjo hoditi. Bolje uravnane in obiskovane so srednje šole, liceji in „collèges“ in pa razna kupčijska in obertnijska učilišča. Primeroma veliko je tudi visokih šol v deželi. Francija ima in je že od nekdaj imela preveliko učenjakov in strokovnjakov, ki so se v raznih vednostih in umetnostih, zlasti pa v matematičnih in prirodoslovnih znanstvih odlikovali med vsemi celega sveta.

### IX. Dolenjerenska nižava

*ali kraljestvo belgijsko in holandsko.*

Južna in jugovzhodna Belgija je po večem pokrita z ardenskimi hribi in griči, ki so tudi po holandski pokrajini in luksemburški razraseni. Ta gorati svet ni nikjer vzpet nad 500 do 650 metrov, večidel je globoko razoran po vodotočih Moze in Skalde in njihovih dotokov. Drugodi je Belgija in zlasti Holandija po polnem ravna in zelo globoka nižava; semtertje celó ni nad gladino bližnjega morja vzdignena. Ta nižava je v tisočletjih postala iz brebirja, sipe in persti, ktere so ondesnje reke (Ren, Moza in Skalda) nanosile in jih še nanašajo z gorenjega in srednjega svojega porečja. Pridni in pogumni stanovalci so si jo po hudem boji z morskimi valovi prilastili: napravljali so in še napravljajo velikanske nasipe iz persti, lesa in kamenja, ki odganjajo razburkano morje od suhe zemlje. Gorje jim, če bi to skerb zaznemarili: morje bi prederlo razjedene nasipe in zatopilo obširne pokrajine, rodovitne, semtertje tudi mahovite in močvirnate zemlje. Res primerno so zlasti Holandijo imenovali „Nizozemelje“, kajti njeno poveršje je v najglobokjih krajih 7 metrov, semtertje celó 10 metrov pod gladino bližnjega morja in vanje se izlivajočih rek. Takih bolj ali manj pokončevalnih povodenj štejejo od 6. stoletja po K. do sedanjega časa okoli 190. Velika nevarnost in strašna sila je razvila pogum in delavnost Nizozemcev in njihov dostavstvo se je povzdignilo na tako visoko stopinjo kakor (razen Kitajskega) nikjer ne na svetu. Tako so si Nizozemci ustvarili domačijo, katero tudi čez vse ljubijo in, če je treba, radi z orožjem branijo.

Severno ali nemško morje obliva obe kraljestvi, vendar pride njegovega obrežja komaj 70 kilometrov na Belgijo in še to je ravno in brez posebnih luk. V Holandiji je pa zelo razjedeno ter ima dokaj prostornih in najugodniših pristanišč. To zelo razderto obrežje oklepa dolga, v lok zavita versta nizkih otokov, ki so po večem jako rodovitni in dobro obdelani. — Obe deželi imate dosta tekočih voda, ločite se med seboj le v tem, da reke belgijske, iz Francije prišedši, imajo le srednji tek v Belgiji, dolenji tek in ustje pa na holandski zemlji. Najimnitnejše so:

Skalda, ki v Belgiji v sebe sprejemlje za obertnost prevažno Rupel, v Holandiji se pa razdeli in po širokih rokavih Oster- in Westerscheldi (vzhodni in zahodni Skaldi), dolgim zanožinam morskim primernih, izliva v nemško morje. Tudi Moza pride iz Francije ter ob srednjem teku v Belgiji sprejemlje Sambro in Ourto; nje dolenji tek se v velikem loku razvija v Holandiji, kjer se z renskim rokavom Waalom združena po več ustjih spušča v morje. Ren pride iz pruskega Porenja ter se v Holandiji po raznih strugah, nekterih zeló zasutih, počasi vali v nemško morje. Razen teh plovnih rek imate obe deželi premnogo velikih in majhnih prekopov; zlasti veliko jih je v Holandiji, s katero se z ozirom na te prevažne vodne ceste le Britanija, atlantske republike zedinjenih držav v severni Ameriki in kitajska nižava primerjati morejo.

Podnebje je v obeh deželah zmerno toplo namorsko in po Holandiji in belgijski nižavi kaj vlažno. Mnogo dni zaporedom je redkokrat jasnih, najrajše pokrivajo goste megle dobro močeno ravnino. Zlasti goste in mokrotne so v jeseni in na zimo ter zavirajo vsakrteri razgled. Bolj celinsko je podnebje v višinah ardenskih, kjer je dokaj velik razloček med poletno in zimsko temperaturo.

1. Belgijsko kraljestvo meri 295 □ miriametrov (535 □ milj) ter šteje 510000 ljudi. Ti so po veri katoličani razen 10000 protestantov in 2000 Židov; po rodu je 49 % Flamcev (germanskega podnarečja, zlasti v pokrajini flanderski, antwerpski, limburški in brabantki), drugi so Valonci ali Francozje razen 35000 Nemcev. Državni in upravni jezik je francozki. Gostost ljudstva in državne meje?

Belgija je dedinsko kraljestvo, ki ima zeló svobodomiselno ustavo; upravno je razdeljena v 9 pokrajin.

Mesta v južnem Brabantu: Bruselj (fr. Bruxelles, 174000 z bližnjo okolico pa 314000 lj.), glavno in stolno mesto v zeló plodni in dobro obdelani krajini, se šteje med najlepša mesta evropska. Med raznimi poslopi se posebno odlikuje mestna svetovalnica, po gotiško zidana, in pa vseučilišče (od l. 1833). Razen vseučilišča ima akademijo vednosti in umetnosti, velik muzej, imenitno zbirko slik in razne knjižnice pa mnogo znanstvenih in umetnostnih zavodov; med temi posebno slovó kupčijsko in obertnijsko učilišče s prebogatimi zbirkami. Velika obertnija mu zeló cvete (sukno, svilenina, bombaževina, čipke, usnje in usnjina, zlatina in srebernina; ladijedelnice, tiskarnice i. t. d.) in njegova kupčija sega daleč po svetu. V okolici njegovi je kraljevi grad Laeken (r. Laken), pa vasi Quatre Bras, Waterloo, Mont St. Jean in pristava La belle Alliance (bitka l. 1815). Löwen (Louvain, 34000 lj.) z imenitnim katoliškim vseučiliščem, ki je zlasti v 16. stoletji slovelo po celi Evropi. Sedaj ima tudi velike pivovarne. Tirlemont (14000 lj.).

Na Antwerpskem: Antwerpen (Anvers, 140000 lj.), močna terdnjava na Skaldi, se šteje med najimenitnejša tržišča na svetu in ima najstaršo borso v Evropi, velike sejme, denarne banke in velikanske ladijedelnice; vsak dan gredo parobrodi v London, Rotterdam, Kolín in

Gent. Razen prekrasne stolne cerkve (ene najlepših v Evropi) in mnogih palač ima mnogo znanstvenih in umetnostnih zavodov in pa razno-  
verstnih velikih fabrik. Mecheln (Malines, 38000 lj.) veliko pa zelo  
zapuščeno mesto in središče belgijskih železnic, ima krasno nadškofjo  
cerkev, malo obertnosti pa precej veliko kupčijo. Hoogstraten se  
peča s kmetijstvom.

V vzhodni Flandriji: Gent (Gand, 124000 lj.) na 25 otokih  
v Skaldi in raznih prekopih, prek katerih derži nad 300 mostov, je nek-  
daj veliko bolj slovel nego sedaj. Ima vseučilišče in veliko, zelo raz-  
vito obertnost (prejnice, tkalnice, bojarnice, tiskarnice, usnjarnice) in veliko  
kupčijo s platnom in cveticami. Alost (20000 lj.) ima velike belilnice,  
strojarnice in pa kupčijo s hmeljem.

V zahodni Flandriji: Brügge (49000 lj.) ob globokem pre-  
kopu 2 uri od morja je bilo v srednjem veku najimenitnejše tržišče na  
svetu; od tod se je trgovina preselila v Antwerpen, obertnijo pa ima še  
sedaj zelo razvito, zlasti po celem svetu sloveče platnarstvo (izdeluje pa  
tudi sukno, pavolnik i. d.) in veliko kupčijo s platnom in deželnimi pri-  
delki. Filip dobri je l. 1430 tu ustanovil red zlatega runa brüg-  
skim suknarjem v čast. Ostende (18000 lj.), pristanišče z veliko  
kupčijo, se peča tudi z ribištvom in platnarstvom; morske kopeli. Cour-  
tray (24000 lj.) nareja najličnejše platno in čipke; platnarstvo evete  
tudi v njegovi okolici. Ijpern (r. Ajpern, 19000 lj.) z lepo stolno cerk-  
vijo; nekdanj je školo 200000 ljudi.

V Hennegau-u: Bergen (Mons, 24000 lj.) ima bogate premo-  
govnike. Tournay (r. Turné, 33000 lj.), terdnjava na Skaldi, je eno  
najbolj obertnih mest v deželi; izdeluje zlasti preproge, nogavice, platno,  
porcelan i. d.; ima tudi velikansko stolno cerkev s 5 stolpi. Imenitna  
bojišča: Fontenoy l. 1745, Jemappes (3000 lj.) l. 1792, Fleurus  
(3000 lj.) l. 1622, 1690, 1794 in 1815. Charleroy (15000 lj.)  
ima razvito kupčijo in obertnost (železnina in litina, puške, pivo i. d.)  
pa bogate premogovnike, v katerih so l. 1870 izkopali nad 550 mil. kgr.  
(11 mil. c.) premoga. Pol ure od mesta je Couillet (r. Kuljé), z  
velikimi železnimi fužinami, ki imajo nad 18000 delalcev.

Na Namurskem: Namur (25000 lj.), močna terdnjava na Mozi,  
izdeluje razno kovinsko blago iz železa, jekla, medí in bakra, usnje in  
usnjino ter ima bogate premogovnike in železnike. Dinant (8000 lj.)  
s papirnicami in strojarnicami.

Na Lüttskem: Lüttich (Liege, 110000 lj.) zelo obertno mesto  
na Mozi, izdeluje železnino in jeklenino (puške in topove, mašine i. d.),  
steklo, platno, pavolnik, sukno, usnje in usnjino; v okolici ima prebogat  
železnike in premogovnike; vseučilišče. Herstal (7000 lj.) je skoro  
predmestje lüttsko in daje mnogo železa, jekla in premoga; rojst. kraj  
Pipina majhnega. Seraing (r. Serén, 20000 lj.) ima velike železnike  
in premogovnike, zlasti pa slovi po velikih fužinah, v katerih izdelujejo  
raznoverstne (parne) mašine. Verviers (r. Vervjé, 36000 lj.) ima raz-  
vito suknarstvo in velike vlivarnice (za lito železnino) in bojarnice. Lim-

burg (4000 lj.) in Dolheim narejata sloveči sir. Spaa (6000 lj.) z vodo jeklenico in zeló obiskovano kopeljo.

Na Limburžkem: Hasselt (11000 lj.) z žganjarijami. Tongern in St. Tron s sirarstvom.

Na Luksemburžkem: Arlon (8000 lj.) z vlivarnicami in strojarnicami. Boullion, rojst. kraj Gotfrida buljonskega v I. križarski vojski.

**Prirodnine.** V pokrajini limburžki, antwerpski, brabantski in vzhodni flanderski je zemlja poljedelstvu po večem jako ugodna, drugodi jo je le znana belgijska pridnost in umnost plodno storila; to zlasti velja o močvirnatih in mahovitih krajih, ktere na vse strani prekopi in jarki križajo, da se voda po njih odteka. Sedaj žito pridelujejo na 90 □ miriametrih, kupčijske rastline pa na 7 □ miriametrih. Res povsodi obdelujejo polje kaj pridno in umno, vendar jim ne rodi dosta žita za gosto naseljeno ljudstvo\*); zato ga morajo vsako leto 50 — 100 mil. kgr. (1 — 2 mil. c.) na tujem kupiti. Kupčijskih ali obertnijskih rastlin (prediva in konoplje, brošča in rastlin za olje) pa pridelajo še mnogo črez veliko potrebo zeló razvite svoje obertnosti. Posebno veliko pridelujejo konoplje in prediva (v zahodni in vzhodni Flandriji pa v Hennegau-u) in tako izverstnega, da mu ga na svetu ni para. Imajo tudi precej tobaka, veliko hmelja in od leta do leta več bele pese, iz ktere sedaj v 135 fabrikah naredé okoli 55 mil. kgr. (1<sup>1</sup>/<sub>2</sub> mil. c.) sladkorja. Izverstna je tudi njih sadjereja zlasti po dolih Moze in Sambre; v Gentu in po Brabantem se pa posebno pečajo s cvetličarstvom, ki jim daje dokaj dobička. — Reja goveje živine je sicer (v Flandriji, Brabantu, na Limburžkem in Luksemburžkem) vse hvale vredna, vendar ni tako izverstna, kakor v sosednem kraljestvu holandskem. Konje najbolj redé v Hennegau-u in Brabantu in sicer težke uprežne konje, vendar premalo za vso deželó. Bolj razvita in razširjena je reja ovac, zlasti po ardenskih, flanderskih in limburžkih straneh; ovce vendar niso požlahtnjene in dajó bolj gerdo volno za debelo vsedno sukno. Na Limburžkem deržé ovce posebno zarad mastnega mleka, iz kterega narejajo dobro znani sir, veliko celó za kupčijo v tuje kraje. Tudi svinjereja je povsodi razširjena; v Flandriji se močno pečajo s pitanimi zajčki, ktere oderte (črez 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> milj. na leto) prodajajo na Angležko (po 55 do 60 kr.), njih kožice pa na Francozko, Rusko in v Ameriko. Veliko dobička jim daje tudi bučelarstvo in ribištvo. — Belgija uže od nekdanj slovi po obilnosti raznih kopanin, s kterimi se zlasti južne pokrajine posebno ponašajo. Premogovniki so razširjeni črez <sup>1</sup>/<sub>20</sub> vsega kraljestva, zlasti pa po Hennegau-u, Namurskem in Lüttiskem, ter dajó sedaj okoli 12500 mil. kgr. (250 mil. c.) izverstnega premoga, mnogo črez veliko lastno potrebo (več ko <sup>1</sup>/<sub>3</sub> ga prodajajo na Francozko). Po taistih pokrajinah so tudi bogati železniki iz kterih dobivajo na leto okoli 450 mil. kgr. (9 mil. c.) surovega

\*) Belgija ima sploh najbolj gosto naseljeno ljudstvo med evropskimi deržavami, namreč 17300 duš na □ miriamet.; v vzhodni Flandriji jih živi celó 23500 na □ miriameter, v Brabantu 26560, v Hennegau-u pa 24300 duš.



železa. Dalje izkopljejo na leto okoli 25 mil. kgr. ( $\frac{1}{2}$  mil. c.) cinka, 2 mil. kgr. (40000 c.) svinca ter imajo dosti risarskega in zlasti strešnega skrilavca in lepega marmora v Ardenih i. d.

Obertnost severnih burgundskih pokrajin (sedanja Belgija zlasti Flandrija in Brabant) je uže v srednjem veku slovela po celem svetu in dandanašnji se to malo kraljestvo zopet po pravici versti med najperve obertnijske države. Med raznimi obertnijami se sedaj najbolj odlikuje kovinska; ta se je v Belgiji komaj pred 50 leti (James in John Cockerill sta l. 1821 v Seraingju perva napravila veliko fabriko) začela a sedaj se je razširila (nad 400 fabrik) in povzdignila na tako visoko stopinjo, da se kovinski izdelki male Belgije po raznih terziščih na svetu z vspehom poganjajo za predstvo z najizverstnejšim blagom mogočne Anglije. Lüttich, Namur, Charleroy, Mons so najiminitnejša nje središča. Platnarstvo, najstarša belgijska obertnija, še sedaj slovi po celem svetu po raznoverstnosti, lepoti in terdnosti svojih izdelkov; ž njim se naj bolj peča Flandrija, Brabant, Antwerpsko in Hennegau. Zeló razvito je tudi suknarstvo, zlasti v Lüttichu in Verviersu pa tudi v Flandriji in Brabantu. Enako cvete tudi usnjarstvo in podelovanje bombaža; to se je komaj l. 1804 pričelo in Gent je sedaj pravi belgijski Manchester. Veliko naredé tudi izverstnega stekla, porcelana in druge lončenine, papirja (toliko, kolikor primeroma nikjer ne v Evropi), sladkorja, pive, žganja i. d.

Kupčija je jako živahna. Razen ugodne zemljepisne lege, bližnjega morja, plovnih rek in prekopov je pospešujejo posebno dobre ceste in goste železnice (teh je skoraj 350 miriametrov, primeroma največ med vsemi državami na svetu), denarstveni zavodi i. t. d. Glavna terzišča v deželi so: Antwerpen, Bruselj, Gent, Brügge, Ostende, Mecheln, Löwen, Mons, Tournay in Lüttich. Največo kupčijo ima s Francozkom ( $\frac{1}{4}$  vse), z Nizozemskim ( $\frac{1}{5}$ ), potem z Anglijo ( $\frac{1}{6}$ ), s Prusijo ( $\frac{1}{9}$ ). V važajo prekomorsko blago in bombaž pa razna harvila, volno, žito in moko, tobak, sol, svilo in svilenino, vino, les i. d.; izvražajo pa predivo in pertenino, železo in železnino, mašine, premog, cink, steklo, sladkor in razne druge izdelke. Preobilo dobička daje deželi tudi prevozna kupčija.

Solstvo je vse hvale vredno. Ljudskih šol po večem dobro uravnanih, je okoli 6000 v deželi; tudi so precej močno obiskovane; na 10000 prebivalcev pride sedaj 1140 učencev. Tudi srednjih šol — athe-neji imenovanih — je veliko, kajti nahajajo se skoro v vsakem večem mestu. Razen teh je več mornarskih kupčijskih in obertnijskih, rudarskih in tehničnih šol in 4 vseučilišča.

2. Kraljestvo nizozemsko ali holandsko meri 328 □ miriametrov (569 □ milj) ter šteje 3700000 ljudi; k temu pride še veliko vojvodstvo Luksemburško s 26 □ miriam. (46 □ milj) in 200000 ljudmi. Po veri je 58<sup>o</sup>/<sub>o</sub> protestantov in 41<sup>o</sup>/<sub>o</sub> katoličanov (vsi Luksemburžani in Limburžani, potem pa mnogi v pokrajini brabantški (87<sup>o</sup>/<sub>o</sub>), gelderski (37<sup>o</sup>/<sub>o</sub>), utrechtški (36<sup>o</sup>/<sub>o</sub>) in holandski (po 27<sup>o</sup>/<sub>o</sub> in 24<sup>o</sup>/<sub>o</sub>) in 75000 Židov; po rodu je 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> milij. Holandcev, okoli 350000 Flamcev in nekaj severnih in Nizonemcev.

Meje deželne in gostost ljudstva? Holandija je ustavno kraljestvo, v katerem ima rodovina oranijska dedinsko pravico do prestola.

Upravno se loči v 11 pokrajin; Luksemburško pa ima zase posebno ustavo in upravo.

Mesta v severni Holandiji: Amsterdam (282000 lj.) z globoko in prostorno luko za več kakor 1000 ladij, je preimenitno tržišče za žito, francozka vina, ameriški tobak in raznoverstno prekomorsko blago in ima tudi veliko kupčijo z menjicami in državnimi papirji. Tudi obertnost mu zelo cvete (velikanske ladijedelnice in tobakarnice, dalje izdeluje jadrenino in vervje, milo barvila in razno kemijsko blago, brusi, demante i. t. d.) Reka Amstel deli mesto v dve polovici, razni prekopji pa v 90 otokov, ktere 290 mostov med seboj sklepa. Med poslopji se odlikuje kraljevi grad, mestna svetovalnica, borsa, mornarsko poslopje i. d. Haarlem (32000 lj.) blizu posušenega haarlemskega morja (25 □ kilometrov in nekdaž 4<sup>1</sup>/<sub>2</sub> metra globoko) ima največo stolno cerkev v Holandiji, razvito obertnost (svilenina, platno, pavolnik i. d.). Zaan dan ali Zaanredam (iz tega napačno Zardam, 13000 lj.) ima velikanske ladijedelnice (Peter veliki l. 1698) in v okolici črez 500 raznih mlinov na sapo. Alkmaar (12000 lj.) središče holandskega sirarstva. Broek (r. Bruk), lepa in bogata vas v Waterlandu, slovi po preveliki snažnosti svojih stanovalcev. Otok Texel (x = s) ima 6000 prebivalcev in obširne pašnike za 350000 ovac.

V južni Holandiji: Haag (94000 lj.), lepo stolno mesto z velikimi palačami, ima bogat muzej (zlasti veliko azijskih in japonskih stvari) in dve veliki zbirki imenitnih slik. Scheveningen (6000 lj.) velika vas z morskimi kopelmi. Delft (23500 lj.) ima orožarnico, žganjarnice in lončarnice pa akademijo za vzrejo vzhodno-indijskih uradnikov. Leyden (Lugdunum Batavorum, 40000 lj.) je nekdaž štelo nad 100000 prebivalcev; ima vseučilišče z imenitnimi zbirkami pa precej obertnosti (pavolnik in volnenina). Rotterdam (124000 lj.), sedež nizozemske parobrodarske družbe, ima veliko kupčijo z evropskimi in prekomorskimi pristanišči. Prekopji prepregajo skoro vse mesto in blago v ladijah dovažajo do velikih sramb in skladišč. Tudi obertnost mu zelo cvete (sladkor, tobak, papir, plutni zamaški, milo, svinčena beloba, mašine i. d.) Med poslopji se posebno odlikuje velika cerkev s spominki imenitnih Nizozemcev (de Witt, Brakel i. d.). Erazem rotterdamski (roj. 1467). Dordrecht (26000 lj.) ima veliko vožnjo po Renu in kupčijo z lesom pa precej obertnosti. Vlaardingen (9000 lj.) se peča z ribištvom (slaniki in polenovke).

Na Utreškem: Utrecht (Trajectus ad Rhenum, 61000 lj.), nekdaž glavno mesto republike holandske, ima vseučilišče z lepimi zbirkami pa veliko obertnost (žamet in sukno) in kupčijo.

V Zeelandu (več nizkih pa rodovitnih otokov ob ustji skaldskem): Middelburg (16000 lj.) na otoku Walcheru s kupčijo. Vlissingen (11000 lj.), imenitno pristanišče za vojno ladijevje, z velikansko ladijedelnico.

V severnem Brabantu: Hertogenbosch (26000 lj.), močna terdnjava na Dommeli, kupčuje z žitom ter nareja platno, pavolnik in tobak. Breda (15300 lj.), močna terdnjava.

Na Gelderskem (insula Batavorum): Nijmegen (Noviomagus, 23600 lj.), terdnjava na Waali, ima precej obrtnosti. Arnheim (23500 lj.), terdnjava na Renu, ima med vsemi nizozemskimi mesti naj prijetnišo okolico. Zutphen (16000 lj.), terdnjava na Ijsseli (r. Ajseli) s kupčijo.

V Over-Ijsselu („onkraj Ajsela“): Zvolle (214000 lj.) s pristaniščem in kupčijo. Déventer (18000 lj.) ima veliko fabriko za preproge.

V Frieslandu: Leuwardn (r. Lévardn, 26300 lj.) daje mnogo pertenine, tobaka, olja in barv. Harlingen (10000 lj.) ob zaiderskem (r. zajderskem) morji kupčuje z Angležkim.

Na Groningskem: Groningen (38000 lj.), terdnjava na Hunzi, ima vseučilišče, veliko obrtnost in kupčijo.

V Drenthi: Assen (5000 lj.) se peča s kmetijstvom in koplje šoto. Meppel (6000 lj.) kupčuje s šoto. V tej najbolj revni okrajini je tudi ljudstvo najredkeje naseljeno (4060 duš na □ miriam.), ko jih v južni Holandiji živi 23890, v severni pa 22040 na □ miriam.)

Na Limburžkem: Maastricht (29000 lj.), kaj močna terdnjava, ima velike strojarnice, steklarnice, pivovarne in žganjarnice, v okolici pa sloveče kamenolome. Venloo (17000 lj.), Roermond (r. Rurmond, 6000 lj.) s kupčijo in obrtnostjo.

Na Luksemburžkem: Luksemburg (14600 lj.), ena najmočnejših terdnjav, ima strojarnice in železne rudnike.

Nizozemska posestva v drugih zemljinah:

a) V Aziji: Java, Madura in sosednji otoci (1346 □ miriam. in 16452000 lj.), Sumatra, Banka, Billiton, Palembang (3010 □ miriam., 2200000 lj.), Borneo (na vzhodnem, zahodnem in južnem obrežji, 5162 □ miriam. in 1200000 lj.), Celebes (1148 □ miriam. in 344000 lj.), Amboina, Ternate, Banda, Timor in mali otoci sundski (2383 □ miriam. in 2540000 lj.); skup 15926 □ miriam. in 23 milijonov ljudi.

b) V Afriki: Guinejsko obrežje (275 □ miriam. in 120000 ljudi).

c) V Ameriki: Nizozemska Guyana ali naselbina Surinam (1549 □ miriam. in 62000 lj.), Curaçao, Saba, Eustaz, St. Martin in Bonaire (10 □ miriam. in 35000 lj.); skup 1559 □ miriametrov in 97000 ljudi.

d) V Avstraliji: Kos Nove Guineje (1767 □ miriam. in 200000 ljudi).

Prirodnine. Holandija ima po večem jako rodovitno zemljo, ktero tudi posebno pridno in umno obdelujejo; vendar ne rodi dosta žita za gosto naseljeno ljudstvo. Sejejo posebno pšenico in rež, oves in sočivje, primeroma naj bolj v severnem Brabantu, Gelderskem, Zeelandu in Groningenu i. d., vendar le Zeeland in Friesland pridelujeta dosta živeža za se. Veliko imajo tudi prediva in konoplje, zlasti pa po Gelderskem; tudi tudi tobak najbolj sejejo. Posebno razvito pa je holandsko vertnarstvo (Haarlem je glavno središče) in cvetličarstvo (Leyden je najmenitnejše središče), ki daje mnogo izverstne zelenjadi in obilo cvetlic za kupčijo v tuje kraje. Lesa povsodi pomanjkuje; po severnih straneh ni več nikakoršnih gozdov, zato vvažajo les iz dežel ob baltiskem morji in pa po Renu iz Črnega gozda. — Dosta važnejša za deželo pa

je živinoreja. Ta se je povzdignila na tako visoko stopinjo, da se le švajcarska ž njo primerjati da; holandska je celó vsestransko tako razvita, da še švajcarsko prekosi. Najbolj se odlikuje reja goveje živine v Frieslandu, južnem in severnem Holandskem in severnem Brabantu. Holandsko plemo je lepo in veliko; zlasti gledajo na dobre krave, katerih ena daje na dan po 28 do 34 litrov (20 do 24 bokalov) mleka, na leto po 48 kgr. surovega masla in po 100 kgr. sira. Primeroma največ in najboljšega surovega masla napravlja Leyden, Delft in Friesland, sira pa severni in južni Holand (Edam, Texel, Horn, Delft; in le severni Holand sam 9 — 10 mil. kgr. (180000 do 200000 c.) na leto). Hvale vredna je tudi konjereja; na leto se okoli 7000 lepih konjev v tuje kraje prodaja po visoki ceni. Tudi z ovcami se zeló pečajo, vendar ne posebno zaradi volne, temveč zaradi mesa; tako mnogo stotisoč debelih vsako leto prodajo na Angležko. Povsodi deržé veliko prašičev in bučel pa perotnine. Poleg govedoreje najbolj važno pa je ribištvo v sladkih vodah, zlasti pa v morji. Holandski slaniki slovijo po celem svetu. Ribiči, ki se po večem v Vlaardingenu zbirajo, jih lové v nemškem morji, zlasti ob angležkem in škocijskem obrežji. Nalové jih neizmerno veliko: leta 1870 so jih le na tuje prodali 75000 sodov posoljenih in 60 milijonov posušenih. Polenovke tudi zeló lové ob holandskem obrežji (Doggersbank) ob Izlandiji in Newfoundlandiji, v severnem morji pa kite in druge ribake. — Kopanin je Nizozemsko silno ubogo; ima namreč le dosta ilovice za lončenino in opeke in dokaj napolporcelanovke za pipe in bolj lično posodo. Veliko pa ima šote zlasti po vzhodnih in severnih straneh, kaj malo premoga v Limburžkem in nekaj železa v Luksemburžkem. Najbolj pa pogrešajo sol, ktere doma kaj malo naredé: morsko sol kupujejo na Portugalskem in Španskem, kameneno pa na Angležkem.

Obertnost ni niti posebno razvita, niti posebno razširjena, tako da po večem zadostuje komaj lastni potrebi. Nekdaj je po celem svetu slovelo nizozemsko platno in sukno in nizozemski papir. Platno nareja Holandija še zmerom naj ličnejšo in naj belejšo med vsemi deželami v Evropi (zlasti v Leydenu in Hertogenboschu). Tudi napravijo še veliko lepega sukna (Tillburg), vendar se je suknarstvo po večem preselilo v sosednjo Belgijo. Papirnic je največ v Zaadamu in pri Arnheimu. Obilo je prečiščevalnic za sladkor (v Amsterdamu, Rotterdamu, Zvolli i. d.), žganjarnic (Amsterd., Rotterd., Schiedam i. d.), pivovaren, oljarnic, lončarnic, tobakarnic, vervarnic in velikanskih ladijedelnic i. d.

Res da kupčija nizozemska ni več tako velika, kakor je bila v 17. stoletji, ko so holandske ladije gospodovale po vesoljnem morji, vendar še sedaj obsega vsa evropska in neevropska pristanišča in terzišča. Pospešuje jo kaj ugodna zemljepisna lega, veliko mornarstvo, obilni prekopi in plovne reke, dobre ceste in železnice (teh Holanci dolgo niso hoteli zidati, zanašaje se na svoje prekope in reke, sedaj jih imajo vendar uže 170 miriametrov; leta 1861 so merile le 30 miriam.), denarstveni zavodi i. d. Najiminenitnejša terzišča so: Amsterdam in Rotterdam (ki kupčujeta s celim svetom), Vlissingen, Dortrecht (za les),

Middelburg, Leyden, Utrecht, Nijmegen. V važa se žito, les in konoplja (iz Nemčije in Norvegije), premog in surove kovine (iz Anglije in Prusije), železnina pa tudi iz Belgije, vino in južno sadje (iz Francozkega in Španskega), sol in razno prekomorsko blago. Izvaža se pa platno in predivo, l. 1870: 23 mil. kgr. = 460000 c.), goveja živina in ovce, surovo maslo (leta 1870: 18 mil. kgr. = 360000 c.) in sir (l. 1870: čez 30 mil. kgr. = 600000 c.), ribe (slaniki in polenovke), petrotnina in jajca, brošč in tobak, žganje in cukar pa razni izdelki. Prevozna kupčija daje deželi posebno veliko dobička.

Šolstvo je v obče hvale vredno. Ljudske šole so dobro uravnane in še zadosti obiskovane: na 10000 prebivalcev pride 910 učencev. Srednja učilišča so gimnazije in latinske šole, ter se nahajajo po vseh večih mestih; dalje ima dežela 3 vseučilišča (v Leydenu, Utrechtu in Groningenu) pa atheneje v Amsterdamu in Deventeru.

## X. Kraljestvo velikobritansko in irsko.

3137 □miriametrov (5696 □milj); 31817000 ljudi (in sicer jih ima Anglija z Walesom 22704000, Škocija 3359000, Irsko 5403000, Man 54000, Normanski otoki 91000, drugi pa pridejo na vojake in mornarje). Po veri je 82% protestantov (in sicer 18537000 angličanske, 1473000 škocijske cerkve in 6034000 (19%) disidentov), 17·4% katoličanov (zlasti na Irskem: 4142000 duš) in 46000 Židov. Po jeziku štejejo (pred ko ne napačno) okoli 2200000 keltov (Ircev in Galcev), drugi so pa Angleži. Meje deželne in gostost ljudstva?

To kraljestvo obsega dva velika otoka: Veliko Britanijo in Irlandijo pa nekaj posameznih manjših otokov in več otočij. Velika Britanija je zelo iztegnen otok, ki meri od severja proti jugu okoli 95 miriametrov; širokosti pa je kaj različne, ker se morje ob vzhodni in zahodni strani na več krajih vanjo tako močno zajeda, kakor da bi jo hotelo razdreti v več manjših otokov; zato iznaša širokost od vzhoda proti zahodu 10 do 45 miriametrov. Na tem otoku gore in griči pokrivajo  $\frac{2}{5}$  vsega poveršja; razprosterte so po zahodni in severni njegovih strani in po globokih razorih ali pa nizkih ravninah ločene v več posameznih gorstev. Gore cornwallske po jugozahodnem polotoku razrasene so komaj 545 metrov visoke (Cawsand Beacon (r. Biken) v devonskem gorstvu je njih najvišji verh, 545 m.) in po polnem enake francozskim goram onkraj kanala La Manche v pokrajini bretanjski in normanski. Imajo namreč okroglaste in puste griče brez gozdov, in nerodovitne doline, po katerih raste bodičevje in vresje; ob morji pa narejajo jako sterne obrežje s strahovitimi prepadi in pečinami. Uže od nekdanj slovijo po rudnikih, svinca, kositra in bakra posebno bogatih. Waleske (r. velske) gore, po rodovitnih dolinah rek Severne in Dee (r. Die) ločene od drugih angležkih gor, delajo kameniti polotok waleski. Njih notranje višine so puste in gole, ob straneh pa dobro zarasene. Prebogate so premoga in izverstnega železa. Snowdon

(r. Snodn) najviši njih verh, meri le 1086 met. (3550') nad morjem in je vendar večino leta s snegom pokrit. Okoli Plinlimmona (740 met.) je razprosterta najbolj pusta pokrajina waleska, polna vresja, močarin in kamenja. Po severni strani kraljestva angleškega so razrasene Peninske in Cumberške (Cu = Ké) gore; reka Eden jih loči. Peninske gore so v Crossfellu (880 met.) najviše vzpete in po večem dobro zarasene, le semtertje zlasti na jugu („West-Moorland“) se na njih nahaja golo mahovje. Južne njih končine se imenujejo High Peak (r. Haj Pik). Povsodi hranijo neizmerne zaklade premoga in železa. Cumberške višine, grafitu in premoga posebno bogate, so razderte po ozkih dolinah in globokih jezerih ter olupšane z gradovi in pristavami in z razvalinami nekdanjih opatij. Tudi škocijsko višavje je ločeno v 3 oddelke. V južni Skociji so Cheviotski (r. čiviotški) griči s Hartfellom (800 met.) in Broad Law-om (r. Bródló, 830 met.). Zaliv Solway (r. Solvè) jih loči od angleških gor, ob severni strani pa škocijska ozka nižina, Lowlands (r. lolénds) imenovana, od visoke Škocije. Ta je skoro po polnem pokrita s hribovi, ki jih je iverneski globoki razor (ali dolglenmorski) s kaledonskim prekopom razdelil v gore Grampianske (a = e), in Severokaledonske. V grampianskem pogorju stoji 1336 metrov (4100') visoki Ben Nevis (r. Niuis), najviši verh v Veliki Britaniji.  $\frac{3}{4}$  tega oddelka je visoka planota okoli 300 metrov nad morjem. Severnokaledonsko višavje propada ob zeló razdertem obrežju na severji in zahodu kaj stermo v morje (Ben A'ow, 1220 met. in Ben Wywis (r. uajvis), 1130 m.). — Vzhodna stran Velike Britanije je zlasti v kraljestvu angleškem po polnem ravna in z brezštevlnimi prekopi in rekami premrežena. Semtertje so po tej nižavi tudi nizki holmci raztreseni. — Bolj kepasta Izlandija meri od severja proti jugu okoli 45 miriametrov, od vzhoda proti zahodu pa dobrih 25. Po večem je enomerna nižava, na kateri so hribe v posameznih kupih razstavljene ob njenem obodu. Na jugovzhodu so gore wicklovske, katerih lepi kraji slovijo daleč po svetu. Donegalski griči stojé na severni strani ter delajo jako razderto stermo morsko obrežje. Na severozahodu so nephinske in galwayske gore in na jugozahodu griči kerryški, med njimi tudi 1040 met. (3200') visoki Caran-tual, najviši veršac irlandski. Drugodi, zlasti po notranjih straneh je Irlandija ravna. Zelene livade pokrivajo po večem nižavo, zato se mu pravi tudi smaragdni otok; le na zahodni strani je razprosterta zapuščena pustina, polna mahovja ali močvirja, kamenja ali pa nizkega germja. Po večem gričasti so tudi velikobritanski mali otoki.

Atlantski ocean in njegovi deli (nemško morje, kanal La Manche s prelivom doverskim in irsko morje s severnim in št. jurskim prelivom) oblivajo mogočno otoško kraljestvo. Ker se morje od raznih strani bolj ali manj vanje zajeda, naredilo je premnogo velikih in malih zalivov in brez števila varnih luk. Obrežje Velike Britanije meri 460 miriametrov, irlandsko pa 200 miriametrov. — Reke se na britanskih otocih sicer niso mogle razviti, vendar so prevažne za kupújo, ker na

svojem teku le malo padajo; tudi imajo leto in dan obilo vode ter se izlivajo v kaj širokih, dolgim zalivom podobnih ustjih. Najimunitnejše so: Themse, Humber (r. Embr), postajajoča iz Trenta in severne Ouse (r. Avze), Tyne (r. Tajn) in Twed (r. Tuđ); Severn, Mersey (ey = i), Eden (r. Idn) in Clyd (r. Klajd). Tudi Irlandija ima veliko rek; največa je Shannon (r. Šenen). Tudi jezer je brez števila; še več pa raznih prekopov, ki razna morja in reke med seboj sklepajo in kupčiji pot skrajšujejo ali pa olajšujejo. Vse plovne reke merijo 340 miriametrov, prekopi pa 370.

Podnebje je po britanskih otocih oceansko ali namorsko; zima je v obče kaj mehka in sneg primeroma le malokrat pada, obleži pa za dalje časa le po gorskih višinah. Nasproti tudi poletje ni vroče, tako da mnogo rastlin, ki po zimi brez najmanjše škode na prostem ostanejo, ne donašajo sadu ali vsaj po polnem ne dozoriyo. Sapa je zelo vlažna in zlasti po zimi goste megle solnce zakrivajo, tako da po dnevi morajo luč žgati. To enakomerno mehko pa vlažno podnebje ima največ vpliva na ondešnje rastlinje; černo-zeleni travniki lepšajo polja ter posebno pospešujejo živinorejo.

Velika Britanija in Irlandija ste ustavno kraljestvo, ki se podekuje v rodbini hanoverski. Postavodajalno oblast deli vladar s parlamentom (parliament), ki se loči v zbornico gosposko (house of Lords, sedaj 466 členov) in zbornico poslancev (house of Commons, sedaj 658 členov). Upravno je razdeljeno v grofije (shires ali counties).

Mesta na Angležkem: London, velikansko glavno in stolno mesto na obeh bregovih Themse v kaj rodovitni pokrajini, šteje 3251000 ljudi (z okolico bližnjo pa 3883000) in je največe in najbogatejše tržišče na celem svetu. Loči se v 6 oddelkov: 1. Westminster z imenitno opatijo, palačami, kraljevskim dvorom, parlamentnim poslopjem i. d., in pa West-End, najlepši del mesta poln palač angležkih plemenitnikov. 2. City, osrednji in najstari del mesta, z veliko cerkvijo sv. Pavla, Towerom, borso, mestno svetovalnico (guildhall), customhousom, colnarnico, pošto in vzhodnoindijsko družbo: skratka City je središče velike kupčije. 3. Est-End, od srede preteklega stoletja sezidan, je središče velike pomorske kupčije. 4. Southwark (r. savthserk) z veliko kupčijo in neštevilnimi fabrikami (za svilenino in sladkor, železnino, steklo, barve, mila, klobuke i. d.). 5. Severni oddelek, novo mesto, ki je iz raznih vasi priraslo v zadnjih desetletjih. 6. Spital-Fields i. d. je najuborniši del, poln delalcev (tkalcev), ubogih Ircev, Židov i. d. Najimunitniša poslopja: palača St. James (r. Žems) pri velikem vertu (parku), kraljevi grad, Carlton-house, Tower (r. tavr), stara terdnjava s 4 stolpi (sedaj orožarnica in ječa), leta 1070 sezidan od Viljema I., nōva parlamentna hiša, banka, westminsterska opatija, prekrasna gotiška cerkev, z grobovi kraljeve rodovine, britanski muzej z največo zbirko na svetu i. d.; 20 gledišč, med temi so najbolj znana: Haymarket, Drurylane, Coventgarden, Opera italian i. d. Črez Temso dorži 9 krasnih mostov, pod njo pa dva velikanska predora. London je tudi središče duševnega življenja v Veliki Brita-

niji ter ima 2 vseučilišči, politehniko, mnogo znanstvenih društev in zavodov. Obertnost mu močno cvete (zlatnina, srebernina, ure, prirodoslovno in mornarsko orodje, svilenina, pivo i. d.); še večja pa je njegova kupčija, ki sega v najbolj oddaljene strani sveta. Pospesujejo jo raznovrstne, vse hvale vredne naprave: kupčijske družbe, banke, zavarovalnice i. t. d. Harwich (r. Hərič, 28000 lj.), pristanišče za potnike v Holandijo, Švedijo in Hamburg. Greenwich (r. Grinič, 106000 lj.) z veliko obertnijo in imenitno zvezdarno (17° 39' 38" vzhod. dolg. od Fer.). Richmond (ch = č, 16000 lj.) z velikanskim parkom. Woolwich (r. Vulič, 48000 lj.) ima velikansko orožarnico zlasti za artiljerijo, nareja vse vojne ladije in vliiva topove. Chattam (r. Četem, 44000 lj.), glavna postaja vojnih ladij, ima velike ladijedelnice. Doyer (30000 lj.) s pristaniščem, iz kterega se prevažajo na Francozko (Calais). Canterbury (r. Kentbiri, 21000 lj.) sedež pervega anglikanskega nadškofa, ima prekrasno stolno cerkev, veliko obertnost in kupčijo. Brighton (r. Brajtn, 103000 lj.), pristanišče ob južnem obrežji, je eno najlepših angležkih mest in ima močno obiskovane kopeli. Hastings (a = è, 30000 lj.), staro ribiško mesto z lepimi predmestji; pri Battlu je zmagal Viljem I. Southampton (r. Savthsemptn, 54000 lj.) ima veliko obertnost in kupčijo; glavno pristanišče za kupčijske ladije, ki hodijo v Francijo, Španijo, Portugal, zahodno in vzhodno Indijo. Portsmouth (r. Portsmeths, 128000 lj.), glavno in dobro uterjeno vojno pristanišče ob kanalu La Manche, ima velikanske ladijedelnice, orožarnico i. d. Mestu nasproti stoji otok Wight (r. Uajt, 3½ miriam.), ki je dobro naseljen pa še bolj obdelan. — Blizu francozkega obrežja stojé normanski otoci (2 miriam. in 91000 lj.): Guernsey (r. Gernsi,) z mestom St. Pierre, (16000 lj.) in Jersey (r. Žersi, z mestom St. Hillier (r. Sentiljé), 21000 lj.) sta največja med njimi. — Windsor (na Temzi, 12000 lj.), velikansko stolišče kralj. rodovine. Eton (r. Itn, 6000 lj.) s kraljev. vzrejališčem za 360 vzrejencev. Cambridge (r. Kembridš, 30000 lj.) z imenitnim vseučiliščem. Oxford (r. Oaksferd, 32000 lj.) z imenitno knjižnico in najstaršim in najbogatejšim vseučiliščem v deželi, ustanovljenim za Alfreda velikega. Ipswich (r. Ipsič, 43000 lj.) kupčuje s premogom in žitom. Norwich (r. Norič, 81000 lj.) ima veliko obertnost (volnenina i. d.), pristanišče njegovo je Yarmouth (r. Jarmèths, 42000 lj.) z veliko kupčijo zlasti v severno Evropo.

Salisbury (r. Salsberi, 15000 lj.) ima najlepšo stolno cerkev na Angležkem in krasen samostan. Bath (r. Béths, 54000 lj.), eno najlepših mest angležkih, s papirnicami in suknarnicami, Plymouth (r. Plimèths) z Devonportom (134000 lj.), veliko vojno pristanišče, z veliko obertnostjo in kupčijo. Exeter (35000 lj.) s krasno stolno cerkvijo, obertnostjo in kupčijo in z morskimi kopelmi. Falmouth (r. Falmèths, 6000 lj.), dobro uterjeno pristanišče s kupčijo in ribištvom. Bristol (r. Bristl, 200000 lj.) ima vseučilišče, preveliko obertnost in kupčijo; v verstí velikih terzišč je tretje na Angležkem. Stroud (45000 lj.) z razvitim suknarstvom. Worcester (r. Vuster, 34000 lj.) nareja rokovice in najbolji porcelan na Angležkem. Dudley (r. Dèdli, 44000 lj.), središče živalne kupčije z železom. Birmingham (r. Bèrmingém, 344000 lj.), največje obertnijsko mesto na



Angležkem sredi prebogatih premožovnikov in železnikov, izdeluje razno-  
verstno kovinsko blago (mašine, orožje, nože, žeblje, šivanke i. d. drobnino);  
v njegovi okolici je Saho z največo fabriko parnih mašin, ustanovljeno od  
J. Watta, njih iznajditelja. Wolverhampton (r. Vulverhémtn, 68000 lj.)  
ima premožovnike in železnike ter razvito železno obertnost. Stoke upon  
Trent (131000 lj.) sredi gosto naseljene pokrajine, ki izdeluje lončenino in  
železnino. Nottingham (Nottinghém, 120000 lj.) izdeluje nogovice in  
čipke, pa tudi mašine, pivo i. d. Leicester (r. Lester, 97000 lj.) izdeluje  
nogovice. Derby (50000 lj.) nareja svilenino, porcelan i. d. blago.

Chester (r. Čester, 36000 lj.) nareja imenitni sir. Stockport  
(55000 lj.) ima velike prejnice za bombaž. Liverpool (oo = u, 518000  
lj.), drugo veliko tržišče na Angležkem; njegova kupčija je razširjena čez  
celi svet; zlasti cena bombaža se ravna po tem tržišču. Manchester (r.  
Ménčester, 377000 lj.) in Salford (125000 lj.), središče za izdelovanje  
raznoverstne bombaževine, s katerim se nobeno drugo mesto na svetu meriti  
ne more. V okolici so mnogoljudnati kraji, med njimi 10 mest po 40 do  
140 tisoč ljudi, ki se pečajo z isto obertnijo; narejajo pa tudi volnenino in  
pertenino, barvila, mašine i. t. d. Med Manchestrom in Liverpoolom je bila  
narejena prva železnica na svetu (1828). Leeds (r. Lids, 26000 lj.), ime-  
nitno središče suknarstva in izdelovanja drugega volnenega blaga. S to obert-  
nijo se še pečajo: Bradford (146000 lj.), Halifax (r. Helifeks, 65000  
lj.). Huddersfield (u = è, 71000 lj.), Wakefield (a = é, 28000 lj.)  
i. d. Sheffield (r. Šefild, 247000 lj.), središče za izdelovanje raznoverstne  
jeklenine (nože in druga rezila, pile, žage, rokodelsko in poljedelsko orodje  
i. t. d.) Hull (u = è, 131000 lj.), imenitno primorsko mesto, ima veliko  
obertnost pa posebno razširjeno kupčijo in ribištvo. Low-Moor (r. Lomur) ima  
največo vlivarnico za topove (na Angležkem). York (Elboracum, 44000 lj.),  
skoro 2000 let staro mesto, ima največo in najlepšo stolno cerkev na An-  
gležkem. — Newcastle (r. Njakašl, upon Tyne, 133000 lj.), kaj lepo in  
močno obiskovano primorsko mesto, ima prebogate premožovnike, ki dajó  
na leto 20000 mil. kgr. (400 mil. c.) premoga, razvito obertnost (parne  
mašine, železnina in jeklenina, kemijsko blago i. t. d.) pa zelo veliko kup-  
čijo. Sunderland (r. Šenderlénd, 104000 lj.) ima prebogate premo-  
žovnike, največe ladijedelnice v Veliki Britaniji in zelo razširjeno kupčijo  
zlasti s premogom. Carlisle (r. Karlajl, 31000 lj.), primorsko mesto  
blizu zahodnega obrežja, od koder je Hadrijan zidal piktoški zid do New-  
castla (leta 120 po Kr.), izdeluje pavolnik. Whitehaven (r. Uajthevn,  
24000 lj.) ima bogate jame premoga, ki derže  $\frac{1}{2}$  ure pod morsko gladino.  
— Otok Man (7 □ miriam.) je gorat in 650 metrov nad morjem visok.  
Stanovalci — keltovske kervi — (53000 lj.) se živé z rudarstvom in  
ribištvom. Mesta v Walesu: Pembroke z izvrstnim pristaniščem v  
Milfordhavenu (70000 lj.) ima velike ladijedelnice in pa kupčijo. Mer-  
thyr Tydvil (r. Tajdvil, 68000 lj.) ima bogate železnike ter izdeluje  
raznoverstno debelo železnino. Pristanišče njegovo pa je Cardiff (C = K,  
40000 lj.), ki ima velikansko kupčijo z železom in premogom. Swansea  
(r. Svénzi, 520000 lj.), s prelepo ležeče kopalnišče morsko, ima velike

plavže za bakreno rudo, mnogo premoga, medi in nareja tudi lončenino; izvaža pa posebno železo. Otok Anglesea (r. Englsi,  $6\frac{1}{2}$  □ miriam.) je raven pa bolj puščoben, ima pa bakra bogate rudnike. Previsok most na verige derži od Bangora na otok, ki je od l. 1850 tudi z železnico sklenen z Walesom; ta železnica derdra skozi „britanski most“ ki je 470 metrov (1468') dolg in 30 metrov nad morjem narejen iz 2 velikanskih železnih cevi.

Mesta v Škociji: Edinburg s pristaniščem Leith (r. Lis) šteje 196000 ljudi in sprelepo stoji na 3 verstah gričev, ktere visoki mostovi med seboj sklepajo. Novo mesto je kaj lepo, staro pa ima ozke nepravilne ulice, kterih hiše so 10 do 12 nadstropij visoke. Tu je sloveče vseučilišče s preimenitnimi zbirkami, in mnogo drugih znanstvenih in umetnostnih zavodov; ima pa tudi razvito obertnost in veliko kupčijo. Glasgow (r. Glézgo, 478000 lj.) je največe in najbolj obertno kupčijsko mesto v Škociji, izdeluje raznoverstno bombaževino, pertenino, lončenino, steklo, usnje i. t. d. ter ima velike premogovnike in železnike in posebno razširjeno kupčijo; tu so leta 1810 napravili prvi parobrod v Evropi. Paisley (r. Pezli, 49000 lj.) nareja razen Pariza najlepše šale, pa tudi bombaževino, svilenino i. t. d. in ima bogate premogovnike in veliko kupčijo. Port Glasgow je imenitno pristanišče, ki nareja največ parobrodov na svetu pa tudi mnogo drugega blaga (sukna i. t. d.). Greenock (r. Grinok, 57000 lj.), cvetoče primorsko mesto, izdeluje ladije, milo, sladkor i. d. ter ima veliko kupčijo.

St. Andrews (r. Endrus, 8000 lj.) ima najstarše vseučilišče v Škociji. Perth (r. Pers, 28000 lj.) z razvito obertnostjo (pertenina, pavolnik, usnje i. d.). Blizu tega mesta je vas Scone, kjer so v starem gradu kronali škocijske kralje. Dundee (r. Dèndi, 118000 lj.), središče zeló razvitega platnarstva, ima največo kupčijo s pertenino v Veliki Britaniji; izdeluje pa tudi ladije in mašine. Aberdeen (r. Eberdin, 88000 lj.) ima vseučilišče, veliko obertnost (sukno, cvirn, platno, pavolnik, železnina in ladije) pa razširjeno kupčijo. Inverness (19000 lj.), pristanišče na kaledonskem prekopu in središče galskih Škotov, ima precej obertnosti in kupčije.

Hebridi štejejo v 2 verstah okoli 300 otokov, kterih je 87 poseljenih. Stanovalci se pečajo z živinorejo, ribištvom in rudarstvom (svinec, baker). Najbolj slovita otoka Staffa s 120 metrov globoko jamo Fingalovo in Kilde s stermimi pobočji, ob kterih živi neštevilno morskih ptic. — Orkadi štejejo 67 otokov, med njimi 29 naseljenih. Stanovalci se pečajo z živinorejo in ribištvom. — Šetlandski otoki štejejo nad 100 golih ostrovov in klečeti, kterih je okoli 40 naseljenih. Stanovalci se pečajo z ovčarstvom, lové ribe in gage, pridelujejo pa tudi nekaj ovsa in ječmena.

Mesta na Irskem: Dublin (u = è, 245000 lj., s predmestji pa 300000) ima vseučilišče in mnogo drugih naučnih zavodov in veliko kupčijo z žitom in moko, živino, mesom in lojem, platnom in žganjem. Drogheda (14000 lj.) z veliko obertnostjo in živahno kupčijo. Belfast (a = é, 174000 lj.), kaj lepo mesto z glavnim kupčijskim pristaniščem na Irskem, izdeluje posebno lepo platno, pa tudi pavolnik, lonče-

nino, pivo, žganje, steklo i. t. d. Londonderry (25000 lj.) se peča s kupčijo (s platnom in deželnimi pridelki) in z ribištvom. Galway (r. Gelve, 14000 lj.) se peča z ribištvom in kupčijo, zlasti v severno Ameriko. Ballinasloe (s = e, 6000 lj.) z največimi živinskimi sejmi na Irskem. Cork (r. Koark, 78000 lj.) nareja debelo platno, volnenino, papir, usnje, rokovice, steklo in ladje in kupčuje zlasti s surovim maslom in slanino. Limerik (40000 lj.) ima malo obertnosti pa veliko kupčijo z mesom, surovim maslom in žitom. Waterford (r. Uaterferd, 23000 lj.) z izvrstnim pristaniščem, kupčuje s slaniki in razno živinino, zlasti s svinjino.

Druga britanska posestva so:

a) V Evropi: Helgoland, Giberaltar (19000 lj.), Malta in Gozzo; skup  $3\frac{1}{3}$  □miriam. in 163000 ljudi.

b) V Aziji: Ceylon (640 □miriam.), Balarein, Cocosus (28 □mir. in skup: 2700000 lj.); Indija (23590 □miriam. in 152800000 lj.); odvisne države (14665 □miriam. in 48000000 lj.); Nepal, Butan, Tiperah, Dholpur (po imenu neodvisne države: 2750 □miriam., 5000000 lj.) pa Hongkong, Labuan (2 □miriam. 130000 lj.); skup 41675 □m. in 208030000 ljudi.

c) V Afriki: Kapland (5776 □miriam. in 682000 lj.), Natal (476 □miriam. in 270000 lj.), Sierra Leone, Gambia in Zlato primorje (430 □miriam. in 400000 lj.), otoki: sv. Helena, Ascension, Seichelli, Sokotora, Perim (65 □miriam. in 25000 lj.), otok Mavricij (18 □mir. in 341000 lj.); skup 6715 □miriam. in 1859000 ljudi.

d) V Avstraliji: Novi južni Wales (7991 □miriam. in 505000 naselnikov), Queensland (17307 □miriam. in 120000 naselnikov), Viktorija (2290 □miriam. in 730000 naselnikov), južna Avstralija (9857 □m. in 190000 naselnikov), Tazmanija (679 □miriam. in 98000 naselnikov), zahodna Avstralija (25273 □miriam. in 26000 naselnikov), Nova Zelandija (5752 □miriam. in 296000 naselnikov); skup 79709 □miriamet. in 1960000 naselnikov. Negotovo je, koliko prvotnih stanovalcev še živi po teh velikanskih pokrajinah, v Novi Zelandiji štejejo ti še okoli 56000 glav.

e) V Ameriki: Dominion of Canada (84700 □miriametrov in 3650000 ljudi), New-foundland (1040 □miriam. in 150000 lj.), Britanska Kolumbija z otokom Vancouver (5500 □miriam. in 82000 ljudi), Bermudski otoci ( $\frac{1}{2}$  □miriam. in 12000 ljudi; skup

v severni Ameriki: 91240 □miriam. in 3900000 ljudi;

v srednji Ameriki ali zahodni - Indiji: Antigua, Barbados, Dominika, Grenada, Montserrat, Nevis, St. Kitts, St. Lucia, St. Vincent, Tobago, Barbuda, Virgin, Anguilla, Trinidad (85 □miriam. in 462000 lj.), Bahami in otoki Turki in Caicos (132 □miriam. in 40000 lj.), Jamaica (110 □miriam. in 506000 lj.), britanski Honduras (350 □miriam. in 26000 lj.); skup 677 □miriam. in 1034000 ljudi;

v južni Ameriki: Guyana (2587 □miriam. in 124000 lj.) pa otoci Falklandi. (123 □miriam. in 700 lj.); skup 2710 □miriam. in 124700 ljudi. Vsa posestva v Ameriki: 94627 □miriam. in 5148700 ljudi.

**Prirodnine.** Nikjer v Evropi se ne pečajo tako umno s kmetijstvom kakor v Veliki Britaniji, tudi jim primeroma ne daje nikjer toliko dobička kakor tam. Nad  $\frac{1}{3}$  vsega poveršja je na Angležkem namenjeno poljedelstvu, v gorati Škociji skoro  $\frac{1}{9}$ , v zanemarjeni Irlandiji pa čez  $\frac{1}{4}$ . Vendar zemlja ne rodi toliko rastlinskega živeža, da bi zadostovalo pregosto naseljenemu ljudstvu; zato morajo tudi v najboljših letinah veliko žita kupiti v tujih krajih. Tako so l. 1871 v Veliko Britanijo iz Rusije, Nemčije, Avstrije, Amerike in od drugodi privozili razen rajža še 1975 mil. kgr. ( $39\frac{1}{2}$  mil. c.) pšenice, 195 mil. kgr. (3·9 mil. c.) pšenične moke, 840 mil. kgr.  $16\frac{4}{5}$  mil. c.) turšice, skoro 150 mil. kgr. (3 mil. c.), sočivja čez 425 mil. kgr. ( $8\frac{1}{2}$  mil. c.) ječmena in nad 550 mil. kgr. (11 mil. c.) ovsaa, skratka vsega žita za 424 milij. goldinarjev. Sami pa sejejo najbolj pšenico, potem oves, ječmen (zlasti za pivovarne), rež in sočivje. Oves in rež pa krompir so glavni pridelki v Škociji; prav zeló so do znane bolezni sadili krompir na Irskem, kjer je bil glavna hrana prostemu ljudstvu. Izversten hmelj raste okoli Camterbury-a in Worcestra, repica okoli Cambridge-a in v Essexu, kjer je tudi mnogo ščetic in dobrega žafrana. Konopljo in predivo pridelujejo zlasti po Irskem pa v južni Škociji. Sadja imajo precej v južni Angliji, kjer iz njega naredé mnogo jabelkovca (cider) in hruševca (perry). Odrasenih gozdov je le malo, zato kupujejo skoro ves les za ladije, hiše i. t. d. na tujem. — Britanska živinoreja se je povzdignila še na dosta višo stopinjo od ondešnjega poljedelstva. Uže podnebje ji je posebno ugodno; razen detelišč in repišč jim dajó dobro uravnani travniki obilo najboljše piče. Povsodi imajo tudi veliko mastnih pašnikov. Razen Irskega povsodi močno gledajo na lepo pleme ter živino deržé v značnih, svetlih in snažnih hlevih in sploh ravnaajo ž njo še umnejše nego v Holandiji. Goveje živine je okoli 10 milijonov glav. V pokrajinah Suffolku, Norfolkku, Chestru, Stiltonu in Gloucestru napravijo posebno veliko surovega masla in imenitnega sira, vendar zarad mlekarstva in sarrarstva nikjer ne redé goved, ampak povsodi gledajo le na lepo pleme, ki se hitro spodredí in naglo za mesarja odebeli. Še dalje po svetu slovi britanska konjereja, ki šteje okoli 3 milijone raznoverstnih konj; plemena so po večem arabskega, vendar jih navadno še dražje prodajajo kakor arabske konje. Enako razvito je angležko ovčarstvo; sedaj šteje okoli 40 mil. ovac, ki dajó okoli 120 milij. funtov večidel kaj lične volne; v Dorsetu, Herefordu, Dishleyu i. d. ovce tudi močno debelejo za mesarja. Tudi v svinjereji prekosi velika Britanija vse dežele evropske; posebno močno se ž njo pečajo na Irskem, potem pa v grofiji essexki in yorkshirski, kjer izpitajo po 450—500 kgr. (9 do 10 c.) težke prašiče. Tudi ribištvo jim daje več dobička nego katerikoli drugi deržavi v našej zemljini. Najbolj lové polenovke, kite in tunje, slanike, losose, ostrige i. d. — Velika Britanija je med vsemi deželami evropskimi najbolj bogata raznoverstnih kopianin. Po raznih krajih ima preobširne lege najboljšega premoga (ena sama lega v južnem Walesu meri okoli 45 □ miriametrov, lege v Northumberlandu (r. Noresember-

lendu) in Durhamu (r. Dèremu) pa okoli 210 □miriam.) ktereга so v zadnjem času izkopali na leto okoli 109000 mil. kgr. (2180 mil. c.) Največ ga ima Anglija, potem južni Wales in južna Škocija, le malo pa ga je na Irskem. Izkopljejo ga še veliko čez lastno potrebo in okoli 13000 mil. kgr. (260 mil. c.) vsako leto (l. 1871) prodajo na tuje (največ iz Newcastlea, namreč po 2500 mil. kgr. (50 mil. c.), iz Sunderlanda po 1250 mil. kgr. (25 mil. c.), iz Cardifa po 2000 mil. kgr. (40 milj. c.), iz Swansea po 700 mil. kgr. (14 mil. c. i. t. d.). Njih neizmerni zakladi premoga bi, kakor so izračunili, še zadostovali 1273 let, ko bi od sedaj naprej vsako leto ga izkopali po 115000 mil. kgr. (2300 mil. c.). Primeroma nič manji niso njih zakladi železne rude. Omeniti je treba, da so njih železniki sredi ali blizu velikih premogovnikov; zato jim je mogoče železo narejati po nižji ceni kakor ktera koli dežela v Evropi. Najbogatejši so v južnem Walesu okoli Birminghama, Derbyja, Schrewsburyja, Yorka, v južni Škociji pa tudi na Irskem. Semtertje so lege železne rude okoli 50 metrov debele. Surovega železa dobé sedaj okoli 5500 mil. kgr. (110 mil. c.), neizmerno veliko, če pomislimo da so ga pred 1 stoletjem natopili komaj 75 mil. kgr. in v začetku tega stoletja nekaj čez 175 mil. kgr. Tudi tega prodajo veliko surovega (3100 mil. kgr. = 62 mil. c. l. 1871), še več pa v raznovertne reči podelanega v tuje dežele. Britanski jako izvrstni kositer slovi uže od starodavnih časov po celem svetu. Dobiva se zlasti v mnogih jamah na polotoku Cornwallisu, vsega okoli 6 mil. kgr. (120000 c.) na leto, t. j. več ko v vseh drugih deželah na svetu. Svinca je zlasti veliko v Cumberlandu, Derbyi, Walesu in Škociji (okoli 25 mil. kgr. = 500000 c. na leto). Baker (dobro  $\frac{1}{4}$  vsega na svetu) se koplje v Walesu, Devonshiri, Cornwallisu, na Anglesei in Irskem. Tudi srebra dobé v Cornwallisu in Northumberlandu okoli 40000 funtov na leto. Dalje ima veliko porcelanarce in druge ilovice za lončenino, grafita, izvrstnega skrilavca (zlasti pri Bangoru v Walesu), šote (zlasti na Irskem). Prebogata je tudi soli (okoli 1500 mil. kgr. = 30 mil. c.) in sicer morske (ob angležkem in irskem obrežji), varjene (v raznih krajih južne Cheshire) in kamenene soli (v Northwichi).

Nobena dežela na svetu nima tako velike in vsestransko tako zeló razvite obertnosti kakor Velika Britanija. Nikjer ne delajo s tako dovršenimi mašinami, nikjer ne porabijo tako dobro in naglo vsaktere tudi najmanjše iznajdbe na obertnijskem polji, nikjer delo ni tako razdeljeno in olajšano. Le malokje pa so tudi združeni vsi pogoji za občudovani napredek raznovertnih obertnij: povsodi je obilo vode, obilo premoga, obilo preimennitnega železa, veliko spretnih in pridnih rok in na ostajanje premoženja, ki se najrajše obrača v podporo in razvitek domače obertnijske delavnosti. Neizrečeno jo tudi podpira velikanska kupčija, ki domače izdelke pošilja v najbolj oddaljene strani sveta in od tod dobiva raznovertne surovine. Po sredi angležkega kraljestva (Staffordshire, Warwick in Worcester) posebno cvete obertnija kovinska in lončarska, po severnem Angležkem (Yorkshire in Lancashire) pode-

lovanje volne, bombaža, prediva i. t. d. Po južnih straneh se pečajo z različnimi obertnijami, zlasti z onimi, ki pospešujejo mornarstvo, znanstvo in umetnosti. Po Škociji in Irskem obertnost ni tako zelo razširjena in je le v nekaterih izdelkih enako razvita kakor na Angležkem.

Pred vsem moramo imenovati podelovanje bombaža. Ta obertnija se je od l. 1775, v katerem je Arkwright (r. Arkrajt) iznašel imenitno mašino prejnice, tako razvila, da podela  $\frac{2}{3}$  vsega surovega bombaža (l. 1871: čez 790 mil. kgr. = 15  $\frac{4}{5}$  mil. c. za 557 mil. gold.) Najbolj se ž njo pečajo: Manchester in njegova okolica, 65 kilometrov na široko, Derby, Cromford, Chesterfield, Nottingham, Glasgow, Belfast i. d. Vseh vretenc štejejo okoli 40 milijonov in preveliko tkalnic, ki so l. 1871 le za tujo kupčijo naredili za 576 milij. gold. bombaževine. — Enako imenitno je podelovanje volne (Leeds, Halifax, Bradford, Huddersfield, Norwich in vsa ondešnja pokrajina, Shipley in Saltaire, Glasgow, Aberdeen, Dublin), ki se je posebno razvilo od leta 1809, od kar sta Cockerill in Douglas napravila posebne prejnice za česano volno. Sedaj podelajo razne fabrike vso domačo volno, še več pa tuje, ktere so leta 1871 vvozili 160 mil. kgr. (320 mil. funtov, največ iz Avstralije: 183 milij. funt., Kaplanda, južne Amerike i. t. d.) za 175 milij. gold.; sukna in razne volnenine pa so prodali na tuje za 270 milij. gold. — Tudi platnarstvo je sedaj prekosilo vse druge dežele; razen domače surovine dobivajo konopljo in predivo zlasti iz Rusije (nad 100 mil. kgr.). Cvete pa ne le na Angležkem (Barnsley, York, Leeds, Liverpool i. d.), ampak enako zelo na Irskem (Belfast, Cork, Dublin i. d.) in Škocijskem (Dundee, na leto za 20 milij. gld., Glasgow, Dumferline, Arbroath i. d.). — Svilarstvo so ustanovili francozki hugenotti, ki so l. 1685 pobegnili na Angležko. Sedaj posebno cvete v Londonu s Spitalfieldom, Coventru, Chesteru, Warwicku, Dublinu i. d. Leta 1871 so na tujem kupili in podelali okoli 42 mil. kgr. (84000 c.) surove svile. Mnogo fabrik podeluje imenitno „jute“, neko konopljasto rastlino iz vzhodne-Indije. — Tudi kovinska obertnost se je tako razvila, da so gledé na njo Angleži prekosili vse druge narode. Znano središče te obertnije je Birmingham, ki izdeluje raznoverstno blago, od male komaj vidne šivanke do več sto centov težkega mačka za ladije, od malega svedra do velikanske parne mašine. Razen Birminghama nareja železino Soho (denarje in dutike, pa tudi ključarsko blago), Wolwerhampton (ključarske reči), Sheffield (najboljša rezila), Salisbury (škarije), Reddich (šivanke in priponke), Bristol (razno blago iz medi), Stafford, Shrop i. d. (železnične šine), London, Birmingham, Derby i. d. (zlatnino in drugo dragotino), London, Liverpool, Sheffield in Birmingham (ure in optično, prirodnoznanstveno in ranocelniško orodje), Rotherham in Masborough (raznoverstno litino), Woolwich (topove), London, Manchester, Soho, Leeds, Glasgow, York, Falkirk (v Škociji) in razni drugi kraji raznoverstne mašine. — Imenitna je tudi lončarska obertnija; razvila se je posebno od l. 1771, ko je Jozija Wedgwood (r. Vedžvud) iznašel po njem imenovano belopersteno lončenino. Etruria blizu Newcastla je središče velike lončarske pokra-

jine, kjer se mesta Stoke upon Trent, Shelton, Burslem i. d. skoro drugo družega deržé. Cvete pa tudi v Newcastleu under Lyne, Bristolu, Glasgouu, Worcesteru, Derleyu i. d. Razvito je tudi steklarstvo (London, Birmingham ima največo steklarnico na svetu, Glasgow, Newcastle i. d.) Zeló slovijo tudi kemijske fabrike pa pivovarne (London ima največe pivovarne na svetu), milarnice in svečarnice pa prečiščevalnice za sladkor. Preimenitne so tudi mnogobrojne angleške ladijedelnice (v kterih naredé vsako leto okoli 1100 ladij, med temi črez 200 parobrodov), papirnice (kterih nikjer ni toliko in tako velikih in umno napravljenih kakor v Veliki Britaniji, — na leto okoli 100 mil. kgr. raznega papirja), strojnice in usnjarnice (največe so v Londonu, Cheshiri, Lancashiri, Lincolnshiri na Irskem i. d.). London, Bristol, Bermondsey i. d. narejajo razno usnjino, n. pr. samih čevljev več kakor za 100 milij. gld. i. d.

Velika Britanija je perva kupčijska deržava na svetu, njeno tergovstvo je razširjeno črez vse strani naše zemlje. Pospešuje jo posebno veliko ladijevje (razen vojnih ladij je Vel. Brit. štela konec l. 1871 večih kupčijskih ladij jadernic 20823, parobrodov pa 3345), ugodna zemljepisna lega dežele z zeló členovitim obrežjem (ki šteje nad 70 velikih pristanišč), obilnost domačih surovin (zlasti premoga in železa pa drugih kovin), obširna posestva in imenitne naselbine zunaj Evrópe, kupčijske pogodbe s tujimi deržavami in ugodne domače postave, dobre ceste in goste železnice (sedaj merijo 2520 miriam. (3386 zemljep. milj), leta 1848: le 222 miriamet., l. 1860: 2076 miriam.), razvita domača obertnost in podvzetnost i. t. d. Najimenitnejša teržišča za unanjo kupčijo so: London, Liverpool in Southampton, potem Hull, Plymouth, Sunderland, Newcastle, Glasgow, Bristol, Limerik, Belfast, Leith na Forthu, Aberdeen, Brighon i. d. Vse vvoženo blago so l. 1871 cenili 3268 milij. gld. (l. 1870: le 3030 milij. in l. 1861 le 2174 milij. gld.). Med tem je bombaž in razno prekomorsko blago pa čaj (tega za 115 milij. gld.), raznoverstno žito in moka (za 424 milij. gld.), voli, ovce in druge živali (za 56 milij. gld.), sir, surovo maslo pa špeh (za 130 milij. gld.), jajca (črez 300 milij. jajec), vino (70 milij. gld.), volna, konoplja in predivo, les i. d. Izvoženo blago angleško so cenili preteklega leta 2225 mil. gld. (l. 1870 le 1995 milij. gld., l. 1861 pa le 1251 milij. gld.). Med tem so raznoverstni izdelki britanske obertnosti, pa tudi razne surovine (železo, premog i. d.). Največ so ga izpeljali v severno Ameriko (zedinjene deržave za 342 milij. gold.) potem na Nemško, v Indijo, Francijo, Holandijo i. t. d. Avstrija stoji gledé na vrednost blaga naravnost iz Angleškega dobljenega še le na 20. stopinji (za 15½ milij. gld.). Preveliko dobička daje deželi tudi prevozna kupčija.

Šolstvo je v Veliki Britaniji do sedaj bilo močno zanemarjeno. Deržava je le malo storila za ljudske šole, kajti skoro vse je prepustila posameznim društvom in zasebnikom. Zato pride še sedaj na 10000 ljudi le 1100 malih učencev, tedaj celo manj ko na Francozkem. Kar pa šole ne storé, nadomestujejo po večem razna društva in zbirke, ljudske knjižnice in enake naprave, kterih nima nobena deržava toliko in

tako dobro uravnanih kakor Velika Britanija. Primeroma veliko je srednjih šol, „grammar-schools“ in „colleges“ imenovanih, ki so vendar dosta drugače uravnane kakor naše gimnazije. Vseučilišča imajo mesta: Oxford, Cambridge, London, Edinburg, Glasgow, Aberdeen St. Andrews, Dublin. Razen teh učilišč je še mnogo posebnih šol, ki pospešujejo kmetijstvo, rokodelstvo in obertnijstvo, mornarstvo in tergovstvo.

## XI. Kraljestvo dansko.

382 □ miriametrov, (694 □ milj); 1800000 ljudi, ki so po veri skoro vsi protestantje, po rodu pa Danci. Meje in gostost ljudstva?

Kraljestvo dansko obsega pokrajino Jütlandijo na enako imenovanem polotoku pa (dansko) otočje med Kattegatom in baltiškim morjem. Največi med temi otoki so Fünen, Seeland, Laaland in Langeland; bolj na vzhodu uže v baltiškem morji pa stoji otok Bornholm. Poveršje danskega sveta je po večem nizko in ravno; prišteva se namreč srednjeevropski nižavi, ki je prek Holstein-šlezviškega razširjena črez vso Jütlandijo do severnega nosa Skagena. Na vzhodni strani se na njej nahaja podaljšek uralo-baltiškega herbta zemeljskega, ki mu navadno pravimo jütlandski herbet; vzpet je le nekaj črez 70 metrov nad morjem, kajti najviši griček v njem — Himmelsberg ali Nebeški hrib — meri le 170 met. Globoka nižava sama je po nekterih krajih zeló rodovitna, po nekterih pa močvirnata in mahovita, semtertje tudi peščena. Enake podobe so tudi danski otoci, le da nimajo niti mahovja, niti peščenega polja. Bornholm je bolj gričast in planotast, poprek 80 metrov visok, najviše njegove višine so komaj 135 do 156 metrov nad morjem vzpete.

Nemško in baltiško morje, Skagerrak in Kattegat pa morske ožine (Sund, veliki in mali Belt) ob danskem otočji oblivajo to malo kraljestvo. Rek seveda nima velikih; največa (Goudenaa) meri komaj 15 miriametrov, druge, zlasti na otocih, so le mali pa leno tekoči potoke. Ima pa več prekopov (Aggerski prekop) in precej primorskih jezer. — Podnebje je namorsko in za visoko zemljepisno širjavo primeroma kaj mehko; sapa je vlažna in goste megle zakrivajo po gostem jasno nebo.

Danija je ustavno kraljestvo, ki se podeduje v dansko-oldenburški rodovini; upravno pa je razdeljeno v 7 okrajev, „stifte“ imenovanih; teh so 3 na otocih 4 pa na Jütlandiji.

Mesta na Seelandu: Kōdanj (182000 lj.), glavno in stolno mesto in eno najlepših v celej Evropi; večina ga je na Seelandu, mal kos pa na dobro obdelanem otočiči Amageru, ki prebivalstvo preskerbuje z zelenjadjo. Ima 4 lepe kralj. palače, vseučilišče, znanstveno akademijo, veliko knjižnico, muzej skandinavskih starin in mnogo drugih zbirk. To dobro uterjeno mesto ima tudi pristanišče za vojno in kupčijsko ladijevje, precej obertnosti in pomorsko kupčijo. Roeskilde (5000 lj.) je bil nekaj stolišče in največe mesto v kraljestvu (s 100000 lj.) in ima lepo veliko



cerkev z grobovi mnogih kraljev. Helsingör (9000 lj.), malo pristanišče ob najožjem mestu Sunda; tu so do l. 1857 pobirali voznino od vseh ladij, ki so šle, skozi preliv; potem so jo primorske države odkupile za 45 milij. gold. Blizu tega pristanišča je trdnjava Kronborg. — Na Fünenu je Odensee (17000 lj.) največe mesto z razvito obertnostjo (usnje, pivo). Rodovitni otoci Bornholm (6 □ miriam.), Falster (4<sup>1</sup>/<sub>2</sub> □ miriam.), Laaland (12 □ miriam.) Langeland (3 □ miriam.), Møen (2<sup>1</sup>/<sub>3</sub> □ miriam.) nimajo zanimivih večih mest.

Mesta na Jütlandiji: Aalborg (12000 lj.) z dobrim pristaniščem ima veliko obertnost (svilenina, rokovice, sladkor) pa kupčijo z žitom in slaniki. Viborg (4500 lj.) in Ribe, mali obertni mesti z živahno kupčijo. Aarhus (15000 ljudi), primorsko mesto, ima živahno kupčijo. Fridericija, trdnjava ob malem Beltu, ima 7000 ljudi.

Dalje ima Danija v Evropi: Faröersko otočje (13 □ miriam. in 10000 lj.); šteje 22 skalnatih otokov, ki so z ostrim obrežjem 300 do 650 metrov nad morjem vzpeti: 17 jih je naseljenih; ljudje dobivajo precej šote in premoga, ter se žive z rejo ovac pa z ribami in gagami. Na otoku Strömöe (4 □ miriam.) je Thorshaven, največe mesto tega otočja. — Izlandija (1030 — miriam. in 70000 lj.) je samo ob členovitem obrežji naseljena. Notranji deli so strašanska puščoba. Po večem je gorata — do 1900 met. visoki hribje uže pri 800 met. segajo nad ločnico večnega snega. Na pobožjih segajo velikanski ledniki v dole in ob morji tudi do vode, kjer jih plima ali pa drugače razburkano morje rado uter-guje. Ves otok je sestavljen iz ognjeniške tvorine in še dandanašnji štejejo okoli 30 ognjenikov; najimenitnejši so na južni strani Hekla (1610 m.) in Oester-Jökul (1765 mt.), na severni pa Krabla. Lastni so temu otoku žvepleni studenci in sploh gorki vreli; vseh štejejo nad 100. Naj-imenitnejša sta veliki in mali Geisir, ki iz lukenj 15 do 30 metrov visoko kipita in skoro vrelo vodo izmetavata. Stanovalci se pečajo z živinorejo (ovce in severni jeleni) in z ribištvom; tudi gage močno lovè. Reikjavik (1300 lj.) je največe mesto z zvezdarnico, knjižnico i. t. d.

Razen Evrope imajo. Danci neomejena posestva v Grenlandiji (1210 □ miriam. 9880 lj.), kjer so male naselbine Julianehaab, Kristi-anshaab i. d. najbolj znane. V zahodni-Indiji; St. Croix (r. Sèn Kroa), St. Thomas, St. Jean (3 □ miriam. in 40000 lj.).

Prirodnine. Dve tretjini vsega poveršja je rodovitne zemlje, ki rodi obilo žita (zlasti reži in ječmena), pa dokaj sočivja, krompirja in oljnatega semena. Konoplje, tobaka, sadja pa ne pridelujejo dosta za domačo potrebo. Gozdov je le malo, lesa povsodi pomanjkuje; kot kurivo ga nadomestuje šota, ktere se obilo nahaja. — Pridno in po večem umno se pečajo z živinorejo, ki daje v tujo kupčijo mnogo lepil goved in konjev iz Jütlandije. Prašiče in ovce (po večem z lično volno) povsodi močno redé. Primeroma največ dobička jim pa daje ri-bištvo, razen drugih rib posebno lovè slanike, ostrige in morske rake. — Kopanin ima Danija jako malo; kovin jej manjka po polnem. Na Bornholmu dobivajo razen družega kamena marmor in premog, po ne-

kterih drugih krajih (otok Møen) kreda, v Jütlandiji mnogo šote, razne gline in ob zahodnem obrežji tudi jantar.

Štiri petine vseh prebivalcev se pečajo s poljedelstvom in živinorejo; po tem se ni čuditi, da je obertnost le malo razvita in še manj razširjena. Velika obertnost se prav za prav nahaja le v Kodanji, kjer večje fabrike izdelujejo raznoverstno prejo in tkanino, usnje, mašine, porcelan, sladkor i. t. d. Rokodelstvo je bolj razširjeno, če prav nikjer ne nareja blaga čez potrebo dotičnega kraja. Primeroma najbolj narejajo debelo sukno, rokovice, razno lesenino (zlasti posodo), lončenino, opeke, pivo in žganje. — Kupčija je bila nekdanj dosta večja, nego je sedaj; njo pospešuje posebno ugodna zemljepisna lega, potem členovito obrežje, železnice (sedaj: 70 miriamet.) i. t. d. Kupčujejo zlasti z državami ob baltiškem morji, močno pa tudi s Hamburgom, Angležkim, Francijo in Ameriko. Izvažajo živino in razne kmetijske pridelke (konje, goveda, svinje, sir, kože, žito, žganje i. t. d.), vvažajo pa obertnijske izdelke, prekomorsko blago pa dosta evropskih surovin. — Šolstvo je v Daniji prav dobro uravnano; celó na Färöerskem otočji in v Izlandiji znajo vsi kmetje brati in pisati. Dovolj je tudi srednjih šol, učena učilišča imenovanih; v Kodanji pa je imenitno vseučilišče, politehnika in velika kmetijska akademija.

## XII. Skandinavija

### *ali Norvegija in Švedija.*

7585 □miriametrov (13775 □milj); 5920000 ljudi, ki so po veri skoro vsi protestantje; po rodu pa Skandinavci ali Švedi in Norvežci razen 22000 Laponcev in nekaj Čuhoncev. Ti združeni kraljestvi imate po samem: Švedija 4418 □miriametrov s 4180000 ljudmi, Norvegija pa 3167 □miriam. in 1740000 ljudi. Deželne meje in gostost ljudstva?

Skandinavski polotok je od severja proti jugu okoli 180 miriam. dolg, počez pa okoli 18 do 40 miriam. širok. Večina njegova namreč okoli 5100 □miriam. je pokrita z gorami, ki derže po dolgem od severja proti jugu; v nekterih oddelkih so poprek 1000 m. nad morjem vzpete, v nekterih pa 1300 met. in posamezne gorine in kope sežejo še do 1780 met. nad morjem. Manjše zahodno kraljestvo ali Norvegija je po polnem gorat svet, kajti nad polovico njegovega poveršja stoji še nad 700 metrov nad morjem; manjša polovica sicer ne stoji tako visoko, vendar se neznatne nižine nahajajo le ob južnem obrežji. Pobočje tega gorovja, primernelega velikanski planotasti gorini, iznad ktere šterle posamezne igle in gore, je kaj sterno ob atlantskem morji, tako da posamezni kraji le po morji med seboj občujejo. Proti vzhodu se gorovje po širokih stopinjah znižuje; ne da bi bilo razraseno v postranske niže veje, ampak celotno prehaja polagoma v švedsko nižavo. Ta vzhodna gorska stran je razderta po globokih dolinah, ktere so zeló vzporedno tekoče reke vsekale v celotno gorsko pobočje. Švedske gore niso tako razširjene in visoke kajti v tem kraljestvu je komaj  $\frac{1}{12}$  vsega poveršja vzpeta do 700 metrov

nad morjem, velika večina (dosta čez polovico) pa stoji le 100 do 300 metrov nad m. Severni del Skandinavskega gorovja, kakor se navadno skup imenuje, so Alpe, katerih najvišji verhovi ne sežejo čez 13000 metrov, le na južnem konci stoji mogočna gorina Sulitelma, ki je 1800 met. visoka; čez in čez je obdana s snežninami, iz katerih se narejajo velikanski ledniki. Ob severnem tečajniku so gore dosta bolj vzpete ter se dalje proti jugu imenujejo Kjöli (Želi); iz nad gorin in puščobnih njih planot so vzpeti njihovi iglam podobni verhovi do 2300 metrov nad morjem. Južni njih oddelki se navadno ločijo s krajinskimi imeni n. pr. Langfjeld \*) z Jötunfjeldom (Skagastöl Tind, 2348 met. = 7535', Jamesfjeld 2574 met. = 7920'), Dovrefjeld (Sneehättan, 2320 mt.). (Gl. str. 103, K.). Skandinavska nižava je razprosterta med vzhodnim pobočjem ondotnega gorovja in baltiškim morjem, od južnega konca švedskega gorja proti severju, kjer ob deželni meji prehaja v veliko rusko planjavo. Semtertje zlasti v južni polovici je zeló rodovitna, drugodi pa puščobna; skoro povsodi je dobro močena. Semtertje so nizki holmci po njej posejani, na jugu pa je nekoliko napeta v smalandsko planoto; ta je poprek 100 do 130 met. visoka,  $\frac{1}{3}$  je je tudi vzdignene čez 260 met.; Taberg je nje najvišji holmec (336 met.).

Severno ledeno morje in atlantski ocean s svojimi deli (nemško morje, Skagerrak, Kattegat in baltiško morje) oblivata skandinavski polotok ter se v neštevilnih zalivih in zanožinah (fjordi imenovanih) vanj zajedata. Skoro krog in krog je obrežje (zlasti pa norvežko) obdano z neštevilnimi otoki, katerim pravijo Skeri (od „skera“, razrezati). Ti kame-niti ostrovi so tu veliki, tam mali, tu gosti, tam pa redki, brez reda semtertje po morji posejani. Gorje tujemu tamarjarju, ki bi zašel med te okroglaste otoke in granitne klečeti! Obrežje norvežko je še bolj razderto od švedskega; gorovje je namreč v Norvegiji noter do morja pomakneno in kakor da bi se bilo nekoliko znižalo, zalilo je morje vse stranske doline in kotline. Tako so postali tako imenovani neštevilni fjordi ter obrežje norvežko čez mero raztegnili. Ž njimi meri namreč okoli 1500 miriamet., brez njih pa le 250, švedsko pa 225 miriam. — Reka je premnogo na skandinavskem otoku, vendar so po večem zeló kratkega in deročega teka. V Norvegiji se uže zarad lege gorovja niso mogle razviti, zato med njimi ni ne ene plovne; podobne so bolj deročim potokom, izmed katerih se nekteri naravnost z višin spuščajo v morje ter delajo visoke slapove. Nekoliko daljše so švedske reke, ki se, po večem s planotastega grebena vzporedno tekoče, izlivajo v baltiško morje. Plovne so le nekatere med njimi, (zlasti reke, ki proti jugu teko v Kattegat in Skagerrak), kajti tudi te delajo na svojem teku mnogo berzic in slapov. Veče reke se zovejo elfe, manjše pa å (r. oa). Najiminitnejše so: Tornea-elf, Angerman-elf, Dal-elf, Klara-elf (do venerskega jezera, iz tega pa teče) Gita-elf, ki pri vasi Trolhätti (t. j. čarobni jami) nareja prelepe, 50 metrov visoke slapove, in Glommen-elf (v Norve-

\*) Fjeld pomeni prostorno pa puščobno planoto gorsko.

giji), ki pri pristavi Hafslund dela imenitni, 20 metrov visoki slap „sarp“ imenovan. Najvišje slapove delajo norvežki potoki n. pr. Sevie-fos (325 met.) in Keel-fos (650 met.). Rjukan-fos (t. j. dimasti slap, 650 met.) i. d. — Premnogo je jezer po skandinavskem polotoku in gledé na nje se skandinavske gore lahko primerjajo z Alpami. — Velika in mala jezera se posebno odlikujejo s čisto in prozorno vodo pa s prelepo lego. Najimenitnejša so: venersko, vetersko, melarsko in hjelmarsko jezero v Švediji, mjösensko jezero pa v južni Norvegiji.

Gledé na vzhodno in zahodno pobočje goratega polotoka je podnebje kaj različno. Zahodno ali norvežko obrežje dobiva preveliko toplote od gorkega zalivskega toka morskega ter ima tako mehko in enakomerno podnebje kakor nobena dežela na zemlji, ki bi bila tako daleč proti severju pomaknena. Zato tudi morje ob obrežji norvežkem noter do laponske okrajine (Finmarken) nikdar ne zamerzne. Dež in megle po gostem nastopajo in razloček med poletno in zimsko temperaturo ni nikdar tako velik kakor po srednji in vzhodni strani velikanskega polotoka. Todi se huda zima in precej vroče poletje skoro neposredno verstite; najdaljše poletje je 4 mesece, po severnih straneh (Tromsøe) pa le 8 tednov. (Hud mraz pritiska zlasti od tečajnika dalje proti severju, koder se zimska noč raztegne od 24 ur do 2 mesecev (severni sij).

Kraljestvi Švedija in Norvegija ste zedinjeni pod enim vladarjem, ustavnim kraljem, kterege navadno stolišče je v Stokholmu. Drugače pa ima vsako kraljestvo zase posebno ustavo in posebne postave; norvežka ustava je med vsemi evropskimi ustavami najbolj svobodna; kraljeva oblast je prikračena po državnem zboru; norvežkemu pravijo Norvežci storthing. Upravno je Norvegija razdeljena v 5 okrajev (stifte imenovanih), Švedija pa v 4 pokrajine, te pa v 24 okrajev (läne imenovanih).

Mesta v Švediji: Stokholm (137000 lj.), glavno in stolno mesto v sprelepem kraji na otocih in polotokih ob iztoku melarskega jezera v baltiško morje, ima krasen kralj. grad (v starem mestu), državno denarnico, lepe cerkve (v cerkvi ritterholmski so grobovi kraljev iz rodovine Vaza in drugih imenitnih mož), znanstveno akademijo, velike muzeje; tudi je prvo kupčijsko in obertnijsko mesto v deželi (sukno, bombaževina, pertenina, svilenina, steklo, lončenina, železnina, mašine, sladkor i. d.). V lepi okolici je več kraljevih gradov za kratek čas in lepih pristav. Na malem otoku v melarskem jezeru je kralj. poletno stolišče. Westeras (5000 lj.) s prekrasno stolno cerkvijo. Oerebro (7000 lj.), glavno mesto pokrajine Nerike; tu sta bila Gustav Vaza in Bernadotte za kralja izvoljena. Upsala (12000 lj.) ima vseučilišče (ustanovlj. 1477) in najlepšo cerkev v deželi, v kateri počivajo Gustav Vaza, znani rastlinoznanec Linné in preslavni kemik Berzelij. Danemora z najbogatejšimi železniki na Švedskem. Fálun (6000 lj.) s slovečo jamo bakrene rude in živahno obertnijo. Sala (3500 lj.) z najstarejšim jamami na Švedskem, ki dajo mnogo srebra.

Gotenborg (55000 lj.), dobro uterjeno pristanišče z veliko obertnostjo in kupčijo (pivo, sladkor, papir, železo, les, — deske — i. t. d.). Helsingborg (4000 lj.), terdnjava z morskimi kopelmi in malo kupčijo. Landskrona (5000 lj.), terdnjava ob Sundu. Lund (11000 lj.) ima vseučilišče, največo cerkev švedsko in precej obertnosti. Malmö (26000 lj.), imenitno primorsko mesto, z obertnostjo in veliko kupčijo na Nemško. Ystad (6000 lj.), kupčijsko mesto na najbolj južnem obrežji. Karlskrona (19000 lj.), dobro uterjeno mesto z glavnim pristaniščem za vojno ladijevje, ima tudi zelo razširjeno kupčijo. Kalmarska zaveza, 1397. Jönköping (8000 lj.) ob južnem konci veterskega jezera, je eno najlepših mest švedskih. Norrköping (24000 lj.), primorsko mesto, ki ima za Stokholmom najbolj razvito obertnost (sukno, sladkor, blago iz železa, medi i. t. d.) pa veliko kupčijo. Otok Gotland (31 □miriam. in 54000 lj.) se peča s kmetijstvom; na njem je mesto Visby (6000 lj.), kterege kupčija je nekdanj slovela daleč po severnem svetu. Otok Oeland (12 □miriam. 32000 lj.).

V veči severni polovici so: Gefle (14000 lj.) na ustji Dal-elfe, ima platnarstvo ter kupčuje z lesom, železom in ribami. Luleå, Pietå, Ulmeå i. d., mala pristanišča ob botniškem zalivu, ki imajo po malo črez 1000 stanovalcev.

Mesta v Norvegiji: Kristijanija (65000 lj.), glavno mesto v prelepem kraju ob enako imenovani zanožini, je sedež podkralja ali pa namestnika in ima vseučilišče, precej razvito obertnost in veliko kupčijo (les, deske, steklo, železo in železnina, hrastovo lubje i. d.). Friedriechshald (8000 lj.) s kupčijo (les in železo). Drammen (14000 lj.), glavno teržišče za norveški les. Kongsberg, rudarsko mesto (5000 lj.), dobiva mnogo srebra in železa. Laurvik (5000 lj.) ob Skagerraku se peča z železno obertnostjo in veliko kupčijo (železo, les). — Christiansand (11000 lj.), dobro uterjeno pristanišče za vojno ladijevje, ima živahno kupčijo. Pri Arendalu (4000 lj.) so imenitne jame z železno rudco. — Bergen (30000 lj.), prvo teržišče v Norvegiji, ima imeniten narodni muzej, razvito obertnost (tobak, sladkor, ribja mast, papir i. d.) in znatno ribištvo (polenovke in slaniki). — Trondhjem (21000 lj.), nekdanj glavno in stolno mesto norveško, ima precej veliko obertnosti in zelo razširjeno kupčijo. Røeros (1000 lj.), imenitno rudarsko mesto (båker). Severni pokrajini (Nordland in Finnmarken) nimate velikih mest; najimenitnejše je Hamerfest, najdalje proti severju ležeče kupčijsko pristanišče, ki šteje nekaj črez 1200 ljudi. Wardöhuus je najbolj severna terdnjavica v Evropi in na celem svetu; Altengard ob Starem fjordu pa najbolj severno opazovališče prikazkov v ozračji.

V zahodni-Indiji imajo Švedi otok St. Barthelémy (21 □kilomet. in 2900 lj.).

Prirodnine. Podnebje kmetijstvu ni ugodno; tudi zemlja je zanje le malo pripravna, kajti voda (jezera, močarine in reke) pokriva v Švediji črez  $\frac{1}{8}$  vsega poveršja,  $\frac{1}{4}$  pa je snežnin in golih kamenitih tal;

še neugodnejše so razmere v visokogorati Norvegiji, kjer jezera, močarine, reke, snežnine in gola kamenita tla obsegajo nad 55 % vsega poveršja. Po tem se ni čuditi, da pride komaj 7 % vsega poveršja na njivje, okoli 3 % pa na travnati svet. Švedija je poljedelstvu dosta ugodnejša od Norvegije, vendar ne prideluje nobena dosta žita za se, ampak ga mora veliko kupovati na tujem. Raste pa pšenica še do 60° severne širjave, oves do 64°, reč (in konoplja) do 67°, ječmen pa do 70°. Še za stopinjo dalje proti severju sega krompir, ktereга povsodi precej močno sadé. Tudi hmelja, konoplje in prediva premalo pridelujejo, veliko pa imajo jedljivih jagod in lešnikov in pa plučnjaka ali izlandskega lišaja, celó obilo za kupčijo v tuje kraje. Največ dobička jim pa dajó gozdovi, ki pokrivajo skoro 60 % vsega poveršja; Skandinavija je prva kupčijska dežela za les. — Živinoreja je dosedaj le malo napredovala, vendar je za deželo dosta važnejša nego poljedelstvo. Po severnih straneh redijo močno severne jelene, drugodi pa posebno govejo živino, potem pa ovce (in škodljive koze); prašičev le na Švedskem mnogo redé, po Norvegiji primeroma za pol manj. Preveliko dobička pa daje ribištvo; lové pa najbolj slanike, polenovke, morske rake, losose, makrele ali lokarde i. d. Obilo rib porabijo za lastno hrano, vendar jih ostaja neizmerno število za kupčijo v tuje kraje. Mnogo postrelé tudi divjih zveri zaradi drage kožuhovine in veliko ptic (gag, labudov i. d.). — S kopaninami je Skandinavija bogato obdarjena; Švedija sama ima čez 580 raznih rudnikov. Najmenitnejša kopanina je železo (najbolje na svetu). Neizmerno bogati so rudniki v Danemori (pri Upsali), ki dajó na leto okoli 450 mil. kgr. (9 mil. c.) železa. Norvegija ga posebno veliko dobiva pri Laurviku, Kristijaniji in Arendalu. Železna ruda derži daleč proti severju, vendar je ondi še nikjer ne izkopujejo. Druga imenitna kovina je baker, ki ga dobivajo pri Falunu, hribu Atoidi na Švedskem, pri Röerosu in Trondhjemu na Norvežkem; skup okoli 3 mil. kgr. (60000 c.). Tudi srebra vsako leto veliko dobé (27000 funtov pri Sali in Kongsbergu). Primeroma malo imajo premoga (75 mil. kgr. = 1½ milij. c. pri Helsingforu), dalje nekaj cinka, svinca, nikeljna, žvepla, vitriola i. t. d. Soli pa v Švediji nimajo prav nič, na Norvežkem pa je ena solina pri Vallö-u.

Obertnost je v obče le malo razvita, in še manj razširjena; nahaja se namreč le po južni Švediji; drugodi in po vsej Norvegiji izdelava precej blaga le domače rokodelstvo. Kmetovalec si v dolgi zimi naredi svoje hišno in poljsko orodje, svoje debelo platno in sukno in pa razno pletenino. Naj bolj razvita je kovinska obertnost, zlasti izdelovanje razne železnine [Arendal, Stokholm, Kristijanija, Kongsberg, Motala (mašine)]; daleč po svetu slovijo zlasti švedske verige in mački za ladije. Zeló razširjeno je podelovanje lesa. Posebno velike ledijedelnice so v Stokholmu, Gotenborgu, Bergenu in Kristijaniji, v kterih iztešejo mnogo velikih ladij za tuje dežele. Premnogo je žag po deželi; v zadnjem desetletji so se ustanovile tudi razne fabrike in velike rokodelnice, semtertje skoro sredi gozdov, ki napravijo mnogo lesenega blaga za kup-

čijo na tuje. Druge obertnije so skoro le na Švedskem zlasti v Stokholmu, le tobakarnic, usnjarnic, suknarnic in lončarnic pa pivovaren je več po deželi.

Zedinjeni kraljestvi se štejejo med najimenoitnejše kupčijske države v Evropi. Njih velikanska kupčija je po večem pomorska. Pospešuje jo posebno razvito mornarstvo (Norveško ima okoli 1800 ladij jadernic in 130 parobrodov, Švedsko pa 3200 ladij jadernic pa 360 parobrodov), ugodna zemljepisna lega, razvito obrežje, dobre ceste in železnice zlasti po južni Švediji (Švedija jih ima sedaj 200 miriametrov, Norvegija pa 45 miriam.), prekopi, razni kupčijski zavodi i. t. d. Izvažajo se železo in železnina, ladije, les in lesenina (potem pepeljika, smola i. d.), baker, marmor in drugi kamen zlasti v Holandijo), usnje in kožuhovina, led (iz Norveškega) inmno go rib. Vvažajo pa žito in moko, konoplje in predivo (zlasti iz Ruskega), vino, olje, južno in drugo sadje, prekomorsko blago, sol (zlasti iz Španije, Portugala in Francije) in raznoverstne obertnjiške izdelke.

Šolstvo je po celej deželi jako dobro preskerbljeno. Vlada skerbi za to, da se vsak kmet nauči pisati in brati; zato je napravila obilo ljudskih šol. Ker so pa posamezne kmetije daleč vsaksebi raztresene in bi skupna šola bila vsem preveč od rok, ustanovila je mnogo posebnih učiteljev, ki potujejo od pohišstva do pohišstva. Dobro uravnane in močno obiskovane so tudi njih srednje šole, s kterimi so po večem združeni nekteri realni razredi, tako da bi je lahko primerjali našim realnim gimnazijam. Hvale vredna so tudi vseučilišča v Upsali, Lundu in Kristijaniji. Razen teh učilišč je še mnogo posebnih, n. pr. kmetijskih, gozdnarskih, obertnjiških, rudarskih, mornarskih, kupčijskih i. d. šol.

### XIII. Carstvo rusko.

53332 □ miriametrov (96856 □ milj); 7920000 ljudi (in sicer pravo Rusko 48620 □ miriametrov in 71151000 ljudi, Finlandija 3492 □ miriam. in 1900000 lj., Poljsko 1220 □ miriamet. in 6200000 ljudi); po veri je 63 milijonov pravoslavnih kristjanov, 6920000 katoličanov (zlasti na Poljskem in v nekdanjih poljskih pokrajinah), 4130000 protestantov (zlasti v Finlandiji in tako zvanih baltiških pokrajinah), 2320000 Židov ( $\frac{1}{3}$  na malem Poljskem), 2090000 mahomedancev in okoli 2000000 makikovalcev. Po rodu so Rusi razen 5 milijonov Poljakov, 3 milj. Čuhoncev in Latišev, 2600000 Litovcev, 600000 semtertje raztresenih Nemcev (v tako zvanih baltiških pokrajinah jih je le 136000), potem Tatarov, Kirgizov, in Baškircev, Kalmikov (vseh  $2\frac{1}{2}$  milj.), in še nekaj družih narođičev. Meje evropske Rusije in gostost ljudstva?

Skoro vsa evropska Rusija je enakomerna nižava, ki je razprosterta od Urala ob evropsko-azijski meji do Avstrije in Prusije pa do baltiškega morja, in od severnega ledenega morja do Kavkaza in hvalinskega in črnega-morja. Dolga je črez 300 miriametrov, široka pa 230 in poprek komaj 130 do 160 metrov nad morjem vzpeta. Najviša je po

severozahodni strani, najnižja pa po jugovzhodni ob hvalinskem morji, katerega gladina stoji celó 25 metrov (78') pod gladino bližnjega črnega-morja. Tu ob najzanimivišem zemeljskem vsedu neposredno prestopa prek reke Urala v azijsko nižavo; enako kakor na zahodni strani prek Visle in Odre v severno nemško ravnino. Le ob njenem robu stojé viša pogorja. Na vzhodu meji Ural kot 185 miriametrov dolgo poldnevniško gorovje Azijo in Evropo. Puščoben in razdert je severni ali pusti Ural; srednji ali rudnati med virjem pečorskim in prelazom jekatarinburžkem ima kaj položna pobočja; južni—gozd nati pa je razrasen v več dolgih vej, ki so med seboj sklenene v nizke planote gorske (gl. str. 104). Ob črnem-morji stojé na polotoku Krimu tavríske gore, Iaila imenovane, ki proti jugu kaj stermo v morje propadajo. Čatirdag ali Šator (1540 met.) je najviši njih veršac. Na jugozahodu so razni skrajni odrasleki karpatski raztegneni v rusko planjavo; višine ob Dnestru se navadno imenujejo Medoborske gore. Velika ruska planjava je kaj enakomerna; le v dveh v raztegnen lok zavitih progah je nekoliko napeta. Ta dva herbta zemeljska sta uralsko-baltiški in uralsko-karpatski. Uralsko-baltiški herbet se začenja pri viru pečorskem ter z imenom severo-ruski herbet ali Uvali derži v zahodno-jugozahodno mer in z neznatnimi višinami dela razvodje med hvalinskim in severnim ledenim morjem. Skoro povsodi zarasen z neizmernimi gozdovi derži dalje proti zahodu, zmerom bolj se bližaje baltiškemu morju. V Valdajskih višinah, katerih zahodni rob se Volhonski gozd imenuje, je najviše nad morjem vzpet (350 met.). Todi vendar nikjer ne dela glavnega razvodja; kajti reke ruske, ki tekó v baltiško morje, izvirajo po večem ob njegovem južnem nazdolji ter ga brez posebne ovire presekujejo. Uralsko-karpatski herbet se začenja v južnem Uralu ter derži kot široko razraseno nizko poberdje prek dolenje Volge do Dona; temu oddelku pravijo Obščij sirt; črez in črez je z gozdovi kaj dobro močen. Če dalje proti zahodu, tem širši je ta herbet, in je pokrit in razrasen v neznatne planote n. pr. donsko, ukrajinsko, podoljsko, in volinjsko (416 metrov) planoto. Glavnega razvodja ta herbet nikjer ne dela, kajti vse veče reke ruske, ki proti jugu tekó, ga prerezujejo; v dotičnem vodotoči se po večem nahaja skalovje in neznatno pragozje, ki voznji po njih nekoliko škoduje. Tako je velikanska ruska nižava razdeljena v več med seboj kaj različnih predelov. Severni predel ima v baltiškem pomorju premnogo jezer in po večem rodovitno zemljo, katero v več krajih še voda močviri; lan in les se po njem posebno dobro ponašata. Severno ledeno pomorje je na južnih straneh in ob rekah zaraseno z neprehodnimi gozdovi; dalje proti severju se ti izgubé, mahovi pokrivajo gole planjave, ki so rade močvirnate in po leti po polnem nepristopne; to so ruske tundrae. Z ribištvom in lovom se pečajo ondešnji kaj redki prebivalci. Veliki osrednji predel ima najrodovitnejšo „černo zemljo“; tu je velika in dobro obdelana ruska žitnica. Južni predel je raznih straneh kaj različen. Semtertje, zeló peččen, je travnati pustinja podoben, po kterež živé pastirski narodiči; drugodi pa je rodovi-



ten, redi mnogo živine in daje obilo žita za kupčijo v teržišča ob črnem in azovskem morji.

Razna morja oblivajo na 3 straneh rusko carstvo. Ob severni strani je severno ledeno morje, ki se v mnogih večjih (belo-morje) in manjših zalivih zajeda v rusko zemljo; njegovo obrežje, okoli 260 miriametrov dolgo, je po večem nizko in ravno. Na zahodni strani je dosta bolj imenitno baltiško morje, ki z botniškim, finskim (čuhonskim) in rižkim zalivom moči 250 miriam. dolgo rusko obrežje; to je ob severni polovici sterne in skalnato, ob južni pa nizko in peščeno. Na jugu dela černo-morje 240 miriam. dolgo obrežje, ki je ob južnem Krimu in Kavkaziji visoko in skalovito, drugodi pa nizko in peščeno; tako je tudi 130 miriam. dolgo obrežje azovskega morja. Na jugovzhodu je hvalinsko morje, največe slano jezero na zemlji (4633 □ miriam.), kterega obod meri 640 miriam. Večina njegova je v ruski oblasti, kajti le ob kratki južni stranici do njega sega perzijsko kraljestvo. Rusko obrežje ob tem morji je povsodi ravno in peščeno, le tam je sterne in skalovito, kjer je Kavkaz do morja raztegnen.

Rek, zlasti plovnih veletokov ima Rusija toliko, da se nobena evropska dežela ž njo ne more meriti. Ker je prekopi med seboj sklepajo, godijo posebno kupčiji, ki prelahko prevažajo blago iz severnega ledenega morja v černo-morje in iz hvalinskega jezera v baltiško morje. Najimenitnejše reke so: Pečora, Mezenj, severna Dvina in Onega (gl. str. 106); Tornea (reka mejnica), Neva, Narva, zahodna Dvina, Njemen in Visla (gl. str. 106), Dnester, Bug, Dneper (Borýsthenes) in Don (gl. st. 110 št. 2 — 5), Volga in Ural (gl. str. 110 — 111). Premnogo ima tudi jezer; razen hvalinskega morja so največa sladkovodna jezera: Ladožko, onežko, pejpuško ali čudsko, ilmensko, belo, kubinsko, sajmsko, enarsko jezero. Posebno veliko jih je krog finskega zaliva, zlasti pa v Finlandiji ali Čuhoniji. Na jugovzhodni strani se v globokem vsedu zemeljskem nahaja več pustinskih slanih jezer, med kterimi precej veliko eljtonsko jezero daje obilo kuhinjske soli.

Ker je veliko carstvo razprostrto daleč od juga proti severju, ima po raznih straneh kaj različno podnebje. V obče je po polnem celinsko; zima je dolga in posebno huda, nekaj tudi zato, ker merzli vetrovi neovirani pihajo od severnega ledenega morja prek globoke ruske planjave; nasproti pa je poletje dosta bolj vroče nego po tistej zemljepisni širjavi v zahodni Evropi. Navadno se pa Rusko od juga proti severju deli v 4 podnebne predele. 1. Gorski predel obsega vse pokrajine od južne meje do 50° severne širjave (ali do sredi herbta uralsko-baltiškega) ter ima dolgo pa vroče poletje in kratko, vendar precej terdo zimo. Po rodovitnih straneh pridelujejo posebno veliko pšenice in drugega žita, po najugodniših pa raste tudi vinska terta, celó oljka i. t. d. 2. Srednji ali zmerno topli predel obsega svet med uralsko-karpatiskim in baltiškim herbtom (50 — 57° sev. širj.) s premastnim poljem. Zima je huda in celó do 7 mesecev dolga, nasproti pa je tudi do 5 mesecev

dolgo pòletje kaj vroče in zori razna žita in druge pridelke v veliki obilnosti. 3. Hladni predel je onkraj uralo-baltiškega herbta razprostert med 57 in 67° sev. širj. in ima še daljšo in hu,šo zimo, tako da so reke zamerznene od srede oktobra do maja; pomlad je jako krátka, kratko tudi poletje, vendar še dokaj vroče; s poljedelstvom se pečajo še do 60° sev. širj., z živinorejo pa do 65°. Neizmerni gozdovi pokrivajo velik del tega pasa. 4. Severni ali merzli predel dalje proti severju do ledenega morja je domovina Laponcev in Samojedov, ki se z lovom in ribištvom pečajo. Neprecenljive vrednosti jim je severni jelen.

Rusija je neomejeno samovladarstvo, ki se podeduje v možkem in ženskem kolenu carske rodovine holsteinsko-gotorpske. Upravno je evropska Rusija razdeljena v 68 gubernij (pravo Rusko jih šteje 50, Poljsko 10, Finlandija pa 8). Gubernije so razdeljene v ujezde (ali okraje). Kavkazija, ki upravno spada k evropski Rusiji, in Sibirija in druge dežele ruske v Aziji so razdeljene v gubernije in pokrajine (Kavkazija šteje 6 gubernij in 6 pokrajin, Sibirija in druga Azija ruska pa 4 gubernije in 11 pokrajin), ki so na dalje razdeljene v okroge.

Mesta v baltiških pokrajinah (4 guber.): Petrograd (670000 lj.), najnovjše stolno mesto v Evropi (Peter veliki je je jel zidati <sup>15</sup>/<sub>5</sub> 1703), ima jako pravilno izpeljane ulice, velike terge in toliko palač in velikanskih poslopij, kakor nobeno drugo mesto. Med temi se posebno odlikujejo: Mornarsko poslopje (ob Nevi, je 500 stopinj dolgo), „zimnij dvorec“, carski grad za zimski čas (velikanski četverogelnik, ktereга vsaka stran meri 230 metrov), „eremitage“ z imenitno zbirko slik in prebogato knjižnico, marmorova palača, cerkev sv. Izaka (najlepša na Ruském in ena najkrasnejših v Evropi), samostan Aleksandra nevskega (podoben malemu mestu, stanovališče ruskega metropolita), stolna cerkev kazanske matere božje (pred katero v polokrogu stoji 132 veličastnih stolpov). Ima tudi mnogo znanstvenih in naučnih zavodov: vseučilišče, znanstveno akademijo, pravoslovno učilišče, tehniko, kupčijsko šolo, mnogo gimnazij in več posebnih učilišč, velike muzeje in druge zbirke, n. pr. carsko knjižnico (ki šteje okoli milijon zvezkov in 30000 rokopisov) i. d. Poleg Moskve ima Petrograd najbolj razvito veliko in malo obrtnost v celém carstvu (usnje, zlasti juft in safijan ali turško usnje, sladkor, steklo, porcelan, raznoverstne tkanine in pletenine, preproge, papir, tobak, smodnik, kemijsko blago, razno kovinsko blago, ladije i. t. d.); med najizvrstnejše obrtnijske naprave se morajo šteti zlasti velike carske fabrike, ki izdelujejo preproge, razno posodo in lepotino iz porcelana, steklo (zlasti zercala in kristalasto steklo), železno litino, dragotino (brusijo tudi drage kamene) i. t. d. Ob ustji velike Neve, ki nosi parobrode, stoječemu mestu posebno cvete kupčija, ki gledé na vrednost izvažá skoro polovico vsega blaga, kar ga Rusko na tuje prodá. Ima pa zanjo tudi velikanske naprave: borso in razne zavarovalnice, posojilnice in druge denarstvene in kupčijske družbe, mnogo parobrodov, ki redoma vozijo v Veliko Britanijo (London, Hull in Liverpool), Francijo (Dunkerque), Holandijo in Belgijo (Antwerpen), Nemčijo (Štetin, Ljubek in Roztok), v Stokholm in Kodanj,

in tudi drugih ladij. Kupčija petrogradska obsega loj in mast, konopljo in predivo, žito in laneno seme, les, železo in železnino, baker, kože in kožuhovino, ščetine in usnje, pepeljiko, jadenino in vervi, kaviar ali ribje ikre in vizin ali ribji klej (iz mehurja belužjega), vosek, čaj, perje i. t. d. — V okolici je več carskih grajščin: Carskoje selo z 8 cerkvami in 2 krasnima gradoma; Pavlovsk v sprelepem kraju; Gačina, krasen grad z velikim vertom; Sterelna, Petrov dvor i. d. ob čuhonskem zalivu.

Kronštat (48000 lj.) na Kotlinu, skalnatem otoku v čuhonskem zalivu, je veliko in globoko pristanišče petrogradsko in najimenitnejša luka ruska za vojno ladijevje. To predobro uterjeno mesto ima krasne prekope, velike ladijedelnice, orožarnico i. t. d. Narva (8000 lj.), nekdanj imenitna terdnjava (bitka 1700), Reval (30000 lj.), močna terdnjava s pristaniščem ob čuhonskem zalivu, ima živahno kupčijo. Otok Dagen je poseljen od Estoncev in Švedov. Riga (110000 lj.) ima luko v uterjenem mestu Ustji Dvinskem in je poleg Petrograda najimenitnejše rusko terzišče ob baltiškem morji. Razen kupčije zlasti z deželnimi pridelki ima tudi veliko obertnost (sladkor, pavolnik, usnje, železnina i. t. d.) Derpet (24000 lj.) ima izverstno vseučilišče in slovečo zvezdarnico. Pernava (10000 lj.), imenitno terzišče ob rižkem zalivu. Mitava (25000 lj.), nekdanj glavno in stolno mesto vojvodov kurlandskih. Libava (10000 lj.), zelo imenitno terzišče ob baltiškem morji (žito, konoplja, predivo). Vindava (5000 lj.) cvetoče primorsko mesto.

V Finlandiji (8 guber.): Viborg (9000 lj.), nekdanj imenitna primorska terdnjava. Helsingfors (27000 lj.) ima vseučilišče in morske kopeli in pa glavno pristanišče čuhonsko; 1½ ure od njega je Sveaborg, preimenitna terdnjava na 7 otocih, severni Gibraltar. Abö (16000 lj.) ima veliko obertnost in pomorsko kupčijo. Tornea (760 lj.) je najsevernije rusko mesto ob švedski meji. Izmed alandskih ostrovov je 80 poseljenih; največi je Aland s terdnjavo Bomarsund (ki so jo razstrelili leta 1854).

V Veliki Rusiji (19 gubern.): Moskva (400000 lj.), drugo glavno in nekdanje stolno mesto deržave v lepi prerodovitni planjavi ob reki Moskvi, 170 metrov nad morjem. To „sveto“ mesto, „matuška ruska“, ima nad 400 raznih svetišč s krasnimi stolpovi in pozlačenimi kuplami ter je še sedaj središče ruskega naroda; kajti tu stanujejo najstareše in najimenitnejše pa tudi najbogatejše rodovine ruske; tu je tudi središče ruske obertnosti in kupčije. Mesto je razširjeno čez veliko planjavo, ker obdelano polje in lepi vertovi in pa krasna sprehajališča ločijo razne njegove dele. Po celem svetu slovi moskovski Kremlj z 32 cerkvami, mnogimi palačami i. t. d. Med poslopji se posebno odlikujejo: Granovitaja palata, t. j. izbrušena ali gerbata palača z imenitno jedilnico za gostije pri kronanji ruskih carov, Aleksandrova palača, orožna palača s predragimi zakladi ruskega carstva, orožarnica z orožjem za 100000 mož, eno največjih poslopij v Moskvi, samostan čudežev (nekdanj Lavrin samostan imenovan), eden najbogatejših samostanov na Ruskem,

stolna cerkev sv. Mihela, počivališče mnogih ruskih carov (razen te je še 5 drugih stolnih cerkev), Veliki sv. Ivan, 8oglat in 87 metrov visok stolp; ki ima v raznih nadstropjih 32 zvonov, katerih največi tehta 65000 kgr. (1300 c.); blizu tega je največi zvon na svētu, ki tehta 215000 kgr. (4300 c.) i. t. d. Moskva ima najimenitnejše vseučilišče rusko, več znanstvenih društev, mnogo gimnazij in drugih učilišč. Obertnost jej posebno cvete. V premnogih po najnovejšem načinu napravljenih fabrikah in rokodelnicah izdelujejo sukno in drugo volnenino, pavolnik, pertenino in svilenino, usnje in usnjino, železnino, dragotino, zlatino in srebernino in drugo kovinsko blago i. t. d. Dalje je glayno teržišče za notranjo rusko kupčijo in glavno skladišče blaga za azijsko tergovino. Mongolci so se je bili polastili in jo razdjali l. 1280. Napoleon I. in velikanski požar od 12. do 21. sept. l. 1812. — Tver (34000 lj.), imenitno teržišče ob gorenji Volgi. Pskov (21000 lj.) nad izlivom Velike v čudsko jezero ima razvito veliko obertnost in živahno kupčijo. Veliki Novgorod (20000 lj.) na severnem oglu ilmenskega jezera blizu kraja, kjer Volhov iz njega teče, je uže blezo stal v 5. stoletji in je kakor Kijev zibelka velikega carstva ruskega (Rurik 862); v 12. stoletji je bil mogočna republika, ki je gospodovala do Oba in do severnega ledenega morja. Nekdaj je kot glavno rusko teržišče štel nad 400000 ljudi. Arhangelsk (20000 lj.) se močno peča z ribištvom (slaniki, polenovke, kiti, tulenji) in tesanjem ladij ter ima veliko pomorsko kupčijo (les, žito, konoplja); nekdanj je bil edino rusko pristanišče in je še sedaj najimenitnejše ob ledenem morji; najkrajši dan: 3 ure in 12 minut. Kola (1200 lj.) je najsevernejše mesto rusko. Onega (2200 lj.) in Mezenj (1800 lj.) kupčujeta z lesom. Nova Zemlja (846 □miriamet.) je puščoben dvootok, ki redi mnogo severnih jelenov, belih medvedov in lisic; le po leti ga obiskujejo ribiči in lovci. Enaki so tudi drugi ondešnji otoci, n. pr. Vajgač in Kalgujev. Še bolj divji pa so Špicbergi, ki med evropskimi otoki najdalje proti severju leže. Poletni dan terpi tu že 4 do 5 mesecev. — Ustjug Veliki (9000 lj.) pod sotočjem Suhone in Juga, bogato kupčijsko in precej obertnijsko mesto. Vologda (23000 lj.) iz 12. stoletja kaj obertno mesto in imenitno teržišče in skladišče za kupčijo po severnih straneh noter do Kitajskega. Ribinsk (16000 lj.), eno najimenitnejših kupčijskih skladišč na Volgi (zlasti za žito). Jaroslavl (43000 lj.) in Kestroma (26000 lj.) zeló obertni mesti na Volgi (pavolnik, pertenina). Na jugu od zadnjega stoji Šuja (15000 lj.) in vas Ivanovo ruski Manchester. Vladimir (17000 lj.), ima veliko fabrik. Nižnji Novgorod (46000 lj.), preimenitno teržišče ob sotočji Oke in Volge in na veliki cesti v Sibirijo in Kitajsko. Veliki sejem o sv. Petru in Pavlu (m. julija in avgusta) je velikansko zbirališče tergovcev iz dveh zemljin; nad 300000 ljudi, prodajalcev in kupcev od raznih straní (med njimi so Perzijani, Armenci, Buharci, Kirgizi, Kitajci, Hindustanci, Samojevi i. t. d.) se tu shaja z raznim blagom, kterega nektero leto spečajo za 150 milij. sreber. rubljev (sr. rubelj = 1 gld. 62 kr.). Najbogatejše so opravljene prodajalnice s kožuhovino, šali, biseri in drugo dragotino.

Najimenoitnejše blago na tem sejmu je: pavolnik, čaj (večkrat ga prodajo za 12 milij. gld.), razna volnenina, železnina, svilenina, kožuhovina, sadje, kemijsko blago in barvila, vervi, loj in baker. Rjazanj (25000 lj.), zeló obertno mesto na Oki, se peča tudi z bučelarstvom in kmetijstvom. Kaluga (40000 lj.) ima jako razvito veliko obertnost pa hvalevredno vertnarstvo (jabelka, špargelj i. d.). Tula (68000 lj.) na Upi, tekoči v Oko, se bi primerno imenovala ruski Lüttich; šteje se med najbolj obertnijska mesta v Evropi in ima največe orožarnice na našej zemljini (10000 delalcev kuje orožje); daleč po svetu slovi njena lita železnina, samovari za čaj, kertače in drugo blago iz svinjskih ščetin, usnje, precejšen loj i. t. d. Smolensk (26000 lj.), krasna terdnjava na Dnepru, ima veliko žitno kupčijo. Bitka 1812. Orel (48000 lj.) na Oki ima razvito kmetijstvo in veliko obertnost (usnje, platno, loj) in kupčijo. Jelec (34000 lj.) prideluje izvrstno pšenico, iz ktere meljejo belo moko, ki slóvi po celem Ruskem. Kursk (41000 lj.) ima razvito kmetijstvo (vertnarstvo) in veliko obertnost. Voronež (46000 lj.) sredi velikih hrastovin, ima precej obertnosti in pa veliko kupčijo z žitom in kožuhovino. Po južnih straneh te gubernije so največe konjarnice ruske, ena sama obsega celó 20 □miriam.

V vzhodni Rusiji ali v carstvu kazanskem in astrahan-skem (10 guber.): Perm (26000 lj.), po večem iz lesa narejeno mesto ob Kami ima bogate bakrene rudnike. Jekaterinburg (28000 lj.) na planoti s hribi okleneni, ktorej uže pomanjkuje lesa, je središče uralskega rudarstva. Verh Isetski z največimi železniki v Uralu. Verhoturje (4000 lj.) imenitno rudarsko mesto (zlato, platina). Nižnji Tagilsk (na Tagilu) ima najbogatejše rudnike na zemlji (lastnina graf. Demidovih — železo, baker, zlato in platina). Bogoslavsk daje iz Turgunovih rudnikov najboljši baker v Uralu. Solikamsk (4000 lj.) ima soline, ki dajo 250 mil. kgr. (5 mil. c.) soli na leto. Vjatka (24000 lj.), precej obertno in kupčijsko mesto na Vjatkí. Kazan (92000 lj., na Kazanki), nekdanje stolišče tatarskega carstva kazanskega, ima vseučilišče, veliko obertnost (usnje, sukno, milo, sveče, pavolnik i. t. d.) in kupčijo zlasti s severno in srednjo Azijo. Orenburg (36000 lj.), terdnjava na Uralu, ima veliko kupčijo z Azijo, zlasti z Buharo in Kokandom; v tej guberniji dobivajo mnogo kamenene soli in bakra. Zlatoust (12000 lj.) ima precej obertnije pa zlata bogate rudnike. Samara (38000 lj.), najimenoitnejše žitno terzišče na Volgi. Volsk (30000), prijetno kupčijsko mesto na Volgi. Sarátov (110000 lj., na Volgi) v dobro obdelani pokrajini polni vertov, ima veliko obertnost, vožnjo po Volgi in razširjeno kupčijo. Astrahan (56000 lj.) na nekem dolgem otoku volžkega ustja, ima zeló mešano, po večem azijsko prebivalstvo. Pred mestom živé uže Kalmiki in Kirgizi v svojih kibitkah; v mestu so poleg kerščanskih cerkev židovska molišča, mohamedanske džamije ali mošeje in budovski tempeljni. Obertnost je zeló razvita (svilenina, usnje in usnjina, milo, loj i. t. d.). Še bolj pa se peča s kupčijo, zlasti pa z ribištvom (beluge, jesetri, tulenji i. d.), ki razen Newfoundlanda ni nikjer tako obilno in koristno kakor tu (kaviar, ribji klej i. t. d.).

Mesta v Kavkaziji (3492 □miriam. in 4850000 lj.). Rusi so se je lastili od l. 1774 (po miru sklen. v Kučuk-Kajnardži) in jo v raznih vojskah od 1800 do 1859 (Šamil) po polnem si prisvojili. To veliko deželo med črnim in hvalinskim morjem pokriva po sredi nepristopno kavkaško gorovje (Elbrus 6020 met., Kazbek 5380 m.), ki je sestavljeno iz več vzporednih pogorij. Razen Rusov uže od nekdanj (Mitrdat) po teh pokrajinah prebiva mnogo raznih narodičev, n. pr. Abhazi, Čerkesi, Kistjeci, Čečenci, Oseti in razni lezginški narodi; vsi ti so na severnem pobočji. Na južnem so pa Gruzinci, Mingrelci i. d. To po nižinah in pobočjih prerodovitno in lepo deželo Rusi upravno štejejo k evropskim posestvom. — Jekaterinodar (11000 lj.) na Kubanu, sedež hetmana černomorskih kozakov. Stavropolj (22000 lj.). Mozdok (11000 lj.) in Kizljar (11000 lj.), terdnjavi na Tereku, ki se pečate s svilo- in vinorejo pa kupčijo. Derbend (18000 lj.) v bogati rodovitni okolici ob hvalinskem morji. Šemaha (26000 lj.) obertno mesto v nevarnem kraji na južnem pobočji Kavkaza, ki je hudi potresi po gostem pretresajo. Baku (14000 lj.), terdnjava in pristanišče ob hvalinskem morji z veliko kupčijo. V okolici imenitna sviloreja in vertnarstvo (žafra). Tu je tudi mnogo studencev zemeljske nafte in gorljivega plina (atešja, svetišče ognječestiteljev v vasi Balahanu). Erivan (15000 lj.), glavno mesto v armenskih gorah, blizu stoji stari in bogati samostan Ečmiazin, sedež (od l. 1441) prvega armenskega patriarha. Tiflis (71000 lj.), kaj obertno mesto na Kuru (Cyrus); do l. 1800 stolišče gruzinskih kraljev.

V južni ali Novi Rusiji (5 guber.): Novočerkask (29000 lj.), 2 uri daleč nad ustjem donskim, sedež hetmana donskih kozakov. Taganrog (28000 lj.), pristanišče ob azovskem morji, ima veliko kupčijo (kože, volna, loj, žito). Azov (15000 lj.), zapuščeno mesto ob donskem ustji. Jekaterinoslav (25000 lj.), novo in kaj cvetoče mesto na Dnepru, po katerem kupčuje zlasti v Odeso. Herzon (54000 lj.), vojno pristanišče ob ustji dneperskem, z veliko obertnostjo in kupčijo. Sebastopolj (14000 lj.), nekdanj dobro uterjeno vojno pristanišče na Krimu (Chersonesus taurica), ima velike vojaške založnice, orožarnice in vojašnice. Simferopolj (21000 lj.) glavno mesto na polotoku in imenitno tržišče. Teodosija (od Genovezov Kafa imenovana) je bila nekdanj primenitno tržišče; sedaj šteje 9000 lj. Kerč-Jenikale (23000 lj.), primska terdnjava ob enako imenovanem prlivu; mesto je bilo 1855 po polnem razrušeno. Nikolajev (76000 lj.), dobro uterjeno in lepo zidano mesto ob ustji Buga, ima glavno luko za vojne ladije v černemorji. Jelisavetgrad ima 34000 ljudi. Odesa (130000 lj.), eno najlepših ruskih mest, od cesarice Katarine velike (l. 1792) ustanovljeno, ima vseučilišče, svobodno pristanišče, precej ravzito obertnost in veliko kupčijo (žito, laneno seme, loj, usnje in kože; predivo, konoplja, volna, železo, baker, vosek, kaviar i. t. d.). Akerman (31000 lj.), pristanišče in terdnjava na ustji dnesterskem. Bender (26000 lj.) terdnjava

na Dnestru. Kišenev (114000 lj.) ima imenitno živinorejo in vinstvo, razvito veliko obertnost in razširjeno kupčijo.

V zahodni ali Beli in Mali Rusiji (8 guber.): Kijev (76000 lj.) na Dnestru, čez kterega derži eden največih mostov na verige. Krasno mesto, zidano na več holmcih, je mati ruskih mest, kajti cvetelo je uže za predavnih časov tako, da so l. 882 novgorodski veliki knezi vanje prestavili svoj prestol; poslej je bilo glavno mesto Velike Rusije. Tu se je začelo kerščanstvo na Ruskem (Vladimir), od tod se je hitro razširjalo po veliki kneževini kijevski. Med mnogimi cerkvami in samostani slovi po celem ruskem svetu samostan peščerski, napravljen po izgledu samostana na hribu atoškem (Nestor, slavni letopisec ruski), najimenitnejše rusko svetišče, katero vsako leto obiskuje neštevilna množica božjepotnikov. Tu je najstarše rusko vseučilišče, imenitna politehnika in mnogo drugih naučnih zavodov. Tudi obertnost in kupčija zelo cvetete. Berdičev (59000 lj.) ima skoro same židovske prebivalce. Poltava (36000 lj.) na Vorskli ima precej živahno kupčijo; bitka l. 1709. Harkov (64000 lj.), eno naj lepših mest ruskih, ima vseučilišče, mnogo raznovrstnih fabrik (največe solovarnje na Ruskem) in razširjeno kupčijo (velik sejem). Mohilev (44000 lj.) na Dnestru s po večem židovskimi prebivalci. Kamenev podolski (24000 lj.), nekdanj zelo imenitna terdnjava blizu Dnestra, se peča z obertnostjo in trgovstvom. Žitomir (40000 lj.) nareja usnje in sukno in kupčuje s dež. pridelki. Minsk (39000 lj.), precej obertno in kličijsko mesto. Pri Borisovu in Studjanski so Francozje, iz Moskve se vernivši, prekoračili Berezino (26. — 29. novembr. 1812). Mogilev (44000 lj.) na Dnepru se močno peča z vrtinarstvom, ima mnogo fabrik pa živahno kupčijo (železo, usnje, dež. pridelki). Vitebsk (30000 lj.), dobro uterjeno mesto na zahodni Dvini, se peča z obertnostjo in trgovstvom (predivo). Kovno na Njemenu (36000 lj.) z napolžidovskimi prebivalci se peča s kupčijo. Vilno (87000 lj.), nekdanje glavno in stolno mesto litevsko; kupčija njegova je po večem v rokah mnogobrojnih Židov. Grodno (27000 lj.,  $\frac{3}{4}$  Židov) na Njemenu, se peča s kupčijo.

Na Poljskem: Varšava (285000 lj., nad  $\frac{1}{4}$  Židov), močna terdnjava na Visli in eno najlepših mest v Evropi, ima velika in lepa predmestja, med njimi močno uterjeno Prago na desnem bregu Visle, prek ktere derži 513 metrov dolg most (Suvarov 1794). Med mnogimi krasnimi poslopji se najbolj odlikuje grad Zamek na višini nad Vislo, grad Lazienki z vertovi, saska palača z občinstvu odpertimi vertovi i. t. d. Ima vseučilišče, zvezdarno, več drugih naučnih naprav in mnogo imenitnih zbirk (knjižnic). Tudi obertnost jej močno cvete; med raznimi fabrikami se posebno odlikujete deržavni, v kterih narejajo mašine in drugo kovinsko blago. Kupčija je velika in zelo razširjena (sejmi; volna). Kališ (14000 lj.), kaj lepo mesto na Prozni, se peča s sukmarstvom. Lodz (36000 lj.) s platnarstvom. Čestohova (16000 lj.) z imenitno božjo potjo. Radom (12000 lj.) ima živahno kupčijo, v obližji pa mnogo rudnikov. Sandomer (6000 lj.) na Visli, ima krasno stolno cerkev,

precej obertnosti in kupčijo z lesom in žitom. Lublin (24000 lj.,  $\frac{1}{2}$  Židov) v prav rodovitni okrajini med jezeri in močvirji, je drugo poljsko teržišče (sukno, žito, razno rusko blago in ogerska vina). Zamoš (8000 lj.) na veliki cesti iz Varšave v Levov, je ena najmočnejših terdnjav na Poljskem. Plock (25000 lj.) na Visli, nekdanj stolišče masovskih vojvodov, ima veliko kupčijo z žitom. Modlin, močna terdnjava na sotočji Buga in Visle. Avgustov (18000 lj.) ima imenitne živinske sejme.

Ruska posestva v Aziji razen spred omenjene Kavkazije (4393 □ m. in 4850000 lj.) so razširjena po celi severni tretjini zemljine ter segajo zlasti na zahodni strani daleč proti jugu. Imenujejo se Sibirija s Poamurjem in Turkestanom; skup merijo okoli 149560 □ miriametrov ter imajo 6300000 ljudi.

Prirodnine. Večina ruskega ljudstva se peča s kmetijstvom in živinorejo. Skoro  $19\frac{1}{2}\%$  vsega poveršja (t. j. črez 10400 □ miriam.) je obdelovanega polja; to se pa nekoliko še pomnoži, če mu pridenemo vertove in vinograde, ki obsegajo dobro  $1\frac{1}{2}\%$  (ali nad 800 □ miriam.).  $35\frac{1}{3}\%$  pokrivajo raznoverstni gozdovi, nekaj črez  $12\%$  pa je travnatega sveta. Močvirnati svet, ceste, reke in jezera in pa po polnem nerodoviten svet (n. pr. po severnih straneh) še zavzemajo tedaj dobrih  $31\%$  vsega poveršja ruskega carstva v Evropi. Poljedelstvo je zadnjih 15 let jako napredovalo, zlasti pa od l. 1860, ko je sedanji car postavno odpravil robstvo po celem ruskem carstvu (na Poljskem je bilo uže odpravljeno l. 1809, v Estlandiji, Livoniji in Kurlandiji pa 1817—1820); hvalevredno in umno se ž njim pečajo le po mnogih velikih posestvih, katerih plemeniti lastniki dosta storé za njegov napredek na manjših bližnjih kmetijah. Najbolj obdelane in najrodovitnejše so pokrajine osrednje Rusije in nekatere okrajine južne; najplodnejša je zlasti Besarabija in širok pas proti severovzhodu (Podolija, Kijev, Poltava, Harkov, Kursk, Voronež, Tambov, Penza, Simbirsk, Saratov in velik kos gubernije orelske, tulske, orenburške, hersonske, jekaterinoslavske, taverske, stavropolske in velike pokrajine volinjske). Todi plenja seme 4—14kratno. Sicer so jako plodne tudi druge osrednje gubernije, ki sedaj, nekoliko tudi zaradi gosto naseljenega ljudstva, ne pridelajo dosta žita za se, n. pr. moskovska (333 □ miriamet., na 1 □ miriametru ima črez 5700 ljudi), tulska (309 □ miriam. in 3900 lj. na □ miriamet.), petrogradska (442 □ mir. in 4100 lj. na □ miriam.). Nekatere so pa razprosterte pod tako neugodnim podnebjem, da še za redko naseljeno ljudstvo ne rodé dosta žita, n. pr. arhangelska (7426 □ miriam. in 36 ljudi na □ miriam.), olonska (1308 □ miriam. in 240 ljudi na □ miriam.) Pšenice pridelajo (zlasti po prej imenovanih južnih in srednjih gubernijah) črez 90 milijonov četvrti (à 2.09 hektolit. ali  $3\frac{3}{8}$  vagana dunajske mere), še več pa reži in ječmena, in samo tega sternenega žita na tuje prodajo več kakor za 70 milijonov rubljev (à 1 glđ. 62 nov.), leta 1869 celó za 86 milj. rublj. in l. 1871 so ga le črez evropske meje poslali 22 milj. če-



tvrti.) Preveliko ga tudi doma pokuhajo za žganje. Dokaj imajo tudi turšice, ajde in prosa, zlasti po južnih straneh. Za žitom najimenitniši pridelek je predivo in konoplja in pa laneno seme. Leta 1869 so prodali na tuje za 33 milij. rublj. prediva, za 10 mil. r. konoplje in 31 mil. r. lanenega semena. Največ izvrstne konoplje pridelajo po Ukrajini, Beli Rusiji, po Poočji in černigovski guberniji, najboljše predivo pa v jaroslavski, kostromski, vologodski, vjatski in olonski guberniji; preveliko lanenega semena za olje napravijo tudi južne pokrajine; rižko ali livonsko seme pa je v celej Evropi najboljše za setev; privražajo ga namreč iz Pskovskega, Vitebskega, Kovenskega, Vilenskega (to je najimenitnejše) in iz Kurlandije. Ti 3 pridelki obsegajo  $\frac{1}{6}$  vsega blaga, katero iz Rige in Petrograda na tuje izvozijo. Za tujo kupčijo pridelajo tudi premnogo hmelja, zlasti po Ukrajini, najboljši pa raste po guberniji vladomirski. Tobaka imajo dokaj po jugovzhodnih, južnih in jugozahodnih pokrajinah. Silno hitro se širi pridelovanje bele pese za sladkor, preimnitno je zlasti po Poljskem in Kijevskem; sedaj napravijo iz nje uže nad 125 mil. kgr. ( $2\frac{1}{2}$  mil. c.) sladkorja (l. 1860 komaj 15 mil. kgr. = 300000 c.) Po raznih južnih pokrajinah imajo obilo izvrstnega sadja; raste pa tudi vinska rozga (do  $48^{\circ}$  sever. širj.) in po najbolj ugodnih krajih in v Transkavkaziji tudi južno sadje, rajž, bombaž, ob Kuru tudi cukrovo testje i. t. d. Veliko imajo tudi sočivja in razne vertnine, posebno pa zelja, Rusom kakor sploh Slovanom kaj priljubljene jedi. Neizmerne zaklade pa ima Ruska v svojih gozdovih, le škoda da skoro povsodi še zeló nemarno za njimi gospodarijo. Najbolj razprosteri so gozdovi po severni Rusiji (v gub. vologodski pokrivajo  $90\%$  vsega poveršja) pa v petrogradski, novgorodski in smolenski guberniji. Najmanj lesa imajo južne, zlasti jugovzhodne pustinjske pokrajine (2 do  $7\%$  vsega poveršja). Tudi moskovski, vladomirski in tambovski guberniji uže primanjkuje potrebnega lesa. Nad 11000 □miriam. pokrivajo sami državni gozdovi, s kterimi primeroma še najboljše ravnajo. Kljubu vsem neugodnim razmeram prodaja Rusija uže sedaj veliko lesa na tuje (za 5 do 6 mil. rublj.); po tem še mnogo pepeljike, smole i. t. d.

Preimnitna je ruska živinoreja, ki daje primeroma naj več dobička južnim in jugovzhodnim pokrajinam, raznim pastirskim razrodem in Samojedom in Laponcem po severnih straneh (tu je severnih jelenov 140000 glav). Konj je okoli 20 milijonov, t. j. dosta več nego jih ima vsa druga Evropa skup; najbolj se ž njimi pečajo v pokrajinah ob černem, azovskem in hvalinskem morji. Sedem velikanskih konjarij cesarskih in črez 2000 drugih zasebnih žrebčarij skerbi za zboljšavanje plemena te preimnitne živali. Goveje živine je okoli 27 milijonov glav; primeroma je največ in najlepšo derž v Podoliji, Ukrajini in Voliniji, od koder je premnogo prodajo v tuje dežele. Po drugih krajih jo posebno pitajo zarad loja, kterega obilo izvozijo iz deržave (v Petrogradu iznaša  $\frac{1}{3}$  vrednosti vsega izvoženega blaga). Zeló 2krat toliko imajo ovac, kterih dobro  $17\%$  daje lično drago volno. Primeroma največ jih je po južnih straneh (od dolenje Volge do izliva dnesterskega). Po pustinjah se pasejo tudi neštevilne črede ovac

s tolstimi repi, od katerih dobivajo premnogo loja. Svinje močno pitajo donski Kozaki in zahodne pokrajine, ktere na tuje pošiljajo velike množine ščetin. Sviloreja cvete po južnih straneh, zlasti v Tavriji in Kavkaziji. Zeló razširjeno in kaj razvito je bučelarstvo; nekteri kraji se skoro izključljivo le ž njim pečajo, n. pr. na Poljskem, pri Moskvi, pri Poltavi in v Transkavkaziji, zlasti pa tam, kjer je zemlja zarasena z neizmernim lipovjem; zato tako slovi ruski med in vosek, ki ga daleč po svetu prodajajo. Uže od nekdej je sploh znano, da je po ruskih jezerih in rekah in dotičnih morjih na ostajanje raznih rib. Primeroma največ dobička daje ribištvo po vodah, ki se izlivajo v hvalinsko in černo morje; samo kavijara ali ribjih iker napravijo vsako leto črez 400000 kgr. (8000 c.). Enako veliko dobička imajo od lova divjih živali (jelen, los, divji prašič, lisica, volk, medved, veverica, ris, bober i. d., po severnih straneh pa sobol, hermelin ali velika podlasica, beli medved, gage, labodi in razni ribaki).

Raznoverstnih kopanin je Rusija najbolj bogata med vsemi deželami evropskimi, le da je rudarstvo njeno do sedaj primeroma le malo razširjeno in tudi le malo razvito; vendar skušajo sedaj s hvalevredno pridnostjo in rabsodnostjo dohiteti, kar se je v prejšnjih desetletjih zamudilo in zanemarilo. Rudniki so nekteri lastnina države, nekteri pa zasebnikov, kteri potem določen davek od njih plačujejo. Primeroma največ raznoverstnih rudnin, zlasti pa dragih kovin izkopljejo v srednjem ali „rudnatem“ Uralu, kjer ima gubernija permska najbogatejše jame. Premnogo jih dobivajo tudi iz rudnikov sibirskih. Zlata so dobili l. 1868 nad 56068 funtov (razen jam altajskih in nerčinskih zlasti v Uralu — na Orenburžkem in Permskem); platine črez 4000 funt. ali nad  $\frac{4}{5}$  vse te drage kovine, kolikor je na svetu izkopljejo; največ v Nižnem Tagilsku, kjer imajo knezi Demidovi prebogate rudnike, srebra 35790 funtov. Mnogo bakra (nad 5 mil. kgr. = 100000 c.) ima Olonsko, Permsko, Orenburžko, Poljsko in Čuhonsko. Železna ruda se nahaja po raznih straneh, zlasti pa po Permskem, Vjatskem, Valdajskem in Poljskem; železa napravijo okoli 400—450 mil. kgr. (8—9 mil. c.) Dokaj dobivajo tudi svinca, cinka, kalamine, iridija i. t. d. Prevelike lege so zasledili premoga, črnega zlasti v donskem porečji (donski premog, pravijo, je boljši od angležkega), rujavega pa po bolj severnih straneh; vendar ga dosedaj primeroma malo, veliko premalo izkopljejo (1400 mil. kgr. = 28 mil. c.), ker imajo skoro povsodi na ostajanje lesa. Primeroma največ ga dobé v premogovnikih tulske in rjazanjske gubernije. Toisto velja o šoti (zlasti v baltiških pokrajinah in po Moskovskem). Neizmerno bogata je Rusija tudi soli, ktere sedaj dobivajo okoli 500 mil. kgr. (10 mil. c.), dosta premalo za veliko prebivalstvo. Kamenena in varjena sol se nahaja zlasti po straneh uralskih in poljskih. Preveliko je dobivajo v pustinskih jezerih; med njimi so nektera tako slana, da imajo po 98  $\frac{0}{100}$  soli. Samo eljtonsko jezero daje na leto črez 10 milj. pud. (à 32·7 funt.). Veliko je tudi vitrijola, solitarja, galuna, marmora, porcelanke in druge mastne glin, dragih kamenov (demantov, smaragdov,

topazov, oniksov, malahitov i. d.) Petrolej zlasti v Sibiriji in ob hvalinskem morji, v Kavkaziji je tudi največ imenitnih rudnic.

Obertnost v sedanjem pomenu besede se je po Ruskem začela še le v začetku preteklega stoletja, ko je slavni car Peter veliki s posebno navdušenostjo jel jo podpirati in razvijati. Tako je ravnala ruska vlada do sedanjega časa, po raznih krajih je celó ustanovila po največjih skušnjah mnogo velikanskih fabrik, ki zasebnike spodbujajo k enakemu početju. Sedaj se okoli 16 % vsega prebivalstva peča z obertništvom. Rus je jako dober in spreten delalec; kar vidi lepega, pripravnega in koristnega, zna njegova roka precej narediti. Ta dobra lastnost močno pospešuje razvitek obertnosti; veliko (kupčijo in) obertnijo pa tudi nekoliko zavira, ker si Rusi, zlasti po zimi, sami napravljajo domačo obleko in raznovrstno poljsko in hišno orodje. Skoro vsi ruski delalci po fabrikah in rokodelnicah imajo male kmetije, s kterimi se zlasti ob setvi in žetvi skoro-izključljivo pečajo. Res da zarad tega delo po fabrikah nekoliko preneha, nasproti pa je ravno ta razmera neprecenljive vrednosti, kajti med njimi ni onih obžalovanja vrednih proletarcev onih derznih siromakov, kterih na stotisoče životari po drugih obertnijskih deželah v Evropi. Velika obertnost in rokodelstvo ste po velikanskem carstvu različno razširjeni. Nekatere gubernije imajo tako razvito in veliko obrtnost, da se lahko po vsem primerjajo z najbolj obertnijskimi deželami v zahodni Evropi. Med vsemi se najbolj odlikuje gubernija moskovska (333 □miriam., več kot Belgija) ki ima  $\frac{1}{6}$  vseh ruskih fabrik, potem vladimirska (487 □miriam.) nižnjenovgorodska, tulska, tambovska, jaroslavska, skratka široki pas srednjeruski od Poznanjskega do Urala. Prevelika je tudi obertnost, zlasti zarad mnogih carskih fabrik, v guberniji petrogradski (442 □miriam., tu kot povsodi brez poveršja vodá), ki se glede na razvitost raznih obertnij versti precej za moskovsko, gledé na vrednost izdelanega blaga pa je še daleč pred moskovsko (v tej pride na enega človeka blaga za 29 rubljev, v petrogradski pa za 40, v Veliki Britaniji za 51, v Franciji za 32). Po severnih straneh ni skoro nič velike obertnosti, po nekterih krajih še rokodelstva po polnem pomanjkuje. Malo razvito je tudi po južnih, zlasti pa po jugovzhodnih straneh, koder se večidel pečajo s pridelovanjem raznih surovin. Nekatere obertnije so se uže povzdignile na tako visoko stopinjo, da njih izdelki niso vsaj nič slabši, kakor so najboljši iz zahodnoevropskih obertnijskih držav; nekteri so celó tako vsestransko doveršeni in po ceni, da so dotično tuje blago po polnem izpodrinili z domačih teržišč ter se tudi po tujih deželah vspešno z njimi za predstvo poganjajo. Najbolj cvete prejstvo in tkalstvo, kovaštvo (sploh kovinska obertnost), usnjarstvo, milarstvo in svečarstvo; več ali manj so tudi druge obertnije zastopane, vendar niso niti tako zeló razširjene, niti tako zeló razvite.

Bombaž so jeli še le v začetku tega stoletja podelavati; l. 1827 je bila napravljena prva velika prejnica. Sedaj se je ta obertnija tako razvila, da uže popredejo in potkó črez 50 mil. kgr. (1 mil. c.) bombaža, po polnem zadosti za se, veliko pavolnika pa tudi prodajo v Azijo. (Naj

bolj cvete v Moskvi, Vladimiru, Ivanovem, Šuji, Petrogradu, Varšavi i. t. d.). Suknarstvo, ki skoro po polnem zadostuje deželni potrebi, naj bolj cvete v Moskvi, Taganči (na Kijevskem), Sarepti, Pernavi, Varšavi, Kališi; preproge pa izvrstne izdeluje Smolensk, Moskva, Petrograd, Kursk i. d. Druge volnenine pa še dosta iz tujega dobivajo. Prestaro pa je platnarstvo, s katerim se posebno pečajo po Jaroslavskem, Vladimirskem, Moskovskem, Kalužkem, Tambovskem; preimenitno zlasti je vervarstvo, v katerem Rusija prekosi vse druge dežele na svetu: najboljše vervi narejata Orel in Arhangelsk, premnogo za tujo kupčijo. Svilarstvo sicer močno napreduje (Moskva nareja izvrstno cerkveno opravo, z zlatom in srebrom prešito), vendar se nikakor ne more meriti z angležkim in francozkim. Po več gubernijah (kazanski, vjatski, kostromski i. t. d.) močno pletó rogožine ali štorje iz lipovega ličja; s to obertnijo se le Rusi pečajo. Od nekdanj uže slovi daleč po svetu rusko usnjarstvo, ki je razširjeno črez celz carstvo. Dobro znano juftino (duh tega usnja izvira od brezove smole) narejajo najbolj po severnih in osrednjih straneh, imenitni safijan pa zlasti po južnih in vzhodnih krajih. Imenitna središča te obertnije so: Jaroslavl, Kostroma, Pskov, Moskva, Perm, Kazan, — Tver, Astrahan in mesta na polotoku krimskem. Nekteri kraji narejajo usnjino za daljno kupčijo, n. pr. Tver (črevlje), Petrograd, Moskva (izverstne rokovice) i. t. d. Zeló razvita je tudi kovinska obertnost, če prav sedaj še ne ustreza veliki potrebi vse dežele. V zadnjem desetletji se je najbolj razvila po deželah srednje- in južnouralskih; tudi so napravili premnogo fabrik, ki izdelujejo raznoverstno železnino in bakrenino; Apakajeva vlivarnica n. pr. vlije vsako minuto po 3 železnične šine in fužine Demidova naredé na leto okoli 16·5 mil. kgr. (330000 c.) litega jekla. Razno železnino in jeklenino nareja posebno Tula, Moskva, Varšava, Kazan i. d., Vorzna (pri Nižnjem Novgorodu) je sloveči ruski Sheffield, Tula in Vjatka pa ruski Lüttich. Velikanske vlivarnice so v Petrogradu, Kronštatu, Jekaterinburgu, Zlatoustu i. d.; po taistih krajih delajo tudi velike mašine. Zlatenino in srebrenino pa drugo dragotino, prirodoznansko, astronomično i. d. orodje pa ure izdelujejo posebno v Moskvi in Petrogradu. Močno razširjene so tudi cukrarnice (sedaj okoli 530), ki so l. 1871 naredile 130 mil. kgr. (2600000 c.) sladkorja iz bele pese. Preveliko je tudi žganjarnic in pivovaren, tobakaren in fabrik za kemijsko blago, lojarnic, svečarnic in milarnic, v primorskih mestih ob Volgi, Oki in Kami pa mnogo ladijedelnic.

Ne gledé na notranj̄ promet se ruska kupčija deli v kupčijo z azijskimi in evropskimi deželami. Iz Azije dobiva Rusija skoro le razne surovine, za ktere daje lastne in druge evropske (obertnijske) izdelke; v evropske dežele pa pošilja razne surovine ter zanje jemlje raznoverstne obertnijske izdelke. Ta kupčija se je posebno oživila in razširila od časa Petra velikega, ki je velikanskemu carstvu odperl nova kupčijska pota po morji. Od taistega časa se je notranja in unanja kupčija neizrečeno razvila ter se še razvija od leta do leta. Pospešuje jo posebno kaj ugodna zemljepisna lega z dolgim morskim obrežjem (le škoda, da podnebne

razmere po zimi razvirajo kupčijo v severnem ledenem in baltiškem morji), premnoge plovne reke in dolgi prekopi (Ruske plovne reke in prekopi merijo 3430 miriametrov), precej dobre ceste, železnice (v začetku leta 1872 so merile železnične čerte 12627 verst, t. j. okoli 1350 miriam., v delu jih je bilo 1848 v. privoljenih pa 1405 v.; —  $\frac{1}{2}$  1873 je bilo 1960 miriam. dodelanih; — leta 1865 jih je bilo komaj 2240 v. ali 239 miriam.; l. 1870 pa 8200 v.), razne družbe, obilno ladijevje (zlasti parobrodi na rekah), povsodi enaka mera in vaga i. t. d. Najimnitnejša teržišča za notranjo kupčijo, ki se po večem opravlja o velikih sejnih in teržnih dneh, so: Moskva, Harkov, Ribinsk (sredi imenitnih prekopov med Volgo in severno Dvino), Orel, Jaroslavl, Kijev, Aleksandrovsk (na Dnepru), Varšava, Poltava, Njižnji Novgorod, Irbit (v Permskem, ki ima tudi velik sejem od februarja do marca; zbere na njem še okoli 60000 trgovcev). Za kupčijo s tujimi deželami so najimnitnejša teržišča primorska mesta: Arhangel'sk, Petrograd, Kronštat, Riga, Odesa, Astrahan, potem pa Abo, Reval, Libava, Teodozija, Kerč i. d., za kupčijo po suhem pa: Nižnji Novgorod, Kazan, Orenburg (v Azijo), Dubno, Kamenec, Berdičev (v Avstrijo — Brodi), Kišenev (v Moldavijo), Varšava i. d. — Izvaja se v evropske dežele: žito (veliko zlasti v Francijo in Britanijo), konoplja, predivo, laneno seme, loj (sveče in milo), vosek, les (in ladije), surova in žgana smola, pepeljika, goveja živina (zlasti iz Podolije in Besarabije), kože, kožuhovina, ščetine (za 3 milijon. rublj), usnje, zlato, srebro, platina, železo, baker, vervi, jadrénina, kaviar, ribji klej i. t. d.; v Azijo pa se razen nekterih surovin izvažajo zlasti obertnijski izdelki. Vvaja se pa prekomorsko blago in bombaž, čaj (po suhem in po morji zlasti iz Kitajskega), olje (iz Gerškega in Laškega), vino (iz Nemčije, Francije, Avstrije in Španije), južno in drugo sadje (zlasti prek in iz Avstrije), perténina, volnenina, ure, mašine, jeklenina (iz Anglije), steklo, porcelan in razna železnina (zlasti kose in serpi — iz Avstrije), dragi kameni, razne kovine, kože in kožuhovina i. d. (iz Azije).

Šolstvo je od začetka preteklega stoletja močno napredovalo; razni zasebniki, zlasti pa vlada so je zelo podpirali. Temu vkljubu se rusko ljudsko šolstvo še ni tako razvilo in enakomerno razširilo, da bi se moglo primerjati z zahodnimi in osrednjimi evropskimi državami. Primeroma na visoki stopinji je po mestih, zlasti pa v guberniji petrogradski in moskovski; najslabeje in najbolj zanemarjeno je v pokrajini volinjski. Kakor vse razmere se tudi ljudsko šolstvo kaj hitro zboljšuje in razširja zlasti od leta 1860. Leta 1871 je bilo okoli 23000 elementarnih šol. Robstvo je izginilo in sedanja vlada, občine, posebna društva za povzdigo duševnega razvitka pa prebogati in darežljivi zasebniki delajo in žrtvujejo premnogo, da bi občna izobraženost po šoli prešinita vse prsto ljudstvo. Primeroma bolj razširjene so pa srednje šole: gimnazije in praktične gimnazije ali realke, realne gimnazije in okrožne šole. Tudi so dobro uravnane in močno obiskovane. Celó ženskih gimnazij, progimnazij in viših šol je (l. 1872) 186 z 23000 učenkami. Hvale vredna so tudi

ruská vseučilišča (Moskvá, Petrograd, Derpet, Kijev, Harkov, Kazán, Odesa, Helsingfors in Varšava), liceji in razni znanstveni zavodi (akademije in druga znanstvena društva, zvezdarne i. t. d.).

#### XIV. Ilirsko-gerški polotok

*ali Turčija, Srbija, Rumunija in Grecija.*

Ilirsko-gerški polotok na jugovzhodni strani Evrope med jadranskim in egejskim morjem obsega z otoci vred (pa brez avstr. Dalmacije) 5661 □miriam., Turčija namreč 3470, Rumunsko 1210, Srbija 456, Černa-gora 44 in Gerško 501 □miriametrov. Velika večina tega sveta je pokrita z nizkimi in srednjimi gorami, ki so le semtertje v posameznih verhovih vzpete nad 2600 metrov nad morjem. Skoro sredi tega členovitega polotoka stoji široka gorina Ril (Orbelus z 2200 do 2600 metrov visokimi verhovi) in Šardag z iglasto okroglo Kobilico (2600 met.), najvišim verhom celega hribovja. Od Šardaga so razna po rekah zeló razderta gorstva razrasena proti severovzhodu po Černogorskem, Hercegovinskem in Bosenskem. Poprek 1000 do 2000 metrov visoke, dosežejo v gori Dormitoru celó čez 2600 metrov nadmorske visokosti. Gole in pustemu Krasu podobne so le po zahodnih straneh, kjer neposredno prehajajo v višavje dalmatinsko. Od Šardaga naravnost proti severju derže med Drino (savskim pritokom) in Moravo zahodne serbske gore (1000 do 1150 met.). Najviše so v južnih vejah, zlasti ob gorenjem Ibru, kjer ste planina Kopaonik in gora Žleb (2100 mt.) naj bolj znani. Od gorine rilske derže tudi razne veje proti Donavi in pokrivajo skoro vso manjšo polovico serbske kneževine med Moravo in Timokom; severne njih končine so bile v predzgodovinskem času sklenene z erdeljsko-krajinjskimi Karpati, dokler jih ni Donava z ozko, pa globoko strugo pretergala. Donavski dotok Isker loči te gore in ž njimi vzporedno Staro-Planino od vzhodnih bolgarskih hribov, ki so med Marico in doljenjo Donavo v raznih vejah in gorskih planotah raztegnene do črnega-morja. Navadno se vse te nizke gore (pred ko ne nobeden veršac ne sega nad 1200 metrov, gotovo pa ne nad 1600 met.) skup imenujejo visoki in nizki Balkan (t. j. gozdnate gore). Med Marico in Strumo so zeló razrasene nizke gore, katerih najimenitnejšemu pogorju pravijo Despotdag t. j. duhovniške ali samostanske gore (zarad premnogih samostanov, ki se po njih nahajajo). Od Šardaga derži proti jugu več zeló razrasenih pogorij; najimenitnejše med njimi je Boradag, kterega podaljšek se zove Pind, 2270 met. visoko in po večem sternu in golo gorstvo. Na jugu je njegov greben razširjen v planotasti sklop Mecovo, od kterega proti vzhodu vleče kratko Voluško pogorje, Tesalijo in Makedonijo meječe (Olimp). Od imenovanega sklopa s 3 imenitnimi prehodi proti zahodu so razširjeni zeló razderti južnoalbanski ali epirski hriboje. Na ravnost proti jugu pa dela podaljšek starega Pinda razvodje med Tesalijo in južno Albanijo. Ob severni meji

sedanjega kraljestva gerškega je zopet na več strani razrasen. Zaraseni Otrij (1720 m.) loči turško Tesalijo od gerške Livadije. Z njim vstric je nepristopna Eta (1920 m.). Stari Koraks se sedaj zove Varduzijska gora (2340 m.), ki sega do zaliva lepantovskega (korintovskega, Trikorfu, 1540 m.). Imenitno je še mnogostožkasto sogorje parnaško z 2460 metrov [visoko Liakuro, 1530 metrov vzbeta Zagora (Helikon), pusti Citeron (1410 m.), Parnet (1400 m.), medu bogati Himet (870 m.) in Pentelik (1110 m.) z marmorovimi rovi. Tudi južna polovica kraljestva gerškega, navadno polotok Morea (stari Peloponez) imenovana, je črez in črez pokrita z gorami; vendar so te gore po korintovskem zalivu popolnoma odločene od livadskih. Jedro njihovo je gorata planota arkadska, iznad ktere je mnogo 1300 do 2000 metrov visokih verhov vzdignjenih; na straneh jo pa oklepajo obrobne gore, ki so v malih polotokih podaljšane daleč v morje. Severni proti korintovskemu zalivu zelo sterne rob delajo cilenske (sedaj Žirija gora, 2375 m.) in kalavritske (nekdaj erimantske) gore. Vzhodni rob, podaljšan v jugovzhodni polotok lakonski, ima mnogo veršacev, 1600—1900 metrov visokih; najviši med njimi je Helmos (2260 m.), ob katerem izvira peloponežki Stiks. Vzhodni rob je reka Rufia (stari Alfej) proderla, vendar ima, na jugu v mesenski in zahodni polotok lakonski razrasen, v Pentedaktylu (stari Tajget) najvišje gore v Peloponezu (3410 m.). Tudi gerški in turški otoki so po polnem gorati. Med jonskimi otoci, ki imajo vsi le malo lesa in malo vode, je Kefalonija najvišja, kajti njene gore so do 1300 metrov nad morjem vzbete. Še viša je 17 miriametrov dolga Evbeja (sedaj Negroponte), ktere veršac Kserovun meri 1440 metrov; najviša pa je močno gorata Kandija (Kreta), največi otok turški (86 □ miriam.), kterege veršac Ida dosega 2340 metrov. Enakega poveršja so Cikladi in Sporadi, po večem ognjeniške tvorine (Santorin je še sedaj znamenit ognjenik); imajo sicer le malo vode, vendar so nekteri med njimi kaj dobro zaraseni. — Obširnih nižav nima ilirsko-gerški polotok, kajti neznatne in bolj razširjenim dolinam podobne so ravnine ob dolenjem teku nekterih njegovih brežnic, n. pr. lakonska ob Evrotu, tesalska (kotlina) ob Salambriji (Peneji), macedonska ob dolenjem Vardaru in Strumi, traška ali rumelska ob plovni Marici. Kaj velika pa je globoka nižava valaška ali dolenjedonavska na severovzhodni strani polotoka. Gore jo ograjajo na 3 straneh, na jugu namreč bolgarske (balkanske) gore na zahodu serbske (ali hajduške) na severji pa erdeljski Karpati (transilvanske Alpe), katerih kratki stranski odrasleki od glavnega grebena ob erdeljsko-rumunski meji molé v Valahijo in Moldavijo; na četerti strani je ob Donavi razprosterta do črnega-morja, ob katerem na severovzhodu prehaja neposredno v južno rusko planjavo. Od zahoda proti vzhodu je okoli 50 miriam. dolga ter leži po večem na levem porečji dolenje Donave. Poleg levega njenega brega ima ta nižina mnogo močarin, ki se semtertje več miriam. daleč vanjo raztegajo. Drugodi je kaj rodovitna, pa po večem še slabo in neumno obdelana. Sprelep pa je ozki in dolgi njen pas ob desnem bregu Do-

nave, na katerem pridni Bolgari pridelujejo obilo raznovrstnega žita (zlasti pšenice).

Pet raznih morij<sup>1</sup> obliva ta po narodi bogato obdarjeni slovansko-gerški polotok; na zahodu namreč jadransko in jonsko morje, ob jugu odperto sredozemsko morje, na vzhodu pa egejsko in černo-morje; zadnji dve sklepa belo ali marmarsko morje z carigradskim in dardanel-skim prelivom. Ta morja se od raznih strani v premnogih zalivih in zanožinah pa mnogobrojnih lukah vanj tako zajedajo, da je porazna razredba celega polotoka kupčiji in vsemu razvitku človeškega blagostanja dosta ugodnejša kakor ktere koli dežele evropske. Če dalje proti jugu, bolj je razderta suha zemlja; južni njen kos Moreo so starodavniki naravnost imenovali Pelopov otok (Peloponez), kajti medmorje korintovsko (Isthmos) je na najožjem mestu dobrih 6000 metrov široko. Obrežje kraljestva gerškega meri 153 miriametrov, primeroma dosta več kakor obod zeló členovite Britanije (gl. Jesenko Občna zgod. str. 34).

Rek je sicer jako veliko na polotoku, vendar so po večem le kratke in vode uboge brežnice; le na severni strani je Donava s svojimi vode bogatimi pritoki preimenitna za ondešnje kraje. Donava (90 miriam. na serbsko-vlaško-bolgarski zemlji) ima deltasto ustje; najimenitnejše panoge njegove so: Jurijev prekop, Kilia pa Sulina. Zadnja ima največ vode in po njej se ladije navadno gor in navzdol vozijo. Najimenitnejši donavski dotoci so na levi strani: Žul, Olta, Serret in Prut; na desnem pa: mejna Sava (s pritoci: Uno, Verbasom, Bosno in Drino), Morava, Timok in Isker. Izmed rek brežnic se izlivajo v jadransko morje: Neretva, Drin in Vojuca; v jonsko morje: Aspropotam in Alfej (Rufia), v egejsko morje: Salambrija, Vardar, Struma, Mest in plovna Marica (gl. tudi Jesenko: Občna zgod. I. str. 34, 35 in 83). Tudi jezer je mnogo raztresenih po goratem svetu slovansko-gerškega polotoka; največa so: skadersko (med južno Černo goro in Albanijo), janinsko, ohridsko, ramzinsko (v Dobrudži med Donavo in črnim-morjem); topolsko (kopajsko) pa v Greciji.

Podnebje je rastlinam in živalim jako ugodno, vendar po raznih krajih kaj različno, nekoliko zarad razne zemljepisne širjave, še bolj pa zarad različne njih nadmorske visokosti. Zima s precej hudim mrazom vlada zlasti po onih krajih, ki jih zadevajo merzli severovzhodniki. Tako ima severovzhodna stran, nastavljena rečenim vetrovom, sneženo in hudo zimo, južna pobočja Balkana pa so po teh gorah uže toliko pred njimi zavarovana, da ob njih zoré južnoevropski sadeži, zlasti oljka, pomaranča, rožiči i. t. d. Pri enako visoki nadmorski visokosti pa imajo sploh ob jadranskem in jonskem morji nekoliko višo temperaturo, nego na istej zemljepisni širjavi ob egejskem morji. (Primeri Jesenko Občna zgod. I. str. 35.)

#### *Turško carstvo.*

3470 □miriametrov (6302 □milj) in 11200000 ljudi. Teh je 1 milij. Turkov ali Osmanov in njim sorodnih Tatarov (semtertje nase-



ljenih po Rumeliji (Traciji), Dobrudši i. t. d.; skup jih je največ v Carigradu in ob Bosporu, (370000 duš), 1 milij. Gerkov (zlasti po otocih egejskega morja, pa po primorskih mestih v Macedoniji, Tesaliji in v Carigradu), 1300000 Albanecov, ki se sami Škipetare zovejo (zlasti v Albaniji), 1530000 Serbov (v Bosni, Albaniji pa Stari Serbiji), 6 milijonov Bolgarov (54<sup>0</sup>/<sub>100</sub> vseh turških prebivalcev); ostali so Armenci, Židi, Rumuni, Gigani. Slovanov (Serbov in Bolgarov) je pod neposredno turško oblastjo 7530000, t. j. skoro 67<sup>1</sup>/<sub>2</sub><sup>0</sup>/<sub>100</sub> vseh turških podložnikov v Evropi. Po veri je okoli 4 milijone mohamedancev, drugi so pravoslavni kristjani, razen 600000 katoličanov, nekaj Židov i. t. d. — Turško je neomejeno samovladarstvo; car, padiša ali sultan imenovan, ima neomejeno najvišjo duhovsko in deželno oblast. Pervi posvetni njegov minister se zove veliki vezir, duhovski pa mufti. Posvetovalni zbor najvišjih uradniških načelnikov se zove divan. Država je razdeljena v ejalete, t. j. glavne gubernije, te v sandšake in sandšaki v kaze. Načelnikom ejaletov pravijo vali, sandšakov kajmakani, kaz pa mudiri.

Mesta v Rumeliji: Carigrad (Istambul, 1075000 lj.), glavno in stolno mesto, ima prekrasno lego ob Bosporu, zlatem rogu in marmarskem morji; le Lizbona bi se znala v tem oziru ž njim primerjati. Kot odločen del od mesta se posebno odlikuje obzidani serail, t. j. sultanovo stolišče, ki obsega več palač, mošej, kopališč, vertov, velikih dvorišč, orožarnico i. t. d.; tu je shranjen zaklad državnih in sveta zastava Mohamedova. Uradna palača velikega vezirja se zove „visoka vrata“. Med 13 velikimi mošejami (vseh je okoli 500) slovi po celem svetu Aja Sofija, t. j. sv. Sofija, katero je car Justinijan sezidal l. 532; ta je s svojimi kuplami izgledna cerkev bizantinske zidave. Najkrasnejša mošeja pa je Soleimanova s 15 kuplami in z raznimi posebnimi napravami. Fanar je del mesta, ki je skoro samo z Gerki poseljen; po njem se imenujejo Fanarioti, pravoslavni duhovniki gerškega rodu, ki so turške Slovane (Bolgare) neizrečeno zatirali. Zahodni Evropejci, po večem trgovci stanujejo v Peri, svoje prodajalnice pa imajo v dobro uterjeni Galati. V Peri stoluje tudi patriarh carigradskih katoličanov (okoli 15000 duš). Mnogo je trgov, tako zvanih bazarov. Obertnost je majhna; večih fabrik je prav malo (safijan, orožje in rudeče bojarnice.) Kupčija je velika, notranja po večem v rokah Bolgarov, Gerkov, Armencev in Židov, pomorska pa v rokah raznih evropskih narodov. — Adrianopolj ali Drenopolje (150000 lj.) v rodovitni ravnini na Marici ima razvito obertnost (safijan, svilenina, debelo sukno, pavolnik, preproge, milo; opij, dišeča voda i. d.) in veliko kupčijo z najlepšim teržiščem (bazarom) na vzhodu (skoro <sup>1</sup>/<sub>2</sub> ure dolg). Filipopolj ali Plovdin (100000 lj.) na mali višini ob Marici se peča s kmetijstvom (vino, rajž), obertnostjo (svilenina, pavolnik i. d.) in kupčijo. Kalipolj (50000 lj.), pristanišče ob dardanelskem prelivu, ima veliko kupčijo (pa veliko razvalin in starin iz starega veka).

V Macedoniji: Solun (100000 lj.), za Carigradom najimenojše kupčijsko mesto v državi (žito, rajž, bombaž, tobak, sadje, les, kože i. t. d.) izdeluje tudi izverstno svilenino, pavolnik, preproge, safijan i. d.

Seres (na Strumi, 30000 lj.) z velikimi sejmi za bombaž in rajž, katerih preveliko pridelajo v njegovi okolici. Na Sveti gori (Athos) je 21 samostanov, 121 posameznih celjic in puščavniških hišic s 3000 menihi, ki se pečajo s kmetijstvom, vinstvom, bučelarstvom in izdelujejo svete podobe, žlice in nože. Njih kupčija je kaj živahna.

V Tesaliji: Larisa (25000 lj., na Salamabriji), najbolj obertno mesto v Turčiji, ima imenitne bojarnice, svilarnice, bombažarnice, strojnice i. t. d. pa veliko kupčijo s preobilnimi deželnimi pridelki (tobak). Ferzala (Pharsalus, 5000 lj.) z bojiščem od l. 48 pr. K. Ambelakia (4000 lj.), lepo in kaj obertno mesto.

V Albaniji: Skader (30000 lj.) stoji na mestu, kjer Bojana teče iz skaderskega jezera, ter se peča z obertnostjo (suknarstvo, orožarstvo), s tesanjem ladij in kupčijo. Bitelj (40000 lj.), umazanjo mesto, ima veliko kupčijo z notranjimi kraji. Ohrida (8000 lj.) v zeló rodovitnem in lepem kraju pri enako zvanem jezeru, se peča z obertnostjo. Janina (25000 lj.) nareja z zlatom prešito tkanino in svilenino ter se peča s kupčijo. Preveza (5000 lj., blizu nekdanjega Aktija), Arta (nekdanja Ambracija, 6000 lj.) in Drač (Epidamnos, Dyrrhachium, 20000 lj.) so kupčijska mesta ob morji.

V Bosni in Hercegovini: Serajevo (50000 lj.), središčbosenskih Serbov in njih kupčije (zlasti z Avstrijo), se peča tudi z obertnostjo (puške, sablje i. t. d.). Banjaluka (na Verbasu, 15000 lj.), močna terdnjava in eno najlepših bosenskih mest. Travnik (13000 lj.), glavno mesto bosensko. Mostar (11000 lj., na Neretvi), glavno mesto hercegovinsko, se peča z obertnostjo zlasti pa s kupčijo. Novi Pazar (1600 lj.), bogato mesto z imenitnimi sejmi.

V Bolgariji: Sofija (30000 lj.), kaj obertno mesto na rodovitni planoti s hribovi ograjeni. Niš (17000 lj.) v rodovitni ravnini, je bil nekdanj glavno mesto serbsko; rojst. kraj Konstantina velikega. Prizren (27000 lj.) na severozahodu od prelaza šardaškega, je eno najlepših, najbogatejših in najobertnejših mest v Turčiji. Priština (10000 lj.), najimenitnejše mesto v Stari Serbiji. Vidin (26000 lj.), terdnjava na Donavi, prideluje mnogo svile; kupčija je po večem v rokah španskih Židov in Turkov. Nikopolje (16000 lj.), terdnjava na Donavi, se peča s kupčijo. Švištov (22000 lj.), precej lepo in zeló bogato mesto ob Donavi. Ternova (12000 lj.) na Jantri je bilo nekdanj glavno mesto bolgarsko. Ruščuk (32000 lj.), najimenitnejša terdnjava na Donavi, nasproti Jurjevemu, se peča z obertnostjo in trgovstvom. Silistria, kaj ubogo mesto pa močna terdnjava na Donavi. Šumen (62000 lj.), dobro uterjeno mesto v ozki in stermlj, skoro po polnem zaperti dolini, prideluje svilo, vino, žito in nareja usnje in pa bakreno in kositreno posodo. Varna (27000 lj.), močna terdnjava in imenitna luka ob črnem-morji. Balčik (5000 lj.), najimenitnejša kupčijska luka ob črnem-morji. Tuldša (6000 lj.), imenitno žitno tržišče ob ustji Donave.

Na otocih: Na Tazu je Taz (6000 lj.) blizu morja; na Kandiji: Kandija (15000 lj.), močno uterjeno pa zeló zapuščenó mesto na severnem obrežji; cvetelo je posebno za časa beneške oblasti. Kanea (12000 lj.)

ima najboljšo luko ob severnem obrežji in veliko kupčijo z oljem, milom, voskom in morskimi gobami.

Turška posestva so v Aziji: Mala Azija, Sirija, Armenija, Arabistan in Kurdistan, skup 17418 □miriam. in 16463000 ljudi (12·9 milij. mohamedancev, 3 milij. pravosl. krist., 400000 katoličanov, 100000 drugovernikov).

V Afriki: podkraljestvo tuniško, tripoliško in egiptovsko, — skup 27174 □miriam. in 10750000 ljudi.

Po imenu odvisne dežele turške so:

### 1. Rumunska kneževina

ki obsega pokrajini Valahijo in Moldavijo. Te merite skup 1210 □miriam. (2197 □milj) in štejete 4424000 ljudi, ki so po rodu večidel Rumuni ali Valahi, razen 135000 Židov in nekoliko Rusov, Armencev i. t. d., po veri pa pravoslavni kristjani razen Židov, 50000 katoličanov, 30000 protestantov in nekaj drugovernikov. — Kneževini Moldavija in Valahija ste se zedinili l. 1861 v ustavno državo. Sedaj veljavna ustava je od l. 1866; takrat so tudi izročili dedinsko kneževsko oblast novoizvoljenemu vojvodu Karolu iz rodovine hohenzollerske.

Mesta: Bukreš (142000 lj.), nelepo glavno in stolno mesto Valahije in cele Rumunije, ima premnogo cerkev in samostanov (130), malo rokodelstva pa veliko kupčijo z obilnimi pridelki valaškega kmetijstva (v Pešto, Dunaj, Lipsko). Kraljevo (22000 lj.) blizu Žula, glavno mesto v Mali Valahiji, je stanovališče bogatih boljarjev (bojarjev). V Okni blizu Vulčejega Rimnika so prebogati rudniki kamenene soli. Ploješt (27000 lj.), imenitno terzišče ob cesti, ki pelje v Brašovo na Erdeljskem. Jurjevo (20000 lj.), imenitno terzišče in skladišče za kupčijo po Donavi. Brajlov (26000 lj.) prosto pristanišče na Donavi, ima preveliko kupčijo z žitom in drugim blagom. — Jaš (90000 lj.) se peča z živinorejo in kupčijo (veliki sejmi). Galac (40000 lj.), najimenitnejše moldavsko terzišče in pristanišče ob Donavi. Izmail, Tučkovo (26000 lj.) in Kilija (6000 lj.), imenitna žitna terzišča ob Donavi. Fokšan (38000 lj.), sedež skupnega odbora zedinjenih kneževin, ima precej veliko kupčijo.

### 2. Kneževina serbska

ima 436 □miriametrov (791 □milj) in 1310000 ljudi; ti so po rodu Serbje razen 127000 Rumunov (na vzhodni strani dežele), 24000 ciganov in nekaj malo drugonarodnikov; po veri so pravoslavni kristjani razen 9000 katoličanov, 1500 Židov in okoli 4000 mohamedancev. — Kneževina serbska je ustavna država, ki se (po pravu v zadnji ustavi od l. 1869 poterjenem) podeduje v rodovini Obrenovičev. Postavodajalno oblast deli knez z narodno skupščino, ki se vsako leto enkrat zbere. Izverševalna oblast je prideržana knezu samemu, vendar so ministri, najvišji njegovi upravniki, odgovorni narodni skupščini. Ta šteje sedaj 115 članov, katerih je 18 imenovanih od vlade (ki ima pravico jih imenovati 80), 97 pa jih je od ljudstva izvoljenih (18 iz mest, drugi v 64 posebnih okrajih: 1 na 3000 prebivalcev).

Mesta: Belgrad (27000 lj.), glavno in stolno mesto ob sotočji Save in Donave z močno terdnjavo (230 metr. nad morjem), je središče serbske trgovine in obertnije pa tudi duševnega napredka vseh Slovanov pod turško oblastjo (vseučilišče in razni naučni zavodi in zbirke). Cvetoča: njegova obertnost izdeluje svilenino, usnje in usnjino, orožje, preproge in pavolnik. Posebno velika je njegova kuščija z raznimi turškimi mesti (Carigrad in Solun) pa z Avstrijo (Pešta, Dunaj in Terst). Hude vojske zaradi mesta so bile 1717, 1789, 1806; mir sklenen 1739. Smederevo (4600 lj.) na sotočji zahodne panoge moravske in Donave je bilo nekdaj stolišče serbskih kraljev; močno mu cvete vinstvo in kupčija. Še dalje proti vzhodu je Požarevec (6000 lj.), v katerem so bili Turki in Avstrijanci se pomirili l. 1718. Nova Ršava, na Donavi, zidana terdnjava ob avstrijsko-valaški meji. Blizu je znana berzica v Donavi, imenovana Železna vrata. Kragujevec (5000 lj.) stolno mesto kneza Miloša. Užica (6000 lj.), močna terdnjava v kotlinasti dolini šorniške planine.

### 3. Kneževina črnogorska

ima 44 □ miriametrov (80·4 □ milij) in 196000 ljudi; ti so skoro vsi pravoslavni kristjani, le v okrajih kučkem je nekaj tisoč katoličanov; po rodu so Serbi razen nekaj Arnavtov ali Albanezov. (Po tem takem je na slovansko-gerškem polotoku vseh Slovanov okoli 8900000, t. j.  $52\frac{1}{2}\%$  vseh prebivalcev, Turkom neposredno ali le po imenu podložnih). Črna-gora je bila do l. 1862 po polnem samostalna dežavica; a vsled kervave vojske s Turki (1861 in 1862) je bila prisiljena v miru, sklenenem v Cetinji (9. sept. 1862), po imenu priznati nadoblast turškega sultana. — Glavno in stolno mesto je Cetinje (3000 lj.). Drugodi je po črnogorskem svetu, pustemu Krasu podobnem, semtertje razstavljenih okoli 110 vasi, ki se nekoliko pečajo s kmetijstvom, zlasti pa z živinorejo.

Prirodne. Kmetijstvo je silno zanemarjeno; kmetje ne poznajo razvitka poljedelstva v drugih evropskih deželah ter so po večem tudi preleni, da bi zemljo dobro obdelovali; ker je povsodi prero-dovitna, prepuščajo setev samo sebi noter do žetve. Temu se pri turških pravnih in družbinskih razmerah ni čuditi. Posebno omeniti se morajo pridni Bolgari, ki se kljubu vsem nesrečam in neugodnim razmeram skerbno pečajo s poljedelstvom. Pšenica in turšica, proso in ječmen, oves in ajda se najbolj pridelujejo zlasti pa po Rumunskem, Bolgarskem, Serbskem, Macedonskem in Tesalskem in sicer sperva imenovanih žit še veliko črez domačo potrebo za kupčijo v tuje dežele (Serbija sama proda za 7 milij. glđ. žita, Rumunsko pa 6 do 7krat toliko). Veliko rajža imajo zlasti v Traciji, Macedoniji in Tesaliji, prediva in konoplje pa po severnih pokrajinah; bombaž raste v Macedoniji, Albaniji, Tesaliji in na Kandiji. Po istih srečnih krajih in po egejskih otocih imajo tudi posebno veliko južnega sadja, brošča, turškega popra ali paprike, iz-verstnega tobaka (ki pa raste tudi po drugih pokrajinah), cvetlic za rožno-olje i. t. d. Razen tobaka in sadja je občno razširjena tudi vinska terta, ki po več pokrajinah daje obilo sladkega vina in suhega grozdčja.

Po bolj vročih južnih krajih imajo tudi obilo olja (zlasti v Tesaliji). Silo zanemarjeni so njih gozdovi; zato lesa zeló pomanjkuje otokom in južnim pokrajinam, premnogo pa ga imajo Tracija, Tesalija, Serbija in Bosna, le škoda da ž njim ne znajo umno gospodariti. — Živinorejo se v obče nekoliko bolje pečajo nego s poljedelstvom. Lepe konje redé čez lastno potrebo po Rumunskem in Bolgarskem, ravno todi imajo tudi lepo govejo živino, ktere veliko v Avstrijo prodajo. Po Dobrudši in bolgarskem berdovji je primeroma največ travnatega sveta in todi se najbolj pečajo z ovčarstvom, pa tudi po Rumunskem, Serbskem, Bosenskem, Černogorskem, Macedonskem in Tesalskem; povsodi je tudi preveliko škodljivih koz. Še bolj razširjena je svinjereja, zlasti po Serbskem, Bosenskem. (Le kneževina serbska proda v Avstrijo okoli 450000 svinj.) Skoro povsodi se pečajo z bučelarstvom, najbolj pa po Rumunskem, Bolgarskem in Macedonskem. Dokaj dobička daje nekterim pokrajinam tudi sviloreja, gerškim otokom lov morskih gob in sploh ribištvo in lov. — Kopanin imajo te drugače kaj bogato obdarovane dežele berž ko ne veliko, a vendar jih niso še dosta poiskali in celó v znanih rudnikih jih le malo dobivajo, kajti njih rudarstvo je silo zanemarjeno. Bosna, Macedonija in Albanija dajó primeroma naj več kovin: železa, bakra, živega srebra, le malo pa zlata in terdega srebra. Veliko soli je v pobočjih karpatskih (pri Slaniku in Okni i. d.), premoga pri marmarskem morji, marmora pa na nekterih otocih.

Obertnost je le malo razširjena in po večem zeló zanemarjena. Zato se domači izdelki na tržiščih ne morejo s tujimi za predstvo poganjati. Najbolj imenitno je strojarstvo, ki napravlja raznovrstno usnje (kordovan in safijan — rudeč in rumen) zlasti v Larisi, Janini, Solunu; usnjino pa izdeluje Carigrad. Jeklenino in železnino (orožje) močno izdelujejo v Carigradu in Smederevem. Bombaževine, volnenine in svilenine precej naredé po raznih krajih, vendar veliko premalo za domačo potrebo; daleč po svetu slovi le njih rudeče bārvana preja iz bombaža; kaj lične so njih preproge iz volne, v Drenopolji, Solunu in na Kandiji narejene so dobro znane po krasnih svojih barvah. Veliko naredé tudi rožnega olja in drugih enakih dišav, lul iz morske pene, čašic za kavo, mila (na Kandiji). Vse druge obertnije so komaj znane ali pa le malo malo razvite.

Notranja kupčija je še jako ovirana; najbolj jo zadržuje pomanjkanje potov in pa velika nevarnost po raznih straneh. Najboljša velika cesta derži iz Carigrada čez Drenopolje in Sofijo v Belgrad; druge ceste skoro niso vredne, da se ceste zovejo. Železnic je kaj malo; Turčija jih ima 51 miriam. (izdelati jih mislijo s posojenim denarjem po načertu 2400 kilom.), Rumunsko jih ima 810 kilom. (425 kilomet. jih pa še zidajo), Serbsko pa jih še nima nič. Naj bolj živahna je kupčija po raznih vodah, ob morji in po rekah. Unanja se bi neizmerno lahko razvila, ker ima ugodno zemljepisno lego slovansko-gerški polotok; posredoval bi namreč ves promet med vzhodnimi (azijskimi) in zahod-

nimi (evropskimi) deželami. Le škoda, da ga dosedaj prebivalci večidel prepuščajo tujcem: Angležem, Gerkom, Italijanom, Avstrijancem in Nizozemcem; med domačini se Bolgari, Gerki in Armenci najbolj ž njim pečajo. Najmenitnejša terzišča so: Carigrad (z luko za 1000 ladij), Skader, Solun, Kalipolj, Janina, Varna, Sulina i. d. Vvaža se kožuhovina, konoplja in predivo (iz Ruskega) in vsi obertnijski izdelki: razne tkanine, železo in železnina in drugo kovinsko blago, steklo in zercala (iz Českega), papir, drobnina, porcelan, dragotina (vsega zelo veliko iz Avstrije). Izvaža se goveja živina in kože, konji, svinje in ščetine, volna, vosek in med, vino, sadje (suho in surovo), žito, šiške in hrastove ježice i. t. d., pa usnje, preproge, rožno olje in še nekaj malo drugih izdelkov.

Šolstvo je močno zanemarjeno; po turških pokrajinah šol semtertje popolnoma manjka. Najboljše je šolstvo v kneževini serbski, kjer je zlasti zadnjih 10 let hitro napredovalo in se razširjalo. Srbija ima namreč okoli 500 ljudskih šol (s 26000 obiskuj. otroci), 7 gimnazij, 8 realek, višo dekliško učilišče, 2 učiteljski pripravnici, duh. seminarije in vseučilišče (ali akademijo) v Belgradu. — Pregled turške dežele, duševnega in gmotnega stanja njenih prebivalcev kaže, da je priroda v sprepleti deželi zastoj nakopičila premnogo raznovrstnih zakladov, kajti prebivalci se jih le malo poslužujejo, po večem jih močno zanemarjajo. Temu je kriva turška sila, pod katero se življenje evropskih narodov naravno ne more razviti.

#### *Kraljestvo gerško.*

501 □ miriam. (910 milj) in 1460000 ljudi; ti so po rodu večidel Gerki razen 330000 Albanезov (po severnih straneh), 30000 Cincarov ali macedonskih Valahov pa nekaj drugonarodnikov (Italijanov, Židov (5000), Francozov i. t. d.); po veri so pravoslavni kristjani. — Gerško je ustavno kraljestvo, ki se podeduje v rodovini izvoljenega kralja Georgija I., iz danske rodovine. Postavodajalno oblast ima zbornica poslancev, na 4 leta izvoljenih. Upravno je razdeljeno v 13 nomarhij.

Mesta v Livadiji: Atene (48000 lj.), glavno in stolno mesto v podnožji stermega hriba z akropoljo (gradom) — uro daleč od morja, je v starem veku najbolj slovelo med vsemi mesti na Gerškem. Od tistega časa se je ohranilo še mnogo poslopj in razvalin (pr. Jesenko: Obč. zgodov. I., str. 36). Zelo obiskovano mesto se hitro širi in lepša z novimi hišami. Ima vseučilišče, 2 gimnaziji, imenitno zvezdarnico in mnogo drugih zavodov in zbirk (imeniten muzej starogerških ostankov v Tezejevem tempeljnu). Blizu stoji Pentelik z rovi krasnega marmora. Pirej (7000 lj.), atensko pristanišče z živahno kupčijo. Na otoku salaminskem, sedaj pustem, je malo mesto Koluri (1000 lj.). Egina zelo rodovitna, z enako imenovanim mestom (3500 lj.). Levzina (Eleusis), uborna vas albanska. Blizu uborne vasi Vrane je stal stari Maraton. Livadia (6000 lj.), malo in nesnažno mesto blizu topoljskega jezera. Tiva (Thebae, 5000 lj.) se peča s poljedelstvom; v okolici kopljejo tudi morsko peno. Kokla, uborna va-

sica na mestu starih Platej. Levka, vas na mestu stare Levktre. Skripov (600 lj.) na mestu starega Orhomena. Arahova na južnem pobočju Parnasa se peča z vinstvom. Vodnica, vas blizu imenitne ožine termopilske. Lamia (5500 lj.) ob zajtunskem zalivu kupčuje z oljem, vinom, tobakom, bombažem. Missolonghi (4000 lj.), ribiško mesto ob vходу v korintovski zaliv. Vonica (1500 lj.) ob zalivu artskem blizu nekdanjega Aktija.

Na Peloponezu: Navplia (5000 lj.), najbolj uterjeno pristanišče gerško; — sperva stolno mesto novega kraljestva; 3 ure proti severju so stale Micene (ohranile so se ciklopske stavbe —). Argos (12000 lj.) s premnogimi starinami, ima kaj živahno kupčijo. Korint (4000 lj.) z mnogimi starinami in velikim vinstvom; strašen potres l. 1858. Patras (27000 lj.), dobro uterjeno mesto z luko, vinstvom in veliko kupčijo. Pri vasi Miraki ostaline svete Olimpije. Navarin (Pylos, 3600 lj.) z najlepšo luko gerško; bitka 1827. Kalamata (5000 lj.) blizu mesenskega zaliva sredi sprelepe in prerodovitne zemlje. Sparta (1000 lj.) poleg nekdanjega imenitnega mesta. Malvazija (1500 lj.) z izvrstno luko in predobrim vinom malvazijskim. Tripolicea (9000 lj.) sredi travnate poljane, 650 metrov nad morjem, je bila nekdanj stolišče turškega paše; na severji so razvaline mantinejske.

Na otocih in sicer na Evbeji: Halcida (10000 lj.) z mostom prek morja sklenena s celino gerško, terdnjava z živahno kupčijo. Hidra na enako imenovanem otoku (14000 lj.) ima najspretnejše mornarje. Sira (21000 lj.) na enako imenovanem otoku cikladskem, ima največe ladijedelnice pa najbolj razširjeno veliko kupčijo na Gerškem. Tinos (4000 lj.) na enako imenovanem otoku s kupčijo z vinom, sadjem, žitom, svilo, oljem.

Na jonskih otocih (26 □miriam. ali 47 □milj); a) na Kerfu: Kerf (25000 lj.) napravi mnogo soli, vina, olja, smokev i. t. d. ter ima veliko kupčijo in vseučilišče. — b) Na Paksu: Porto Gai (ali sv. Miklavž, 500 lj.) prideluje zlasti olje. — c) Na Santi-Mavri: Amaksiki (5000 lj.). — d) Na Itaki: Vati (5000 lj.) z lepo varno luko. — e) Na Cefaloniji: Argostoli (11000 lj.), imenitno teržišče za vino, olje in južno sadje tega prebogatga obdarovanega otoka. — f) Na Zanti (ta otok slovi zaradi svoje rodovitnosti, — zato „fiore di Levante“ „cvetlica vzdolžnih dežel“ imenovan): Zante (21000 lj.) ima dobro pristanišče in veliko kupčijo z vinom, sladkim suhim grozdičjem in oljem. — g) Na Cerigi, golem kamenitem otoku: Kapsali z dobro luko in živahno kupčijo z vinom in suhim grozdičjem.

Prirodnine. Razen nekterih dolin in otokov je zemlja v občle srednje rodovitna, kajti po večem je preveč hribovita in kamenita in pa presuha. Okoli 30% vsega poveršja je je poljedelstvu ugodne, pa leni in malomarni Gerki je komaj  $\frac{2}{5}$  obdelujejo; okoli 20% vse zemlje je z lesom in germjem zarasene, ostala pa pride na slabe pašnike, močvirje in kamenito-grizasta, neplodna tla. Bolj ugodne razmere so po otocih, kteri se po večem štejejo med najlepši in najrodovitnejši svet v Evropi. Kmetijstvo je povsodi na kaj nizki stopinji; prideluje pa ječmen,

proso, turšico, i. d. žita in sočivja, vendar premalo za lastno potrebo. Najimennitnejši pridelki gerškega kraljestva so pa vino in sladko suho grozdčije, južno sadje in olje; vsega zeló veliko prodajo v tuje dežele. Napravijo pa tudi dokaj tobaka in precej bombaža niže verste. Lesa po južni polovici in po otocih povsodi pomanjkuje; zato ga morajo veliko vvoziti iz tujih dežel. — Še manj razvita in slabša je gerška živinoreja. Primeroma najbolj razširjena je reja ovac in rastlinju škodljivih koz. Veliko dobička jim pa uže sedaj daje sviloreja in bučelarstvo. Imenitno je tudi njih ribištvo. — Rudarstvo je po polnem zanemarjeno. Dobivajo le nekaj srebra v jamah lavrijskih, premog v Evbeji, marmor na Paru, v Penteliku in drugodi, semtertje tudi glino za navadno lončenino.

Obertnost se je po teh deželah še le začela, ko so se iznebile turškega jarma; vendar je kaj majhna in nerazvita, po večem le rokodelstvo. Imenitno in od tujih dežel neodvisno je le izdelovanje svilenine in tesanje ladij: to posebno cvete v Siri, na Paru in Hidri, ono pa v Atenah. Semtertje tudi izdelujejo usnje, pavolnik, pletenino iz slame, lično lesenino, lončenino, milo in dišave iz raznih cvetlic. Atene so v obče še najbolj obertno mesto, potem pa Hidra, Kalamata, Lepanto, Patras.

Notranja kupčija po suhem je majhna; zavirajo jo posebno pomanjkanje cest (železnic ni — razun kratke čerte (10 kilom.), ki veže Atene s Pirejem) in velika nevarnost po deželi; bolj živahna je z ladjami ob gerškem obrežji in med otoki. Velika pa je zunanja kupčija; podpira jo posebno kaj ugodna zemljepisna lega med Azijo, Afriko in Evropo, prečlenovito dolgo obrežje morsko, polno najpripravniših luk, podvzetnost in spretnost gerškega naroda za kupčijo, razvito mornarstvo (5500 ladij jadernic in 35 parobrodov) i. t. d. Najimennitnejša teržišča so Atene (Pirej), Sira, Patras, Hidra, Spezzia, Kerf, Zante, Kalamata. Izvaža se južno sadje (smokve, mandeljni, pomaranče, limone i. d.), suho grozdčije, olje, bombaž, svila, vosek, tobak, vino, gobe, marmor i. t. d. (največ na Angležko, potem v Avstrijo, Turčijo, Francijo); vvaža se pa živina, kože in kožuhovina, žito in moka, les, prekomorsko blago, premog in raznoverstni obertnijski izdelki (največ iz Angležkega, potem pa iz Francije, Turčije, Avstrije in Rusije).

Šolstvo je zeló zanemarjeno. Veliko premalo je zlasti ljudskih šol, ki so po večem slabo oskerbljene, pa še slabeje obiskovane. Na nizki stopinji so tudi njih srednja učilišča, ki se zovejo helenske šole (4 razr.) in gimnazije. V Atenah in Kerfu ste vseučilišči, v Siri pa tehnično kupčijsko učilišče.

## Azija sploh.

### Meje, lega in velikost azijske zemljine.

Azija, mislijo nekteri, se je prvotno imenovala neka zeló močena travnata nižina (Homer: *ἄσιος λειμῶν*) ob lidski reki Ka-



istru; poslej se je to ime lastilo vsemu polotoku (maloazijskemu) in na zadnje je zaznamovalo celo velikansko zemljino: tako jo vsaj bizantiski car Konstantin Porfirogeneta prvi imenuje v 10. stoletji po Kristu ter jo izrečno loči od polotoka Male-Azije. Pred ko ne so se sperva imenovale kavkaške dežele, prek katerih so kavkaški narodi Evropo poselili, azijske, t. j. „svete ali božje“ (pr. „azovsko morje“) in od tod je dobila vzhodna zemljina svoje ime, kajti ona je starodavna zibelka človeškega rodu in praveška, „sveta“ domačija njegove omike. Ker je od Evrope proti vzhodu razpeta, imenuje se navadno vzhodna ali jutrova dežela. Po legi in velikosti svoji je prav za prav jedro vzhodnega polobla. Na treh straneh jo po polnem obliva veliko obzemeljsko morje. Na severni strani jo obdaja severno ledeno morje, ki se sicer na mnogih krajih v dolgih zanožinah in zalivih vanjo zajeda, vendar je za človeštvo le malo važno, ker je celó po léti po večem zamerzneno. Novosibirski otoki in Medvedji ostrovi so najmenitnejši otoki v tem morji, kateremu se tudi sibirsko pravi. Na vzhodni strani je veliki ocean, ki se odlikuje z obilnimi otoki, zanožinami, velikimi zalivi in zapertimi obrežnimi morji. Na južni jo obliva indijski ocean, ki se v velikanskih zalivih zajeda v veliko zemljino ter nareja največe njene polotoke. Na jugovzhodu pa je morje posejano z neštevilnimi otoki in otočiči, ostalimi kosovi nekdanje celinske zemlje, ki je Azijo vezala z Avstralijo. Posamezne dele teh morij gl. str. 27, 29—30. Na zahodni strani se derži Afrike po ozkem medmorji sueškem, ki pa je sedaj prekopano s široko in globoko za morske ladije plovno strugo „sueški kanal“ imenovano (164 kilometer = 22 milj). Dalje jo od kanala sueškega noter do stare Kolhide (Kavkazije) obliva sredozemsko in černo-morje. Mejo proti Evropi gl. str. 93. — Ne oziraje se na otoke so v Aziji te-le skrajne točke — erti in nosi: Naj bolj severna točka je nos Čeljuskin ( $77^{\circ} 50'$  sev. širj.), blizu njega stoji nos Tajmirski, najbolj južna pa je nos Baro ( $1^{\circ} 15'$  severn. širj.); zahodna skrajna točka je nos Babo ( $23^{\circ} 45'$  vzhodn. dolg. od Par.), vzhodna pa nos Čukotski  $188^{\circ} 9'$  vzhodn. dolg.). — Z otoki vred meri vsa zemljina okoli 438000 □miriametrov.

### Porazna razredba Azije.

Azija, širja od ktere koli zemljine, meri od zahoda proti vzhodu še črez 970 miriam., od severja proti jugu pa 850. Res je dosta bolj členovita od Afrike, vendar je deblo njeno tako velikansko, da se v tem oziru nikakor ne more meriti z manjšo in bolj členovito Evropo. Pa veliki polotoki in otoki niso le majhni v primeri z velikansko-celino, ampak so od nje tudi po neprehodnih gorah in prostornih puščavah ločeni in skoro po polnem osamljeni. Deblo njeno je namreč podobno nepravilnemu četverokotu s sledečimi stranicami: zahodna, od karskega morja do ustja Šatel-Araba, meri 450 miriam.; južna meri od tod do ustja Sikianganga pri Kantonu 630 miriam.; vzhodna od tod do ustja reke Kolime 570 miriam.; severna pa 385 miriam. Zunaj teh stranic so azijski členovi, polotoki in

otoki: obojih je največ na vzhodni strani; polotokov je tudi veliko ob severni strani; vendar so ti zaradi neugodnega podnebja in nepristopnega ledenega morja le malo imenitni. Dosta manj jih je na jugu, a ti so ravno najobširniši.

Večih polotokov ima Azija deset, in sicer:

1. Arabija (polotok le 26400 □miriamet.). 2. Prednja-Indija (De-kan, 11000 □mir.). 3. Gudžerat (pri Hindostanu, 170 □mir.). 4. Žadnja-Indija (14300 □mir.). 5. Kitajska polotoka v žoltem morji (280 □mir.). 6. Korea (2260 □mir.). 7. Kamčatka (5000 □mir.). 8. Čukotski polotok (7200 □mir.). 9. Sibirski polotoci. 10. Mala Azija. (5340 □mir.). Obseg vsega polotoškega sveta v Aziji in njegovo razmero s celo zemljino gl. str. 42.

Najimenitnejši otoci azijski so: 1. Ciper in drugi maloazijski otoci (140 □mir.). 2. Ceilon (640 □mir.). 3. Maledivi in Lakedivi, Nikobari in Andamani. 4. Veliki sundski otoci: {Sumatra (3900 □mir.), Java (1280 □mir.), Borneo (7480 □mir.) in Celebes, skup: 15500 □mir. 5. Mali sundski otoci. 6. Moluško otočje. 7. Filipini (2950 □mir.). 8. Kitajski otoci (Hainan, Formoza). 9. Japonski otoci (Nipon 2300 □mir.; Jezo 896 □mir.). 10. Krafo ali Sahalin. 11. Kurilski otoci in Aleuti. 12. Sibirski otoci v ledenem morji. Obseg vsega otoškega sveta in njegovo razmero s celo zemljino gl. str. 42.

### Navpična izobrazba ali naličje Azije.

V Evropi je velika mnogoličnost med višino in nižino; enaka mnogoličnost se nahaja tudi v Aziji, toda v bolj velikanskih razmerah. Posebno obširne so azijske planote gorske, ktere so z najvišimi hribi na svetu oklenene in nekodi tudi v več predelov pregrajene. Sploh pa pride okoli 275000 □miriam. na višavje, 160000 pa na nižavje.

Pravo ohrodje azijske zemljine je celokupna, nikjer do dna presekana gromada z obširnimi planotami, ki je razpeta od egejskega morja do velikega oceana, t. j. čez 100 dolgostnih stopinj ali 800 miriam. Ob poldnevniku 90° vzhodne dolgosti je to višavje prečudno prešeno; vanje je namreč vrheno od severja turanska nižava, od juga pa globoka hindostanska, in sicer ste 35 do 45 miriam. druga drugej približani. Tako se prav naravno loči celokupno azijsko višavje v prednje- in zadnjeazijsko.

Zadnjeazijsko višavje meri okoli 90000 □miriam. ter obsega razen raznoličnega hribovitega sveta obširne planote poprek 2600 do 4560 metrov visoke. Te so oklenene in pregrajene z velikanskimi pogorji. Najimenitnejša med temi so:

1. Himalaja (t. j. sneženi grad), najbolj velikansko gorstvo na zemlji, se vleče na oblok ob meji tibetski in hindostanski od Inda do sternega predora Brahmputre ter meri 240 miriam. na dolgost. To južno obkrajno gorovje zadnjeazijskega višavja je sestavljeno iz več vzporednih pogorij, katerih najbolj severno je najviše. Na južno stran so te

gore redoma niže in s poberdjem prehajajo v nižino. Med njimi so stopnjevini podobne visoke doline, n. pr. kašmirska (2000 metrov nad morjem), sloveča po svojem bujnem in izverstnem rastlinji, bolj na vzhodu dolina nepalska in katmandska (1300 mt.) pa botanska s tasisudonsko. Te in še druge obsegajo vse zelo veliko prostora. Celi Himalaja se po rekah loči kakor Alpe v 3 oddelke: a) Zahodni Himalaja, od preseke Inda do njegovega vira, ima primeroma najnižje verhove in grebene pa široke, rodovitne podolnice. b) Srednji Himalaja od vira reke Inda do Tiste (pritoka gangeškega) z visokimi preseškami, neizmernimi ledniki in orjaškimi veršaci. c) Vzhodni Himalaja je dosta nižji od srednjega. — Poprek so te gore uže z grebenom do 5500 metrov (17000') nad morjem vzpete; redki njih prelazi so poprek 4800 do 5500 metrov (15000—17000') visoki. V srednjem Himalaji stojé najvišji verhoi na zemlji: Mount Everest (r. Mavnt Ivrest) ali Gaurizankar 8844 met. (27200'), Kinčin-džinga („devojka“, 8586 m. = 26400'), „Davalagiri 8180 mt. (25200'), prava osrednja gora, ki ima 5 velikanskih snežnikov nad 7000 metrov visokih okrog sebe. Čumalari (7300 m. = 22400') stoji v vzhodnem Himalaji.

2. Sinešan je podaljšek himalajskih gor do Jang-tse-kianga in ima prej ko ne še više verhove. Od tega nepoznanega gorovja derže dolga pogorja v zadnjo-Indijo ter zagrajajo široke in prerodovitne podolnice tega polotoka. Proti vzhodu so do kitajskega morja in velike nižave ob ustji kitajskih veletokov razrasene kitajske Alpe. Njih najimenitnejši oddelki so neprestopni Jinling, vzhodno obrobno gorstvo tibetske visoke planjave in naravna meja pravega Kitaja proti notranji Aziji. Tega se derži na severovzhodni strani Peling, na jugovzhodni strani pa ga je Jang-tse-kiang proderl in ločil od proti vzhodu razrasenega pogorja, kateremu pravijo Nanling; tu zlasti v bohejskih gorah je prava domačija čajevca.

3. Severovzhodne obkrajne gore osrednje planote so mandžurske Alpe; Hoang-ho jih loči od Pelinga. Najimenitnejši med njimi je Chinggan (ch = č), ki na severji derži do Amura ter ga sili svoj ravni tek proti vzhodu zavračati. Ž njim vzpored derži blizu morja od ustja Amura do južnega opla polotoka Koree mandžursko primorsko pogorje. Velikanska kotlina med njimi je le nekoliko gorata; severna nje polovica visi k Amuru, južna pa k pečelskemu zalivu.

4. Belurdag se začenja nad globoko preseko indsko ob virji reke Gihona ter derži proti severovzhodu do izvira Sira; on dela zahodno obkrajno gorstvo zadnje-azijske višavine. Veršaci njegovi merijo nad 4880 m. ter stojé na 15 miriam širokem herbtu. Ta herbet je pusta višava Pamir ali „svéta streha“ kakor jo Kirgizi zovejo, ki slovi po celej osrednji Aziji. Čez njo peljejo kupčijska pota, ktera so uže od starodavnih časov družila Hindostance in prebivalce zahodne Azije s Kitajci.

5. Mustag je ob viru Sira naslonjen na Belurdag ter derži proti severovzhodu silo razkosan do Irtiša. Njegova posamezna pogorja so po večem vzporedna ter se polagoma izgubljajo proti zahodni puštnji

kirgižki. Med seboj narejajo pripravne doline, ki deržé iz nizkega Turana v osrednjo visoko Azijo. Tu so zgodovinsko imenitna vrata osrednje Azije, skozi ktera so razen drugih narodov proderli Hunci, poslej v začetku 13. stoletja pa Mongolci ter so kakor silna povodenj razširili se po vzhodni Evropi in zahodni Aziji; skozi ta vrata se počasi, pa redoma in vspešno širi ruska oblast v oserčje velikanske Azije.

6. Altaj, navadno razdeljen v mali in veliki Altaj, obsega vse gore od vira irtiškega do Selenge, bajkalskega jezera in dolenje Angore. Te kaj divje Alpe imajo do 3300 metrov visoke verhove ter so na vse strani, zlasti pa proti severju skoro do Tomska razrasene. Odlikujejo se s snežniki in ledniki, zlasti pa z zlata in srebra bogatimi rudniki in vodami. Za njim se versté na vzhodni strani od bajkalskega jezera rude bogate

7. Daurске gore med dolinami reke Lene in njenega dotoka Vitima. Zadnja tri gorstva delajo severni oklep zadnje-azijske višave. Daurске gore so pod raznimi imeni razrasene po vsej severovzhodni Aziji do velikega oceana in čukotskega predgorja. Najimenitnejše med njimi so: Jablanov herbet, ki dela razvodje med Amurom in Vitimom in pa drugimi desnimi dotoki Lene in seže do jugovzhodnega kota ohotskega morja. Ker je jako bogat raznih rud, ustanovilo se je tam rudarsko mesto Nerčinsk. Ob ohotskem morji naravnost proti severju deržé Udske gore, ki proti morju jako stermo propadajo. Prek njih in Jablanovega herbta deržé silno nepripravni prelazi, okoli 1300 metrov visoki od velikega oceana v Jakutsk in osrednjo Sibirijo. Zeló razrasene so proti severozahodu n. pr. med Vitimom in Aldanom, pa med Aldanom in Indigirko; ti pusti razrastki se zovejo Aldanske gore. Dalje proti severovzhodu čez celi čukotski polotok raztegnen je Stanovi herbet; od njega so odcepljene Kamčatske gore, ki pokrivajo ves enako imenovani polotok; odlikujejo se z veliko množico gorečih ognjenikov (21).

Sredi teh obrobnih gor je razprostrta velikanska planota zadnje azijska; po raznih straneh je kaj različne nadmorske visokosti in še bolj različnega poversja. Dve predolgi pogorji, od zahoda proti vzhodu zeló vzporedno potegnjeni, jo ločite v 3 velike predele. a) Kuenlun derži od Belurdaga 260 miriam. daleč proti vzhodu; zadnje njegove končine ob Hoang-hu se zovejo Nanšan; Kuenlun ima čez 7150 metrov visoke veršace in 5500 m. visoke prelaze. Med njim in Himalajem je razpet Tibet, največa planota na svetu; meri najmanj 14300 □miriam. ter po nekoliko stoji 4500 metrov nad morjem, po nekoliko pa nekaj niže, vendar nikjer ne pod 3200 m. Po tem se ni čuditi hladnemu podnebjju te dežele, ktere prebivalci se razen z ječmenom po večem živijo z živinorejo. Niti mali, niti veliki Tibet ni popolnoma planota, ampak pokrit je z raznimi gorami, n. pr. gorstvo Karakorum na zahodu, vzporedno z gorenjim Indom in Kuenlunom; njegovi prelazi so do 5500 metrov visoki in Dapsang (7623 m. = 26533'), najvišji njegov veršac, se lahko primerja s prvimi velikani himalajskega

pogorja. *b*) Nebeške gore (Thianšan) so drugo vzporedno pogorje, ki od severnega konca Belurdaga derži 225 miriam. daleč proti vzhodu. Njih verhovi in sentertje tudi njih grebeni molé še nad ločnico večnega snega in so najmanj 3300 metrov visoki. Med njimi so znani ognjeniki Hočeu in Pešan in močna solfatarata Urumtsi. Na vzhodu ima Thianšan 40 do 70 miriam. predor, skozi kterega je puščava Šamo podaljšana; onostran je pogorje Inšan, ki derži do Činggana in veletok Hoang-ho proti severju odvrata. — Med Kuenlunom in Thianšanom je planotasta Visoka Tatarija; srednji in vzhodni del tega srednjega predela je pokrit s puščavo Gobi, kterej Kitajci primerno pravijo Šamo t. j. peščeno morje. Ta velikanska puščava, čez 370 miriam. dolga, je vzhodni kos onega peščenega pasa na starem svetu, ki se ob atlantskem morji začenja s Saharo. Po vzhodni strani je bolj kamenita in vsaj 1300 mt. visoka; po njej razen trgovcev prehajajo le pastirski narodi s svojimi čredami. Po zahodni strani je bolj peščena ter ima premnogo velikih zelenic (oaz) z velikimi mesti, ki pridelujejo razno južno sadje; iz tega moramo sklepati, da te zelenice ne stojé vsaj čez 650 mt. nad morjem. — Med Thianšanom in Altajem je razprostert tretji — najnižji predel vzhodnoazijske planote, namreč travnata in jezer bogata Songarija, ki je poprek komaj 650 mt. visoka (dzaisangsko jezero ob povirji Irtiša 585 m.)

Dosta manjše je prednje-azijsko višavje, naj se primerja s zadnjeazijskim po razpetosti ali pa po nadmorski visokosti. Njegova srednja visokost iznaša okoli 1300 metrov, podstava njegova pa meri okoli 3300 □miriam. in sicer pride 25300 □miriam. na Iran, 7700 pa na Armenijo in Malo Azijo.

Najimennejši deli prednjeazijskega višavja so:

1. Hindukuš, čez 45 miriam. široka in zeló dolga gromada med Gihonom in Indom, je podoben velikanskemu sklopu gorskemu, kajti on veže zadnjo in prednjo visoko Azijo. Njegovi verhovi so nad ločnico večnega snega vzdigneni do 6500 metrov nad morjem, prehodi in prelazi pa do 3900 metrov. Najnižji in najpripravniji med zadnjimi je Bamian, prek kterega so mirno in silovito se preseljevali narodi (Arci, Aleksander veliki, Tamerlan (1398), Baber (1525)). 2. Paropamiz je zahodni podaljšek Hindukuša; sestavljen je iz 3 vzporednih gorstev, ki delajo severni rob visoke planote iranske. Če prav le 1000 do 1300 metrov visok, vendar zeló sterma propada v globoko turansko nižavo (ob severnem pobočji). S planote same se pa vidi kot lahko prehodno nizko pogorje. Dalje proti zahodu se na južni obali hvalinskega morja skoro na celem vzdiguje ognjeniško gorstvo 3. Alburs ali Elburs, med čigar stožki se ognjenik Demavend, najvišji verh v prednji Aziji (6115 m.), najbolj odlikuje. Med severnim njegovim obnožjem in hvalinskim morjem je razprosterta globoka, vroča, dobro močena in prerodovitna pokrajina Mazenderan (stara Hirkanija) z mesti Rešt, Alfuruš in Astrabad.

4. Suristanske in kurdistanske gore so zverstene v gredje, prek kterega Iran vendar sterma prehaja v mezopotamsko ni-

žavo. Prek njih derže kaj stermi in nepripravni prelazi, ki so uže od nekda; v oblasti nezmagljivih Kurdov (= starodavni Karduhi). V alpskem svetu Azerbeidšanu so zrasene z zahodnim Albursom.

5. Gore Farzistanske in beludžistanske, v sterno gredje zverstene, delajo južni rob iranske planote. Podobne so odkrojeni steni, ktere ne prodira nobena reka, le semtertje se čez njo vijejo silno sterne steze, primerno lestvice imenovane.

6. Indo-perzijske gore, sestavljene iz pogorij Solejmana in Hale, zagrajajo planoto na vzhodu od Hindukuša do morja. Njih verhovi merijo do 4200 metrov; greben jim skoro nikjer ni presekan ali zeló vdert, le ob reki Kabuli derži imenitna pot (2300 m.) iz Irana v Hindostan. Narodi in zmagovalne vojske pa pridni trgovci so uže od nekda; po njej prehajali in še prehajajo. — Sredi teh gor je planota iranska. Nje poveršje meri nekaj čez 11000 miriam. ter je poprek 1000 do 1170 metrov nad morjem vzpeto. Po večem je puščobna, zlasti po zahodnih straneh, kjer je le malo bogato obdarovanih zelenic. Skoro po polnem neodvisni pastirski narodi naj bolj po njej prehajajo.

7. Armenske Alpe so zeló razrasene visoke gore, ki oklepajo male planote. Taka je erivanska in karska, okoli 1000 metrov visoka; iznad te v nebo kipi ugasneni ognjenik Ararat (nad 5280 m. ali 16200'). Sredi njih se nahaja več slanih, precej velikih jezer. Na severji jih loči globoka dolina reke Kura od Kavkaza, na vzhodu pa gorenji Evfrat od maloazijskih višavin.

8. Taurus in Antitaurus sta veliki pogorji na desni strani gorenjega Evfrata in ob južnem obrežji Male Azije. Taurus ima najviše verhove, ki so v vzhodnem delu do 3500 metrov nad morjem vzpeti. Ob černem-morji stoji pontovsko ali primorsko pogorje. Notranja zemlja maloazijskega polotoka je po večem visoka planota, iznad ktere je več posameznih hribov in kratkih pogorij vzdignjenih, n. pr. ugasneni ognjenik Erdžias.

#### Posamezne gore v Aziji:

1. Kavkaz je uže davno znano gorovje med černim in hvalinskim morjem; le na jugozahodni strani se ob gorenjem Kuru derži armenskih in maloazijskih gor. Sestavljen je iz več vzporednih pogorij in greben glavnega meri poprek 3250 metrov, vštrična so pa za 1000 metrov niža. Najviši verhovi tega okoli 110 miriam. dolgega gorovja so vzpeti nad ločnico večnega snega, Elbrus celó 6820 mt., Kazbek pa 5380 mt. (prim. str. 309).

2. Uralske gore (glej str. 303 in 104).

3. Libanon in Antilibanon deržita v sirske primorji od Taura proti jugu; imata pa do 2900 metrov visoke verhove, silno sterma pobočja in globoke pa ozke preseke. (Gl. Jesenko: Občn. zgod. str. 7 in 10.)

4. Palestinskih hribov se na jugu derži višavina sinajska, po večem gola kamenita puščava. Na južni strani stoji skaloviti Sinaj z veršaci 2300 do 2700 metrov visokimi. Mozesov hrib (Džebel Muza) meri 2360 metrov in na vzhodni strani njegov je slavni mož pokazal

Izraelcem plošči z božjimi zapovedimi. Ob Sinaji stoji, 1620 metrov nad morjem, imenitni samostan sv. Katarine, ustanovljen od cara Justinijana.

6. Gore arabske so razstavljene ob straneh arabskega polotoka. Naj više so na zahodni strani v Jemenu, kajti njih verhovi stojé 2400 m. nad morjem. Na vzhodni strani v pokrajini omanski so le 2000 m. visoke. Vsa notranja Arabija pa je puščobna višavina, poprek 1000 do 1300 m. visoka. Neznatna pogorja jo na severji ločijo od sirske puščave.

7. V prednji-Indiji je čez ves polotok razpeta berdovita in gorata planota Dekan. Velika hindostanska nižava jo loči od Himalaja in Solejmana. Meri okoli 13000 □miriam. ter je poprek 650 do 860 m. visoka. Ta, če dobro močena, posebno rodovitna planjava je po večem naklonjena k bengalskemu morju. Ob straneh jo oklepajo dosta više obrobne gore. Na zahodni strani so zahodni Gati, ki so na jugu v Nilagiri-u do 2600 metrov vzvišene. Prek njih derzé stermi in precej nepripravni prelazi (gati = ulice) iz ozkega pa prerodovitnega obrežja malabarskega na Dekan. Na nasprotni strani se od Nilagiri-a proti severovzhodu vlečejo vzhodni Gati, ki so dosta nižji in po širokih lepih dolinah presekanj. Med njih podnožjem in morskim obrežjem je razprosterta 15 miriam. široka nizka ravnina koromandska. Severni rob dekanske planote je gorstvo Vindhja, ki je ob globoki dolini reke Nerbude potegneno od zahoda proti vzhodu; še bolj na severji stojé dosta krajše gore arvalske; med njimi in Vindhjo je razprosterta visoka planota malvska. (Gl. Ješenko Obč. zgod. I., str. 23, 24).

8. Tudi azijski otoci so razen novosibirskih v ledenem morji skoro čez in čez pokriti z gorami. Adamov verh (Pik, 2435 m.) na Ceilonu, slovi posebno v indskem verstvu. Sundski otoci in vsa otočja na vzhodni strani Azije so ognjeniške tvorine.

### Pregled azijskih nižin.

1. Sibirskaja nižava na severozahodni strani zadnjeazijske višavine je razprosterta od Urala do Čukotskega polotoka; njena širokost je, če dalje proti vzhodu, tem manjša ter meri poprek 40 do 75 miriam. Ta velikanska planjava obsega okoli 100000 □miriam., vendar je zarad neugodnega podnebja le na zahodni polovici rodovitna po pasu okoli 40 miriam. širokem, ki veže poseljene uralske gore s plodnim altajskim svetom. Če dalje proti severju tem bolj pustotna in močvirna je po leti, po zimi pa mnogo metrov globoko zamerznena.

2. Turan je 29000 □miriam. velika nižava med Paropamizom in aralskim jezerom, pa med Mustagom in hvalinskim morjem. Podobna je pustinji, ki je po večem s peskom pokrita, vendar ima tudi veliko rodovitnih pokrajin, ktere, če dobro močene, redé preobilo razno-verstnih sadežev.

3. Nižava kavkaška ob Kuru je uže od nekđaj gosto naseļjena in dobro obdelana. Nižava na severni strani Kavkaza se prek mañiškega razora neposredno derži južne ruske ravnine.

4. Nižina ob Evfratu in Tigridu je razprosterta črez vzhodno Sirijo celó v severno Arabijo. Med Evfratom in Tigridom je po polnem ravna ter se zove Mezopotamija („medrečje“). Poveršja je jako različnega (prm. Jesenko: Obč. zgod. I., str. 19). Črez Sirijo in severno Arabijo razgerneni del pa je po večem peščena puščava, z lepimi zelenicami posejana. Te so uže od nekđaj naravne postaje dolgih verst mnogobrojnih velblodov, ki prek žalostnih teh krajev pospešujejo kupčijo od morja do morja.

5. Hindostan ali prednje-indijska nižina je razprosterta od arabskega morja ob indskem ustji do zaliva bengalskega ob ustji Gangesa in Brahmaputre; zagrajena je z raznimi hribi, — na severji s Himalajem in indo-perzijskimi gorami, na jugu pa z visoko planoto dekansko. Meri okoli 13000 □mir. Široka je bolj na zahodni strani, kjer jo od morja skoro do Himalaja pokriva okoli 30 mir. široka peščena puščava. Drugodi, zlasti pa v porečji gangeškem (in to je pravi Hindostan, „Madhjadesa“ ali „osrednja zemlja“ od starodavnih Indijanov imenovana) pa je neizrečeno rodovitna, dobro obdelana in gosto poseljena.

6. V zadnji-Indiji so doline ob dolenjem teku ondotnih veletokov razširjene v prerodovitne manjše nižave, ki skup merijo okoli 4500 □mir.

7. Kitajska nižava je nanošena zemlja ob dolenjem teku in ustji ondotnih veletokov. Vsa je zeló dobro močena, izverstno obdelovana in tako gosto naseljena kakor noben kos naše zemlje. Meri okoli 6000 □miriametrov.

### Kopnozemeljsko vodovje azijsko.

Velikanska Azija ima toliko velikih in malih vodá, da se celó Amerika ž njo ne more meriti, zlasti pa z ozirom na mer njih teka. Ameriške vode tekó skoro vse od zahodnega roba proti vzhodu, Azija pa je tako ustvarjena da z nje osrednjega višavja tekó reke prek večih ali manjših nižav na vse strani sveta. Posebno lastne so njej tudi reke sotočnice, ki druga blizu druge izvirate, v dolgih lokih se vsaksebi vijete, ter se znova bližate in kot bližnji sosedi se izlivate v tisto morje ali se pa pred ustjem celó združite ter po večem rodovitno delto v morji nasipavate. Posebno zanimivo je tudi njeno celinsko vodovje; ima namreč več od morja odločenih jezer, v ktera se velike celinske reke izlivajo.

Najimenitnejše njene reke so

a) krog severnega ledenega morja:

1. Ob postaja iz več izvirnih rek v altajskih gorah ter se izliva v obski zaliv. Največi levi dotok ji je 330 mir. dolgi Irtiš, ki gre skozi dzaisangsko jezero in tudi od leve strani v sebe sprejemlje Išim in Tobolj.



2. Jenisej izvira na jugovzhodu od bajkalskega jezera v podolnici med Sajanskimi in Tangnuskimi gorami, teče proti severju in z desne sprejemlje Angoro ali verhnjo Tungusko, skozi bajkalsko jezero tekočo, pa podkamenno ali srednjo in nižjo Tungusko. Ob in Jenisej sta s svojimi pritoki zato še posebno imenitna, ker pospešujeta kupčijo med Sibirijo in Kitajskim.

3. Lena izvira v Verholenskem gorstvu na zahodni strani bajkalskega jezera, teče 390 mir. daleč v velikih zavojih proti severju in se, v več panog razcepljena, skozi plimujoče ustje v morje izliva. Plovna je do Jakutska, kjer je najdalje proti vzhodu (ohotskemu morju) zavita. Vitim, Olekma in Aldan so njegovi največi desni dotoci. Po aldanški dolini derži kupčijska pot navzgor in prek primorskih Udskih gorá v Ohotsk ob enako zvanem morji.

4. Indigirka in 5. Kolima z Omolonom izvirate na zahodnem pobočji Stanovega herbta. ter imate bolj kratek severni tek.

b) Krog velikega oceana:

1. Amur postaja iz Žilke in Keruluna, ki izvirata v južnih gorah Jablanovega herbta. Ta okoli 370 mir. dolga reka se imenuje Sahaljan = ulu ali Amur od tam, kjer prodere Činggansko gorstvo, in teče v dolgem proti jugu izbočenem loku prek mandžurske višave v tatarski preliv, ki sklepa japonsko in ohotsko morje. V sebi sprejemlje več velikih dotokov in v vodotoči dela mnogo otokov. Ob njegovem zeló zasutem ustji stoji mlado mesto Nikolajevsk.

2. Sira-muren je razvita reka brežnica, ki z južne Mandžurije teče v zaliv Ljaotung.

3. Pe-ho je vode bogata pa kratka brežnica, ki teče blizu Pekinga v pečelski zaliv.

4. Hoang-ho ali „rumena reka“ izvira na „zvezdatem morji“ blizu vzhodne končine Kuenluna, obteka 2krat pravokotno zaviti, gorstvo Juinling ter stopi z derečim tokom v kitajsko nižavo, kraj ktere se izliva v rumeno-morje. Sperva je ta velikanska reka tekla v pečelski zaliv, a Kitajci so jej okoli 5 stol. po K. izkopali bolj južno kratko strugo in staro zagradivši ga naklonili naravnost proti vzhodu. Ker so pa zadnjih 15 let o državnih notranjih prekucijah zanemarili zasipe, jih je veletok proderl, pred seboj je vse pokončal in svojo staro strugo si poiskal.

Jang-tse-kiang ali „modra reka“ izvira na južnem pobočji Kuenluna in njegov tek meri do tje, kjer se viru Hoang-ha naj bolj približa, uže črez 75 miriametrov. Od tod se od sotočnice svoje oddaljuje ter obteka v dolgem loku, proti jugu izbočenem, velikansko gorstvo Juinling in se Brahmputri približa do 35 miriam. Potem prodere v nepristopnih presekah gorstvi Juinling in Sinešan in stopi kot velikanska reka v srednjo kitajsko kotlino med Nanlingom in Pelingom. Tu je kitajski najplodniši svet, ki po veletoku pošilja svoje preobilne pridelke (čaj, bombaž, rajž, svilo) vzhodnim primorskim pristaniščem. Angleške vojne ladije so od njegovega ustja navzgor plavale uže 130 miriam. daleč po njem.

6. Sikiang je 180 miriam. dolga reka, ki se pri Kantonu izliva.

c) Krog indijskega oceana:

1. Veletoki za dnje - Indije so v svojem gorenjem teku malo znani; njih doljeni tek pa je razvit po širokih dolinah, ki so kakor kitajska nižava čez in čez z rajžem obsejane; ustje ob nizkem nanošenem primorju je vilasto. Najimenitnejši so: Mek hong (Kambodža) izvira v Tibetu na jugu od gorenjega Jang-tse-kianga in se proti jugu tekoč v več rokavih spušča v kitajsko morje. Ob ustji stojita Kambodža in Saigun.

2. Menam, siamski veletok, izvira na Kitajskem in teče proti jugu po mnogo razcepljeni strugi v siamski zaliv. Ob ustji stoji Bangkok.

3. Saluen ima svoje povirje v Tibetu in teče po Tibetanskem, Kitajskem in zadnji-Indiji v martabanski ali rangunski zaliv. Ob ustji stojita Martaban in Molmain.

4. Iravadi teče prejšnjemu skoro po polnem vzporedno na zahodni strani in ima deltast izliv. Pri Amarapuri derži celó ena panoga od njega v sotočnico Saluen. Ob ustji stoji imenitno pristanišče Rangun.

5. Brahmaputra in Ganges sta imenitni sotočnici v prednji-Indiji. — Brahmaputra, v svojem gorenjem teku Jarudsangbotsi imenovan, izvira na severnem pobočju Himalaje, teče po Tibetu na vzhod 180 miriam. daleč, prodere v stermi preseki Himalajo (tu se mu pravi Dihong) in stopi v nižavo, kjer se pred izlivom razcepi v neštevilno nestanovitnih panog. Teh se nekatere sklepajo z rokavi Gangesa ter nasipava jo velikansko delto.

6. Ganges, sotočnica Brahmaputre, ima svoje svete studence, h katerim potujejo pobožni Indijani, v lednikih ob južnem pobočju Himalaje. S hribovja hitro deroča voda stopi v hindostansko nižavo, po kateri proti zahodu občernena teče čez 230 miriam. daleč do vilastega izliva v bengalsko morje. Redoma se napenja v glavnem vodotoči pa tudi v velikih svojih dotokih ter se razliva čez vehko ravnino Hindostan. Kolikor je zadene njena masna voda, je neizrečeno rodovitna in daje na ostajanje rajža, bombaža, cukrovega terstja, banan i. t. d. Pri Allahanič badu se vanjo izliva najimenitnejši njen desni dotok Džumna, ki ni manjši od Gangesa. Delhi in Agra ob Džumni; Mirzapur, Benares, Patna, Muršidabad, Dhakka in Kalkuta so velikanska mesta ob tej sveti reki.

7. Mahanadi, Godaveri in Krišna so imenitne reke brežnice, ki z Dekana teko v bengalsko morje.

8. Ind ali Sind izvira v Tibetu na severnem pobočju Himalaje blizu Brahmaputre in teče sperva proti severozahodu; potem prodere v nepristopni preseki hindukuške in himalajske gore in stopi pri Atoku, indijskem ključu ob ustji dotoka Kabula, v indijsko nižavo. Tu sprejemlje v sebe močne leve dotoke, s katerimi nareja veliko pokrajino Pendžab, indijsko pentapotamijo (petorečje). Najvzhodnejši teh dotokov, ki so v zgodovini Aleksandra velikega pervikrat imenovani, je Satladž (Sadrus pri starodavnikih), ki tudi izvira v znamenitem višavji, skupnem povirju Inda, Brahmaputre in Gangesa. Tudi on dobiva kakor Ind in Brahmaputra mnogo vode od lednikov in snežnin vzhodnega Karako-

ruma, ktereга Indijani časté, kakor so Gerki častili Olimp; ledeni verhovi so jim sedež bogov. V globoki preseki predere Himalajo in teče dalje proti jugozahodu, sprejemlje druge reke pendžabske ter pelje njih vodo k indskemu veletoku. Dalje proti vilastemu izlivu v perzijsko-arabsko morje namaka Ind ozki pas rodovitne zemlje med Solejmanom in indsko puščavo.

9. Evfrat in Tigris ste dve drugi imenitni sotočnici v prednji Aziji, ki se pred ustjem zedinjeni Šatel Arab imenujete in po več panogah v perzijski zaliv izlivate. Evfrat, 280 mir. dolg, postaja iz dveh izvirnih rek v Armenskih gorah, ktere predere blizu tam, kjer Tigris na planoti diarbekirski zbira svoje studence. Evfrat teče sperva v jugozahodno mer, kakor da bi se hotel spustiti v iskanderski (iski) zaliv; kar se vštric Haleba oberne proti jugovzhodu in razen malih zavojev teče prek mezopotamske nižave, v isto mer do izliva. Kakor Nil v Egiptu, tudi Evfrat ob dolnjem teku ne sprejemlje nikakoršnih dotokov. — Tigris do izliva v Evfrat okoli 180 mir. dolg, sperva teče blizu kurdistanskih gora in nizko berdje je razstavljeno ob njegovih bregovih do Mosula (kjer so razvaline ninivske). Od tod se znova približuje svojej sotočnici, tako da sta pri Bagdadu dobre 4 mir. vsaksebi. Od Bagdada navzdol je Mezopotamija po polnem vodoravno polje, ktereга rodovitnost se ravna po povodnji velikanskih rek. Zato je bilo v starem veku premreženo z neštevilnimi prekopi in jarki, po kterih se je voda na vse strani raztekala in zemljo namakala. Take prekope in jarke so v mehki zemlji tem lože napravljali, ker je vodotoč tigridski dosta niži od evfratskega: Voda se je namreč iz više tekočega Evfrata izlivala v prekope in jarke ter se odcejala v Tigris. Enako je bila ob samostalnih ustjih zemlja z zasipi zavarovana pred silno škodo. Ko so pa Perzijani siloma se polastili babilonskega kraljestva, zasuli so globoke plovne izlive obeh rek, da bi kupčiji po njih pot zaperli in pokrajino oslabili. Vsled tega ste se poslej reki zedinili. — Turška sila je zanemarila rečene naprave, prekope in zasipe; zato je sedaj odotna zemlja po večem nerodovitna puščoba. (Prim. Jesenko: Obč. zgod. I., str. 19.)

d) Krog črnega - morja :

1. Kizil Irmak (Halys) ali „rudeča reka“ je okoli 75 miriam. dolga brežnica, ki iz planote maloazijske v dolgem zavitem loku teče v černo-morje.

Razen naštetih voda ima Azija še več celinskih ali pustinskih rek. Najimenoitnejše so:

1. Jordan (okoli 30 mir. dolg) izvira v Libanonu na severni strani palestinskega vseda zemeljskega in teče skozi meromsko in galilejsko jezero v zelo slano mertvo-morje (prim. Jesenko: Občn. zgod. I., str. 7).

2. Hilmed izvira na južnem pobočji Kuhibabe blizu Hindukuša na iransko-afganistanski planoti in teče s svojim največim dotokom Tarnakom proti zahodu v jezero hamunsko.

3. Amudarja ali Gihon (Oxus) ima 260 mir. dolg in skoro po polnem ravnočrten tek od Sirikula na višavji pamirskem prek Turana do

izliva v aralsko jezero. Pred njegovim ustjem je razprosterta dobro močena in prerodovitna pokrajina Hiva, pri starodavnih Horazmija imenovana.

4. Sir-darja ali Sihon (Jaxartes), okoli 220 mir. dolga reka, izvira v Thianšanu ter se po dvakrat zelo zavitem teku izliva v severni ogel aralskega jezera.

5. Tarim, okoli 200 mir. dolga reka v visoki Tatariji, izvira na Belurdagu ter se izliva v Lop nor, t. j. jezero Lop. Ob njegovem teku čez puščavo Gobi je dolgi pas rodovitnega sveta, čez katerega derži kupčijska pot iz Turana v Kitajsko.

6. Kur z Arasom, Terek, Volga, Ural se izlivajo v hvalinsko morje. (Glej pri Evropi.)

Pregled najimunitnejših rek azijskih.

Ime reke	Razroj teka	Posega med virom in ustjem	Porečje v □ mirant.
		v dolg. miriametrah	
Jenisej . . . . .	555	228	27000
Jang-tse-kiang . . . . .	550	290	19000
Amur . . . . .	442	225	20000
Ob . . . . .	430	240	33000
Lena . . . . .	395	252	20400
Hoang-ho . . . . .	370	230	20400
Jnd . . . . .	360?	200?	9600
Iravadi . . . . .	340?	?	11400?
Ganges . . . . .	310	153	10500
Evfrat . . . . .	280	110	6730 (s Tigr.)
Amu . . . . .	260	151	
Sir . . . . .	225	140?	} 8200
Tigris . . . . .	180	?	
Sikiang . . . . .	178	140	3400

Jezerata azijska.

Najznamenitejša so:

1. Hvalinsko jezero ali morje (4632 □ mir.), največje jezero na zemlji, stoji na vzhodu črnega-morja in obliva turansko, iransko, kavkaško in rusko obrežje. To slano jezero, velik del azijsko-évropškega vseda, je še 24 metrov nižje od navadne morske gladine. Če se prav veliko rek, med njimi največja evropska (Volga) vanje izliva, vendar ga ne napolnijo, ker se voda na njegovi veliki poveršini še nekoliko hitreje hlapi kakor vanje priteka.

2. Aralsko jezero (t. j. otočnato jezero) meri okoli 698 □ mir. To malo slano jezero tudi še znerom nekoliko pojema. V severni turanski nižavi razprosterto in po 65 do 215 metrov visokem Usturtu ločeno od hvalinskega morja, s katerim je nekdaaj skleneno bilo, stoji komaj 11 metrov nad vesoljno morsko gladino,

3. Balkaško jezero je še bolj na vzhodu pred podnožjem altajskih gor. Meri blizu 238 □ mir.; razen drugih vod se pustinska reka Ili vanje izliva.

4. Dzaisangsko jezero stoji v altajskih gorah; Irtiš skoznje teče; meri 42 □ miriametrov.

5. Bajkalsko jezero ali sveto morje je največe gorsko jezero (360 □ mir.) na zemlji. Razen drugih rek se velika Selenga vanje izliva, iz njega pa teče Angora — posebni imeni za razna kosa gorenjega Jeniseja.

6. Urmijsko in vansko jezero v armenskih gorah dajete mnogo soli.

7. Mertvo morje v Palestini ima silno grenko in slano vodo; stoji pa v tako globokem podolgastem vsedu zemeljskem, da je njegova poveršina še 400 metrov (1235') pod gladino bližnjega sredozemskega morja. Meri okoli 12 □ mir., globoko pa je na severji celó 390 metrov. Največa zemljina ima po tem takem najviše gore in najglobokejše vsede zemeljske z največim jezerom, z najnižje stoječimi jezери; ima pa tudi najviše jezero, ker malo jezero Siri-kul v srednji Aziji na višavi Pamir stoji 4760 metrov nad morjem.

### Podnebne razmere v Aziji.

*(Rastline in živali.)*

Vsega poveršja azijskega je  $\frac{1}{8}$  na gorkem pasu,  $\frac{3}{4}$  na zmerno toplem,  $\frac{1}{8}$  pa na merzlem. Podnebne razmere merzlega predela so enake dotičnim evropskim, le da azijski merzli predel nima poleg sebe bolj toplega morja, in tudi ne poprečnih gorstev, ki bi ga varovala merzlih vetrov. Podnebje zmerno toplega predela je po polnem celinsko in brezmerno. Za silo vročim poletjem nastopi silo huda zima. Največi razločki med poletno in zimno temperaturo se kažejo po srednjeazijskih pustinjah in puščavah, n. pr. v Turanu in Gobiu. Uže leta 1839 so opazovali Rusi, ki so šli prek kirgižke pustinje nad Hivo, na skoro istej širjavi kakor je Terst (45° s. š.) v decembru dnevno temperaturo — 24°, in nekatere dni celó — 35° R., po leti pa na istem mestu + 36°. Jakutsk v Sibiriji ima skoro isto zemljepisno širjavo (62°) kakor Bergen v Norvegiji (60  $\frac{1}{2}$ °) in vendar je srednja temperatura meseca januarja v Jakutsku — 34.4°, meseca julija pa + 16.4; razloček iznaša tedaj skoro 51° R.; v Bergenu pa je srednja temperatura januarja le + 1.3, julija pa + 12.6°. Srednja letna temperatura v Jakutsku je — 8°, v Bergenu pa + 6.5° R. Iz tega se vidi, da je zmerno topli pas azijski dosta hladnejši od evropskega. Uže v prirodznanskem zemljepisu je omenjeno, da so vzhodna primorja azijska dosta hladnejša od primernih zahodnih v Evropi in severni Ameriki. Azijsko vzhodno primorje nima namreč gorkega toka morsklega poleg sebe; tudi so jugozahodniki, ki ondi po večem vejejo, suhi in merzlotni, v Evropi in Ameriki pa topli in mokrotni. V Pekingu (40° s. š.) n. pr. je srednja letna temperatura + 10, v Neapolji (41° s. š.) pa + 13°; poletje (20°) pa je v Pekingu za 1° topleje

kakor v Neapolji; zimna srednja temperatura v Pekingu iznaša — 1° ali toliko kakor v Kodanji, ki je skoro 16° dalje proti severju pomaknen. V južni Aziji so kakor povsodi na toplem pasu izoterme z ravnikom precej vzporedne. Srednja letna temperatura iznaša tu okoli 20° R.

Primerne razlike kažejo posamezni predeli velikanske Azije v svojih rastlinah in živalih. Severne pokrajine so pokrite z lišaji in mahovi, sibirski ceder ostane pravi pritlikavec in jabelka so ob severnih pobočjih Daurskih gora le lešnikove debelosti; po južnih straneh pa rastejo do 65 metrov visoke palme. Zmerno topli osrednji pas je prava domačija raznih koristnih rastlin, ktere so se od tod razširile daleč po svetu. Tu so n. pr. sperva doma skoro vsa naša žita in dobrovoljni bog Bah je Gerkom prinesel iz Indije vinsko terto. Azija je perva rodila naše domače živali: konj, osel, ovca in koza še sedaj tam po divje živé. V severni Aziji je divji jelen preimeditna žival, ondi rabijo tudi psa kot vprežno živino, s katero se zlasti po zimi — pravem času potovanja in obiskovanja — vozijo čez neizmerne snežnine in lednine. V Sibiriji živi tudi najmanjši sesavec na svetu, namreč mala rovka, na jugu pa velikanski slon, kterega so Indijani uže v starodavnih časih podomačili in v svojih pesmih kot kralja vseh živali opevali. Neprecenljive vrednosti za obširne azijske dežele je velblod, ki po onih krajih nadomestuje našega konja in osla, indijskega slona in sibirskega (severnega) jelena in psa. Enogerbavi velblod ali dromedar je kakor dateljnova palma razširjen čez vode in rastlin uboge planjave in puščave prednje Azije, dvoherbavi velblod ali baktrijanska kamela pa živi razne pastirske in kupčijske razrode osrednje visoke Azije in je na severji razširjen do Altaja in Bajkala, kjer ga po zimi pred velikim mrazom obšijejo s suknom in klobučino. Velikanske osrednje gore ločijo v obče podnebje, rastline in živali severnih in južnih strani. Le pri živalih, zlasti pri zvreh ta meja ni tako očitno potegnena. Kervoločni tiger bengalski se prek hribov priklati celó v okolico mesta Irkutska in jezera aralskega, in dolgodlakasti panter kašgarski pride v srednje porečje Lene. Da, v južnem Altaji neke letne čase skup živé los in tiger, severni jelen in panter.

### Prebivalstvo.

Azija šteje okoli 800 milijonov ljudi. Ti se ne gledé na primeroma jako malo število zamorcev v Arabiji delé v 3 plemena, namreč v kavkaško, mongolsko in malajsko.

1. Kavkaško pleme je razširjeno čez jugozahodno Azijo. Obsega pa indoevropsko in semitsko rodovino pa razne razrode v Kavkazu in na Dekanu. K indoevropski rodovini, ki je po najstarejših poročilih perzijske Zendaveste bila sperva doma v povirji Sira in Gihona, se štejejo Gerki (na obrežji male Azije in dotičnih otocih), Armenci ali Haikani, Kurdi ali Asireti (v Kurdistanu in zahodni Perziji), Tadžiki ali Perzijani (na Iranu in po Turanu), Afgani in Indijani ali Hindi, najmanjši narod te rodovine. (Razmere tega naroda glej Jesenko: Obč. zgod. I., str. 25). — K semitski rodovini se štejejo prebivalci mezopotamski, sirski,

palestinski in arabski. Najimenitnejši narod med njimi je arabski; potem hebrejski (Židi in drugi Kananci v Palestini), aramejski (Sirci in Kaldejci) i. d. — (Razrode kavkaške gl. str. 309.) Dekanski razrodi: Singalezi (v Ceilonu), Bengalezi, Telingani, Mahrati i. d. Morebiti se k njim prištevajo tudi Cigani, če niso gerško-albanskega kolena (Miklošič).

2. Mongolsko pleme je razširjeno zlasti po vzhodni osrednji in severni Aziji. Obsega pa razne turške razrode v Mali Aziji in od hvalinskega morja do onostran Altaja in od dolnje Volge do lopskega jezera. (Ozmani v Mali Aziji, pravi Turki ali Turkomani po južnem Turanu, Kirgizi v severnem Turanu, sibirski Turki med Toboljem in gorenjo Objo, Ostjaki ob dolnji Obi, Ujguri ob lopskem jezeru i. d.) — Dalje se štejejo k njemu: Samojezi ob doljem Jeniseji, Čukči in Kamčadali. — Pravi Mongolci ali Tatarji, razširjeni čez celo višavje zadnje Azije; prvotna njih domačija je puščava Gobi. — Tunguzi med Jenisejem in Leno, v Mandžuriji (Mandžuri, oblastniki kitajski in Daurci). — Tibetanci — Dravidi in mnogo prvotnih razrodov dekanskih. — Kitajci in Indo-kitajci (Tonkinezi, Barmanci, Siamezi, Koreanci i. d.) — Japonci in Kurilci.

3. Malajsko pleme je razširjeno čez jugovzhodno Azijo zlasti čez opodna otočja. Obsega pa prave Malajce v Malaki in po velikih otocih; sredi teh so večidel Negriti i. d.

Verske razmere azijskih prebivalcev gl. str. 87.

## Pregled posameznih dežel in držav v Aziji.

### I. Azijska Turčija.

17417 □miriametrov in 16463000 ljudi; izmed teh je 12.9 milijona mohamedancev, 3 milj. pravoslavnih kristjanov, 400000 katoličanov, ostali so Židi i. d. verniki. Po redu so Turki, Gerki, Sirci, Židje, Arabci, Armenci i. d. Upravno ločija Turki 16 ejaletov, bolj znane so pa sledeče pokrajine:

1. Mala Azija s Ciprom (95 □mir.) in drugimi otoki (5481 □mir. in 10907000 lj.). — Zemlja je po večem gorata. Sredi velikega polotoka je visoka planota, ki je po raznih gorstvih razdeljena v več manjših predelov. Teh so nekteri podobni pustinjam ter imajo slana jezercja, v ktera se izlivajo kratke celinske reke; nekteri predeli so pa posebno rodovitni. Na severji, vzhodu in jugu ograjajo dolga obkrajna gorstva osrednjo 1000—1300 metrov, visoko planoto (Gl. str. 333), na zahodni strani so pa gore razrasene v več vzporednih vej, med kterimi se razne brežnice s planote k egejskemu morju vijejo. Enakega poveršja je prerodovitni otok Ciper in drugi ostrovi v egejskem morji, ki se štejejo k Mali Aziji. — Obrežje maloazijsko je silno členovito, zlasti na zahodni in južni strani. Obliva je černo, marmarsko ali belo, egejsko in odperito sredozemsko in sirsko morje; res da se skoro nikjer ne zajeda v velikih zalivih v suho zemljo, vendar pa nareja premnogo velikih in varnih luk. — Rek je sicer veliko, vendar so vse le bolj kratke

in vode uboge. Najimenitnejše so: Sef (Calycadnus) na južnem po-  
bočji, Menderes (Meander) in Kedis (Herms) na zahodni strani,  
Sakarija (Sangarius) in Kizil Irmak (Halys) na severni strani. —  
Podnebje je zlasti po vzhodnem in južnem pomerji in po otocih kaj  
prijetno in toplo; todi zori tudi najizverstnejše južno sadje.

Mesta: Smirna (15000 lj., med njimi 115000 kristjanov) s  
prekrasno luko je najimenitnejše in najbolj cvetoče teržišče v Levanti (zlasti  
za južno sadje — smokve in suho grozdičje, morske gobe i. d.) in ima tudi  
nekoliko obertnosti (pavolnik, svilenina i. d.) — Razvaline spominjajo na Efez  
in Milet, nekdanj zeló cvetoči mesti maloazijskih Gerkov. — Manisa (Magne-  
sia (12000 lj.), ima v okolici polno starodavnih razvalin in ostalin. Bergama  
(Pergamus, 18000 lj.), ima mnogo kerščanskih stanovalcev. Brusa  
(100000 lj.), lepo zidano mesto na severni strani hriba Olimpa, nareja svi-  
lene preproge in drugo svilenino, vezenino, šale, mušlin i. d. Skutari  
(80000 lj.), obertno in kupčijsko mesto Carigradu nasproti, ima sloveče  
carigradsko pokopališče. Iskimid (stara Nicomedia) ima 30000 ljudi.  
Sinub (14000 lj.), izverstno pristanišče, ima precej kupčije. Tarabizon  
(Trapezus, 40000 lj.), imenitno teržišče in skladišče za kupčijo med Per-  
zijo in Evropo, ima platnarnice, bojarnice in ladijedelnice. Tokat (35000  
lj.) sredi vertov in vinogradov, se peča z obertnostjo in rudarstvom (baker).  
Angora (50000 lj.) izdeluje šale iz dlake angorske koze. Konija (Ico-  
nium, 50000 lj.), središče imenitnih kupčijskih cest. Kutahija (30000  
lj.), nareja pipe iz morske pene in ima gorke kopeli in živahno kupčijo.  
Tarsus (30000 lj.), staro kupčijsko mesto na južnem obrežji. — Ciper  
je eden najrodovitnejših otokov na svetu; daje zlasti izverstno vino, bom-  
baž, olje, južno sadje ter najličnejšo volno i. d. Turki so se ga polastili  
l. 1571. Nikozija (ali Levkozija), glavno njegovo mesto, ima 17000 ljudi.  
— Rod, od l. 1552 turški, ima v enako imenovanem glavnem mestu veliko  
ladijedelnico za vojno ladijevje turško. — Na lepem in rodovitnem Samu  
je mestice Kora. — Še rodovitnejši je Kij z enako imenovanim glavnim  
mestom. Turki so ga bili l. 1822 silno pokončali, in še sedaj se ni po pol-  
nem opomogel.

Nekdanj je bila Mala Azija ena najrodovitnejših in najboljše  
obdelanih dežel na svetu; pa turška sila jej je neizrečeno škodila.  
Po pustinskih planjavah sredi polotoka manjka vode in lesa. Drugodi  
pa pridelujejo na ostajanje žita, zlahtnega zlasti pa južnega sadja  
(smokve i. d.), okusnega vina, olja, maka, izverstnega tobaka. Živi-  
noréja je nekaj bolj razvita. Veliko deržé ovac, angorskih koz, oslov,  
konj, kamel za prenašanje blaga, zlasti pa sviloprejk. Izmed kopanin  
dobivajo precej bakra in izverstne morske pene (pri Brusi in Karahi-  
saru). Z obertnostjo se le nektera mesta nekoliko bolj pečajo: svi-  
lenina, preproge, šali, usnje (safijan), orožje, rožno olje so najimenit-  
nejši njih izdelki. Kupčija je živahna; izvažajo zlasti razne domače  
pridelke.

2. Armenija in Kurdistan (3135 □mir. in 190600 lj.). —  
Armenija, prvotna domačija Armencev, je razprosterta krog Ara-



rata; sestavljena je iz raznih gorstev, rodovitnih dolin in visokih planot, na katerih se semtertje nahajajo slana pustinja jezera. Kurdistán (po večem stara Asirija) je gorati svet, ki sklepa armensko višavo z iransko. — Med rekami so najimennitnejše: Kur z Arasom, Kizil Irnak, Evfrat in Tigris.

Mesta: Erzurum (100000 lj.) na karavanski cesti iz Tarabizona v Perzijo ima veliko kupčijo in razvito obertnost (orožje, svilenina, usnje i. d.) V okolici dobiva mnogo bakra. Kars, terdnjava ob rusko-turški meji, ki so jo bili Rusi l. 1855 s silo vzeli. Van (36000 lj.), precej imennitno teržišče; terdni njegov grad v skalah je bil berž ko ne poletno stolišče slavne Semiramide.

Najimennitnejši pridelki te dežele so žito, vino, bombaž, svila. Živino precej redé, izvrstni so zlasti njih konji. Izmed kopanin imajo baker, železo, svinec. Obertnost je majhna, kupčija pa velika. Armenci so poleg Rusov, Bolgarov in Gerkov-najbolj premeteni trgovci na svetu.

3. Mezopotamija je po severnih straneh berdovita, po večem pa po polnem ravna dežela med armenskimi gorami in perzijskim zalivom. Severni polovici pravijo El Džezire, t. j. otoki, južni pa Irak Arabi („dežela arabska“). Na severji je lepa rodovitna zemlja, a slabo in malo obdelana, v sredi med Mosulom in Bagdadom žalostna pustinja brez lesa in vode, na jugu pa je rodovitna Babilonija, sedaj vendar zeló zanemarjena (prim. str. 338).

Mesta: Diarbekir (40000 lj.), lepo mesto blizu tigridskega vira v rodovitni in gosto naseljeni ravnini, izdeluje lončenino, pavolnik, svilenino, usnje ter ima veliko kupčijo; sedež katoliškega in armenskega škofa in nestorijanskega metropolita. Urfa (nekdanja Edessa, 60000 lj.) nareja usnje, srebernino, zlatenino i. d. Mosul (24000 lj.) na Tigridu, izdeluje dobro znano lično tkanino iz bombaža (mušlin); na vzhodni strani so razvaline ninijske (vas Horsabad). Erbil ali Arbela (7000 lj.) na Zabu med razvalinami. Bagdad (140000 lj.), skoro miriameter dolgo mesto v rodovitni ravnini ob Tigridu, je bilo v 8. stoletji ustanovljeno od Al Manzura in 500 let glavno in stolno mesto velikanske države arabske — do Mongolcev l. 1258 ter je takrat štelo 2 milijona prebivalcev. To mesto ima razvito veliko obertnost (platno, svilenina, pavolnik, sukno in druga volnenina, usnje, mlo) in kaj veliko kupčijo z Indijo. Basra (40000 lj.) na uro širokem Šat el Arabu ima veliko kupčijo z dateljni, kavo, konji, sužnji, biseri i. d. blagom južne Azije. Skozi to mesto, ki je pravo pristanišče bagdadske, derži tudi karavanska cesta iz Perzije v Meko. Pri El Madainu so na desnem bregu Tigrida razvaline krasnega mesta Seleucie, na levem pa sasanidskega stolišča Ktezifonta. Pri Hilehu na Evfratu so razvaline velikanskega starega Babilona; spodnji odstavki babilonskega ali Belovega stolpa, 70 metrov visoki, so se ohranili do današnjega dne.

4. Sirija s Palestino je deloma plana puščava, deloma pa gorata dežela. Gore sirske se na severji deržé maloazijskega višavja. Sestavljene so iz raznih gorstev, katerih najimennitnejše je Libanon in Antilibanon; med njima je znani vsed zemeljski, po katerem iz se-

verja teče Jordan v merto-morje. Ob morji sirskega je ozka ravan, ki je po večem rodovitna; — dobrih pristanišč ima le malo. Severni del je Soristan (Sirija) južni pa Palestina. Ta dežela rodi le malo žita, veliko izverstnega južnega sadja, dokaj olja in vina pa tobaka, bombaža in svile. Skoro  $\frac{1}{8}$  vseh prebivalcev je kristjanov in sicer pravoslavne cerkve, rodu so pa arabskega. Maroniti (po duhovniku Maronu imenovani) so kaj verni katoličani v libanonskih gorah (okoli 300000 duš). V istih gorah stanujejo njih najhujši nasprotniki Druzi (okoli 100000 duš), katerih zakrivana vera je prečudna zmes vzeta nekoliko iz židovstva, nekoliko iz kerščanstva, nekoliko pa iz mahomedanstva. Velika večina stanovalcev je mohamedanske vere; Židov je le okoli 30000.

Mesta: Haleb (100000 lj.) je najlepše in najbogatejše pa najbolj izobraženo mesto turško, krog in krog z vertovi obdano. Tu je veliko tržišče in skladišče evropskega, turškega, perzijskega, indijskega in arabskega blaga; s kupčijo se pečajo skoro le sami Armenci. Tudi obertnost mu cvete; nareja posebno svilenino, volnenino, pavolnik, usnje i. d. Antakia ali Antiohija je nekdanj imela 700000 prebivalcev; sedanje mesto (16000 lj.) je pred kratkim večidel potres poderl in pokončal mnogo tisoč ljudi. Hamah (50000 lj.) sredi lepih vertov na Orontu se peča s kupčijo in obertnostjo (pavolnik). Tarablus (Tripolis), pristanišče na zahodnem podnožji Libanona, ima 17000 ljudi. Bajrut (100000 ljudi, stari Berytus), najimenoitnejše pristanišče na sirskega primorji; tudi teržaški parobrodi je redoma obiskujejo. Saïda (Sidon, 8000 lj.) se peča s sadjerejo, prideluje pa tudi mnogo bombaža. Sur (3000 lj.), malo pristanišče, nekdanji Tir. Balbek ali Heliopolj, prekrasne velikanske razvaline tempeljna, solncu posvečenega. Damask (200000 lj.), najimenoitnejše mesto sirskega, stoji sredi rodovitnega in dobro močenega polja, polnega palm, platan in cipres, ima rãznoverstnega sadja in sladkega vina, in je prav primerno imenovano „oko orientalsko“. Obertnost mu zeló cvete (jeklenina — bodalca, sablje, noži, pavolnik, z zlatom in srebrom prešite tkanine in vezenine, svilenina, usnje in usnjina, dragotine, rožno olje i. t. d.); veliko središče kupčijsko, kajti tu se zbirajo karavane iz Badgada, Haleba, Meke i. t. d. Na neke zelenici v sirskega puščavi so razvaline od Salomona sezidane Palmire. — Jeruzalem ima 30000 ljudi, teh je 12000 kristjanov, 8000 Židov, 10000 pa mohamedancev. Sedanje mesto je v primeri z nekdanjim jako majhno pa tudi z obzidjem ograjeno. Ulice so po večem ozke in nepravilno izpeljane, polne razsipa in grobelj in gerde nesnage. Nekatere hiše so terdno zidane iz kamenja, večina pa jih je iz ilovice, strehe imajo ravne pa nikakoršnih oken na ulico. Dolina Jozafat s potokom Kidronom, odperta proti mertvemumu-morju, loči apneniško planoto, na kateri stoji mesto 764 metrov nad morjem, od  $\frac{1}{4}$  ure proti vzhodu stoječe, tristožkate in 815 mt. visoke Oljske gore. Na njenem zahodnem podnožji je vert getsemanski, kjer je zveličar kervavi pot potil; na južnem podnožji je uborna vas Betanija, v dolini jozafatski pa je grob Absalonov; bolj na jugu stoji „grič pregreh“, kjer je Salamon malikoval. Mesto stoji na 4 višinah, Akra, Morija, planota Bezeta in Zion imenova-

nih. Zadnja je najviša, nekdanj je nosila grad Davidov, sedaj pa nosi armensko cerkev in velik samostan s 1000 izbami za božjepotnike. Na podnožji zionske višine je grob Davidov. Na Akri je stal nekdanj grad Salamonov, tu je sveta Golgota in zveličarjev grob, nad katerim stoji velika cerkev, obiskovana od raznoverstnih božjepotnikov. Na Moriji je bil prekrasen tempelj Salamonov, sedaj jo pa lepša mošeja kalifa Omarja, ki je razen mošeje v Meki največe svetišče mohamedansko: gorje kristjanu in Židu, ki bi se derznil vanje stopiti! Mesto ima še mnogo zgodovinskih razvalin in poder-tin, malo obertnosti pa veliko kupčije s svetinjami (kostmi svetnikov) in molki. Dve uri od Jeruzalema proti jugu je Betleh em (3000 lj.) s skoro le kerščanskimi prebivalci, ki se pečajo s kmetijstvom in iz oljčnega lesa, dateljnovih koščic in biserne narejajo molke, križe in enako blago. To lepo in snažno mestice ima krasno od Justinijana sezidano cerkev, pod katero je „sveta jama“. V to podzemeljsko svetišče, mesto rojstva Jezusa Krista, derži 52 stopnic; noč in dan je razsvetljujejo premnoge svetilnice iz srebra narejene. V njem stoji altar in marmorna plošča z napisom: „Tu je devica Marija rodila Jezusa Krista“. Hebron ali El-Kalit, t. j. mesto ljubljenca (10000 lj.) je eno najstarših mest na zemlji; tu so grobi Abrahama, Izaka in Jakoba. Jeriho, uborna vas 3 miriametre od Jeruzalema proti severovzhodu in blizu mertvega-morja; tu je skalovita puščava, v kterej se je zveličar postil. Nazaret ob Taboru (3000 kerščanskih ljudi) z velikanskim frančiškanskim samostanom, v katerem stoji prekrasna cerkev oznanovanja. Akka (feničanski Ptolomais, 12000 lj.), imenitno primorsko teržišče za bombaž. Jafa (7000 lj.) zeló zapuščeno mesto, kjer božjepotniki na suho stopajo. Gaza (15000 lj.), staro filistejsko mesto blizu morja, se peča s sadjerejo in kupčijo.

5. Turška Arabija ali Hedžas in Jemen (5017 □mir. in 900000 ljudi). Obsega namreč polotok sinajski in zahodno stran arabskega polotoka ob arabskem zalivu. Sinajski ali petrejski polotok je po večem skalovit in puščoben, sueški in akabski zaliv ga oblivata. — Sinaj in Horeb ste znani gori na južnem oglu. Akaba je mesto v severnem kotu arabskega zaliva. Hedžas in Jemen sta najlepši in najrodovitnejši pokrajini arabski; zlasti Jemen slovi po svojih obilnih pridelkih daleč po svetu, zato se mu pravi tudi „srečna Arabija“ (Arabia felix). Stanovalci, ki so od Moke do Meke skoro črni, so vsi mahomedanske vere. V Jemenu, zlasti v primorski ravnini Tehami (t. j. vroča dežela), raste najboljša kava.

Mesta: Meka (50000 lj.), rojstni kraj Mohameda in versko središče mohamedansko, stoji v 100 do 700 stopinj široki, pusti in peščeni dolini ter ima veliko mošejo z 19 vrati in 7 minareti; sredi s stolpovi ograjenega dvorišča stoji Kaba ali sveta hiša, ki jo je menda Abraham sezidal. V njej je shranjen črni kamen, h kateremu vsi mohamedanci vsaj enkrat v življenji potovati morajo. Blizu Kabe je sveti vodnjak Zemzen. Večkrat je po 10000 božjepotnikov zbranih v tem njim svetem kraju. Leto in dan (zlasti 5 mesecev) jih pride okoli 200000 z 100000 velblodi. Džidda (40000 lj.) je mekansko teržišče in pristanišče ob rudečem-morji. Stano-

valci sé po večem potomci tujcev, ki se tu shajajo od raznih krajev od Timbuktu-a sredi Afrike do Bornee med sundskimi otoki. Kupčuje zlasti s kavo in drugim vzhodniškim blagom. Medina (20000 lj.) kraj velike puščave je poleg Al Haleba najlepše mesto v vzhodnih deželah; ima lepo mošejo z Mohamedovim grobom, ki je vendar dosta manjša od mekanske. Tudi tu sem pride na tisoče božjepotnikov. Pristanišče njeno ob rudečem-morji je Jambó (6000 lj.), imenovano „vrata sv. mesta“. — Moka (20000 lj.) je zelo obiskovano varno pristanišče, ki ima veliko kupčijo s kavo, kadilom in gumijem ali drevesnim klejem. Sanaá (40000 lj.) je eno najlepših mest arabskih sredi krasnih vertov z izvrstnim sadjem. — Aden (40000 lj.), močna angležka terdnjava in imenitna postaja za ladije, zlasti za parobrode, ki plavajo med Indijo in Evropo (Egiptom).

## II. Arabija.

26574 □ miriametrov in 5<sup>1</sup>/<sub>2</sub> milijona ljudi, ki so po veri večidel mohamedanci, po rodu pa Arabci.

Veliki in skoro nič razderti polotok med arabskim in perzijskim morjem je okoli 1000 do 1300 metrov visoka planjava, zelo podobna puščobni bližnji Afriki. Ob straneh jo ograjajo v stopnje zrasene gore, ki so na vzhodu in zahodu po večini z lesom zarasene, na jugu pa kažejo po polnem gola rebra. Osrednja planjava, navadno Nedžd imenovana, je le malo znana. Podoba je, da jo semtertje tudi hribje pregrajajo. Po večem je peščena puščava, ktere velik kos spada v znani brezdežni pas na zemlji. Velikih rek nima nobene, še malih brežnic in puštinjskih rek je le malo. Podnebje je vroče in suho, le na viših planjavah se sapa po noči zelo ohladi. Po severnih straneh veče pripekajoči samum, po južnih primorjih pa vlažni monsun. — Hedžas in Jemen sta pod turško oblastjo, druga Arabija pa je neodvisna, ima posebne emire in šejke.

1. Hedžas in Jemen (glej pri turški Arabiji str. 346).

2. Hadramant obsega skoro vso južno stran polotoka; nekoliko je gorata, nekoliko pa ravna, dobro močena in rodovitna, zlasti po širokih dolinah. Notranji del je peščen in puščoben, ter ga le po dežji trava nekoliko zakrije. Razdeljen je med več samostalnih knezov ali glavarjev. Gumij, kava, balzam, dateljni so najimenitnejši pridelki teh krajev. — Makula na Tehami (5000 lj.) je najimenitnejše tržišče.

3. Oman, jugovzhodna pokrajina pred vhomom v perzijski zaliv, po večem skalovita in peščena pa polna velikih in kaj rodovitnih zelenic. Glavno primorsko mesto Maskat (60000 lj.) je sedež mogočnega imama maskatskega, ktereга posestva so raztresena od Kaplanda do japonskih otokov. Kupčuje z žitom, sadjem, vinom, datelji, grozdem.

4. Lasa ob perzijskem zalivu. Prebivalci se pečajo s poljedelstvom in kupčijo in posebno zelo lové bisere. Manama (40000 lj.) je najimenitnejše primorsko tržišče. Hatif (6000 lj.) je glavno mesto.

5. Nedžd se imenuje velika osrednja planjava, po kateri prehajajo pastirski razrodi. Najmogočnejši med temi so Vahabiti, ki imajo svoje središče v Rijadu. Nепrestano napadajo sosedne razrode in karavane, ki prek njih pokrajine pospešujejo kupčijo od morja do morja.

Stanovalci arabski se zovejo „fela hi“, če so naseljeni ter se pečajo s poljedelstvom in živinorejo. Meščanom pravijo „hadezi“, na pol pastirskim narodom pa „medizi“. Beduini ali „otroci puščave“ se imenujejo vsi pastirski razrodi, ki imajo posebne emire in šejke ter s svojimi čredami (konj, velblodov i. d.) semtertje prehajajo po osrednji puščavi. Zemlja, kjerkoli po potrebi močena, daje obilno raznih pridelkov: dateljnov (v primorskih ravninah), kave (po stopnjevini 480 do 650 metrov visoko), raznih dišav n. pr. balzama, mire, kadila, mane, aloe, gumija i. d., bombaža, južnega sadja n. pr. smokv. Uže od starodavnih časov redé najlepše konje, velblode, osle, mezge in druge živali. Dragih kovin ni, in tudi drugih kopian primeroma malo. Kupčija je po večem v rokah Banjanov (kupcev iz Indije) in Židov.

### III. Iranska planota.

#### 1. Perzija.

16471 □ miriametrov in 5 milijonov ljudi; ti so po rodu večidel Perzijani (Tadžiki) po veri pa mohamedanci (šiti).

Perzija je razprosterta čez ves zahodni Iran in jugovzhodne armenске gore. Osrednja planota je razen zelenic po večem suha pustinja, bogata soli; po zahodni in severni strani so pa lepe rodovitne doline. Velikih rek nima, le ob jugozahodni meji teče Tigris in Šat el Arab, v ktereга se iz zahodnih obrobnih gor iranske planote izliva mnogo velikih dotokov.

Mesta: Teheran (85000 lj., po leti pa, ko se šah preseli s svojimi dvorjani, komaj 20000—30000) je stolno mesto; grad šahov (kraljev) obsega  $\frac{1}{4}$  vsega mesta. Obertnost je malo razvita, izdelujejo namreč klobučino, preproge, železnino. Hamadan (nekdanja Ekbatana) šteje 30000 prebivalcev, izdeluje usnje in preproge ter ima precej veliko kupčijo do sredozemskega morja in na Turško. Isfahan (60000 lj., nekdanj jih je bilo 600000) ima prekrasen kralj. grad, imenitne spomenike in razvaline, največje perzijansko vseučilišče in druge šole. Izdeluje žamet, pavolnik, svilenino, razno tkanino z zlatom in srebrom prešito, dragotino, orožje itd. ter se močno peča z veliko kupčijo. Kermanšah (30000 lj.), glavno mesto kurdistansko, se peča z vinstvom in sadjerejo in z obertnostjo. Kazvin (25000 lj.) nareja tkanine in usnje. Tebris (110000 lj.), najimenitnejše središče in skladišče evropsko-perzijske kupčije. Stoji sredi rodovitne pokrajine Azerbejdžana, ktereга prebivalci turški govoré. Cvete mu tudi obertnost. Urmija (30000 lj.) blizu enako imenovanega jezera. Kurdi še sedaj nosijo čelade in železne srajce kakor vitezi v srednjem veku ter pravijo, da so potomci Noetovi. V prerodovitni pokrajini Mazenderanu — „vertu perzijskem“ — je ob hvalinskem morju več mest; najimenitnejša so: Rešt

(40000 lj.) s pristaniščem Enzeli, pridelava veliko svile in ima veliko kupčije z Rusi. Balfuruš (100000 lj.) se peča s kupčijo s svilo. Astera bad (40000 lj.) ob morji hvalinskem in sredi lepih vertov in gozdov. Mešed (70000 lj.) ima vseučilišče in imenitno božjo pot šiitskih mohamedancev. Tudi je eno najimenitnejših srednjeazijskih tržišč zlasti za kupčijo v Boharo, Samarkand, Hivo, Hokand. Jezd (40000 lj.), središče pravih Perzijanov ali Parzov, izdeluje svilenino in volnenino ter ima veliko kupčijo, ker mimo njega gredo karavane. Širas (25000 lj.), kaj obertno in kupčijsko mesto na rodovitni planjavi 1350 metrov nad morjem. Okolica je posebno lepa: arabski pa perzijski pesniki jo opevajo kot paradiz zemeljski. Leta 1853 je potres po polnem poderl to poprej dosta večje mesto. 4 miriametre od njega so prekrasne podertine nekdanjega mesta Persepolja. Bušir (20000 lj.), pristanišče ob perzijskem zalivu, ima arabske prebivalce (kakor vse endotno primorje) in kupčuje z vinom in svilo. — Gamron je še imenitnejše kupčijsko pristanišče, ki je poprej bilo v oblasti imama maskatskega.

## 2. Afganistan in Beludžistan.

9270 □ miriametrov in 6 milijonov ljudi.

Ti deželi ste razprosterti po vzhodni polovici iranske planote. Veča severna dežela ali Afganistan meri okoli 6500 □ mir. in ima okoli 5 milj. prebivalcev. Razdeljena je v več manjših kraljestev, katerih glavarji se imenujejo „kani“. Med temi sta najmogočnija kana v Kabulu in Heratu. Prebivalci so po večem Afgani ali Paštui, veliko je tudi podjarmljenih Tadžikov; po veri so mahomedanci in sicer suniti. — Afganski svet je dosta bolj gorat in viši od Perzije; po nekterih straneh je tudi dobro močen: Hilmend, Ind s Kabulom in Amu. — Najimenitnejša mesta so: Kabul (60000 lj.) ob reki Kabulu na rodovitni 2000 do 2300 metrov visoki planoti, ki rodi preobilo vina in drugega sadja. To dobro uterjeno mesto ima tudi veliko kupčijo, ker mimo njega derži imenitna pot iz Indije v Perzijo in Turan. Dželabad ima precej obertnosti in kupčije. Kandahar (50000 lj.), dobro uterjeno lepo mesto, ki se močno peča z obertnostjo in kupčijo, v okolici pridelujejo obilo žita, sadja, buč, tobaka in cvetlic. Herat (100000 lj.), lepo in obertno mesto v krasni dolini, velikemu vertu podobni. Zato mu pravijo tudi „mesto 100000 vertov“ ali pa „blagodarjeni kraj“. Izdeluje zlasti preproge, ki slovijo po vseh vzhodnih deželah, potem pa plašče in kape iz ovčjih kož. Kupčija njegova je jako razširjena.

Beludžistan (2765 □ miriam.) je manjša južna dežela, razprosterta med Afganistanom in indijskim oceanom. Po večem je peščena in puščobna brez večih rek; zato ima kaj uborno rastlinje in redko prebivalstvo (nad 1 milijon ljudi). Med raznimi, po večem pastirskimi razrodi so Beludži najimenitnejši; živé pod oblastjo raznih glavarjev, ki vsi priznavajo nadoblast kana kelatskega. — Kelat (20000 lj.) je največje mesto v deželi; stoji na rodovitni zelenici ter se peča s kupčijo. Še rodovitnejši je Kača-

Guadava, kos indijske doline, ki je v planoti iransko vrinen. Dadar in Gundava sta najimunitnejša kraja v njej.

Poljedelstvo je silno zanemarjeno, in če dežja primanjkuje, tare in mori ljudstvo huda reva in lakota. In to se po gostem primeri, kajti zemlja in sapa ste zlasti po Perziji tako suhi, da še merličiči komaj segnijejo. V druge pokrajine pa rade prihrumé kobilice in pokončajo vse rastlinje. Primeroma največ se prideluje rajža in žita, vina, maka, tobaka, bombaža in nekterih barvil. Lesa zlasti po notranji plánoti hudo pomanjkuje. Z živinorejo se razni pastirski razrodi močno pečajo; deržé zlasti izverstne konje, mezge, velblode, koze in ovce. Močno razširjena je tudi sviloreja (zlasti po Perziji). — Kopanin imajo raznoverstnih; dobivajo pa primeroma največ bakra, svinca in železa (v Elbrusu), žvepla, premnogo birjuz (turkusov) iz jam nižaburskih pri Mešedu, prelepega marmora; soli imajo toliko, da bi lahko zadostovala celemu svetu. Neizmerne so tudi lege raznega premoga, n. pr. lega med Kazvinom in Teheranom obsega več miriametrov; druge so pri Arabadu (antracit) in pri Tebrisu (lignit). — Obertnost je majhna; izdelujejo orožje, usnjino, svilenino, šale in preproge, rožno olje, lončenino. Kučija je velika; ker jej manjka plovnih rek in prekopov pa dobrih cest, jo karavane posebno pospešujejo. — Perzijani so v obče najbolj izobraženo ljudstvo v prednji Aziji, pa npravstveno tudi najbolj pokvarjeni. Njih šah je pravi samosilnik, podložniki njegovi so mu sami sužnji; tudi namestniki, ki so zmerom le turškega rodu, gospodujejo samosilsko v posameznih pokrajinah.

#### IV. Prednja-Indija.

Okoli 41000 □ miriametrov in 208 milijonov ljudi.

Prednja-Indija, podobna velikanskemu trikotu, moli v indijski ocean. Čerta potegnena od ustja indskega do gangeškega jo loči v dva manjša trikota. Na jugu zaznamovane skupne podstavnice stoji oceanska Indija, ali visoka planota Dekan z obkrajnimi gorstvi in primorskimi ravninami. Na severni strani pa je razprostrta celinska Indija, velika nižava hindostanska, ki jo Himalaja loči od debla azijskega.

Celinska Indija je po večem rodovitna in dobro močena nižava (Hindostan) v porečji srednjega in dolenjega Inda, Gangesa in dolnje Brahmaputre. Le na zahodni strani, kjer je mastna voda globoko vdertega Inda tudi ob največji povodnji ne zadene, je peščena puščava, ki je 15 do 30 miriam. široka in okoli 75 miriam. dolga. Na severji je pred merzlimi vetrovi zagrajena s himalajskimi gorami, ki se v več vzporednih gorstvih, v stopnje zverstenih, znižujejo od najvišega severnega grebena v globoki Hindostan. Ob žnozji teh velikanskih gor je močvirnati pas, 4 do 5 miriam. širok in silno gosto zarasen; pravijo mu Tarai. Narejajo ga razni potoki in studenci, ki s pobočja deró. V soparici tega germovja in seženj visoke trave živé krokodili in strupene kače, sloni,

levi in tigri. Razen omenjene puščave moče nikjer ne pomanjkuje temu celinskemu trikotu: érez in érez je premrežen z neštevilnimi vodami, ki se povečem izlivajo v veletoke — v Ind, Ganges in Brahmaputro. Brahmaputra (t. j. cvetlica brahmova) in Ganges sta uže 30 miriam. nad ustjem razcepljena v več panog (17 je glavnih, neštevilno pa pestranskih), ki oklepajo največo delto na svetu. Ta je okoli 40 miriam. dolga in ravno toliko široka. Everest (r. Iverst) je na podlagi natančnih opazovanj preračunal, da sam Ganges vsako leto v morje prinese 208 milijonov kubičnih metrov blata; to bi skup spravljeno naredilo 0·3 metra debelo lego zemlje, ki bi merila 8·8 □ miriametrov. Veliko te deltaste zemlje je močvirnate in z visoko travo in raznim germovjem zarasene. V nje strupeni soparici živé sloni, nosorogi in tigri; tu je tudi doma prava azijska kolera. Otok tigerski je tako nezdrav, da se Evropejec, ki le eno noč na njem preživi, iz soparice strupa naserče, da v malo dneh gotovo umerje.

Oceanska Indija ali Dekan je visoka planota, katero ob robih ograjajo više gore. Na severji stojé gore Vindhijске; visoke so okoli 2300 metrov in silno neprehodne, zato jim pravijo tudi razderto gorstvo (= Vindhija). Ob zahodnem robu so zahodni Gati, katerih ostri verhovi so še nad 2600 metrov vzpeti. Njih zahodno pobočje propada zelo sterimo v komaj 5 miriam. široko primorsko ravnino Malabar. Ta je dobro obdelana in ima več uže od starodavnih časov močno obiskovanih luk. Na južnem konci so zahodni Gati nekoliko bolj razraseni in viši (2700 m.) ter se imenujejo Nilagiri ali „modri hribi“. Stermo propadajo v globoki razor Gap (130 m. nad morjem), ki sklepa primorsko ravnino malabarsko in koromandelsko. Onostran tega razora so ob južnem oglu polotoka Dekana razrasene gore, Aligiri, ki so blizu vzpete do ločnice večnega snega. Skrajna njih južna končina je ert Komorin. V te hladne gore preradi zahajajo Evropejci zdravja in okrepčevanja iskat, če sò drugodi zarad prevročega podnebja indijskega bolehali. Ob vzhodni stranici dekanske planote so komaj 1300 met. visoki vzhodni Gati. Njih pobočje kaj polagoma prehaja v precej široko (10 — 25 miriam.) primorsko nižavo koromandelsko. Ta ni tako zelo rodovitna in tudi nima toliko dobrih pristanišč kakor malabarska. Nizke gore so v pre mnogih krajih razderte po širokih dolinah, po katerih najimenitnejše reke dekanskega polotoka tekó k bengalskemu morju. Po planoti je razstavljenih mnogo nizkih gor in posámeznih gorstev, ki jo nekoliko delé v več malih predelov. Naklonjena je proti vzhodu, kamor tekó skoro vse vode dekanske. — Najimenitnejše reke na polotoku izvirajo na planoti, po večem ob vzhodnem pobočji zahodnih Gatov: Mahanadi, Godaveri, Krišna in Kaveri. Proti zahodu v arabsko-perzijsko morje tečete le ob severni strani dve večí reki, namreč Tapi in z njim vzporedna Nerbuda.

Podnebje je v raznih krajih velike dežele jako različno. Iz prevroče hindostanske nižave (največa toplota je ob ustji Inda in Gangesa), kjer zoré vsi sadeži vročega pasa, se érez gorske stopnje pride érez vse



podnebne predele noter do večnega snega in leda ob najviših himalajskih gorah. Zelo vroče je tudi primorje Malabar in Koromandel. Mornik in sušnik se todi prav redoma verstita ter imata veliko vpliva na podnebne razmere dotičnih pokrajin. Še več vpliva pa imajo na nje monsun. Nasprotni primorji imate nasprotno letne in deževne čase. Jugozahodni poluletnik (monsun) veje od aprila do oktobra ter je vlažen in hladen ob Malabaru, kateremu prinaša neizmerno veliko dežja; severovzhodni poluletnik (od oktobra do aprila) pa je ob istem obrežji silno vroč in suh. Ravno nasprotno lastnosti imajo poluletniki ob širokem primorji koromandelskem. Hudi viharji in močni nalivi zaznamujejo premembo vetrov. Jugovzhodni poluletnik tu vse razsuši, tako da ljudstvo zdihuje: „nebo žari kakor goreča ruda, zemlja pa kakor razbeljeno železo.“ Bolj enakomerno je podnebje po planoti dekanski; res da je vsa v vroči pas pomaknena ali viša nje nadmorska lega zmanjšuje naravno vročino nižega obrežja. Zelo dobro močena, je vendar še tako topla, da po njej zore še skoro vsi indijski sadeži. Na nekem otoku nerbudskem raste celo najstareša banana na svetu: starost tega velečastnega drevesa cenijo 2000 let in pod njegovo senco se lahko počije 8000 ljudi.

Deržave prednje-Indije se delé v: 1. angleško Indijo, 2. samostalne deržave, 3. portugalska in francoska posestva.

1. Angleška Indija se dalje loči v neposredna angleška posestva in pa deržave, ki so z Veliko Britanijo v zavezi ali vsaj pod njenim varstvom.

A. Neposredna angleška posestva štejejo okoli 130 milijonov ljudi ter so razdeljena v 4 predsedništva.

a) Bengalsko (5200 □ miriam. in 57 milij. lj.) — Kalkuta (630000 lj. s predmestji še enkrat toliko) v nezdravem, pekoliko močvirnatem kraju ob zahodni panogi Gangesa (Hugly), ki med vsemi edina nosi velike morske ladje. Velika obertnost mu jako cvete (pavolnik, svilenina in srebernina pa druga dragotina, arak, ladje, tobak i. d.). Za veliko kupčijo je prvo tržišče azijsko, v katerem se zbirajo kupci raznih narodov velikanske Azije; v Evropo najbolj prodaja surovo svilo, sladkor, bombaž in juto, kože, indigo, soliter i. d., na Kitajsko pa arak. Tu je vseučilišče z zvezdarno in velikim rastlinoznanskim vertom, sloveče znanstveno društvo azijsko i. t. d. Blizu mesta stoji terdnjava William (r. Uiljem). Dakka (200000 lj.) ob Brahmaputri, Muršidabad (170000 lj.) na severnem oglu gangeške delte, Patna (350000 lj.) so kaj obertna mesta ki narejajo pavolnik, opij, indigo, sladkor, svilenino in preproge. V pokrajini Orisi stoji ob bengalskem zalivu Purali Džaganata (50000 lj.) s preimenitnim svetiščem (Višnu), katero vsako leto obišče čez milijon božjepotnikov. V njem stanuje 3000 duhovniških rodovin.

b) Agersko ali Allahabadsko (okoli 2500 □ miriam. in 32 milij. lj.) — Allahabad (200000 lj.), močna terdnjava ob sotočji Džumne in Gangesa, z imenitno božjo potjo braminsko. Benares (600000 lj.), najsvetejše mesto indijsko ob svetem Gangesu in središče indijanske učenosti in umetnosti (tu živi okoli 40000 brahmanov); ima 340 mošej in nad 1000 indijanskih tempeljnov. K najimenitnejšemu pride vsak dan po

20000 božjepotnikov, o praznikih celó po 100000. Ob vodotočih so stopnice iz marmora za tiste, ki se hočejo v svetem Gangesu kopati; kajti od tod, tako mislijo Indijani, pelje pot naravnost v nebesa. Obertnost mu cvete (šali, svilenina, pavolnik, volnenina); kupčuje pa tudi z dragimi kameni. Mirzapur (150000 lj.) glavno tržišče za indigo in bombaž. Kanhaipur (160000 lj.) ob desnem Gangesu, imenitno mesto za vojsko. Agra (160000 lj.) v kaj rodovitni in dobro obdelani pokrajini ob Gangesu, peča se zlasti s kupčijo. 2 uri od mesta je krasni nadgrobnik (mavzolej) cara Akbara, in Taž-Mahal, mavzolej sultanice Nurjehane, najlepše in najkrasnejše poslopje v Indiji. Adžmir (40000 lj.) eno najbolj cvetočih mest v severni Indiji in stanovališče prebogatih tergovcev. Delhi (300000 lj.) na Džumni, je kot stolišče velikega mogula šteló 2 milijona ljudi. Sedaj ima še precej obertnosti in kupčije. Hardvar ob Gangesu, kjer reka stopi iz gor v nižavo, ima svete kopeli in božjo pot; o velikem sejmu jo obiše nad 2 milijona Indijanov; kupčujejo zlasti s konji, volovi, velblodi, s sadjem, dišavami, šali i. t. d. Lakno (300000 lj.), glavno mesto najrodovitnejše pokrajine indijske, nareja pavolnik, usnje, orožje, svilenino. Pišavar (70000 lj.) imenitno mesto pred prelazom Kiber-om, ki derži v Kabulistan.

c) Madraško (3655 □ miriam. in 25 milj. lj.). — Madras (700000 lj.), veliko tržišče ob peščenem obrežji koromandelskem, ima tudi veliko obertnost (indigo, sladkor, arak, opij i. d.), ki pa je v začetku tega stoletja veliko bolj cvetela („indijski Manchester“) kakor sedaj, ker jo razvitek angleške obertnosti s svojimi izdelki duši. Seringapatna (300000 lj.) veliko mesto na dekanski planoti. Kočín, najimenitnejše in najstarše tržišče v pokrajini malabarski. Kalikut (40000 lj.), staro indijsko tržišče, kjer je Vasco de Gama, prvi po morji v Indijo prišedši, l. 1498 stopil na suho. Mazulipatnam (80000 lj.), najboljšo пристanišče na obrežji koromandelskem, nareja krasno barvane tkanine iz bombaža. Trankebar (30000 lj.), imenitno tržišče, ktero so l. 1845 Angleži kupili od Dancev. Trandžor (100000 lj.), zelo učeno mesto na reki Kaveri, ki dela slap 100 metrov visok: primerjajo ga veličastni Niagari.

d) Bombaysko (2270 □ miriam. in 12 milj. lj.) — Bombay (650000 lj.), za Kalkuto najimenitnejše tržišče v Indiji, kamor sedaj prek kanala sueškega redno prihajajo parobrodi iz raznih evropskih dežel; mesto stoji v jako nezdravem kraju in ima glavno luko za angleško vojno ladjevje; vsučilišče. Blizu stojita otoka Elefantine in Salsette, na katerih so obranjeni velikanski v skalo vsekani staroindijski tempeljni. Surata (450000 lj.) ima veliko obertnost in kupčijo z bombažem, svilo, tobakom i. d., Ahmedabad (150000 lj.) je nekdanjé jako cvetel; njegove podertine pokrivajo več prostora kakor mesto London.

e) Otok Ceilon (640 □ miriam. in 3 milj. lj.) je po severnih straneh po polnem raven ali berdovit, po južnih pa gorat. Njegovi hribovi so 1300 do 2000 metrov visoki; najviša sta Pedro-Talagala (2535 m.) in Adamov verh (2255 m.). Ta prerodovitni & sedaj le malo obde-

lani otok z zeló vročim podnebjem (v Kolombu iznaša letna temperatura 21 do 22° R., v Trinkomaliu pa po leti 23° R. po zimi pa 20° R.) je bil nekadaj sklenen z indijskim polotokom: na severozahodni strani še sedaj ob nizki oseki klečeti in nasipine skoro nad vodo molé. To je Adamov most in morski rokav na severji od njega se zove Palkov preliv na jugu pa manarski zaliv. — Kolombo (110000 lj.), glavno mesto z malo lukó, kupčuje s kavo, kokosovim oljem, tobakom, biseri i. t. d. Za evropsko kupčijo dosta imenitnejše pa je Point de Galle, (50000 lj.) s kaj izverstnim pristaniščem ob južnem obrežji. Trinkomali (10000 lj.), dobro uterjeno pristanišče na vzhodnem obrežji.

B) Deržave, ki so z Veliko Britanijo v zvezi ali pod njenim varstvom:

a) Deržava Sikov v Pendžabu (2200 miriam, in 11 milj. lj.), obsega pokrajini Kašmir in Kohestan. — Kašmir, dolinska pokrajina v Himalaji, se prišteva najlepšim in naj rodovitnejšim deželam na svetu. Obdelani svet rodi razne sadeže, zlasti pa premnogo žafrana in rož, iz katerih delajo olje. Po višinah je razvita živinoreja. Kašmir ali Zrinagar (60000 lj.) v visoki dolinski kotlini, se peča s kmetijstvom (rože, rajž) bučelarstvom in obertnostjo (preimenitni šali). — Kohestan je severni bolj gorati del Pendžaba, ki se peča s kmetijstvom, živinorejo in obertnostjo (šali, svilenina, pavolnik). Lahore (120000 lj.) na kupčijski cesti, ki derži iz Indije v Perzijo. Amritzar (100000 lj.), sveto mesto Sikov, nareja šale in svilenino ter ima živahno kupčijo. Multan (80000 lj.), kaj staro mesto s svilarstvom.

b) Sikim, mala pa prevažna deržava na južnem pobočji Himalaje med Nepalom in Butanom.

c) Deržava rajaha pannaškega v pokrajini allahabadski, dobiva demante.

d) Golkonda ali Hyderabad na Dekanu (11 milj. lj.), ki ga namakate reki Godaveri in Krišna. Hyderabad ( $y = aj$ ; 200000 lj.), ima veliko mošejo, izdelano po izgledni mekanski. Golkonda dobiva v okolici mnogo demantov. Aurungabad (80000 lj.), obertno in kupčijsko mesto; blizu njega je Elora z velikanskimi tempeljni v živo škalo vsekanimi, s kterimi se ne more nobeden drug kraj meriti; preobilne izsekane podobe predstavljajo razne predmete indijske mitologije.

e) Nagapur, deržava mahrattska, ki jo Mahanadi namaka, je prebogata raznega žita (3 milj. ljudi). Nagapur (150000 lj.).

f) Sattara z enako imenovanim glavnim mestom.

g) Gvalior (Scindia, 5 milj. ljudi): Udžen (120000 lj.) eno izmed 7 svetih mest braminskih na planoti malvski. Gvalior (60000 lj.), močna terdnjava, ki so jo Angleži bili siloma vzeli l. 1779, 1803 in 1843.

h) Sind ob dolenjem Indu. Hyderabad ( $y = aj$ ; 28000 lj.) kaj ravno mesto iz ilovice sezidano.

i) Mysore ali Majsur na precej visoki planoti ob severni strani Nilagirskih gor (3 milj. lj.). Maisur (70000 lj.) in Bangalore (70000 lj.) imata kaj prijetno podnebjé, precej obertnosti in kupčije. Seringa-

patam (40000 lj.), terdnjava na nekem otoku reke Kaveri in stolišče Hyder Alija (†1782) in Tipu Saiba (†1799); Angleži so jo bili siloma vzeli leta 1799.

k) Travankore (122 □ miriam. in  $1\frac{1}{2}$  milij. lj.), mala pa kaj lepa in zdrava dežela v južnem Malabaru, razprosterta do nosa Komorina; bogata je raznih dišav, zlasti pa popra in lepega pa terdega lesa. Trivandrum je glavno mesto.

l) Lakadivsko otočje šteje 17 skalnatih otokov, ki so obdani z nevarnimi koralnimi klečetimi; obilno rase po njih kokosova palma. — 80 miriam. dolga versta Maledivskih otokov je narejena iz koralnega apnenika; tudi po njih rada raste kokosova palma. Po obrežji je mnogo kavrijev, t. j. školjk, ktere ondotni prebivalci mesto denarja rabijo.

## 2. Neodvisne indijanske države:

a) Butan, zelo raztegnena dežela na vzhodni strani Sikima (v vzhodnem Himalaji). Stanovalci so prej ko ne mongolskega plemena ter se pridno pečajo s poljedelstvom in kupčijo. Tasizudon je glavno mesto, polno samostanov in tempeljnov.

b) Nepal, ozka pa okoli 80 miriam. dolga dežela ob južnem pobočju himalajskem med Kamaonskim in Sikimskim, šteje nad 3 milij. ljudi. Razdeljena je v več rodovitnih dolin, ki so nekdanj imele samostalne svoje kneze; sedaj so pa vse pod oblastjo glavarja gorškega razroda. Katmandu, glavno mesto (60000 lj.), stoji v lepo obdelani dolini 1510 metrov nad morjem.

3. Portugalska posestva (40 □ miriam., 53000 lj.). Mesto Goa (12000 lj.) s svojo okrajino, otok Salsette pri Bombayi, Daman (8000 lj.) med Bombayem in Surato in Diu, uterjeno mestice na malem otoku ob južnem obrežju poluotoka Gudžerata. Ta posestva, zadnji ostanki nekdanjih obširnih dežel portugalskih v prednji-Indiji, dajo mnogo bombaža, popra, rajža, konoplje, svile, soli pa izverstnega araka. Portugalski namestnik v Goi upravlja tudi druga portugalska posestva v Aziji (Timor, Makao).

4. Francoska posestva (5 □ miriam., 260000 lj.). Pondichery (40000 lj.) z okrajino ( $2\frac{1}{2}$  □ miriam.) in Karikal (60000 lj.) na obrežju koromandelskem. Chandernagore (Ch = č, 35000 lj.) blizu Kalkute. Mahi ali Maché (5000 lj.) na obrežju malabarskem.

Prirodnine. Indija ni kakoršne so druge dežele azijske, ampak je kot poseben svet za se, tudi zemljepisno očitno ločena od ostale Azije, prebogato obdarjena z raznimi prirodninami. Tropska Amerika se lahko ž njo meri z ozirom na bujno rastlinje, a gledé na raznovrstnost in obilnost rastlin, živali in celó kopanin vzhodne-Indije ne prekosi nobena dežela na svetu. Največ ljudi te gosto naseljene dežele se peča s kmetijstvom, zlasti s poljedelstvom; to jim daje premnogo sadežev in rastlin, ki so prevažni tudi za veliko kupčijo. Najiminitnejši pridelek je rajž, kateri po globokih in dobro močenih pokrajinah 3 do 4krat na leto zori. Največ in najboljšega ima velika pokrajina bengalska. Ž

njim se preživi večina Indijanov; preveliko ga tudi pokuhajo v žganje, arak imenovano, in vendar ga še (75 mil. kgr. =  $1\frac{1}{2}$  mil. c.) prodajo na tuje. Po bolj hladnih straneh, zlasti pa po Pendžabu in po himalajskih dolinah sejejo zeló pšenico in tudi nektera druga žita, ki so posebno važna za evropske naselnike. Po nekterih krajih, zlasti po planoti malvski in okoli Patne sejejo mak, iz kterega narejajo opij. Angležka vlada ima samoteržtvo z opijem, kterega na leto le na Kitajsko proda za 20—50 milijonov goldinarjev. Uže od nekdaj so pridelovali bombaž, kterega sedaj (od l. 1860) zmerom več napravijo. Večino ga surovega prodajo na tuje. Preveliko dobička jim daje indigo, katero po severnih straneh od Gangesa najbolj pridelujejo. V Evropo ga pride največ iz Kalkute in Bombaja. Zmerom bolj se razširja tudi pridelovanje sladkornega terstja, čaja, kave, imbera ali korenčka, cimeta (Ceilon), popra in drugih dišav, tobaka, konoplje in prediva pa jute; preobilo je tudi raznovrstnih tropičnih sadežev. Veliki gozdovi dajo obilo raznovrstnega najboljšega lesa (tikov, sandalov les, palme i. d.). — Tudi živalskih prirodnin je Indija jako bogata. Najbolj razširjena je sviloreja, ki vsako leto daje v tuje kraje okoli 1·5 mil. kgr. (30000 c.) surove svile. Veliko prodajo volne in druge dlake, slonovih kosti, želvine, kož in drage kožuhovine, voska, biserov i. t. d. — Kopanin je Indija sicer jako bogata, a rudarstvo je na kaj nizki stopinji. Zlata in srebra le malo izkopljejo, veliko pa izverstnega železa. Drage kamene so pa uže od starodavnih časov druge dežele dobivale iz Indije: čisti in svetli pa terdi so tako, da gledé na te lastnosti prekose drago kamenje vseh drugih dežel. Demante dobivajo zlasti v Golkondi, Bundelkundu in na Ceilonu; najlepše orijske rubine, safire, smaragde, ametiste, topaze i. d. pa na Ceilonu in obrežji koromandskem.

Obertnost je uže od starodavnih časov v Indiji zeló cvetela; kajti ona je zakladala s svojimi izdelki tudi razne evropske dežele, zlasti jim je prodajala silno lično izdelane in prekrasno pobarvane tkanine iz volne in dlake, iz svile in bombaža. Ko se pa je obertnost angležka jela razvijati, zaterli so Angleži, ki so se siloma polastili dežele, s gerdo silo in zvijačo ondotno obertnost ali jo vsaj toliko zadušili, da se indijanski izdelki niti v Indiji niti na tujih terzišnih niso mogli obderžati ali vsaj ne z angležkimi za prednost poganjati. Angležem je tu kakor povsodi veljalo in še velja načelo: Indijani naj s pičlim dobičkom pridelujejo raznovrstne surovine, ktere Angleži dober kup kupujejo, je podelujejo in izdelke za velik dobiček zopet Indijanom prodajajo. Kljubu vsem tem nesrečnim razmeram in óviram so se nekatere obertnije vendar obderžale ter napravljajo še sedaj tako izverstne izdelke, da se lahko merijo z dotičnimi izdelki vseh obertnijskih dežel. Po celem svetu slovijo indijanski šali in preproge: Kašmir nareja najlepše na svetu. Lepa je tudi njih svilenina, pavolnik (kterega ločijo 124 verst; indiennes, mušelin) pa tako ličen, da se še skozi osem peč skup položenih človeška polt sveti. Mnogo je tudi dobro napravljenih bojarnic in cukrarnic; drugodi izdelujejo posebno kovinsko blago; posebno pa slovijo njih dragotina in lepotina i. t. d.

Kupčija je kaj živahna. Pospešujejo jo obilnost domačih pridelkov, dolgo morsko obrežje, velike plovne reke, železnice (teh je sedaj uže 952 miriametrov; l. 1868 jih je bilo okoli 500, l. 1870 pa 780 mir.), veliki sejmi (zlasti v svetih mestih) i. t. d. Notranja kupčija je po večem v rokah Indijanov, katerim pravijo Banjani. Kupčija prek severnih mej je po večem v rokah Perzijanov in Armencev, ki z neštevilnimi karavanami razno blago odnašajo in prinašajo. Take karavane polajšujejo tudi notranjo kupčijo. Ena sama karavana šteje večsah 500 slonov, 1000 velblodov, 2000 konj, 4000 stražnikov i. t. d. Še večje so karavane žitnih trgovcev, ki se za prenašanje poslužujejo posebno močnih volov. Multan, Kašmir in Lahore so najimernitnejša terzišča za kupčijo v zahodno in osrednjo Azijo, razna pristanišča pa za pri- in prekomorsko trgovino v razne azijske dežele, zlasti pa v Evropo (sueški prekop) in severno Ameriko. S to se najbolj pečajo Angleži, potem pa severni Amerikanci, Francozje, Portugalci, Holandci. Izvažajo se bombaž, juta in surova svila, indigo, kože in volna, opij, rajž, čaj, kava in druge surovine pa nekaj malo izdelkov. Vvažajo se pa bombaževina, tkanina in obleka iz svile, volne, platna i. t. d., kovine in kovinski izdelki, mašine, pijače.

Prebivalstvo je po rodu, jeziku in po veri jako različno. Skoro  $\frac{4}{5}$  vseh ljudi je Indijanov, ki stanujejo zlasti v porečji Inda in Gangesa pa od Tapta do gorenje Krišne (tem pravijo Mahratti). Po vsem drugem Dekanu bivajo prvotni razredi dravidski in nekteri drugi gorski narodiči, ki so skoro brez vse izobraženosti. Razen teh je po deželi mnogo Afganov in Tadžikov, Arabcev, Židov (10000), Mongolcev, Parzov, Armencev (5000) in gospodujočih Evropejcev (156000). Enaka razlika je med njih verami. Največ jih je braminske vere (160 milij.), potem mohamedancev (25 milij.), budistov (3 milij.), raznih drugih malikovalcev (zlasti med Dravidi: 12 milijonov),  $1\frac{1}{2}$  milij. kristjanov i. t. d. (Glej: Jesenko Obn. zgod. I., str. 24 in 25). — Še večje razlike se kažejo v njih duševnem razvitku: Indijani, zlasti njih duhovniki in modrijani so zelo izobraženi ter se preradi pečajo z umetnostmi in znanstvi; za njimi pa se v dolgi versti versté razni razredi do poludivjakov v dekanskih gorah.

## V. Zadnja-Indija.

22000 □ miriametrov in 30 milijonov ljudi.

Zadnja-Indija je velik polotok med bengalskim in južnokitajskim morjem. Primeroma ima dosta daljše obrežje kakor prednja-Indija; kajti ona je na jugozahodni strani raztegnena v dolgi pripolotok Malako; tudi jo oboje morje na več krajih razjeda in dela tongkinski in siamski pa martabanski ali rangunski zaliv. Tako bi zadnja-Indijo lahko primerili slovansko-gerškemu polotoku, prednja-Indijo pa manj členoviti Italiji. Naličje notranjega sveta je le malo znano. Od velikanskega Sinešana med srednjo Brahmaputro in Jang-tse-kiangom derže dolga gorstva proti jugo v zadnje-indijski polotok. Dobro

izraženih je pet vzporednih vej, ki bi jih primerili peterim perstom iz ročne dlani rastočih. Te se od zahoda proti vzhodu tako-le versté: 1. primorsko gorstvo arakansko z razdertim in stermim pobočjem proti morju; 2. birmansko gorstvo; 3. zahodno siamsko in 4. vzhodno siamsko gorstvo pa 5. kočinčinsko primorsko gorstvo. Pripolotok Malaka je sicer tudi gorat in hribovje je enako od severja proti jugu potegneno, vendar malaške gore niso zrasene s siamskim gorstvom, ampak so od njih na več mestih ločene po globokih razorih. Zaznamovana gorstva niso vzpeta do ločnice večnega snega; le malo verhov blezo sega malo nad 2600 mt. Črez in črez so zarasena z lepimi gozdovi, po katerih živé velikanske živali in kervoločne zveri. Med dolgimi gorstvi so široke in rodovitne doline, ki so na južnem konci razširjene v velike nižave. Namaka je 5 veletokov, ki primerni glavnim žilam v perstih vzporedno tekó od kitajskega višavja proti jugu v bengalsko in kitajsko morje. Prebogati so raznih rib in drugih povodnih živali. Še važnejši so pa za ondotne prebivalce, ker se ob določeni dobi v letu napnó ter svojo mastno vodo v velikanskih povodnjih razlijejo črez vse niže pokrajine. Ti veletoki od zahoda proti vzhodu naštetí so: Iravadi, Saluen, Menam, Mehkong in Song-ka. Med njimi največa sta Iravadi in Mehkong (temu pravijo tudi Kambodža).

Podnebje je vroče, kajti zadnja-Indija je z Malako raztegnena skoro do ravnika in severna nje stran sega le malo črez severni povratnik. Ker nima posebno visokih gor je tudi po notranjih pokrajinah temperatura bolj enakomerna in vroča.

Vsa dežela je razdeljena med angleška in francozka posestva pa samostalne domače države.

A. Angleška posestva (2430 □ miriam. in  $2\frac{1}{2}$  milijon. lj.):

1. Asam, dolga pa ozka pokrajina ob srednjem Brahmaputri, zlo rodovitna zlasti pa z lepimi gozdovi zarasena. Rangpur je največe mesto, Govahati pa sedež domačega glavarja.

2. Arakan, dolga pa ozka pokrajina ob bengalskem zalivu, ima sicer jako nezdravo podnebje, pa posebno slovi po preveliki svoji rodovitnosti. Po njem so naseljeni surovi birmanski razrodi (450000 lj.), ki pridelujejo čuda veliko rajža, potem bombaž, sladkorno terstje, konopljo, indigo, tobak. Gore so zarasene z najlepšimi gozdovi tikovca i. t. d. Arakan (12000 lj.) je glavno mesto ob morji.

3. Pegu, prerodovitna pokrajina ob dolenjem Iravadiu pa ob njegoví delti (okoli 910000 lj.), se ponaša posebno z velikimi gozdovi najlepšega tikovca. Peđu (10000 lj.) na neki stranski panogi veletoka Iravadia. Rangun (16000 lj.), uborno mesto na Delti, kterege hišice so narejene iz indijanskega terstja, pokrite so pa s slamo in štorjami.

4. Martaban in Tenaserim na severozahodni strani polotoka Malake, ozka pa dolga pokrajina ob martabanskem zalivu (10—17<sup>o</sup> s. š.). Ta kaj vroča dežela prideluje razne indijske sadeže in ima premnogo velikanskih gozdov najlepšega in najterdnejšega lesa. — Martaban, malo,

zeló zapuščeno mesto; njemu nasproti stoji Malmen (44000 lj.), imenitno teržišče in pristanišče in sedež britanskih oblasti.

5. Pulo-Pinang (ali prince-waleski otok) ima  $4\frac{1}{2}$  miriamet. in 130000 ljudi, ki na prerodovitni zemlji pridelujejo obilo rajža, popra in drugih dišav. Georgetown (r. Džoržtavn, 28000 lj.) je imenitno pristanišče, eno najlepših mest v Indiji.

6. Malaška pokrajina na južnem konci poluotoka (80000 lj.). — Malaka (16000 lj.), lepo zidano in zdravo mesto z veliko kupčijo.

7. Singapura obsega en velik otok in več malih ostrovov ob južnem ertu malaškega polotoka (9 □ miriam). Zemlja je jako rodovitna, dobro zarasena a nevarno je tam živeti zarad premnogih tigrov, ki na leto okoli 360 ljudi požró. Mesto Singapur (150000 lj.) se uže zarad preimenitne lege ob morski poti na Kitajsko, Japonsko in v Avstralijo jako hitro razvija; ima razvito obertnost in veliko lastno kupčijo; v pristanišči njegovem se zbirajo ladije vseh evropskih in azijskih primorskih narodov.

B. Francozka posestva obsegajo dolenjo Kambodžo (560 □ miriam. in 2 milij. lj.). Leta 1862 so se je Francozje polastili. Ta za Evropejce silo nezdrava pokrajina ob kitajskem morji prideluje razne pridelke vročega pasa. — Saigon (40000 lj.) je glavno mesto. Pred ustjem Mekhonga stoji imenitni otok Kondoré.

### C. Samostalne domače države:

1. Birma ali Ava (4940 □ miriam in 5 milij. lj.) je dobro močeno carstvo ob gorenjem in srednjem Iravadiu, ki na prerodovitni zemlji prideluje razne pridelke prednje-Indije. Večina ljudstva se prišteva barman-skemu in peguanskemu narodu, ki sta po večem mongolskega plemena. Vere so budajske. Njih vladar ima po polnem samosilniško oblast. — Amara-pura (Mandale 90000 lj.), glavno mesto na Iravadiu, ima mnogo krasnih palač in tempeljnov. Ava (50000 lj.) na Iravadiu v prerodovitni ravnini, ki rodi preobilo rajža.

2. Siam (80000 □ miriam. in  $6\frac{1}{2}$  milij. lj.) je prerodovitno kraljestvo v porečji veletoka Menama. Prebivalci so Kitajci in Siamezi ter se po nižinah le s kmetijstvom pečajo. To jim daje obilo sladkornega terstja, rajža, tobaka, bombaža in drugih vzhodno-indijskih pridelkov. — Bangkok (500000 lj.) pred ustjem Menama, je po polnem navodno mesto kakor Benetke; vsa okolica, bogatemu vertu podobna, je premrežena z neštevilnimi prekopi. To mesto je glavno teržišče siamsko za kitajsko in evropsko kupčijo.

3. Anam (5130 □ miriam. in 11 milij. lj.) je veliko cesarstvo v porečji Kambodže. Anamezi so najmanjši ljudje mongolskega plemena; po imenu so vere budajske; njih življenje je primerno kitajskemu, le da so dosta surovejši od Kitajcev. Car anamski ima popolno samosilniško oblast. Zemlja je rodovitna ter daje iste pridelke kakor južno Kitajsko. Deli se v več pokrajin: Tongking z velikim mestom Kešo (80000 lj.). Kočincina z glavnim mestom Hué (100000 lj.), ki ima dobro uterjeno pristanišče z veliko kupčijo.



4. Samostalna **Malaka** (821 □ miriam. in  $\frac{1}{3}$  milij. lj.) je bogata kositra, rajža in drugih indijskih pridelkov. Prebivalci so malajskega plemena, pa mohamedanske vere. Ločeni so v več razrodov, katerim gospodujejo samosilni -glavarji. Primorci so tudi nevarni morski roparji.

Najiminitnejše prirodnine bogato obdarjene zadnje-Indije so: rajž, cimet, poper, čaj, sladkorno terstje, bombaž, razne palme, izversten les zlasti za ladije, svila, nafta, izversten kositer, železo, baker, svinec in srebro; iz povodnega peska izpirajo zlato; prekrasni so dragi kameni raznih barv. Obertnost je majhna in po kitajsko razvita (svilenina in pavolnik, malo kovinskega blaga pa dobre ladije). Kupčija po morji je večidel v rokah Kitajcev in Angležev, po suhem se pa Kitajci najbolj ž njo pečajo.

## VI. Vzhodno-indijsko otočje.

20700 □ miriam. in  $32\frac{1}{2}$  milij. ljudi, ki so po večem malajskega plemena.

### A. Veliki sundski otoci.

1. **Sumatra** (4217 □ miriam. in 4 milij. lj.), okoli 180 miriametrov dolg in 30 miriam. širok otok, po malaškem prelivu ločen od celinske Azije, je po zahodnih straneh pokrit z gorami (med njimi so goreči in vgasneni ognjeniki), ki stermo propadajo ob zahodnem pobočji k bližnjemu indijskemu oceanu, na vzhodno stran pa polagoma prestopajo v ravnino, ki je čez vzhodno polovico otoka razprosterta. Gore so črez in črez pokrite z gozdovi; najviša je ognjenik Indrapura (3770 m.). Ves otok slovi po svojej veliki rodovitnosti. Prebivalci so mohamedanski in malikovalski Malajci, po notranjih straneh zeló divji Papui, ki radi ljudi žró. Na obrežji so naseljeni Kitajci in Holandci (zlasti po južni polovici). Južni del otoka in ozek kos zahodnega kaj zdravega obrežja je pod oblastjo holandsko (3780 □ miriam. in  $1\frac{2}{3}$  milijona lj.). Padang (20000 lj.), cvetoče kupčijsko mesto ob zahodnem obrežji in sedež holandskega namestnika. Benkulen ali Bankahulu (12000 lj.) dobro uterjeno kupčijsko pristanišče v malo zdravem kraji. Palembang sredi otoka na plovni reki Muzi, je imenitno kupčijsko mesto, ki je mesto ulic in cest s prekopi premreženo. Holandski so tudi mali otoki okoli Sumatre; največa sta na vzhodni strani: Bangka (130 □ miriam., prebogata izverstnega kositra) in Biliton (65 □ miriam. z bogatimi železniki). — Med neodvisnimi državami: Ačin, severni kos otoka z enako imenovanim glavnim mestom in pristaniščem. Dežela Batačev je dosta obširnejša pa po notranjih straneh skoro po polnem neznan. Glavni pridelki so: kava, poper, rajž, bombaž, svila, kafa: i. t. đ. razne kovine (zlato) in dragi kameni (demanti).

2. **Java** (1280 □ miriam. in 16 milij. lj.) je po sundskem prelivu ločena od Sumatre. Ta sprelepi otok je okoli 100 miriam. dolg in 8 do 20 širok; ves je pokrit z gorami, ki so zverstene v dolgo gorstvo, po dolgem po otoku od zahoda proti vzhodu potegneno. Semtertje je razraseno v več vej, ki oklepajo podolgovate kotline. Njih najviši vrhovi molé še nad

3600 metrov visoko in štejejo med seboj 54 ognjenikov, katerih je 28 gorečih (Gunung Semiru 3710 metrov, 11 drugih pa moli še nad 2900 m.). Java je najlepši in najplodnejši med vsemi sundskimi otoki; nje rastlinje je silno bujno in daje vse prekomorske pridelke. Ni čuda, da jo Holandci čuvajo kot najdražji „biser holandske krone“. Razen Brazilije daje Java največ in kaj izverstne kave, rajža na ostajanje, potem indiga, bombaža, cukra i. t. d. Tudi živinoreja zeló cvete. Premnogo dobé morske soli, kovin pa nič. Večina otoka je po polnem holandska, drugodi pa gospodujejo domači glavarji, ktere holandski opravniki kaj natanko nadzorujejo. Prebivalci so Malajci: Javanezi po vzhodni strani, Sundani pa po zahodni. Njih sveti ali učenjaški jezik, „kavi“ imenovan, je jako razvit ter ima bogato slovstvo. Poleg teh so zlasti ob obrežji tujci (kitajski in arabski trgovci, zamorci i. d. in Holandci naseljeni. — Batavia (60000 lj., med njimi 2000 Evropejcev) v silo nezdraven kraji ob severnem obrežji, je najimenitnejše tržišče v vzhodno-indijskem otočji. Največo kupčijo ima s Holandci, Angleži, Kitajci, Japonci in indijskimi otočani ter izvažava kavo (nad  $\frac{1}{3}$  vrednosti vsega izvoženega blaga), cukrer ( $\frac{1}{3}$ ), indigo, kositer, rajž, tobak, dišave in vonjave, kože, poper i. d. Stara Batavia z nezdravo sapo ob morji ima le magazine in tergovske hiše pa kitajska stanovašišča, drugi ljudje zlasti pa Evropejci so naseljeni v predmestjih, ki so razstavljena daleč od morja po notranjih zdravih krajih (Rijzdvik, Nordvik, Molenvliet, Veltevreden i. d.). Tjirebon (15000 lj.) imenitno pristanišče, ki izvažava kavo. Surabaja (80000 lj., Evropejcev, Kitajcev, Arabcev in domačinov) ima prelepo luko in veliko kupčijo pa precej obertnosti. — Surakarta (100000 lj.) je iz več mest sestavljeno stolišče domačega carstva sredi otoka, ki je po polnem odvisno od Holandcev. V enaki razmeri je tudi manjše kraljestvo Djokjakarta.

3. Borneo (7500 □mir. in 8 milijone (?) lj.) se prišteva najbolj neznanim deželam na svetu. Primorje je skoro krog in krog ravno in nizko, po večem močvirnato in zlasti Evropejcem nezdravo. Notranji kraji so berž ko ne pokriti z valovitimi višinami, ki so poprek 300 do 1000 metrov visoke. Po njih so razstavljeni posamezni hribje in stožki, katerih je mnogo 1300—2000 met. visokih. Zeló sredi tega velikanskega otoka je imenitni gorski sklop, kjer izvirajo najimenitnejše njegove reke (Banjar ali Pavan, Kapuas in Koté). Naj viši vrh je blizu severnega oglja, namreč dvostožkati Kina-Bailu (4160 met.). Prebivalci so silo divji Dajaki, ki svojo serčnost cenijo po številu ubitih sovražnikov. Tem odrežejo glave ter rabijo njih črepine za razno domačo posodo; z zobmi si zaljšajo vrat, iz las pa narejajo preveze za orožje. Drugi so pravi Malajci, ki so razdeljeni v 30 do 40 malih državic. Naseljeni so po večem ob morji ali pa ob velikih rékah. Po veri so strašni malikovalci ali pa mohamedanci. Razen teh je na otoku naseljenih mnogo Arabcev, nekaj Evropejcev, okoli 180000 Kitajcev; ti so posebno pridni ter se pečajo s poljedelstvom, živinorejo, kupčijo in ribištvom ali pa iz povodnega peska zlato izpirajo. Ta otok, največi med sundskimi otoki, je prebogat raznih prirodnih rastlinskih in živalskih, ima pa tudi obilo raznoverstnih kopanin

(antimon, zlato, demant i. d.) Največ otoka (5160 □mir.) si lasté Holanci, ki imajo na zahodnem in južnem obrežji mesti Pontianak (15000 lj.) in Bandjermasin (10000 lj.).

4. Celebes (1825 □mir. in milijon (?) lj.), najčudnejše upodobljeni otok na svetu, je po mangkasarskem prelivu ločen od Bornea. Tri dolgi in široki zalivi, ki so proti vzhodu in jugu odpertí (namreč Tomini, Talo in Boni), so razderli otok v 4 ozke pa dolge polotoke. Vsi so gorati, vendar le malo znani; verhovi (med katerimi je na severnem — najdaljšem polotoku 7 gorečih ognjenikov) so 2300 metrov nad morjem. Med gorami in morjem je razprostrta ozka pa dobro močena in plodna nižava. Rastlinje je ravno tako bogato in bujno kakor po drugih sundskih otokih, zlasti pa se odlikuje s prelepimi gozdovi najdražjega lesa. Ima tudi lepe konje pa obilo zlata in dragih kamenov. Prebivalci so kaj surovi Malajci in Harafuri, ki so po večem mohamedanske vere. Holanci imajo na severji in jugu nekoliko posestev. Menado je primorsko mesto (6000 lj.) na severnem polotoku, kjer živi tudi okoli 50000 kerščenih Harafurov. Mangkasar ali prav za prav Vlardingén (24000 lj.) je imenitno kupčijsko pristanišče na južnem polotoku. Ostala zemlja je razdeljena med domače odvisne in neodvisne državnice.

#### B. Mali sundski otoci.

15 malih sundskih otokov (razen neznatnih ostrovov) stoji v 2 vzporednih verstah med vzhodnim oglom Jave in zahodnim kosom Nove Guineje. Skoro vsi so z gorami in ognjeniki pokriti. Zemlja njih je kaj rodovitna in z malajskimi narodi naseljena. Večidel so pod oblastjo Holandcev, le Timora je vzhodna polovica portugalska (zahodna pa holandska). Najimenitnejši so: Bali in Lombok (rajž, bombaž in lepi konji), Sumbava, Tjindana (z najlepšimi gozdovi sandalovega lesa), Flores, Timor.

#### C. Moluki.

Moluki, imenovani tudi „dišavinski otoki“, ker so domačija drazih dišav, obsegajo vse otoke med Celebesom in Novo Guinejo. Notranji svet mnogobrojnih teh ostrovov (skup 1100 □mir.) je gorat in dobro zarasen; ljudstvo (280000 duš) je po njih redko naseljeno, zato tudi niso dobro obdelani. Prebivalci so Harafuri ali pa Kitajci, kateri so le na teh otocih opustili prvotne svoje kitajske šege in navade. Ob morji so mohamedanske ali pa kerščanske vere; surovi in malikovalski Harafuri živé le po osrednjih straneh. Povsodi se mnogo ljudi hrani s sago; eno samo drevo (palma) je da toliko, da je ima človek dosta za pol leta. Razén tečne sage dajó premnogo nagelnovih žebic, muškatovih orehov in mnogo drugih dišavin, pa raznega izverstnega lesa. Razdeljeni so v tri večá otočja: 1. Bandski otoki (226 □mir. — Banda Timorlaut i. d.) dajó posebno muškatove orehe (na leto  $\frac{1}{4}$  mil. kgr.) in muškatovo cvetje (70000 kgr. na leto). 2. Amboinski otoki (264 □miriam. — Amboina z enako imenovanim glavnim mestom (15000 lj.), za Javo najbogatejša naselbina holandska, Ceram, Buro i. d. dajó kavo, indigo, žebice i. t. d.). 3. Pravi Moluki. Med njimi je največi Džilolo (130 □miriam.), po zalivih v

4 polotoke razčlenjen, tako da se v njem po polnem ponavlja prečudna podoba celebeška. Plodno je to otočje, kakor prej omenjeno. Gospodujejo mu pa posredno ali neposredno Holandci.

*D. Filipini ali manilski otoci (z otočjem Sulu).*

Filipini obsegajo 12 večih otokov in čez 100 manjih in merijo skup 2556 □miriam. (po drugih še dosta čez 3000 □miriam.); ljudi imajo okoli  $7\frac{1}{2}$  milijona, nekoliko Malajcev, nekoliko pa Papancev. Vsi so gorati in polni gorečih in ugasnenih ognjenikov. Obilnost raznovrstnih njih pridelkov slovi daleč po svetu kakor sploh plodnost indijskega otočja. Magelhaens jih je našel l. 1521, poslej so se jih Španci polastili (1571) in jih po tedanjem svojem kralju Filipine zvali. Najjimenitnejši so: Manila ali Luzon (okoli 1100 □miriam.), največi in najbolj proti severju pomakneni otok, ki se po podnebju, krajinski lepoti in zemeljski rodovitnosti prišteva najlepšim in najbogateje obdarjenim pokrajinam na svetu. Daje obilo tobaka, bombaža, sladkora, indiga, konoplje, kave i. t. d. Glavno mesto je Manila, ki šteje 165000 ljudi (med njimi 10000 Špancev). — Magindanao ali Mindanao (660 □miriam.) z enako imenovanim glavnim mestom. Prebivalci so tudi na tem otoku ali Negriti ali pa pravi Malajci, ki se ob morji preradi pečajo z morskim roparstvom.

*E. Adamani in Nikobari.* Oboje dolgo otočje je v bengalskem morju. Vsi otoki so gorati in z lesom zaraseni; podnebje njih je nezdravo. Zamorci na Adamanih so napoldivjaki ter se po večem z ribami hranijo. Na Nikobarjih so Malajci naseljeni ter se skoro izključljivo z ribištvom pečajo.

**VII. Kitajsko cesarstvo.**

96900 □miriametrov in 447 milijonov ljudi.

Carstvo kitajsko ali bolj prav činezko je ena najstarejših držav na svetu in je 15krat večje od Avstrije; ljudi pa šteje skoro  $\frac{4}{7}$  vseh azijskih prebivalcev. (Po drugih cenitvah blezo meri 106155 □miriam. in ima 475 milj. lj.). Razprostrto je čez veliko večino zadnjeazijske višave od Mustaga in Belurdaga do kitajskega in japonskega morja. Obsega namreč vso zadnjeazijsko visoko planoto. Ta je zagrajena na jugu s Himalajem in Sinešanom, ki je dalje proti vzhodu razrasen v velikanske Alpe kitajske, na severju pa z Altajem in daursko-mongolskimi gorami. Osrednja planota je razdeljena po vzporednih gorstvih Kuenlunu in Thianšanu v več velikanskih predelov, ki so med seboj jako različnega poveršja. (Glej str. 329—332). Med vzhodnim podnožjem tega velikega višavja in rumenim-morjem je razgernena kitajska nižava, ki meri okoli 6500 □mir., t. j.  $\frac{1}{15}$  vsega carstva. Ta prerodovitna, dobro obdelovana in gosto naseljena ravan je na vse strani (zlasti pa v severojužno mer) preprežena s prekopi, ki jo deloma namakajo, deloma pa polajšujejo kupčijo med najbolj oddaljenimi kraji. S to gosto mrežo vodnih žil se ne morejo meriti prekopi nobene druge dežele na svetu (razen severnoameriških). Ni povodnega dela na svetu, ki bi se moglo meriti s cesarskim preko-

pom, v kterega se steka neštevilno stranskih prekopov. Ta velikanski prekop derži od juga proti severju — od Ningpa do Tientsina na Pehu. Dolg je okoli 150 mir. (po drugih le 110) pa 70 do 300 metrov širok in 10 do 22 m. globok; na straneh ima velikanske nasipe, ki so po 30 m. široki in semtertje celó 6 metrov nad poveršjem bližnje zemlje. Napaja ga več velikih rek, ktere so nalašč vanj napeljali; odteka se pa voda po največih veletokih kitajskih (prim. str. 335, št. 7).

Rek je mnogo na Kitajskem in 3 se prištevajo najdaljšim veletokom azijskim. Najiminitnejše so: Amur s Songari-ulo, Sira-muren, Peho, Hoang-ho, Jang-tse-kiang in Song-ka (gl. str. 336 b.). Tudi jezer ima dosta, zlasti pustinskih je mnogo po Tibetu in po Mongolskem.

Podnebjje je po raznih krajih jako različno; ravna se posebno po zemljepisni širjavi in nadmorski visokosti. V obče je po vzhodnih in jugovzhodnih straneh jako toplo, po severnih in severozahodnih pa merzlotno in dosta bolj brezumno nego v Evropi po krajih tiste zemljepisne širjave (prim. str. 340).

Kitajsko je neomejeno samovladarstvo, ki se ne podeduje po dedinski pravici, ampak car, namestnik nebeškega kralja, zato „sin nebeški“ imenovan, samovoljno določi svojega naslednika. Kakor bog v nebesih ima tudi „sin nebeški“ na prestolu kitajskem neomejeno oblast črez življenje in imenje. On skerbi za vse, za potrebno in nepotrebno, za veliko in malo. Spoštljivo razglašeni ukaz carski določi n. pr., kteri dan se mora zimsko pokrivalo zamenjati s pomladanskim, pomladansko s poletnim. Vendar mora car posebno gledati na to, da ustreza željam in koristim svojih podložnikov. Če ne izveršuje natanko božje volje, zgrabijo podložniki za orožje in kaznujejo prestopnika. „Spuntati se,“ pravi Meadow (r. Mèdó), najnovejši pisatelj o kitajskih razmerah, „je po verskih načelih pripuščeno Kitajcem; te stare pravice se tudi poslužujejo kot edinega sredstva, da odstranijo ljute samosilnike in škodljive jim postave“. Caru pomaga vladati 6 deržavnih svetovalcev ali ministrov. Ti in namestniki posameznih pokrajin pa razni najvišji uradniki deržavni se zovejo mandariní. Vse carstvo se deli v 1. pravo Kitajsko, 2. podjarmljene dežele in 3. pod kitajskim varstvom stoječe odvisne deržave.

1. Pravo Kitajsko (40416 □ miriametrov in 420 milijonov ljudi) se upravno deli v 18 pokrajin, kterih ima vsaka zase posebno upravo, posebno vojsko in posebno denarstveno oskerbovanje (federalizem). Obsega pa vso jugovzhodno stran velikanskega carstva pa velik pas raztegnen skoro do severozahodne kitajsko-ruske meje. Poveršje nje je po večem gorato, ob rumenem-morji pa je ravno in nizko — kitajska nižava. Ob severni meji je zagrajeno s kitajskim zidom. Ta zid derži od zaliva Ljaotunga 210 miriametrov daleč proti zahodu črez hribe (do 1600 metrov visoke) in doline, reke in jezerca do „rumenega veletoka“. Zid sam je 5 do 10 metrov visok in tako širok, da 6 jezdecov vstric lahko po njem jaha. Skoro na vsakih 100 stopinj stojé štirioglati stolpi (20 metrov visoki in 40 metrov široki in dolgi) in male, mestom po-

dobne terdnjavnice; te so zlasti ob velikih vratih, ki deržé skozi zid iz zunanjega sveta v pravo Kitajsko — „središče zemlje“. To zidovje, ki je nekdanj vspešno varovalo Kitajsko pred naglimi napadi surovih narodov, je tako velikansko, da bi iz njega lahko naredili 2 nizka zidova okrog zemlje. Po državnih letopisih kitajskih ga je car Ši-Hoang (237 — 177 pr. Kr.), eden največih kitajskih vladarjev, sezidal ob času 2. punske vojske. Amijan Marcelin je uže v 4. stoletji po Kr. blezo o tem zidovji poročal rekoč: „onostran Scitov oklepa okroglo visoko zidovje deželo sersko“; poslej je je Portugalec Camoens opeval v svojih Luziadih. Ta pregosto naseljena dežela (v kitajski nižavi — 6500 □ miriametrov — pride na vsak miriameter po 36000 ljudi!) ima mnogo mest, ki štejejo čez pol milijona prebivalcev, posebno veliko pa takih od 100000 do 400000. Semtertje je po cestah in prekopihi taka gnječá ljudi kakor sredi vojnih taborov; po Peking, Nankingu in Kantonu vse semtertje mergoli, da sta se London in Pariz potnikom zdela kakor mesti brez ljudi. Rajž, čaj, svila in bombaž so najiminitnejši pridelki te dežele, ki je kaj umno in pridno obdelana.

Mesta: Peking ( $2\frac{1}{2}$  milij. lj.), stolno mesto carsko, je uterjeno s 4oglatim, 11 metrov visokim in 16 met. debelim zidovjem. Zunaj tega ozidja so razprosterta velika predmestja, znotraj pa sta še 2 druga zidova, katerih najnotranji oklepa veliko stolišče carsko, sestavljeno iz premnogh velikanskih poslopij. Peking ima vseučilišče, veliko knjižnico (nad 300000 zvezkov), mnogo fabrik, krasnih prodajalnic in posebno veliko kupčijo. Nanking ali Kiangning (nad 1 milij. lj.) je največe mesto kitajsko, ki meri v obođu dobro 7 miriametrov; nekdanj je tu stal carski prestol, sedaj je še zmeróm središče kitajskih učenjakov, ima precej razvito obertnost (zlasti bombaževina in svilenina). Na južni strani stoji blizu njega tujcem odperto pristanišče Šang-hai (395000 lj.). Kanton ( $1\frac{1}{3}$  milijona lj.) na ustji Tigra; velik del prebivalcev (250000) živi na čolnih in ladijah. To mesto je središče evropsko-kitajske kupčije in ima mnogo fabrik in varno lukó. Pred mestom je več malih otokov: pri Vampu pristajajo navadno evropejske ladije; na angležkem otoku Honkongu hitro raste mesto Viktorija na portugalskem otoku Makao pa tudi enako imenovano mesto (30000 lj.). Hang-čeu-fu (nad milijon lj.), imenitno kupčijsko pristanišče konec cesarskega prekopa. Fu-čeu (600000 lj.), glavno tržišče za črni čaj. Ning-po (400000 lj.), Evropejcem in drugim odperto pristanišče. Nan-čang-fu, središče kupčije s porcelanom. King-te-šin (milijon lj.), glavno središče porcelanske obertnije. Vu-čang na Jang-tse-kiangu ima z nasprotnim Han-jang-fu-om blezo 7 milijonov ljudi; vsakor je tu največ ljudi na svetu skup naseljenih. Razen teh štejejo še 145 mest, ki imajo več kakor 200000 prebivalcev. Kitajska sta tudi gorata in ognjeniška otoka Hainan in Formosa (z mestom Taivan-fu, 100000 ljudi).

## 2. Podjarmljene dežele:

a) Visoka Tatarija je večidel puščobna planjava, po ktorej je posejanih mnogo velikih zelenic; tudi ob rekah je rodovitna in dobro

obdelana. Thianšan jo loči v Songarijo in Buharijo. Pridelujejo buče, žito, sadje, vino in bombaž. Mnogobrojnih razrodov glavarji so podložni kitajskemu caru, kteremu davek zlasti z bombažem plačujejo. Imenitnejša mesta: Kašgar (100000 lj.), sedež kitajskega namestnika, z imenitno kupčijo med Ruskim, Turanskim in Kitajskim. Jarkand (80000 lj.) ima prekrasen bazar, veliko kupčijo in obertnost (volnenina in svilenina). Ili ali Kul-dža (60000 lj.) na enako imenovani reki, je imenitno kupčijsko mesto okoli 600 miriametrov od Pekinga oddaljeno.

b) Mongolija, velika osrednja planjava, ki je proti jugu do 1500 metrov nad morjem vzpeta. Po večem je žalostna puščava (Šamo ali Gobi), po kterej razni mongolski razrodi s svojimi čredami (velblodi) semtertje prehajajo. Njih glavarji, kani imenovani, so podložni kitajskemu caru; nadzorujejo jih razni kitajski uradniki. Kitajski zid, sedaj zelo zanemarjen, loči njih domačijo od pravega Kitaja. — Urga ali Kuren je glavno in sveto mesto in imenitno teržišče Kalkasov, najimenitnejšega mongolskega razroda. Dalje proti severju stoji ob ruski meji Maimačin (nasproti Kjahti), t. j. „terg“. V tem tergu je kaj živahna kupčija z ruskim in kitajskim blagom.

c) Mandžurija ali Tunguzija (dežela ob Amuru), ktere velik del je sedaj v ruski oblasti, je razprosterta ob obeh straneh velike reke Songari-ule, v Amur se izlivajoče. Povsodi je pokrita z gorami, ki so kakor doline med njimi po večem z gozdi zarasene. Podnebje je kaj merzlotno, zima tako huda (temperatura pade mnogokrat do — 30° R.) in dolga, da celó reke zamerznejo. Poletje je pa jako vroče in rastlinje se po rodovitni zemlji hitro in dobro razvija. Vode so polne rib, gozdovi pa raznih divjih živali. Prebivalci, po večem Mandži ali Mandžuri zvani, so večidel pastirji ali se pa z ribištvom pečajo. Le Kitajci, iz svoje domačije sem prognani, se živé s kmetijstvom. Mandžurija je prvotna domovina sedaj na Kitajskem gospodujočega naroda in carske njegove rodovine. — Mukden, leta 1625 stolno mesto mandžurskih knezov, ki so začeli Kitaja se pollaščevati. Sa halin-ula (Aigunt) ob Amuru, stanovališče mnogih prognancev, ima veliko kupčijo s kožuhovino.

3. Odvisne in davek plačujoče države:

a) Korea je gorat pa dobro močen polotok med japonskim in rumenim-morjem. Vzhodno obrežje je sterma in zaradi viharjev ladijam zelo nevarno, zahodno pa je bolj nizko ter ima polno dobrih pristanišč, pred seboj pa mnogo malih otokov. Stanovalci (štejejo jih okoli 9 milijonov) so po večem pridni poljedelci, nekteri so spretni rokodelci, nekteri pa podvzetni kupci. S Koreanci smejo le Japonci in Kitajci občeovati in kupčevati, tujcem je vsa dežela zaperta. Hang-jang je blezo glavno mesto z imenitno knjižnico.

b) Likejski ali Ljeu-kjeu-otoci merijo okoli 69 □ miriam. in imajo okoli 500000 ljudi (Japoncev in Kitajcev). Likejci so snažni in pridni in pridelujejo na teh kaj rodovitnih ostrovih obilo rajža, čaja, južnega sadja, sladkornega trstja, kave in vina. Šui je glavno mesto, Nopakiang pa imenitno pristanišče, ki je od l. 1854 severnim Amerikancem odperto.

c) Tibet, velikanska višava (2600—4800 met.) med Himalajem in Kuenlunom. Zemlja je sicer dobro močena, vendar (zarad padmorske visokosti) le malo rodovitna. Dasiravno jo pridno obdelujejo, vendar jim ne daje dosti žita (ječmena) za lastno potrebo. Zato se posebno pečajo z živinorejo ter se hranijo po večem z mesom, mlekom, surovim maslom in sirom. Med živalimi se odlikuje bivol s kaj lepim dolgim repom, s katerim se Tibetanci radi zaljšajo, ovca s kaj lično voljno, tibetanska koza, ki daje lično dlako za kašmirske šale, mošak, ali pižem i. d. Tibetanci (okoli 11 milij.) so lamajsko-budajske vere in Dalai-Lama, včlovečeni bog, je njih verski in svetski glavar; časté ga kot pravega, nezmotljivega boga in sveto je vse, kar je od njega. On je zlasti načelnik duhovnikov z rumenim pokrivalom, ki se ne smejo ženiti. Rudečekapniki se smejo ženiti, načelnik njih je Bogdo-Lama, nek drugi včlovečen Buda. Malih duhovnikov je neštevilno veliko; le v Tibetu jih štejejo nad 85000. Samostanov je nad 3000 in neštevilno tudi tempeljnov. Samostani in tempeljni z velikimi knjižnicami so središče tibetanskih učencjakov. — Hlasa (25000 lj.), glavno mesto v prelepi okolici (z vinogradi) in zato „kraj veselja“ imenovano, ima precej veliko kupčijo pa premnogo tempeljnov in samostanov. Na malem griči Potala (t. j. Budov hrib) imenovanem, stoji stolišče Dalai-Lame. To je namreč velikansk rudeč grad, 120 metrov visok, s pozlačeno streho. V njem je 10000 sob, polnih svetih reči. Poleg tega grada so prekrasni vertovi z drevoredi in dva druga velika grada za tuje Lame. Slik in kipov, velikih tiskarnic i. t. d. je mnogo v teh poslopjih. Dva zidana prehoda sklepata to svetišče Dalai-Lame z mestom in zmerom sta polna božjepotnikov. Bogdo-Lama pa stanuje v Tešu-Lumbu (30000 lj.). Njegov samostanu podobni in obzidani grad je sestavljen iz 300 do 400 poslopij — tempeljnov, mavzolejev, samostanov, palač i. t. d., ki imajo po večem pozlačene strehe; v njem stanuje 3000 menihov, ki službo po lamajsko opravljajo.

Prirodnine. Gledé na obdelovanje zemlje se mora pravo Kitajsko ločiti od drugih kitajskih dežel. Pravo Kitajsko ima kaj rodovitno zemljo in kmetijstvo se je tu tako razvilo, kakor nikjer ne na zemlji. Poljedelstvo, prava podlaga človeškega blagostanja, med vsemi deli in opravili Kitajci najbolj časté; car sam je njegov pokrovitelj in pospeševalec, kar vsako leto pred neštevilno zbrano množico očitno pokaže. Polje povsodi tako pridno in lepo obdelujejo kakor pri nas vertove. Najmanjši kos zemlje ni zanemarjen; celó na gole hribe in sive skale nanosijo persti, po ravnih strehah napravijo gredice in na prekopi in rekah plavajo plavi z lehami, ki jim rodé žito in zelenjad. Pa ne le pridno, ampak tudi zeló umno se Kitajci pečajo s kmetijstvom. Potniki in tuji občudujejo zlasti njih veliko skerb za gnoj; prav nič jim ga ne gre v izgubo. Glavni pridelek je rajž (če je zanj slaba letina, lakote umerje mnogo ti-soč Kitajcev), po severnih in vzhodnih straneh pa tudi drugo evropsko žito, zlasti pšenica, ječmen, proso, pa razno sočivje. Preimeniten je tudi čaj, ki ga po Kitajskem povsodi pijejo: preveliko ga prodajo na tuje (okoli 90 mil. kgr.). Največ ga napravijo v veliki pokrajini fukianski, v



obče pa ta koristni germ raste med 23° in 37° severne širjave. Tretji glavni pridelek je bombaž (posebno rudečkasti bombaž podèlujejo v zeló cenjeni „nanking“). Potem pride cukrovo terstje, indigo, tobak, razne rastline za olje, južno in drugo pitomo sadje (vinsko terto povsodi sadé, pa le zarad grozdja), palme, vlaknate rastline zlasti za papir i. t. d. Kitaju posebno lastno je lojevo drevo, kitajski cimet, rastline in drevesa za firnež i. t. d. Odvisne dežele so veliko bolj uboge; kajti veliki njih deli so pustinja in puščave. Po rodovitnih straneh pa se pečajo s poljedelstvom. V Mandžuriji raste draga zdravilna korenika — gizeng; poleg te daje Korea tudi dokaj bombaža in tobaka. Gozdovi so po Kitajskem po večem posekani; zato zeló pomanjkuje lesa, ki ga morajo drago kupovati. Travnatega sveta — pašenj pa je največ po Mongoliji. — Enako različna je tudí živinoreja po Kitaji in odvisnih deželah. Najbolj cvete sviloreja, ki se je po državnih letopisih če prej ne gotovo začela uže 2600 l. pr. K.; carica sama je nje pokroviteljica in pospeševalka in ž njo se vsak kmet peča. Vsako leto blezo napravijo okoli 12000000 kgr. (240000 c.) surove svile. Enako razširjeno in razvito je bučelarstvo. Mesto konj in navadne govedi deržé močne bivole, ki skoro do vampa vderti delajo po močvirnatih rajšiščih. Zarad mesa pitajo le prašiče; — v zeló gosto naseljenih pokrajinah se ljudstvo po večem živi s svinjami, psi, ribami in racami pa drugo perotnino (Kitaj je pervótna domačija naših fazanov), ktere povsodi premnogo deržé. Odvisne dežele pa imajo mnogobrojne črede goveje živine, konj, velblodov, ovac, koz, ki z pastirskimi razrodi prehajajo od pokrajine do pokrajine. — Tudi raznih kopanin je kitajsko carstvo prebogato in rudarstvo cvete po raznih krajih uže mnogo tisoč let. Najbogatejša je pokrajina Junan v pravem Kitaji in altajske strani v odvisnih deželah. Najimennitnejše kopanine so: zlato (v Junanu je največa izpiralnica zlata na svetu, tudi v Jangtse-kiangu dobé veliko te cenjene kovine), srebro, svinec, živo srebro, železo, cink in dragi in poldragi kameni. Imenniti kamen ju pa kaolin ali porcelanka. Premoga je po raznih krajih veliko, dobivajo ga tudi na otoku Formosi. Povsodi je tudi na ostajanje soli (država ima samoteržtvo ž njo), morske pa varjene in kamenene. Alabaster, grafit, morska pena, jantar i. t. d.

Obertnost je po pravem Kitaji jako razširjena in zeló razvita; premnogo obertnij pri njih cvete uže veliko tisoč let. Kitajci so v obče jako spretni delavci; tudi so oni iznašli uže pred tisočletji več najimennitnejših stvari: svilenino, smodnik, magnetno iglo i. d. so napravljali in rabili uže pred 4000 leti. V nekterih obertnijah pa še sedaj prekosé Evropejce. Teh najimennitnejši izdelki so: svilenina, prelično izšivana ali vezena in prekrasno barvana; nanking, prelepo blago iz bombaža, porcelan (kterega premnogo naredé za tujo kupčijo; največa fabrika je cesarska v Kingtešinu, v ktorej blezo dela milijon delalcev); papir (kaj ličen in terd iz indijanskega terstja ali bambusa in murbnega ličja), izrezljano blago (iz lesa in slonove kosti i. t. d.; teh izdelkov ne more ponarediti najspretnejši evropejski delalec), razna drobnina

in<sup>drágotina</sup>; pozlačeno in z lakom ali firnežem prevlečeno blago, barve, tuš ali kitajsko črnilo, blago iz razno mešanih kovin, prezorne svetilnice iz papirja (s to obertnijo se le na Kitajskem peča več tisoč ljudi). — Vsi kitajski izdelki, ki jih po večem v rokodelnicah izdelujejo, so posebno terdni, zato se izdelki, v evropskih<sup>kih</sup> fabrikah ponarejeni, ne morejo ž njimi za prednost poganjati in presodnim Kitajcem prikupiti.

Kupčija kitajska je jako živahna in velika. Notranjo pospešujejo plovne reke in prekopi, katerih nikjer na svetu toliko ni kakor na pravem Kitajskem. To ima tudi dokaj dobro zidanih cest; po odvisnih deželah in sosednih državah pa karavane najbolj prenašajo blago od kraja do kraja. Železnic Kitajci še niso jeli zidati. Posebno velika je kupčija na premnogh<sup>ih</sup> sejnih in tergh<sup>ih</sup>, zlasti v Tientsinu in Hankeu pa pri raznih božjih potih. Velika je tudi unanja kupčija, ki se zlasti po morji množi od leta do leta. Poprej je bilo Kitajsko zaperto tujim trgovcem, le ob sibirsko-kitajski meji so Rusi zelo občevali s Kitajci in tem podložnimi narodi. Poslej so primorske države po večem siloma se vrinile v nektera pristanišča, katerih je sedaj uže 14 jim odpertih. Med temi so najimenitnejša: Šanghai, Kanton, Svatao, Amoi (300000 lj.) Fu-čeu, Takao, Tamsui, Ningpo i. t. d. Na Šanghai pride dobro  $\frac{3}{4}$  vsega po morji izvoženega in vvoženega blaga, na Kanton komaj  $\frac{1}{10}$ , na Svatao  $\frac{1}{16}$  i. t. d. Za karavane je najimenitnejša pot čez Maimačín v Kjahto (Sibirijo, Rusko), čez Jarkand ali Kažgar v Perzijo, Turan (Sibirijo, Rusko), čez Hlaso v prednjo-Indijo in iz Junana v zadnjo-Indijo (zadnje te kupčijske poti še ni nobeden Evropejec prehodil). Največa je tuja kupčija z Angleži, z vzhodno-indijskimi otoci, severnimi Amerikanci, Japonci, Francozi, Rusi, severnimi Nemci i. t. d. Izvaž<sup>a</sup> se čaj (največ na Angležko: 60 milijon. kilogramov, potem v severno Ameriko 15 milijon. kgr., v Avstralijo 7 milij. kgr., na Rusko 6 milij. kgr.) surova svila in svilenina, mošus, cimet, tuš, nanking, porcelan, papir, izrezljano blago i. t. d. Vvaž<sup>a</sup> se opij (za 60 do 70 milij. gold.), bombaževina, volnenina, bombaž, surova svila (iz Japonskega), kožuhovina, tičja gnjezda za jed in trepang i. t. d. pa razno obertnijsko blago iz Evrope.

Večina lju<sup>d</sup>stva se prišteva mongolskemu plemenu, le na zahodni strani je nekaj Kavkazcev, po nekterih otocih na vzhodu pa malo Malajcev. Med Mongolci je največ Kitajcev, primeroma le malo je Koreancev in Tibetancev, še manj pa pravih Mongolov (v ožjem pomenu), Mandžurov in Tatarov; car je mandžurskega naroda, ki se je bil l. 1644 siloma polastil velikanskega carstva. Od države priznana vera je Konfutsjeva, polna nrvstvenih načel, h<sup>h</sup> ktere<sup>j</sup> se vsi izobraženci prištevajo; mnogo je tudi daovancev, katerih vera je na goli um operta; ljudstvo sploh pa je budajske vere, ki se je med Tibetanci razvila v lamaizem. Mandžuri in pravi Mongoli i. d. so šamanske ali černe vere (gl. str. 87). Za duševni razvitek skerbé (med Kitajci) premnoge šole — in v obče se lahko reče, da so Kitajci zelo izobraženi; do više ali znanstvene izobraženosti se pri njih pride le po predolgem in trudapolnem učenju.

Kdor hoče priti do viših služeb, mora doveršiti ostre izkušnje. Drugače se pa Kitajec posebno odlikuje s pridnostjo in delavnostjo, z naravno spretnostjo in zmožnostjo pa s kaj vljudnim obnašanjem. Opazovali so tudi njegove slabe lastnosti ter ga popisali kot malodušnega in boječega, prekanjenega in nasladnega, celo terdoserčnega in ljutega (novorojene otroke moriti, jim je privoljeno) i. t. d.

### VIII. Japonska država (carstvo).

3870 □ miriametrov in 35785000 ljudi.

Japonsko carstvo obsega 4 veče otoke (Jeso, Nipon, Sikok in Kiu-Siu) pa neštivilno malih (po nekem poročilu štejejo 3850 otokov!) med japonskim morjem in velikim oceanom. Otoki so gorati in njih najvišji verhovi, pč večem od severja proti jugu v gorstva zversteni, segajo celo nad ločnico večnega snega. Mnogo jih je vzpetih nad 4000 metrov n. pr. Fuzi-Jama, na ktereга so Evropejci večkrat prišli, meri celo 4300 metrov. Med hribi je mnogo gorečih in ugasnenih ognjenikov. Potresi zemljo po gostem potresajo: „Kiti“, pravijo Japonci, „rijejo pod otoki.“ — Velike reke se niso mogle razviti; mnogo pa je derečih brežnic; najimnitnejša je Jedagava na Niponu, izvirajoča iz jezera Oavi, ki je v globokem vsedu zemeljskem postalo. Premnogo je tudi gorkih vrelcev. — Podnebje je zdravo in dosta topleje nego na azijski celini po istih širjavah. (Po severnih straneh Nipona: 8° R., po Kiu-Siu pa 12° R.)

Na Japonskem ima vladar neomejeno oblast. Od l. 660 pr. K. je to oblast po imeni imel Mikado (naslednik bogov), neki duhovniški kralj; dejansko pa jo je izvrševal njegov namestnik, Taikun imenovan, pod katerim so v posameznih pokrajinah vladali knezi ali Daimioi. Vsled hudih bojov so te razmere prenehale. Mikado, zastopnik najviše duhovske oblasti, je zmagal Taikuna in vse sovražne, mu Daimioe ter zedinil carsko oblast. Sedaj je vsa dežela razdeljena v nove pokrajine (11), katerim pravijo Keni. Uprava je sedaj dosta boljša in rednejša, nego je bila poprej.

Mesta na Niponu: Jedo (2 milij. lj.), eno največih mest na svetu v kaj rodovitni ravnini, malo miriametrov (3) od prevelike in varne zanožine, ob kateri stoji imenitno pristanišče Jokohama (ali Kanagava), z veliko kupčijo z Evropejci (zlasti Angleži in Holandci). Miako (600000 lj.), središče japonskih učenjakov, ima mnogo šol, knjižnic, tiskarnic in prekrasne tempeljne. Ohosaka (400000 lj.), preimenitno kupčijsko mesto ob morji, kjer živé najbogatejši kupci in najspretnjši umetniki japonski. Simada in Sendai, primorski mesti.

Na Kiu-Siu: Nangasaki (80000 lj.), imenitno primorsko terzišče za veliko kupčijo z Evropejci. V luki stoji umetno napravljeni otok Dezima (236 stopinj dolg in 82 širok), lastnina Holandcev, ki so uže od davno kupčevali z Japonci.

Na Sikoku, ki je blezo zelo dobro obdelan in gosto poseljen, je mesto Toza. Na ta otok Evropejci še niso prišli.

Na Jesi, tudi Evropejcem še po polnem neznanem otoku: Matsumaje in Hakodade.

Otoka Sahaline se sedaj vsega Rusi lasté. Izmed Kurilov so južni japonski (Kunašir, Iturup).

Prirodnine. Kmetijstvo je na Japonskem še bolj razvito kakor na Kitajskem, Angležkem in Holandskem; tudi tu so skale in gore do verha pokrite z zemljo, katero z neizrečenim trudom nanje sprajljajo. Glavni pridelek je rajž, naj boljši in najtečnejši na svetu. Če dobro ne pljenja, bati se je kakor na Kitajskem hude lakote. Mnogo pridelajo tudi raznega žita, vendar se s tem tako zeló ne pečajo kakor s čajem, sočivjem in zelenjadjo, bombažem in konopljo pa s cveticami. Premnogo dobička jim dajó tudi murba, kafrovce, ameríkanski noj, hrast, razne palme i. t. d. — Uže od nekđaj slovi daleč po svetu japonska sviloreja (sviloprejka „yama maya“ živi na hrastovji); zeló razvito je tudi bučelarstvo (coceus pela živi na nekem jesenu ter daje obilo voska); potem derže mnogo svinj, rac in druge perotnine; konj, goveje živine in ovac pa je le malo. Skoro povsodi se močno pečajo z ribištvo — kajti poleg rajža so ribe glavna hrana prostega ljudstva. Tudi divjih živali veliko pobijejo (jelenov, zajcev, antilop, medvedov in lisic). — Rudarstvo je uže v starodavnih časih dospelo na visoko stopinjo in še sedaj se posebno pridno in umno ž njim pečajo. Daje jim pa zlato, baker (najboljši na svetu), potem svinec, kositer, živo srebro, razne kamene i. t. d. Po celem svetu slovijo vroči žvepleni vrelci, katerih zdravilna moč prekosi vse evropske enake studene.

Ko je leta 1542 hud vihar zanesel prve Evropejce — Portugalce na japonsko obrežje, čudili so se zeló razviti obertnosti. Obertnijski izdelki so močno podobni dotičnim kitajskim, vendar so dosta terdnejši in bolj doveršeni od kitajskih. Sploh Japonci v obertnosti prekosé še Kitajce ter se ž njo tudi tako zeló pečajo, da bi te otočane primerno imenovali azijske Angleže. Njihovim večkrat zeló velikim in prečudnim potrebam po polnem zadostujejo domači izdelki, ki so navadno kaj umetno in pogostém zeló okusno napravljeni. Tudi jih prodajajo tako ceno, da v Evropi ponarejenega blaga na Japonskem nikdo kupiti noče. Najmenitnejši njih izdelki so: svilenina in bombaževina, z lakom ali firnežem preplečeno blago, raznoverstni izdelki iz bakra, blago iz razno mešanih kovin, orožje, godbeno, astronomično in prirodoslovno orodje, zlasti pa raznoversten papir in razni izdelki iz papirja i. t. d. Neizmerno se je njih obertnost jela razvijati v novejšem času, ko so se Japonci seznanili z obertnijskim napredkom evropskih in severoameriških narodov. Hkratu so se polastili vseh novih iznajdeb in njih velika spretnost in podvzetnost združena s hvalevredno pridnostjo je je precej sebi na največo korist vpeljala na domači zemlji. Japonci se namreč ne deržé tako terdno starih navad kakor Kitajci, ampak naglo se poprimejo novega in tujega, ko hitro se jim to boljše zdi. Hitro so n. pr. vpeljali dalekopise po najnovejšem načinu napravljené; sedaj zidajo železnice in vojsko svojo so sklenili oborožiti z najnovejšimi puškami na iglo. Ko so jim zedinjene

države severoameriške podarile malo železnično mašino in nekaj vozov, silno so se veselili daru ter precej napravili fabrike, v katerih se sedaj parne mašine po evropskih izgledih izdelujejo. Osaka je najimenitnejše obertno mesto na Japonskem.

Notranja kupčija je kaj živahna; pospešujejo jo premnoge kupčijske ladije, izvrstne ceste, dobro urejene pošte, sejmi in tergi, dalekopisi in železnice i. t. d. Unanja kupčija se je jela še le v zadnjih 20 letih zeló razvijati. Japonsko je bilo tujcem ravno tako zaperto kakor Kitajsko. Do 13. stoletja Evropejci niso še po imenu poznali dežele. Takrat je slavni Benečan Marko Polo, ki je med vsemi dosedanji potniki bil prehodil največ sveta, prvi poročal v Zipangu, o prebogati deželi, kjer so celi gradovi iz zlata narejeni. In to zlato deželo so iskali Kolumb in njegovi imenitni verstniki. Zastoj! Poslej so jo Portugalci po slučajih naleteli in jeli z Japonci kupčevati in med njimi kerščanstvo širiti. Holandci pridejo in skušajo Portugalce spodriniti. Začne se hudo preganjanje kristjanov, ki so bili l. 1640 po polnem zaterti. Tujcem je bilo pod smertno kaznijo prepovedano na japonsko zemljo stopiti; le dobijčkalakomni Holandci, ki so očitno Krista zatajili in l. 1635 s svojimi topovi razderli zadnjo kerščansko terdnjavo Aksimo, so smeli na Dezimi stanovati in nekoliko z Japonci kupčevati. Tako je bilo do l. 1842. Takrat so Japonci odperli svojim sorodnikom Kitajcem 5 luk; potem so zedinjene države severoameriške in Velika Britanija (1854) prisilili Japonce jim saj nekaj pristanišč odpreti. Malo pozneje so ž njimi kupčijske pogodbe sklenili Rusi, Holandci (1855), Prusi, Švajcarji, Francozje in Avstrijanci. — Izvaja se: čaj (okoli 22 milijonov funtov, zlasti v Ameriko), surova svila (1 milij. kgr.) in izvrstno sviloprežno seme, bombaž, rajž, sočivje, suhe ribe, orožje, z lakom prevlečeno blago, baker, porcelan. Vvaja se volnenina in bombaževina, orožje in kovinsko blago i. t. d.

Japonci so blezo mešani narod tatarsko-mongolskega plemena. Pervotni prebivalci teh otokov so bili Aini; okoli l. 1240 p. K. so jeli Kitajci na jugu se naseljevati; po predolgh bojih so omikani naseljenci zmagali pervotnike ter se ž njimi pomešali v sedanji japonski narod. Vere so sintovske, ki pozná poleg najvišega bitja mnogo manjših bogov in polbogov. Vendar se ti bogovi (z najvišjim bitjem vred) nič ne menijo za človeške razmere. V tempeljnih nimajo malikov, ampak le velika zercala iz kovine. Dosta bolj razširjena vera je budsovska. Ta je iz tujega prišla ter je le zeló prenarejena budajska vera. Budzanci česté premnoge malike in mališke podobe ter imajo neštevilno duhovnikov in bonzev, menihov in pokornikov, samoterpinčnikov in božjepotnikov. Obe ti veri ste se sedaj skoro po polnem v eno združili. Učenjaki ali modrijani so pa Konfutejeve vere. — Lepo raseni Japonci so tudi duševno bogato obdarovani. Premnoge šole, po vsej deželi razdeljene, skerbé za občno izobraženost. V zadnjih letih so jeli predstavljati razne evropske knjige ter je vpeljali v svoja učilišča (n. pr. la Place i. d.). Skratka, Japonci so najbolj razviti in naj bolj zmožni narod v Aziji.

## IX. Sibirija in druga ruska Azija.

153960 □ miriametrov in 11 milijonov ljudi.

Velikanska ta ruska posestva, dobra tretjina cele Azije, so razprosterta po vsej severni strani zemljine azijske od ledenega morja do Kitaja in sredi Turkeстана, od Urala in črnega-morja do velikega oceana. Obsegajo pa pravo Sibirijo z deželo pomursko, Kirgizijo in velik kos Turkeстана. Po južni in vzhodni strani so razrasene altajske in daurske gore, ki so polagoma znižane v severno ali sibirsko nižavo (gl. str. 330—331). Sibirsko nižava je le na južni strani, zlasti pa na jugozahodni polovici poljedelstvu ugodna. Če dalje proti severju, tem ubornišje je (zarad podnebnih razmer) nje rastlinje. Mesto gozdov se sperva nahaja germje, za tem pride pritično brezje in na zadnje le razni mahovi in lišaji. Naj uborniši so kraji, katerim Rusi pravijo tundre (prim. str. 303). V teh žalostnih planjavah je zakopanih premnogoraznih praveških živali i. t. d. Todi je zima silno huda; v Kamčatki in po vzhodnem obrežji pade temperatura na  $-40^{\circ}$  R. (prim. str. 334). Kirgizija je po večem gola pustinja, po kateri pastirski razrodi kirgižki s svojimi čredami semtertje prehajajo. Enak je ruski Turkestan, le da se po tem nahaja ob rekah in tudi drugodi dosta rodovitnih in lepo zarasenih krajev. — Najimenitnejše reke so Ob z Irtišem (v tega pritekata Išim in Tobolj), Jenisej, Lena, Indigirka, Kolima, Amur in Sir (gl. str. 335 in 336 pa 339). Premnogo je tudi jezer zlasti po južni polovici ruske Azije (gl. str. 339).

Mesta v zahodni Sibiriji: Toboljsk (20000 lj.) na sotočji Tobolja in Irtiša ima razvito obertnost in veliko kupčijo; ustanovljen je bil l. 1587 poleg razvalin tatarskega mesta Sibir-a ter je od tega časa glavno skladišče kožuhovine, s katero razni razrodi sibirski ruski vladi davek plačujejo. Tomsk (25000 lj.) na Tomu je najbogatejše mesto v Sibiriji in ima veliko kupčijo z usnjem in kožuho vino. Od tod derže kupčijska pota v Kitaj. Kollivan (4000 lj.), rudarsko mesto na Obi (tu posebno brusijo drage kamene). Barnaul (13000) na Obi, najimenitnejše rudarsko mesto v zahodni Sibiriji; stoji v rodovitni pokrajini s primeroma mehkim podnebjem. Zmeinogorsk (18000 lj.) z velikanskimi plavži za sreberno rudo. Semipalatinsk (14000 lj.) na Irtiši stoji uže v veliki pokrajini krog balkaškega jezera, katero pravijo sibirsko Italija. Omsk na Irtiši (28000 lj.) ima veliko kupčijo s Kirgizi. Berëzov (1500 lj.) je eden najhujših krajev za sibirske prongance.

Mesta v vzhodni Sibiriji: Jenisejsk (6600 lj.), teržišče za žito in kožuho vino. Krasnojarsk (11000 lj.) v kaj rodovitni okrajini ob Jeniseji, izpira iz peska zlato in srebro ter se peča s kupčijo. Jakutsk (5000 lj.), središče kupčije s kožuho vino. Irkutsk (28000 lj.) na Angari, glavno mesto vzhodne Sibirije, se posebno peča z vertnarstvom in obertnostjo pa s kupčijo na Kitajsko. Kjahta (5000 lj.) na enako imenovani reki, ki jo loči od kitajskega teržišča Maimačina, ima velike sejme in glavno kupčijo s Kitajci. To mesto je le nekaj čez 150 miriam. od Pekinga, 688 pa od

Petrograda. Nerčinsk (4000 lj.), na Šilki in Nerči, daje zlato, srebro in mnogo dragocene kožuhovine sobolske. Ohotsk s kupčijo v Kamčatko. Nikolajevsk (6000 lj.), kupčijsko in vojno pristanišče ob ustji Amura. Marijinsk na Amuru (34 miriametrov nad ustjem), imenitno teržišče v Poamurji. Petropavlovsk na Kamčatki, eno najlepših pristanišč na svetu. Kurili in Aleuti so le z ribiči in lovci poseljeni: po novosibirskih otocih ne živé ljudje.

V Kirgiziji s Turkestanom, kterege meje Rusi neprestano dalje proti jugu pomikajo, živi okoli 4 milijone ljudi: Taškend (100000 lj.) v sprelepi pokrajini, polni vertov in vinogradov, ima nad 300 mošej, več rokodelnic in fabrik pa veliko kupčijo.

Transkavkazijo glej pri Kavkaziji (str. 309).

Prebivalci ruske Azije so po rodu in jeziku, po veri in življenji silno različni. Po Kirgiziji in Turkestanu stanujejo razni kirgižki in turški razrodi, po večem mohamedanske vere, ki se pečajo s poljedelstvom ali pa z živinorejo. V Sibiriji so Tataři med evropsko mejo in Objo, Ostjeki ob dolenji Obi, Tunguzi, (ki se le z lovom divjih zveri živé), od Jeniseja proti vzhodu, Samojedi ob dolenjem Jeniseji, Jakuti ob Leni, Korjeki po vzhodni Sibiriji, Čukoti na polotoku, po njih imenovanem, Kamčadali v Kamčatki i. t. d. Poleg teh azijskih razrodov je mnogo ruskih naselnikov, katerih jezik se naglo širi med prvotnimi prebivlaci. Tem ruskim naselnikom se prištevajo tudi prognanci, ktere iz vseh krajev evropske Rusije sem pošiljajo: okoli 10000 ljudi na leto. Med temi je okoli 1700 hudo delnikov, drugi so po večem klateži in zanikerneži, ki so domačim krajem škodo delali. Njih osoda ni tako strašna, kakor se večkrat popisuje. Nekteri izpirajo iz peska zlato in si s tem mnogo prislužijo (in teh prognancev je največ), nekteri služijo za hlapce i. t. d. pri sibirskih božatincih, kateri jih kaj dobro plačujejo. Drugi dobé zastonj velik kos zemlje, 1 kravo in nekaj ovac, pa 150 rubljev ter se kot kmetovalci v Sibiriji naselijo. Še boljše pa se godi onim prognancem, ki znajo kako rokodelstvo: ti se po raznih krajih, zlasti po mestih naselijo in se navadno kaj hitro obogate.

S poljedelstvom se v Sibiriji pečajo po zahodnih straneh do 60°, po vzhodnih pa do 55° severne širjave. Gozdovi dajo premnogo najlepšega lesa. Izmed živali derže po južnih straneh konje, ovce in govejo živino, poleg teh tudi koze, svinje, bučele in velblode (zlasti v Turkestanu, po severnih straneh pa severnega jelena in psa v Kamčatki). Neizmerno veliko dobička daje Sibircem lov divjih živali in sicer po južnih straneh lov antilop, pižemov i. t. d., po severnih pa raznih živali z dragoceno kožuhovino (veverice, nad 2 milj., soboli, hermelini, kune, černe in bele lesice, vidre, bobri, medvedi i. t. d. in razne ptice, zlasti plavarice). Nekteri razrodi se živé le z ribami, katerih je prepolno po ondotnih rekah in jezerih. — Prebogata je azijska Rusija raznih kovanin (zlato, srebro, železo, svinec, platina, baker, izverstni grafit in prevelike lege najboljšega premoga). — Obertnost je majhna, kupčija pa jako velika in živahna zlasti z Rusijo (evropsko) in Kitajskim.

## X. Turan ali Turkestan.

27500 □miriametrov in okoli 9 milijonov ljudi.

Turkestan ali prosta Tatarija obsega kanate Buharo s Kokandom, Hivo, Majmeno s turkmansko pokrajino in pa Kašgarijo; vendar se je vsled zadnjih ruskih zmag in prisvojitve njen obšir zopet zelo skercil. Po vzhodnih in južnih straneh je gorata, kajti todi so razrasene meje Thianšana, Hindukuša in Belurdaga. Te gore narejajo ponekodi lepe dolinske pokrajine, ponekodi pa široko stopnjevino, čez katero se polagoma pride v turansko nižavo. Največ prostora obsega turanska nižava, ki je na zahodu razprosterta do globoko vdertega hvalinskega morja, proti severju pa naklonjena k aralskemu jezeru. Ob tem prehaja prek nedoločene meje v planjavo ruskega Turkeстана in ruske Kirgizije. Ta globoka ravan je po večem gola pustinja s travo pokrita, drugodi pa po polnem nerodovitna peščena puščava. Najimenitnejši reki ste Amu (Oxus) in Sir (Jaxartes), ki se izlivate v aralsko jezero. (Prim. str. 338 in 339.) Podnebjje je po raznih krajih kaj različno. Po visokih hribih Hindukuša, Belurdaga in Thianšana sneg nikdar ne skopni; po srednjih višinah in dolinah je podnebjje prijetno, zmernotoplo, po planjavi pa zelo vroče in brezumno.

Dežela je razdeljena v več kanatov, katerih samosilni glavarji (kani) vendar skoro vsi priznavajo nadoblast kana buharskega.

Mesta v kanatu buharskem: Buhara (150000 lj.), t. j. učenjaško mesto v veliki pa lepi in rodovitni zelenici na nekem dotoku pustinjske reke Kohika, je eno največjih kupčijskih in obertnijskih mest v osrednji Aziji; izdeluje namreč bombaževino, volnenino in svilenino pa usnjino in kožuhovino (pokrivala iz jančjih kož) in orožje; ima pa tudi preveliko kupčijo s Kitajem in Rusijo. Vsako leto gredo 3 velike karavane po 6000 velblodov na Rusko. Samarkand (15000 lj.) na Kohiku je posebno cvetel za Timura, mogočnega mongolskega kana, ki je tu stoloval († 1405), ima še sedaj precej obertnosti (papir in svila). Balk (Baktra) sredi razvalin starodavne Baktre, ki v obodu merijo 8 ur hoda. — Hokand (60000 lj.), imenitno tržišče.

V kanatu hivske m: Hiva (20000 lj.) v prerodovitni, vertu podobni pokrajini, ima živahno kupčijo; glavno tržišče za sužnike. Merv, sedaj zelo zapuščeno mesto, ki je nekdanj imelo veliko kupčijo.

V Kašgariji: Kašgar (60000 lj.), imenitno tržišče za kitajsko kupčijo.

Prebivalci velike te dežele (po nekoliko nekdanja Sogdijana in Baktrijana) so tatarskega rodu; največ je Uzbekov in Turkomanov, Kirgizov in Kalmikov. Vere so večidel mohamedanske, veliko je tudi malikovalcev. Skoro vsi ti razrodi so pastirji; med njimi naseljeni Armeni in židi se po večem pečajo s kupčijo. Najimenitnejše surovine so: dinje, margarane (šipaki) ali granatova jabelka, mandeljni, rajž, turšica, tobak, bombaž, sadje in vino; — konji, dvoqerbavi velblodi, ovce in svilo-prejke; — rubini, turkisi in v Belurdagu razne kovine, katerih vendar le malo malo izkopujejo. Obertnost je majhna, kupčija pa primeroma zelo velika.



## Afrika sploh.

### Meje, lega in velikost afriške zemljine.

Ime „Afrika“ je sperva zaznamovalo le kartaginsko pokrajino ob gabeškem zalivu, ktere so se bili Rimljani polastili l. 146 pred K. Za rimskih cesarjev se je to ime raztegnilo čez vso še neznano zemljino, ktero so Gerki Libijo (to ime je zaznamovalo sprva le severo-vzhodni kos med Egiptom in sirtami) imenovali. Afriko od vseh strani morje obliva in bila bi po polnem velikansk otok, ko bi jo na severovzhodnem oglu 12 miriametrov široko sueško medmorje ne vezalo z Azijo; a tudi prek tega sedaj derži globoki prekop, po katerem velike morske ladije prehajajo iz enega morja v drugo (prim. str. 328). Na severni strani jo obliva sredozemsko morje, ki se v dveh večih za kupčijo vendar zelo nevarnih zanožinah vanjo vriva. Giberaltarski preliv sklepa to morje z atlantskim oceanom, ki obliva vso zahodno stran Afrike in razen guinejskega zaliva, bolj odpertemu morju primernege, ne dela nikakoršnih zalivov ob ravnornem obrežji. Na jugu se atlantski ocean neposredno meša z indijskim, ki obliva vso vzhodno stran do sueškega prekopa. Sredi rečenih morij se raztega od juga proti severju tako, da ravnik loči nje južni kos od dvakrat večega severnega. Ne oziraje se na njene otoke so v Afriki te-le skrajne točke: Naj bolj severna točka je nos Blanco,  $37^{\circ} 19' 40''$  severne širjave, blizu njega stoji ert Serat, tudi nos Bon ali Adhar imenovan,  $37^{\circ} 3' 20''$  severne širjave; nasprotna naj bolj južna točka je nos Iglica ali cap Agulhas (lh = lj)  $34^{\circ} 51' 12''$  južne širjave in blizu njega je imenitni nos Dobre nade, ki ga je Jernej Diaz našel in „viharni nos“ (Cabo tormentoso) imenoval. Zahodni ogel se imenuje zeleni nos (Cap verde)  $0^{\circ} 6' 53''$  vzhodne dolgosti, vzhodni skrajnik pa nos Guardafuli,  $68^{\circ} 54' 15''$  vzhodne dolgosti (od Ferro). — Z otoki vred meri vsa zemljina 303000 miriametrov.

### Porazna razredba Afrike.

Afrika je skoro toliko široka kakor dolga. Meri namreč na ravnost od južnega skrajnika do severnega še čez 70 zemljepisnih stopinj — blizu 795 miriametrov, od zahodnega ogla do nasprotnega vzhodnega pa dobro 68 zemljepisnih stopinj ali 745 miriametrov. Pravih polotokov Afrika nima; kajti Somal na vzhodni strani je pri svojej majhnej dolgosti preširok, da bi ga prištevali polotoškim členovom; zato bi primerili vso celinsko Afriko kratkemu pa zelo debelemu deblu brez vej. Kos afriškega debla, ki je nad ravnikom razprostert, je podoben nepravilnemu trapecu, kterege se ob naj daljši južni stranici derži kos pod ravnikom; ta je primeren enakokrakemu trikotu, kterege podstavnica na severji meri okoli 445 miriametrov, nasprotni verh pri Kaplandiji mu je pa odbit. Tudi otokov ima primeroma jako malo; vsi stojé le ob zahodni in vzhodni strani. Naj imenitnejši so: 1. Azori. 2. Madejra.

3. Kanari. 4. Otoki zelenega nosa (43 □ miriam.). 5. Štiri guinejski otoki (24 □ miriametrov). 6. Ascension; sv. Helena (1·2 □ miriam.). 7. Madagaskar (5020 □ miriam.) 8. Okoli Madagaskarja stoji več otočij in posameznih otokov: Komori, Amiranti, Maskareni in Sešelji. 9. Sokatora pred nosom Guardafui. Poveršje vsega otoškega sveta in razmero njegovo s celo zemljino glj. str. 99. Ker nima niti zalivov, niti polotokov in le malo otokov, se Afrika primerno imenuje celinska zemljina. Nje obod meri 2610 miriametrov; na miriameter obrežja pride potem 116 □ miriametrov suhe zemlje: razmera, ki pri nobeni zemljini ni tako neugodna kakor pri nečlenoviti Afriki. (Primr. str. 42.)

### Navpična izobrazba ali naličje Afrike.

Afrika se deli po svoji navpični izobrazbi v dva glavna dela, v severno- in južno polovico. Loči ju črta, potegnena od severne Abisinije do južne Senegambije. Južna Afrika je velika celotna višavina, ktere ne krojijo niti nižine, niti veletoki: pravijo jej visoka Afrika. Skoro vsa, mislijo, je obširna visoka planota in hribje njeni so večidel le obkrajna gorstva, ki so v širokih pragovih znižana do ozkega primorja. Zato reke z nje v velikih slapovih k morju deró; kako pa je njih gorenje porečje, se do sedaj le malo ve: gotovo je samo to, da visoka Afrika po višinah in nižinah kaže dosta več razlik, kakor so nekdaj mislili. Severna Afrika je pa po večem velika planjava, le na severozahodni in vzhodni strani ima nektere večje višavine. V obče se vsled sedanjih opazeb afriško poveršje po nadmorski visokosti tako deli, da ga pride  $\frac{5}{6}$  na višavje,  $\frac{1}{6}$  pa na nižavje.

Najimnitnejše gore so:

1. Atlant je zelo razraseno visoko gorovje med severozahodno Saharo in sredozemskim morjem. Loči se v mali in visoki Atlant. Mali Atlant, okoli 7 miriametrov širok pas gorski, je razprostert po severni Berberiji; razdert je v mnogo gorstev, ki so semtertje do sredozemskega morja potegnena, med seboj pa oklepajo male gorske planote. Najviši njegovi verhovi merijo okoli 1850 metrov. Ob njegovem južnem pobočji je od atlantskega oceana do Tuniškega razprosterta ozka pa kaj dolga ravan, ki je po večem peščena in kamenita ali pa s slanimi jezerci napolnjena. Ta puščobna pokrajina loči mali Atlant od visokega na jugu. Temu pravijo tudi Idrâr n Dêrên. To okoli 90 miriametrov dolgo gorovje je poprek 1300 metrov visoko; posamezni verhovi so mu pa do 3400 metrov nad morjem vzpeti (Miltsin 3475 m.) in čez celo leto s snegom pokriti.

2. Planota na polotoku Barki (nekdaj cirenska imenovana) je po večem gola in kamenita, le ob severnem robu dobro močena in zarasena. Zelo sterma je iz morja vzdignena do 500 metrov, proti vzhodu pa polagoma prehaja v egiptovsko nižavo.

3. Arabske in libijske gore ograjajo v Egiptu ozko dolino nilsko. Arabske gore med arabskim zalivom in Nilom so sterjene v puščobno planoto, prek katere pelje več imenitnih presek do arabskega zaliva (n. pr. med Kenehom in Koseirom). Najvišji verhi merijo 1600 mt. Libijske gore so med Nilom in Saharo enako v puščobno planoto sterjene, vendar dosta niže od arabskih. Na jugu ste ti gorstvi podaljšani v

4. Nubijsko visoko planoto, ki je kaj puščobna in razderta. Prek nje je Nil vrezal globoko strugo, ki jo loči v zahodno in vzhodno.

5. Abisinske gore ali Alpe se derže vzhodne nubijske planote. Obsegajo mnogo travnatih planjav (večidel brez lesa), katerih nadmorska visokost iznaša poprek 2000 do 2600 metrov. Po teh visokih planotah so razstavljena posamezna gorstva in hribi, ki zlasti ob vzhodnem robu v gorstvu Samenu čez 4600 metrov merijo.

6. Gore Kongske se začenjajo v Senegambiji ob gorenjem Senegalu in gorenji Gambiji ter se vlečejo blizu primorja gornje Guineje proti vzhodu do veleotoka Nigra. To precej razraseno in s pragozdom pokrito-gorstvo je še zelo neznano. Vzhodna njegova polovica jo poprek le 600 do 1000 metrov visoka, zahodna pa ima mnogo verhov, ki so vzpeti do ločnice večnega snega. Njih južna predgorja so skoro povsodi 7 do 10 miriam. od morja odmaknena; le v Sierr Leonei so z enako imenovanim nosom raztegnene do morja, ktereга valovi se ob njem lomijo: zaradi bučenja valov so mu rekli tudi Levov nos.

7. Planota visokoafriška zavzema vso osrednjo poveršino južne polovice te zemljine. Po sredi je sedaj po večem še po polnem neznan, po straneh pa je oklenena z visokimi gorami. Tudi te so le nekoliko znane. Najimenitnejše so:

8. Amboske gore ob severozahodnem robu obdajajo zatón Biafaro, mali del velikega zaliva guinejskega; severne njih končine so po Nigru odsekane od Kongskih gor. Najbolj znane so Kamerunske gore, kup ugasnenih ognjenikov, katerih najvišji verh (Mount Victoria) meri 4200 metrov.

9. Kaplandske gore na južnem robu visoke Afrike. Zverstene so v več gorstev, med katerimi so razprostrte male visoke planote. Iz nad ozke morske nižine kaplandske (le ob ustji Gariapa 12 miriametrov široke) so kakor zidovje vzpeti mali in visoki Zvartski hribje (t. j. črne gore). Njih poprečna visokost iznaša okoli 1600 metrov. Za tem gorstvom je razprostrta 10 do 15 miriam. široka in okoli 60 miriam. dolga planjava, ktero so Hotentotje zaradi razsušenega terdega nje poveršja imenovali Karro, t. j. terd. Ta okoli 800 miriam. velika planota je 800 do 1000 metrov nad morjem vzpeta ter o vročem letnem času popolnoma puščava s izsušenimi vodotoči; ob deževnem letnem času jo naglo zagerne gosta odeja lepih cvetlic in raznovrstnih trav, po kateri se razen divjih antilop pase neštivilno čred domačih živali. To drugo stopnjevino zagraja na severni strani pogorje, ktereга verhovi merijo okoli 3000 metrov nad morjem. Razni deli se imenujejo Roggeveldske, Nieuveveldske in Zimne gore (gora Kompas 3120 m.). Onostran

teh gorstev je razprostrta tretja stopnjevina, poprek 1600 do 2000 metrov visoka, ki se derži neposredno velike južno-afriške planote.

10. Ob zahodnem robu so na jugu gore skoro do morja pomaknene pa zverstene v gorstva, s planotami (stopnjevinami) med njimi, ki so z obrežjem skoro po polnem vzporedne. Dalje proti severju so dobro 35 miriam. od morja odmaknene gore Lupatske. Tako se imenujejo po globokem „predoru“ (lupata), skoz kterega reka Zambeze z visoke Afrike teče v primorsko nižavo. Verhovi Lupatskih gor so 4500 do 6000 metrov visoki. Na jugu od Zambeze stojé gore Furske. Najviše gore južne Afrike pa blezo stojé na zahodni strani od Zangebara: Kilimandžaro (6120 mt.) in Kenia. Od teh proti zahodu so ob ravniku med jezери Viktorija-Njanza in Tanganjika dolgo časa iskane Lunine gore (Džebel el Komr).

11. Kako je severni rob visoke Afrike ustvarjen, še ni znano. Gotovo je le, da ravni ali nizki Sudan, velika planjava med Saharo in visoko Afriko, ni pustotna in zapuščena, temveč dobro močena in primeroma gosto naseljena pokrajina.

### Afriško nižavje.

1. Egiptovska nižava je zeló rodovitna ozka dolina ob donjem Nilu, ki je ob njegovem vilastem ustji razširjena v precej veliko po polnem rayno delto (primr. Jesenko Občn. zgod. str. 14 in 15).

2. Sáhara, zeló obširna puščava, je ponekodi le malo nad morjem vzpeta, prava nižina, ponekodi pa bolj — poprek 400 do 500 metrov visoka planjava. Ta največa peščina na svetu je razprostrta od atlantskega oceana do libijskih gor in od Sudana do Atlanta in do sirt v sredozemskem morji. Nje dolgost od vzhoda proti zahodu meri 520 miriam., širokost (od severja proti jugu) pa 75 do 150 miriam. Obsega namreč dobro  $\frac{1}{5}$  vse Afrike in ima 10krat več poveršje (65000 □ miriam.) nego Avstrija. Uže omenjeno je bilo, da Sahara dela z azijskimi peščinami velikanski pustotni pas, ki je potegnen prek srede starega sveta. Versta skalnatih višin in gromad pa lepih zelenic ali oaz, ktere so kakor otoki iznad peščenega morja vzpete, se prek nje vleče od Tripolitanskega proti čadskemu jezeru in jo deli v dve polovici, različni po obširnosti in lastnijah poveršja. Zahodna večja polovica, puščava Sahel imenovana, ima primeroma malo zelenic, malo vodnjakov in studencev in je sploh zeló uboga rastlin in živali. Skoro povsodi jo sviž pokriva, ki ga močni vetrovi na nje zahodno stran prenašajo in po morskem obrežji nevarne sipine nasipavajo. Manjša vzhodna polovica, prava Sáhara ali libijska peščina imenovana, ima mnogo manj sviža in na poveršini se jej vidi mnogo apnenika in sterjene ilovice, ostre kremenice in slanice; dalje ima dosta oaz, veliko naravnih studencev in mnogo umetno narejenih vodnjakov.

## Kopnozemeljsko vodovje afriško.

Afrika ima zlasti v severni polovici primeroma jako malo vodà; mnogo več jih ima južni trikot, vendar te, z visoke osrednje planote prišedši, v slapovih in berzicah tekó prek obrobni<sup>h</sup> gor in stopnjevin v primorsko, Evropejcem po večem silno nezdravo nižavo; zato te reke človeški promet le malo pospešujejo. Najimennitnejše so

a) krog sredozemskega morja:

1. Nil, postaja pri Kartumu iz izvornih rek modrega (Bahr el Azrek) in belega Nila (Bahr el Abjad). Poprej skozi stoletja (od starega veka sem) tako skrivnostne studence belega Nila (Nili caput quaerere) sta imenitna angležka popotnika Speke in Grant l. 1863 človeštvu odkrila. Po njihovih poročilih so med Luninimi gorami in onim gorstvom, v katerem snežnika Kilimandžaro in Kenia stojita, velika jezera. Napajajo jih razne reke, ki izvirajo v rečenih gorah. Najimennitnejše jezero je naj manj 1400 □ miriam. velika Viktorija-Njanza ali Ukereve, iz kterega na severnem konci teče mogočna reka, poslej beli Nil imenovana. Proti severju tekoča sprejemlje močni dotok iz družega jezera, Albert-Njanza ali Moutan zvanega, ki je blezo sklenen s podolgovatim jezerom Tanganjiko. Ko se je ta jezerska reka pomnožila s pritoki Bahr el Gasal in Sobat, jej pravijo Bahr el Abjad ali beli Nil, ki teče proti severju do Kartuma. Do tod nje velikanski tek meri vsaj 300 miriametrov. Pri tem mestu sprejemlje najimennitnejši svoj dotok, ali drugo izvorno reko Bahr el Azrek — modri Nil. Ta izvira ob zahodnem robu abisinske višavine in teče na tej skozi 80 □ miriam. veliko tsansko ali dembejsko jezero (1862 met. nad morjem; v dolgem loku se vije proti severju prek senaarskih pustinj do Kartuma, ki stoji zeló sredi teka velikanskega Nila. Zedinjeni veletok sprejemlje le dotok Atbaro (v gorenjem teku Takazzo imenovano) in teče v premnogih velikih in malih ovinkih po ozki dolini skozi Nubijo in Egípet proti sredozemskemu morju. Pri Kahiri se popred le 4 ure široko dolina odpre in reka se razcepi v več panog, ki se prek 220 □ miriam. velike delte v morje izlivajo. Poglavitni panogi ste pri Rosetti in Damietti. Vsled prevelikih nalivov na tropičnem pasu Nil v Egiptu vsako leto izstopa črez svoje bregove in namaka z mastno vodo vso zemljo, katero njegova povodenj doseže (prim. Jesenko Občn. zgod. I., str. 14 in 15).

2. Medžerda, 3. Šelif in 4. Maluvia (120 miriam. dolga) so dereče reke brežnice, ki v atlantskih gorah izvirajo in se v zahodni kotel sredozemskega morja izlivajo.

b) Krog atlantskega oceana:

1. Senegal, 2. Gambija in 3. Rio grande izvirajo naseverozahodnih končinah Kongskih gor, stopajo v slapovih in berzicah v nižavo senegambijsko ter imajo mnogorazcepljeno deltasto ustje. Kakor Nil tako zatapljajo te reke od julija do oktobra nizko deželo Senegambijo ter je delajo tako rodovitno, da je nikakor ni treba obdelovati.

4. Niger je bil dolgo časa druga skrivnostna reka v neznani celinski Afriki. Izvira na severnem pobočji zahodnih Kongskih gor, le 40 miriam. daleč od predgorja Palmasa. Njegov zeló razvití in le nekoliko znani gorenji tek meri proti severozahodu ter se zove Džoliba. Pri Kabri, pristanišči imenitnega mesta Timbutku, kraj puščave Sahare, se odločno zavije proti vzhodu, potem proti jugovzhodu ter se v tem srednjem teku zove Kovora (Quorra). Njegova dolina je ozka, zlasti tam, kjer teče skozi preseko vzhodnih Kongskih gor. Na dolenjem teku, Niger imenovan, se prek 500 □ miriam. velike delte v premnogih panogah izliva v guinejski zaliv. Ves njegov tek meri najmanj 480 miriametrov; po večem je ploven: evropski parobrodi so po njem uže do 11° severne širjave plivali. Med dotoki je najimenitnejši Benue (vsaj 120 miriam. dolg), ki se kot plovna reka od vzhoda prišedši onostran, kongske preseke vanj izliva.

5. Zaire ali Kongo izvira na neznani višavi južne Afrike ter se kakor Nil vsako leto ob svojem dolenjem teku razliva po nizkem primorji dolenje Guineje.

6. Koanza izvira tudi na južno-afriški višavi ter kakor Zaire v slapovih in berzicah dere z nje v primorsko nižavo. V tej 8 do 15 miriam. široki ravni ste obe reki plovni.

7. Oranje, veletok južnoafriški, postaja iz izvirnih rek Nu-Gariba (črne reke) in Kaj-Gariba (rumene reke); obe izvirate na zahodnem pobočji Kvatlambskih gor. V zahodno meř teče skoro prek vse južne Afrike, vendar ima njegov globoko vderti vodotoč tako malo vode, da je po polnem neploven. Celó ustje njegovo je tako plitvo, da ladije nikjer ne morejo pristati.

c) Krog indijskega oceana:

Zambezi, največi veletok južne Afrike, izvira na vzhodnem pobočji obkrajnih gor benguelskih ter se ob gorenjem teku zove Liambej. O srednjem in dolenjem teku seka gore Furske in Lupatske in pred izlivom pri Seni v sebe sprejemlje dotok Shire (r. Šir), ki mu od severja priteka iz jezera Njasa. Tudi ta veletok ima ob dolenjem teku prek nezdrave primorske nižave vsakoletne povodnji.

### Jezera afriška.

Afrika ima primeroma veliko jezer, a večidel so le malo znana. Najimenitnejša so:

1. Njami ali Ngami-jezero na severnem robu puščave Kalihari (41° vzhod. dolg. in 20° juž. širjave, 13 □ miriam.).

2. Njasi-jezero je zeló obširno ter sprejemlje mnogo rek z bližnjih gorá.

3. Viktorija-Njanza ali Ukereve, povirsko jezero belega Nila (1400 □ miriam.).

4. Albert-Njanza ali Moutan-jezero (330 □ miriam.), iz kterege teče velik dotok k belemu Nilu (do tod Tubiri ali Kiti imenovnemu); s tem jezerom je blezo po neki reki skleneno

5. jezero Tanganjika

6. Čadsko jezero med nizkim Sudanom in Saharo meri 420 □miriam. in ima mnogo otokov in pritokov.

7. Dembea ali Tsana (85 □miriam.), največe med abisinskimi gorskimi jezeri, ima mnogo otokov.

### Podnebne razmere v Afriki.

*(Rastline in živali.)*

Afrika je najtoplejša med vsemi zemljini; od vsega suhega sveta, po vročem pasu razprostertega, pride več od polovice na Afriko in onih 670 miriam., ki jih ravniki premeri na suhi zemlji, pride dobro 370 miriam. na to zemljino. Zato ima vsa nje sredina — in sicer  $\frac{4}{5}$  cele Afrike — vroče podnebje, le po najbolj južnih in najbolj severnih pokrajinah je nekoliko manj vroče, vendar so vse razprosterete še po predelu vedno zelenega drevja: oklepa jo na obeh straneh izoterma  $16^{\circ}$  R. Ker Afrika nikjer ni členovita, vlada po njej vroče celinsko podnebje. Blizu ravnika je po nizkem obrežju srednja letna temperatura 21 do  $22^{\circ}$  R., po notranjih krajih pa skoro  $24^{\circ}$  R. V obče iznaša srednja temperatura ravniška v Afriki malo čez  $23\frac{1}{2}^{\circ}$  R. (v Aziji le  $22\frac{1}{2}^{\circ}$  in v Ameriki  $21\frac{4}{5}^{\circ}$  R.). In vendar najbolj gorki kraji niso ob ravniku ali blizu njega, temveč proti jugu in proti severju precej daleč od njega oddaljeni. Vzrok temu je razdelitev dežja po zemljini. Do  $18^{\circ}$  severne širjave na tem poloblu, na nasprotnem pa do  $20^{\circ}$  južne širjave je razprostert pas tropičnega deževja, ki za solncem sledé leto deli v suhi in mokri letni čas. (Deževni čas je na severni strani od septembra do aprila, na južni pa od aprila do oktobra.) Na obeh straneh tega deževnega pasa sta dva brezdeževna: na severni strani obsega brezdeževni pas puščavo Saharo z Nubijo in po večem tudi Egipt, na južni pa puščavo Kalihari. V Sahari vlada po leti in po dnevi presilna vročina, pesek se razgreje tako, da bi lahko jajca na terdo v njem kuhali. „Tu je zemlja“, pravijo potniki, „ogelj, veter pa plamen“. Po teh straneh so najbolj vroči kraji na svetu. Na zelenici Murzuku so opazovali temperaturo  $45^{\circ}$  R., v nubijski puščavi po dnevi celó  $52^{\circ}$  R., po noči pa  $42\frac{1}{3}^{\circ}$  R., v južni Afriki pri tleh celó  $56\frac{1}{2}^{\circ}$  R. Po teh razsušenih notranjih krajih je podnebje po gostem jako brezumno. Silno vročim dnevom sledé zeló hladne noči, v kterih celó mala množina vode zmerzne; po planoti bečuanski in po suhih goljajah mauretanskih se po zimi večkrat še celó led naredi.

Po podnebnih razmerah, zlasti pa po dežji in reških povodnjih se ravna rastlinje velikanske Afrike. Poleg suhih in golih puščav se nahajajo velike travnate planjave, dobro obdelano bogato polje in gosti pragozdi. Po Afriki rastejo raznoverstne palme, izmed kterih ste dateljnova in oljnata palma najmenitnejši za afriške prebivalce. Tej zemljini je tudi lasten opični kruhovec (*Adansonia digitata*), pravi velikan med drevjem vsega sveta: njegovo deblo meri v obodu celó po 25 do 27 metrov, verh pa v premeru do 43 mt. Poleg tropičnih rastlin rasejo razne južne koristne

rastline n. pr. turšica, rajž, cukrovo terstje, kavovec in dišavinska drevesa. Poleg leva, ki je razen puščave po silno mnogih pokrajinah razširjen (tigra ni v Afriki) živé v tej zemljiní razne velikanske živali: sloni, nosorogi (6 verst) i. t. d. Posebno lasten jej je čokasti povodnji konj, in pa najviša žival na svetu — dolgovratna žirafa. Mnogo ima raznih opic, med kterimi se naj bolj odlikujeta šimpanz in mandril ali gozdni hudir (v Guineji). Premnogo je tudi raznovrstnih ptičev, papig, in drugih lepo pisanih ptič; najbolj znan pa je berzonogi noj, ki poleg nekterih antilop in udomačenega velbloda edini preteka peščeno Saharo. Med povodnimi živalimi gre omeniti požrešnega krokodila, ki je skoro po vseh afriških rekah razširjen, med žuželkami pa termite ali bele mravlje, ki iz gline in peska zidajo 3 do 4 metre visoka terdna poslopja v podobi obokane peči in razen železa in kamenja vse razjedó in pokončajo.

### Prebivalstvo.

Afrika šteje okoli 195 milijonov ljudi (drugi jih tenijo od 50 do 270 milijonov); najgosteje so blezo naseljeni v Senegambiji, Guineji in ob Nigru. Po rodu se prištevajo kavkazkemu in etiopskemu (zamorskemu) plemenu.

1. Kavkazko pleme obsega razne narode severne Afrike od arabskega morja do atlantskega oceana; skup jim pravijo kamitska ljudstva. Najimenitnejša so: Kopti, slabotni potomci starih Egipčanov, kterih svete knjige so pisane v koptovskem, za tolmačenje staroegiptovskih hieroglifov preimenitnem jeziku. Nubi, v razrode razdeljeni, so temno rujave polti pa močne in gibčne, kaj lepe postave. Abisinci, v mnogo vej ločeni, so se zeló pomešali s tujimi narodi. Najčisteje so se ohranili sredi abisinskega gorovja v pokrajini Tigri, kjer še sedaj govoré neki semitski jezik, v kteri je v začetku 4. stoletja bilo sv. pismo prestavljeno. Najkrepkejši narod abisinski so pa zeló mešani „Gala“, ki so blezo najlepše raseno ljudstvo v Afriki. Po vseh teh krajih živi mnogo Arabcev in Židov (ti se v Abisiniji zovejo „Falaša“). Berberi se zovejo prvotni stanovci od Egipta do atlantskega morja; po večem so tudi po Sahari razširjeni. Po raznih pokrajinah se različno imenujejo n. pr. Amazirgi ali Masigi v severnem Maroku, Šiluki pa v južnem, Kabili v gorah algerskih, Tuariki po zahodni Sahari (tudi v Timbaktu) i. t. d. Tudi po berberskih pokrajinah so se Arabci zeló razširili. Mauri so le mešani potomci Arabcev in Berberov, kristjanov in zamorskih sužnikov.

2. Zamorsko pleme je v raznih narodih razširjeno po vsej drugi Afriki. Po južnih straneh visoke Afrike so od Kaplanda do Njami-jezera razširjeni Hotentoti in germovniki (Bosjesmani). Ti se po telesu, še bolj pa po jeziku ločijo od drugih zamorskih narodov, tako da jih razni narodopisci ne prištevajo zamorskemu plemenu, temveč iz njih sestavljajo posebno človeško pleme. Na severji od teh stanujejo po južnem trikotu afriškem: Kafiri, t. j. neverniki (tako so Arabci imenovali vse razrode vzhodne Afrike od nosa Džard-Hafun proti jugu) med Hotentoti, reko Zam-



bezo in puščavo Kalihari. Od teh bolj na notranjo stran so Bečuan, katerih razrodi se vsi s poljedelstvom pečajo. Suaheli se zovejo razni razrodi po primorji od Bečuanov proti severju do ravnika. Bundsko ljudstvo obsega razne razrode dolenje Guineje in od tod po notranjih pokrajinah. Pravi zamorci v razne narode razdeljeni, stanujejo po 110 miriam. širokem pasu sredi Afrike od atlantskega morja do Darfura. Severni rob tega pasa zaznamuje čerta od ustja senegalskega prek mesta Timbuktu in čadskega jezera. do Darfura. Po divje nikjer ne živé, kajti povsodi se pečajo s poljedelstvom in živinorejo pa z rokodelstvom; tudi kupčija se med njimi vedno bolj razvija (Ašanti, Mandingi, Džolofi i. t. d.).

## Pregled posameznih dežel in držav v Afriki.

### I. Podkraljestvo egiptovsko.

To podkraljestvo obsega pravi Egipt (4600 □miriam.) in razne postranske dežele, namreč Nubijo, Kordufan in Senaar. Od leta 1500 si Turki lasté deželo, pa so v tem stoletju morali paši Mohamedu Aliju in njegovi rodovini priznati posebne pravice do nje. Podkralj, uradno Kediye imenovan, ima neomejeno oblast v Egiptu in turškemu sultanu v Carigradu, svojemu nadoblastniku, plačuje vsako leto le davek 131668 možujic piastrov (okoli 6978000 gld.). Vsa zemlja egiptovskega podkralja blezo meri 17000 □miriam. (po E. d. Regny-u pa okoli 24000 □miriam.) in šteje okoli 8 milijonov ljudi (Regny: samo za Egipt 5250000 lj.).

Razen 220 □miriam. velike delte v dolnjem Egiptu ima dežela le v ozki pa dolgi dolini nilski (10 do 20 kilom. široki) rodovitno zemljo; ta meri okoli 110 □miriametrov. Na straneh jo zagrajuje arabske in libijske gore, skalnate in po polnem suhe goljave, v katerih ne izvira ne najmanjši studenec ali potok. Nil s svojimi vsakoletnimi povodnjimi oživlja Egipt, ki bi brez njega hitro postal to, kar ste Sahara in Arabija ob njegovih straneh. Zato so vsi dobri vladarji te skrivnostne dežele uže od starodavnih časov posebno skerbili, da se je mastna voda nilska po prekopih, vodotokih, žlebéh i. t. d. dalje ko mogoče po zemlji razlivala. Na dnu ostajajoče mastno blato (polud) teh povodnji, ki na 1000 let poveršino zemlje za 1 do 1·3 metra zviša, po polnem nadomestuje gnoj; zato je Egipt nekdaj slovel kot najimenitniša žitnica ob sredozemskem morju. — Podnebje je silno vroče; dežuje le malokrat zlasti po gorenjem in srednjem Egiptu, bolj po gitem pa po dolnjem. Sapa sama na sebi zelo suha je posebno žgoča in neugodna ob času pomladanskega enakonočja, ko vleče jugovzhodnik Hamsin; ta veter temperaturo poviša za 12 do 18° R.

Mesta v dolnjem Egiptu: Aleksandrija (238000 lj., med njimi 53000 Evropejcev, Franki imenovanih), glavno egiptovsko terzišče in pristanišče (2 luki) za unanjo kupčijo in sploh eno najimenitnejših trgovišč v vzhodnih deželah (bombaž in bombaževo seme, žito, rajž in sočivje, gumij i. t. d.) ima pa tudi dokaj fabrik (pavolnik, volnenina, svilenina, indigo i. t. d.) Do nilske panoge rosettske derži 9 miriam. dolg in 30 mt. širok

ploven prekop, ob katerem je premnogo lepih pristav in vertov. Rosette (15000 lj.) ob zahodni glavni panogi nilski. Abukir, primorska vas, bitki l. 1798 in 1899. Damiette (30000 lj.) ob ustji vzhodne glavne panoge nilske.

V srednjem Egiptu: Kahira (ali Kairo, 353000 lj.) meri v obodu črez 25 kilom. in je največe mesto v Afriki. Tu stoluje podkralj in sicer v uterjenem gradu, v katerem je 90 metrov globoki vodnjak Jožefov. Mesto ima okoli 400 mošej, nektere iz med njih se prištevajo najkrasnejšim stavbam arabskim, mnogo palač (zlasti novo stolišče), lepe terge pa ozke ulice brez tlaka. V stari Kahiri je prestara mera, s katero merijo visokost nilskih povodnji; po teh se vsako leto določuje davek, ki ga imajo podložniki podkralju plačevati. Obertnost je zeló razvita in velika (mašine, orožje, topovi, svilenina, pavolnik i. t. d.), še večja pa kupčija z razno-verstnimi surovinami in izdelki. Kahiri nasproti stoji na levi strani Nila zeló obertni kraj Gizeh. Blizu njega so na 52 met. visoki apneniški planoti imenitne piramide, katerih najviša (Keopsova) meri 148 mt. (457'); tu je tudi do vrata zasuta sfinga (21 mt. visoka). Tu so sploh stari Memfičani merliče pokopavali v jamah, ki so bile v terdo skalo vsekane. Su ez (14000 lj.), pristanišče ob rudečem morji na južnem vходу v sueški prekop. Port Said (10000 lj.), pristanišče ob sredozemskem morji in ob severnem vходу v sueški prekop. Faium (Arsinoe, 15000 lj.) v prelepi in rodovitni pokrajini faiumski ob levem bregu Nila in blizu podertin nekdanjega labirinta in meriškega jezera.

V gorenjem Egiptu: Siut (20000 lj.), glavno mesto, ima prevelike shrambe za razne pridelke, ki jih podložniki podkralju v davek dajó. Tu se zbirajo tudi karavane, ki iz Darfura in Kordofana črez veliko zelenico (Kardže) prihajajo v nilsko dolino. Tudi Esneh ob levem bregu Nila je zbirališče karavan. Blizu tega mesta so ob obeh bregih Nila, zlasti pa pri vaséh Karnaku in Luksoru preimenitne podertine in ostaline „stovratnih Teb“. Ena sama sobana velikanske palače meri po tleh 4700 □ metr. in 134 stebrov nosi njeno stropje. Lega starodavnih Teb je bila tem imenitnejša, ker derži od tod ali od današnjega mesta Kenea kupčijska pot v Koseir ob arabskem morji. V tem pristanišči se po večem zbirajo srednjeafriški mohamedanci, ki v Meko na božjo pot gredó; izvažajo žito in drugo hrano v Arabijo.

Nubija, Senaar in Kordofan obsegajo veliko planoto, (650 metrov nad morjem), ki jo delajo proti jugu podaljšane gore libijske in arabske med morjem in Saharo. Srednje in severne pokrajine te dežele so po polnem gole in bližnji Sahari podobne. Ker jim dežja po polnem pomanjkuje, je podnebje silno vroče. Južna Nubija ima dokaj moče in je dobro zarasena, drugodi pa z gosto travo pokrita. Sredi teh dežel dere Nil v globokem vodotoči proti severju ter nareja mnogo slapov in berzic; zato se ladije po njem težko vozijo zlasti pa takrat, kadar ima malo vode.

Korosko in Abu Hamed, končni mesti ob imenitni karavanski poti, ki derži prek nubijske puščave. Dongola (8000 lj.) ob Nilu; od

tega mesta do Asuana, najjužnišega egiptovskega mesta (Siena) je nilska dolina polna krasnih in velikanskih podertin in ostalin iz dobe staro-egiptovskih kraljev. Kartum (30000 lj.) ob sotočji belega in modrega Nila je največje terzišče za Nubijo in južne pa zahodne dežele afriške. Na Senaarskem stoji ob modrem Nilu Senaar, nekdanje glavno mesto (7000 lj.). V Kordofanu je el Obeid (20000 lj.), precej obertno mesto, ki ima veliko kupčijo z gumijem, zlatom in slonovo kostjo.

Z nilsko dolino vzporedno je v puščavi 10 nubijsko-egiptovskih zelenic. Po sporočilih raznih pisateljev so te zelenice mnogo stoletij daleč po svetu slovele po svoji lepoti in rodovitnosti; v 5. in 6. stoletji se je izgubila njih slava in na nje so preganjali krivoverce in razne hudodelnike, kar spričujejo besede „in oasin relegare“, ki se po gostem nahajajo v rimskih pandektah. Najimunitnejše teh zelenic, naravnih postaj dolgim karavanam, so: Siva (v starem veku preimenitna zelenica posvečena Jupiteru Amonu), 30 met. nad morjem, je polna najlepših vertov dateljnovih palm, oljk in smokev; primeriti se da lepemu smaragdu v zlatem okovu, kajti krog in krog jo obdaja rumeni pesek puščave. V starem veku je poleg svetišča Amonovega posebno slovel solnčni studenec, kterege voda je opoldne bila merzla, opolnoči pa topla, zvečer in zjutraj pa mlačna. — Mesto Siva šteje okoli 2500 lj. — Mala zelenica ali Vah el Baherie z glavnim krajem el Kasar. — Velika zelenica ali Vah el Hardže z enako imenovanim glavnim mestom je primerna 15 do 25 kilom. široki dolini, ki je sredi puščave čez  $1\frac{1}{2}^{\circ}$  zemljepisne širjave raztegnena.

Prirodnine. Poljedelstvo se je zadnjih 10 let zopet jelo razvijati in se bo sčasoma, če ga nič ne bode zaviralo, povzdignilo na ono visoko stopinjo, na kterej je bilo v starem veku. Vse obdelano polje meri okoli 350 □ miriametrov. Glavni pridelki so bombaž (75 mil. kgr.) in bombaževo seme, pšenica, rajž, dateljni, južno sadje, indigo, brošč, mak, konoplja in predivo, vino (v Faiumu), cvetlice i. t. d., gumij in kadilo (v Nubiji) pa raznovrstne zdravilne rastline; in sedaj od leta do leta več sladkornega terstja. Gozdov pa Egipt nima prav nič. — Živinoreja daje enogerbave velblode, nekaj oslov in malo konjev, govejo živino, černe ovce, koze in bučele. Posebno veliko pa derže perotine. Korale in morske gobe v rudečem-morji. — Rudarstva Egiptčanje ne poznajo. Znani so pa njih kamenolomi, v kterih lomijo granit, sienit, porfir i. d. Mnogo pa imajo natrona, goluna, žvepla in tudi precej petroleja.

Mala obertnost (ali rokodelstvo) je po vseh večih krajih razširjena; za Mohameda Alija († 1840) se je bilo ustanovilo mnogo velikih fabrik, ki so pa skoro vse že davno prenehale delati. Pomanjkanje goriva in železa pa dragi delalci so je zaterli. — Kupčija je jako živahna in velika. Podpira jo ugodna zemljepisna lega med 2 morjema in velikanskimi zemljinami, plovni Nil in razni prekopi, zlasti pa 160 kilom. dolgi prekop sueški, železnice (sedaj 200 miriam.) i. t. d. Najimunitnejša terzišča so: Gondokoro in Kartum v Nubiji za pridelke srednje Afrike (gumij, kadilo, nojevo perje, slonova kost, nosorogovi rogovi

i. t. d.); Kahira, Suez in Aleksandrija. Vnanja kupčija izvažava bombaž in bombaževo seme, žito in sočivje, konopljo in predivo pa laneno seme, sladkor, gumij, kadilo, dateljne i. t. d.; vvažava pa les (premnogo iz Avstrije), kovine, premog in razne obertnijske izdelke, iz osrednje Afrike tudi razne surovine (slonovo kost, gumij i. t. d.) za daljno kupčijo v Evropo.

Stanovalci so razen tujcev (Gerkov in drugih Evropejcev, Turkov in Armencev) po večem z Arabci mešani prvotniki. Nemešanih Koptov je še okoli 150000 duš; ti so kerščanske vere, drugi prebivalci pa mohamedanske. Felahi se zovejo poljedelci, ki po večem zelo uborno živé; kajti samosilni Mohamed Ali se je bil polastil vse zemlje v Egiptu in podložniki so prav za prav le delalci, ki morajo podkralju preobilne davke dajati.

## II. Berberija ali barbarske dežele v severni Afriki.

A. Tripoljsko (8920 □miriam. in 750000 lj.) je razprostrto od Egipta proti vzhodu, zlasti pa ob siderskem zalivu. Obsega tedaj planoto Barko in pravo Tripoljsko. Svet je po večem suh in gol, s kamenjem ali peskom pokrit, drugodi pa dobro močen in zelo rodovit.

Mesta: Tripoli (ali Tarabulus, 25000 lj.) v rodovitnem kraju ob morji ima uterjeno pristanišče in veliko kupčijo v srednjo Afriko. V Barki (Cyrenaica) je primorsko in kupčijsko mesto Bengazi (10000 lj.), nekdanja Berenike, ktere prelepo okolico so starodavniki imenovali hesperidske vertove. Od leta 1869 je Barka od Tripoljskega neodvisen pašalik turški. K Tripoljskemu se šteje tudi velika zelenica Fezan z glavnim mestom Murzuk-om (10000 lj.), v katerem živé najserčnejši in najbolj podvzetni kupčevalci v puščavi saharski. Na zelenici Udžili je enako imenovano glavno mesto (10000 lj.), ki ima veliko kupčijo v Kahiro. Gadametz, imenitna zelenica na karavanski poti v zahodno Saharo in v Timbuktu.

B. Tuniško (1184 □miriametrov in okoli 2 milij. ljudi) ob gabeškem zalivu obsega nekdanjo pokrajino kartaginsko. Dežela je po večem pokrita z gorami in berdi, ki se prištevajo vzhodnim končinam Atlantata. Raztegnene so do severnega in severovzhodnega obrežja, kjer narejajo mnogo izverstnih pristanišč. Po južnih straneh je zemlja ravna. Premnoge brežnice, v Atlantu izvirajoče, imajo le kratek tek in se po gostem popolnoma posuše; le po severni rodovitni zemlji, Tel imenovani, teče neprestano voda v njih vodotočih. Tudi jezer ima mnogo, n. pr. Šot Kebir.

Mesta: Tunis (150000 lj.,  $\frac{1}{5}$  Židov) stoji na mestu nove Kartagine; ob pristanišči ima sprelepe okrajine; ima tudi precej veliko obertnost (svilenina, žamet, sukno, turške kape ali fesi) pa veliko kupčijo z Evropo in srednjo Afriko. Razvaline stare in nove Kartagine, Utike in Tapsa. Suza, pristanišče ob gabeškem zalivu, ima kupčijo v Marseille. Gabes (25000 lj.), imenitno pristanišče, izvažava zlasti dateljne. Kairo-

van (15000 lj.), po razrušenji nove Kartagine (675) glavno mesto arab-skih posestev, ima prekrasno mošejo ter se šteje med sveta mesta mohamedanska. Stoji sicer v nerodovitni pokrajini, ima pa veliko kupčijo z notranjo Afriko.

Turki so se v 16. stoletji (1552) polastili teh dežel in na Tripoljskem še vedno vlada paša, koterega postavlja sultan v Carigradu. Tuniško je pa od leta 1800 le po imenu še skleneno s Turčijo, kajti bej (tako se zove ondotni glavar) še davka ne plačuje več (od oktobra 1871) v Carigrad. Stanovalci so po večem Arabci in Mauri, malo izobraženi in mohamedanske vere. Pečajo se s kmetijstvom in živinorejo pa s kupčijo. Najimnitnejši pridelki so: dateljni, olje, južno sadje, žafran, žito i. t. d. Izmed živali redé velblode (dromedare), govejo živino, lepe in kaj drage konje, zlasti pa ovce, ki jim dajo mnogo zeló lične volne. Veliko dobička jim daje tudi nojevo perje. Rokodelstvo je le malo razširjeno; semtertje narejajo volnenino in svilenino, nekaj kovinskega blaga, zlasti pa usnje (safijan). Kupčija je živahna; domače ali pa v srednji Afriki kupljene surovine zamenjuje za evropske izdelke, ktere tudi pošilja v osrednjo Afriko.

C. Algerija (6690 □ miriam. in 3 milijone ljudi) na vzhodni strani od Tuniškega je velika pokrajina ob sredozemskem morji, ktere so se Francozje l. 1830 siloma polastili. Ta dežela je po večem gorata; pokriva jo namreč srednji del malega in visokega Atlanta, kateri gorstvi ste zeló vzporedno v jugozahodne mer prek dežele potegnjeni. Med njimi je razprosterta podolgovata, dobro močena in zeló rodovitna planjava, T e l imenovana, ki je na mnogo krajih prek preseka malega Atlanta raztegnena do sredozemskega morja. Pred južnim pobočjem velikega Atlanta je razprosterta (40 do 60 miriam. široka) pustinska planota B i l e d u l d ž e r i d, to je dateljnova dežela, ki polagoma prestopa v puščavo Saharo. Reka ima Algerija jako veliko, a vse so kratke brežnice, ktere se po leti rade posušé, ali jim vsaj vode zeló pomanjkuje. Najimnitnejša med njimi je Šelif. Tudi je zer je veliko po deželi. Podnebjje je zeló vroče, vendar povsodi zdravo, poletje je suho, zima pa prijetno topla; ta čas pade največ dežja, po visokih gorah tudi dokaj snega.

Uprava je vojaška; dežela je razdeljena v 3 pokrajine, po glavnih mestih imenovane, v algiersko, kōnstantinsko in oranško.

Mesta na Algierskem: Algier (110000 lj.) v prelepi in rodovitni okolici: najbolj slovi polje Metižda, ki prideluje premnogo zelenjadi in sočivja ter je prodaja v vsa glavna mesta evropska. Mesto in pristanišče je uterjeno ter ima precej razvito obertnost (usnje, svilenina, orožje — velika orožarnica), drobnina in dragotina i. t. d.) pa veliko kupčijo zlasti s Francozkin. Bliħda (15900 lj.) s krasnimi vertovi, pomerančniki i. t. d.

Na Konstantinskem: Konstantine (35000 lj.) na mestu glavnege mesta nekdanje Numidije, ima mnogo usnjarnic in bojarnic pa veliko kupčijo z notranjimi kraji. B o n a (13000 lj.), imenitno pristanišče z veliko kupčijo v Evropo (Hippo regius). B u d ž a j a in L a m b e s e.

Na Oranskem: Oran (34000 lj.), močno uterjeno primorsko mesto z veliko kupčijo. Tlemsen (16000 lj.) v rodovitni okrajini na 700 metrov visoki planoti. Mostaganem (10000 lj.) blizu morja z živahno kupčijo. Maskara nekdanje stolišče Abd-el-Kadera, kabilskega glavarja, ki se je do l. 1846 hudo vojskoval s Francozi.

Prirodnine so v Algeriji po vsem taiste kakor na Tuniškem; le da so Francozje dosedaj uže premnogo storili, da je umnejše pridelujejo nego v sosednjih deželah. Največo zaslugo so si pa pridobili z napravo artežkih vodnjakov (pervi l. 1856 izkopan), ki so velike kose puščave premenili v rodovitne zelenice; vpeljali so tudi pridelovanje bombaža, brošča, raznovertne zelenjadi in vina. Veliki gozdovi so vsi dobro zarašeni, in Francozje iz njih dobivajo promnogo lesa zlasti pa probkove skorje. — Živinoreja uže od starodavnih časov močno cvete. Francozje se najbolj pečajo z rejo konj in ovac: berberski konji, uže stoletja zboljšavani z arabskim plemenom, se prištevajo naj boljšim in naj lepšim na svetu; ovce berberske so blezo izvorno pleme španskih „merinos“. Premnogo dobička daje na novo vpeljana škerlatnica (košeniljka) svilarstvo in bučelarstvo. Lov jim daje razen drugih surovin zlasti drago nojevo perje pa mnogo slonove kosti. — Tudi rudarstvo so Francozje zelo povzdignili, in sedaj dobivajo dokaj železa, bakra in kuhinjske soli.

Z obertnostjo se naseljeni Francozje le malo pečajo; Arabci pa napravijo naj več usnja in tkanin iz svile in volne, nekaj orožja, dragotin in lišpa i. t. d. — Kupčija je zelo živahna in zamenjuje domače in srednjeafriške surovine zlasti s francozkimi izdelki; teh ne porabi vseh zase, ampak jih mnogo proda v osrednjo Afriko. Za Francijo postaja ta velika naselbina od leta do leta bolj važna.

Tudi za duševno izobraženost prebivalstva Francozje zelo skerbé; zato so ustanovili uže mnogo raznovertnih učilnic. Stanovalci so Kabili ali pravi Berberi, Arabci, Mauri, Židi (34000) in Evropejci (22000, med temi največ Francozov: 122000, in Špacev: 26%).

D. Maroko in Fez (6723 □miriam. in 3 mil. lj.) je veliko samostalno cesarstvo, razprosterto med Algerijo in atlantskim oceanom pa med Saharo in sredozemskim morjem. Ta največa in najmogočnija berberska država je tudi naj bolj gorata. Po njej sta razrasena veliki in mali Atlant. Veliki Atlant (Idrâr n Dêrên) je raztegnen prek vse dežele ter ima v njej svoje najviše verhove, ki merijo do 3570 met. nad morjem. Na severni strani je polagoma znižan proti atlantskemu oceanu in ondotni hriboviti svet je kaj dobro močen in zelo rodoviten. Plodna in raznih južnih pridelkov zelo bogata je tudi ozka ravan ob oceanu. Z velikim vzporedno je ob obrežji sredozemskega morja potegnen mali Atlant. Ob južnem pobožji velikega Atlanta je tudi v tej deželi razprosterta pustinska planota Bileduldžerid, onostran nje pa peščena Sahara (obe blezo zavzimate okoli 4000 □miriametrov marokanskega poveršja). — Reke je veliko, vendar niso zelo razvite; največa je Mulvia. Reke po južnem pobožji tekoče posihajo v puščavi Sahari. — Podnebje je toplo, vendar ne preveč vroče, ker

iznad atlantskega oceana hlape jugozahodni vetrovi ter sapo hladé. Neugodna je velika vročina po rečeni planoti Bileduldžeridu, v katero vlečejo vroči vetrovi iz puščave Sahare; ne zadevajo pa severnih in zahodnih strani, ker jih zavira greben visokega Atlanta.

Mesta: Maroko (40 do 50000 lj.) v sprelepi, olja in dateljnov prebogati ravni ima mnogo krasnih poslopij (zato tudi Marakaš, t. j. „ozaljšana“ imenovana), imenitne usnjarnice (marokin ali marokansko usnje ali safijan) pa veliko kupčijo z Evropo, osrednjo Afriko in vzhodnimi deželami. Fas (napačno Fez, 100000 lj.), drugo glavno mesto, ima 100 mošej, razvito veliko obertnost (svilenina, vezenina, marokansko usnje, po nekdanjem terzišči Safija imenovano safijan, turška pokrivala, po mestu imenovana fesi, pasovi, orožje i. t. d.) pa zelo razširjeno kupčijo. Miknes (španjol.: Mequinez, 60000 lj.), navadno stolišče marokanskega sultana in središče marokanskih učenjakov, ima premnogo krasnih palač in lepih vertov. Tandža (Tanger, 8000 lj.) ob giberaltarskem prelivu. Ceuta, 8000 lj., močna španska terdnjava, 9 miriam. od Giberaltara). Mogador (12000 lj.,  $\frac{1}{2}$  Židov), najimenitnejše kupčijsko pristanišče v deželi. Tetuan (15000 lj.), lepo in bogato terzišče. Tafilet (12000 lj.), obertno mesto, ki nareja zeleno usnje. Tarudant (26000 lj.), glavno mesto rodovitne in gosto naseljene (od pridnih Arabcev) pokrajine Suze.

Najimenitnejši pridelki jako zanemarjenega poljedelstva so pšenica, ječmen, turšica, rajž, sirek (sorghum vulgare, glavna hrana ubogega ljudstva), sočivje, cukrovo trstje, bombaž, tobak, konoplja, dateljni, južno sadje, razni les i. t. d. — Živinoreja je zelo razvita ter daje izverstne konje (nič slabše od arabskih), govejo živino, ovce z lično volno, osle, koze, velblode, košeniljko; lov pa leve, panterje, antilope, gazele. — Dežela je prej ko ne bogata raznih kopanin, vendar je rudarstvo po polnem zanemarjeno. Baker so uže Rimljani iz teh krajev dobivali; zelo razširjena je blezo tudi železna ruda.

Rokodelstvo vsaj po večem zadostuje malim potrebam prebivalstva; najbolj razvita obertnija je usnjarstvo (marokansko usnje in safijan). — Kupčija se bi lahko zelo razvila, a zavira jo samosilski sultan, ki je mnogo blaga (n. pr. žveplo, tobak, živino i. t. d.) si prideržal za samoteržtvo; zavira jo dalje verska napetost in ozkoserčnost mohamedanskih prebivalcev, ki kristjane hudo sovražijo. Unanja kupčija izvažala konje, kože, rogove, volno, vosek, žito, probkovino, hrastovo lubje, sol, usnje i. t. d.; vvažala pa razne obertnijske izdelke in sladkor, kavo, vino, žganje, dišave, iz Afrike pa slonovo kost, zlato (prah), gumij, nojevo perje, sužnike i. t. d.

Stanovalci so Berberi, mnogo je tudi Židov (300000?), Arabcev in Maurov; vere so mohamedanske. O pravem duševnem napredku se pri samosilskem gospodarstvu še govoriti ne more.

### III. Sahara.

Največa puščava na zemlji, je med Egiptom in atlantskim oceanom, Berberijo in Sudanom razprosterta čez 63100, □ miriametrov. (Primr.

str. 379). Rastlinje v puščavi je jako uborno, bujno pa po zelenicah njenih. Po teh je povsodi razširjena dateljnova in dumna palma, in tudi raznoverstna žita rasejo po njih. Tudi živali je jako uboga. Po raznih krajih se nahajajo antilope in noji; pastirski razrodi pa redé posebno velblode za kupčijo. Posebno bogata pa je peščina kuhinjske soli; to dobivajo stanovalci iz jezer ali pa suho nabirajo na poveršini nekterih pokrajin saharških.

Stanovalci so večidel pastirji, ki se pečajo z živinorejo in kupčijo; le po obširnih zelenicah so stalno naseljeni razrodi, ki se pečajo s poljedelstvom. Narodopisno se ti mnogobrojni razrodi delé v 3 velike veje. Po zahodnih straneh večidel semtertje prehajajo maurški razrodi (Beduini); po sredi so berberski razrodi, skup Tuareki imenovani; po vzhodnih straneh so pa Tebuci. Med seboj se po gostem vojskujejo; kaj radi napadajo bogato obložene karavane, ali je pa skozi puščavo vodijo in spremljajo, kakor se jim ugodnejše zdi. Število vseh Saharčanov cenijo okoli 4 milijone. — Nektere zelenice so tako velike, da je na njih po 100 do 300 vasi. Zelenica Tuat, na jugovzhodni strani od Marokanskega, ima blezo 100, po drugih poročilih celo 350 vasi z dobro uterjenim teržiščem Timimum (10000 lj.). Še večja je pri Tripoljskem omenjena zelenica Fezan z glavnim mestom Murzukom. Vseh vasi šteje ta kup sklenenih oaz okoli 100. Daleč proti jugozahodu od Fezana stoji zelenica Air s hribovi, ki so 1600 do 2000 metrov visoki; na njej stanuje v 60 raznih krajih okoli 50000 ljudi.

Razen dateljnov prodajajo Saharčani v tuje kraje še kuhinjsko sol, natron, solitar, galun. Najiminitnejša teržišča so na zelenicah, kjer se križajo razna karavanska pota, na straneh pa Timbaktu, St. Louis na Senegalu, Fas, Algier, Tunis, Tripoli, Bengasi, Kairo in Suakim. To kupčijo pospešujejo velikanske karavane, ki uže od starodavnih časov prehajo po tistih potih prek puščave od severja proti jugu in od vzhoda proti zahodu, Najiminitnejša pota so 1. od Talfileta prek zelenice Tuat v Timbaktu blizu Nigra (od zelenice Tuat deržé na razne strani sveta karavanska pota). 2. Od Gadamesa na Tripoljskem v Tuat in Timbaktu, na drugo stran pa prek Gata in Agadesa (na zelenici Azbenu) v Sokoto in Kano. 3. Od Murzuka prek Bilme v Kuko ob čadskem jezeru — ta je najbolj obiskovana pot skozi puščavo. 4. Od Bengazia prek Udžile v Varo, imenitno teržišče kraljestva Vadaj. 5. Iz nilske doline prek egiptovskih in nubijskih zelenic v Darfur. 6. Imenitna je tudi pot, ki derži ob severnem robu puščave ter sklepa največa teržišča v pokrajinah ob sredozemskem morji. Velike karavane štejejo po 1000, 2000 in več kamel, ki težko obložene vsak dan prehadijo 20 do 40 kilometrov. Nagli velblod, mehari imenovan, tekaje prehodi celo 100 do 110 kilom. na dan. Razne nevarnosti preté tem karavanam. Strašni vroči viharji (Samum ali Hamsin) večkrat zasujejo s svížem cele karavane (n. pr. l. 1805 je poginila cela karavana, ki je štela nad 2000 ljudi; Kambiz) ali jim pa posušé vodo v mehovih in vodnjake ob poti, da ljudje in živali poginejo strašne smerti. Časi tudi zgreše pravo pot, ali jih pa roparski razrodi napadejo in obropajo, časih celó pokončajo i. t. d.



#### IV. Sudan ali Nigricija.

Ta obširna dežela v srednji Afriki je raztegnena med Senegambijo in nilskim porečjem, pa med Saharo in visoko Afriko. Južna meja med Sudanom in visoko Afriko je vendar po polnem neznana. Deli se navadno v 3 dele: 1. zahodne pokrajine ali dežele nigerskega porečja, 2. dežele ob čadskem jezeru, in 3. vzhodne dežele ob gorenjem porečji nilskem.

Stanovalci tega velikanskega pasa so zamorci, ki so gerdemu malikovalstvu ali pa mahomedanski veri udani. Poleg zamorcev in med njimi živi tudi mnogo Arabcev, Tuarekov in drugih razrodov, ki so vsi mohamedanske vere. Po razrodih so večidel ločeni v več držav, katerim gospodujejo najbolj kervoločni samosilniki z dedinsko pravico. Med seboj so v neprestanem prepiru in boji. Zato se je robstvo v obče med njimi razširilo. Pečajo se povsodi s poljedelstvom in živinorejo, pa tudi z obertnostjo in kupčijo. Najimnitnejši pridelki so: sirek, pšenica, turšica, rajž, sočivje, tobak, bombaž (od leta do leta več), indigo i. t. d. Živinoreja najbolj cvete pri arabskih razrodih (enogerbavi velblodi, goveda, ovce, konji), ob jezerih in rekah se pečajo z ribištvom. Iz povodnega peska izpirajo tudi zlati prah. S kupčijo se najbolj pečajo Arabci in Tuareki (slonova kost, zlati prah, gumij, nojevo perje, sužniki i. t. d.).

Najimnitnejše države so od zahoda proti vzhodu:

1. Bambara, večidel ravna dežela, ki jo povodnji Nigra namakajo. Stanovalci so mandingskega naroda in mohamedanske vere. Glavno mesto je Segó (3000 lj.) z veliko kupčijo v Senegambijo.

2. Masina ali Džini ima Bambari podobno poveršino. Džénne (12000 lj.), glavno teržišče za zlati prah. Timbuktú (15000 lj.), 5 ur od Nigra, na katerem stoji njegovo pristanišče Kabara. Timbuktú, „krog puščave“, je najimnitnejše teržišče sredi Afrike, kjer se stekajo premnoga karavanska pota. Tudi obertnos mu zeló cvete.

3. Borgu ob Kovori je jako rodovitna in dobro obdelana dežela, bogata lepih konj, gostih gozdov, polnih velikanskih slonov. Ob Kovori je zeló gosto naseljena. Busa (15000 lj.). Raba.

4. Hausa ob srednjem Nigru in nekaj tudi v čadskem pojezerji. Kamor nigerske povodnji nastopaji, je zemlja nezdrava, pa rodovitna in dobro obdelana. Stanovalci so zeló razširjenega rodu Felatov (Fellata) in mohamedanske vere. V mestu Kano pride na enega prostega človeka 30 sužnikov. Vurno (16000 lj.) je glavno mesto. Sokoto (25000 lj.) nekdanje glavno mesto, in Kano (35000 lj.) ste imenitni teržišči za karavane. Sokoto ima tudi veliko obertnost, zlasti izdeluje modro progasto tkanino ter jo prodaja po vsem Sudanu.

5. Ob čadskem jezeru je več kraljestev; najimnitnejše je Bornu; zemlja je močvirna, a zeló rodovitna in daje izversten bombaž in indigo. Kuka-ua (10000 lj.) je veliko teržišče in stolišče bornuanskega sultana. Angornu (50000 lj.), imenitno teržišče ob čadskem jezeru.

6. Bagirmi je mogočna a skoro po polnem neznana država na jugovzhodni strani od jezera čadskega. Masenja je glavno mesto.

7. Vadai, poleg Darfura in Bornu-a najmogočnejša država v Sudanu, ima veliko kupčijo s sužniki. Vara se zove glavno mesto.

8. Darfur med Vadaiem in Kordofanom ima same zamorske prebivalce, ki so mohamedanske vere. Njih kupčija je velika, zlasti z zlatom. Tendelti in Kobe sta najimenitnejša kraja.

## V. Dežele in države ob zahodnem obrežji afriškem.

A. Senegambija je nekoliko gorata, nekoliko pa ravna dežela v porečji Senegala, Gambije in Rio-grandia ali velike reke. Ob dolenjem teku imenovanih rek namreč je razprosterta globoka nižava, katero razen tropičnih nalivov tudi povodnji senegambskih vod napajajo. Po notranjih straneh so pa razrasene zahodni končine Kongskih gor, med katerimi se vije mnogo dolgih in širokih dolin. Podnebje je silno vroče in pri obilni moči zlasti po primorski nižavi Evropejcem nezdravo, celo v smert škodljivo. Potem ni čuda, da je rastlinje jako bujno, razno žito daje zlasti ob Senegalu brez najmanjšega obdelovanja po 200tero seme. Posebno veliko pridelujejo rajža. Tudi živinoreja je zelo razširjena. Izmed kopanin ima dežela veliko železa in zlata. Prebivalci so zamorci in sicer Džolofi, Mandingi in Fulajci, ki so razdeljeni v več razrodov, poseljenih po 24 pokrajinah senegambijskih. Po veri so večidel gerdi malikovalci. Hvalijo pa posebno njih spretnost za razne obrtnije: oni narejajo namreč izvrstne tkanine iz bombaža, štorije, pletenice, usnje pa železnino. Na tuje posebno prodajajo gumij, palmovo olje, kože, razno versten les, kavčuk i. t. d. Kupčija po suhem v Timbaktu in visoki Sudan je večidel v rokah Maurov, pomorska pa v rokah Evropejcev, ki imajo v deželi mnogo naselbin.

Evropejske naselbine: a) Francozke, zlasti ob Senegalu (2500 □ miriam. in 620000 lj.); St. Louis (15000), glavno tržišče ob ustji Senegala, (gumij, slonova kost, dišave, bombaž). b) Angleške naselbine ob Gambiji: Bathurst (r. Bédserst). c) Portugalske naselbine med ustjem Gambije in Riogranda.

B. Gorenja Guineja se imenuje dolgo primorje od 10° vzhodne dolgosti do ravnika. Proti visokemu Sudanu meje niso določene. Ob guinejskem morji ali zalivu je razprosterta globoka ravan, ki je v mnogih krajih močvirnata in pri ondotni ravniški vročini Evropejcem jako nezdrava. Po notranjih straneh so razrasene Kongske gore, katerih odrasleki so semtertje do morja raztegneni (nos Sierra Leone, nos Palmas). Niger je najimenitnejša reka v deželi. Zemlja je jako rodovitna in rodi premnogo rastlin za živež in kupčijo. Med kupčijskimi pridelki je najimenitnejši palmovo olje (oljnata palma je po vseh teh deželah zelo razširjena, zato tudi nos „palm“ — Palmas), poper, gumij, razne zdravilne rastline, razno versten lesi. t. d. Tudi lov in ribištvo dajeta veliko dobička (slonova kost). Prebivalci so zamorci.

Gorenja Guineja se navadno deli v več primorskih predelov:

1. Sierra Leone z 2 zamorskima državama.
2. Poprovo primorje z zamorsko republiko Liberijo, ki jo je l. 1822 neka ameriška družba ustanovila za zamorce, sužnosti otete. Obsega okoli 248 □ miriam. in ima 72000 ljudi, ki se pečajo s poljedelstvom, živinorejo, obertnostjo in kupčijo. Monrovia (4000 lj.) je glavno mesto.
3. Slonokosteno primorje, tako imenovano zaradi premnoge slonove kosti, katero tu Evropejci kupujejo.
4. Zlatonosno primorje ima na notranji strani zamorsko državo Ašantov. Mesti: Kumasi in Jahudi.
5. Sužniško primorje. V grozovito samosilski državi Dahomeji je Whyda (r. Hvajda) glavno mesto. Država Joruba ima kupčijski mesti: Abeokuta in Gredji. Pred ustjem Nigra ste Benin in Abo, kjer so nekdanji sužnike najbolj kupovali.

Razen imenovanih zamorskih držav so po primorji tudi evropejske naselbine:

- a) Angleške naselbine na primorji Sierra Leone: Freetown (r. Friaun, 20000 lj.), naselišče oproščenih sužnikov.
- b) Francozke naselbine po slonokostenem primorji.
- c) Nizozemske, zlasti po zlatonosnem primorji.

C. Dolenja Guineja obsega vse primorje od ravnika (nos Lopez) do severne meje kaplanske. Ob morji je razprostrta precej široka globoka ravan, sicer zelo rodovitna, vendar za Evropejce silno nezdrava. Po notranjih krajih, ki so še skoro po polnem neznani, so razrasene gore zahodnega roba visoke Afrike. Te dobro močene pokrajine so poseljene od zamorskih razrodov, ki se prištevajo k bundskemu narodu. Od nosa Trio dalje proti jugu so pa hotentotski razrodi (Germovniki, Namaki i. t. d.).

Med zamorskimi državami (samosilnike v nekaterih za bogove časté) so: a) Laongo z mestoma Laongo in Kabinda, ki imate malo kupčijo z voskom in slonovo kostjo, b) Kongo z glavnim mestom Banzakongo in Emboma s sejmi za sužnike. Ta prerodovitna dežela je tudi bogata bakra in železa.

Portugalske naselbine (8100 □ miriam. in 9 milij. lj.) so v zelo zapuščenih pokrajinah Angoli in Bengueli.

## VI. Kaplandija.

Ta preimenitna angleška naselbina obsega južni kos Afrike ter meri 6252 □ miriam. (z Natalom); stanovalcev šteje okoli 970000, med njimi 190000 Evropejcev, drugi so Hotentoti in Kafiri. Zadnji so po večje m stalno naseljeni po vaseh ter se pečajo s poljedelstvom in živinorejo; nekateri pa nimajo stalnih stanovališč, temveč s svojimi čredami semtertje pohajajo. Razen nekaj malikovalcev so vsi kristjani.

Razen nižave ob morji je vsa druga zemlja gorata. Hribi so zversteni v gorstva, sredi katerih so razprosterete rodovitne in nerodovitne planote. Od morja na jugu se črez gore in planote kakor po redno zverstenih stopnjah polagoma pride v visoko Afriko na severni meji kaplandski (prim. str. 378: Kapland. gore). — Reke so povečem le kratke, tudi imajo v vodotoči mnogo berzic in slapov. Po leti jim vode pomanjkuje, tako da se rade posušé. — Podnebje je kaj prijetno in zdravju jako ugodno; Kaplandija se v tem oziru prišteva najzdravejšim deželam na svetu in oslabei Angleži prihajajo iz vzhodne-Indije tje zdravja in krepcanja iskat. Srednja letna temperatura je kakor v Palermu 13° R. Zima (od aprila do avgusta) ima mnogo dežja; sneg in zmerzal pa prinaša le notranjim krajem visokih gor.

Upravno se deli v 2 pokrajini:

1. Zahodna pokrajina. — Kapstadt (Capetown, 30000 lj.), kaj lepo in snažno, po holandsko zidano mesto ob morji, katero vsako leto obišče okoli 500 do 600 ladij. Konstancija (18000 lj.) z imenitnim vinstvom; v okolici je mnogo lepih vasi in pristav. Stellenbosch (5000 lj.) z lepimi vertovi pomerančnimi. Paarl, Velington.

2. Vzhodna pokrajina. — Port Elizabet (15000 lj.), naglo rastoče mesto ob morji. — V Kafiriji angležki: King Williamstown (r. Viljemstaun).

Britanska naselbina Natal, zemljepisno ločena od Kaplandije, meri okoli 476 □miriamet. in ima 270000 ljudi (med njimi 18000 Evropejcev). Pieter-Marizburg (2000 lj.), pa pristanišče Port d' Urban.

Kaplandija je posebno bogata raznih zemeljskih pridelkov. Uže pred dohodom Evropejcev je dajala kafirsko žito (neki ječmen), bombaž, indigo, ananas, banane, dinje, aloo (ktere vsako leto izvozijo okoli 400000 kgr.), olje, bambus in raznoversten les. Evropejci so tje prinesli sebi v največi dobiček: razno sadno drevje, vinsko tertó (kaplandsko vino slovi po celem svetu), razna žita (ondotna pšenica je blezo najboljša na svetu), krompir, sočivje, razno zelenjad i. t. d. — Živinoreja se peča s govejo živino, konji, ovcami, kozami, noji i. t. d. Najimnitnejša je reja ovac, ki se razširja od leta do leta. Sedaj je uže okoli 11 milij. ovac, ki dajo 21 milijonov kilogr. volne za tujo kupčijo (l. 1860 le 12 mil. kilogr.). Tudi reja goveje živine je hvale vredna. Premnogo dobička jim daje lov divjih živali (levi, sloni, nosorogi, šakalji, antilope, žirafe, noji; vendar se vse te živali pred naselniki umikajo v notranje dezele). — Rudarstvo se je komaj začelo; daje pa sedaj veliko bakra in soli. V Natalu je blezo veliko premoga. — Raznoverstna obertnost cvete le po pravi Kaplandiji med evropskimi naselniki. Pervotniki se silno malo pečajo ž njo.

Notranja kupčija je primeroma živahna, vendar jo to močno ovira, da manjka dobrih cest in plovnih rek. Posebno velika pa je unanja kupčija, ki se je sedaj po predoru medmorja sueškega nekoliko zmanjšala. Glavno teržišče je Port Elizabet, potem pa Kapstadt. Iz-

važa se volna, vino, kože, žito (pšenica), bakrena ruda, aloa, ptičjek, loj, slonova kost, nojevo perje i. t. d. V važajo se razni obertnijski izdelki, potem pa kava, čaj, tobak i. t. d.

## VII. Dežele in države ob vzhodnem obrežji afriškem.

A. Kafirska dežela od Kaplandije do reke Livume in nosa Delgāda (11° juž. širj.) je poseljena od raznih razrodov kafirskih, ki so jako pogumni in vojskoljubni. Pečajo se posebno z živinorejo pa lovom, nekoliko tudi s poljedelstvom in ribištvom. Najbolj znane kafirske pokrajine so: kafirsko primorje, Sofala in Mozambique. Med gorenjim Garibom in Limpopo ste razprosterti republiki oranjska in transvaalska. Ustanovili so ju holandski izselniki iz Kaplandije, ki se niso hoteli angležki nadoblasti udati (l. 1836). Pečajo se zlasti z živinorejo; pa njih dežela je tudi bogata raznovrstnih kopanin.

Ob morji si Portugalci lasté kafirsko deželo, zlasti v Sofali in Mozambiqui. Po notranjih straneh so po svojej kratkovidnosti in ozkoserčnosti izgubili vso oblast. Sofala in Mozambique (9000 lj.) ste najimenitnejši njih pristanišči. Izvaža se zlato, slonova kost, vosek, žito, živina, kože, volna i. t. d.

B. Savahilska dežela (Suaheli) je vroče primorje od reke Livume do reke Džube na ravniku. Ondotni stanovalci so sicer černe polti, po rasti se pa ločijo od pravih zamorcev in so podobni kavkažkemu plemenu. Ker uže od starodavnih časov občujejo z Arabci, so mohamedanske vere. Pečajo se s poljedelstvom in živinorejo. Večina je pod oblastjo sultana v Zanzibaru. Najimenitnejša mesta so: Zanzibar (60000 lj.) na enako imenovanem otoku, je največe teržišče v vzhodni Afriki (za nagelrove žebice, kopal in slonovo kost pa pervo na svetu), Mombas, Malindi, Kilua pa otok Pemba z obilnim rajšem.

Primorje zanzibarsko razen imenovanih reči še izvaža vosek, živino, sezam ali morsko seme, sužnike (te zlasti v Madagaskar, Arabijo in Perzijo) i. t. d.

C. Somalska dežela je razprostrta od reke Džube do Abisinije. Somalci so po njej poseljeni; pečajo se z živinorejo, trgovino pa kmetijstvom. Šteje se med najrodovitnejše in najzdravejše dežele afriške zemljine. Polotok somalski je blezo prava domačija cimeta, kadila in mire. Evropejci deželo le malo poznajo, kajti vso ondotno kupčijo posredujejo Indijani, Perzijani in Arabci. Mesta: Berbera, malo mestice z velikim sejmom, na kterege pride okoli 100000 ljudi. Harar (Adar, 10000 lj.) ima veliko kupčijo z zlatom, slonovo kostjo, sužniki, kavo i. t. d. Zeila ob zalivu adenskem. Magadoša ob indijskem oceanu je lastnina imana maskatskega, ki ima mnogo posestev ob vzhodnem obrežji afriškem.

## VIII. Južnoafriška višava.

Notranje pokrajine velikanskega trikota južnoafriškega so še manj znane nego primorske dežele ob njegovem robu. Na zemljevidih se še zme-

rom s pikami zaznamuje tek premnogih rek; gorstva in posamezni hribovi se zdaj tu, zdaj tam nastavljajo; velikanske planjave pa ne kažejo celó nikakoršnih znamenj, ker so še po polnem neznane. Puščava Kalihari je razprosterta od Kaplandije proti severju in je po večem pokrita z gostim gromovjem. Med mnogobrojnimi razrodi so Bečuanzi najbolj znani. Stanujejo po vaseh in se pečajo s poljedelstvom, živinorejo in razno obertnostjo. Po raznih krajih dobivajo mnogo železa in bakra, iz katerih narejajo razne izdelke. Kupčujejo pa v primorska mesta in jim prodajajo slonovo kost, kože, sužnike i. t. d.

## IX. Abisinija.

Abisinija ali Habeš (okoli 4100 □ miriametrov in 4 do 5 mil. ljudi) je gorata dežela v gorenjem porečji modrega Nila. Po njej je razprostertih več malih planot in gorstev, ki so poprek 1900 do 2600 metrov visoke; verhovi gorski pa molé do 4500 mt. nad morjem. Na vzhodni strani gorovja je ob morji razgernena ravan Samhara s silno vročim podnebjem. Na zahodni in severozahodni strani jo obdaja zarašeno močvirje. — Močena je kaj dobro; najmenitnejša reka je Bahrel Asrek ali modri Nil, ki teče skozi otočnato jezero dembejsko (ali tsansko); potem Atbara s Takazzo. Tropični nalivi jih redoma napeenjajo, da se, iztopaje iz svojega vodotoča, razlivajo po nizkih dolinah. — Podnebjem je različno po nadmorski visokosti. Cela Abisinija se po tem deli v 3 predele: 1. Pokrajine do 900 in 1500 metrov visoke imajo živali in rastline vročega pasa afriškega. 2. Pokrajine od 1600 do 2900 metrov visoke so najgosteje naseljene in imajo rastline zmerno vročega pasa (kakor južna Evropa). 3. Pokrajine nad 2900 do 4200 metrov so z lesom ali pa travo zarasene.

Stanovalci so po rodu in veri zeló različni. Po severnih straneh živé rujavi Abisinčci, ki so kerščanske vere. Največ pa je zamorcev v deželi, ki se prištevajo močnemu narodu, Gala imenovanemu; ti so razen malih izjem malikovalci. Najdivjejši med njimi so Šangali. Med tema narodoma je naseljenih mnogo mohamedanskih in židovskih semitov. Pečajo se s poljedelstvom, ki je zeló zanemarjeno; vendar jim rodovitna zemlja rodi mnogo žita, tobaka in bombaža; veliko imajo raznega lesa za barvilo, kave (po pokrajini Kafa se ta pridelek imenuje kafe) in dišav. Bolj razširjena je živinoreja. Izmed kopanin dobivajo zlasti železo, katero tudi sami podelujejo. Kupčujejo pa z Egipčani, z naselniki ob rudedem-morji in sosednimi zamorci. Dežela izvažta kavo, med, slonovo kost, sužnike, kože, bisere, gumij, dišave i. t. d.

Najmenitnejša mesta združene dežele, ki je bila poprej v 3 kraljestva razdeljena, so v pokrajini Gondarji ali Amhari: Gondar (10000 lj.), stolišče abune („naš oče“), t. j. duhovniškega načelnika kerščanskih Koptov. Ta prarodovita pokrajina ima več tisoč bogatih cerkev in samostanov pa 12000 menihov. — V pokrajini Tigré ob povirji Takazze: Adova (8000 lj.) z živahno kupčijo. Tudi prebivalci te pokrajine so kristjani in

sicer uže od leta 330. — V pokrajini Šoa: Angolola (4000 lj.) in Ankobar. — Ob morji je Masova (4000 lj.) in Arkiko, — pod turško oblastjo.

## X. Afriški otoki.

### A. V atlantskem oceanu.

1. Azori, t. j. jastrebovi otoki, imajo taiste prirodnine kakor Portugalsko, kteremu se upravno prištevajo.

2. Madeira, t. j. lesnati ali gozdnati otok, ker je bila pri najdbi l. 1419 po polnem z najlepšimi gozdovi zarasena. Ta 8 □miriam. veliki otok je ugasnen velikanski ognjenik, kterega najviši verh Pico Ruivo meri 1846 metrov. Sladkor (iz terstja) in kavo naj bolj na njem pridelujejo, odkar je huda bolezen po večem zaterla vinsko tertó (portugalska nasselbina).

3. Kanari (španski) štejejo 7 večih in 5 manjših otokov. Juba, kralj mavretanski, jih je prvi popisal in imenoval insulae fortunatae = srečni otoki. To ime je prav primerno tem ognjeniškim otokom, ki imajo prerodovitno zemljo in prekrasno podnebje. Največi je Tenerifa (26 □miriam.) z mestom St. Cruz (12000 lj.).

4. Otoki kapverdski (portugalski) obsegajo 43 □miriam. s 85000 ljudmi. Največi med 14 otoki je San Jago (20 □miriam.); vsi so gorati in kaj rodovitni, če jim dežja ne manjka.

5. Guinejski otoki so ognjeniške tvorine in bogati raznih pridelkov tropične Afrike. Fernando Po in Anabon sta španska, Kraljeviški otok in sv. Tomaž pa portugalska.

6. Ascension, sv. Helena s pristaniščem Jamestown (Napoleon I., 1715 do 1821) in otok Tristan da Cunha so britanski.

### B. V indijskem oceanu.

1. Madagaskar (5920 □miriametrov in 5 milij. ljudi) je največi otok afriški. Pokrit je večidel z gorami, zlasti po sredi; ob morji so razprosterte ravnine, ktere so na jugozahodni strani naj obširnejše. Verh gorá so visoke planote, večidel s travo pokrite. Hribovje meri poprek 2600 do 4500 metrov ter je po najviših verhovih s snegom pokrito. Naravo tega otoka je zadnjič opisal Alf. Grandidier, francozki potnik in prirodoslovec. Vzhodno in severozahodno obrežje je sprelepo in rodovitno, nad njim veje sapa polna prijetnega duha. Solnce sicer silno pripeka, ali vedno zeleni gozdovi in gaji manjšajo vročino. Vsa jugozahodna stran je peščena in gola ravan, 110 do 116 met. nad morjem vzpeta; po njej so le semtertje raztresena nektera nizka berda. Rek in potokov ima ta planota silno malo, in sploh jej zeló pomanjkuje vode. Temu je vzrok naličje otoka. Severni in vzhodni del je po polnem gorat, jugozahodni pa večidel raven. Severozahodni monsun Madagaskaru dež prinaša. Prišedši do najvišjih grebenov gorstev madagaskarskih oddaja monsun vso močo severnemu in vzhodnemu pobočju in po zahodnih in južnih pobočjih vleče kot suh veter. Zato je ta polovica nerodovitna, ona pa dobro močena in rodovitna.

Stanovalci se zovejo Madegasi (Malagazi) ter se ločijo po rodu in plemenu. Po zahodni, k Afriki obrnjeni strani stanujejo zamorci, po sredi in vzhodni strani pa Malajci, ki so z morskimi tokovi prišli od vzhodnih dežel. Krepki in vojskoljubni „Hové“ so se polastili oblasti črez cel otok; vlada je samosilska. — Tanarariva (25000 lj., z bližnjimi vasmi pa 60000 do 80000) je glavno mesto s precej veliko obertnostjo. Ambatūmena (10000 lj.). Ob vzhodnem obrežji imajo Francozje otok sv. Marija (6200 lj.) s pristaniščem Port Louis.

Madagaskar je prebogat raznega lesa, zdravilnih in oljnatih rastlin, rajža, tobaka i. t. d.; izmed živali je mnogo divjih prašičev, bivolov, ovac, sviloprejk i. t. d.; rudniki mu dajó železo, baker, žveplo, kameneno sol, premog. Obertnost je zlasti v glavnem mestu precej razvita.

2. Komori so gorati in ognjeniški otoki na severni strani preliva mozambiškega. Arabci in Savahili so po njih poseljeni; gospodujejo jim samostalni sultani.

3. Maskareni (l. 1505 najdeni od Portugalca Maskarenhas) so tudi ognjeniške tvorine. Največi otok je Mavricij (18 □miriam. in 330000 lj.) v angleški oblasti, silno rodovit in bogat pridelkov vroče in zmerno tople Afrike. — Bourbon ali Réunion (25 □miriam. in 210000 ljudi) je pod francozko oblastjo ter ima od leta 1785 goreči ognjenik Piton de Fournaise (2440 met.), iz kterege po dvakrat na leto lava priteče do morja.

4. Amiranti ali Admiralitetni otoki so nizki in z gozdom zaraseni. Ljudi na njih nič ne stanuje; le ob času ribjega lova pri njih pristajajo ribiči (angležki).

5. Sešeli na severni strani od Amirantov obsegajo 12 velikih in 17 malih otokov, ki se posebno odlikujejo s svojo rodovitnostjo (angležki).

6. Sokotora, pri starodavnih Dioskorida imenovana, je 44 □miriametrov velik in jako nezdrav otok pred nosom Džard-Hafunom; ima posebno dobro aloo in kupčijo v Maskat in Zanzibar.

## Amerika sploh.

### Meje, lega in velikost ameriške zemljine.

Vzhodna obrežja severne Amerike so bila Skandinavcem uže v srednjem veku znana (Grenlandija od l. 982, Vinland pa od l. 990), vendar se je poslej poročilo o teh najdbah v Evropi po polnem pozabilo. Ko so Portugalci iskali okoli Afrike pomorske poti v Indijo in Kitaj, izrekla sta zvezdoslovec Toscanelli in genovski mornar Krištof Kolumb misel, da se v dežele azijske lahko pride po krajši poti proti zahodu. Ker velikost zemeljskega obla ni bila znana, mislil je Kolumb, da je Kitaj komaj 120 zemljepisnih stopinj oddaljen od Portugala. Tako je Kolumb na tej poti v Kitaj in Indijo s španskimi ladjami našel Ameriko kot pravo novo zemljino; kajti izmišljeno je vse, kar stari pisatelji z ozirom na Egipčane, Feničane in tem sorodne Kartagince pripovedujejo o bogati



in prelepi celini Atlantidi v atlantskem oceanu. Sperva so te dežele imenovali „novi svet“, poslej pa Ameriko; to ime so mu dali po florentinskem zemljepiscu Amerigo Vespucci-u, ki ga je prvi Evropejecem nekoliko popisal (Terra America jo prvi imenuje kozmograf Martin Hylacompylus). — Kakor je stara zelo široka celina na vzhodni poluti raztegnena od vzhoda proti zahodu, tako je Amerika na zahodni poluti razprostrta od juga proti severju, t. j. ob poldnevnikih in po dolgosti prekosi vse druge zemljine. Ker se jej atlantsko morje v sredo vriva, deli celino v dva polotokom primerna dela: v severno in južno Ameriko; sklepa ju ozko panamsko medmorje. Ta zemeljska ožina je komaj 45 kilom. široka. Južna Amerika je skoro za 20° dalje proti vzhodu pomaknena nego severna; zahodne kraje južne Amerike režejo namreč tisti poldnevnik, ki deržé po vzhodnih straneh severne Amerike. — Amerika, velikanskemu otoku podobna, je na vseh straneh z morjem obdana. Na severni strani se v premnogih zalivih vanjo zajeda severno ledeno morje, polno velikih in malih otokov. Na vzhodni strani obliva atlantski ocean obe polovici, na zahodni pa veliki ocean. Posamezne dele teh morij gl. str. 27, 29. — Ne oziraje se na otoke so v Ameriki te-le skrajne točke — erti in nosi: Najbolj severna točka je Roddbai na polotoku Boothia Felix (73° 54' severne širjave, za to pa pride nos Barrov); nasprotna najbolj južna pa je nos Forward (t. j. skrajnik ne Forward = uporen nos, 53° 53' 43"; nos Hoorn 55° 58' 41', je, kakor navadno pravijo, južni skrajnik, a on je le ert otoške Ognjene zemlje). Vzhodni skrajnik je v južni Ameriki nos Branco (17° 7' 58" vzhod. dolg., nos sv. Roka stoji blizu njega), zahodni je v severni Ameriki nos Prince Wales (150° 19' zahodne dolgosti). — Z otoki vred meri Amerika 411000 □miriametrov. To poveršje je tako razdeljeno med severno in južno Ameriko, da ga na to pride okoli 180000 □miriametrov, na ono pa 231000.

### Porazna razredba Amerike.

Od severja proti jugu je Amerika bolj raztegnena nego ktera koli zemljina; v to mer meri namreč črez 1500 miriametrov ali toliko kolikor stari svet od Gibraltara do čuhotskega nosa ob beringovem morji. Zanimivo je tudi, da je porazna razredba zlasti na vzhodni strani, po velikanski strugi atlantskega morja od starega sveta ločeni, na raznih krajih jako različna. Na treh mestih sta novi in stari svet približana drug drugemu. Med Norvegijo in Grenlandijo je komaj 150 miriametrov, t. j. toliko, kolikor iz Tersta v Kristijanijo; in še na tej poti stoji imenitna postaja Izlandija. Labrabor in Irsko sta okoli 330 miriametrov oddaljena drug od drugega. Na tretjem mestu se pa južna Amerika bliža Afriki, kajti od erta sv. Roka do Sierræ Leone je komaj 300 miriametrov; potem se ni čuditi, da je l. 1500 Portugalec Kabral po naključbi našel Brazilijo. Nasprotna stran Amerike je ob severji veliko bolj približana staremu svetu: beringov preliv je le dobro 10 miriam. širok; in Aleuti deržé kot naraven otoški most od Aljaške do Kamčatke.

Drugodi pa je zahodna stran, po porazni razredbi in po naličji kaj nepristopna, čim dalje proti jugu tem bolj odmaknena od starega sveta: obrežje ekvadorsko v južni Ameriki je od Malake skoro 180 dolgostnih stopinj, t. j. 2000 miriametrov oddaljeno.

Nasproti staremu svetu, ki je po zahodni strani naj bolj členovit, je Amerika na vzhodni strani najbolj razjedena. Brez otokov meri obrežje ameriško okoli 7050 miriametrov; po takem pride 1 miriameter obrežja na 58 □ miriam. poveršine. Pa kako različno je razdeljeno! Obrežje nepristopnega severnega ledenega morja meri okoli 560 miriam., obrežje velikega oceana ali zahodna stran Amerike 2600 miriam., atlantskega oceana ali vzhodna stran Amerike pa 3800 miriam. Vzhodna stran je najbolj razderta: ona moli svoje členeve proti vzhodu, kakor da bi hotela od starega sveta si izposoditi izobraženost, ktere si sama iz sebe poroditi ni mogla.

Rečeno je uže bilo, da se atlantsko morje od vzhodne strani vriva v Ameriko; malo manjka, da je ni po polnem proderlo, kajti ožina panamska je le okoli 4 miriametre široka. Prej ali poslej bodo pri Panami ali pa pri Tehuantepeku prekopali to srednjeameriško zagrajo med atlantskim in velikim oceanom. Uže sedaj polajšuje kratka železnica med Aspinvalom in Panamo promet od oceana do oceana (74 kilom. = 9·9 milj). Tako deli atlantski ocean novi svet v dve polovici, kteri se pa po porazni razredbi med seboj močno ločite. Obe ste sicer podobni pravokotnemu trijaku; verh pravega kota pri obeh stoji na vzhodni strani, ter je nasprotnemu staremu svetu najbolj približan. Oba trikota sta proti jugu zožena: trikot južne Amerike je celó dolgemu klinu podoben, ki je zasajen daleč proti jugu med atlantski in veliki ocean; trikot severne Amerike pa je na jugu odbit, tako da je deblo te polovice nekoliko podobno nepravilnemu trapecu. — Južna Amerika ima najkrajšo kateto ali zatezico ob severni strani med Panamo in nosom sv. Roka; meri namreč 512 miriam. ali dobro toliko, kolikor širokost tega nečlenovitega dela sveta od vzhoda proti zahodu (med Punto Parino in nosom sv. Roka); jugovzhodna zatezica od nosa sv. Roka do nosa Forwarda meri pa 630 miriam, hipotenuza 740 miriam. Polotokov nima južna Amerika, če njim ne prištevamo celotnega južnega klina (Patagonija). Zato na njo pride le dobra tretjina skupnega obrežja; namreč 2500 miriametrov. Vendar je tudi pri njej vzhodno obrežje (ob atlantskem oceanu) skoro dvakrat daljše od zahodnega. Ob atlanskem oceanu meri 1595 miriam., ob velikem oceanu pa le 920. Razmere med obrežjem in poveršjem gl. stran 42.

Severna Amerika je od zahoda proti vzhodu nekaj širokejša (635 miriam.), nasproti pa od severja protu jugu nekaj krajša kakor južna Amerika. Nje hipotenuza ob velikem oceanu (od nosa Prince of Wales do Tehuantepeka) meri tudi okoli 740 miriam., vendar je ondotno obrežje dosta bolj razderto nego pri južni Ameriki, meri namreč 1670 miriam. Veča kateta pri tej polovici leži na severni strani med nosoma Prince of Wales in Charles ter meri 670 miriamet., manjša na vzhodni strani

pa le 540. Vendar je ravno na vzhodni strani severna Amerika tako razderta ali pa tako velike polotoke moli v atlantsko morje, da tu njeno obrežje največ meri, namreč 2070 miriam. (od hudsonovega preliva do derienskega zaliva). Razmero med obrežjem in poveršjem gl. str. 42.

Najimenitnejši polotoki severne Amerike so:

1. Labrador (13700 \*). 2. Nova Škocija (480, derži se polotoka Novega Brunšvika — 700). 3. Maryland in Delaware (160). 4. Florida (640). 5. Jukatan (1280). 6. Kalifornija (1450). 7. Aljaška. 8. Čugaški polotok. Obseg vsega polotoškega sveta in njegovo razmero s celo zemljino gl. str. 42.

Najimenitnejši otoki ameriški so: 1. Grenlandija (zelena zemlja) z južnim nosom Farwell. 2. Otoki v severnem ledenem morji: Banksland, Eglinton, Melville, Cornwallis, North-Devon i. t. d. 3. Newfoundland (r. Njufaundlend). 4. Bahamski ali lukajski otoki. 5. Velike Antilje: Kuba (1188), Hajti (726), Jamajka (110), Puertorico (93). 6. Male Antilje (300). 7. Ognjena zemlja (Tierra di fuego), veliko otočje pred južnim skrajnikom južne Amerike. 8. Falklandski otoki. 9. Južna Georgija. 10. Aleutski otoki. 11. Otočje Prince of Wales. 12. Otoka Charlotte in Vancouver (Quadra). 13. Otoki Galapagos ob ravnin. Obseg vsega otoškega sveta in njegovo razmero s celo zemljino glej str. 43.

### Navpična izobrazba ali naličje Amerike.

Po naličji in nadmorski visokosti se večji del ameriškega poveršja šteje k nižavju; zato je Amerika zemljina velikanskih rek. Vse nižavje meri nekaj čez 275000 □ miriametrov ali dve tretjini vsega novega sveta. Ta globoki svet pa je zelo različno razdeljen med severno in južno Ameriko. V južni Ameriki se imate nižava in gorati svet med seboj kakor številki 5 : 2, v severni Ameriki pa kakor številki 2 : 3. Ameriško višavje je večidel gorat svet; Visoke planjave je v primeru z Azijo in Afriko le malo in še ta je razprostrta le na herbtu visokih gor. Posebno lastno je tudi novemu svetu, da so po nadmorski visokosti različno ustvarjena tla od zahoda proti vzhodu v južni in severni Ameriki redoma razverstena. Na zahodni strani je pravo ohrodje vse celine, največje poldnevniško gorovje na svetu, ki ne gledé na globoka razora v srednji Ameriki, meri okoli 1500 miriam., t. j. trikrat toliko kakor hipotenuza evropskega debla. Te gore se imenujejo Kordiljere. Pred vzhodnim njih podnožjem je razprostrta velikanska nižava, katero je v srednji Ameriki zatopilo zanimivo ameriško sredozemsko morje ter jo ločilo v nižavo severne in južne Amerike. Iznad te nižave so blizu atlantskega oceana vzpeta samčasta in bolj nizka gorovja, med katerimi je nižava na več mestih do morja raztegnena.

Poldnevniško gorovje v Ameriki je proti zahodnemu obrežju pomakneno ter naravno loči ozki svet velikega oceana od atlantskega pomorja. Tako

\*) Število v serpkih pristavljena kažejo obširnost polotokov in otokov v □ miriametrih,

je narava sama amerikanskemu prometu odkazala pota proti vzhodu, proti staremu svetu. To se bo še očitneje pokazalo, ko bodo po raznih ameriških, zlasti pa po južnoameriških veletokih parobrodi playali. Prav primerno se te prvotvorne gore imenujejo Cordilleras, t. j. verste gorá ali dolga gorstva. Navadno se temu imenu pristavlja pridevek de los Andes; zato se tudi govori o gorah Andih. Kaj ta pridevek zaznamuje, ni dognano: razkladajo ga s staro peruvansčino; nekterim pomeni vzhodne gore, nekterim pa z gozdovi zarasene gore. Ker so na medmorji panamskem zelo znižane (komaj 200 metrov visoka berda), delé se navadno v Kordiljere severne in južne Amerike; od teh zadnjih ločijo nekteri še srednjeameriške od panamskega medmorja do globokega razora pri Tehuantepeku.

## G o r e.

### a) V južni Ameriki.

1. Kordiljere južnoameriške so na zahodni rob velikega trikota pomaknene; njih dolgost meri 670 miriam., širokost pa 15 do 75 miriam., njih poveršje pa 18600 □ miriam. Po njih razredbi bi jih lahko delili v enoverstne južne Ande, dvoverstne srednje in mnogoverstne severne Ande. Južni Andi imajo le eno gorstvo, ki ni skoro nikakor razraseno. Srednji so sestavljeni iz dveh glavnih gorstev, ki na več mestih narejajo imenitne sklope. Med njimi so razprošerte visoke planote s pustinjskimi slanimi jezeri, ali pa planotaste doline visoke lege. Severni so še bolj razraseni; tri glavna njih gorstva so med seboj odmična ter zagrajajo velike proti severju odperte podolnice. — Navadno pa Kordiljere delimo po dotičnih deželah:

a) Kordiljera na Ognjeni zemlji od 955 metrov visokega nosa Horna do magelhanove ožine morske, je poprek 1500 metrov visoka. Najviši verhovi niso nad 2300 metrov vzpeti; do 1150 mt. navzdol jo večni sneg pokriva, na več mestih pa po grapah velikanski ledniki molé do morja.

b) Kordiljera patagonska od nosa Forwarda do Rio-Negra ali do 42° južne širjave. Vzporedna njih zahodna versta je po morji odtergana od celine ter z najvišimi deli nareja mnogo goratih otokov. Zahodno pobočje po stopinjah derži v patagonsko pusto nižavo. Poprek so te skoro nič razrasene gore 1000 metrov visoke; ločnica večnega snega je 1600 metrov nad morjem vzpeta. Višim pa s snegom pokritim goram pravijo „nevados“ (snežniki), golim nesnežnim verhom pa „páramos“ (goljave). Minchinmadon, 2375 metrov.

c) Kordiljera čilska do 20° južne širjave je ozek s snegom pokrit greben, ktereга visokost poprek 3800 metrov iznaša. Veliko njenih verhov, med kterimi je mnogo ognjenikov, meri 5200 do 6500 mt.; najviši je ognjenik Akonkagua (6840 mt.), ki so ga dolgo časa imeli za najviši hrib v Ameriki. Poleg njega derži prelaz Cumbra (C = K, 4000 mt.) prek grebena. Pred zahodnim pobočjem leži 1000 do 1600 mt. visoka in 9 miriam. široka planota, ki je med 24<sup>1</sup>/<sub>2</sub>° in 21<sup>1</sup>/<sub>2</sub>° južne širjave

s peskom pokrita: to je puščava Atacama. Na vzhodni strani čilske Kordiljere je zeló razraseno gorovje, kterega vzporedna gorstva oklepajo planoti Catamarco (c = k) in Tukuman.

d) Kordiljere bolivijske in peruvanske se začnó s 3500 do 3900 metrov visoko planoto potosijsko (po mestu Potosi, 4070 mt., imenovano); ob njenem robu so vzpeta gorstva s 6500 metrov visokimi verhovi (Lirima 8150 do 8475 mt.?). Od te planote derži primorska Kordiljera (C. de la cuesta) proti severju tik velikega oceana, k kteremu jako sterma propada. Po njej stoji mnogo ugasnenih in gorečih ognjenikov, ki molé nad ločnico večnega snega (5500 mt. nad morjem). Znamenita sta ognjenika Arequipa (6180 mt.) in Chuquibamba (6450 mt.); dosta viši so pa verhovi Sahama (7045 mt.), Parinakota (6718 mt.) in Gualatieri (6695 mt.) i. d. Še više verhove ima nad ostrim grebenom vzhodna Kordiljera: Illimani (7425 mt.) in Ilampu ali Nevada Sorata (7626 mt.), najviši točki ameriške zemljine. Prelazi so v južni polovici še pod ločnico večnega snega, vendar poprek 4200 mt. nad morjem; v severni polovici so pa poleg velikanskih snežnikov (nevados) silno globoko vderti prehodi; na nekem mestu je gorstvo tako vderto, da je skoro za 1500 mt. niže kakor bližnji Illimani. Proti vzhodu derži mnogo poprečnih vej, med kterimi sierra de Cochabamba loči amazonsko in laplatsko porečje. Med rečenima Kordiljerama je razprosterta planota peruvanska in bolivijska; ona stoji okoli 4200 mt. nad velikim oceanom in meri najmanj 600 □ miriam. Na njej je slano jezero Titikaka; zato jej pravijo tudi planota titikaška. Na zeverni strani od njega ste primični Kordiljeri zraseni v velikanski kuzkovski sklop (po mestu Kuzko), največi v vseh Andih; kajti on zavzema okoli 1200 □ miriamet. Še dalje proti severju sta v tem oddelku dva druga gorska sklopa po mestih Pasco in Loja imenovana. Med tema so Kordiljere razrasene celó v tri veje, med kterimi Maranon in Huallaga tečeta.

e) Kordiljere quitske od sklopa lojskega do sklopa de los Pastos. Zahodno gorstvo slovi po ognjeniku Chimborazo (6548 mt.), ki so ga dolgo časa imeli za najviši hrib na svetu, vzhodno z ognjenikom Kotopaji (5700 mt.) in Antisano (5745 mt.). Sredi teh Kordiljer je 2000 do 2900 mt. visoka planota quitska, podobna visoki dolini, ki je 40 miriam. dolga in 2 do 3 miriam. široka.

f) Kordiljere novogranadske so razrasene v tri dolge veje, ki ograjajo proti severju odperti dolini reke Magdalene in njegovega pritoka Kauke. Najbolj nizka zahodna veja (poprek 1600 mt. visoka, najviši verhovi 3300 mt.) ali Kordiljera choška (Choco) je posebno bogata zlata in platine; na severji je razrasena v dve gorstvi, med kteruma je podolnica reke Atrato. Srednja veja ali Kordiljera quindivijska ima v Pic-u de Tolima (5595 mt.) najviši verh v južni Ameriki nad ravnikom. Vzhodna veja ali Kordiljera Suma Paz je 3900 do 4000 mt. visoka.

2. Sierra nevada de Santa Marta je razderta do 5500 mt. visoka gromada gorska med dolenjim tekom Magdalene in marakaibskim zalivom (el Picacho, 5490 metrov).

3. Primorsko gorovje venezuelsko je sestavljeno iz dveh vzporednih pogorij, ki ste od zahoda proti vzhodu potegnjeni in poprek okoli 1600 do 2000 mt. visoki. Na zahodu se sicer deržite prek 650 mt. visoke planote Kordiljere granadske, vendar se po snovini od nje po polnem ločite (Pic de Naignuata, 2800 mt.).

4. Gujansko gorovje ali Sierra Parime pokriva okoli 9300 □ miriam. med Orinokom in amazonsko nižavo; od atlantskega oceana je na severovzhodni strani loči globoka ravan, ki je 4 do 10 miriam. široka. To višavje je podobno malo visoki planoti, na kateri so bolj ali manj vzporedna gorstva v zahodno - vzhodno mer razstavljena. Mavara (3185 mt.) in Duida (2700 mt.) sta najviša verhova. Sredi teh malo znanih gor so si v preteklih stoletjih domišljevali zlati paradiž — el Dorado — ktereга so tolikokrat brez vspeha iskali.

5. Brazilske gore pokrivajo okoli 28000 □ miriam. Nižava amazonska in laplatska je loči od drugega gorovja južnoameriškega. Podobne so okoli 330 do 650 mt. visoki planoti, na kateri stojé razna gorstva od juga proti severju bolj ali manj vzporedno potegnena. Ta pravi gorski svet zavzema  $\frac{1}{5}$  vsega brazilskega višavja. Serra do Mar (ali primorsko gorstvo), ki se pri Rio Janeiru Serra dos Orgaos imenuje, ima do 1600 mt. visoke verhove. S to vzpored stoji na zahodni strani Serra Mantiqueira ob povirji veletoka Parane. V tej so najviši brazilski verhovi: Pico dos Orgaos (2378 metrov), Moro do Papagaio (2280 mt.), Itacolumi (t. j. velikan, 2435 mt.). Kordiljera geral, Serra dos Vertentes, 800 mt. visok herbet, ki dela razvodje med Laplato in Maranomom.

### b) V severni Ameriki.

a) Na medmorji panamskem so Kordiljere proderte. Na severni strani tega razora do Tehuantepeka so gore srednje Amerike imenovane Kordiljere guatemalske; po njih se nahaja okoli 40 ognjenikov, med katerimi je več do 4800 mt. visokih. Po večem so razrasene v panoge, sredi katerih so razprosterte veče in manje planote, n. pr. planota v Kostariki, na severji proti jezeru nikaraguanskemu znižana, — v Honduras-u in v Guatemali, kjer je na severovzhodu znižana v berdje jukatansko.

b) Od globokega razora tehuantepeškega proti severju je vzpeta planota Anahuak, okoli 2200 mt. visoka. Na njej je od zahoda proti vzhodu nastavljena versta ognjenikov: Kolima (2930 mt.), Toluca (4656 mt.), Iztakihuatl (4786 mt.); Popocatepetl (5400 mt.) in Citlaltepētli ali Orizava (5450 mt.), najviši hrib v Mehiki. Ob straneh te mehikanske planote so obrobne gore, ki na vzhodni strani kaj stermo propadajo v globoko in močvirnato nižavo ob mehikanskem morji.

c) Dalje proti severju so Kordiljere zopet razrasene v dolga gorstva. Zahodno pogorje ali Kordiljera Sonora derži ob kalifornijskem zalivu do severnega njegovega kota; srednja veja je srebra-prebogata sierra Madre; vzhodna Kordiljera je do Rio del Norte nizka, dalje na severji pa zopet visoka in s srednjimi gorami zrasena oklepa 1300 do 1600 mt. visoko planoto novomehikansko. Od te se vleče sierra de Texas proti severovzhodu, kjer s hribjem Ozark (650 mt.) preneha pred sotočjem Misouria in Misisipia.

d) Ob zahodnem obrežju so gore dalje proti severju podaljšane. Pravijo jim Sierra Nevada, Kaskadske gore in primorske Alpe. Hrib Fairweather (Lepo vreme, 3485 mt.) in ognjenik Elija (5444 mt.) sta najviša njih verhova. Sierra Madre derži naravnost k severju in se nad 43° severne širjave imenuje Skalno gorstvo (Rocky Mountains; Pikes-Pik 4400 mt., Longs-Pik 3770 mt., Fremonts-Pik 4145 mt.). Podaljšek njegov je Čipevejsko gorstvo. Med skalnimi in primorskimi gorami je razprosterta velika planjava, ki je okoli 110 miriam. široka pa 150 miriam. dolga; njena visokost nad morjem meri 1900 do 2200 mt. Po njej je razstavljenih več gorskih herbto, ki jo ločijo v tri predele: koloradski, utahski (r. juteski) in kolumbijski.

Edino od Kordiljer ločeno gorovje v severni Ameriki se imenuje Alleghany. Začne se na zahodni strani zemljine ob 34° severne širjave ter derži v mnogih vzporednih panogah proti severovzhodu. Pri Novem Jorku je skoro do morja pomakneno, ter od tod še do veletoka sv. Lavrencija potegneno. Te srednje gore, katerih najviši verhovi komaj 1900 do 2300 mt. merijo, so na vse strani zelo razderte, ter so posebno bogate raznih koristnih kopanin, zlasti pa železa, premoga in kamenenega olja. — Ameriški otoki so večidel hriboviti.

## Nižave.

### a) V južni Ameriki.

1. Patagonska nižava med atlantskim morjem in vzhodnim pobočjem patagonske Kordiljere. Ta ravan je večidel puščobna pa skalovita in le ob globoko vdrtih rekah s travo pokrita.

2. Nižava ob Laplati meri s prejšnjo okoli 40000 □miriametrov. Več del te ravni je s travo pokrit — pampas; ponekodi so pa razprosterte močvirnate ali pa puščobne pokrajine. Na jugu nevidno prestopa v patagonsko planjavo, na severji pa ob malo vzpetem razvodji v nižavo ob Maranonu.

3. Nižava amazonska (72000 □miriam.) obsega ves svet med Kordiljerami in atlantskim oceanom pa brazilskim in gujanskim gorovjem. Le malo je naklonjena k vzhodu, kajti ob podnožji lojskih Andov stoji nje poveršina le 370 metrov nad morjem. Posredi je zarasena z velikanskim pralesom. Ta meri na različnih mestih od severja proti jugu (75 do 300 miriam. od vzhoda proti zahodu pa 450. To so imenitne selvas (hylea), prek katerih 450 miriametrov hoda ne zadeneš

na najmanjši kamen. Pristopen je ta gosto preraseni pragozd le ob veletokih, ki se vsako leto redoma napnó, črez nizke bregove stopijo in pol leta dolgo bližnje gozdovje namakajo. Drugodi je nižava brez gozdov in le z do 3 metre visoko travo pokrita.

4. Nižava ob Orinoku na jugu tako neznatno prehaja v amazonsko, da se tam neka reka vili in z eno panogo (Casiquiare) teče k Rio Negru (Maranonu). Ta okoli 9000 □ miriam. velika ravan je po večem s travo pokrita — ljanos, nekoliko je je tudi s pralesom dobro zarasene.

#### *b) V severni Ameriki.*

1. Nižava ob Misisipiu obsega vso zemljo od mehikanskega morja do Černih berd (Black hills, coteaux des Terres, des Prairies) pa med Kordiljerami in alleghanskimi gorami. Pravijo jej po portugalsko savane, po francozko pa prairies, ker jo večidel trava pokriva. Po nekterih straneh so savane tudi z velikimi gozdovi zarasene, ali pa celo puščobne, peščene n. pr. med Nebrasko in Arkanzasom. Navadno se ločijo zlasti ob srednjem Misisipiu v nizke in visoke savane: perve so razprosterte blizu in poleg rek in so silno rodovitne, pa zaradi močvirij in kaluž na več krajih kaj nezdrave. Druge večidel valovitega naličja (rolling prairies) imajo primeroma malo gozdov in rek, imajo pa neizmerne travnike, po katerih se brezštevilne črede ameriških bivolv pasejo.

2. Primorska nižina med alleghanskimi gorami in atlantskim oceanom ( $\frac{1}{15}$  evropskega poveršja) je večidel berdnat rodoviten svet, katerega premnoge plovne brežnice namakajo (Alabama, Savannah, James, Potomak). Po severni strani je ponekodi nerodovitna, po južni pa ima še mnogo velikih močarin (swamps); te se tudi nahajajo v Floridi, ki pa je zelo rodovitna.

3. Arktična nižina ob hudsonovem zalivu do čipevejskih gor in do ledenega morja je velika plošča polna skalovja in jezer. Iznad puste in neravne zemlje so vzpeti kamenati grebeni, ki pa, od vzhoda proti zahodu mereči, nikjer ne dosežejo 520 metrov. Sploh je ta plošča (nje poveršina obsega primeroma skoro  $\frac{1}{2}$  Evrope) v vsem podobna manjši čuhonski v Evropi.

### **Kopnozemeljsko vodovje v Ameriki.**

Amerika ima med vsemi zemljinami največ stoječe in tekoče vode; odlikuje se posebno z velikanskimi rekami. Ker obširne nižave neposredno mejijo z raznoverstnim gorovjem in se med njimi nikjer ne nahaja zemeljska stopnjevina, je razvoj ameriških rek jako enoteren: one se namreč počasi valé prek nižave ter imajo k večemu le kratek gorenji tek razvit med goratim svetom. Ker so Kordiljere v severni in južni Ameriki na zahodno stran pomaknene in je sploh novi svet po večem k vzhodu naklonjen, so na to stran tekoče reke tudi naj bolj razvite.



To zlasti velja o južni Ameriki, kjer v veliki ocean le male reke in potoki deró. Največe ameriške reke so:

a) Krog severnega ledenega morja.

1. Mackenzie (r. Mekensi), ob gorenjem teku Athabaska imenovan, teče skozi jezero athabaško; od tega do sužniškega jezera mu pravijo Sužniška reka; prišedši iz tega jezera se še le zove Makenzie. Tekoč proti severju sprejemlje v sebe iz medvedjega jezera veliko Medvedjo reko.

2. Bakrena reka izvira iz raznih jezer na severni strani od velikega sužniškega jezera.

3. Churchill (r. Čerčil), Nelson (Saskačavan) in Severn so najjemenitnejše reke, ki se izlivajo v hudsonov zaliv.

b) Krog atlantskega oceana.

1. Reka sv. Lavrencija je velikanski odtok peterih kanadskih jezer. Iz gorenjega jezera, ki je 180 mt. nad morjem pa 300 mt. globoko, teče voda v  $5\frac{1}{2}$  mt. niže ležeči jezeri Mičigan in Huron, iz huronskega jezera pa v  $3\frac{2}{3}$  mt. niže ležeče jezero erijsko; iz tega teče voda, navadno Niágara imenovana, (prek velikanskega 50 metrov visokega slapa) v 101 mt. niže ležeče jezero Ontario in iz tega se vali veletok sv. Lavrencija proti severovzhodu v enako imenovani zaton. Ob ustji je 10 miriametrov širok ter nosi še 60 miriamt. navzgor velike morske ladije.

2. Misisipi izvira 513 met. nad morjem iz malega jezera Itaska na nizkem berdji (hauteurs des terres). V gorenjem teku ima mnogo slapov (n. pr. pri sv. Antonu, 150 miriametrov od izvira,  $45^\circ$  severne širjave) in berzic, v dolenjem pa ima vsakoletne povodnji in veliko močvirnato delto, z neprehodnim terstjem pokrito. Njegov vodotoč se zelo preminja; po gostem odterga velike kosove brega z odrasnim drevjem vred; taka drevesa se večkrat z verhom zarijejo v tla ter so ladijam jako nevarna (snags). Parobrodi po njem plavajo gor in dol, navzdol pa tudi druge ladije (arhe). Misisipi ima velikanske pritoke; na levi so: Wisconsin (r. Visknzin), Illinois (r. Ilinais), Ohio (r. Ohaio), le na pol krajši od Misisipia, z Wabash-em (r. Vebeš), Cumberlandom in Tenesee-jem (r. Tenesi); na desni pa: Missouri (ki je večji in daljši od Misisipia ter v sebe sprejemlje več velikih pritokov; Yellowstone, r. Jeloston), Nebraska, Arkansas s Kanjado, Red river ali Rudeča reka.

3. Rio Bravo ali Rio del Norte izvira ob mehikanski meji; časih se na več krajih posuši; izliva se v mehikanski zaliv.

4. San Juan (r. Huan) izvira v jezeru nikaraguanskem in leonskem ter se izliva v guatemalski zaliv. Od teh velikih jezer dalje bi lahko prekopali panamsko medmorje, ali pa bolj na severji od Tehuan-tepeka do reke Goazokoalke.

5. Magdalena s Kauko teče med Kordiljerami po severni Kolumbiji v karaijsko morje.

6. Orinoko izvira v sierrri Parimi ter se po zelo zvitem teku v več panogah izliva v atlantski ocean. Na gorenjem teku se od njega odcepi 300 metrov široka in 10 mt. globoka panoga, ki derži k Rio Negro (pritoku amazonskemu). Morske ladije po njem plavajo 60 miriametrov navzgor. Njegovi največi dotoci: Guaviare, Meta in Apure.

7. Maranon ali Amazonski veletok, največa voda na svetu, izvira pod imenom Tunguragua na visoki planoti bombonski iz jezera Ljaurikoče ter teče 90 miriametrov daleč med gorami, ktere zapušča na vzhodnem podnožji sklopa lojskega. V velikansko nižavo stopivši, je še 370 mt. nad morjem. Silno počasi se vali prek ravnine (na miriameter pada le za 0.75 mt.) ter se izliva na ravniku v dveh širokih panogah v morje; severna je 9 miriametrov široka, južna, navadno Parà imenovana pa le dobra 2 miriam. Vode toliko izliva v morje, da se 45 miriametrov od ustja natanko loči od morske vode. Plima morska sega 90 miriametrov navzgor ter je na nekterih krajih ladijam posebno nevarna (pararoka), zato so mu dali ime Amasona, t. j. pokončevalec čolnov. Zlasti na dolnjem teku ima premnogo otokov in na tem in ob srednjem vsakoletne povodnji (od januarja do aprila), ob kterih voda za 13 mt. narase. Njegovi dotoki so na desni: Huallaga, Ukayali, Madeira, Tapajos, Xingu (r. Čingu) in Tokantin; na levi pa: Japura, Rio Negro s Kasikiarom, Araguaji. d. Vsi mu dajo preobilo vode in tek pglavitnih je tako razvit, da tudi po dolgosti prekosé največe evropske reke.

8. Reka San Francisco izvira na serri Negri v vzhodni Brazillji ter se po 240 miriam. dolgem teku (150 miriam. navzgor je ploven) v širokem ustji izliva v morje. Vsakoletne povodnji.

9. Rio de la Plata ali Sroberna reka postaja iz velikanskih izvirnih rek Paraguaja in Parane; z zadnjim imenom teče dalje proti jugu, kjer malo pred izlivom v sebe sprejmlje veliki dotok Uruguaj; od tod se imenuje La Plata. Njeno ustje je 15 miriam., široko, vendar le malo globoko.

10. Rio Colorado in 11. Rio Negro tečeta zelo vzporedno iz čilskih Kordiljer prek patagonske nižave v morje.

c) Krog velikega oceana.

1. Juna izvira v Čipevejskih gorah ter se izliva v beringovo morje.

2. Frazer izvira v Skalnih gorah ter se izliva pred otokom Vancouver.

3. Kolumbia z Lewis-om (r. Luisom) izvira v Skalnih gorah.

4. Sacramento z Joaquinom se izliva v zaton s. Francisco.

5. Rio Colorado teče v severni kot kalifornskega zaliva.

Pregled najjimenitnejših rek ameriških.

Ime reke	Razvoj teka	Posega med virom in ustjem	Poročje y
	v mirinotrih		□ miriamt.
Misisipi z Misouriom . . . . .	705	237	33800
Misisipi . . . . .	534	200	27000
Misouri . . . . .	490	—	—
Maranon . . . . .	570	320	48700
Laplata-Parana . . . . .	370	190	39600
Laplata-Parag . . . . .	355	245	—
Mackenzie . . . . .	350	180	15000
R. sv. Lavrencija . . . . .	340	185	22500
Saskačavan-Nelson . . . . .	308	170	12400
S. Francisco . . . . .	240	164	6400
Orinoko . . . . .	235	75?	10500
Magdalena . . . . .	154	104	2500
Paranahiba . . . . .	137	80	3900
Colorado (j. Am.) . . . . .	100	?	—
Potomak . . . . .	85	?	—

Najjimenitnejša jezera.

Severna Amerika ima več jezer nego južna, ima jih pa tudi več nego vsak drugi del zemlje. Samo sladkovodna jezera severne Amerike deržé več kakor polovico vse stoječe sladke vode na svetu. Kakor je v Evropi okoli baltiškega morja naj več jezer, tako se jih v severni Ameriki nahaja največ okoli hudsonovega zaliva. Najvažnejša so ta-le:

1. Veliko medvedje jezero (215 □miriam.), ki se na zahodni strani odteka v reko Mackenzie.

2. Veliko robsko ali sužniško jezero (310 □miriam.), v katero Athabaska teče iz enako imenovanega jezera (85 □miriam.); to pa je po reki Tutaune skleneno z jezerom Wollaston (53 □miriam. in jele-novim (jez. Deer, 80 □miriam.). To so najjimenitnejša jezera v porečji Mackenzia.

3. Malo pa veliko vinipežko jezero (60 in 230 □miriam.), v katero se izliva Saskačavan, iz njega pa teko: Nelson, Hill in Severn v hudsonov zaliv.

4. Velika jezera v porečji sv. Lavrencija so: Gorenje jezero (840 □miriam.), Huron (524 □miriam.), Michigan (630 □miriam.), St. Clair, Erie (250 □miriam.), Ontario (165 □miriam.), Champlain (21 □miriam.). — Na vzhodni strani zedinjenih deržav je v ograjenem velikem kotlu (great basin) pustinjško

5. Slano jezero (82 □ miriametrov); vanje se iz sladkega jezera Utah (r. Jute) izliva reka Jordan.

6. Marakaibsko jezero (202 □ miriametrov) je po široki strugi skleneno z enako imenovanim zalivom.

7. Titikaka je 130 miriametrov veliko jezero na visoki planoti bolivsko-peruvanski. V ta sveti kotel starih Peruvancev se izliva več rek; posebno se pa odlikuje z mnogimi otoki.

### Podnebne razmere v Ameriki.

#### *(Rastline in živali.)*

Ker je Amerika od ravnika proti severju in jugu dalje raztegnena, nego ktera koli zemljina, nahajajo se po njej silno različne podnebne razmere. Od vročega pasa pride skoro  $\frac{1}{3}$  na južno Ameriko, ktero ravnik 300 miriametrov daleč prek srede reže. V obče pa je vročina po tem pasu v Ameriki nekaj manjša, kakor po isti zemljepisni širjavi v Afriki (in sicer zato, ker je Amerika manj široka, ker ima več tekoče in stoječe vode, velikanske gozdove, manj vroče severnovzhodne pasate, ki iznad morja prišedši prek Amerike vejejo i. t. d.). Najbolj vroča mesta so sredi tega pasa; ob severnem primorju znaša srednja letna temperatura 21 do 22° R., ob ustji Maranona malo čez 21°, gredé proti zahodu se pa letna temperatura v Andih po nadmorski visokosti redoma zmanjšuje (Quito 12 $\frac{1}{2}$ ° R., Lima 18 $\frac{1}{3}$ ° R., Bogota 12 $\frac{1}{3}$ ° R.), vendar se razni letni časi med seboj le malo ločijo: Ločnica večnega snega je ob ravniku 4880 met. nad morjem, v Boliviji pa še 650 metrov više. Onostran južnega povratnika ima južni del novega sveta na morsko podnebje, zlasti kaj mehke zime; poletna vročina pa je na zahodnem obrežju nekoliko zmanjšana po merzlem toku morskem, ki izvira v južnem ledenem morju. Izoterma + 3° R. reže južni ogel Amerike. A tudi poletje je po Patagoniji, zlasti pa po Ognjeni zemlji kaj hladno, tako da celó po dolinah večkrat sneg pada. — Razen Evrope ima severna Amerika med vsemi zemljinami naj manj sveta, ki se prišteva vročemu pasu. In še po tem malem predelu je vročina zeló zmanjšana, ker je zeló ozek ali pa po morji razdert v premnogo ótokov in otočičev. Zato bi vročina todí še dosta manjša bila, ko bi dotičnih obrežij in otokov ne oblival in razgrevaj ravníški in zalivski tok, najtoplejši morski tok na svetu. Na zmerno toplem pasu so sperva izoterme še precej vzporedne z vzporedniki, potem pa čedalje proti severju tem bolj naklonjene. Vzhodne strani imajo dosta hladnejše podnebje nego zahodne onkraj Kordiljer. V obče pa je podnebje celinsko, ker se celó po vzhodnem primorju letni časi med seboj dosta bolj razločujejo, kakor po primernih krajih v Evropi. Kljuba prehudi zimi pšenica še zori do vinipežkega jezera. Severni merzli pas pa v Ameriki sega dosta dalje proti jugu nego v Evropi. Zemlja je namreč odperta merzlim severovzhodnikom in zaperta toplim jugozahodnikom. Puščobna Boothia Felix, ob katere zahodnem obrežju je slavni Franklin s svojimi tovariši umerl strašne smerti mraza in lakote, leži pod isto širjavo, kakor severna Norvegija, kjer

se. še s poljedelstvom pečajo. Neobdelovani puščobni Labrador (srednja letna temperatura —  $3\frac{1}{2}^{\circ}$  R.) je razproster po istej zemljepisni širjavi kakor Velika Britanija v Evropi. Tem obrežjem tudi severni merzli tokovi manjšajo naravno temperaturo, kar se večidel tudi godi ob vzhodnem primorji zedinjenih držav (prim. Boston, Rim). Zahodno primorje severne Amerike pa ima primeroma kaj ugodno, mehko podnebje. Razen jugozahodnih toplih vetrov mu prinaša dosta gorkote japonski morski tok, ktereга najseverniji travkovi segajo do polotoka Aljaške.

Enake razlike se nahajajo med rastlinjem raznih širjav; v obče pa pri obilni moči rasó rastline v Ameriki dosta bujnejše, nego na kateri koli zemljini. Uborno rastlinje merzlega pasa je po polnem primerno. dotičnim predelom na starem svetu (pritlično in krivinčasto drevje, obilost jedljivih jagod, male a lepo cvetoče rastline, mahovi in lišaji). Bolj na jugu so krasni črni gozdovi velikanskih jelk; po celem svetu slovijo gozdovi zedinjenih držav na vzhodni strani od Misisipia. Ob ustji tega veletoka rasejo uže palme, ki so v premnogih zverstih razširjene po celi srednji Ameriki in po severnih straneh južne. — Brazilija, raznih rastlin in dreves prebogata, je prava dežela palm. V ravninah „pampas“ imenovanih, se pa po polnem izgubé. Todi so razprosterti razni kakti, izvorno ameriške rastline: neka zverst redi drage košeniljke, neka živalim hrani ob suhem letnem času preobilo vode, neka druga rase po visokih Andih, kjer jo prebivalci rabijo mesto derv. Vsi potniki pa posebno občudujejo južnoameriške pragozde, v kterih rasto raznoverstna drevesa drugo tik drugega; njih debla so preprežena z raznimi ovijalkami in germovji. In kake razlike se kažejo na poti iz vroče brazilske nižave po Andih navzgor do večnega snega, kjer vse rastlinsko življenje oterpne in izgine! Med hranilnimi rastlinami jih je nekaj Ameriki izvorno lastnih. Žita je Amerika dobila iz starega sveta; temu je zanje le turšico dala; iz njenega pridelovanja se je razvila viša omika Mehikancev in Peruvancev. Tudi rajž so vpeljali n. pr. l. 1700 v Karolini, kjer se sedaj dosta bolje ponaša negó v svojej azijskej domovini. Banane so bile precej pri najdbi prinešene v Ameriko ter so se sedaj razširile do najbolj divjih razrodov notranjih krajev. Krompir, izvorno ameriška rastlina, so sadili uže Peruvanci, ne pa Mehikanci, če prav tudi po njih deželi kot samosevek rase. Imenitna sta miniok in batata. Cukrovo terstje so vpeljali; sedaj daje premnogo dobička Braziliji in južnemu porečju Misisipia. Holandci in Francozje so v začetku preteklega stoletja tje prinesli kavovec, in sedaj je poleg Antilj Brazilija prva dežela za kavo. Izvirni domači dišavi ste piment in vanilja; druge so prišle iz Azije. Poleg turšice, tobaka in krompirja je kineško drevo s preimenitnim lubjem četerti dar Amerike, vendar to drevo blezo nikjer več po divje ne rase. Mnogo bombaževcev je Amerika uže poprej imela; konec preteklega stoletja so po južnih zedinjenih državah jeli saditi zelnati bombaževcev, ki jim sedaj daje premnogo dobička. Tudi z raznimi lesovi se novi svet posebno odlikuje, zlasti s takimi za barvilo.

Z zelo razvitim rastlinjem se ameriško živalstvo nikakor ne more meriti. Ameriške živali so dosta manje od primernih starega sveta; mnogo, zlasti koristnih domačih živali pa novi svet še imel ni. Vse so mu Evropejci prinesli. Zato so Amerikanci razen Peruvancev in Mehikancev, ki so se s poljedelstvom pečali, živeli le od lova; pastirskih narodov, kakoršni so na starem svetu, poprej ni bilo v Ameriki. Čuda hitro pa se je pomnožila domača evropejska živina v Ameriki; zlasti konji in goveja živina so se tako pomnožili, da se posebno po travnatih „pampas“ pasejo črede po mnogo stotisoč glav. — Severno ledeno morje je posebno bogato raznih morskih živali; merzli pas na suhem se pa odlikuje z raznoverstnimi živalimi, ki dajó predrago kožuvinno (Angleži in Rusi so hodili za temi kosmatimi živalimi (morska vidra, beli medved, severna lisica, bober i. t. d.) in ustanovili mnogo malih naselbin). Po travnatih livadah zedinjenih deržav (prairies) živi bizon (amer. bivol) v čredah po mnogo tisoč glav; njih število sedaj hitro pojema, ker ga zavoljo mesa in kože hudo preganjajo. Tem planjavam lasten je golob selec, ki se nahaja v tropah po mnogo stotisoč, celó po več milijonov glav. V tropični Ameriki (razen Andov) živé tapir, jaguar, puma, premnoge opice in žuželke, hude kače, kajmani in druge povodnice. V peruvanskih Andih je doma lama, edina udomačena žival starih Peruvancev. Po neizmernih višinah plava kondor, največa roparska ptica na svetu i. t. d.

### Prebivalstvo.

Amerika šteje okoli 86 milijonov ljudi. Ti se razen male množice v zadnjih letih tje prišlih Mongolcev delé v 3 plemena, namreč v ameriško, zamorsko in kavkaško pleme.

1. Ameriško pleme šteje še 3 do 4 milijone ljudi; k njim se prištevajo tudi Eskimovci ob severnem ledenem morji: oni so sicer po stasu zelo podobni Mongolcem, a po jeziku so po polnem ameriško ljudstvo. Pravi Indijani ali bakreno rudeči Amerikanci, nekdaž edini prebivalci novega sveta, so razdeljeni v premnogo razrodov. Takih bi v severni Ameriki po jeziku ločili 120. Najimenitnejši so: Athabaščani in Čipejani do vinipežkega jezera; Irokezi ob jezeru erijskem in skoro tje do severne Karoline. (Onim, ki so v gorenji Kanadi, Francozje pravijo Huroni). Med Algonkini so Mehikanci, Čipevejci pa podučljivi in pošteni Knistinci najbolj znani. Čerokezi ob Teneseeu. Komanči med Arkanzasom in Nebrasko: Mehikanci na Mehikanskem; ti se imenujejo tudi Azteki, ki so bili pri najdbi novega sveta edini izobraženi narod v severni Ameriki i. t. d. — Še več razrodov štejejo Amerikanci v južni polovici tega sveta, namreč najmanj 300, ki se po jeziku med seboj ločijo. Najimenitnejši so: Peruvanci, pri najdbi njih dežele edino izobraženo ljudstvo v južni Ameriki, ki so se s poljedelstvom pečali. Razdeljeni so v več vej po Peruvanskem, Boliviji in enem delu Argentine naseljenih, n. pr. Kvičuvanci, Ajmari i. d. Aravkanci so po južnih Andih. Najbolj divji so Pešeréci (4000 duš) na Ognjeni zemlji in ob magelhanovi ožini,

ki celó takrat, ko s snegom mede, skoro nagi okoli hodijo. Pampasei so najbolj razširjeni (od južnega ogla do Paraguaja); njim se prištevajo tudi Patagonci, ktere so nekđaj imeli za same velikane, če prav ne zrasedo viši kakor 1 mt. in 92 centm. Karibi, največi in najmočnejši Indijani, so nekđaj stanovali po vsej severni strani južne Amerike in po Antiljah v karaimskem morji; sedaj je največ njih razrodov med Orinokom in dolenjim Maranonom. Ž njimi sorodni so prej ko ne zeló ponosni Guaranani in pa Tupi ob primorji brazilskem. Od teh se po polnem ločijo duševno kaj malo obdarovani Botokudi; ti so po stasu zeló podobni Kitajcem; pravijo jim pa Botokudi, ker se lišpajo z lesenimi klinci, ktere v prevrtenih ustnicah in ušesnicah nosijo i. t. d. Indijanski razrodi kaj hitro pomirajo; premnogo jih je že poginilo ali so jih pa Evropejci po polnem zaterli. Mnogo razrodov šteje le par tisoč ali le malo sto ljudi, v južni Ameriki se celó nahajajo razrodi, ki le malo rodovin štejejo.

2. Zamorsko pleme je siloma bilo razširjeno zlasti črez vroči pas Amerike; stanuje pa tudi po toplih predelih, ki se vročega pasa deržé. Pervi zamorci — sužniki — so bili l. 1517 po nasvetu škofa Las Casas-a pripeljani v Ameriko; mesto slabotnih Amerikancev so jih rabili v rudnikih, pri izpiranju zlata iz povodnega peska in pri pridelovanji koristnih rastlin vročega pasa. Najbolj je cvetela ostudna kupčija s sužniki v 17. stoletji, ko so velikim kupčijskim družbam na Holandskem, Angležkem in Francozkem dotične vlade privolile, po primorji afriškem ljudi pleniti in jih v Ameriki prodajati. Še celó vlade same so podpirale razširjenje sužnikov po ameriških pokrajinah: angleške naselbine v severni Ameriki so bile naravnost siljene sužnike vvažati. Tako se je sužništvo bilo razširilo črez razne ameriške dežele: sužnikom — zamorcem v neizrečeno zlo, pa tudi gospodarjem — Evropejcem in njihovim potomcem v največo škodo. Sedaj je sužništvo skoro povsodi odpravljeno. Vseh zamorcev in mulatov je okoli 12 milijonov.

3. Kavkažko pleme se je iz Evrope razširilo črez celo Ameriko. Po severni polovici je naseljen zlasti angležki rod, kateri si hitro prisvojuje izselnike drugih evropskih narodov. Srednje in južne Amerike so se polastili Romanci, zlasti Španci in Portugalci (ti gospodujejo le v Braziliji).

Verske in druge razmere o ameriških prebivalcih gl. v občnem oddelku.

## Pregled posameznih dežel in deržav v Ameriki.

### *A. Severna Amerika.*

#### **I. Grenlandija.**

Grenlandija je velikansk otok, o katerem vendar ni znano, kako daleč je proti severju razprostert; navadno cenijo njegovo poveršino 19680 □ miriametrov. Po navpični izobrazbi je okoli 700 mt. visoka višavina,

ki s silno stermim obrežjem iznad morja moli; zlasti vzhodno obrežje ima dosta črez 100. metrov visoke stene in pečine, ki so celo leto s snegom in ledniki pokrite. Zahodno obrežje je zelo razderto, ima več toplih studencev ter se počasi črez in črez vseda. Tu so razni kraji poleti več mesecev brez ledu; sneg vendar le v juliji ne pada, in termometer tedaj kaže celo + 24° R. Tudi po zimi veje časi topli jugovzhodnik in zviša temperaturo do + 8° R. Notranji deli so skoro po polnem neznani, vsi pa silno puščobni. — Domačini so Eskimovci, katerih cenijo okoli 20000 duš; hernhutarji med njimi razširjajo kerščanstvo. Živé se s severnim jelenom, zlasti pa s tulenjem; jedó namreč njegovo meso, mast in kri, z njegovo kožo se oblačijo, iz črev, kit in kosti pa izdelujejo marsikake stvari. Lové pa tudi druge ribe in severne živali. Domača žival jim je pes, s katerim se tudi po ledu in snegu na saneh vozijo. Neki Danec je l. 863 prvi našel Grenlandijo. Izlandci so se leta 986 po njenem primorji naselili; Eskimovci in černa kuga so v 14. stoletji pokončali te naselbine in Evropejci so jih bili po polnem pozabili. V začetku preteklega stoletja je pobožni pastor Ivan Egede pregovoril dansko vlado, da se je polastila dežele ter ustanovila več hernhutarških naselbin. Ta danska pokrajina, večidel ob zahodnem obrežji, meri 1210 □ miriam. ter ima okoli 10000 ljudi, po večem kerščanskih Eskimovcev, ki Evropejcem (Dancem) prodajajo ribjo mast, kože, tičje perje i. t. d. Najimenoitnejše naselbine so: Upernavik (72° severne širjave), najbolj severni kraj, v katerem še Evropejci v Ameriki stanujejo. Godhavn na otoku Disko, naselbina Egedova i. t. d.

## II. Angležka severna Amerika.

Velikanska ta posestva so razprosterta od zedinjenih deržav do severnega ledenega morja, pa od atlantskega oceana do velikega ter merijo 91272 □ miriam., vendar je komaj  $\frac{1}{8}$  poveršja od Evropejcev poseljena. Vseh ljudi (z Indijani vred) je okoli 4 milijone. Severno obrežje je le nekoliko znano. Ina namreč mnogo polotokov in zalivov, pred kterimi je morje, zlasti na vzhodni polovici posejano z brezštevilnimi otoki. To morje je le vsako leto po 4 do 6 tednov plovno (brez ledu), čestokrat se pa led celo leto ne stopi. Z naravo teh dežel in otokov so nas najbolj seznanili oni slavni mornarji, ki so iskali severozahodni prehod prek ledenega morja; med temi so najimenoitnejši: Davis, Hudson, Baffin, Mackenzie, Franklin, Parry, Ross, Beachy, Back, Scoresby i. d. Leta 1850 je ladijski poveljnik M' Clure prejadral ono morje severozahodnih prehodov. Res todi pelje najkrajša pot iz Evrope v vzhodno Azijo, a zarad neugodnih podnebnih razmer je ta pot brez vse dejanske vrednosti za promet med evropejskimi in azijskimi narodi. Eskimovci po teh krajih prebivajo ter se z lovom in ribištvom živé kakor v Grenlandiji.

Dežele ob hudsonovem zalivu z Labradorom so skoro brez vseh stalnih naselnikov. Labrador je ena najbolj puščobnih dežel na svetu (okoli 5000 □ miriam. in 5000 ljudi). Podnebje je silno merzlo. Gorovje in skalovje, ledovje in vodovje, gozdovje in germovje jo po večem pokri-



vajo. Enako puščobne planjave so razprosterle proti zahodu do Čipevejskih in Skalnih gora. Po njih prebivajo Eskimovci in razni indijanski razrodi, zlasti iz algonkinske rodovine (360000 ljudi). Le po nekterih bolj južnih pokrajinah pridelujejo nekoliko krompirja, zelja in repe. Drugače se pečajo le z lovom in ribištvom. Angleška družba international financial society je l. 1836 prevzela od angleške vlade okoli 140 terdnjavic ali naselbin. Na teh krajih kupčuje z Indijani ter jim za kožuho daja razne evropske izdelke. Prej je to kupčijo imela v rokah velika družba hudsonovih dežel, ki je od nje imela na leto okoli 3 milijone gl. dobička. Ondotna kožuho je od medveda, bobra, kune, podlasice tulenja i. t. d.

Britanska Kolumbija (5516 □ miriam. in 82000 lj.) se imenuje velika pokrajina onostran Čipevejskih in Skalnih gor do velikega oceana. Zemlja je večidel gorata, podnebje pa primeroma zelo mehko. Stanovaleci (tuji naselniki se še precej hitro množé) se pečajo s poljedelstvom in živinorejo, zelo tudi z ribištvom in lovom. Ob rekah Frazeru in Thompsonu dobivajo tudi mnogo zlata. Ob Frazeru je glavna naselbina Langley in New-Westminster. Otok Kraljica Charlotte nima še nič naselnikov; na otoku Vancouveru pa je mesto Viktorija\*(7000 lj.), glavno mesto vse Kolumbije. — Steeken je sedaj samostalna naselbina, ki daje mnogo zlata in bakra; drugače pa je po polnem puščobna. V postavodajalnem obziru je ta pokrajina združena s Kanado.

Dominion of Canada ali naselbina kanadska (9765 □ miriam. in 4170000 lj.) se imenuje zedinjena država, ki obsega nekdanjo zahodno in vzhodno Kanado, Novi Brunšvik, Nova Škocija, New-Foundland i. d.

Kanada obsega vso zemljo ob severnem obrežju peterih velikih jezer in od Montreala navzdol obe strani veletoka sv. Lavrencija do njegovega izliva. Po le malo visoki planoti stojé od jugozahoda proti severovzhodu gore in herbti, ki so dalje v Labradoru celó s snegom pokriti.

1. Zahodna ali gorenja Kanada (upravno sedaj Ontario imenovana, 2136000 lj.) ima prebivalce, ki večidel angleško govoré. — Ottawa (21000 lj.) v sprelepem kraju, kjer se tri reke stekajo, kaj cvetoče glavno mesto. Toronto (ali York, 47000 lj.) ob jezeru ontarijskem, eno najlepših mest v severni Ameriki. Kingston (12000 lj.).

2. Vzhodna ali dolnja Kanada (upravno sedaj Quebec imenovana, 1420000 lj.), ima večidel francozke prebivalce. — Quebec (r. Kebek, 62000 lj.), dobro uterjeno in lepo mesto v krasnem kraju ob sv. Lavrenciji, ima veliko obertnost (ladijedelnice, žage i. t. d.) pa veliko kupčijo. Montreal (117000 lj.) je najmenitnejše teržišče angleško v Ameriki, do kterega po veletokih še plavajo velike morske ladije; vsučilišče in drugi znanstveni zavodi, orožarnica i. t. d.

3. Novi Brunšvik (700 □ miriam. in 300000 lj.) je le po obrežju naseljen; notranji nizkogorati kraji so z gozdovi pokriti, pa le malo znani. Stanovaleci so prišli nekaj iz Velike Britanije, nekaj pa iz zedinjenih držav; Indijanov je jako malo in še ti so po večem kerščeni in po vaseh

naseljeni. Frederickstown na reki St. Johnu je glavno mesto, St. John (33000 lj.) pa najimenitnejše teržišče.

4. Nova Škocija (483 □ miriam. in 390000 lj.) ima sicer zeló rodovitno zemljo, a le malo je je obdelane; po notranjih straneh je črez in črez z gozdovi zarasena. — Halifax (30000 lj.), glavno mesto in najimenitnejše pristanišče za vojno ladijevje v severni Ameriki, ima velike ladjedelnice in veliko kupčijo po morji.

5. Otok kraljeviča Edvarda (56 □ miriam., 94000 lj.) v zalivu sv. Lavrencija je zeló ploden ter daje mnogo žita in živine. — Charlotte-town (10000 lj.) je dobro uterjeno glavno mesto in pristanišče.

6. Nova Fundlandija (New-Foundland, 1040 □ miriam.) ima zeló ostro podnebje; zato se tu s poljedelstvom in živinorejo le malo pečajo. Ob njenem obrežji in po bližnjih sipinah je morje silno bogato raznih rib, zlasti polenovk; s tako obilnostjo rib se ne ponaša nobeno morje na svetu. — St. John (24000 lj.). — V francozki oblasti so otoki St. Pierre, Miquelon in Langlada (2 □ miriam., 4000 lj.). — Bolj na jugu v atlantskem oceanu so Bermude ali poletni otoci (angležki).

Prirodnine. Žito evropejsko rase le do 52° severne širjave, vendar pljenja tako dobro, da ga pridelajo črez lastno potrebo. Najimenitnejši pridelki so pšenica, ječmen, oves, potem pa grah, krompir i. t. d. Konoplja in lan sicer dobro raseta, vendar se ž njima le malo pečajo. Sadje rodi le v nekterih krajih ob veletoku sv. Lavrencija. Prebogata pa je vsa ta dežela (in tudi Kolumbija) raznega in najlepšega lesa. Hrasti, cedri, smreke, jelke izrasó posebno visoki in debeli, ter dajo najizverstnejši les za ladje; razen teh je tudi velikih kostanjev, cukrovih javorjev i. t. d. — Evropejske domače živali redé posebno po zahodnih — kanadskih naselbinah, primeroma največ ovac in goveje živine. Premnogo dobička jim daje lov divjih živali, zlasti živali z drago kožuhovino; mnogo je tudi divje perotnine (gos, rac, labodov i. t. d.). Skoro še več dobička pa daje ribištvo (pri Novi Fundlandiji: tulenji, kiti, zlasti pa polenovke: le Angleži jih nalové okoli 25 mil. kgr.; pri Kolumbiji pa slaniki). Tudi jezera in reke so polne rib. — Premnogo je raznih kopanin, a sedaj jih le malo sebi v prid obračajo. Najimenitnejše so: premog (v Novi Škociji in Novem Brunšviku okoli 750 mil. kgr. (15 mil. c.) na leto), železo, baker (dobiva se v Kanadi), zlato (v Kolumbiji) in petrolej, ki ga v zahodni Kanadi iz 250 lukenj dobivajo (sedaj okoli 260000 sodov na leto).

Obertnost še ni posebno razvita; a tiste obertnije, s kterimi se po kanadskih naselbinah pečajo, so dospеле na tako visoko stopinjo, da se lahko merijo z angležkimi. Najbolj razvito je tesanje ladij in one obertnije, ki so s to v ozkej zvezi. Quebec, St. John, Halifax i. d. imajo tako velike ladijedelnice, da se lahko primerjajo največim evropskim. Tudi mlinov in žag je preveliko v Kanadi; in vse te tovarne so kaj umno napravljene. Po nekterih krajih vlivajo železnino, čistijo sladkor, (tudi javorov), varijo pivo, kuhajo žganje, žgo smolo, narejajo pepeljiko, strojijo usnje i. t. d.

Notranja kupčija je kaj živahna in velika, zlasti po plovnih rekah in jezerih; pospešujejo jo po kanadskih naselbinah železnice (sedaj 580 miriametrov), dalekopisi i. t. d. Najiminitnejša primorska teržišča so: Quebec, Montreal, Halifax. Izvaža se les, kožuhovina, žgana smola, pepeljika, polenovke, žito in moka, kože, petrolej, kovine i. t. d.; vvaža se sladkor, kava, čaj, sol in razni obertnijski izdelki.

### III. Zedinjene države (united states) v severni Ameriki.

93543 □ miriam. (z Aljaško), 40 milijonov ljudi (l. 1860 jih je bilo 31441000, l. 1870: 38877000 ali  $22\frac{1}{3}\%$  več), ki so po večem kavkaškega plemena; zamorcev je le okoli 4900000, Indijanov 30000? (po drugih 300000 duš) pa 65000 Kitajcev; po veri je okoli 5 milijonov katoličanov, drugi so večidel protestantje, ki so razdeljeni med več ko 20 raznih spoznav (cerkev); Židov je jako malo, malo tudi mohamedancev, malikovalcev. Meje in gostost ljudstva?

Zemlja zedinjenih držav se po nadmorski visokosti šteje nekoliko k višavju, po večem pa k nižavju. One poldnevniške gore (Kordiljere in Alleghanske gore) severne Amerike, ki so po njej potegnene, jo delé v 3 velike predele. a) Vzhodni predel je razprostert med atlantskim oceanom in Alleghanskimi gorami; ta je jako dobro močen in pridno obdelan pa gosto naseljen. b) Srednji predel med Alleghanskimi in Skalnimi gorami obsega velikansko nižavo ob Misisipiu in Misouriu. Ponekodi je ta svet berdovit, ponekodi pa po polnem raven ali pa valovit, z lepo rasenimi pragozdi pokrit ali pa s travo zarasen, večidel pa zeló rodoviten. Neplodna je le velika amerikkanska puščava med 34 in 41° severne širjave pa 273 do 276° vzhodne dolgosti. c) Zahodni predel od Skalnih ali Oregonskih gor do velikega oceana obsega skoro le visok in gorat svet, ki je po nekoliko ploden, po nekoliko pa neploden.

Ker je svet zedinjenih držav tako daleč na vse strani razprostert, ima po raznih krajih tudi kaj različno podnebje. V obče pa je Amerika hladnejša od Evrope po istih zemljepisnih širjavah. Novi Jork n. pr. ima 8° srednje letne temperature, Neapolj v Evropi pa 13° R. Tudi je podnebje po zahodnih primorjih dosta mehkejše nego po vzhodnih. Toda podnebje se je dosta zboljšalo, odkar se je poljedelstvo jelo zeló širiti čez neizmerne planjave, odkar so jeli gozdove posekavati, močarine sušiti, reke uravnjavati i. t. d. Manj brezmerno je v porečji Misisipia nego po severovzhodnih straneh, kjer merzli tokovi morski toploto zmanjšujejo. Najbolj vroče je v Floridi in južnem Texasu (r. Tehasu). Te podnebne razmere imajo največ vpliva na rastlinje in potem se ravna zunanja podoba vsakega kraja. Zato bi zlasti nižavo zedinjenih držav tudi od juga proti severju lahko delili v 3 predele. Zaznamovali bi jih po rastlini, ki je po vsakem predelu najbolj razširjena. Globoke južne pokrajine s zeló vročim poenebjem rodé poleg drugih tropičnih rastlin posebno cukrovo terstje ter delajo skup predel cukrovega terstja. Srednje planjave pridelujejo najbolj bombaž ter bi se po tem imenovale

predel bombaževca. Severne dežele se najbolj pečajo z evropskim poljedelstvom ter delajo skup predel žita.

Zedinjene države sò poleg Kitajskega in Ruskega najboljše močene dežele na svetu. Imajo namreč premnogo rek in veletokov, ki tekó na razne strani v atlantsko morje in veliki ocean. Ker so skoro vse plovne, sklepajo notranje kraje z unanjimi ter velikanske daljave zmanjšujejo in kupčiji pot polajšujejo. Ob severni meji je reka sv. Lavrencija. Iz Alleghanskih gor pa teče mnogo brežnic naravnost v atlantski ocean. Njihov tek je primeroma sicer kratek; ker pa od izvira do izliva le malo padajo in imajo preobilo vode, so vse plovne in z mnogimi prekopi med seboj sklenene. Najimenitnejš so: St. John, Connecticut, Hudson, Delaware, Susquehanna, Potomak in St. James.

Najimenitnejši veletok zedinjenih držav pa je Misisipi, ki je s premnogimi dotoki in pritoki razpet po vsem srednjem predelu. Ker so tudi njegovi dotoki plovni skoro do izvira, prištevava se Misisipi najimenitnejšim rekam na svetu. Po Misisipiu plavajo parobrodi do slapov sv. Antona, t. j. 365 miriametrov od ustja navzgor; ploven pa je tudi nad temi slapovi. Še bolj razvit je tek Misouria, ki se pri st. Louis-u izliva v Misisipi. Ploven je od prvih slapov v Skalnih gorah navzdol čez 630 miriametrov\*. Med dotoki sta posebno velika Ohio in Arkansas. Ta velikanska žila, po kateri se na vse strani kri življenja — Indijani mu pravijo Mišesebe, t. j. veliki oče vodá (Attala) — razteka, nasipava ob ustji delto, ki meri 1600 □ miriametrov. Premerili in preračunili so, da voda vsako leto do morja prinese čez 116900000 kubičnih metrov terde snovi. Širokost Misisipia ni posebno velika; pri Novem Orleans-u meri okoli 3 $\frac{1}{2}$  kilom. (t. j. uro hoda) in tako širok je tudi navzgor 340 miriametrov daleč; širji je le ob ovinkih (namreč 3 do 4 ure). Enako širok je tudi Missouri. Globok je ta veletok poprek 36 do 42 metrov, semtertje pa tudi 60 metrov. — V mehikanski zaliv teče tudi Rio Colorado pa 150 miriam. dolgi Rio grande del Norte ob mehikanski meji.

Dosta manjše so reke, ki iz zedinjenih držav tekó proti zahodu v veliko morje: Zahodni Rio Colorado, San Joaquin in Rio del Sacramento, ki se od nasprotnih strani (od juga pa od severja) tekoča, zedinita pred izlivom v zanožino s. Francisco. Še dalje proti severju je Oregon ali Kolumbija.

Jezeri majo zedinjene države veliko, vendar ne toliko kolikor angleška severna Amerika. Petera velika jezera, preimenitna za kupčijo, so le ob severni meji, razen jezera mičiganskega, kterega obrežje je po polnem v tej državi. Mnogo jezer je tudi po zahodnih straneh v tako imenovanem „velikem kotlu“. (Primer. str. 410.)

\* Po tej vodi in njenih dotokih vedno plava okoli 500 parobrodov. Premnogi so po 150 mt. dolgi in po 30 mt. široki, ter tako prostorni, da imajo velikanska plasišča, v kterih se lahko več sto oseb verti.

Premnogo je tudi raznih prekopov, ki jezera in reke med seboj sklepajo. Njih dolgost meri okoli 750 miriam.; njih naprava je veljala okoli 200 milijonov goldinarjev. Najiminentnejši so: champlainski in hudsonski prekop, ki sklepa reko Hudson in sv. Lāvrencija; erijski prekop od Albany-a na Hudsonu do Buffala ob erijskem jezeru; pensilvanski prekop med Ohiom in Susquehanno; ohijski prekop od reke Ohia do erijskega jezera.

Ustava. Leta 1776 (4. julija) se je 13 pokrajin očitno odreklo angleški oblasti in v kervavi vojski so si po tem po polnem pridobile toliko zaželeno samostalnost. Na shodu v Filadelfiji so njih zastopniki 17. septembra 1787 sklenili za vse veljavno ustavo ter ustanovili zavezo zedinjenih držav. Od onega časa se je ta zaveza tako razširila, da sedaj šteje 37 držav in 9 pokrajin pa zavezni okraj Kolumbijo. Pokrajina se imenuje vsaka dežela tako dolgo, dokler nima 60000 stanovancev. Posamezne države imajo za njim lastne zadeve, posebni postavodajalni zastop, in za svojo upravo posebne uradnike. Za skupne zadeve pa skerbi skupna „zavezna vlada“. Ta ima postavodajalno, izvrševalno in sodnijsko oblast. Postavodajalno oblast ima narodni zastop (kongres), ki je sestavljen iz zbornice svetovalcev (senatorjev) in zbornice poslancev (reprezentantov). V zbornico svetovalcev pošlje vsaka država po dva zastopnika (sedaj jih je 74), ki sta na 6 let izvoljena. Voljen sme le tisti biti, ki je vsaj 30 let star in vsaj 9 let kot državljan v dotični državi naseljen. Zbornica poslancev šteje sedaj 243 zastopnikov držav in uravnanih pokrajin. Voljen sme le tisti biti, ki je vsaj 25 let star in vsaj 7 let kot državljan v dotični državi naseljen. Uradniki zedinjenih držav ne morejo voljeni biti niti v zbornico svetovalcev, niti v zbornico poslancev. — Načelnik upravne oblasti je predsednik zedinjenih držav. Izvolijo ga na 4 leta in sicer volilni možje, ki jih ljudstvo v vsakej državi iz med sebe izbere. Kdor za njim dobi naj več glasov, je podpredsednik zveznih držav. Če jim ni po volji, ga lahko odstavi, lahko pa tudi taistega moža večkrat zaporedoma izvolijo za predsednika. Predsednik ima skoro taiste pravice, ktere imajo naši ustavni vladarji; le da ne more veljavnih pogodeb sklepati ali poterjevati in uradnikov imenovati, če mu niso zavezni svetovalci ali vsaj  $\frac{2}{3}$  izmed njih priterdili. Sklenene postave poterdti se lahko brani; o postavi potem znova glasujejo in če ste  $\frac{2}{3}$  svetovalcev zopet zanjo, postava obvelja brez njegove priterditve. Mesto naših ministrov imajo zedinjene države 7 tajnikov (sekretarijev), ktere predsednik imenuje s privoljenjem svetovalcev; iz službe odpušča jih pa lahko nevprašavši svetovalcev. Ti tajniki niso odgovorni, kajti predsednik prevzame vso odgovornost. — Sodnijsko oblast izvršujejo razna sodišča: „najviše sodišče“ je v Washingtonu. Sodniki so od predsednika nastavljeni za čas svojega življenja in le naroden zastop jih lahko odstavi.

Zavezna okrajina Kolumbija meri 4 □ miriam. ter ima 132000 lj. Državi Maryland in Virginija ste jo l. 1790 odstopili skupni zavezi. Glavno zavezno mesto je Washington (r. Uašingtn, 110000 lj.) na Potomaku, sedež predsednika, najviših oblasti in narodnega zastopa; ima mnogo krasnih poslopij, n. pr. kapitol (zborišče narodnega zastopa), stolišče predsednikovo

(„bela hiša“), orožarnica i. t. d.; velikanski spomenik Washingtona, glav-  
nega ustanovitelja samostalnosti zedinjenih držav (183 metrov visok obilisk),  
pristanišče, ladijedelnice i. t. d.

*Severne primorske deržave.*

1. Maine (r. Mén): Portland (32000 lj.), uterjeno pristanišče, ima ladijedelnice in veliko kupčijo z lesom; peča se tudi z ribištvom, Augusta (8000 lj.), glavno mesto\*.

2. New Hampshire (r. Nju Hémšir): Manchester (24000 lj.), izdeluje bombaževino in volnenino. Portsmouth (r. Portsmèds), uterjeno pristanišče, ki se peča z obertnostjo in ribištvom. Concord (12000 lj.), glavno mesto.

3. Vermont: Montpelier kupčuje z lesom, žitom in živino.

4. Massachusetts (r. Mésečusets): Boston (251000 lj.) v prelepem kraji ob atlantskem oceanu, ima mnogo lepih cerkev in občnih poslopij, imenitna učilišča, veliko obertnost (bombaževino), ladijedelnice, ribištvo in kaj veliko kupčijo (za Novim Jorkom največo po morji). Benjamin Franklin, roj.  $17/1$  1706, †  $17/4$  1790. Začetek amerikanskega punta  $26/12$  1873. Požar nov. 1872. — Cambridge (r. Kembriđž, 40000 lj.) ima najstaršo in najimenitnejšo pa zelo bogato vseučilišče v zedinjenih deržavah. Lowell (r. Lol, 41000 lj.), najbolj obertno mesto v zedinjenih deržavah, ki v velikanskih fabrikah izdeluje bombaževino (amerikanski Manchester).

5. Rhode Island (r. Rod-Ajlend), med vsemi najmanjša deržava (34 □ mirim. in 218000 lj.); Providence (r. Proavidens, 70000 lj.), ima premnogo fabrik in veliko kupčijo po morji.

6. Connecticut (r. Kanektikèt): New Haven (r. Nju Havn, 51000 ljudi) ima najbolj obiskano vseučilišče, mnogo fabrik in veliko pomorsko kupčijo. — Tem šesterim severovzhodnim deržavam navadno pravijo „Nova Anglija“. Stanovalci so skoro sami Angleži; pravijo jim Yankees (r. Jenkis), kajti tako izgovarjajo Indijani besedo „english“.

7. New Jersey (r. Nju Džersi): Newark (r. Njuark, 106000 lj.), veliko obertniško in kupčijsko mesto ob morji. Trenton je glavno mesto (23000 lj.).

8. Delaware (r. Delewér): Wilmington (31000 lj.) se peča s kupčijo in ribištvom.

9. New-York (r. Nju Jork): Novi Jork (črez 1 milijon ljudi), močno uterjeno in redno zidano, največe amerikansko mesto ob ustji Hudsona. Holanci so ga bili ustanovili l. 1614. Ima velikanske občne naprave in stavbe; dobra učilišča, zelo razvito veliko obertnost in kupčijo, ki obsega celi svet. V njegovem pristanišči ladije neprestano prihajajo in odhajajo, vendar jih je zmerom okoli 1000 v njem. Izvozna kupčija je tako velika, da obsega  $1/3$  vsega iz severne Amerike v tujo prodanega blaga (žito, moka, rajž, bombaž, meso, surovo maslo, ribe, kožuhovina,

\* Glavno mesto posamezne deržave pomeni tu toliko kakor sedež deržavnih oblasti: postavodajalnega zbora in raznih najviših upravnih in sodnijskih gosposk. Praktični Amerikanci imajo le mala mesta za glavna.

tobak i. t. d.). Novemu Jorku nasproti stoji na otoku Long Island-u predmestje Brooklyn (r. Bruklin, 400000 lj.), ki je močno uterjeno; velika morska orožarnica; na istem otoku stoji tudi Williamsburg (60000 lj.). — Albany (r. Elbèni, 76000 lj.), glavno mesto ob Hudsonu, ima veliko obertnost in kupčijo. Buffalo (r. Befeló, 120000 lj.), krasno in premenitno teržišče ob erijskem jezeru.

10. Pensilvanija (imenovana po imenitnem ustanovitelju Viljemu Penu, 1682): Filadelfija (700000 lj.) ob Delewaru za Novim Jorkom največe mesto v Ameriki, ima mnogo naučnih in znanstvenih zavodov pa dobrodelnih naprav; najbolj razvito in največo obertnost v zedinjenih deržavah pa veliko kupčijo. Fabrike, v katerih narejajo velike parne mašine za železnice, slavijo po celem svetu. Pitsburg (86000 lj.) ima bogate železnike in premogovnike, velike plavže in druge fabrike zlasti za železnino (amerikanski Birmingham) pa veliko kupčijo.

### *Severne notranje deržave.*

1. Ohio (r. Oheio) med erijskim jezerom in reko Ohio, žita najboga-tejša dežela v zedinjenih deržavah: Cincinnati (angl. r. Sinsinèti, 220000 ljudi), krasno mesto ob Ohio, ima veliko fabrik, železnic in preveliko kupčijo z deželnimi pridelki (živina, svinje, sir, surovo maslo, slanina od 600000 svinj i. t. d.). Cleveland (r. Klivlend, 93000 lj.), glavno pristanišče ob erijskem jezeru. Kolumbus (32000 lj.), glavno mesto.

2. Indijana med Mičiganom in Ohiom: Indijanopolis (500000 ljudi) z obertnostjo. Evansville (23000).

3. Illinois (r. Ilinajs): Chicago (r. Čikégo, 300000 lj.) na železnici, ki derži od atlantskega do velikega oceana, ima veliko obertnost in kupčijo. Požar l. 1871. Galena, središče premnogih svinčenih rudnikov.

4. Wisconsin (r. Visknzin): Milwaukee (r. Milvaki) je le malo let staro mesto, ki sedaj šteje 72000 ljudi; ima pa veliko kupčijo.

5. Michigan (r. Mičigén): Detroit (80000 lj.), imenitno teržišče ob erijskem jezeru. Lansing je glavno mesto.

6. Jowa (r. Ajové): Jowa-Citti je glavno mesto; Davenport ima 20000 ljudi.

7. Minnesota: St. Pavel je glavno mesto (20000 lj.) ob Misisipiu nad slapovi sv. Antona.

### *Južne primorske deržave.*

1. Maryland (r. Merilend, angležki kraljici v čast tako imenovano l. 1634; nad  $\frac{1}{4}$  prebivalcev je zamorcev): Baltimore (270000 lj.) ima mnogo krasnih cerkev — središče katoličanov v zedinjenih deržavah z enim nadškofom; mnogo znanstvenih in dobrodelnih zavodov, premenitno primorsko teržišče, zlasti za tobak; največa kupčija z moko in žitom na svetu. Pred kakimi 100 leti je to trgovsko mesto štelo komaj 10 hiš. Anapolis (5000 lj.), glavno mesto z mornarko akademijo zedinjenih deržav.

2. Virginija, ločena v dve deržavi: zahodno in vzhodno Virginijo (angležki kraljici Elizabeti v čast tako imenovana; v vzhodni Virginiji

je skoro  $\frac{1}{2}$  prebivalcev zamorcev): Richmond (r. Ričmènd, 51000 lj.), glavno tržišče za tobak in moko; ima tudi velike premogovnike. Ob času zadnje vojske (1861—1865) je bil glavno zavezno mesto onih „zaveznih držav“, ki so imele sužnike ter so se hotele same zase ustanoviti v novo zavezo. Mount Vernon s posestvom Washingtona, kjer je l. 1789 umrl.

3. Severna Karolina (iz med vsih prebivalcev je nad  $\frac{1}{3}$  zamorcev); Wilmington (15000 lj.), s kaj lepim pristaniščem. Raleigh (r. Rali), glavno mesto.

4. Južna Karolina (iz med 705000 ljudi je 416000 zamorcev): Charleston (r. Čarlstn, 50000 lj.) ima veliko kupčijo z bombažem, rajžem (ta država pridelala skoro  $\frac{3}{4}$  vsega rajža zedinjenih držav). Kolumbija je glavno mesto.

5. Georgia (r. Džordžie; po angležkem kralji Juriji II. tako imenovana; iz med vseh prebivalcev je skoro  $\frac{1}{2}$  zamorcev): Savannah (r. Sevene, 30000 lj.) in Milledgeville (r. Miledžvil), imenitni primorski tržišči za bombaž. V tej deželi rase najboljši bombaž na svetu.

#### *Deržave ob mehikanskem zalivu.*

1. Florida (ktero so Španci l. 1821 odstopili) ima polovico zamorcev: Talahassee (r. Telehasi, 2000 lj.), kupčuje z bombažem.

2. Alabama (med 1 milj. prebivalcev je 480000 zamorcev): Mobile (32000 lj.), veliko primorsko mesto v nezdravem kraju, je poleg Novega Orleans-a največe tržišče za bombaž. Montgomery (r. Mauntgomeri, 11000 lj.) je glavno mesto.

3. Misisipi ima med 828000 ljudmi 442000 zamorcev: Natchez (r. Nečez, 9000 lj.), kupčijsko mesto ob Misisipiu. Jackson (r. Žekzn) je glavno mesto.

4. Louisiana ima med 727000 ljudmi 364000 zamorcev; todi se jako govori francozko, ker je bila dežela nekdej francozka naselbina: New Orleans (angl. r. Nju Orlins, 192000 lj.) stoji v močvirnem kraju ob levi panogi Misisipia (rumena vročica v avgustu in septembru); ima zelo mešano ljudstvo, mnogo naučnih zavodov, velike fabrike in je tretje veliko tržišče v zedinjenih državah: izvažata zlasti bombaž, rajž, tobak, sladkor. Veliko kupčijo ima tudi po Misisipiu navzgor.

5. Tejas (r. Tehas), meri 7106 □ miriametrov pa ima komaj 810000 ljudi, med njimi 250000 zamorcev: Galveston (14000 lj.), imenitno primorsko tržišče na nekem otoku. Austin ali Houston (r. Haustn, 5000 lj.), glavno mesto.

#### *Južne notranje deržave.*

1. Kentucky (r. Kènteki) ima med 1321000 ljudmi 223000 zamorcev: Louisville (r. Louvil, 101000 lj.) ob Ohio je veliko obertnijsko in kupčijsko mesto. Frankfort, glavno mesto. Kovington (25000 lj.)

2. Tennessee (r. Tenesi) ima med 1285000 ljudmi 322000 zamorcev: Nashville (r. Nešvil, 26000 lj.), glavno mesto ob Cumberlandu, ima veliko obertnost in kupčijo.



3. **Misouri** ima med 1721000 ljudmi 118000 zamorcev: St. Louis (r. S n Lui, 311000 lj.) blizu sotočja Misouria in Misisipia, največe mesto na zahodu, ima veliko fabrik, znanstvenih in dobrodelnih zavodov pa preveliko kupčijo.

4. **Arkansas** ima med 484000 prebivalcev 122000 zamorcev: Little Rock (15000 lj.) je glavno mesto z živahno kupčijo.

5. **Kansas** ima med 364000 ljudmi le 17000 zamorcev: Leavenworth (r. Livenvords) je bil l. 1854 ustanovljen, sedaj ima u e 15000 ljudi.

6. **Nebraska** med gorenjim Misouriom in Oregonskimi gorami meri 1968  miriam. ter šteje 123000 ljudi; med temi je le 800 zamorcev in 90 (?) Indijanov, drugi so kavkaškega plemena; Omaha, 16000 ljudi.

#### *Deržave ob velikem oceanu.*

1. **Kalifornija**, primerno imenovana zlata dežela, katero so Mehikanci l. 1848 odstopili zedinjenim deržavam. U e l. 1857 so dobili iz raznih rudnikov za 70 milijonov dolarjev (t. j. 160 milj. gld.) zlata; sedaj ga dobivajo za 55 do 60 milj. dolarjev. Ima pa tudi obilo živega srebra in drugih kopanin. Ljudstvo se silno hitro množi: leta 1847 bilo je le 16000 Evropejcev; l. 1852 u e 200000 in sedaj 560000; med temi je 4000 zamorcev, 7000 Indijanov pa 50000 Kitajcev. — San Francisco (150000 ljudi) ob ustji reke Rio Sacramenta, ima veliko kupčijo po morji in po suhem. Sacramento (17000 lj.), glavno mesto.

2. **Oregon** meri 2467  miriam. pa ima le 91000 ljudi: Portland, imenitno primorsko ter i e. Salem je glavno mesto.

3. **Nevada** meri 2903  miriam. pa šteje le 42000 ljudi.

#### *Pokrajine.*

1. **Utah** (r. Jut ) meri 2188  miriam. pa ima le 87000 prebivalcev. V tej pokrajini, pazprosterti v „velikem kotlu“, so naseljeni Mormonci. Glavno njih mesto je Novi Jeruzalem (16000 lj.).

2. **Nova Mehika** meri 3139  miriam. ter šteje 92000 ljudi (med temi 1300 Indijanov). Santa F  (10000 ljudi) stoji 1960 metrov nad morjem.

3. **Washington**, l. 1853 od Oregona odlo ena pokrajina, meri 1812  miriam. pa ima le 24000 ljudi. Glavno mesto se zove Olimpia.

4. **Colorado** je od l. 1861 uravnana pokrajina, ki meri 2706  miriam. pa šteje le 40000 ljudi.

5. **Idaho** meri 2235  miriam. pa ima le 15000 ljudi.

6. **Dakota** (3909  miriam. pa 15000 ljudi).

7. **Arizona** (2950  miriam. pa 10000 ljudi).

8. **Montana** (3723  miriam. pa 21000 ljudi).

9. **Wyoming** (r. Vajoming, 2535  miriam. pa 9000 lj.).

Razen tega sveta imajo zedinjene deržave tudi tako imenovano rusko Ameriko, ki so jo l. 1867 kupili od ruskega cara. Ta 14954  miriam. velika pokrajina med beringovim in ledenim morjem nima sama na sebi

velike vrednosti in Amerikanci so jo kupili za dragi denar le zaradi političnih ozirov. Oni se namreč zmerom živeje zavedajo onega načela, katero je izrekel Monroe, peti njih predsednik (1817—1825): „Amerika mora biti ameriška“. Ta dežela je deloma gorata, deloma pa ravna in puščobna. Med raznimi hribi sta najbolj znana ognjenika Elija (5444 mt.) in Fairweather (3485 mt.). Tudi več otokov Aleutov se njej prišteva (z ognjeniki). Južno in zahodno obrežje (ob beringovem morji in velikem oceanu) je zelo razderto. Med njegovimi členovi je najimenitnejši polotok Aljaška; njeno gorstvo loči severno merzlo podnebje od južnega mehkega; zato je otok Kadjak zarasen z velikimi gozdovi. Prebivalci (75000) so večidel Eskimovci, Čukoti in Indijani, ki se z ribištvom in lovom živé. Evropejec (Rusov) je le malo v deželi; ti se večidel pečajo s kupčijo; zamenjujejo namreč evropejsko blago za kožuhovino. Izmed kopanin dobivajo mnogo premoga, železa in bakra.

Novi Arhangelsk (1200 lj.) na otoku Sitki, je največje mesto vse dežele. Med Aleuti ima Unaljaška največ prebivalcev, Unimak pa je največji otok med njimi. — Upravno imenujejo Amerikanci ves ta svet „pokrajina Aljaška“.

Prirodnine. Le malo dežel na svetu je z raznimi prirodninami tako bogato obdarovanih, kakor zedinjene države v severni Ameriki. A tudi človek tam pridno jemlje, kar mu stvarnica ponuja, kajti severni Amerikanci so podvzetni in neustrašivi in pri raznovertnem delu v resnici neutrudljivi. Občudovati moramo njih železno voljo, s katero neprehodne pragozde in neizmerne pašnike preminjajo v najlepše polje, ali pa iz zemlje kopljejo neprecenljive zaklade. — Razen nekterih skalnatih pokrajin po severnih straneh je zemlja skoro povsodi zelo rodovitna. Ker pa je po raznih podnebnihih predelih razprostrta, pridelujejo razne države med seboj kaj različne pridelke.

Bolj tople države se močno pečajo s pridelovanjem prekomorskega blaga, zlasti bombaža. Tega preimenitnega prediva so pred zadnjo vojsko pridelovali po 600 do 650 milij. kgr. na leto, t. j. še malo več ko  $\frac{2}{3}$  vsega bombaža, ki pride v kupčijo. Rečena vojska (1861—1865) je nekatere dežele zelo pokončala, zlasti pa pridelovanju bombaža neizrečeno škodila. Leta 1866/67 so ga napravili le 350 do 400 milij. kgr., l. 1871: zopet čez 3 milij. bal, ali 630 milij. kgr. Bombaž raste do 35° severne širjave, zlasti v Georgiji in južni Karolini (iz teh držav pride najličnejši bombaž, Sea Island in Upland imenovan), potem pa v Alabami, Louisiani, Floridi, Pensilvaniji in Misisipiu. Rajža prideluje največ južna Karolina ( $\frac{3}{4}$  vsega pridelka, 100—150 mil. kgr. na leto), severna Karolina in Georgija. Cukrovo terstje rase do 32° severne širjave; od kar so sužnike oprostili, pečajo se dosta manj s pridelovanjem te rastline, posebno zelo le še v Louisiani, Floridi, Tejasu (okoli 100 mil. kgr.). Severne države narejajo drugi cukr, zlasti javorjev. Tobak sejejo skoro po vseh državah, najbolj pa v Virginiji in Kentucky-u, Marylandu, severni Karolini in Tennessee-u (na leto okoli 130—150 mil. kgr.). Skoro po vseh državah, zlasti pa po srednjih in severnih med Misisipiem in atlantskim morjem sejejo tur-

šico (na leto okoli 900 „bushelov“ po 60 funtov ali po 35·2 litra.; leta 1871 celó 992 milij. bushelov). Drugo žito sejejo posebno po severnih državah in po Kaliforniji; ker polje jako umno obdelujejo, rodi ga rodovitna zemlja vsako leto v veliki množini (pšenice okoli 281 milij. bush., reži 20 milij. bush., ovsá 300 milij. bush., ječmena 30 milij. bush., ajde 10 milij. bush.). Poleg ruskega carstva so te države prave žitne preskerbnice gosto naseljenih evropskih dežel. Dalje pridelujejo precej konoplje in prediva. (v Kentucky-u in Tennessee-u), hmelja (okoli 5000000 kgr., zlasti po severovzhodnih straneh), sočivja (po vseh državah), navadnega sadja (zlasti v Novem Jorku, Ohiu, Pensilvaniji), južnega sadja (po južnih državah), indiga (bolj slabega zlasti v Tejasu, Louisiani i. t. d.). Vinska terta (iz Evrope prinesena) se najbolje ponaša v Kaliforniji; vzhodne države ob atlantskem morji jej zaradi premnogega dežja niso kaj ugodne; posebno vino napravljate Ohio in Pensilvanija. Če prav gozdove hitro posekujejo in trebijo, vendar še razen Aljaške pokrivajo 159 milijonov „acres“ (anglež. oralov po 40·467 ar = 1136 □ seznjev) ali le malo manj ko drugo obdelovano polje (188 milij. acres). Najbolj bogate raznega lesa so notranje in severne države pa Kalifornija, kjer rase med drugimi velikanskimi drevesi tudi po 100 metrov visoko mamutovo drevo. — Živinoreja je zelo razširjena; peča se le z domačimi živalimi, ki so jih iz Evrope vpeljali. Leta 1870 so vse cenili 1530 mil. dolarjev (po 2 gld. 30 kr.), leta 1856 pa le 556 milijonov dol. Primeroma največ redé prašičev (okoli 40 milij. glav, t. j. več kakor v celej Evropi), zlasti v Ohiu, Indiani in Illinoisu, kjer jih po turšičevji in hrastovji pitajo, potem koljejo in meso na vse strani sveta prodajajo. Ovac je nekaj črez 40 milijon. (največ v Ohiu, Novem Jorku, Michiganu, Jovi, Wisconsinu), ki so leta 1871 dale okoli 80 milij. kilogr. volne. Goveje živine je nekaj črez 23 milijonov glav; mnogo je je podivjane, ki se pase po neizmernih pašnjah kalifornskih in tejaških. Najumnejše se pa z govedorejo pečajo v Vermontu, Pensilvaniji, Novem Jorku, Connecticutu. Konjereja (6 milij. konjev) je po srednjih državah najbolj razširjena (Virginija ima posebno lepe konje), po južnih redé zelo osle in mezge. Po srednjih državah se tudi najbolj pečajo z bučelarstvom. Sviloreja je neznatna. (Lov daje obilo dobička, v severnih državah divjačino in kožuhovine (bober, lisica, mēdved, vidra) pa kože (bivolove), še več pa ribištvo zlasti v morji. Mnogo tisoč ladij gre vsako leto loviti polenovke (zlasti po veliki nasipini ob Novi Fundlandiji), pa kite, glavače ali kašelote in plavutonožce. — Kolikor so dosedaj znani razni zakladi kopanin severnih zedinjenih držav, se le malo ktera dežela na svetu ž njimi meriti more. Izmed dragih kovin ima premnogo zlata v Kaliforniji, Nevadi, Novi Mehiki, Nebraski, Arizoni, Utahu, Oregonu in Kolumbiji; zlati rudniki v drugih (vzhodnih) državah dajó primeroma kaj malo zlata. Samo Kalifornija ga je od prve najdbe zlata (1848) do 1865 dala za 740 milij. dolarjev; sedaj ga daje za 60 mil. dol. na leto. Srebro so dobivali prej le iz srebernosvinčene rude, od l. 1867 pa jame v Nevadi dajó po 25 mil. dol. Živega srebra posebno veliko dobivajo v Kaliforniji, zlasti

v Novi Idriji in Novem Almadenu. Svinca je v neizmerni množini v Wisconsinu, Missouriju, Jovi, Illinoisu in Arkansasu. Cinka je v Pensilvaniji toliko, da ga le Prusko in Belgijsko vsako leto še več napravi. Bakra je želó veliko na Mičiganskem, v Novi Mehiki, Kaliforniji (samo zadnja dežela ga je l. 1867 v tuje prodala 86 mil. kgr.). V pravem pomenu besede nepotekljive so lege železne rude, ki je skoro čez vse države razširjena; največ je je v Pensilvaniji, Wisconsinu, na Mičiganskem; v Missouriju, Marylandu i. t. d. Prevažno je tudi, da se železna ruda skoro povsodi po verhu in blizu velikanskih premogovnikov dobiva. V Missouriju je Iron Mountain (železni hrib), ki je 70 metrov visok; njegova podstava meri okoli 1 □ miriameter. Sestavljen je skoro iz samega železa (kajti ruda njegova ima 77 do 80% čistega železa). Malo od njega proti jugu stoji skoro 200 mt. visoki Pilot Kolb, ktereга obod meri okoli 2 miriam.; tudi ta hrib je sestavljen iz same želó bogate železne rude. In takih gor se še več nahaja. Železa napravijo sedaj nekaj črez 2 milij. tovorov (tovor po 1000 kgr.; l. 1871: 1912000 tov., l. 1860 le 900000 tov.). Zedinjene države imajo več lege premoga nego so dosedaj znane premogovne lege vseh drugih dežel na svetu; merijo namreč črez 5700 □ miriam. Največi njih pas je potegnen onostran Alleghanskih gor prek Missourija, Ohia, Indiane, Kentucky-a. Veliko ga imajo tudi Mičigansko, Pensilvanija, Maryland, Virginija, Tejas in druge države. Premogovne lege se želó po verhu nahajajo. Leta 1871 so ga izkopali črez 34 mil. tovorov (l. 1860 pa le 15. mil. tov.). Znano je, da zedinjene države skoro celi svet zakladajo s petrolejem ali kamenenim oljem. Največ ga ima Pensilvanija, kjer so ga našli l. 1859. Leta 1871 so ga tam napravili črez 5700000 sodcev (po 125 kilogr.). Veliko ga dobé tudi v Ohiju (črez 1/2 milijona sodcev) in zahodni Virginiji. Tudi soli je po raznih krajih na ostanjanje: varjeno sol imajo Virginija, Kentucky, Jova, Missouri i. d., morsko sol pa primorske države pa pokrajine ob slanem jezeru v „velikem kotlu“. Bogate so tudi žvepla, solitra, galuna, marmora, mavca i. t. d.

Obertnost je želó razvita; velika obertnost začela se je še le pred 50 leti; poprejšnja stoletja so sebični Angleži po teh deželah gospodovali ter na to delali, da se še mala obertnost razviti ni mogla. Slavni Chatam, eden najizverstnejših angležkih državnikov, je še l. 1770 v parlamentu očitno rekel: „Mi (Angleži) ne smemo pripustiti, da bi v naših naselbinah le eden konjski žebelj izkovali“. Ko so se države osvobodile angležke sile, pomanjkovalo je posebno ljudi, da bi se bili z vzpohom poprijeli velike obertnosti. Ko se je enkrat ustanovila, razvila se je tako hitro, da se sedaj lahko meri z angležko in francozko obertnostjo. Največi korak je storila v zadnjih 25 letih, ker so genijalni severni Amerikanci iznašli premnogo najbolj umetalnih mašin, ki jim ali delo polajšujejo ali še zmerom veliko pomanjkanje obertnijskih delalcev nadomestujejo. Najbolj razvita in razširjena je obertnost v severovzhodnih državah (v teh je tudi kmetijstvo na najviši stopinji), zlasti v Novem Jorku, Pensilvaniji, Massachusettsu, Maini, New-Hampshiri, Marylandu, Illinoisu, Ohiju, na Mičiganskem. Pa veliki dobiček ali drugi slučajni

vzroki, n. pr. osvoboditev sužnikov, najdba zlatih žil v Kaliforniji, ne-usabljivih studencev kamenenega olja i. t. d. naredé, da kmetijske države v malo letih postanejo imenitne obertnijske pokrajine. Tako so precej po zadnji vojski v južnih državah h kratu napravili 80 prejnic in tkalnic za bombaž, katerih izdelki se uže sedaj s severnimi državami vspešno za predstvo poganjajo. Kljubu velikanskemu napredku vendar ameri-kanska obertnost sedaj še ne zadostuje vsem potrebam, ki se od dne do dne množé. Le nektere obertnije so se uže toliko razvile, da svoje izdelke pošiljajo tudi v tuje dežele, nektere so celó Evropo prekosile. Med naj-imenitnejše obertnije spada podelovanje bombaža, ki se je tako razširilo, da se zedinjene države med vsemi deželami na svetu versté precej za Veliko Britanijo. Ž njim se najbolj pečajo severne države (središča: Lowell, Baltimore, Paterson, Filadelfija, Cincinnati i. d.), kjer se uže sedaj verti okoli 8 milijonov vretenec. Sploh podelajo bombažarnice uže čez  $\frac{1}{3}$  domačega surovega bombaža. Zeló razvita je tudi volneña obert-nija (Lowell, Worcester, Filadelfija, Novi Jork, Boston i. d.), ki uže sedaj čez 15 mil. kgr. volne podela. Manj razširjeno je platnarstvo in svilarstvo. Strojarnstvo in usnjarnstvo pa tako zeló cvete, da so v tej obertniji zedinjene države prekosile vse druge dežele na svetu, naj se gleda na lepoto in dobroto njih izdelkov ali pa na njihovo množino. Pensilvanija sama ima čez 1000 fabrik; velikanske so tudi dotične fa-brike v Novem Jorku. Kovinska obertnija se je tudi tako razvila, da se lahko meri z angležko, v nekterih izdelkih jo je celó prekosila. To zlasti velja o mašinah in raznem rezilu. Genijalni Amerikanci so iznašli prem-nogod najbolj umetalnih in koristnih mašin za raznovrstna dela. Mnogo od drugih ljudstev iznajdenih so dovršili ali zeló izboljšali, tako da se v teh izdelkih ž njimi noben narod na svetu meriti ne more. Ta obertnija najbolj cvete v Pittsburgu (amerikanski Birmingham), Novem Jorku, Filadelfiji, Cincinnatiu, Lowellu, Baltimoru, Louisvillu i. d. Druga železna obert-nija je po istih in drugih mestih enako zeló razširjena. Ranocelsko orodje na-rejajo Amerikanci najboljše na svetu. Zelo imenitno je tudi tesanje ladij, katerih vsako leto naredé okoli 2000, med temi 400 do 500 parobrodov.

Velikanske so tudi njih tobakarnice (Virginija, Maryland, Louisi-ana, Filadelfija), pivovarne (največa je Tailorova v Albaniji) in žganjar-nice (Chicago, Baltimore, Cincinnati i. t. d.), kemijske fabrike, prečišče-valnice kamenenega olja, mlini (zlasti kaj umno narejeni parni mlini), žage i. t. d. Dosta premalo pa dosedaj naredé svilenine, platna, papirja (dasiravno čez 200 mil. kilogr.), stekla, porcelana i. t. d.

Razen Velike Britanije imajo zedinjene države največo kupčijo na svetu; in ta se od leta do leta tako hitro razvija, da bo prej ko ne prekosila tudi angležko. Pospešuje jo posebno ugodna zemljepisna lega med dvema oceanoma, velika členovitost morskega obrežja, plovne reke in globoki prekopi, železnice\*) in druge lepe ceste, telegrafi, preveliko

\*) Zeleznice se silno hitro množé. Leta 1841 so merile komaj 569 mi-riametrov; leta 1850 uže 1768 miriamt.; l. 1860 pa 4930 miriamt.; leta 1870: 8594 miriametrov in leta 1871 so jih naredili 1490 miriamt. novih;  $\frac{1}{4}$  1873 je

naseljevanje tujcev zlasti Evropejcev v deželi (okoli 350000 ljudi na leto: med njimi največ Angležev, Ircev in Nemcev) i. t. d. Najmenitnejša tržišča po notranjem so: Buffalo, Detroit, Chicago, Rochester, Cleveland, St. Louis, Louisville, Cincinnati, Pittsburg i. t. d.; ob morji pa razna pristanišča ob atlantskem oceanu in Novi Orleans ob mehikanskem zalivu, San Francisco in Astoria pa ob velikem oceanu (San Francisco je od l. 1869 sklenen po železnici „Pacific railroad“, meri 510 miriam.) z Novim Jorkom). Iz v a ž a se zlasti bombaž, žito in moka, rajž, tobak, les; kože in kožuovina, živina in ribe, ribja mast, meso, loj in druga živalska mast; petrolej, zlato, srebro, baker, živo srebro, železo i. t. d., potem pa razni izdelki (mašine celó v Evropo, usnje, tkanine, rokodelsko orodje, milo i. t. d.). Vrednost vsega tega blaga so cenili l. 1860: 373 milij. dolarjev, l. 1870 uže 499 milij. in l. 1871 celó 543 milij. dolarjev. V v a ž a j o pa razne evropejske izdelke, n. pr. tkanine (zlasti perteninó in svilenino), steklo, papir, ure, razno kovinsko blago; potem sladkor, kavo, čaj, vino (iz Francije in Španije) i. t. d. Vrednost vsega tega blaga so cenili leta 1860: 362 milij. dolarjev, leta 1870 uže 462 milij. in l. 1871 celó 541 milij. dolarjev.

Po duševnem razvitku se razne države, zlasti pa razni narodi, ki pomešani po njih stanujejo, med seboj silno zeló razločujajo. Postavno skerbé države povsodi le za duševno izobraženost, ki jo imajo male ali ljudske šole ljudstvu podeliti. Te morajo vsi otroci obiskovati, šolnine vendar nikakoršne ne plačujejo. Po raznih krajih so kaj različno uravnane, kajti splošno veljavnega načerta za šolstvo nimajo republike severnoameriške. Ali se otroci z večim ali manjim vspehom učé, odvisno je le od dotičnega učitelja; zato se šrenje in države zeló poganjajo, da dobé kolikor mogoče zmožne in pripravne učitelje. Ljudskih ali narodnih šol (national schools) je sedaj okoli 130000 \*\*). Poleg teh občinskih šol pa je še premnogo zasebnih. Za srednje in više šole skerbé le semtertje države, v obče pa jih vzderžujejo bogati posamezniki, razna društva, blage ustanovitve i. t. d. Te šole so akademije in kolegiji. Zadnjih je sedaj okoli 370, med njimi jih je 99 za ženske in možke; 20 kolegijem pravijo univerziteté ali vseučilišča. Razen teh je 136 viših naučnih zavodov za višo izobraženost ženskega spola. Razen šol razširjajo duševno izobraženost tudi razna društva, zlasti pa knjižnice. Teh je sedaj črez 50000 (leta 1850 jih je bilo le 12300 s 4900000 knjigami, l. 1859 uže 40890 knjižn. z 12<sup>2</sup>/<sub>3</sub> milij. knj.). — Duševni razvitek zlasti pa gmotno blagostanje tako hitro napreduje v zedinjenih republikah, da Evropejci velikanskega napredka s kratko

bilo 11140 miriam. dodelanih in še 6930 mir. v delu in načrtanih. Po tem so zedinjene države v začetku leta 1873 imele same skoro toliko železnic kolikor vse evropske dežele skup (l. 1872, 11190 miriam.). Še očitnejše se pokaže velikanski napredek zedinjenih držav, če se njih železnice primerjajo z železnicami ostale Amerike. Te so merile skup l. 1872 le 912 miriametrov!

\*\* ) Leta 1840 bilo je malih šol 50624; leta 1850 uže 80978 in leta 1870: 125059; potem pa 2545 klasičnih in 14025 raznih drugih učilišč, t. j. 141629 učilnic. Stroški za nje so iznašali 95<sup>1</sup>/<sub>2</sub> milijon. dolarjev!

evropejsko mero celó meriti ne morejo, ampak ga le občudujejo. Vsled tega bodo zedinjene države v kratkem zadobile toliko moč, da bodo določevale osodo ne le novega ampak tudi starega sveta: „Westward the star of empire takes its way“ (proti zahodu teka zvezda gospodstva (moči).

#### IV. Mehikanska republika.

19726 □miriametrov; 9200000 ljudi, ki skoro vsi špansko govoré, rodu ali plemena so pa kaj različnega: čez 7 milijonov je Indijanov in mesticev (polutanov),  $1\frac{3}{4}$  milijon. Evropejcev ali belopoltnikov in nekaj zamorcev (16000). — Po veri so skoro vsi katoličani.

Mehikansko, nekdanj „Nova Španija“ imenovano, je po večem visoka gorska planota (1600 do 2800 metrov). Ta planota se na jugu začne nad globokim razorom tehuantepeškim ter je proti severju razprostrta do meje zedinjenih držav. Ob zahodni in vzhodni strani je oklenena z obrobni gorami, prek katerih se po stopnjevinah pride do primorske nižine ob mehikanskem in velikem morji. Tudi poprek so razstavljene nekatere gore, ki vso planoto delé v več predelov. Najviša je južna planota, Anahuak imenovana; odlikuje se posebno z visokimi ognjeniki (Popocatepetl, Citlaltepétl ali Orizaba, Jorulo i. d.). Dobro znana je tudi planota Guanahuato, kjer se v široki herbet zrasene Kordiljere mehikanske zopet v pogorja razločujejo. Vzhodno obrežje (ob mehikanskem zalivu) je nizko in nerazderto; visoko pa je zahodno (ob velikem oceanu), ki ima tudi nekaj boljše luke. — Reka ima dežela le malo in še te so po večem kratke brežnice, ki se ob suhem vremenu kaj rade posušé. Najimnitnejše so: Rio del Norte (ob severovzhodni meji) in Tabasco, Balzas in Rio Colorado (le ob ustji).

Po podnebji se dežela loči v 3 predele: Vroča pokrajina (tierra caliente) ob vzhodnem pomorji je nezdrava (žolta vročica); potresi zemeljski in hudi viharji po njej radi razsajajo. Zmerno topla pokrajina (tierra templada) obsega zahodne in vzhodne stopnjevine pa najnižje predele osrednje planote (1130 do 1600 mt. nad morjem); po njej vlada skoro vedno spomlad, temperatura se le malo preminja in ker je dobro močena, tudi rastlinje silno bujno rase. Hladna pokrajina (tierra fria) obsega vso višo planoto in mehikansko hribovje. Todi meseca prosenca in svečana celó sneg pada.

Ferdinand Cortez je španskemu kralju podvergel Mehikansko (1519—1521); od onega časa je bila do 1821 pod špansko oblastjo. Leta 1821 so se Kreolci znova spuntali in deželo osvobodili španske sile. Kót samostalna država še se ni umirila, kajti nasprotno stranke so se skoro neprestano med seboj prepirale in celó kervavo bojevale. Tako je bila l. 1864 ena s pomočjo Francozov ustanovila cesarstvo ter krono izročila avstrijskemu nadvojvodu Ferdinandu Maksimiljanu. A tudi on se ni mogel vzdržati zoper nasprotno republikansko stranko, ktero je Juárez vodil. Cara Maksimiljana so ujeli in 19. malega serpana 1867 ustrelili. Tako je Mehika postala zopet ljudovlada; vodi jo predsednik, ktereга na vsaka

4 leta znova volijo (do sedaj je bil zmeróm Juarez izvoljen, † l. 1872). Upravno je razdeljena v 27 držav in veliko pokrajino (raya) Dolenjo Kalifornijo pa zavezni okraj z mestom Mejico.

Mesta: Mejico (200000 lj.), glavno in zavezno mesto, stoji v sprepem kraji ob dveh jezerih na planoti Anahuak (okoli 2270 mt. nad morjem); to mesto, eno najlepših v vsej Ameriki, ima najkrasnejšo stolno cerkev in še 100 drugih cerkev pa 51 samostanov, premnogo lepih palač, dva velikanska vodotoka, vseučilišče, nekaj fabrik in rokodelnic pa veliko kupčijo. Ob lepem vremenu gre vsak dan po 30000 do 40000 otovorjenih mezgov v Acapulco (ob velikem oceanu) in Vera Cruz. Zimapan (na severji od Mejica) z bogatimi srebrnimi rudniki. La Puebla (na jugu od Mejica), najstareše mesto na planoti Anahuaku, ima 75000 ljudi, 70 cerkev, mnogo fabrik i. t. d. Veracruz (r. Verakruz, 37000 ljudi), imenitno pristanišče v kaj nezdravem kraji ob mehikanskem zalivu (Cortez je tu šel na suho) z veliko kupčijo. Tampico (8000 lj.), primorsko teržišče ob mehikanskem zalivu. Merida (24000 lj.) na polotoku Jukatanu s pomorsko kupčijo v bližnjem pristanišči Sizal. Blizu Meride so sredi najlepših gozdov podertine in ostanki nekdanjih krasnih mest, katerih začetek pa je po polnem neznan (tako n. pr. razvaline v Ujmalu in Chichenu: krasni tempeljni, nagrobni spomeniki, velikanske palače i. t. d.) Campeche (16000 lj.), pristanišče. — Oajaca (25000 lj.) redi košeniljke in ima veliko obertnost in kupčijo. Tehuantepek (14000 lj.), Acapulco (4000 lj.) in Mazatlan (16000 lj.) so imenitna, a kaj nezdrava pristanišča ob velikem oceanu. Guadalajara (70000 lj.) v prerodovitni ravnini blizu jezera Chapala ima vseučilišče, rudarstvo in precej obertnosti. Queretaro (48000 lj.) v krasni okolici, eno najlepših mest na Mehikanskem. Guanajuato (68000 lj.), glavno mesto najrodovitnejše in najbolj obljudene pokrajine mehikanske, ima bogate sreberne rudnike, precej veliko obertnost in razširjeno kupčijo. San Louis Potosi (34000 lj.) s srebrnimi rudniki in kupčijo. Pokrajina (raya) Dolenja in Stara Kalifornija (Novo Kalifornijo so l. 1848 odstopili zedinjenim državam) meri 1529 □miriametrov; po večem je peščena in neplodna, zato šteje komaj 22000 ljudi. — Poleg Jukatana je ob hondurskem zalivu britanska naselbina Honduras (glavno mesto: Balize), ki izvažá les, imenovan mahagoni in campeche, košeniljke in indigo.

Prirodnine. Mehikansko se šteje med najbolj bogato obdarovane dežele na svetu; a dosedaj je vse gospodarstvo še silno zanemarjeno. Poljedelstvo je na zelo nizki stopinji; komaj  $\frac{1}{8}$  vsega kaj plodnega poveršja je obdelovana. Razen navadnega žita, sočivja i. t. d. pridelujejo tudi razne pridelke vročih dežel n. pr. bombaž, cukrovo terstje, rajž, kavo, olje, vaniljo, kakao, sasapariljo, vino i. t. d. Premnogo dobička dajó gozdovi; poleg navadnega evropskega lesa rase v njih gujak (lignum sanctum), gumijevo drevo, železni, črni in rožni les pa raznoversten les za barvilo. — Še bolj zanemarjena je živinoreja. Odlikuje se le reja košeniljk, zlasti v pokrajini oajaški. Tudi za lepe konje nekoliko skerbé. Po velikih savanah (pašnjah) se pasejo velike črede



podivjanih goved in konj (moustangs). — Neizmerne zaklade pa ima Mehikansko v svojih rudnikih, ki so pa tudi precej zanemarjeni. Ona je srebra najbogatejša dežela na svetu; sedaj ga na leto izkopljejo za 60 milijonov goldinarjev. Razen srebra ima tudi veliko zlata in drugih kovin.

Kljubu tej obilnosti raznih surovin se obertnost vendar ne more razviti, ker se panti in prekucije v državi skoro neprestano ponavljajo; celó rokodelcev je tako malo, da skoro povsodi še največim in najpervim potrebam ne zadostujejo. Veče fabrike so le v Mejicu, Puebli, Queretari, Valladolidu. — Dasi ima dežela ugodno zemljepisno lego i. t. d. je kupčija vendar silno mala. Razen državnih prekucij jo najbolj zavira pomanjkanje cest (prav za prav ima dežela samo eno cesto od Veracruzu čez Jalapo in Pueblo v Mejico), železnic (le 48 miriam.), plovnih rek i. t. d. Izvajažajo srebro, zlato, vaniljo, košeniljke, raznoversten les, tobak, kavo, sladkor, kakao, kože i. t. d.; vvažajo pa raznoverstne obertnijske izdelke tujih dežel.

## V. Srednjeameriške republike.

4529 □miriametrov in 2665000 ljudi; ti so po večem mešanci in Indijani, belega plemena jih je komaj 500000. Po veri so večidel katoličani.

Srednjeameriške ljudovlade so razprosterete med zemeljsko ožino panamsko in globokim razorom tehuantepeškim. Gorati svet, preok 2000 mt. visok, nosi po sredi planote, ob katerih robu je mnogo ognjenikov razstavljenih. Posamezni hribje na zahodu so celó 4550 mt. visoki; proti vzhodu je ta višava po stopnjevini polagoma znižana v ozko pa globoko ravan ob karaibskem morji. Obrežje je na obeh straneh precej razvito in polno lepih luk. — Vodá ima srednja Amerika mnogo, a vse so le male brežnice, ki deró v atlantski in veliki ocean. Med jezeri je največe nikaraguansko (92 □miriamt.), obdano z visokimi ognjeniki; iz njega teče reka San Juan v karaibsko morje. — Podnebje je po raznih krajih različno; zmerno toplo po visokih planotah, vendar še toliko gorko, da rasó rastline vročega pasa. Zeló vroče je po primorji, vendar ne nezdravo kakor po Mehikanskem.

Vsa dežela se deli v 5 zaveznih republikanskih držav, katerih ustava je ponarejena po ustavi zedinjenih držav v severni Ameriki. Te so od severja proti jugu:

1. Guatemala (1056 □miriamt. in 1180000 lj.): Guatemala (40000 lj.) na rodovitni planoti redi posebno košeniljke ter ima precej obertnosti pa veliko kupčijo. San José, pristanišče ob velikem oceanu.

2. San Salvador (190 □miriam. in 600000 lj.): San Salvador, staro glavno mesto, je bilo l. 1854 po potresu skoro po polnem razsuto; sedaj ima zopet 20000 ljudi. La Union, imenitno pristanišče ob zalivu Fonseki.

3. Honduras (1220 □miriam. in 350000 lj.): Comayagua ali Novi Valladolid (10000 lj.) z imenitnim rudarstvom. Caballo in Trujillo, luki ob hondurskem zalivu. Olancho ima bogate zlate rudnike.

4. Nikaragua (1507 □miriam. in 400000 lj.): Managua (10000 lj.), glavno mesto. Leon (25000 lj.), staro glavno mesto blizu velikega oceana, ima živahno kupčijo. Realejo, najboljše pristanišče ob velikem oceanu.

5. Kostarika (557 □miriam. in 135000 lj.): San José (25000 lj.), glavno mesto na zahodnem pobočji gora. Kartago (20000 lj.). Puntas Arenas luka ob velikem oceanu. Puerto Limon, svobodno pristanišče ob karaibskem morji.

Prirodnine teh bogato obdarovanih držav so taiste kakor na Mehikanskem. Poleg žita so najimenitnejši pridelki: kakao, indigo, rajž, tobak, káva, sasaparilja, bombaž, sladkor, balzam in raznoversten les. — Tudi z živinorejo se precej pečajo; največ dobička jim daje košeniljka. Sama Guatemala napravi skoro polovico tega živalskega barvila, kolikor ga potrebujejo na svetu. — Izmed kopanin dobivajo mnogo zlata, srebra, bakra, železa in svinca (rudarstvo je pa še bolj zanemarjeno, kakor na Mehikanskem). — Obertnost se je komaj začela; le v velikih mestih je nekaj cukrarnic, tobakarnic in bombažarnic.

Kupčija je velika. Zarad ugodne lege med karaibskim morjem in velikim oceanom so tuje države skušale ob primorji ukoreniniti se. To se je posrečilo le Angličanom in zedinjenim državam severne Amerike. Angličani imajo razen (britanskega) Hondurasa mnogo vpliva v primorski Moskitiji: Blewfield. Vse te dežele izvažajo razne surovine, sedaj od leta do leta več kave; vvažajo pa razne obertnijske izdelke.

## B. Južna Amerika.

### I. Gujana.

Gujana je na notranjo stran neomejena dežela ob atlantskem oceanu. Ob morji je globoka nižava, po večem črez mero močena in silno nezdrava. Obdelana je v primorji; dalje na notranjem je z gozdovi zarasena in tudi gorata. Veje Sierre Parime so po njej razrasene od zahoda proti vzhodu. Silno rodovitna zemlja rodi pod vročim podnebjem kavo, bombaž, cukrovo terstje, kakao, tobak, indigo, poper i. t. d. Bolj znane primorske pokrajine so razdeljene med Francoze, Holandce in Angleže. Po notranjih krajih pa prebivajo neodvisni Indijani in zamorci (sužniki), ki so ušli evropskim naselnikom. Ti beguni, maronski zamorci imenovani, so ustanovili posebno neodvisno državo.

1. Francozka Gujana (ali Cayenne) meri 908 □miriam. in ima 26000 ljudi. Vsa naselbina je zelo zanemarjena; le malo je je naseljene in obdelovane. Francozje sem pošiljajo razne hudodelnike, ki v silno nezdravi sapi nad močvirnato zemljo večidel kmalu umerjejo. Cayenne, 3000 ljudi.

2. Holandska Gujana (ali naselbina Surinam) meri 1549 □mir. ter ima 120000 ljudi. Ob severni meji jo namaka Corentyn, ob južni pa

Maroni in sredi nje teče veliki Surinam. Pogumni in pridni Holandci so z nasipi reke zagradili in izkopali mnogo prekopov, po katerih se preobilna voda odteka. Tako so nezdravo in močvirnato deželo spremenili v zdrav in najplodniši svet, ki jim daje obilo kave, sladkorja, kakaa, bombaža, indiga, tobaka, lesa i. t. d. — Paramaribo (25000 lj.) je po holandsko zidano in dobro uterjeno glavno mesto v prelepo obdelani okolici; polni krasnih pristanov.

3. Britanska Gujana (2588 □miriamt in 162000 ljudi; med temi jih je 12000 evropskega plemena). Dobro močena (reke: Essequibo, Demerara, Corentyn) daje premnogo sladkorja, kave, ruma, lesa i. t. d. Georgetown (r. Džordžtaun, 30000 lj.), glavno mesto na reki Demarari, zato tudi Demarara imenovano.

## II. Republika venezuelska.

9537 □miriametrov in 1565000 ljudi; ti so po večem mulati in zambi; čistih kreolcev je komaj 1 %.

Ta velika dežela v porečji Orinokā je deloma gorata, deloma pa ravna. Od zahoda je namreč vanjo raztegnena vzhodna veja granadskih Kordiljer, po jugovzhodni strani pa je razraseno hribovje Sierre Parime celó do desnega brega veletoka Orinoka. Med temi gorami je razprosterta dobro močena orinoška nižava, ki obsega  $\frac{2}{3}$  vsega državnega poveršja. Zahodni in severni del te nižave je s travo pokrit, to so znani orinoški „Llanos“; jugovzhodni del je pa s tropičnim pragozdom pokrit — orinoške „Selvas“, ki se ob jugu derže gozdov amazonskih. Zeló plodna dežela daje obilo bombaža, tobaka, sladkorja, kave, kakaa, raznih dišav, južnega sadja, rajža, žita i. t. d. pa izverstnega lesa. Razen poljedelstva se prebivalci pečajo tudi z živinorejo: po orinoških pašnjah se pasó prevelike črede poludivjih konj in goved. Rudarstvo in obrtnost ste komaj po imenu znani. Kupčija se pa množi od leta do leta.

Venezuela ali prav za prav zedinjene države venezuelske (21 je vseh) imajo republikansko ustavo, po vsem ponarejeno po ustavi zedinjenih držav severne Amerike. Najimenitnejša mesta so: Caracas (50000 lj.), glavno mesto, ima vseučilišče in pristanišče. La Guaria (8000 lj.). Puerto Cabello (12000 lj.), imenitno primorsko terzišče. Ciudad Bolivar (nekdaj Angustora imenovan) šteje 15000 ljudi ter je najimenitnejše terzišče ob Orinoku. Aroa z bakrenimi rudniki. Varinas (12000 lj.) prideluje izversten tobak. Maracaibo (25000 lj.) ob prelivu, ki derži iz enakoimenovanega jezera v marakaibski zaliv. Cumana (22000 lj.), najstarša španska naselbina na tem primorji.

## III. Kolumbija ali Nova Granada.

9250 □miriametrov (po uradnih poročilih pa 13313 □miriam.) in 3 milijone ljudi; ti so po veri večidel katoličani; po kervi pa je  $\frac{1}{5}$  Kavkazcev,  $\frac{1}{6}$  Indijanov, čez polovico mešancev in nad 100000 zamorcev.

Kolumbija je nekoliko gorata, nekoliko pa ravna dežela. Po zahodni polovici so razrasene Kordiljere, ki so po podolnicah reke Magdalene in njenega dotoka Kauke ločene v 3 dolge panoge. Zahodna, najnižja panoga tik velikega oceana je na severji tudi razdeljena v dve gorstvi, ki ograjate dolino reke Atrato. Ob dolenjem teku Magdalene je nje dolina razširjena v kaj vročo, plodno nižavo primorsko, iznad ktere je poleg morja visoka gorina Sierra de santa Marta vzpeta. Jugovzhodna polovica države je globoka nižava, ki jo veliki dotoki Orinoka in Maranona namakajo. Zemeljski pridelki so tisti kakor v Venezueli in srednji Ameriki. Posebno bogata pa je Kolumbija raznih kopanin, zlasti dragih kovin. V Kordiljerah dobivajo namreč premnogo zlata, veliko platine in srebra, bakra in smaragdov.

Kolumbija s Panamo na srednjeameriškem medmorji je zavezna republika sestavljena iz 9 držav. Zavezno glavno mesto in stolišče zaveznega predsednika je Bogota (40000 lj.); stoji na 2630 met. visoki planoti in ima vseučilišče in 27 cerkev. Zemeljski potresi so jo uže čestokrat razsuli. Blizu mesta je 170 mt. visok slap Tequendama. Druga znamenita mesta so: Muza in Somondoco z jamami, ki dajó največ smaragdov na zemlji. Antioquia (20000 lj.) v zlata bogatem kraju ob Kauki z velikim poljedelstvom. Hondo (12000 lj.) pristanišče bogotsko ob Magdaleni. Popaian (20000 lj.), kaj lepo zidano mesto v povirji Kauke na podnožji dveh ognjenikov. Pri Caliu in Iscuandu kopljejo platino. Kartagena (25000 lj.), dobro uterjeno primorsko mesto, eno najlepših v južni Ameriki. Prekrasna je nje luka, a podnebje ondotno je silno nezdravo. La Hacha in Sabarilla (tobak); imenitni primorski teržišči. — Panama (18000 lj.) pristanišče ob enako imenovanem zalivu. V tem stojé Biserne otoki, ob kterih lové biserne školjke. Aspinval ob karaibskem morji. Ti mesti véže preimenitna medmorska železnica 75 kilometrov dolga.

#### IV. Republika ekvadorska.

5670 □miriametrov in 1300000 ljudi; ti so po veri večidel kristjani, po kervi pa jih je nad polovico belega plemena, 500000 Indijanov, 15000 zamorcev in 50000 mešancev.

Zahodna polovica te dežele je gorata: Kordiljere ekvadorske so po njej razrasene; med njimi se posebno odlikujete dve vzporedni veji, ki nosite zeló visoke veršace in ognjenike. V zahodni je Iliniza (5250 mt.), Pichincha (4858 mt.) in Chimborazo (6548 mt.), v vzhodni pa Cotopaji (5700 mt.), Antisana (5745 mt.) in Cayambe (5900 mt.). Med temi gorami so razprosterte visoke planote in visoke doline, po kterih skoro neprestano vlada pomlad; rastlinje je kaj bujno in ljudstvo primeroma gosto naseljeno. Manjša vzhodna polovica je gozdnata nižava, ktero mnogi dotoki maranonski namakajo. Zemeljski pridelki so tisti kakor v Kolumbiji. Po visoki planjavi se posebno pečajo s poljedelstvom in živinorejo. Premnogo dobička jim daje tudi košeniljka

in kinežko drevo, kterega lubje kot neprecenljivo zdravilo prodajajo. Izmed kopanin ima ta dežela zlato, srebro, živo srebro, žveplo, smaragde i. t. d. — Obertnost in kupčija se zmerom bolj razvijate. V tuje izvažajo mezge in goveda, slano meso, surovo maslo, sir, vosek, žito, sol, lubje kinežkega drevesa, kakao, tabak, bombaž, gumij, zlato, srebro i. t. d.

Upravno je republika razdeljena v 3 pokrajine (departimentos). Mesta: Quito (76000 lj.) na 2957 mt. visoki planoti (temperatura se preminja le med  $11\frac{1}{2}^{\circ}$  in  $13^{\circ}$  R.), lepo zidano glavno mesto, ima imenitno vseučilišče, razvito poljedelstvo, veliko obertnost (tkanine) in kupčijo zlasti z največim primorskim terziščem Guaiquilom (22000 lj.). Riobamba blizu Chimboraza z bogatimi žveplenimi rudniki. Loja (10000 lj.) močno kupčuje z lubjem kinežkega drevja. Cuenca (25000 lj.) prodaja bombaž, slamnike imenovane panamske.

## V. Republika peruvanska.

13225 □miriametrov (uradno poročilo stavi 16057 □miriam.) in 2500000 ljudi (uradno: 3200000); ti so po veri skoro vsi katoličani; po kervi jih je 57% Indijanov, 23% mešancev (Cholos in Zambos)  $12\frac{1}{2}\%$  na Peruvanskem rojenih Kavkazcev,  $3\frac{1}{2}\%$  zamorcev, drugi so pa tujci.

Velika večina te dežele je gorata. Kordiljere so po njej razrasene od juga proti severju. Po njih stojé najviši južnoameriški hribovi, ki so še nad 6500 metrov vzpeti. Glavni gorski panogi ste na več krajih skup zraseni ter oklepate mnogo visokih planot, med kterimi je planota jezera titikaškega najimenitnejša. Vzhodna stran peruvanske republike je ravna nižava, ki jo Maranon in premnogi njegovi gorenji dotoki namakajo. Rastlinje rase najbujnejše v kordiljerskih dolinah, ki so zeló plodne, močno močene in dobro obdelovane. Razen žita pridelujejo mnogo bombaža, kave, sladkorja, indiga i. t. d.; mnogo imajo tudi zdravilnih rastlin (kinežko drevo i. t. d.) pa izvrstnega lesa. Izmed živali redé posebno ovce, lame, alpake i. t. d. Od nekđaj pa Peruvansko slovi po bogatih zakladih raznih kopanin, zlasti pa dragih kovin. Nekđaj je bilo zlata najbolj bogata dežela, srebra pa je le Mehikansko še nekaj več imelo. Ima pa tudi platine, mnogo živega srebra, bakra, kositra, solitra, kuhinjske soli, premoga i. t. d. Bližnji otoci, Chincha imenovani, pa dajo premnoga guana ali tičjeka, kterega vsako leto več milijonov centov na tuje prodajo. Vendar ga jim bo kmalo zmanjkalo. Obertnost je precej razvita in zlasti po nekterih mestih zeló velika. Kupčija cvete. (Železnic ima dežela sedaj 85 miriametrov.)

Poprej španska naselbina, se je Peruvansko l. 1852 osvobodilo tuje sile. Sedaj veljavna ustava je od l. 1860. Upravno je ta republika, ki jo predsednik vodi, razdeljena v 18 pokrajin (departimentos). Mesta: Lima (161000 lj.), glavno mesto, od Pizara (1534) ustanovljeno, 3 ure daleč od morja, je dobro uterjeno in zeló lepo zidano; ima zlasti lepe cerkve

in bogate samostane (37), najstarejše in najmenitnejše vseučilišče v Ameriki in mnogo drugih znanstvenih zavodov; velika obertnost jej zeló cvete (zlasti volnenina in bombaževina, zlatnina in srebernina, usnje, steklo), in kupčija njena je kaj razširjena. Huanca Velica ima zlate in sreberne jame pa najbogatejše rudniké živega srebra na svetu. Pasco, Lauricocha in Tarma z bogatimi srebernimi rudniki. Arequipa (40000 lj.), kaj obertno in kupčijsko mesto. Železnica je veže z pristaniščem Islay. Tudi Callao (12000 lj.), najmenitnejše teržišče primorsko, je z železnico skleneno z bližnjo Limo. Trujillo (15000 lj.) pristanišče uže od Pizara ustanovljeno.

## VI. Republika bolivijska.

13880 (po drugih pa 21826) □miriametrov in 2 milijona ljudi; med temi je skoro 90% Kavkazcev in mešancev, ostali so Indijani.

Bolivija je najviša dežela v južni Ameriki, morebiti najviša na svetu, ki je še poseljena; kajti najviša stanovališča so še več kakor 4700 mt. nad morjem. Po zahodni strani so razrasene Kordiljere, katerih veje oklepajo visoko planoto bolivijsko. Ilimani, Nevada de Sorata i. d. verhovi molé še visoko nad ločnico večnega snega. Obrežje bolivijsko je kratko in tik njega je razprosterta brezdežna puščava Atakama. Proti vzhodu so Kordiljere razrasene v več vej, po katerih se polagoma spuščajo v maranonsko in laplatsko nižavo. Ta je razširjena črez vso vzhodno polovico dežele. Namaka jo maranonski dotok Madeira s premnogimi pritoki, pa Pilkomajo in Paraguaj. Zemeljski pridelki so tisti kakor na Peruvanskem; enaka je tudi živinoreja. Preimenitno pa je rudarstvo, ki daje veliko zlata (v Karabaji), srebra (v Potosiu in Chuquisaci), bakra, kositra, železa, solitra, žvepla i. t. d. Obertnost se je komaj začela, kupčija pa je zeló velika, izvažá namreč razne surovine.

Bolivija je bila do l. 1825 španska naselbina, ki se je imenovala Visoki Peru. Takrat jo je Bolívar osvobodil tuje sile; njemu na čast so tudi deželo imenovali Bolivija. Sedaj je republika upravno razdeljena v 9 pokrajin (departimentos).

Mesta: Chuquisaca (24000 lj.), glavno mesto na 2850 mt. visoki planoti, ima bogate zlate in sreberne rudnike. La Paz (76000 ljudi) na 3900 mt. visoki planoti ob titikaškem jezeru, ima največo obertnost v deželi. Potosi (23000 lj.), nekdanje glavno mesto na 4100 mt. visoki planoti, ima še zmerom precej srebra. Cochabamba (41000 lj.) prideluje mnogo žita. Cobija ali Puerto la Mar (3000 lj.), edino bolivijsko pristanišče ob velikem oceanu.

## VII. Republika čilska (Chile).

3435 □miriametrov in 2100000 ljudi; ti so po veri katoličani; po kervi so pa večidel mešanci in Indijani, Kavkazcev je okoli 150000, potem pa nekaj zamorcev.

Čilsko je ozko (k večemu 30 miriam. široko) primorje ob velikem oceanu med 24 in 44° južne širjave. Skoro vsa dežela je gorata; enoverstna Kordiljera čilska namreč je potegnena po njej od severja proti jugu; po njenem grebenu ob vzhodni meji stoji mnogo visokih snežnikov in ognjenikov (Aconcagua 6840 met.). Mnogo kratkih brežnic dere izpod njih k velikemu oceanu. Na severni strani je med Kordiljero in morjem razprosterta brezdežna puščava Atakama. — Podnebje je jako prijetno zlasti po južni polovici; zato jej pravijo ameriška Italija. Severna stran je bolj vroča pa presuha.

Almagro, tovariš Pizarov, je bil l. 1534 prvi prišel na Čilsko; od tega časa je bilo pod špansko oblastjo; te se je osvobodilo leta 1810 in ustanovilo samostalno ljudovlado. Ta je med vsemi republikami južne Amerike najboljše osnovana ter se je brez vseh silnih prekucij naravno razvijala do sedanjega časa. Upravno je razdeljena v 15 pokrajin (provincias).

Mesta: Santjago de Chile (145000 lj.), glavno mesto v rodovitni okolici, ima vseučilišče in dobre šole. Quillote z imenitnim bakrenim rudnikom; Petorca koplje zlato. Valparaiso (71000 lj.) zeló cvetoče teržišče ob velikem oceanu, 184 kilometrov dolga železnica ga sklepa s Santjagom. Valdivia (14000 lj.) s prelepim in dobro uterjenim pristaniščem ob velikem oceanu (Corral). Concepcion (14000 lj.); to mesto je bil pred nekaj leti potres po polnem razdjal. — Otok Chiloe (62 miriamet. in 64000 lj.) ima zeló rodovitno zemljo. Plodni so tudi otoki Juan Fernandez, ki imajo prelepo podnebje. — Na jugu so Indijani Araukanci ustanovili samostalno državo, edino indijansko državo, ki je v zavezi s čilsko ljudovlado.

Prirodnine. S poljedelstvom se Čiljanci kaj pridno in večidel umno pečajo; pridelujejo veliko turšice, pšenice, ječmena in sočivja, pa tudi dokaj prediva, brošča in sadja. Po nižih krajih povsodi rasejo oljke, smokve, mandeljnovo drevo i. t. d. Tudi lesa je na ostajanje. — Živinoreja je zeló razvita; primeroma največ derže goved in ovac (nekteri posestniki imajo po 40000 goved), potem konje, mezge, osle, svinje i. t. d. — Največ dobička pa deželi daje rudarstvo. Primeroma največ dobé bakra (iz 1700 jam so ga l. 1869 dobili skoro za 24 milij. goldinarjev), potem pa srebra (l. 1869 so ga le v tuje prodali skoro za 6 milijonov gld.), veliko zlata, železa, svinca, posebno pa premoga (iz 700 premogovnikov). V puščavi Atakami in v raznih jezerih dobivajo sol.

Obertnost ni na visoki stopinji, vendar je bolj razvita nego v kateri koli državi južnoameriški. — Kupčija je jako živahna, zlasti primorska; po suhem jo zelo zavira visoko gorovje, ki na vse strani deželo preprega. Kljubu temu so napravili že več železnic, ki merijo skup 981 kilometrov. Izvažajo žito, moko (v Kalifornijo, Peru, Brazilijo in celó v Evropo) volno, kože, les, srebro, baker in bakreno rudo pa guano; vvažajo pa obertnijsko blago iz Evrope in iz zedinjenih držav sev. Amerike.

## VIII. Patagonija.

Južni kos Amerike se imenuje Patagonija, ki meri 9750 □miriam. Zahodna stran je po polnem gorata; pokriva jo enoverstna Kordiljera patagonska; njene višine so s snegom in ledom pokrite, po bolj nizkih krajih pa dobro zarasene (bukve, breze i. t. d.). Podnebje je mehko in enakomerno, a skoro neprestano gre dež ali pa goste megle pokrivajo mokro zemljo. Poleg obrežja stoji v velikem oceanu mnogo otokov. Vzhodna stran je patagonska planjava, polna jezer in močarin; ponekodi so tudi razprosterte velike pustinje in pašnje, po katerih se velike črede poludivjih konj in goved pasó. — Surovi in malikovalski Patagonci, v več razrodov razdeljeni, živé po tej puščobni deželi. Živé se večidel z lovom in ribištvom, nekteri tudi z živinorejo. Po večem so močne visoke postave, to pa ni res, da bi bili sami velikani (od 1 m. 75 cm. do 1 m. 95 cm.). Na južnem obrežji ob magelhanovi ožini morski životarjijo silo divji Pešereci.

## IX. Zavezna republika argentinska.

22580 □miriam. in 1850000 ljudi (Indijani, Kavkazci, zamorci in mešanci).

Zahodna stran te dežele je gorata: vzhodna pobočja in pogorja čilskih Kordiljer so po njej razpeta. Veča vzhodna polovica pa je po polnem ravna: nižava ob Laplati. Ta nižava je ponekodi puščobna in močvirna, po večem pa zeló rodovitna, in kjer ni obdelana, le s travo zarasena: pampas laplatske. Namakajo jo velikanske reke (Paraná, Paraguaj, Uruguaj — Laplata), ki se redoma napeenjajo in, tudi čez bregove po globoki nižavi razlivajo. Mnogo je tudi slanih jezer, po katerih se po leti nareja debela skorja najbelejše soli. Rio Negro in Colorado ste manjši brežnici. — Poljedelstvo je zeló zanemarjeno. — Bolj razširjena je živinoreja zlasti po travnati planjavi, kjer se nebrojne črede poludivjih konj in goved pasó. Neznatno je rudarstvo (baker), obertnost majhna, kupčija pa velika. Izvažajo namreč kože, rogove, loj, volno (l. 1871: 70 milijon. kilogr.), osoljeno meso, mesni izleček i. t. d.

Vsa dežela je bila nekđaj pod špansko oblastjo; ko se je l. 1803 te osvobodila, ustanovilo se je 14 republikanskih deržav, ki so se med seboj zedinile v „zavezno republiko argentinsko“.

Mesta: Buenos Ayres (180000 lj.), glavno zavezno mesto ob 6 miriametrov širokem ustji Laplate, ima vsenčilišče pa preveliko kupčijo; izvažá namreč vse blago laplatskega porečja razen Brazilije. Zato je v njem naseljenih toliko tujcev (89000, teh je 42000 Italijanov, 14000 Špancev, 14000 Francozov, 2000 Nemcev, 550 Avstrijancev i. t. d.). Paraná (15000 lj.), nekđaj glavno zavezno mesto. Corrientes (20000 lj.), v zdravem in rodovitnem kraju nasproti ustja Paragnaja v Parano; daje mnogo kave, tobaka, sladkorja, bombaža, košeniljk i. t. d. Cordova (16000 lj.), teržišče za sukno in drugo volnenino; vseučilišče. Mendoza (15000 lj.) med andskimi goricami v prerodovitni pokrajini, žitni preskerbnici argen-



tinski, ki daje tudi mnogo izverstnega vina, smokev, oliv i. dr. južnega sadja. Bolj na severji je Uspalata z bogatimi srebrnimi rudniki. Prehod Uspalata (4070 mt.), od starih Peruvancev napravljen, derži prek kordiljerskega grebena. Salta (12000 lj.) v lepem in rodovitnem kraju z velikimi živinskimi sejmi.

## X. Republika uruguajska.

1728 □miriametrov in 390000 ljudi, med njimi 52<sup>o</sup>/<sub>o</sub> tujcev, Indijanov ni nič.

Ta dežela, tudi Banda oriental ali Montevideo imenovana, je nekoliko gorata, nekoliko pa ravna. Od severja so namreč hrazilске gore vanjo raztegnene; med njimi je razprosterta globoka dolina Rio Negra. Zahodna, južna in nekoliko tudi vzhodna (primorska) stran pa je po polnem ravna in večidel s travo pokrita. Zemlja je zelo plodna in predobro močena, vendar so razen Rio Negra največe reke le ob zahodni in južni meji (Uruguaj in Laplata). Ljudstvo se peča skoro samo z živinorejo (konji, goveda, ovce) in tudi na tuje prodaja le živalske surovine (kože, loj, meso pa volno).

Uruguajsko je bilo prej velika pokrajina brazilska. Leta 1825 so jo oklicali za samostalno državo, ki je bila 1828 očitno priznana. Mesta: Montevideo (126000 lj.) ob ustji Laplate ima veliko a bolj plitvo luko, zahodnim in jugozahodnim vetrovom odperto. Kupčija je zelo velika (po večem v francozskih rokah). Maldonado (6000 lj.), dobro uterjeno pristanišče ob vходу v Laplato. Colonia del Sacramento z uterjenim pristaniščem.

## XI. Republika paraguajska.

1650 miriametrov in k večemu še 1 milij. ljudi; ti so Indijani in meščanci in okoli 10<sup>o</sup>/<sub>o</sub> je Kavkazcev; med Indijani je še mnogo malikovalcev.

Paraguajsko je nekoliko hribovita nekoliko pa ravna dežela med Parano in reko Paraguajem. Jugozahodne brazilske gore so vanjo raztegnene. Zemlja je povsodi rodovitna, če jo veletoki s svojimi povodnjami ne močvirijo. Stanovalci se najbolj pečajo s kmetijstvom. Poleg raznega žita in rajža pridelujejo posebno bombaž, sladkor in tobak. Povsodi nabirajo tudi veliko po deželi imenovanega čaja paraguajskega (maté). Raznoverstnega lepega lesa imajo na ostajanje. Precej razširjena je tudi živinoreja; primeroma zelo veliko derže goved in konj. — Obertnost je majhna, kupčija ne posebno velika. Izvažajo kože, les, tobak, čaj.

Španec Juan de Ayolas je l. 1534 na Paraguajskem ustanovil prvo naselbino (Asuncion). Poslej so se dežele polastili oo. jezuitje ter prav po očetovsko skerbeli za razvitek duševne izobraženosti in gmotnega blagostanja prebivalcev. Za njimi so zopet gospodovali Španci do l. 1811. Tega leta so se Paraguajci osvobodili španske sile ter ustanovili samostalno

državo. — Mesta: Asuncion (25000 lj.) ob Paragvaji, najimenitnejše skladišče za vso unanjo kupčijo. Kratka železnica pelje v Villarico (9000 lj.), kjer pripravljajo naj več čaja (*Ilex paraguensis* daje imenitno „hierba de maté“). Concepcion ob reki Paragvaji.

## XII. Carstvo brazilsko.

84250 □miriametrov in 11780000 ljudi; med temi je 1300000 Kavkazcev (Portugalcev, Francozov, Angležev, Nemcev), 4 milijone zamorcev, drugi so mešanci in Indijani (med temi jih je še okoli 200000 brez stalnega stanovišča). Po veri so večidel katoličani.

Skoro dve tretjini vsega poveršja je ravnega nizkega sveta, hribovje zavzema le malo čez eno tretjino. Brazilsko višavje obsega okoli 28000 □miriametrov. Na 300 do 650 metrov visoki planoti so raztegnena dolga gorstva, večidel vzporedna z morskim obrežjem. Široke podolnice jih ločijo, vendar so na več mestih sklenena s poprečnimi vejami. Najviša so na jugozahodni strani, Serra do Mar, serra do Mantiqueria (Pico dos Orgaos, 2378 mt.), serra do Espinhaço in serra do Villarica (Itacolomi 2435 mt.). Prave gore obsegajo komaj  $\frac{1}{5}$  brazilskega višavja. — Na severni meji so tudi gujanske gore v to deželo razširjene. Velika ravnina — nižava maranonska je razprosterta med brazilskimi in gujanskimi gorami. Dobro  $\frac{3}{7}$  je je z gozdovi pokrite. Ti so razprosterti zlasti ob Maranonu 60 do 130 miriam. na široko in 300 na dolgo. Poleg obrežja, ki je okoli 600 miriametrov dolgo in polno pripravnih luk, je ozka nižava, ki je tudi dobro močena, zelo rodovitna in do sedaj skoro edini obdelovani svet v Braziliji. — Glavni veletok je Maranon, ki na svojem predolgem teku od zahoda proti vzhodu v sebe sprejemlje čez 100 dotokov; med temi je mnogo večih nego je Donava in Volga v Evropi. (Gl. str. 409.) Razen Maranona sta še imenitna Paranaíba in St. Francisco. Tudi Parana s Paragvajem in Urugvajem ima svoj gorenji tek razvit po brazilski zemlji. Jezero je mnogo v deželi, prekopa pa nobenega. — Podnebje je po večem vroče pa vendar zdravo. Ločita se 2 letna časa: suha zima od maja do oktobra pa deževno poletje od novembra do aprila. Ta premenjava med suho in vlažno, zelo mokro sapo ne dá dobro Evropejcem in celo med tam rojenimi prebivalci zlasti ob morskem obrežju vzročuje po gostem hude bolezni.

Španec Pinzon in Portugalac Kabral sta l. 1500 našla to velikansko deželo ob najbolj vzhodnem obrežju. Kabral jo je po rudečem lesu — po braziljki (*brasa* = živo oglje) — imenoval Brazilijo. Od tega časa je bila zelo zanemarjena portugalska naselbina do l. 1822, ko so jo puntarji oklicali za neodvisno državo ter Dom Pedra, najstarejšega kraljeviča portugalskega, na prestol posadili. Upravno se deli v 20 pokrajin, 16 primorskih in 4 notranje.

Mesta: Rio de Janeiro (440000 lj.), glavno in stolno mesto brazilskega carstva, ima prostorno in dobro uterjeno pristanišče, ki se šteje

med najlepša na svetu. Novo mesto je lepo in redno zidano ter ima vseučilišče, zvezdarno, rastlinoznanski vert, mnogo drugih učilišč in znanstvenih naprav, najbolj razvito veliko obertnost v Braziliji (demanti, dragotina, sladkor, pavolnik, jadrenina, ribja mast i. t. d.) pa čez celi svet razširjeno veliko kupčijo (za kavo je največe teržišče na svetu; kože, rajž, pavola, sladkor, tobak i. t. d.). V prelepi okolici stoji cesarsko poletno stolišče Boa vista. Bahía ali ciudad de San Salvador (200000 lj.), drugo primorsko teržišče ob zalivu vseh svetnikov, nareja ladije, sladkor, pavolnik, tobak i. t. d. Pernambuco (95000 lj.) z veliko kupčijo. Pará ali Santa Maria di Belem (25000 lj.), teržišče ob ustji enako zvane reke. Porto Alegre (24000 lj.) ob ustji Rio Granda z veliko kupčijo črez morje. S. Paulo (30000 lj.), cvetoče teržišče blizu morja. — Ouro Preto (Villarica, 15000 lj.), na podnožji hriba Itacolumi, iz peska izpira zlato in demante. Diamantino (10000 lj.) dohiva zlato in demante. Cujaba (10000 lj.), glavno mesto bogate rudarske pokrajine.

**Prirodnine.** Brazilija se prišteva k deželam, ki so z raznimi prirodninami najbogateje obdarjene. Ravniška vročina in obilna moča naredite, da rastline silno bujno rasejo v mastni zemlji. A komaj 3<sup>o</sup>/<sub>10</sub> vsega poveršja je obdelanega: večidel po primorji, po notranjem pa le okoli inenitnih rudarskih mest. Več kakor 55000 □miriametrov zemlje ni nikakor obdelane: le z gozdovi zarasene ali pa s travo pokrite. Poljedelstvo pa je v obče zelo zanemarjeno, ker jim mastna zemlja brez posebne skerbi daje obilo najdražjih pridelkov. Najimenitnejši pridelek je kava (leta 1762 vpeljana), ktere na leto napravijo črez 200 mil. kgr. (t. j.  $\frac{4}{7}$  vse kave na zemlji). Preveliko je tudi bombaža, ki se od leta do leta bolj širi. Cukra iz terstja sedaj še pridelajo okoli 100 mil. kgr., veliko tobaka, raznega južnega sadja, banan i. t. d., mnogo rajža in turšice, drugega žita pa dosta premalo za lastno potrebo. Neprecenljivi so brazilski gozdovi, s kterimi pa silno nemarno gospodarijo. Te šume, večidel pravi pragozdi, dajo obilo raznovrstnega lesa za razne izdelke in za barvilo. — Razen divjih živali (jaguarjev, tapirov, opic, papig i. t. d.) se po neizmernih pašnjah, pampas imenovanih, pasó nebrojne črede poludivjih konjev in goved, kterih kože in rogove so uže od nekdanj izvažali, sedaj rabijo večidel tudi meso. Po naselbinah in kmetijah pa deržé mnogo domačih goved, konj in mezgov; s temi tvorijo od kraja do kraja. Ob rekah, zlasti ob Maranonu zelo lové želve, in iz njih jajec olje napravljajo. Tudi z ribištvom se močno pečajo. — Prebogata je dežela raznih kopa in, a rudarstvo je skoro po polnem zanemarjeno. Zlata in srebra so nekdanj premnogo izkopavali in na tuje prodajali, sedaj pa morajo ti dragi kovini vvažati iz tujih krajev. Le demantov silno pridno iščejo; teh je Brazilija blezo najbogatejša dežela na svetu. Naj več jih dobé v pokrajinah Minas Geraes in Matto Grosso.

Obertnost se je komaj začela in sicer le v večih mestih. Fabrike se nahajajo le v nekterih primorskih mestih, ki izdelujejo debele tkanine iz bombaža, cigare, sladkor, usnje. Nekaj plavžev pa je v pokrajini Minas Geraes. Notranja kupčija je majhna, ker cest skoro po

polnem pomanjkuje; bolj živahna je ob morji. (Železnice sedaj merijo okoli 820 kilometrov). Velika pa je prekomorska kupčija, zlasti z Veliko Britanijo, severno Ameriko, Hamburgom, Terstom, Španskim, Portugalskim in Nizozemskim. Najmenitnejša teržišča so Pará, San Luis de Maranhã, Pernambuco, Bahia, Rio de Janeiro, Santos in Porto Alegre. Izvažajo zlasti kavo, bombaž, cukrer, kože, tobak, gumilastiko, les, demante, čaj, dišave, kakao i. t. d.; vvažajo pa žito in moko, vino, premog, železo in železino, ladije in razne obertnijske izdelke.

Šolstvo je zelo zanemarjeno; komaj 3% za šolo godnih otrok obiskuje slabo uravnane ljudske šole.

### XIII. Ameriški otoki.

1. Srednjeameriški ali zahodno-indijski otoci merijo okoli 2374 □miriametrov in imajo 4220000 ljudi; ti so po veri katoličani in protestantje, po rodu pa je 880000 Evropejcev in kreolov, 2 milijona zamorcev, 9000 Indijanov pa 1400000 mešancev. Delé se otoki v velike in male Antilje pa Bahamske otoke.

A. Velike Antilje: 1) Haiti (nekdanj Hispaniola ali St. Domingo imenovan) meri 726 □miriamet. ter ima okoli 760000 ljudi; med temi je nad polovico zamorcev, 30000 Evropejcev ali kreolov, drugi so mešanci. Otok je gorat, le ob morji so semtertje ravnine, katerih največa je na južni strani razprosterta. Razen mnogo malih brežnic je na otoku več slanih jezer. Podnebje je vroče in nezdravo (žolta vročica). Rodovitna, a po večem slabo obdelana zemlja daje obilo bombaža, kave, cukrovega terstja, tobaka, raznih dišav i. t. d. Deržavno je razločena v dva dela. Zahodni manjši del (264 □miriamet. in 592000 ljudi, večidel zamorcev in mešancev) je republika Haiti: Port an Prince (r. Portopréns, 30000 lj.), glavno mesto v močvirnem nezdravem kraju, s precej veliko kupčijo. Cap Haitien (15000 lj.) se najbolj peča s pomorsko kupčijo. — Veči vzhodni del — republika San Domingo (leta 1861 se je bila udala španskej oblasti — sedaj je zopet samostalna): San Domingo (16000 lj.), najstarše od Evropejcev ustanovljeno mesto v Ameriki, ima lepo pristanišče in veliko kupčijo. Na notranjem sta Sant Jago (14000 lj.) in Vega (9000 lj.).

2. Kuba (1188 □miriametr. in 1420000 ljudi; teh je polovica Kavkazcev, 500000 zamorskih sužnikov), največi, najrodovitnejši in najboga-tejši ótok antiljski, je po sredi gorata, ob morji pa ima več malih ravnin. Podnebje je vroče; po notranjih krajih je kaj zdravo, po globokem in dobro močenem primorji pa žolta vročica večkrat hudo razsaja. Komaj  $\frac{1}{3}$  nje-nega plodnega poveršja je obdelana, vendar daje obilo cukra, kave, tobaka in drugih pridelkov vročega pasa. Rudniki imajo posebno veliko bakra. Mesta: La Havana (200000 lj.), dobro uterjeno glavno mesto, ima eno najlepših in največih luk na svetu, lepe palače, vseučilišče, veliko orožarnico, ladjedelnice, fabrike za cigare in čokolado pa veliko kupčijo. Sant Jago de Cuba (30000 lj.), nekdanj zeló imenitno primorsko teržišče.

Puerto Principe (50000 lj.) ima veliko notranjo kupčijo. Matanzas (30000 lj.), primorsko tržišče ne daleč od Havane; (špan.).

3. Puerto Rico (93 □miriamt. in 660000 ljudi, med temi je 60000 zamorskih sužnikov, drugi so kreoli in mešanci), najmanjši otok izmed velikih Antilj, je hribovit, dobro močen in rodovit; podnebje je vroče pa zdravo. Prideluje veliko tobaka in cukra, pa precej kave in bombaža. Peča se tudi z živinorejo in rudarstvom. St. Juan de Puerto Rico (30000 lj.), dobro uterjeno glavno mesto z veliko pomorsko kupčijo; (špan.).

4. Jamajka (110 □miriamt. in 506000 ljudi, med temi je 13000 Kavkazcev, drugi so mešanci in zamorci, in nekaj je Kitajcev) je hribovita; najvišji nje verhovi merijo 2300 metrov. Zemlja je dobro močena, ob členovitem obrežji in po dolinah lepo obdelana, vendar manj rodovitna nego na drugih Antiljah. Podnebje je gorko pa zdravo. Najvažniši pridelki so kava, sladkor, rum, piment, indigo, mahagonov les i. t. d. San Jago de la Vega (ali Spanistown, 6000 lj.), glavno mesto blizu morja. Kingston (36000 lj.), dobro uterjeno pristanišče z veliko kupčijo; (angl.). — Angležki so tudi

B. Bahamski otoci (500 do 600 večih in malih otokov, ki merijo skup 133 □miriamt. ter imajo 40000 ljudi), in so nizki in skaloviti. Največi med njimi je Cat Island ali Guanahani (San Salvador, 9 □miriam.) s krajem Port How (r. Hau), kjer je Kristof Kolumb, najditelj Amerike, 12. oktobra 1492 prvi stopil na suho. Najiminitnejši pa je otok New Providence (r. Nju Providens) z glavnim mestom Nassau-om (6000 lj.).

C. Male Antilje stojé v loku od Puerto Rica do južne Amerike in od tod poleg obrežja venezuelskega do marakaibskega zaliva vstric velikim Antiljam. Španci jih delé v „otoke na vetru“ (islas barlo viento) in „otoke za vetrom“ (islas so viento). Vsi so visoki in gorati razen največih dveh (Trinidad in Tabago). Razdeljeni so med razne evropske države.

a) Angležki so: Sv. Lucija, Barbadoes, Dominika, Tabago, Trinidad i. d. (14 po številu, ki merijo 84 □miriam. ter imajo 508000 ljudi). Primeroma naj bolje obdelan in najgosteje naseljen je Barbadoes (43 miriam. in 162000 lj.), ki daje posebno veliko cukra. Mesto Bridgetown (r. Bridžtaun, 16000 lj.) je najiminitnejše tržišče na angležkih malih Antiljah. — Trinidad (45<sup>1</sup>/<sub>2</sub> □miriamet. in 109000 ljudi) z glavnim mestom Puerto de Espana (Port Spain 10000 lj.).

b) Francozki so Martinique, Guadeloupe in drugi majhni ostrovi, ki skup merijo 26 □miriam. in imajo 309000 ljudi. Martinique (10 □miriam. in 155000 ljudi) je najbogateje obdarjeni otok francozki med malimi Antiljami: Fort-royal (8000 lj.), dobro uterjeno glavno mesto; Saint Pierre (20000 lj.), najiminitnejše tržišče. Na Guadeloupi je Basseterre (10000 lj.) glavno mesto, Point à Pitre (r. Poénta Pitr, 15000 lj.) pa največe tržišče. Francozje izvažajo iz teh otokov sladkor, kavo, kakao, rum, tobak, raznoversten les i. t. d.

c) Nizozemske so Saint Eustache z enako zvanim primorskim mestom (6000 lj.), Curaçao z mestom Willemstadt (8000 lj.) in še 4 drugi otrovi. Vsi skup merijo 9 □miriamt. in imajo 35000 ljudi. Pridelki so tisti kakor na drugih Antiljah; napravijo pa tudi premnogo izverstne soli.

d) Danski so otočiči St. Croix (r. Sén Kroa) s primorskim mestom Christianstadt (6000 lj.), St. Jean in St. Thomas z uterjenim tržiščem Charlotte Amalie (12000 lj.). Vsi skup merijo 3 □miriametre in imajo 41000 ljudi. V prekomorsko kupčijo pa dajó največ cukra in ruma.

e) Švedski je le otok St. Barthelemy, ki meri 21 □kilometrov ter ima 3000 ljudi. V tujo kupčijo daje zlasti bombaž.

Velike in male Antilje pa bahamski otoki se zovejo skup zahodna-Indija.

2. Ognjena zemlja (Tierra di fuego) obsega več goratih otokov onostran ožine magellanove. Po višinah jih pokriva sneg in leđ, po nižinah in ob morji so pa z lesom zaraseni ali pa močvirnati. Podnebje je neugodno in puščobno. Ob morskem obrežji živi okoli 2000 Pešerecev od rib.

3. Falklandski otoki (123 □miriam.) stojé v atlantskem oceanu 50 miriamt. proti vzhodu od Patagonije. Vsi so gorati, dobro močeni in z gosto travo zaraseni. Po njih se pase mnogo čred poludivjih konj in goved; (angležki).

4. Otoki Aurora, Južna Georgija, Sandwichski otoci, Južni Orkadi, Južna Settlandija so goli skaloviti otoki brez rastlin.

5. Antarktika se imenuje le malo znana celina z dotičnimi otoki, ki oklepa južni tečaj.

6. Otoki Galapagos (10 večih in mnogo manjših) stojé v velikem oceanu ob ravniku proti zahodu od Ekvadorja, h kateremu se prištevajo. Merijo okoli 76 □miriam. Ti gorati in ognjeniški otoci dajó velikanske želve po 150 do 200 kgr. težke.

## Avstralija sploh.

### Meje, lega in velikost avstralske zemljine.

Portugalec Ferdinand Magelhaens je bil prvi Evropejec, ki je l. 1521 s španskimi ladjami prejadral veliki ocean ter pri tej priliki našel nekaj otokov avstralskih. Poslej so v 16. stoletji španski mornarji sledili njegovo pot ter med drugim posebno iskali izmišljeno „južno deželo“ tako zvano „terra australis“, ki bi imela biti okoli južnega tečaja enako razširjena kakor je stari svet okoli severnega tečaja. Po tej izmišljeni „južni deželi“ so 5. zemljino imenovali Avstralijo, ki so jo v 17. stoletji Holanci svetu odkrili. — Avstralija je razen nekaj otočij vsa razprosterta na južni poluti. Kakor Evropa sredi celinske polute tako leži Avstralija sredi povodne ali oceanske in se primerno tudi imenuje Oceanija. Morebiti bo kedaj tako prevladala bližnja morja

in otočja, kakor je Evropa prevladala sosedne zemljine. Obliva jo krog in krog veliki ocean, le na zahodni strani sega indijski ocean do njene celine imenovane Nova Holandija. Z mnogobrojnimi otočji vred meri ta zemljina 88700 □miriametrov.

### Porazna razredba Avstralije.

Avstralska celina ali Nova Holandija je primerna šesterokotu, ktereга skrajni ogli so nos Jork (na severovzhodu), nos Sandy (na vzhodu), nos Wilson (na jugovzhodu), nos Leeuwin (na jugozahodu), nos Vlaming (na zahodu) in skrajnik poluotoka Koburg. Raztegnena je najbolj od zahoda proti vzhodu. Nje največa dolgost med nasprotnima nosoma Steep in Sandy meri namreč 415 miriam., počez, t. j. od golega nosa Jorka do granitega Wilsona pa le 320 miriametrov. Nova Holandija je skoro po polnem celinska; vanjo se vriva le malo zalivov: karpentarski in cambridžki zaliv sta najjemenitnejša na severji, avstralski zaton in spencerski zaliv pa na jugu. Zato ima le malo poluotokov. Med malimi členi je najznamenitejši veliki poluotok Karpentarija. Na prvi pogled se zdi, kakor da bi bila ponarejena Afrika, vendar je nje obrežje primeroma daljše, meri namreč 1410 miriam. (prim. str. 42). Veliko pa je ob njenem obodu najlepših pristanišč. Otokov pa ima Avstralija toliko, da se v tem ž njo ne more meriti nobena zemljina. Skup merijo 12430 □miriam., t. j.  $\frac{1}{7}$  vse zemljine.

### Navpična izobrazba ali naličje Avstralije.

Več ko tri četertine nove Holandije je še skoro po polnem neznane. Ker pa iz osrednjih krajev nerazderte celine vlečejo zeló vroči vetrovi, sklepamo iz tega, da so po sredi razprosterte velikanske puščobne planjave; take so tudi najnovejši potniki povsodi našli. Ta osrednja planjava je po nekoliko z nepristopnimi močvirji ali precej slanimi jezeri pokrita, po nekoliko pa suha puščava z rudečo glinasto zemljo, iznad ktere ternje in uborno rastlinje poganja. Le po deževji se spremeni poprej gola pokrajina; pokrije jo trava, ki se pa v suhem letnem času sčasoma posuši in v prah razdrobi.

Bolj znane, če prav še ne dosta preiskane so primorske pokrajine. Višavje na jugovzhodnem primorji (Viktorija in Novi južni Wales) je sestavljeno iz več ozkih, 650 metrov visokih planot, na katerih stojé posamezna, večidel proti severju raztegnena pogorja. Na notranjo stran — proti zahodu so po stopnjah polagoma znižana, proti vzhodu pa sterno propadajo k morskemu bregu, vendar ga povsodi ne dosežejo. Tako je ob morji razprostertih več malih nižav, ktere so po gorskih podaljških ločene. Najviše so te gore na jugu, kjer veršaci Warragonskega grebena (tudi avstralske Alpe imenovanega), merijo skoro 2280 metrov in blezo še nad ločnico večnega snega molé. Neznaten razor je loči od Modrih gor. Te delajo 650 do 1000 mt. visoko planoto, po

kteřej so posamezna gorstva neredno semtertje razstavljena; razderta je po globokih grapah in presekah, ki vse gorovje silno neprežno delajo. — Gore na severovzhodnem, severnem in severozahodnem obrežji so še malo znane. Visoki planoti podobna pa je višava jugozahodne Holandije; nje 650 mt. visoki rob steremo propada k bližnjemu morju. Posamezne gore stojé tudi ob spencerovem in vincentovem zalivu; zverstena so v vzporedna gorstva, ki proti severju deržé v notranjo Holandijo.

Izmed otokov so nekteri hriboviti (na premnogih stojé ugasnjeni ali pa še goreči ognjeniki), nekteri pa nizki in s skalovjem pa koralnimi klečetimi obdani.

### Kopnozemeljsko vodovje avstralsko.

Nova Holandija nima nobenega veletoka, kterega razvoj bi bil primeren velikosti tega dela zemlje. Ob zunanjem pobočji avstralskih primorskih gorá izvira mnogo brežnic, ki se po kratkem teku izlivajo v morje ter si s prinesenim blatom in peskom ustje zasipavajo. Notranje reke so še premalo znane. Vse se ob deževji navadno zeló napnó, potem pa ob suhem letnem času usahnejo, ali se vsaj deloma v neznatnem vodotoči posušé in tako v več mlakuž in jezer razdelé. Najimnitnejša reka je Murray (r. Meré, 150 miriam. dolg); Morumbidži z Lachlanom in Darling z Macquariem sta največa njegova dotoka. Darling je sicer 210 miriam. dolg, a njegov tek je večí del leta pretergan, ker mu na mnogo krajih ob suhem času voda usahne. Murray je sicer tako globok, da sedaj celó parobrodi po njem plavajo; pa prek njegovega ustja je potegnena pregraja, da je voda celó za male ladije preplitva. Jezer je mnogo ob deževji, ob suši se pa navadno posušé.

### Podnebne razmere v Avstraliji.

*(Rastline in živali.)*

Severna polovica Nove Holandije je razprosterta še po vročem pasu. Srednja letna temperatura je n. pr. na severnem primorji 21° R. Todi se ločita samo dva letna časa: mokri letni čas od oktobra do aprila, kedar severozahodni poluletnik (monsun) vleče ter prej razsušeni zemlji dež daje; pa suhi od aprila do oktobra s severovzhodnim poluletnikom. Manj vroče je podnebje po drugi — večí — polovici, ki je razprosterta onostran južnega povratnika. V Sydneyu (r. Sidniu) iznaša letna temperatura še 14 $\frac{1}{2}$ ° R., v Adelaidi 16°, v Melbournu (r. Melbernu) pa 8°. Po teh južnih pokrajinah se v septembru začne pomlad z dežjem, potem je vreme zmerom bolj suho in jasno, v januarji je suša in vročina največa. Na to nastopi znova deževje in sicer do maja, rastlinje se zopet oživi in jesen južne Nove Holandije je podobna pomladi. Zimski meseci — junij, julij in avgust — so zopet suhi in jasni. Sneg se vidi le po najviših gorah. Dežja v enem letu sicer veliko pade, a silno neredno



je razdeljen med razne letne čase, tako da ima Nova Holandija v obče kaj suho podnebje. Otoki avstralski so večidel posejani po vročem pasu, a pasatni vetrovi hladé njim naravno solnčno vročino, bližnje morje pa zravnava po večem razločke med letnimi časi. V Honolulu na Havaiu (med sandwichskimi otoki) je srednja letna temperatura  $19^{\circ}$ , v januarju iznaša  $17\frac{1}{2}^{\circ}$ , v avgustu pa  $21^{\circ}$ . Na tem otoku vlada tedaj večno poletje in sicer zmerno vroče, prijetno poletje. Hriboviti otoci imajo dokaj dežja (nobeden hrib ne sega do ločnice večnega snega), jako málo pa nizki, ker prek njih neovirani vlečejo vlažni pasati ter se manjkrajt zgosté v oblake in deževje.

Rastlinje je v Novi Holandiji kaj uborno in enotero. Planjave so ponekodi pokrite s travo, ki pa nikjer ne raste tako gosta kakor po naših travnikih, ponekodi so pa zarasene s slanimi rastlinami, ki so zlasti ovcam posebno po godu. Ob reških bregovih se skoro povsodi nahaja gosto nepreahodno germovje in le semtertje rasó visoki gozdovi. Severna polovica spominja na vroči pas (palme in ovijalke), če se nje rastlinje prav nikakor ne more meriti z bujnim rastlinjem drugih vročih predelov. Obdelovane rastline Holandija ni imela ne ene; še le Evropejci so jej prinesli razna žita, navadno in južno sadje, vinsko tertó, oljko i. t. d. Dosta bogatejše obdarovani so avstralski otoki; posebno zanimivo pa je to, da število rastlinskih verst po njih pojema od zahoda proti vzhodu: Nova Guineja spominja še na bližnje otoke vzhodne-Indije, primeroma mnogo manj raznoverstnih rastlin pa je na Tahitiu. Zanimivo je tudi, da so redilne rastline rázširjene črez vse otoke. Kokosova palma je posebno imenitna za nizke otoke; prevažen je kruhovec, ki rodi skozi 9 mesecev v letu neprenehoma toliko sadu, da tri drevesa zadostujejo, da redé enega človeka v tem času (vkuhano kruhovčevo sadje). Manj koristen je lahal (pandanus odoratissimus), le prebivalci sandwichskih otokov se vedno živé z njegovim sadjem. Potem sadé jams, batate i. t. d. Preimenitna je tudi rajska smokva.

Tudi živali je nova Holandija primeroma jako uboga. Največ je vrečarjev; iz med njih živi kenguru v velikih čredah po neizmernih tratáh sredi Nove Holandije; meso njegovo je tečno. Taj celini posebno lasten je tudi kljunaš, kterega navadna zverst živi ob rekah ter si kakor raca v blatu išče živeža, druga zverst pa po zemeljskih luknjah išče mravelj. Med domačimi živalimi so prvotni stanovalci imeli le psa — dingo, ki še sedaj ovcam mnogo škoduje. Med pticami so: emu, menura in črni labud. Evropejci so prinesli v deželo razne domače živali, pa tudi naše ribe in ptíce pevke i. t. d. — Avstralski otoki imajo nektere le njim lastne živali. Med domačimi živalmi pa so prvotniki razen psa povsodi imeli še prašiče in kokoši.

### Prebivalstvo.

Avstralija ima sedaj okoli  $4\frac{1}{2}$  milijona ljudi. Po rodu se prištevajo malajskemu plemenu (prvotniki) ali pa kavkažkemu (naseljenci).

1. Vsi prvotni prebivalci so malajškega plemena. Ločijo se v Negrite in prave Malajce. Negriti prebivajo po Novi Holandiji, kjer so v mnogo malobrojnih razrodov razdeljeni. Po severni polovici pohajajo navadno nagi okoli, po južni se pa pokrivajo s kenguruuskimi kožami. Život radi lepšajo ter se mažejo z raznimi barvami ali se pa tudi ranijo po več mestih, kajti brazgotine se jim zdé kaj lepe. Hranijo se z lovom in ribištvom, jedó pa tudi razne koreninice in jagode, nekatere červe in školjke. Sperva blezo niso bili tako divji kakor se sedaj povsodi kažejo nasproti Evropejcem. Pomirajo silno hitro. Ti Negriti so tudi po nekterih otočjih razširjeni, zlasti po Novi Guineji in po vseh otočjih, ki stojé od Nove Guineje proti jugovzhodu do nove Zelandije. Navadno se ločijo v Papuance in Alfure. Ti živé po sredi Nove Guineje; prej ko ne so Alfuri najbližnji sorodniki onih Negritov, ki životarijo v Novi Holandiji. — Pravi Malajci živé po vseh drugih otočjih in po novi Zelandiji. Razdeljeni so v mnogo razrodov, ki se po životu med seboj precej ločijo, po jeziku, navadah in šegah, celó po svoji veri so si pa kaj podobni.

## Pregled posameznih deržav in naselbin v Avstraliji.

### I. Nova Holandija.

Angleži si lasté vso Novo Holandijo in jo imenujejo Avstralijo. Najimnitnejše njih naselbine so:

1. Novi južni Wales (r. Vels, 7991 □ miriam. in 502000 lj.) je jugovzhodno pomorje novoholandsko. Modre gore so po njem razrasene. Pervi naseljenci so prišli l. 1787 v deželo; bili so britanski hudodelniki, za 7 ali 14 let ali celó do smerti v ječo obsojeni. Poslej so prihajali tudi drugi naselniki in dežela si je kmalu opomogla, tako da Angleži od l. 1843 ne dovažajo več svojih hudodelnikov vanjo. Pečajo se s poljedelstvom in živinorejo (posebno z ovci, zemlja je za rejo ovac kakor nalašč vstvarjena). Obertnost posebno cvete v glavnem mestu Sydneyu. Kupčija rase od leta do leta. Vvaža se najbolj žito in moka, žganje, pivo, čaj, sladkor, tobak; izvažajo pa volna, ovce, pavolnik in zlato.

Sydney (140000 lj.) na malem polotoku med luko Jackson (r. Žekzn) in zalivom Botany, ima vseučilišče, zvezdarno, rastlinoslovski vert, veliko razvito obertnost (pivovarne, cukrarne, strojarnice, velike mline, ladijedelnice, fabrike za mašine, za železno litino, plavže itd.). Tudi je najimnitnejše terzišče v Avstraliji. Železnica derži od tod v Paramato, Liverpool, Campbell-town in Goulbourne sredi velikih ovčarnic. Paramata (24000 lj.) na izlivu enako imenovane reke v luko Jackson. Bathurst (r. Bedserst, 10000 lj.) ob reki Macquari, središče velikih kmetij in zlatih rudnikov. Sredi premogovnikov stojite cvetoči mesti Newcastle (r. Njukasl) in Maitland (r. Metlend).

2. Queensland (r. Kvinslend, t. j. kraljičina dežela, 17307 □ miriam. in 1320000 lj.) je bila v aprilu l. 1859 ločena od Novega južnega Walesa ter kot samostalna naselbina ustanovljena. Razprostert je po celem severovzhodnem primorji do nosa Jorka in karpentarskega zaliva. Pred

njegovim obrežjem je globoko morje, katero dolga versta koralnih klečeti loči od odprttega oceana. Dežela je deloma hribovita, deloma ravna, povsodi pa dobro močena, ovcam, bombažu in drugim rastlinam vročega pasa posebno ugodna. Podnebje po vzhodnih viših pokrajinah ni tako vroče kakor ob karpentarskem zalivu, kajti naravno solčno vročino manjšajo vlažni severovzhodni pasati. Brizbane (6000 lj.), glavno mesto, ima kupčijo zlasti v Sydney (volna, les).

3. Viktorija (2291 □ miriam.), poprej „Australia felix“ — srečna Avstralija imenovana, je razprosterta na jugovzhodnem oglu Nove Holandije. Ta dežela je nekoliko hribovita, nekoliko pa ravna in kaj dobro močena; velikanski gozdovi se versté za travnatimi planjavami. Pred 20 leti je bila po večem še neznana puščoba, ki je štela le malo tisoč ljudi. Ko so jo l. 1851 ločili od Novega južnega Walesa in kot posebno naselbino ustanovili, množili so se naselniki tako, da sedaj šteje uže 736000 ljudi. Preobilo zlato v njenih tleh je privabilo največ naselnikov; za njimi so kmalu prišli poljedelci, živinorejci, rokodelci in obertniki pa tergovci. Zlato sme vsak kopati, ki vladi plača na mesec 10 šilingov, t. j. 10 goldinarjev. Zlata je ta dežela tako bogata, da so ga l. 1853 izvozili 2497 unč, l. 1860 2156 unč, l. 1867 pa dosta manj, namreč le 1433 unč. Razen zlata ta naselbina izvažá posebno volno.

Melbourne (r. Melbern) je l. 1851 štel le 23000 ljudi, l. 1856 pa uže 53000 in sedaj jih šteje okoli 200000. To kaj cvetoče mesto ima mnogo lepih poslopij, več šol in drugih naučnih naprav pa posebno veliko kupčijo z vinom, volno in zlatom. Williamstown (r. Viljemstaun, 7000 lj.), pristanišče melbournsko. Geelong (30000 lj.) v prebogati kmetijski pokrajini, je skladišče za kupčijo z volno. V zlata bogati pokrajini (880 □ miriam.) je Balarat (32000 lj.) največe mesto.

4. Južna Avstralija (9857 □ miriam. in 190000 lj.) je velika po večem ravna pokrajina ob zalivu avstralskem. Večidel ravni in močeni deželi pri ugodnem podnebji poljedelstvo posebno cvete. Zemlja je tako plodna, da je dosedaj še nikdar niso gnojili, da komaj vsako tretje leto je dobro preorjejo in obsejejo. Razen žita je posebno bogata bakra in svinca pa tudi srebra in drugih kovin.

Adelaide je l. 1837 ustanovljeno glavno mesto, ki sedaj ima uže 90000 ljudi, z veliko kupčijo. Port Adelaide je njegovo pristanišče.

5. Tazmanija se zove velik otok (679 □ miriam. in 100000 lj.) blizu jugovzhodne Avstralije v spomin prvega najditelja Holandca Abela Jansena Tasmana (1644); Bassov preliv ga loči od celine.

Tazmanija je večidel gorata in puščobna ali so pa visoke, dobro močene in posebno rodovitne planote po njej razpete. Nižave nima nobene. Dobro obdelana daje mnogo žita in drugih zemeljskih pridelkov; ima pa tudi obilo lepega lesa. Živinoreja daje posebno veliko volne; lové pa v daljnih morjih tudi kite (ribja mast) in tulenje. Izmed kopanin je mnogo železa, bakra, svinca, srebra, zlata in premoga. Pervi naselniki so prišli na njo l. 1803. Tudi sem so Angleži dovažali hudodelnike, kar so pa l. 1852 opustili. Pervotnih prebivalcev — Avstralcev — ni več na otoku. — Ho-

bartstown (r. Hobertstaun, 20000 lj.), glavno mesto s pristaniščem, zbirališče ladij, ki po južnem morji lové kite, tulenje i. t. d. Launceston (r. Laonstn, 11000 lj.), teržišče ob reki Tamaru.

6. Zahodna Avstralija (25273 □ miriametrov in 27000 lj.) je od l. 1829 angleška naselbina. Obsega vso zahodno primorje Nove Holandije. Le na južni strani je nekaj pripravnih pristanišč; dalje proti severju pa je nje obrežje do 140° vzhodne dolgosti nizko in ravno pa s peskom zasuto. Za tem pride zelo razderto obrežje, polno klečeti pa tudi ugodnih luk do nosa Arnhema. Obrežje ob karpentarskem zalivu je nepristopno. Ta veličanska pokrajina (z Northern Territory-em — 13559 □ miriam.) nima velikih rek, celó malih brežnic jej zelo pomanjkuje. Dobrih pašenj ima veliko, semertje tudi rodovitnega polja. Glavna naselbina je ob Labodji reki (Svan River). Perth (5000 lj.) z malo kupčijo; Freemantle (r. Friméntl, 3200 lj.) ob ustji Labodje reke, ima nekaj večo kupčijo.

7. Nova Zelandija (2752 miriam. in 256000 lj.) se zove veliko angleško otočje od Tazmanije proti vzhodu. Obsega dva velika otoka, po Cookovem prelivu ločena, in mali otok Stewart. Severni otok, Ikanamavi, t. j. „rojenc Mavija“ je nekoliko nizka gorska planota, nekoliko pa s hribovjem pokrit. Hribi so zversteni v vzporedna gorstva, med katerimi se premnoge reke vijejo k morju. Njih grebeni in veršaci so s snegom pokriti. Tvorine so ognjeniške; avstrijski potnik in učejak Hochstetter je štel 60 ognjenikov, ki so pa razen Tongarira vsi ugasnjeni. — Južni otok Tavai Punamu, t. j. „voda skalovja,“ ima zlasti po sredi visoke zelo razrasene gore, katerih veršaci so še visoko nad ločnico večnega snega vzpeti. Po nižjih pobočjih so gosto zarasene in imajo mnogo studencev in rek, visokih slapov in lepih jezer. Po vsem se lahko primerjajo najlepšim Alpam. Med gorami so lepe in široke doline, do njih pa razprosterte male ravnine. Podnebje je krasno po tem otočji; gorko je, vendar nikdar čezmerno vroče. Zemlja je zelo rodovitna. Rastline so nekatere le temu otočju lastne; druge se vjemajo z indijskimi, novoholandskimi in južnoameriškimi. Novozelandsko predivo slovi daleč po svetu. Predobro se ponašajo tudi obdelovane rastline, katere so Evropejci tje prinesli. Svinj je še sedaj polno poludivjih po otoku. Mnogo deržé tudi drugih živali; veliko dobička jim daje ribištvo. Zelo bogata je Nova Zelandija tudi raznih kopianin. Angleži, sedanji gospodarji tega preimnitnega otočja, hudo preganjajo prvotne stanovalce (Maori), katerih število vsled tega gerdega ravnanja hitro pojema (sedaj jih je še okoli 37000).

Na severnem otoku: Aukland (r. Oaklend, 18000 lj.), glavno mesto z lepim pristaniščem in veliko kupčijo. Wellington (16000 lj.), teržišče ob Cookovem prelivu. — Na južnem otoku: Nelson (9000 lj.), teržišče ob severnem obrežji. Dunedin (12000 lj.), teržišče ob vzhodnem obrežji.

## II. Avstralski otoki.

Razen imenovanih otokov (Tazmanije in Nove Zelandije) ima Avstralija še premnogo otočij. Navadno se delé v notranji in una-

nji otoški pas. Notranji otoški pas obsega vsa otočja od Nove Guineje do Nove Zelandije. V velikanskem loku stojé ob vzhodni strani Nove Holandije; tej so po poveršji bolj ali manj padobna, tako da nekteri mislijo, da jih je morje kedaj odtergalo od celine avstralske. Unanji otoški pas se začne blizu Filipinov z otočjem Pelevskim in Marianskim ter je s početka vzporedno zavrit z notranjim pasom otoškim, potem pa je naklonjen na vzhodno stran proti južni Ameriki, od ktere ga vendar loči silno široko morje brez vseh otokov. Vsi mnogobrojni otoki tega pasa so majhni, — le enega ni med njimi, da bi meril 20 □ miriametrov.

### *A. Notranji otoški pas.*

1. Tazmanija in Nova Zelandija (gl. str. 450 in 451).
2. Nova Kaledonija (v francozki oblasti) je podolgovat in ozek otok (173 □ miriam. in 30000 lj.) s pristaniščem Balade (ali Porte de France); francozki so tudi Loyalty-otoki (22 □ miriam. in 15000 lj.). Pervotni stanovalci teh otokov so Papuanci, ki so bili tako divji, da so žerli ljudi. S požrešno poželjivostjo so potipali vsacega tujca po ramah i. t. d. ter navadno vzkliknili: „Kap parek!“ t. j. prav dober. Katoliški in protestantovski misijonarji so jih odvadili te kervoločnosti in drugih gerdih navad.
3. Novi Hebridi so gorati in z lesom zaraseni otoki, katerih primorje je nizko in ravno pa zelo rodovitno. V notranjih gorah je mnogo ognjenikov in toplih in žvepljenih studencev. Po njih bivajo ljudožerci Papuanci, ki so se le po nekterih otokih dali pokristjaniti in ukrotiti. Največi otok med njimi je Espiritu sante (55 □ miriam.) s pristaniščem Vera Cruz, t. j. pravi križ. Še bolj proti severju stojé
3. Sv. Križki otoki. Največi med njimi so gorati z gorečimi ognjeniki; mali so pa nizki in vsi s koralnimi klečetimi obdani. Največata Nitendi in Santa Cruz (Šv. Križ), najimenitnejši pa je la Perouse s silno nevarnimi klečetimi, ob katerih se je preslavnemu francozkemu mornarju La Perouse-u razbila ladija, da je s svojimi ljudmi tu poginil v morskih valovih. Prebivalci so Papuanci.
5. Salamonovi otoki so vsi gorati ter imajo mnogo ognjenikov. Lam as, 2628 mt. visok ognjenik na Gyanalkanalu se navadno primerja s Pik Tenerifo. Vsi so s koralnimi klečetimi obdani in večidel še neznan, pa zelo rodovitni. Papuanci po njih prebivajo.
6. Nova Britanija obsega več otokov, ki so skoro vsi hriboviti in z gozdom zaraseni: nekteri med njimi so ognjeniške tvorine. Rastline silno bujno rasó po njih, živali so mnogoverstne; prebivalci so Papuanci. Birara (Nova Britanija) in Tombara (Nova Irlandija) sta največata otoka med njimi; vsi merijo okoli 380 □ miriametrov.
7. Admiralstveni otoki obsegajo en velik ostroy (Admiralstveni otok) in več manjših. Ti so nizki, oni pa je hribovit in z lesom zarasen. Vsi so le malo znani. Njih prebivalci so Papuanci.

8. Louisiadi (r. Luizijadi) so dolgo otočje pred jugovzhodnim koncem Nove Guineje; pred ko ne so se te kedaj držali, a kaka huda prekučija zemeljska jih je od nje odtergala. Med vsemi so ti gorati otoki s papuanskimi prebivalci naj manj znani.

9. Nova Guineja se z Borneom in Madagaskarom šteje med največje otoke na svetu. Dolga je čez 300 miriam., široka pa okoli 100, tako da njeno poverslje cenijo 7110 □ miriam. Na zahodni strani je rastegnena v dolg polotok, katerega si Holandci prilastujejo. Sredina je po polnem neznana; potnikom se zdi, da jo gore pokrivajo. Primorje je na severni strani gorato in ima sterne obale; črez in črez je zaraseno z gostimi gozdovi. Južna stran je ravna. Rastlinje je mnogoverstno in posebno bogato palm in drugih rastlin in dreves vročega pasa. Izmed živali ima Nova Guineja mnogo najlepših ptic, najkrasnejše metulje na svetu in mnogo drugih žuželk, med temi tudi več strupenih, ki se z vsake veče rastline kupoma vsujejo nad potnika. Po obrežji stanujejo Papuanci, po notranjih straneh pa Alfuri ali Halofori.

### *B. Unanji otoški pas.*

1. Pelevski ali Palaoski otoki so po koralah sezidani nizki ostrovi (atolji) od Filipinov proti vzhodu. Malajci so njih prebivalci kakor po vseh otokih unanjskega pasa.

2. Marijani ali Ladroni (v španski oblasti) se imenujejo gorati in ognjeniški otoki (17), ki merijo skup okoli 11 □ miriametrov. Zemlja je plodna ter rodi vse rastline vročega pasa. Pervotnih prebivalcev ni več, sedanji (okoli 8000 duš) so naselniki: Španci, Malajci iz Manile in mešanci. Agana na otoku Gvahanu je glavno mesto (2000 lj.).

3. Karolini so okoli 300 miriametrov dolgo otočje, ki šteje okoli 400 otokov (24 □ miriam. in 30000 lj.); lasté si jih Španci. Nekteri so gorati in ognjeniški, drugi pa nizki koralni otoki. Kruhovec je najimenitnejše drevo na teh otokih. Stanovalci so Malajci, izurjeni tergovci in jako derzni mornarji.

4. Mulgravovo otočje obsega dva velika kupa otokov: Maršalske in Gilbertske. Maršalski otoki se delé v dve otoški versti, Raliki (na jugozahodu) in Radiki (na severovzhodu). Stanovalci so Malajci, in potniki jih popisujejo kot posebno prijazne in krotke ljudi. Gilbertski otoki so vsi nizki in iz koral narejeni; rastlin le malo rase po njih.

5. Mornarski otoki (18 po številu) so visokogorati in ognjeniški. Največi je Savaii; najimenitnejši in najbolj obljuden pa je Upolu. Zemlja je rodovitna in bogata raznih rastlin vročega pasa; posebno pa slovijo njih visoki gozdovi. Stanovalci — Malajci — so kaj visoke in krepke, lepe postave pa skoro bele polti; sedaj so skoro vsi kerščeni in jako ukazeljni.

6. Tonga ali Prijateljsko otočje (Friendly Islands) šteje 150 raznih otokov; med njimi je 50 goratih in ognjeniških, drugi so pa nizki in od koral sezidani. Delé se navadno v 3 kupe: v severnem je Vavao največi, v srednjem Namuka, v južnem pa Tongatabu z glavnim mestom

tom Nikualofo. Vsi imajo toplo krasno podnebje. Črna perst jih pokriva po 6 do 10 metrov globoko ter rodi krasne rastline vročega pasa. Stanovalci — dobroserčni Malajci — so sedaj skoro vsi kristjani; razdeljeni so v več malih držav ter se pečajo s poljedelstvom, ribištvom in z obertnostjo.

7. Fidžijsko otočje šteje 154 raznih otokov, ki merijo skup okoli 110 □ miriametrov. Največa med njimi sta Viti Levu (115 □ miriam.) in Vanua Levu (64 □ miriam.); ta dva sta gorata in ognjeniška, mali otoki so pa nizki in iz koral narejeni. Vsi so rodovitni (veliki imajo do verha zarasene gore), dobro močeni in bogati raznih rastlin vročega pasa. Stanovalci so nekaki mešanci iz pravih Malajcev in Papuancev, prav za prav poseben rod človeški, ki ima kot posredovalni rod nekaj malajskih in nekaj papuanskih lastnosti na sebi. Razdeljeni so v več državic; nekaj so bili divji ljudožerci, od leta 1835 se pa je med njimi jelo širiti kerščanstvo, katero jih je ukrotilo in človeškemu napredku pridobilo. Pečajo se s kmetijstvom in obertnostjo; narejajo namreč progaste tkanine, prešite štorije in posode iz gline.

8. Cookovo (r. Kukovo) otočje, tako imenovano po slavnem angležkem mornarji Cooku, ki jih je l. 1777 našel. Rarotango, največi med njimi, je po sredi gorat, ob morji pa nizek in raven in posebno rodovit; vsi drugi so nizki in iz koral narejeni pa zelo rodovitni. Podnebje imajo lepo, le vode jim rado primanjkuje. Stanovalci — Malajci — so bili silno surovi in divji ljudožerci. Leta 1823 se je med njimi kerščanstvo jelo širiti in sedaj so vsi te vere, ki jih je kmalu ukrotila, tako da se sedaj pečajo s poljedelstvom, obertnostjo in kupčijo.

9. Družbinsko otočje (tako je Cook imenoval mnogo otokov kr. znanstveni družbi v Londonu na čast) obsega več velikih in malih otokov; vsi so visokogorati in ognjeniški in daleč okoli obdani s koralnimi klečeti. Po lepoti in rodovitnosti se lahko merijo s Cookovimi otoki. Njih gorski verhovi so do 2600 mt. visoki in, ker povsodi dobro močeni, so s krasnimi gozdovi zaraseni. Ob morji so večidel razprosterte nizke ravnine, ki so v lepih stopnjah zvišane v osrednji gorski svet. Podnebje je krasno; morski vetrovi zmanjšujejo naravno solnčno vročino. Rastlin so zelo bogati (pomarančevci, limonovo in citronovo drevje, kujave in druge rastline vročega pasa). Mnogo je tudi krasnih tičev; sesalcev pa niso imeli ti otoki, pa tudi ne divjih kervoločnih zveri; ni tudi kač, škorpionov in druge škodljive laznine. Stanovalci — Malajci — so visokega stasa, skoro belorjavje polti, lepega obličja, krotkega obnašanja in tudi duševno zelo obdarovani: skratka oni so najljubeznivejši in najbolj omikani razrod avstralski. Njih jezik razumejo povsodi po otokih južnega velikega oceana. Ko se je leta 1813 njih kralj Pomare II. dal kerstiti, sprejeli so kerščansko vero tudi drugi otočani. Pečajo se s poljedelstvom, ribištvom, raznoverstno veliko in malo obertnostjo in kupčijo. Razen premnogih cerkev imajo tudi mnogo šol, tiskarnic (v katerih se tiskajo knjige v malajskem jeziku) i. t. d. Tudi družbinske in državne razmere so po evropsko uravnane. Otočanom gospoduje kraljica, katere prestol stoji na Rajatei med zahodnimi otoki. Tu se krog kraljice vsako leto poseben parlament zbere. Črez vzhodne so

pa Francozje od l. 1844 z gerdimi sredstvi pridobili tako moč, da bi se s Tahitijem vred lahko imenovali francozka naselbina. — Največi otok je Tahiti (10 □ miriam. in 8000 lj.; Cook je cenil njih število še 100000) s pristaniščem Papatijem. Blizu tega glavnega mesta stoji velikanska cerkev, ki jo je Pomare II. sezidal (1819). Dolga je 230 metrov, 17 pa široka, in ima 133 oken, 29 vrat, 3 pridižnice i. t. d. — Tudi Maitea in Cimeo sta nekoliko večja otoka.

10. Paumotuvsko otočje obsega 80 precej velikih in mnogo malih otokov; pravijo jim tudi Biserni otoki ali pa „nizki“, kajti najviši stoji komaj 6 metrov nad morsko gladino. Francóz Bougainville (r. Bugenvil), slavni mornar, jih je imenoval „nevarne otoke“; kajti ti nizki, iz koral sezidani otoki so daleč okoli obdani s koralnimi klečetimi, ob katerih se ladije tujih mornarjev prerade poškodejujejo in razbijejo. Ti nizki otoki so zeló plitvo pokriti z zemljo, rastlin imajo malo, ker jim vode primanjkuje. Otočani vodijo kot ročni in izvedeni mornarji tuje ladije med rečenimi klečetimi; živé se tudi z ribištvom ali pa lové biserne školjke.

11. Mendanovo ali Markežko otočje obsega več malih otokov in dva velika (Nukahiva, 5<sup>1</sup>/<sub>2</sub> □ miriamet. in Hivaoa). Vsi so hriboviti in ognjeniški, imajo vroče pa zdravo podnebje, obilo moče, rodoviten svet in silno bujno rastlinje. Od 36000 vseh ljudi je mnogo skoro po polnem belih. Stasa so jako visokega in krepkega in vsakakor najlepši ljudje med vsemi Avstralci. Možje skoro nagi okoli hodijo ter so črez in črez silno umetno in okusno tetovirani. Surovi, rekel bi skoro divji, serčni in vojskoželjni, so se dosedaj hudo ustavljali kerščanstvu in evropejski omiki; tudi so kervoločni ljudožerci. Le nekaj malo jih je sprejelo kerščanstvo; ti so se jeli po evropejsko izobraževati.

12. Sandwichski otoki (14 po številu) obsegajo skup 198 miriametrov. Vsi so visokogorati in ognjeniški: njih verhovi merijo skoro 4550 mt. nad morjem. Obrežje imajo sicer sterma in visoko, vendar ob njem le malo pripravnih pristanišč. Največi je Havaii (120 □ miriam.); med njegovimi gorami je več znamenitih ognjenikov, n. pr. 4470 mt. visoki Mauna-roa, ktereга žrelo meri v premeru okoli 3300 metrov; ob njegovem južnem znožji je lavno jezero Kilauea, ktereга premer meri okoli 5850 mt. Na istem otoku stoji 4255 metrov visoki Maunakea; najbolj znan pa je skoro neprestano goreči Mauna-Huara-rai (3385 mt.). Podnebje je vroče, vendar prijetno in zdravo. Dobro močena in zeló plodna zemlja rodi posebno veliko turšice in drugega sadja, s katerimi se prebivalci najbolj živé. Poleg vpeljanega evropejskega žita in raznega sadja se dobro ponašajo razne rastline vročega pasa, n. pr. cukrovo terstje, rajska smokva i. t. d. Evropejska omika se je po teh otokih jela širiti l. 1794. Poslej je kralj Kamehameha II. l. 1819 odpravil malikovalstvo in kmalu so se prerodile vse družbinske razmere na teh otokih: surovost in kervoločnost je izginila; črez 10 let je bilo ustanovljenih uže 900 šol, ktere je črez 44000 šolarjev obiskovalo. Od tega časa ti otočani neprestano in vsestransko napredujejo. Njih kraljestvo je po evropejsko uravnano in kralji si sledé po dedinski pravici. Prebivalci se pečajo s poljedelstvom,



živinorejo (domače živali so iz Evrope tje vpeljane), raznovertstno obertnostjo in kupčijo (za to je zemljepisna lega njihovega otočja posebno ugodna; ležé namreč na poti iz St. Francisca v Japonsko, Kitajsko in vzhodno-Indijo: imenitno pristanišče Honolulu na otoku Oahu je 380 miriametrov daleč od Kalifornije, pa 890 od Kantona; največo kupčijo imajo s Kitajskim, Sydneyem, Kamčatko in Kalifornijo). — Oahu, 14 □mir., velik otok, je tako lepo obdelan, da mu pravijo vert Sandwichskih otokov. Honolulu (14000 lj.), glavno teržišče in stolišče kralja Kaméhaméha V., ima mnogo šol, cerkev, muzej, več knjižnic, lepe gostilnice, v kratkem, preskerbljeno je z vsem kakor velika evropska mesta. Malo veči je črez in črez gorati otok Maui (17 □miriamt.) z imenitnim pristaniščem Lahaieho (10000 lj.); ima više učilišče.

13. Še dalje na vzhodno stran stoji osamljeni Velikonočni otok. Gorat in ognjenišk, ima visoko obrežje, da je težko nanj priti; ljudi šteje okoli 2000, ki bivajo v redno zidanih stanovališčih in se živé z raznim sadjem. Po tem otoku je polno razvalin, tempeljnov, velikanskih kipov iz kamena, ki spominjajo na razvitek nekdanjih prebivalcev. — Še dalje proti vzhodu stoji otok Sala y Gomez, tako imenovan po španskem mornarji, ki je l. 1793 prvi ugledal ta skaloviti in goli ostrov brez trave in mahu; po njem bivajo le nebrojne množice raznih morskih ptic.



# Terminologija.

(Obsega le najimenitniše izraze.)

<b>Avtokracija</b> , unumschränkte Alleinherrschaft.	Deržavoznanski zemljepis, politische Geographie.
<b>Berdo</b> (holmec), Hügel.	Dežjemer, ombrometer itd., Regenschmesser.
<b>Berdje</b> , berda (pl.), Hügelland.	<b>Enakonočišče</b> , Aequinoctium, Tag- u. Nachtgleiche.
<b>Berzica</b> (reška), Strommschnelle.	<b>Enakonočišče jesensko</b> , Herbst-aequinoctium.
<b>Biba</b> , Gezeiten.	<b>Enakonočišče pomladansko</b> , Frühlings-aequinoctium.
<b>Bok</b> (pobočje) hriba, Seite des Berges.	<b>Golič</b> (hrib), Tafelberg.
<b>Brezvetje</b> (kraj ali pas brez vetra), Windstille (Zone der W.)	Goličava ravna, Tafelebene.
<b>Brezvodni pas</b> , — predel, Regenlose Zone — Region.	<b>Gorina</b> (gorska gromada), Massengebirge.
<b>Celina</b> , Continent, Festland.	<b>Gorovje</b> (hribovje), Gebirgssystem.
<b>Celinsk</b> , continental, festländisch.	<b>Gorska planota</b> , Hochebene, Plateau.
<b>Daljnogledne zvezde</b> , teleskopische Sterne.	<b>Gorstvo</b> (pogorje), Gebirge, Gebirgskette.
<b>Debro</b> (grapa), Talschlucht.	<b>Grapa</b> (debro), Talschlucht.
<b>Derhalovlada</b> , Massen- oder Pöbelherrschaft.	<b>Grebenina koralna</b> , Korallenriff.
<b>Deržava</b> , Staat.	<b>Grenčica</b> (grenka voda), Bitterwasser.
<b>Deržava dedinska</b> , Erbreich.	<b>Hribovje</b> (gorovje), Gebirgssystem.
<b>Deržava izborna</b> , Walreich.	<b>Ivje</b> , Rauhreif.
<b>Deržava samosilska</b> , despot. Staat.	<b>Jezero</b> , der See.
<b>Deržava ustavna</b> , Verfassungsstaat (konstitut. St.).	<b>Jezero izlivno</b> , Mündungssee.
<b>Deržavna uprava</b> (uredba), Staatsverwaltung.	<b>Jezero presihajoče</b> (občasno), periodischer See.
<b>Deržavna ustava</b> , Staatsverfassung.	<b>Jezero reško</b> , Fluss-See.
<b>Deržavna vlada</b> , Staatsregierung.	<b>Jezero studenčno</b> , Quell-See.

- Jeziki pripenjalni, aglutinierende (anleimende) Sprachen.
- Juternik (dolenji veter), Morgenwind (Tal- oder Unterwind).
- Kadunja, Mulde.
- Kal, Weiher.
- Kernica (reška) in vertinec, Strudel und Wirbel.
- Kipenje morja, Brandung.
- Kleč, Riff, Klippe.
- Kleč koralna, Korallenriff.
- Kleč kamenična, Muschelbank, -riff.
- Lednik, Gletscher.
- Ledniška groblja (griza), Moräne (Gletscher-).
- Ledniška miza, Gletschertisch.
- Ledniški ulom, Gletscherlawine.
- Leto lunino, Mondjar.
- Leto prestopno, Schaltjar.
- Leto solnčno, Sonnenjar.
- Lijak, suha, Wildbach, Wildriesel.
- Ljudovlada ali republika, Volksherrschaft.
- Ločilno (mejilno) gorstvo, Scheidegebirge.
- Ločnica večnega snega, Schneelinie (navadno).
- Log, Kesseltal.
- Lokva, zatop, Hafl.
- Lučnica solnčna, Sonnenfackel.
- Luka (pristanišče), Hafen.
- Lunina draga, Mondbahn.
- Magnetnica, Magnetenadel.
- Medmorje, zemeljska ožina, Landenge.
- Merk lunin, Mondfinsternis.
- Merk delni, partiele (teilweise) Finsternis.
- Merk polni, totale Finsternis.
- Merk solnčni, Sonnenfinsternis.
- Merk obročasti, ringförmige Finsternis.
- Merzlinski tečaj, Kältepol.
- Mesec zvezdni (periodični), Stern- od. periodischer Monat.
- Mesec lunin (sinodični), Mond- oder synodischer Monat.
- Mešanec, Mischling, Mestize.
- Mlaj, Neumond.
- Moča, (padavina, vlaga), Niederschlag (wässrg.).
- Monsun ali poluletnik (veter), Monsun.
- Mornik (morski veter), Seewind.
- Morska gladina, Meeresniveau.
- Morska mapa, Seekarte.
- Morski tok, Meeresstrom.
- Morski tok vetreni, Driftströmung.
- Morski vertinec, Meeresstrudel, Wirbel.
- Nadglavišče, zenit, Scheitelpunkt.
- Nagizdno blago, Luxusware.
- Napeta voda, Hochwasser.
- Narod, Nation, Volk (ljudstvo).
- Nasip, Damm.
- Navpičnica temenska, Scheitellinie.
- Nepremičnica (stalnica — zvezda), Fixstern.
- Nižavje, Tiefland.
- Nižina, Tiefebene.
- Nos ali ert, Vorgebirge:
- Obgorje, ohribje, Berg- oder Gebirgsgruppe.
- Obertnost, Industrie.
- Obertnijski okraj, Industrie-Bezirk.
- Obertnijska dežela, Industrie-Land.
- Oblak mrežasti (mrenasti), Federwolke.
- Oblak kopasti, Haufenwolke.
- Oblak plastasti, Schichtenwolke.
- Obratišče, kres, Wendepunkt.
- Obod ali obseg zemlje, Umfang der Erde.
- Obustje, Mündungsgebiet.
- Obzor, Horizont, Gesichtskreis.
- Obzor dozdevni, scheinbarer Gesichtskreis.
- Obzor pravi, wahrer Gesichtskreis.
- Odraslek gorski, Gebirgszweig.
- Odsolnčje, afelij, Sonnenferne.
- Odzemelje, apogej, Erdferne.
- Ognjenik, vulkan, feuerspeiender Berg.
- Ognjenik blatobljuvni, Schlammvulkan.
- Ognjenik plinobljuvni, Fumarole.

- Ognjenik žveplobljivni, Solfatare.  
Ognjenik goreč, tätiger Vulkan.  
Ognjenik prenehujoč, periodisch tätiger Vulkan.  
Ognjenik ugasen, erloschener Vulkan.  
Ognjeniki kupni, Centralvulkane.  
Ognjeniki verstni, Reihenvulkane.  
Ognjeniško kamenje, vulkanisches Gestein.  
Oklepno (obrobno) gorstvo, Randgebirge.  
Osolnčje, Sonnensystem.  
Oseka (utok), Ebbe.  
Osekotok, Ebbestrom.  
Ostro gorsko, Gebirgsgrat.  
Ostrov, otok, Insel, Eiland.  
Otočje, Inselgruppe.  
Otoška versta (potočje), Inselkette, -reihe.  
Ozračje, Luftkreis, Atmosphäre.  
Paluna (slepa luna), Nebenmond.  
Parokrog, Dunstkreis.  
Pas, Zone, Gürtel.  
Pas potresni, Erdbebenzone.  
Pas rastlinski, Pflanzenzone, -region.  
Pas vroči ali tropični, heisse Zone.  
Pas zmerno topli, gemässigte Zone.  
Pas merzli, kalte Zone.  
Pasat ali stalni (živi) veter, Passat.  
Pasolnce (slepo solnce), Nebensonne.  
Pega solnčna (priža), Sonnenfleck.  
Pervi krajec (lune), erstes Viertel.  
Peskovina, Strand.  
Planeta, premičnica (zvezda), Wandelstern.  
Plazovina, stark abschüssige Seite des Gebirges.  
Plaz, Lawine.  
Plaz suhi, Staublawine.  
Plaz dersalni, Rutschlawine.  
Plaz mokri, Grund- od. Schlaglawine.  
Plima (natok), Flut.  
Plima nizka, Nippflut.  
Plima visoka, Springflut.  
Plima ali pristanska doba, Hafenzzeit.  
Plimotok, Flutstrom.  
Plimovanje (morja), Flutbewegung (des Meeres).  
Plitvina, Untiefe.  
Počina ali odperto morje, die hohe See, offenes Meer.  
Podnožišče, — nadir, Fusspunkt.  
Podnebje, Klima.  
Podnebje lastno, physisches Klima.  
Podnebje solnčno, solares (mathematisches) Klima.  
Podnebje brezmerno, excessives Klima.  
Podnebje spremenljivo, veränderliches Klima.  
Podnebje stanovitno, konstantes Klima.  
Podnebje celinsko, kontinentales Klima.  
Podnebje namorsko (oceansko), Küsten- oder See-Klima.  
Podnebje škodljivo (nezdravo), schädliches Klima.  
Podnebje zdravilno, heilsames Klima.  
Podolnica, Längental.  
Poldnevnik, Meridian, Mittagskreis.  
Poloblo, hemisfera, Halbkugel.  
Polotok, Halbinsel.  
Polutan, mešanec (človek), Mischling.  
Pomorje, Meergebiet.  
Ponikva, ponora, Kesseltal.  
Ponikvenica, ponornica, verschwindender Fluss.  
Porečje, Flussgebiet.  
Potres, Erdbeben.  
Povirje, Quellgebiet.  
Povratnik, Wendekreis.  
Povratnik kozorožčev, Wendekreis des Steinbocks (südl.).  
Povratnik rakov, Wendekreis des Krebses (nördl.).  
Prebrod, Furt.  
Predel rastlinski, Pflanzenregion.  
Predel (gorski), Scheideck.  
Prehod, prelaz (gorski), Pass.  
Preliv, Meerenge, Meeresstrasse.  
Premičnica, planeta, Wandelstern.

- Preplav ali kanal plovni.  
Preseka, poprečna dolina, Quertal.  
Presek gorski, Einsenkung des Gebirges.  
Pretoka, vodotoč, Flussbett.  
Pridelovane rastline, Culturpflanzen.  
Priroda, Natur.  
Prirodnina, Naturprodukt.  
Prirodnina rastlinska, vegetabilisches Naturprodukt.  
Prirodnina rudninska, mineralisches Naturprodukt.  
Prirodnina živalska, tierisches Naturprodukt.  
Pririodopisni zemljevid, phys. Karte.  
Prirodognanski zemljepis, physische Geographie.  
Prisolnčje, perihelij, Sonnennähe.  
Pristan, pristanišče, luka, Hafen.  
Prividki zračni, Luftbilder.  
Prizemelje, perigej, Erdnähe.  
Protidomci, Gegenwohner.  
Protinožci, Gegenfüssler, Antipoden.  
Rakov povratnik, Wendekreis des Krebses.  
Rastlina senčna, Schattenpflanze.  
Rastlina solnčna, Lichtpflanze.  
Ravnik, polutnik, Aequator.  
Ravnik toplotni, Wärmeäquator.  
Razrod (rod), Stamm.  
Razsvetljenke (zvezde), erleuchtete Sterne.  
Razvodje, Wasserscheide.  
Rebro (gorsko), Seite, Abhang des Berges.  
Rebro položno, sanfter Abhang.  
Rebro propadno, schroffer Abhang.  
Rebro stermo, steiler Abhang.  
Rečje, Flussgebiet.  
Reka brežnica, Küstenfluss.  
Reka pustinjska (celinska), Continentalfuss.  
Repatica (zvezda), kometa, Haarstern.  
Republika plemeniška, Aristokratie, Adelsrepublik.  
Reški razvoj (zaresna dolgost reke), Flussentwicklung.  
Reška tesnina, Flussenge.  
Rimska cesta, Milchstrasse.  
Robstvo, Sklaverei.  
Rosa, der Tau.  
Rudnica, Mineralquelle.  
Rupa, kačunja, Mulde.  
Samosvetilka (zvezda), selbstleuchtender Stern.  
Samovladar, Monarch, Alleinherrscher.  
Samovladar ustavni, konstitutioneller Monarch.  
Sipina morska, Sandbank.  
Sipina krajna, Düne, Sanddüne.  
Skalovito obrežje, Klippenküste.  
Skladno kamenje, Schichtengestein.  
Sklop gorski, razgorje, Gebirgsstock, -knoten.  
Slana, Reif.  
Slanica (slana voda), Salzquelle.  
Slap, skakalec, Wasserfall, Katarakt.  
Slatina (kisla voda), Sauerbrunnen.  
Solnčna dalja, Sonnenweite.  
Sopremičnica (mesec), Nebenplanet, Trabant, Mond.  
Sostava premičnic, Planetensystem.  
Sosvetje, Weltall.  
Soteska, Engpass.  
Sotočnica, sbvodnica, Zwillingsstrom.  
Sozvezdje, Sternbild.  
Spodnebnik, Meteorit.  
Sprememba lunina, Mondphase.  
Spremnica, glej sopremičnica.  
Stalnica, nepremičnica (zvezda), Fixstern.  
Stopinjska mreža, Gradnez.  
Stopnjevin, Stufen- oder Terrassenland.  
Stran neba (sveta), Himmels- (oder Welt-)Gegend.  
Stran južna (jug), Süd.  
Stran severna (sever), Nord.  
Stran vzhodna (vzhod), Ost.  
Stran zahodna (zahod), West.

- Studenec, vrelec, Quelle.  
 Studenec artoiski (arteški), artesi-  
 scher Brunnen.  
 Studenec oskorjajoči, inkrustierende  
 Quelle.  
 Studenec presihajoči, intermittierende  
 Quelle.  
 Studenec sušec, Maibrunnen.  
 Suha, Wildbach.  
 Sušnik (krajni veter), Landwind.  
 Svet (zvezda), Stern, Himelskörper.  
 Svetlikanje morja, Leuchten, Phos-  
 phorescenz d. M.  
 Svetovna os, Weltaxe, (Himelsaxe).  
 Ščip, polna luna, Vollmond.  
 Ščit, ert gorski, Spitze des Berges.  
 Tečaj, Pol.  
 Tečaj južni, Südpol.  
 Tečaj severni, Nordpol.  
 Tečaj nebesni, Himmelspol.  
 Tečajnik, Polarkreis.  
 Tečajnik severni (arktični), nördli-  
 cher Polarkreis.  
 Tečajnik južni (antarktični), südli-  
 cher Polarkreis.  
 Tečajni sij ali žar, Polarlicht.  
 Temenska navpičnica, Scheitellinie.  
 Tišina, Windstille, pas tišinski, Zone  
 der W.  
 Toplica (topli studenec), warme  
 Quelle, Therme.  
 Toplotni ravnik, Wärmeäquator.  
 Ustje, Mündung.  
 Ustje plimujoče, Flutmündung (Aestu-  
 arium).  
 Val, Welle, morski, Meereswelle.  
 Valovni verh, Wellenberg.  
 Valovni dol, Wellental.  
 Valovanje morja, Wellenbewegung,  
 Wellenschlag des Meeres.  
 Večernik (gorenji veter), Abendwind  
 (Oberwind).  
 Veletok, Strom, grosser Fluss.  
 Vesoljno morje, Weltmeer.  
 Veterna roža, Windrose.  
 Vihar (piš), Sturmwind.
- Vihar silno močni, orkan, Orkan.  
 Visoka plima, Springflut.  
 Višavje, Hochland.  
 Vozel lunine drage, Knoten d. Mond-  
 ban.  
 Vsad (posed) zemeljski, Bergsturz,  
 Bergschlipfe.  
 Vstričnik, Nebenwohner.  
 Vzduh, zrak, Luft.  
 Vzdušnica, Athmosphäre.  
 Vzhodnik, Ostwind.  
 Vzporednik (soravnik), Parallelkreis.  
 Zadnji krajec, letztes Viertel (des  
 Mondes).  
 Zahodnik, Westwind.  
 Zaliv, Meerbusen, Golf.  
 Zanožina, Fjord, Firth.  
 Zanožje, Bucht.  
 Zatok, Bai.  
 Zdravilna voda (zdravilnica), Gesund-  
 brunnen.  
 Zemeljska draga, Erdban.  
 Zemeljska os, Erdaxe.  
 Zemljevid, Erdkarte.  
 Zemljevid dežjepisni, hietografični,  
 Regenkarte.  
 Zemljevid goropisni, orographische  
 Karte.  
 Zemljevid narodopisni, ethnographi-  
 sche Karte.  
 Zemljevid prirodopisni, phys. Karte.  
 Zemljevid vodopisni, hydrographische  
 Karte.  
 Zemljevid zemljeznanski, geognosti-  
 sche Karte.  
 Zemeljska kosa, Nehrung.  
 Zemeljska ožina (medmorje), Land-  
 enge, Isthmus.  
 Zemeljsko stegno, Erdzunge.  
 Zemeljski vsed, Erdsenke, Erdde-  
 pression.  
 Zemljepisna dolgost, geographische  
 Länge.  
 Zemljepisna lega, geographische Lage.  
 Zemljepisna širjava, geographische  
 Breite.

Zemljina, del zemlje, Erdteil.	Zvezdna sestava, zusammengesetzte Sterne.
Zercalovanje zračno, Luftspiegelung.	Zvezdna sestava dozdevna, scheinbare zusammengesetzte Sterne.
Zmesno kamenje, Massengestein.	Zvezdna sestava prava, physische zusammengesetzte Sterne.
Zverski krog, zodiak, Tierkreis.	Zvezdoznanstvo (astronomija), Sternkunde.
Zverokrožni ali zodiakalni svit, Tierkreislicht.	Zvezdovid, Sternkarte (Himmelskarte).
Zvezdarija (astrologija), Sterndeutekunst.	Zvezdoznanski zemljepis, mathematische Geographie.
Zvezdarnica (observatorij), Sternwarte.	Žekno ali žrelo ognjeniško, Krater.
Zvezdna dalja, Sternweite.	
Zvezdna kopica, Sternhaufen.	
Zvezdna meglica, Sternnebel.	
Zvezdni utrinjek, Sternschnuppe.	



### Popravki važnejših pogreškov:

Str.	40 v. 11	odspod. č.:	južnem poloblu,	mesto:	južnu poloblem.
„	43 „	8 odzgor. „	12430	„	28870.
„	43 „	13 „	6:1	„	2:1.
„	50 „	9 odspod. „	solfatare	„	solfatori
„	68 „	22 odzgor. „	4006 miriam. (5400 z. m.),	mesto:	3339.
„	70 „	2 „	razsuši	mesto:	razruši.
„	70 „	11 „	tornados	„	forados.
„	86 „	7 „	Deržavoznanski	„	Deržavni.
„	155 „	11 „	ustavi pred oklep	100 miriametrov.	
„	160 „	9 „	550 mesto:	55.	
„	285 „	20 odspod. „	Irlandija mesto:	Izlandija.	
„	317 „	5 odzgor. „	ustavi pred „Serbija“	— Černa gora.	

Po najnovejšem poročilu dunajskega ministerstva se naj ona razmerna števila o obiskovanji ljudskih šol (gl. str. 137) za cislitavske dežele popravijo. Leta 1871 hodilo je od 100 za šolo godnih otrok v šolo:

v Bukovini	le 11·5	na Kranjskem	le 62·7
v Dalmaciji	„ 16·0	„ Šlezkem	„ 70·9
v Galiciji	„ 19·7	„ Avstrijskem: pod Anižo	„ 74·1
v Istri	„ 37·2	„ „ nad Anižo	„ 80·6
na Goriškem	„ 40·5	„ Češkem	„ 76·7
v Terstu in okol.	„ 50·6	„ Moravskem	„ 77·6
na Štajerskem	„ 56·4	„ Tirolskem	„ 87·7
„ Koroškem	„ 58·1	„ Predarelskem	„ 89·7.

# KAZALO.

	Stran.
Vvod . . . . .	1
<b>I. Zvezdoznanski zemljepis.</b>	
Podoba zemlje . . . . .	3
Obzor in strani neba . . . . .	4
Razne točke in čerte na zemlji . . . . .	6
Razdelitev nebesnih teles . . . . .	9
Nepremičnice . . . . .	10
Solnce . . . . .	12
Premiönice . . . . .	13
Luna . . . . .	15
Gibanje zemlje . . . . .	17
Vertenje zemlje . . . . .	17
Tekanje zemlje . . . . .	18
Dnevni in letni časi . . . . .	19
Repatice . . . . .	22
Spodnebniki . . . . .	23
Zodiakalni ali zverokrožni svit . . . . .	23
<b>II. Prirodoznanski zemljepis.</b>	
Suha zemlja in morje po velikosti in razširu po poloblih . . . . .	24
<b>Morje.</b>	
Morje v dotiki s suho zemljo . . . . .	25
Posamezni obrazi morja . . . . .	25
Veliki deli vesoljnega morja . . . . .	26
Morsko dno . . . . .	30
Globokost morja . . . . .	30
Barva morja . . . . .	31
Svetlikanje morja . . . . .	31
Prozornost morja . . . . .	32
Temperatura morja . . . . .	32
Okus in slanost morja . . . . .	33
Gibanje morja . . . . .	34
<b>Suha zemlja.</b>	
Obrazi suhe zemlje . . . . .	40
Suha zemlja v dotiki z morjem . . . . .	42
Poveršina suhe zemlje. — Vvodni pojmovi . . . . .	43
Suha zemlja sploh . . . . .	44
Pogled v visoko ledeno gorovje . . . . .	47



	Stran.
Znotranja snovna sestave naše zemlje . . . . .	48
Ognjeniki in potresi . . . . .	49
Kopnozemeljsko vodovje. — Vvodni pojmovi . . . . .	52
a) Tekoča voda . . . . .	52
b) Stoječa voda . . . . .	56

#### Vzduh ali zrak.

Vvodni pojmovi . . . . .	58
Temperaturne razmere . . . . .	58
Pregled temperaturnih razmer na nekterih mestih zemlje . . . . .	63
Nekoliko primerov za razno podnebje . . . . .	65
Vetrovi . . . . .	67
Meteori ali prikazki v ozračju . . . . .	70
Razdelitev raznih prirodnin po zemlji . . . . .	75
Razdelitev rastlin po zemlji . . . . .	75
Razdelitev živali po zemlji . . . . .	78

#### Človek.

O ljudeh na zemlji sploh . . . . .	80
O enoverstnosti človeškega rodu . . . . .	81
Plemena človeškega rodu . . . . .	82
Razdelitev ljudi po raznih jezikih . . . . .	84

### III. Deržavoznanski zemljepis.

#### Splošni pojmovi.

Razdelitev ljudi po veri . . . . .	86
Razdelitev ljudi po omiki . . . . .	88
Razne družbene in deržavne razmere na zemlji . . . . .	91

#### Evropa sploh.

Legi, meje in velikost evropske zemljine . . . . .	93
Porazna razredba Evrope . . . . .	93
Navpična izobrazba ali naličje Evrope . . . . .	94
Pregled evropskih gorá . . . . .	95
Planote gorske . . . . .	104
Pregled posamnih nižin evropskih . . . . .	104
Kopnozemeljsko vodovje evropsko . . . . .	105
Pregled najimenitnejših rek evropskih . . . . .	111
Jezera evropska . . . . .	111
Pregled nekterih evropskih jezer po njih velikosti in globokosti . . . . .	112
Podnebne razmere v Evropi . . . . .	112
Prebivalstvo evropsko . . . . .	115
Pregled evropskih deršav . . . . .	117

#### Deržave evropske.

I. Avstrija ali avstrijsko-ogerska monarhija. — Legi in meje celega cesarstva . . . . .	118
Poveršje cesarstva in njegovi deli . . . . .	118
Pregled posameznih dežel . . . . .	119
Navpična izobrazba cesarstva . . . . .	120
Jadransko morje . . . . .	122
Reke . . . . .	122
Jezera . . . . .	124
Podnebje . . . . .	125
Pregled temperaturnih razmer nekterih mest . . . . .	126

	Stran
Stanovalci . . . . .	127
Prirodnine . . . . .	129
Obertnost in umetnost . . . . .	131
Kupčija . . . . .	132
Pospeševala gmotnega napredka . . . . .	133
Šolstvo . . . . .	136
Deržavna ustava . . . . .	138
Uprava . . . . .	139
Posamezne dežele avstrijske. — Nadvojvodstvo avstrijsko pod Anizo ali dolenja-Avstrija . . . . .	141
Nadvojvodstvo avstrijsko nad Anizo ali gorenja-Avstrija . . . . .	145
Vojvodstvo salcburško . . . . .	147
Vojvodstvo štajersko . . . . .	149
Vojvodstvo koroško . . . . .	152
Vojvodstvo kranjsko . . . . .	155
Primorsko: poknežena grofija goriška in gradiška, mejna grofija isterska in samosvoje teržaško mesto z obmestjem . . . . .	159
Poknežena grofija tirolska in predarelska . . . . .	163
Kraljestvo česko . . . . .	167
Mejna grofija moravska . . . . .	174
Vojvodstvo sleško . . . . .	177
Kraljestvo Galicija in Vladimirija . . . . .	179
Vojvodstvo bukovinsko . . . . .	183
Kraljestvo ogersko . . . . .	185
Velika kneževina erdeljska . . . . .	193
Kraljestvo hervatsko in slavonsko . . . . .	193
Kraljestvo dalmatinsko . . . . .	201
Vojaška krajina . . . . .	204
II. Deržave nemškega cesarstva . . . . .	207
Posamezne deržave . . . . .	216
III. Švajca . . . . .	238
IV. Kneževina liechtensteinska . . . . .	245
V. Italija . . . . .	245
VI. Republika španska . . . . .	256
VII. Kraljestvo portugalsko . . . . .	263
VIII. Republika francozka . . . . .	265
IX. Dolenjerenska nižava ali kraljestvo belgijsko in holandsko . . . . .	276
X. Kraljestvo velikobritansko in irsko . . . . .	284
XI. Kraljestvo dansko . . . . .	295
XII. Skandinavija ali Norvegija in Švedija . . . . .	297
XIII. Carstvo rusko . . . . .	302
XIV. Ilirsko-gerški polotok ali Turčija, Rumunija, Srbija, Črna gora in Grecija . . . . .	317

### Azija sploh.

Meje, lega in velikost azijske zemljine . . . . .	327
Porazna razredba Azije . . . . .	328
Navpična izobrazba ali naličje Azije . . . . .	329
Pregled azijskih nižin . . . . .	334
Kopnozemeljsko vodovje azijsko . . . . .	335
Pregled najjimenitnejših rek azijskih . . . . .	339
Jezero azijska . . . . .	339
Podnebne razmere v Aziji (Rastline in živali) . . . . .	340
Prebivalstvo . . . . .	341

## Pregled posameznih dežel in držav v Aziji.

	Stran.
I. Azijska Turčija . . . . .	342
II. Arabija . . . . .	347
III. Iranska planota: 1. Perzija . . . . .	348
2. Afganistan in Beludžistan . . . . .	349
IV. Prednja-Indija . . . . .	350
V. Zadnja-Indija . . . . .	357
VI. Vzhodno-indijsko otočje . . . . .	360
VII. Kitajsko cesarstvo . . . . .	363
VIII. Japonska država (carstvo) . . . . .	370
IX. Sibirija in druga ruska Azija . . . . .	373
X. Turan ali Turkestan . . . . .	375

## Afrika sploh.

Meje, lega in velikost afriške zemljine . . . . .	376
Porazna razredba Afrike . . . . .	376
Navpična izobrazba ali naličje Afrike . . . . .	377
Afriško nižavje . . . . .	379
Kopnozemeljsko vodovje afriško . . . . .	380
Jezeru afriška . . . . .	381
Podnebne razmere v Afriki (Rastline in živali) . . . . .	382
Prebivalstvo . . . . .	383

## Pregled posameznih dežel in držav v Afriki.

I. Podkraljestvo egiptovsko . . . . .	384
II. Berberija ali barbarske dežele v severni Afriki . . . . .	387
III. Sahara . . . . .	390
IV. Sudan ali Nigricija . . . . .	392
V. Dežele in države ob zahodnem obrežji afriškem . . . . .	393
VI. Kaplandija . . . . .	394
VII. Dežele in države ob vzhodnem obrežji afriškem . . . . .	396
VIII. Južnoafriška višava . . . . .	396
IX. Abisinija . . . . .	397
X. Afriški otoki . . . . .	398

## Amerika sploh.

Meje, lega in velikost ameriške zemljine . . . . .	399
Porazna razredba Amerike . . . . .	400
Navpična izobrazba ali naličje Amerike . . . . .	402
Gore: a) v južni Ameriki . . . . .	403
b) v severni Ameriki . . . . .	405
Nižave: a) v južni Ameriki . . . . .	406
b) v severni Ameriki . . . . .	407
Kopnozemeljsko vodovje v Ameriki . . . . .	407
Pregled najmenitnejših rek ameriških . . . . .	410
Najmenitnejša jezera . . . . .	410
Podnebne razmere v Ameriki (Rastline in živali) . . . . .	411
Prebivalstvo . . . . .	413

## Pregled posameznih dežel in držav ameriških.

### A. Severna Amerika.

I. Grenlandija . . . . .	414
II. Angleška severna Amerika . . . . .	415
III. Zedinjene države (united states) v severni Ameriki . . . . .	418

	Stran.
IV. Republika mehikanska . . . . .	430
V. Srednjeameriške republike . . . . .	432

### B. Južna Amerika.

I. Gujana . . . . .	433
II. Republika venezuelska . . . . .	434
III. Kolumbija ali Nova Granada . . . . .	434
IV. Republika Ekvadorska . . . . .	435
V. Republika peruvanska . . . . .	436
VI. Republika bolivijska . . . . .	437
VII. Republika čilska . . . . .	437
VIII. Patagonija . . . . .	439
IX. Zavezna republika argentinska . . . . .	439
X. Republika paraguajska . . . . .	440
XI. Republika uruguajska . . . . .	440
XII. Carstvo brazilsko . . . . .	441
XIII. Ameriški otoki . . . . .	443

### Avstralija sploh.

Lega meje in velikost avstralske zemljine . . . . .	445
Porazna razredba Avstralije . . . . .	446
Navpična izobrazba ali naličje Avstralije . . . . .	446
Kopnozemeljsko vodovje avstralsko . . . . .	447
Podnebne razmere v Avstraliji (Rastline in živali) . . . . .	447
Prebivalstvo . . . . .	448

#### Pregled posameznih držav in naselbin v Avstraliji.

I. Nova Holandija . . . . .	449
II. Avstralski otoki . . . . .	451
a) Notranji otoški pas . . . . .	452
b) Unanji otoški pas . . . . .	453

Terminologija . . . . .	457
Popravki . . . . .	462

